

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

**РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ:
окремі криміналістичні методики**

Монографія

За редакцією професора
В. Ю. Шепітька

Харків
«Право»
2006

ББК 67.9 (4 УКР) 6

Р 65

Рекомендовано до опублікування Вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 8 від 16 лютого 2006 р.), Вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (протокол № 2 від 8 лютого 2006 р.).

Рецензенти:

Ю. В. Баулін — доктор юридичних наук, професор, директор Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, член-кореспондент Академії правових наук України

В. В. Тіщенко — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Одеської національної юридичної академії

В. Л. Синчук — прокурор Харківської області, державний радник юстиції 3-го класу, кандидат юридичних наук

Авторський колектив:

проф. **В. Ю. Шепітько** — §§ 1–4, 6 розд. I, розд. VI (у співавт. з доц. Н. Л. Швець), розд. VII (у співавт. з доц. О. О. Кузнецовим); проф. **В. О. Коновалова** — § 5 розд. I; проф. **В. А. Журавель** — розд. IV; ас. **В. В. Білоус** — розд. III; доц. **О. О. Кузнецов** — розд. VII (у співавт. з проф. В. Ю. Шепітьком); ас. **О. В. Курман** — розд. V; доц. **А. Д. Марушев** — розд. II; доц. **Н. Л. Швець** — розд. VI (у співавт. з проф. В. Ю. Шепітьком); доц. **В. М. Шевчук** — розд. VIII.

Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: Монографія / Кол. авторів: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; За ред. В. Ю. Шепітька. – Х.: Право, 2006. – 624 с.

ISBN 966-8467-75-2

У монографії висвітлено проблеми розслідування злочинів, що вчиняються у сфері господарської діяльності, та запропоновано їх криміналістичні методики. Розкрито зміст методик та надано криміналістичні рекомендації щодо розслідування нових видів злочинів (фіктивне підприємництво, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, шахрайство з фінансовими ресурсами та ін.). Особливу увагу приділено криміналістичній характеристиці певного виду злочинів, побудові слідчих версій та плануванню розслідування, формуванню типових слідчих ситуацій, визначенню тактики окремих слідчих дій.

Для науковців, аспірантів, студентів, а також працівників правоохоронних органів.

ББК 67.9(4 УКР)6

© В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова,
В. А. Журавель та ін., 2006

ISBN 966-8467-75-2

© «Право», 2006

ЗМІСТ

Розділ I. НОТАТКИ ПРО ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

§ 1. Методика розслідування злочинів у системі криміналістики.....	5
§ 2. Проблеми криміналістичної класифікації злочинів.....	9
§ 3. Криміналістична характеристика злочинів.....	11
§ 4. Види і форми взаємодії в розкритті та розслідуванні злочинів	19
§ 5. Планування та організація розслідування злочинів	21
§ 6. Ситуаційний підхід у розслідуванні злочинів.....	27

Розділ II. РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ПОРЯДКУ ЗАЙНЯТТЯ ГОСПОДАРСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю	31
§ 2. Побудова слідчих версій та планування розслідування	65
§ 3. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування та програма дій слідчого щодо їх розв'язання	70
§ 4. Тактика проведення окремих слідчих дій	85

Розділ III. РОЗСЛІДУВАННЯ ФІКТИВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

§ 1. Криміналістична характеристика фіктивного підприємництва.....	95
§ 2. Побудова слідчих версій та планування розслідування	173
§ 3. Тактика проведення окремих слідчих дій.....	178
§ 4. Тактичні операції початкового етапу розслідування.....	202

Розділ IV. РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

§ 1. Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом	213
§ 2. Виявлення ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та особливості порушення кримінальних справ	247
§ 3. Обставини, що підлягають з'ясуванню	258
§ 4. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування і програма дій слідчого щодо їх розв'язання	261
§ 5. Тактика проведення окремих слідчих дій.....	269

Розділ V. РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

§ 1. Криміналістична характеристика шахрайства з фінансовими ресурсами.....	276
--	-----

§ 2. Організація і планування розслідування	305
§ 3. Побудова слідчих версій при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами	312
§ 4. Обставини, що підлягають з'ясуванню	315
§ 5. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування	315
§ 6. Тактика проведення окремих слідчих дій	320

Розділ VI. РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів	334
§ 2. Побудова слідчих версій та планування розслідування	377
§ 3. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування	382
§ 4. Тактика проведення окремих слідчих дій	385

Розділ VII. РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИГОТОВЛЕННЯМ І ЗБУТОМ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із виготворенням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв	404
§ 2. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування. Організація та планування розслідування	440
§ 3. Тактика проведення окремих слідчих дій	453
§ 4. Тактичні операції початкового етапу розслідування	474

Розділ VIII. РОЗСЛІДУВАННЯ КОНТРАБАНДИ

§ 1. Криміналістична характеристика контрабанди	481
§ 2. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування і програма дій слідчого щодо їх розв'язання	503
§ 3. Тактика проведення окремих слідчих дій	516

Список літератури	538
--------------------------------	------------

Додатки

Додаток I	600
Додаток II	612

Відомості про авторів	622
------------------------------------	------------

Розділ I

НОТАТКИ ПРО ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

§ 1. Методика розслідування злочинів у системі криміналістики

Методика розслідування окремих видів злочинів (або криміналістична методика) є важливим розділом науки криміналістики. Криміналістична методика — це система наукових положень і розроблених на їх основі практичних рекомендацій щодо організації і проведення розслідування окремих видів злочинів¹. Методика в розслідуванні — це система внутрішніх взаємопов'язаних, скоординованих дій (процесуальних і непроцесуальних), спрямованих на встановлення істини по справі². У системі криміналістичних знань вона являє собою синтезуючий рівень, який об'єднує положення (дані) криміналістичної техніки і тактики в їх переломленні до умов (особливостей) розслідування певного виду злочину.

Будь-який злочин є унікальним і індивідуальним. Не існує тотожних злочинів. Водночас кожна одинична подія — це прояв однотипних (однпорядкових) подій, який характеризується наявністю не тільки індивідуальних, а й типових ознак, що мають відношення до групи, роду або виду. В методиці розслідування окремих видів злочинів об'єднуючою засадою виступають видові особливості складів злочинів, найбільш характерні

¹ Більш докладно про поняття і зміст розслідування окремих видів злочинів див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: В 3 т. — Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М.: Юристъ, 1997. — С. 298–305; *Белкин Р. С.* Система криминалистики. Криминалистические категории // Криминалистика. — Т. 1: История, общая и частная теории / Под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. — М.: Акад. МВД России, 1995. — С. 41, 42; *Колесниченко А. Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Текст лекций. — Х., 1976; *Яблоков Н. П.* Криминалистическая методика расследования (некоторые теоретические положения). — М.: Изд-во МГУ, 1985.

² Див.: *Колесниченко А. Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступления. — Х.: ХЮРИ, 1965. — С. 11.

способи їх вчинення. Науковою підставою криміналістичної методики є наявність спільності ознак у структурі кожного виду злочинів.

Зародження криміналістичної методики пов'язано із необхідністю розроблення рекомендацій щодо окремих видів злочинів. Б. М. Шавер зазначав, що вивчення і узагальнення досвіду розкриття злочинів і способів виявлення доказів стосовно окремих категорій кримінальних справ дозволяють розробляти найбільш доцільну методику їх розслідування¹. Причому методика — це не сама діяльність слідчого, а керівництво до її діяльності².

Поняття криміналістичної методики може розглядатися в трьох основних напрямках:

- 1) як розділ криміналістики;
- 2) як методика розслідування певного виду або різновиду злочину (окремі криміналістичні методики) — методика розслідування вбивств, зґвалтувань, крадіжок, вимагань, розбоїв тощо;
- 3) як переломлення видової методики до конкретного злочину (в практичному аспекті).

Методика розслідування окремих видів злочинів має відповідний зміст. Вона являє собою цілісну і багаторівневу частину криміналістики³. У структурі криміналістичної методики розрізняють дві головні частини:

- 1) загальні положення;
- 2) окремі методики⁴.

Загальні положення методики охоплюють проблеми предмета криміналістичної методики, принципів формування її наукових рекомендацій, основ їх побудови і розроблення, критеріїв ефективності використання. До змісту криміналістичної методики входять загальні питання організації розкриття і розслідування злочинів, проблеми взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими працівниками та спеціалістами, основи криміналістичної класифікації і характеристики злочинів. У загальних поло-

¹ Див.: Шавер Б. М. Особенная часть. Методика расследования отдельных видов преступлений // Винберг А. И., Шавер Б. М. Криминалістика. — М.: Госюриздат, 1949. — С. 197.

² Див.: Корноухов В. Е. К вопросу об определении понятия «методика расследования преступлений» // Криминалістические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения профессора Б. И. Шевченко: Тезисы выступлений — М.: МАКС Пресс, 2004. — С. 108.

³ Див.: Яблоков Н. П. Криминалістическая методика расследования (некоторые теоретические положения). — М.: Изд-во МГУ, 1985. — С. 7.

⁴ Теоретичне обґрунтування криміналістичної методики, її змісту і структури на дисертаційному рівні належить О. Н. Колесниченку (див.: Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. — Х., 1967).

женнях методики увага приділяється ситуаційному підходу в розслідуванні злочинів, поняттю і видам слідчих ситуацій, проблемі прийняття тактичних рішень, реалізації тактичних операцій.

У структурі методики розслідування окремих видів злочинів важливе значення мають окремі криміналістичні методики. По суті вони охоплюють основний зміст методики.

Р. С. Белкін справедливо зазначав, що кінцевим «продуктом» криміналістичної науки, що надходить на озброєння слідчої практики, є окремі криміналістичні методики, до змісту яких на основі положень і висновків загальної й окремих криміналістичних теорій комплексуються криміналістичні рекомендації щодо здійснення судового дослідження і запобігання злочинам¹.

Окрема методика розслідування — це система взаємопов'язаних і взаємозумовлених дій. Тому її завданням є розроблення типових систем (алгоритмів) дій слідчого, що сприяють обранню оптимальної лінії поведінки в процесі розслідування певного виду злочину. Окрема криміналістична методика — це комплекс порад типізованого характеру, що є найбільш ефективними при розслідуванні того або іншого виду (роду) злочинів: крадіжок, вимагань, вбивств, бандитизму та ін. Вона містить у собі типові комплекси слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, передбачає послідовність їх проведення.

Окремі криміналістичні методики формуються з урахуванням таких підстав: 1) комплексний характер завдань, що вирішуються в процесі розслідування; 2) необхідність розроблення комплексу дій, що здійснюються для вирішення цих завдань; 3) комплексна участь в розкритті, розслідуванні і запобіганні злочинам у межах своєї компетенції, крім слідчого, працівників органів дізнання, експертних установ та інших спеціалістів, представників громадськості; 4) реально існуючі зв'язки і залежності поміж рекомендаціями².

Аналіз літературних джерел свідчить про прагнення деяких авторів створити і запропонувати різні криміналістичні методики. Останнім часом навіть здійснювалися спроби розробити класифікацію методик розслідування злочинів³. Крім видових методик розслідування називають: «комплексні», «родові», «позавидові», «міжвидові» («міжродові»).

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — С. 298.

² Див.: Там само. — С. 302, 303.

³ Див.: *Гармаев Ю. П.* К проблеме классификации методик расследования преступлений // Тезисы Всероссийских криминалистических чтений, посвященных 100-летию со дня рождения профессора А. Н. Васильева. — М.: МАКС Пресс, 2002. — С. 62–67.

Розроблення таких методик не повинно бути довільним, мати деякий описовий характер. Побудова подібних методик передбачає необхідність їх обмеження спеціальними криміналістичними класифікаційними критеріями¹. Саме на цю обставину звертає увагу І. Ф. Герасимов, на думку якого існує необхідність в розробленні позазавидових методик різних видів злочинів, що мають яку-небудь важливу загальну рису².

При всьому різноманітті окремих методик у них є типові елементи. Система таких елементів утворює структуру окремих методик. До такої можуть бути віднесені:

- 1) криміналістична характеристика злочинів даного виду;
- 2) обставини, що підлягають з'ясуванню по справі;
- 3) особливості виявлення ознак того або іншого виду злочинів;
- 4) дії в стадії порушення кримінальної справи;
- 5) початковий етап розслідування; тактика першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів;
- 6) наступний етап розслідування; тактика наступних дій та інших заходів;
- 7) профілактичні дії слідчого³.

Криміналістична методика при розробленні відповідних рекомендацій широко використовує кримінально-правові, кримінологічні і кримінально-процесуальні дані. Інформаційними джерелами криміналістичної методики є: наукові положення теорії криміналістики, дані інших наук, результати узагальненого досвіду судово-слідчих органів, норми відповідних законодавчих та інших нормативних актів.

У методиці розслідування окремих видів злочинів виявляються такі залежності криміналістичної методики:

- 1) від видових (групових, родових та ін.) ознак злочину;
- 2) від суб'єкта злочину (особи злочинця);
- 3) від ретроспективної спрямованості характеру розслідування;

¹ Див.: *Гармаев Ю. П.* К проблеме классификации методик расследования преступлений. – С. 65, 66.

² Див.: *Герасимов И. Ф.* Теоретические проблемы раскрытия преступления: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1979 – С. 37.

³ Існують й інші підходи до структури окремої криміналістичної методики. Так, О. Н. Колесниченко називав такі елементи: 1) способи вчинення злочинів даного виду і методи їх точного встановлення в розслідуванні; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню при розслідуванні; основні завдання розслідування злочинів даного виду; 3) провадження першочергових невідкладних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 4) особливості планування і провадження наступних дій слідчого; 5) діяльність слідчого щодо попередження злочинів, що здійснюється під час розслідування (див.: *Колесниченко А. Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений (конспект лекций по советской криминалистике). – Х.: ХЮрИ, 1965. – С. 13).

- 4) від ситуаційної обумовленості розслідування;
- 5) від рівня розвитку технічних і тактико-криміналістичних засобів;
- 6) від репрезентативності емпіричного матеріалу, на якому засновані типові рекомендації.

§ 2. Проблеми криміналістичної класифікації злочинів

Об'єктом дослідження криміналістичної методики є різні злочини. Криміналістична класифікація злочинів — необхідна умова ефективного пізнання даного об'єкта, основа для розроблення відповідних рекомендацій (їх системи).

Криміналістична класифікація пройшла еволюційний шлях свого становлення і набуває все більш поширеного застосування¹. Криміналістичні рекомендації (поради) не повинні бути абстрактними, вони передбачають певний ступінь їх упорядкованості і «видову» спрямованість. Розроблення науково обгрунтованих рекомендацій у методиці розслідування передбачає використання диференційованого підходу, зумовленого особливостями роду або виду злочину.

Поняття криміналістичної класифікації злочинів є достатньо новим і дискусійним у криміналістиці². Під криміналістичною класифікацією злочинів розуміється їх систематизація за криміналістично значущими підставами, що сприяє формуванню криміналістичних характеристик злочинів і розробленню окремих криміналістичних методик³.

Тривалий час у криміналістиці використовувалася кримінально-правова класифікація злочинів для вирішення різного роду завдань. У кримінально-правовому розумінні класифікація злочинів — це поділ їх на певні групи залежно від характеру і ступеня суспільної небезпечності. За даною класифікацією злочини поділяються на роди (групи злочинів, об'єднаних одним розділом кримінального кодексу) і види.

¹ Див.: *Журавель В.* Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 3 (30). — С. 160.

² В. О. Образцов здійснив спробу сформулювати вчення про криміналістичну класифікацію злочинів, запропонував підстави такої класифікації (див.: *Образцов В. А.* Криміналістическая классификация преступлений. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988).

³ Див.: *Белкин Р. С.* Криміналістическая энциклопедия. — М.: БЕК, 1997. — С. 92, 93.

Така класифікація злочинів переслідує кримінально-правові цілі (цілі кваліфікації діяння). Кримінально-правова класифікація у криміналістиці може бути використана тільки як орієнтуюча основа, загальний принцип розроблення окремих криміналістичних методик. Для методики розслідування окремих видів злочинів важливе значення має розумне сполучення критеріїв кримінально-правового і криміналістичного характеру. Криміналістичні підстави класифікації злочинів повинні бути відповідно значущими і методично перспективними¹.

Поділ злочинів за розділами Особливої частини КК України не в усіх випадках забезпечує потреби криміналістичної науки, він не враховує закономірності, важливі з криміналістичної точки зору. Деякі криміналістично подібні види злочинів можуть бути розміщені в різних розділах КК. Певні види злочинів можуть поєднуватись поміж собою, бути взаємопов'язаними, а їх розкриття та розслідування потребують комплексного підходу.

Побудова окремих криміналістичних методик у більшості випадків вимагає диференційованого підходу до злочинів. Це стосується врахування слідчої ситуації, способів учинення злочину, його приховування і маскування, особи злочинця, місця вчинення злочину та інших чинників. Так, можна виокремити групу злочинів, що вчиняються неповолітніми (або за їх участю), організованими злочинними групами, особами, які вчиняли аналогічні злочини, тощо. Методики розслідування злочинів у сфері господарської діяльності можуть бути диференційовані не тільки за видом злочину, а й залежно від галузі підприємницької діяльності або сфери народного господарства: розслідування злочинів, учинених на підприємствах торгівлі або громадського харчування; розслідування злочинів на м'ясоперероблюючих підприємствах; розслідування злочинів у кондитерській промисловості; розслідування злочинів, учинених при проведенні будівельних робіт; розслідування злочинів у сільському господарстві; розслідування злочинів на залізничному транспорті; розслідування злочинів на вантажному автомобільному транспорті та ін.

Якщо прийняти склад злочину за підставу для групування криміналістичних класифікацій злочинів, то можна створити систему останніх. На практиці конкретний злочин визначається за декількома класифікаціями, і це відбивається в змісті конкретних окремих методик. У криміналістиці пропонуються класифікації злочинів за такими групуваннями.

¹ Див.: Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования (некоторые теоретические положения). – С. 27.

1. Класифікації злочинів, пов'язані із суб'єктом злочину, що вчиняються:

одноособово та групою;

вперше і повторно;

особами, що знаходяться в особливому відношенні з безпосереднім об'єктом посягання та такими, що не є в такому відношенні;

дорослими злочинцями і неповнолітніми;

чоловіками і жінками (ця класифікація має обмежену сферу застосування і стосується тільки деяких «суто чоловічих» злочинів або злочинів, учинення яких більш притаманно жінкам).

2. Класифікація злочинів, пов'язаних з об'єктом злочину:

за особою потерпілого;

за характером безпосереднього предмета посягання;

за місцем розташування безпосереднього предмета посягання (за місцем вчинення злочину);

за способами і засобами охорони безпосереднього предмета посягання.

3. Класифікації злочинів, пов'язаних з об'єктивною стороною злочину:

за способом вчинення злочину;

за способом приховування злочину, якщо він не входить як складова частина до способу вчинення злочину.

4. Класифікації злочинів, пов'язаних із суб'єктивною стороною злочину:

вчинені зі заздалегідь обдуманим наміром і з наміром, що раптово виник¹.

Криміналістична класифікація злочинів повинна виконувати прагматичну функцію. Здійснення такої класифікації не є самоціллю, оскільки вона розглядається як підстава для побудови системи окремих криміналістичних методик².

§ 3. Криміналістична характеристика злочинів

Криміналістична характеристика злочинів — це досить нова наукова категорія криміналістики, що посідає центральне місце в методи-

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 326.

² Див.: *Журавель В.* Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. – С. 162.

ці розслідування окремих видів злочинів. Криміналістична характеристика — результат наукового аналізу й узагальнення типових ознак певного виду або роду злочинів. Вона відображає злочин і його складові елементи. Крім криміналістичної характеристики злочинів, існують: кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінологічна характеристики¹.

Криміналістична характеристика — це система відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду, що відображають закономірні зв'язки між ними, і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів². Її метою є оптимізація процесу розкриття і розслідування злочинів.

Призначення криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона сприяє: 1) розробленню окремих методик розслідування; 2) побудові типових програм і моделей розслідування злочинів; 3) визначенню напрямку розслідування конкретного злочину. Ця характеристика слугує слідчому своєрідною інформаційною базою, набором відомостей про даний вид злочинів³.

Структура криміналістичної характеристики злочинів передбачає наявність певних елементів. Основними елементами криміналістичної характеристики є сукупність ознак, що визначають: 1) спосіб злочину;

¹ Дискусійним є визначення юридичної характеристики злочинів (див.: *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. — Х.: Консум, 1999. — С. 45–50).

² Це визначення запропоновано О. Н. Колесниченком та В. О. Коноваловою, на сьогодні є справедливим і охоплює найбільш суттєві ознаки: 1) криміналістична характеристика — це відомості про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду; 2) криміналістична характеристика — це система відомостей про криміналістично значущі ознаки; 3) криміналістична характеристика — це система відомостей, що охоплює дані про закономірні зв'язки між ознаками злочинів; 4) криміналістична характеристика — система відомостей, яка слугує побудові і перевірці слідчих версій (див.: *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособ. — Х.: Юрид. ин-т, 1985. — С. 16–20; *Колесниченко А. Н.* Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. — Х., 1967. — С. 10, 14).

³ Поява криміналістичної характеристики (як наукової категорії) є досягненням науковців-криміналістів ХХ ст. Разом з тим захоплення криміналістичною характеристикою злочинів призвело до наукових дискусій і діаметрально протилежних позицій щодо її ролі та значення. У цьому сенсі Р. С. Белкін слушно зазначав, що зміст криміналістичної характеристики набуває практичного значення лише у тих випадках, коли поміж його складовими встановлено кореляційні зв'язки і залежності, які мають закономірний характер. Тоді й тільки тоді слідчий отримує обґрунтований орієнтир для висунення слідчих версій (див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. — М.: НОРМА, 2001. — С. 221, 222).

2) місце та обстановку; 3) час вчинення злочину; 4) знаряддя і засоби; 5) предмет посягання; 6) особу потерпілого; 7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину¹.

Не всі перелічені елементи працюють однаково в різних видах злочинів. Одні з них набувають першорядного значення, інші, навпаки, відходять на другий план або навіть відсутні (наприклад, існують злочини, які не мають певного місця їх вчинення або в яких відсутня особа потерпілого).

Елементи криміналістичної характеристики злочинів пов'язані між собою. Вони мають кореляційні зв'язки (ймовірні залежності). За наявності одних ознак слідчий може припустити наявність інших (наприклад, за слідами, залишеними на місці події, можливо припустити професійні навички злочинця, його вік, стать, наявність аномалій психіки та ін.). У цьому полягають значущість криміналістичної характеристики, її практична роль.

Кожний елемент криміналістичної характеристики злочинів має різний рівень залежностей з іншими елементами. Так, елемент характеристики «особа злочинця» може мати такі закономірні зв'язки: «потерпілий (жертва злочину) — злочинець», «сліди злочину — спосіб його вчинення — особа злочинця», «місце та обстановка злочину — особа злочинця», «час вчинення злочину — особа злочинця» та ін. Причому за ступенем вірогідності типові кореляційні зв'язки поміж елементами механізму злочину, які відображаються в його криміналістичній характеристиці, доцільно поділяти на: однозначні зв'язки, найбільш вірогідні зв'язки, зв'язки із середнім ступенем вірогідності, маловірогідні зв'язки².

Криміналістична характеристика злочинів має властивість динамічності, яка виявляється в тому, що її зміст може змінюватися щодо тих або інших видів (родів) злочинів, поповнюватися новими відомос-

¹ На нашу думку, така структура криміналістичної характеристики злочинів є оптимальною та підтримується в сучасних працях (див.: *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений. — С. 22; *Бахін В. П., Гора І. В., Цимбал П. В.* Криміналістика: Курс лекцій: Ч. 1. — Ірпінь, 2002. — С. 244, 245; *Настільна книга слідчого: Наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін.* — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — С. 191; *Шепітько В. Ю.* Криміналістика: Курс лекцій. — Х.: Одиссей, 2003. — С. 256 та ін.). У деяких працях зустрічаються й інші підходи до структури криміналістичної характеристики. Так, М. В. Салтєвський пропонує визначати чотири сторони злочину (див.: *Салтєвський М. В.* Криміналістика: Підручник: У 2 ч. — Х.: Консум, 2001. — Ч. 2. — С. 267–271).

² Див.: *Головин А. Ю.* Криминалистическая систематика: Монографія / Под общ. ред Н. П. Яблокова. — М.: ЛексЭст, 2002. — С. 124).

тями внаслідок узагальнень слідчої практики. У цьому аспекті важливого значення набувають пропозиції стосовно автоматизованого оброблення емпіричних даних¹.

Розглянемо окремі елементи криміналістичної характеристики.

1. **Спосіб злочину** — це образ дій злочинця, що виражається у певній системі операцій і прийомів². Спосіб злочину являє собою збірне поняття. Його структура охоплює: способи готування до злочинного діяння, способи його вчинення і способи приховування (маскування)³. Не завжди спосіб злочину має повну структуру. Існують злочини, що можуть вчинятися без попереднього підготовлення або не мають на меті наступне приховування події або слідів.

Під готуванням до злочину розуміється підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ч. 1 ст. 14 КК України). Такі підготовчі дії ще не становлять безпосередньої небезпечності для охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, вони створюють лише умови для можливого вчинення злочину. Це може стосуватися вербування співучасників, розроблення плану майбутніх дій, придбання вогнепальної чи холодної зброї, виготовлення злодійського інструмента, вивчення режиму дня і шляхів пересування жертви, потерпілого та ін.

Спосіб вчинення злочину (*modus operandi system*) свідчить про те, як, яким чином особа здійснює суспільно небезпечну дію, які

¹ Так, В. А. Журавель пише, що сучасний стан комп'ютерних розробок дозволяє виявити кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики певної категорії злочинів не наочним шляхом, як це здійснювалось раніше, а із застосуванням математичного оброблення репрезентативної вибірки кримінальних справ. Саме комп'ютерні програми автоматизованого оброблення емпіричних даних дозволяють встановити найбільшу кількість кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики (див.: Журавель В. Інформаційне забезпечення процесу розслідування: шляхи та засоби // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 176).

² М. І. Панов справедливо акцентує на тому, що при розробленні загального поняття способу вчинення злочину і з'ясування його головних суттєвих ознак слід виходити з того, що спосіб належить безпосередньо до акту поведінки людини і є важливою характеристикою дії (бездіяльності), яка має дві утворюючі сторони: зовнішню (фізичну, виконавчу) і внутрішню (психічну, вольову) (див.: Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность: Монография. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 28).

³ Див.: Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. – С. 24, 25.

прийоми, методи і засоби вона застосовує для цього. Спосіб вчинення злочину характерний насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи. Способи вчинення злочинів повторюються. Злочинець діє в аналогічних умовах, він має соціальні і психологічні типові риси, використовує певні знаряддя і засоби злочину. Обрання способу вчинення злочину пов'язано з особливостями особи злочинця (стать, вік, судимість, наявність або відсутність злочинного досвіду тощо) і об'єкта злочинного посягання (віктимність жертви, відсутність охорони майна та ін.). Повторюваність способів учинення злочинів пов'язана з повторюваністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що їх визначають. Узагальнення слідчої практики дає змогу встановлювати типові способи вчинення різних видів злочинів¹.

У процесі злочинного діяння використання злочинцем певного способу його вчинення означає залишення характерного (типового) комплексу слідів. Дані про спосіб вчинення злочину дозволяють повністю встановити сліди, їх локалізацію, особливості механізму слідотворення.

Вчинення багатьох злочинів пов'язано з діями злочинця по приховуванню їх результату. Приховування злочинів є однією з форм протидії розслідуванню². За змістовною стороною приховування злочини поділяють на такі групи: приховування злочинів шляхом утаювання інформації і (або) її носіїв, тобто залишення слідчого у невіданні щодо тих або інших обставин справи чи джерел інформації (приховування предмета посягання, речових доказів, умовчання, відмова від давання показань та ін.); приховування злочинів шляхом знищення інформації і (або) її носіїв, у тому числі слідів злочинця; приховування злочинів шляхом маскуванню інформації і (або) її носіїв із метою зміни уявлення про спосіб вчинення злочину, особу винного, призначення об'єктів — носіїв інформації (здійснюється шляхом переміщення об'єктів, зміни зовнішнього вигляду суб'єкта злочину та ін.); приховування злочинів шляхом фальсифікації інформації і (або) її носіїв (явно неправдиві

¹ Див.: Настільна книга слідчого. – С. 191, 192.

² У сучасній криміналістичній літературі проаналізовано різні форми протидії розслідуванню злочинів (приховування злочинів, різного роду корупційні механізми протидії, використання засобів масової інформації із злочинною метою, неправдиві свідчення і показання, фальсифікація доказів, застосування погроз та фізичного насильства тощо) (див.: *Щур Б. В.* Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: Монографія / За ред. В. Ю. Шепітька – Х.: Гриф, 2005).

повідомлення, створення неправдивих слідів та інших речових доказів, підроблення документів тощо)¹.

До приховування злочину злочинці удаються на різних його етапах.

2. Місце та обстановка вчинення злочину. Місце вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики дозволяє відповісти на питання: де вчинено злочин? Місцем вчинення злочину можуть бути квартира, будинок, вулиця, місце вживання спиртних напоїв, безлюдне місце, поле тощо. Важливе значення мають і ті місця, де здійснювалося підготування до вчинення злочину або залишені сліди, пов'язані зі злочинною подією, або приховані їх ознаки². При розслідуванні багатьох злочинів необхідно враховувати: а) місце, де відбувалися підготовчі дії до злочину; б) місце безпосереднього вчинення злочину; в) місце, де залишені сліди (у широкому розумінні) злочинного посягання; г) місце приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення, предмета злочинного посягання.

Ознаки місця злочину визначаються видом посягання та його способом. Так, крадіжка може бути вчинена з магазину, складу або іншого сховища, з контейнера поїзду або вантажного автомобіля, з індивідуальної квартири або приватного будинку. Крім того, відомі так звані кишенькові крадіжки. Взаємозв'язок місця вчинення злочину і способу злочинного посягання може виступати кваліфікаційною ознакою, визначати велику суспільну небезпечність (наприклад, передбачений ч. 3 ст. 187 КК України розбій, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище).

Обстановка місця вчинення злочину — частина матеріального середовища, що охоплює, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні відносини між ними. Обстановка як сукупність матеріальних об'єктів на місці злочи-

¹ Більш докладно про це див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика: Краткая энциклопедия. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1993. — С. 78, 79; *Белкин Р. С.* Криминалистика: Учебный словарь-справочник. — М.: Юристъ, 1999. — С. 209, 210; *Белкин Р. С.* Криминалисторическая энциклопедия. — 2-е изд., доп. — М.: Мегатрон XXI, 2000. — С. 212, 213; *Головин А. Ю.* Криминалисторическая систематика: Монография. — М.: ЛексЭст, 2002. — С. 161, 162; *Даньшин М. В.* Классификация способов приховування злочинів у криміналістиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. — Х., 2000; *Николайчук А. И.* Сокрытие преступлений как форма противодействия расследованию: Монография / Под ред. Р. С. Белкина. — М.: Мегатрон XXI, 2000; *Трухачев В. В.* Криминалисторический анализ сокрытия преступной деятельности. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000 та ін.

² У криміналістичній літературі зверталася увага на взаємозв'язок місця злочину і його слідів (див., напр.: *Юдакова Е. А.* Характеристика места совершения краж несовершеннолетними в группе // Южноуральские криминалисторические чтения: Межвуз. сб. науч. тр. — Уфа: РИО БашГУ, 2002. — Вып. 10. — С. 179—184).

ну відображає механізм злочинної події, особливості дій злочинця та інших учасників. Криміналістичні ознаки обстановки можуть мати взаємообумовлені зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики (способом злочину, часом, місцем та ін.).

3. Час вчинення злочину. Встановлення часу вчинення злочину має важливе криміналістичне значення. Час впливає на всі етапи виникнення, існування і використання доказової інформації. Урахування впливу часового чинника в процесі розслідування дозволяє: а) визначити час події злочину; б) встановити часові зв'язки між фактами; в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів; г) обчислити тривалість різних подій та ін.¹

Дії злочинців характеризуються певною вибірковістю в часі. Зокрема, квартирні крадіжки вчиняються в багатьох випадках у денний час, коли господарі квартири знаходяться на роботі, а кишенькові крадіжки — в години пік (ранок і вечір), коли громадський транспорт переповнений. Обрання часу вчинення злочину пов'язано з тим, що в певний час об'єкт менше охороняється, відсутні власники домоволодіння або квартири, існує мала ймовірність бути поміченим тощо. У розслідуванні злочинів можуть мати значення і певні проміжки часу, періоди, коли вчиняються злочини (період сезонних робіт, період збирання врожаю овочів або фруктів, період тих або інших заготівель, період здавання будинку в експлуатацію та ін.)².

4. Знаряддя і засоби вчинення злочину. Знаряддя злочину — це предмети і речовини, які злочинець використовує для досягнення очікуваного злочинного результату. Знаряддя злочину розрізняють за предметом посягання (знаряддя вбивства, знаряддя злому, знаряддя підпалу та ін.); за функціональним призначенням (спеціально виготовлені для вчинення злочинів, застосовувані в побуті, виробничій або іншій діяльності); за характером впливу (механічної, термічної, хімічної, вибухової дії тощо). До знарядь злочину належать також транспортні засоби, якщо вони використовувалися для досягнення злочинного результату.

В криміналістиці існують співвідношення та взаємозв'язок знарядь і засобів учинення злочину. Для вирішення питання про віднесення певного предмета до знарядь вчинення злочину необхідно враховувати, чи має він безпосереднє відношення до виконання дій, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину. Якщо предмет використовувався

¹ У криміналістичній літературі певна увага приділялась визначенню ролі часу для встановлення істини по кримінальній справі (див.: *Белкин Р. С.* Криминалистическая энциклопедия. — С. 39, 40).

² Див.: *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений. — С. 42.

при вчиненні цих дій, то він буде знаряддям вчинення злочину, якщо ж при яких-небудь інших, пов'язаних із злочином дій, — засобом¹.

5. Предмет посягання. Це речі матеріального світу, справляючи вплив на які особа посягає на ті або інші суспільні відносини. Точне встановлення предмета посягання дозволяє відмежувати один злочин від іншого, суміжного з ним. Ті або інші ознаки предмета посягання можуть виступати як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини одного і того ж злочину або перетворювати злочин на особливо тяжкий вид.

Ознаки предмета посягання в криміналістичних характеристиках можуть мати різні зв'язки, наприклад: предмет посягання — способи вчинення злочину — особа злочинця.

6. Особа потерпілого. Система ознак, що стосуються до особи потерпілого, має складну структуру. Вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки. Дані про потерпілого включають також відомості про його віктимність (схильність окремих людей ставати внаслідок низки обставин жертвами певних злочинів). Психологія конфлікту «злочинець — жертва» може набувати різних форм. Причому жертва злочину до злочинної події відрізняється тією чи іншою поведінкою (позитивною, нейтральною, провокуючою)².

Існують взаємозв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, певна вибірковість у діях останнього. Наявність і характер зв'язків та стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховування злочину.

7. Особа злочинця. Система ознак особи злочинця охоплює дані демографічного характеру, деякі моральні властивості і психологічні особливості. Особа злочинця — це поняття, що виражає сутність особи, яка вчинила злочин. У цьому зв'язку можна говорити про типові ознаки особи, схильної до вчинення тих або інших видів злочинів (це стосується в першу чергу професійної й організованої злочинності). Узагальнені дані про найбільш поширені мотиви злочину дозволяють визначати коло потреб злочинця, що штовхнули його на вчинення злочину, і тим самим встановлювати основні напрямки розслідування.

У криміналістиці розпочаті спроби щодо дослідження особи неповнолітнього злочинця, злочинця з аномаліями психіки, особи найманого вбивці, особи маніяка та ін. Останнім часом аналізуються по-

¹ Див.: Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. — С. 42, 43.

² Див.: Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім “Ін Юре”», 2004. — С. 155.

ведінка особи злочинця в групі, у складі організованого злочинного формування, вплив лідера на інших учасників. У спеціальній літературі висвітлюються різні підходи до типізації особи злочинців, пропонуються соціально-психологічні характеристики окремих категорій злочинців (насильницький тип злочинця, корисливий тип тощо)¹.

8. **Типові сліди злочину.** Це будь-які зміни середовища, що виникли в результаті вчинення в такому середовищі злочину². Сліди злочину охоплюють: а) зміни в речовій обстановці; б) сліди — відображення або матеріально фіксовані сліди (сліди рук, ніг, транспорту, знарядь та інструментів тощо); в) предмети — речові докази; г) документи — письмові докази, інші документи (наприклад, електронні документи); ґ) ідеальні сліди (сліди пам'яті людини); д) запахові сліди і сліди мікро-частинки; е) звукові сліди.

§ 4. Види і форми взаємодії в розкритті та розслідуванні злочинів

Взаємодія — це одна з форм організації розслідування. Взаємодія правоохоронних та інших державних органів і службових осіб у процесі розкриття і розслідування злочинів являє собою узгоджену діяльність різноманітних ланок однієї або декількох організованих систем, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу. У КПК України термін «взаємодія» відсутній, проте він використовується в інших законах України: «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та ін.

До системи взаємодії в практичній діяльності з розкриття і розслідування злочинів належать органи прокуратури, органи внутрішніх справ, органи Служби безпеки, деякі державні органи України (Національний банк, Міністерство фінансів, Державна митна служба, Фонд

¹ Див.: Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. — С. 360–374.

² Йдеться саме про типові сліди злочину. Деякі вчені-криміналісти намагаються розглядати як елемент криміналістичної характеристики злочинів «слідову картину». На нашу думку, застосування такого терміна не є виправданим і створює певні ускладнення в його розумінні та реалізації. Зокрема, М. В. Салтєвський зазначає, що поняття «слідова картина» містить матеріальні сліди, як наявні, так і ймовірні, їх розташування і види, особливості місця, часу вчинення злочину, розташування і видів схованок та деякі інші ознаки, що іноді називаються самостійними елементами криміналістичної характеристики. Слідова картина включає також джерело ідеальних відображень (див.: Салтєвський М. В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч. — Ч. 2. — С. 269).

державного майна, Державна податкова адміністрація та ін.), а також експертні установи (або окремі експерти і спеціалісти), громадські формування з охорони громадського порядку¹.

Взаємодія в діяльності з розкриття і розслідування злочинів повинна мати конкретний характер, ґрунтуватися на законі і правильному сполученні форм і методів роботи та здійснюватися з дотриманням таких принципів:

- процесуальна самостійність слідчих і органів дізнання, невтручання в їх процесуальну діяльність;
- вимоги законності;
- самостійність співробітників оперативно-розшукових підрозділів, слідчих і спеціалістів у виборі засобів при здійсненні узгоджених заходів;
- поділ компетенції між учасниками взаємодії;
- нерозголошення учасниками взаємодії даних процесуальної, оперативно-розшукової та іншої діяльності;
- узгодженість планування і виконання дій учасниками взаємодії, наявність обміну інформацією та ін.

У даний час існують такі види взаємодії:

1) взаємодія слідчого та органів дізнання в роботі з конкретної кримінальної справи. Цей вид взаємодії є найбільш поширеним і здійснюється в різних формах;

2) взаємодія прокурора зі слідчим. У цьому випадку взаємодія має місце, тоді коли прокурор дає доручення і вказівки слідчому по конкретних кримінальних справах або сам бере участь у розслідуванні, провадить окремі слідчі дії;

3) взаємодія слідчого з експертами і спеціалістами. Така взаємодія здійснюється в процесі підготування і збирання інформації та матеріалів для експертного дослідження або під час експертного дослідження. Дана взаємодія має місце і при провадженні окремих слідчих дій, в яких бере участь експерт або спеціаліст (огляд місця події, допит неповнолітніх, обшук автотранспортних засобів та ін.).

4) взаємодія слідчого з окремими представниками державних служб. Ця взаємодія припускає наявність взаємовідносин і співробітництва щодо одержання інформації у службових осіб податкових інспекцій або адміністрацій, пенсійному фонді, митних службах тощо;

5) взаємодія слідчого з громадськими формуваннями².

¹ Див.: Матусовський Г. А. Экономические преступления: Криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – С. 159.

² Про види і форми взаємодії див.: Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Концерн «Вид. Дім “Ін Юре”», 2004. – С. 387–392.

Найбільш поширеними організаційними формами взаємодії є:

- створення слідчо-оперативних груп (бригад) різного призначення;
- узгоджені планування і проведення оперативно-розшукових, організаційних та процесуальних заходів, спрямованих на розкриття злочинів;
- взаємне інформування учасників взаємодії;
- визначення і розроблення найбільш ефективних способів і засобів здійснення спільних заходів;
- спільна організація розшуку злочинців «по гарячих слідах» та ін.

Більш докладно розглянемо форми взаємодії органів досудового слідства і дізнання. Процесуально-правовими формами взаємодії можуть бути названі:

1) взаємодія, коли у процесі розслідування слідчий провадить слідчі дії, а орган дізнання паралельно здійснює необхідні оперативно-розшукові заходи, координуючи свою роботу зі слідчим;

2) виконання органом дізнання доручень слідчого щодо провадження розшукових дій;

3) виконання органом дізнання слідчих дій на основі доручень слідчого;

4) сприяння слідчому при провадженні окремих слідчих дій;

5) взаємодія у справах, припинених у зв'язку з невстановленням особи, яка підлягає притягненню як обвинувачений.

Взаємодія чітко простежується в процесі створення і роботи слідчо-оперативних груп¹, слідчих бригад, під час їх спільної діяльності. Взаємодія слідчого, оперативних працівників, спеціалістів, інших осіб має місце при проведенні узгоджених дій, пов'язаних із вирішенням певного завдання розслідування (тактичних операцій)².

§ 5. Планування та організація розслідування злочинів

Успіх розслідування злочинів у сфері господарської діяльності визначається його правильним плануванням та організацією. В теорії

¹ Дана проблема досліджувалася на дисертаційному рівні (див.: Улмаев Р. Ю. Следственно-оперативные группы: правовой статус, организация и деятельность: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Акад. управления МВД России. – М., 2001.

² Тактична операція передбачає поєднання однойменних і різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації (див.: Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Концерн «Видавничий Дім “Ін Юре”», 2004 – С. 199).

криміналістики під плануванням розслідування розуміються визначення шляхів розслідування злочинів, окреслення обставин, що підлягають з'ясуванню, а також встановлення найбільш доцільної системи слідчих дій і оперативно-розшукових заходів та строків їхнього проведення.

Значення планування розслідування визначається важливістю завдань, які можуть бути вирішені з його допомогою. До завдань планування належать: 1) визначення правильних шляхів розслідування злочинів; 2) забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування; 3) своєчасне застосування науково-технічних і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожної справи; 4) забезпечення найбільш ефективного поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій при розслідуванні; 5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату, швидкість розслідування.

Процес встановлення об'єктивної істини при розслідуванні злочинів залежить від принципів планування, які мають відповідати принципам кримінального процесу, визначатися ними. До принципів планування належать: 1) обґрунтованість плану розслідування, його складання на основі комплексу доказової й оперативної інформації; 2) індивідуальність планування, неприпустимість схематичності, шаблону; 3) динамічність планування розслідування.

Планування здійснюється, як правило, на початкових етапах розслідування. Найбільш ефективним способом формалізації плану розслідування є обрання його різноманітних форм. Теоретичні дослідження оптимальних форм складання планів розслідування не мають жорстких рекомендацій, залишаючи останнє на розсуд слідчого. Разом з тим, як показує узагальнення практики розслідування злочинів, найбільш логічно завершеною формою плану є така, яка у своїй конструкції передбачає наступну схему: 1) версії розслідування; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню; 3) слідчі дії та оперативно-розшукові заходи; 4) строк виконання; 5) виконавець.

При розслідуванні злочинів у сфері господарської діяльності, як і інших злочинів, прийнято розрізняти такі види планування: просте планування, планування за епізодами, планування при розслідуванні групою слідчих (бригадою). Кожний з названих видів планування відрізняється за цілями, обсягом, внутрішньою структурою, методами реалізації дій, що входять у систему плану.

Однією з ефективних форм планування розслідування є планування за епізодами. Його специфіка полягає у побудові складної системи співвідношення і взаємозв'язків усіх епізодів розслідуваного злочину.

Співвідношення має місце залежно від усіх епізодів та версії розслідування, загальної для події злочину. Це означає, що кожен період становить частину вчиненого злочину та його розслідування і є етапом у розкритті всього злочину.

На доповнення до плану складаються схеми. За їхньою допомогою графічним шляхом систематизуються дані в справі. Графічне зображення даних справи, систематизоване за певними ознаками, допомагає чітко уявити структуру і сутність як справи в цілому, так і певних її обставин. До числа важливих моментів, які впливають на планування, належить прогнозування результатів проведення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, тактичних операцій. Слід зазначити, що визначення кількості, послідовності, часу проведення перелічених дій не буде ефективним, якщо при їхньому плануванні не враховується елемент можливого прогнозування. Побудова прогнозу передбачає аналіз наявних доказів, визначення їхнього взаємозв'язку, можливості використання в проведенні окремих слідчих дій. Такий прогноз має орієнтовне значення, однак його результативність буде більш високою, ніж обрання проведення тієї чи іншої дії за методом проб і помилок¹.

Організація розслідування передбачає створення оптимальних умов для розслідування і містить такі напрямки діяльності: а) своєчасне розроблення узгодженого плану заходів при розслідуванні; б) належну координацію діяльності слідчих, оперативно-розшукових органів і судово-експертних установ; в) проведення систематичних оперативних нарад слідчо-оперативних груп з метою обміну інформацією і врахування динаміки планування. Умовами правильної організації розслідування повинен бути чіткий розподіл обов'язків між членами слідчо-оперативних груп і забезпечення останніх необхідними технічними засобами, які сприяють оперативності розслідування злочинів.

Здійснення організаційних заходів передбачає кілька рівнів: 1) вищий, в якому організація розслідування виступає як специфічна форма діяльності всіх компетентних органів держави (органів дізнання, досудового слідства); 2) управлінський, що забезпечує оптимальну структуру органів розслідування, ефективність їхньої діяльності; 3) методичний, що припускає організацію розслідування конкретного злочину, його методику і тактику².

Наукове та практичне уявлення про планування розслідування передбачає з'ясування поняття і ролі версії як елемента, що визначає не тільки планування, а й відомою мірою організацію розслідування.

¹ Більш докладно стосовно функцій прогнозу див.: *Журавель В. А.* Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. – Х.: Право, 1999.

² Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика. Курс лекцій. – С. 146–147.

Визначення поняття версії, незважаючи на різні підходи до з'ясування її сутності,¹ зводиться до такого: версія — це обгрунтоване припущення про подію злочину й осіб, що його вчинили.

Пізнавальна функція версії як одна з основних її функцій передбачає її логічну природу, що дозволяє з'ясувати етапи її формування. До названих етапів належать: 1) аналіз і узагальнення фактичного матеріалу, необхідного для подальшого розвитку знань про окремих факт або сукупність фактів; 2) висловлення власне версії, обгрунтованої наявною інформацією; 3) виведення низки наслідків версії, що впливають із сформульованого припущення; 4) перевірка виведених наслідків. Вирішення цього етапу в позитивному змісті доводить великий ступінь вірогідності версії і повну вірогідність у тому випадку, якщо виведені наслідки не впливають і не можуть впливати з іншого роду підстав.

Слід зазначити, що в процесі розслідування версія тісно пов'язана з плануванням. Роль версії стосовно плану розслідування можна назвати визначальною, оскільки версія є тим напрямком розслідування, що зумовлює побудову в плані комплексу слідчих, розшукових, організаційних заходів, здійснюваних з метою її перевірки.

Визначальна роль версії не означає її відокремленості стосовно планування. Побудова версій і планування настільки тісно взаємопов'язані, що самостійне їх існування неможливе. В практиці розслідування план є формою перевірки висунутої версії, версія ж у свою чергу є необхідною передумовою (основною ідеєю) для складання плану. Їхня тісна взаємозумовленість позбавляє принципової основи дискусії про субординацію версії і плану розслідування. Версія і план розслідування є єдиним цілим, що здійснює пізнання об'єктивної істини при розслідуванні.

Роль версій як однієї з форм пізнання в розслідуванні визначається багатозначністю її функцій. Так, насамперед версія виступає формою встановлення причинного відношення виявлених доказів до події злочину. Ця роль версії є важливою для виявлення систематизації доказового матеріалу. Від установлення окремих причинних зв'язків версії розслідування піднімаються до визначення причинних зв'язків більш

¹ Див.: *Громов В. И.* Дознание и предварительное следствие (теория и техника расследования преступлений. М., 1925; *Голунский С. А.* Планирование расследования // Сов. юстиция. – 1936. – № 14; *Никренц О. В.* Судебная версия как разновидность гипотезы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1954; *Ларин А. М.* От следственной версии к истине. – М., 1976; *Васильев А. Н.* О тактике следствия // Сов. криминалистика на службе следствия. – 1956. – Вып. 7; *Белкин Р. С.* Курс криминалистики. – М., 1977. – Ч. 2; *Колесниченко А. Н.* Планирование расследования преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1952. *Коновалова В. Е.* Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – Х.: Консум, 2000.

загального порядку і значущості. На цьому етапі функція версії полягає в основному не в систематизації доказового матеріалу, а у визначенні напрямку розслідування. Подальший її розвиток у результаті виведення наслідків та їхньої перевірки пов'язаний з визначенням конкретних шляхів розслідування, проведенням слідчих і розшукових дій. Підтвердження версії розслідування, її перетворення з ймовірного знання в достовірне завершує її пізнавальну функцію в розслідуванні.

Базою для формування версій є ті чи інші факти, що стосуються події злочину. Різноманіття і складність кримінальних ситуацій у господарських злочинах створюють обстановку для вирішення численних розумових завдань, які мають неалгоритмічний (підхід до рішення відомий), а евристичний характер (шлях до рішення невідомий).

Більшість ситуацій має фрагментарний характер (окремі сліди, показання свідків, наявність документів, що фіксують незаконні дії, та ін.). У той же час комплекс відомостей, що належать до події злочину, нерідко ускладнений інсценуванням обстановки злочину, фальсифікацією слідів, створенням неправдивої інформації, не дозволяють дійти певних висновків. Усе наведене свідчить про складну розумову діяльність слідчого. Якщо в цьому відношенні звернутися до умовного розподілу розумових завдань, розв'язуваних у процесі розслідування, то можна в їхній величезній кількості, різної за рівнем складності, визначити такі: 1) завдання з виявлення доказової інформації; 2) завдання з висунування версій; 3) завдання з оцінки одержаної доказової й оперативної інформації; 4) завдання з прийняття важливих рішень. Усі перелічені завдання пов'язані між собою подією злочину і мають на меті його розкриття.

Джерелами формування версій можуть бути: а) аналіз наявної доказової інформації; б) дані про розкриті подібні злочини; в) дані про нерозкриті подібні злочини; г) дані про аналогічні способи вчинення злочинів; г) власний досвід у слідчій діяльності; д) узагальнений досвід кращих слідчих України, який популяризується у випусках збірника «Слідча практика».

Виникнення версій завжди зумовлено видом злочину, способами його вчинення і головним чином тією інформацією, яка виявляється на початковому етапі розслідування. Незважаючи на логічну складність побудови, безліч шляхів формування, версія залежить від усього комплексу обставин, що сприяють її зародженню. Характер висунутих версій, а це насамперед версії про подію злочину і особу злочинця, найбільше тяжіє до виду або різновиду злочину.

Процесуальний і непроцесуальний характер наявної інформації про злочин визначає ситуацію як кримінальну (дослідчу) і слідчу, що виникає тоді, коли порушено кримінальну справу і є докази, що складають

стан розслідування на певний момент. У цьому сенсі ситуація, що склалася, іменується слідчою.

У криміналістичній літературі питанню поняття і класифікації ситуацій за різними підставами приділяється значна увага, оскільки наявність і розмаїтість останніх є підставою і для побудови версій, і для планування й організації розслідування.

У процесі свого формування версія може виходити з таких традиційних ситуацій: 1) ситуація досить визначена, подія, її характер очевидні, мають місце дані про особу злочинця; 2) ситуація невизначена — характер доказів суперечливий, недостатньо ясний; 3) ситуація прямо вказує на інсценування події — існують негативні обставини, аналіз яких з вірогідністю вказує на інсценування події злочину; 4) тупикова ситуація, аналіз даних котрої не дозволяє висунути яку-небудь версію через відсутність доказів та іншої інформації. Остання ситуація передбачає евристичний шлях вирішення слідчих завдань.

Першою класифікаційною підставою є сукупність вихідних даних чи обсяг понять. За цією підставою версії поділяються на загальні та окремі. Загальні версії стосуються до характеру події, осіб, які вчинили злочин, окремі — є припущеннями щодо окремих деталей події злочину, слідів, речових доказів.

Підставою для класифікації версій є суб'єкти їх висування. До них належать особи, які за своїми службовими функціями пов'язані з розслідуванням злочинів. У цьому відношенні версії поділяються на розшукові, слідчі, експертні, судові.

До підстав класифікації відносять також ступінь визначеності версій, поділяючи останні на типові і конкретні.

У загальній класифікації версій викликають інтерес версії, які іменуються типовими. Маючи абстрактний характер як деяке узагальнення слідчої практики, типова версія виконує орієнтувальну функцію. Нагромадження практики розслідування, її узагальнення і науковий аналіз дозволили виявляти певні залежності при вчиненні окремих видів злочинів, які існують як свого роду «стандарти», що мають місце в практиці розслідування. До них відносять такі залежності, що впливають з «неліченої» статистики як досить стійке припущення про причетність до злочину певних осіб із професійними знаннями і схильностями, котрі мають значний досвід у певній сфері діяльності та ін. Зазначені залежності притаманні усім видам вчинюваних злочинів і звичайно розглядаються як типові, такі, що найбільш часто зустрічаються, версії, котрі виникають у процесі розслідування, але,

будучи предметом узагальнення, виступають як незалежні типові припущення, що мають місце в рекомендаціях криміналістичної методики. Найбільш чітко визначення типової версії належить Р. С. Белкіну: «Під типовою версією розуміється найбільш характерне для даної ситуації з погляду відповідної галузі наукового знання чи узагальненої практики судового дослідження (оперативно-розшукової, слідчої, судової, експертної) можливе пояснення окремих фактів чи події в цілому»¹.

Використання типових версій не суперечить і не виключає творчого мислення в процесі розслідування, навпаки, надаючи певну орієнтацію, типові версії стимулюють творчу діяльність, цілеспрямовано спрямовують її. Використання типових версій може здійснюватися як у теоретичному, так і в практичному плані. Їхнє використання може бути подано як визначені програми-алгоритми, розроблювані на основі виділення й узагальнення ознак вчинення злочинів, їхніх способів, сукупності слідів. Такі банки даних, складені стосовно різних видів злочинів, можуть виконувати не тільки діагностичну функцію, а й навчальну для слідчих працівників, що знайомить їх з ефективними методами розслідування злочинів.

§ 6. Ситуаційний підхід у розслідуванні злочинів

Ситуаційний підхід все більше завойовує свої позиції у різних галузях юридичної науки і практичної діяльності. Останнім часом вносяться пропозиції про необхідність формування криміналістичної ситуалогії, створення криміналістичної теорії ситуацій².

В криміналістичній літературі проблемі слідчої ситуації приділяється значна увага³. Про значення слідчої ситуації і необхідність її

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики. – М., 1997. – Т. 3. – С. 364.

² Див.: Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. Н. П. Яблокова. – Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 1997; Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. – Мн.: Амалфея, 2000. – С. 63–411.

³ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 129–155; Гавло В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц // Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. – М., 1973. – С. 90; Дранкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия. – Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1989. – С. 27–32; Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. – С. 14–19; Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации // Сов. государство и право. – 1979. – № 8. – С. 109 та ін.

врахування для ефективного використання криміналістичних рекомендацій одним із перших зазначав Р. С. Белкін¹.

У криміналістиці слідчу ситуацію розглядають в широкому і вузькому розуміннях. У широкому розумінні слідча ситуація являє собою сукупність усіх умов, що впливають на розслідування і визначають його особливості. Така сукупність найбільш повно характеризує і відображає все, що впливає і може впливати на розслідування злочину, а відтак, дозволяє вичерпно визначити шляхи і засоби цілеспрямованого впливу на сформовану слідчу ситуацію².

Практично більш значущим є поняття слідчої ситуації у вузькому розумінні — як комплексу інформаційних даних, що їх має слідство на конкретному етапі розслідування. По кожній конкретній кримінальній справі в даний момент є певна (різна для окремих справ) кількість інформації, необхідної для успішного розслідування³.

Слідча ситуація має динамічний характер⁴. На неї впливають різні чинники, в результаті чого може відбуватися її зміна. Залежно від обсягу наявної доказової інформації формуються сприятливі або несприятливі ситуації.

Слідчі ситуації можуть бути класифіковані за різними підставами. Виділяють прості і складні слідчі ситуації. Залежно від кількості, характеру та змісту формуючих чинників усі складні ситуації диференціюються на: проблемні, конфліктні, тактичного ризику, комбіновані (змішані)⁵.

За ступенем спільності слідчі ситуації поділяють на типові, характерні для переважної більшості злочинів певного виду на тих або інших етапах розслідування (початковому, наступному, завершальному), і специфічні, тобто такі, що зустрічаються в практиці досить рідко.

За обсягом і характером дефіциту інформації слідчі ситуації поділяються на такі види: 1) відсутні або неповні відомості про подію

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М.: Наука, 1966. – С. 268–286.

² Див.: *Бахин В. П.* Следственная ситуация и тактическое решение // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учебник. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 196, 197.

³ Див.: *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений. – С. 69, 70.

⁴ Більш докладно про це див.: *Драпкин Л. Я.* Основы криминалистической теории следственных ситуаций: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1987. – С. 27–29.

⁵ Класифікацію слідчих ситуацій запропоновано Л. Я. Драпкіним (див.: *Драпкин Л. Я.* Основы криминалистической теории следственных ситуаций. – С. 9–11).

злочину і злочинця; 2) недостатньо повні відомості про розслідуваний злочин; 3) подія злочину є очевидною, злочинця встановлено.

Поділ слідчих ситуацій на конфліктні і безконфліктні ґрунтується на характеристиці одного з психологічних компонентів слідчої ситуації: суперництва і протидії сторін. Зазначений поділ ситуацій має найбільш загальну психологічну спрямованість, що дозволяє намітити тактику розслідування лише в загальних рисах¹.

У загальній проблемі слідчої ситуації слід розрізняти ситуації, що характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають при провадженні окремих слідчих дій². Щодо цього справедливо виділяти ситуації окремих слідчих дій: огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та ін. Ситуація слідчої дії має відносну самостійність, обумовлену рамками процесуальної дії. За обсягом понять ситуація слідчої дії є ситуацією меншого ступеня спільності порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація слідчої дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою частиною.

В криміналістичній літературі виділяють такі компоненти слідчої ситуації:

1) психологічного характеру — результати конфлікту між слідчим та іншими особами, прояв психологічних властивостей особи слідчого та їх вплив на одержання інформації та її динаміку тощо;

2) інформаційного характеру — поінформованість слідчого та осіб, що протистоять, у процесі розслідування;

3) процесуального і тактичного характеру — наявність доказів та їх джерела, стан провадження по справі, можливість обрання запобіжного заходу та ін.;

4) організаційно-технічного характеру — наявність комунікацій у процесі взаємодії слідчого та органів дізнання, можливість мобільного маневрування силами і засобами тощо³.

¹ У криміналістичній літературі вирізняють також й інші ситуації. Так, Г. А. Зорін пропонує до розгляду: ситуації протидії, транснаціональні ситуації, складні ситуації, проблемні і конфліктні ситуації, організаційно неупорядковані ситуації, відкриті і замкнені ситуації, напружені ситуації, фрустраційні ситуації, афектогенні ситуації, кризові ситуації, екстремальні ситуації, тупикові ситуації, латентні ситуації, лабіринтні ситуації, інсценовані ситуації, пошукові ситуації, аналітичні ситуації, ядерні і периферійні ситуації, стратегічні і тактичні ситуації та ін. (див.: *Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики.* – С. 124–375).

² Див.: *Герасимов И.* Следственная ситуация на начальном этапе расследования преступлений // *Соц. законность.* – 1977. – № 7. – С. 61.

³ Див.: *Белкин Р. С.* Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособ. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 70.

У слідчій практиці відзначається повторюваність ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний спосіб дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дає змогу не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати відповідні засоби, прийоми і методи.

Аналогічність, «стандартність» слідчих ситуацій і відповідно шляхів, що ведуть до їх вирішення, дозволяє говорити про можливість програмування дій слідчого. Важливим кроком для створення ефективних програм розкриття і розслідування злочинів є метод узагальнення ситуацій, так зване ситуаційне моделювання¹. Останнє дає змогу розробляти оптимальні програми прийняття рішень і проведення тактичних комплексів та окремих слідчих дій.

¹ Т. С. Волчецька зазначає, що під час розслідування конкретного злочину ще до прийняття якого-небудь рішення слідчому необхідно пізнати слідчу ситуацію, а для цього відтворити її у свідомості для подальшого розумового дослідження, аналізу й оцінки, тобто створити розумову модель реальної ситуації (див.: *Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия.* – С. 177).

Розділ II

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ПОРЯДКУ ЗАЙНЯТТЯ ГОСПОДАРСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю

Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, має свої особливості, які стосуються в першу чергу виду господарської діяльності¹, її правового регулювання та способів учинення цих злочинів. Господарська діяльність — це діяльність, пов'язана з виробництвом і реалізацією продукції, виконанням робіт і наданням послуг, а також із забезпеченням їхніх виробників необхідними ресурсами². Сукупність господарських відносин та інститутів, що організують ці відносини, утворюють єдину систему, до якої належать підприємницька діяльність, банківська діяльність та інші види господарської діяльності³.

У ст. 3 Господарського кодексу України господарською діяльністю визнається діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного

¹ Господарська діяльність у плані відповідальності за ст. 202 КК України має розглядатись як більш широке поняття, ніж поняття підприємництва, оскільки вона охоплює діяльність юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми та форми власності (необов'язково суб'єктів підприємництва, крім органів державної влади та органів місцевого самоврядування). Мета отримання прибутку і систематичність при цьому не є обов'язковими.

² Див.: *Хозяйственное право: Учебник / В. К. Макутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др.; Под ред. Макутова В. К. – К.: Юринком Интер, 2002.*

³ Законодавець, описуючи ознаки суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 202 КК України, використовує поняття «діяльність». Людська діяльність — це система свідомих цілеспрямованих дій, рухомих єдиним мотивом (або їх сполученням) і спрямованих на перетворення оточуючого світу, а також самої діючої особи (див.: *Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1977. – С. 82).*

виробництва, яка спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову вартість. У деяких законах України поняття «підприємницька діяльність» розуміється як вид більш широкого за змістом виду діяльності — господарської діяльності. Зокрема, в абз. 4 ст. 1 Закону України від 1 червня 2000 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» поняття «господарська діяльність» визначається так: «будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, юридичних осіб, а також фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язана з виробництвом (виготовленням) продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт» (в редакції Закону від 23 грудня 2003 р.)¹.

Отже, з огляду на ці поняття підприємницька діяльність — це дуже широка сфера діяльності, яка є одним із видів господарської та пов'язана з виробництвом, виготовленням та реалізацією продукції, виконанням робіт або наданням послуг суб'єктами господарювання². Як свідчить практика, в процесі виготовлення та реалізації продукції вчиняються й інші види злочинів, наприклад, привласнення або розтрата чужого майна (ст. 191 КК), обман покупців та замовників (ст. 225 КК), випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227 КК) та ін.

Вважаємо за доцільне виокремити серед злочинів, що вчиняються у сфері господарської діяльності, дві групи злочинів:

- 1) злочини, пов'язані з порушенням порядку зайняття господарською (підприємницькою та банківською) діяльністю;
- 2) злочини, пов'язані з кримінальним банкрутством.

До першої групи треба віднести злочини, які охоплюють такі види кримінально каранних діянь: порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202 КК), зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК), порушення законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва (ст. 203¹ КК), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК), фіктивне підприємництво (ст. 205 КК), порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК).

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 2.

² Про суб'єктів господарювання див. ст. 55 ГК України.

До другої групи слід віднести такі види кримінально каранних діянь: фіктивне банкрутство (ст. 218 КК), доведення до банкрутства (ст. 219 КК), приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 220 КК), незаконні дії у разі банкрутства (ст. 221 КК)¹.

Загальними криміналістичними критеріями цих злочинів є ознаки способу вчинення злочину, обстановка вчинення злочину, предмет злочинного посягання, а також типові сліди, які зберегли на собі інформацію про подію злочину. Найбільш поширеними способами вчинення цих злочинів є: зайняття господарською (підприємницькою) діяльністю без спеціального дозволу (ліцензії); здійснення господарської (підприємницькою) діяльності, яка підлягає ліцензуванню, з порушенням умов ліцензування та ін. Ознаки цих злочинів, як правило, відображаються в документах загального характеру (статутні), документах, які відображають здійснення господарських операцій (бухгалтерські), а також в документах, які підтверджують отримання дозволу на зайняття певним видом господарської (підприємницької) діяльності.

Розробка методик розслідування злочинів, учинених у сфері підприємницької діяльності, пов'язана з характером злочинів у сфері підприємництва, особливостями різних видів господарської діяльності, сукупністю і аналізом кримінально-правової характеристики відповідних видів злочинів, а також окремих положень цивільного, господарського та адміністративного регулювання господарської діяльності. У ст. ст. 42, 43 ГК України гарантується право громадян України, громадян інших держав і осіб без громадянства (крім тих категорій громадян, яким Закон забороняє займатися підприємницькою діяльністю), що не обмежені законом у правоздатності чи дієздатності, займатися підприємництвом. Підприємництво в цьому Законі визначається як безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою одержання прибутку. Така діяльність здійснюється фізичними й юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, встановленому законодавством². Крім того, для заняття підприємницькою діяльніс-

¹ Перелічені види злочинів відносять до окремої групи й інші автори (див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 158).

² Див., напр.: Положення про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень. Затверджене постановою Правління НБ № 375 від 31 серпня 2001 р.

тю фізичні особи зобов'язані зареєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності відповідно до чинного законодавства¹.

Отже, з огляду на загальні критерії класифікації методик розслідування і розроблення рекомендацій щодо розслідування окремих видів злочинів необхідно виділити три підгрупи злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю:

1) злочини, пов'язані з порушенням порядку здійснення підприємницької діяльності;

2) злочини, пов'язані зі здійсненням забороненої підприємницької діяльності;

3) злочини, які вчиняються в сфері підприємницької діяльності та мають низку спеціальних ознак, пов'язаних з особливостями галузі господарювання.

До першої підгрупи належать злочини, пов'язані з порушенням порядку здійснення підприємницької і банківської діяльності (ст. 202 КК).

До другої підгрупи належать злочини, які вчиняються в процесі здійснення забороненої підприємницької діяльності. До них треба віднести такі злочини, як зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК), фіктивне підприємництво (ст. 205 КК).

Третя підгрупа злочинів характеризується наявністю спеціального предмета посягання і до них слід віднести такі злочини:

— порушення законодавства, яке регулює виготовлення, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт устаткування чи сировини для їх виготовлення (ст. 203¹ КК);

— незаконне виготовлення, збереження, збут чи транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК);

— порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК);

— порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння (ст. 214 КК).

Всі ці злочини поєднує порушення окремих заборон, установлених кримінально-правовим законодавством, що стосується господарської діяльності в сфері виробництва, виконання певних видів робіт, надання фінансових та інших видів послуг.

¹ Див.: Закон України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців» // Офіц. вісник України. – 2003. – № 25. – Ст. 11; Положення про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р. за № 740.

Предмет посягання стосовно злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, являє собою матеріальний об'єкт, виробництво (виготовлення) якого пов'язано з випуском продукції, що включає всі стадії технологічного процесу, а також реалізацію продукції власного виробництва, торгівлю, надання послуг, виконання робіт. Отже, предметом злочину виступають: виготовлена продукція, товари, виконані роботи, надані послуги особою, не зареєстрованою як суб'єкт господарювання для здійснення підприємницької, банківської діяльності, або їх грошовий еквівалент, отриманий в результаті здійснення господарської діяльності, яка потребує спеціального дозволу (ліцензії), чи на здійснення яких є обмеження або здійснення яких заборонено.

З огляду на положення Закону України «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності» предметом злочинного посягання можуть бути, наприклад: вогнепальна зброя, боєприпаси до неї, холодна зброя; вироб з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння; спеціальні засоби, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту; спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв'язку та ін., виготовлення та реалізація яких здійснювалася без ліцензії та без реєстрації як суб'єкта господарювання¹.

Отже, предметом злочинних посягань, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, виступають матеріальні цінності у вигляді вироблених товарів чи продукції, на виготовлення якої необхідна ліцензія, або грошові кошти в національній чи іноземній (готівковій, безготівковій) валюті, отримані в процесі реалізації цієї продукції або за виконані роботи, послуги.

Найвагомішими в структурі розглядуваних злочинів є діяння, пов'язані з виготовленням тих чи інших видів кримінальної продукції (товарів)², а також з видозміною (переробленням, підробленням) різних предметів, документів та інших об'єктів, що випускаються (виготов-

¹ В ст. 2 Закону України «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності» з доповненнями від 11 січня 2001 р. передбачається, що ліцензування банківської діяльності, зовнішньоекономічної діяльності, ліцензування каналів мови, ліцензування в сфері електроенергетики і використання ядерної енергії, у сфері інтелектуальної власності, ліцензування виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями і тютюновими виробами здійснюється відповідно до законів, що регулюють відносини в цих сферах.

² Кримінальна продукція – предмети і документи, заборонені у цивільному обороті (див.: *Зинин А. М.* Криміналіст в следственных действиях: Учеб.-практ. пособ. – М.: Экзамен, 2004. – С. 87).

ляються) в господарській сфері. Матеріальні цінності¹ виступають безпосереднім предметом злочинів і найчастіше у вигляді сировини, полуфабрикатів, готової продукції або окремих видів брухту. В деяких випадках до них належать технологічне обладнання, комплектуючі станків, механізмів тощо.

Найбільш цінними з погляду методико-криміналістичного забезпечення виявлення і розкриття названих злочинів є поділ предмета злочинних посягань, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, на декілька груп:

1) предмети, пов'язані з виготовленням продукції, розрахованої на використання при вчиненні інших злочинів (наприклад, незаконне виготовлення вибухових пристроїв і вогнепальної зброї для злочинних угруповань або виготовлення наркотичних засобів);

2) предмети, пов'язані з виготовленням продукції, використання якої не стосується подальшої злочинної діяльності (наприклад, технологічне обладнання для виготовлення лікарських препаратів, виногорілчанних виробів, товарів побутового призначення);

3) предмети, що є товаром (продукцією), яка тільки реалізується (продається), але на реалізацію якої необхідна ліцензія (наприклад, на роздрібну торгівлю ветеринарними медикаментами і препаратами, лікарськими засобами);

¹ До матеріальних цінностей належать активи, які: утримуються для подальшого продажу при умовах звичайної господарської діяльності; перебувають у процесі виробництва з метою подальшого продажу продукта виробництва; утримуються для споживання при виробництві продукції, виконанні робіт і наданні послуг, а також при управлінні підприємством. Запаси визнаються активом тоді, коли існує ймовірність того, що підприємство одержить у майбутньому економічні вигоди, пов'язані з їх використанням, та їх вартість може бути вірогідно визначена. Відповідно до Положення (стандарту) 9 для цілей бухгалтерського обліку активи (запаси) включають: сировину, основні й допоміжні матеріали, комплектуючі вироби та інші матеріальні цінності, призначені для виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, обслуговування виробництва та адміністративних потреб; незавершене виробництво у вигляді незакінчених оброблень і зборкою деталей, вузлів, виробів і незавершених виробничих процесів; готову продукцію, яка виготовлена на підприємстві, призначена для продажу та відповідає технічним і якісним характеристикам, передбаченим договором або іншим нормативно-правовим актом; товари у вигляді матеріальних цінностей, які придбані (одержані) і утримуються підприємством з метою подальшого продажу; малоцінні та швидкозношувані предмети, використовувані строком не більше одного року або нормального операційного циклу, якщо він більше одного року; молодняк тварин і тварини на відгодівлі, продукцію сільського та лісового господарства, якщо вони оцінюються відповідно до даного Положення (стандарту) (див.: *Грабова Н. Н., Добровский В. Н. Бухгалтерский учет в производственных и торговых предприятиях: Учеб. пособ. для студ. вузов / Под ред. Н. В. Кужельного. – К.: А.С.К., 2000. – С. 177–178.*)

4) грошові кошти¹ в національній чи іноземній (готівковій, безготівковій) валюті, одержані в результаті здійснення певних видів послуг, робіт, на які потрібний спеціальний дозвіл (ліцензія).

Грошові кошти як предмет злочинного посягання є уніфікованим параметром оцінки виготовленого товару або оцінки результату виконання робіт, надання послуг. Крім того, слід пам'ятати, що підприємницька діяльність спрямована на одержання прибутку. Як свідчить практика, саме прибуткові види діяльності і підлягають обов'язковому ліцензуванню. Зазначена диференціація предмета злочину важлива з погляду виявлення своєрідності механізмів учинення і слідоутворення злочинів тієї чи іншої групи та врахування їх при розробленні криміналістичних рекомендацій.

Спосіб вчинення злочину. В системі структурних елементів, що розкривають зміст криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, особливе місце посідає спосіб вчинення злочину. Це викликано насамперед тим, що відповідно до вимог п. 1 ст. 64 КПК України при провадженні досудового слідства, дізнання і розгляді кримінальної справи в суді спосіб та інші обставини вчинення злочину підлягають доказуванню. Крім того, інформація про спосіб злочину дозволяє визначити шляхи встановлення злочинця і його співучасників, предмет злочинного посягання. Дані про спосіб злочину мають також важливе значення для розкриття раніше вчинених аналогічним способом злочинів.

До способу вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, належать зв'язки і відносини суб'єктів злочину між собою в процесі злочинного посягання. Таких відносин може не існувати, якщо злочинець один. Однак якщо злочин вчинено, двома чи більше особами, то відносини між ними можуть полягати в спільному виконанні дій чи розподілі окремих обов'язків.

Спосіб злочину пов'язаний найбільшою кількістю зв'язків з іншими елементами криміналістичної характеристики: особою злочинця, предметом та обстановкою злочину і його слідовою картиною. Спосіб злочину відображається в матеріальних і нематеріальних слідах, які

¹ Грошові кошти – готівка, кошти на рахунках у банках та депозити до запити. Еквіваленти грошових коштів – короткострокові високоліквідні фінансові інвестиції, які вільно конвертуються у певні суми грошових коштів і характеризуються незначним ризиком зміни їх вартості. Рух грошових коштів – надходження і вибуття грошових коштів та їхніх еквівалентів (див.: *Лукін В. О., Маляревський Ю. Д., Понікаров В. Д., Рудинська С. В.* Основи бухгалтерського та податкового обліку: Учеб. посіб. – Х.: Курсор, 2000. – С. 107).

дозволяють зробити висновок про фізичні та психологічні риси злочинця, його місце серед людей і речей в події злочину, мотиви і цілі його дії¹. Отже, за допомогою моделей способу можна прогнозувати сліди злочинної діяльності. Як правило, це завдання вирішується на початковому етапі розслідування, коли у слідчого ще бракує даних для характеристики способу конкретного злочину. В цьому випадку він використовує типову модель способу. З іншого боку, шляхом аналізу виявлених слідів злочину слідчий може будувати уточнену модель способу злочину в конкретному випадку².

Способи вчинення даного виду злочинів досить різноманітні й містять діяння, пов'язані з видом господарської діяльності, умовами державної реєстрації, а також з одержанням і дотриманням вимог спеціального дозволу (ліцензії) на здійснення окремого виду господарської (підприємницької) діяльності. Слід зазначити, що на вибір особами способу вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, впливають такі обставини: який вид діяльності найбільш прибутковий; яку продукцію і яким шляхом треба виготовляти; в якому регіоні і на яких умовах здійснювати реалізацію, визначити місця швидкої реалізації. В криміналістичній літературі визначаються, як правило, більш загальні способи вчинення злочинів досліджуваної категорії³. Так, до першої групи способів вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською (підприємницькою) діяльністю, відносять саме здійснення підприємницької діяльності як окремого виду господарської комерційної діяльності без державної реєстрації. До другої групи належать способи вчинення злочинів даної групи, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності без спеціального дозволу (ліцензії), коли такий дозвіл (ліцензія) є обов'язковим. Третя група способів — це способи,

¹ Див.: *Васильев А. Н.* Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. — М.: Изд-во МГУ, 1978 — С. 29.

² Див.: *Чельшева О. В., Феськов М. В.* Расследование налоговых преступлений. — СПб.: Питер, 2001.

³ Див.: *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений: Учебно-практическое издание. — М.: Экзамен, 2003. — С. 63–64.; *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика: Учебник для вузов. / Под ред. проф. Р. С. Белкина. — М.: НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА М), 2003. — С. 756–757.; Курс криминалистики: В 3 т. — Т. III: Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб.: Юрид. центр пресс, 2004. — С. 171–173; Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. — М.: Спарк, 1999. — 121–122.

пов'язані зі здійсненням підприємницької діяльності з порушенням ліцензійних вимог та умов¹.

Деякі автори взагалі не акцентують увагу на способах вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською (підприємницькою) діяльністю², або визначають тільки об'єктивну сторону вчинення злочину³.

Даний злочин може бути вчинено у одній із трьох форм: 1) здійснення без державної реєстрації як суб'єкта підприємництва госпо-

¹ До першої групи включають такі дії: без подання документів, необхідних для державної реєстрації юридичної особи або громадянина як індивідуального підприємця, в уповноважений реєструючий орган; після подання в реєструючий орган документів, необхідних для державної реєстрації, але до ухвалення позитивного рішення з даного питання; після одержання відмови в державній реєстрації; під час оскарження відмови в державній реєстрації в суді, аж до набрання рішенням суду чинності; всупереч рішенням суду про правомірність відмови в державній реєстрації; після внесення незареєстрованих змін і доповнень в установчі документи юридичної особи; після ліквідації юридичної особи або припинення діяльності індивідуального підприємця. До другої групи: зайняття ліцензійним видом діяльності особою, яка не пройшла державну реєстрацію в установленому законом порядку (тобто не зареєстрованою як індивідуальний підприємець або юридична особа) і не має відповідної ліцензії; здійснення ліцензійного виду діяльності без звернення юридичної особи або індивідуального підприємця до ліцензійного органу за одержанням спеціального дозволу (ліцензії); зайняття ліцензійним видом діяльності після звернення до ліцензійного органу, але до одержання повідомлення про надання ліцензії; здійснення ліцензійного виду діяльності після одержання повідомлення ліцензійного органу про відмову в наданні ліцензії на зайняття даним видом діяльності; ведення ліцензійної діяльності на підставі ліцензії, яка втратила юридичну силу, дію якої припинено, строк дії якої минув, анульованої; здійснення ліцензійної діяльності суб'єктом, який не є ліцензіатом, тобто має дозвіл на інший вид діяльності або виданий іншій юридичній особі, індивідуальному підприємцеві. Третя група містить такі діяння, як: передання ліцензіатом своєї ліцензії іншій юридичній особі або індивідуальному підприємцеві (так передання може здійснюватися шляхом дарування ліцензії, її продажу, внесення як внеску в статутний капітал організації, укладання договору про спільну діяльність); здійснення того чи іншого виду ліцензійної діяльності особами, що не відповідають кваліфікаційним вимогам, установленим положенням про ліцензування даного виду діяльності; зайняття ліцензійним видом діяльності з порушенням ліцензійних вимог та умов, що ставляться до будинків, споруд, устаткування, технічних засобів та інших об'єктів, котрі використовуються у процесі здійснення цього виду діяльності (див.: Курс криміналістики: В 3 т. – Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений. – С. 171–173; Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. – С. 121–122.

² Див.: *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений. – С. 63–64.

³ Див.: *Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей.* – С. 121–122.

дарської діяльності, що містить ознаки підприємницької, у тому числі банківської діяльності, банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів та операцій небанківських фінансових установ; 2) здійснення без одержання спеціального дозволу (ліцензії) видів господарської діяльності, які відповідно до законодавства підлягають ліцензуванню, в тому числі банківської діяльності, банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів та операцій небанківських фінансових установ; 3) здійснення суб'єктом підприємництва видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування¹.

Першу групу складають способи здійснення особами злочинів, без державної реєстрації як суб'єкта підприємництва, діяльності яка містить ознаки підприємницької, окремих видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню.

1. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, взагалі без проходження передбаченої законодавством процедури реєстрації².

2. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, до одержання свідоцтва про державну реєстрацію.

3. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, після скасування на підставі рішення суду державної реєстрації.

4. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, з фактичним створенням комерційної структури без звернення за її державною реєстрацією (фіктивне підприємство).

5. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, без створення юридичної особи. Так, виробництвом дисків для лазерних систем зчитування фактично займається особа, котра в установленому порядку не зареєстрована як суб'єкт підприємництва.

¹ Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар – Вид. 2-е, перероб. та доп. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. Т. Малайренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 524; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П. – Книга 2: Особлива частина. – К.: Форум, 2005. – С. 333; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 476; *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. Хавронюка М. І. – К.: Атіка, 2001. – С. 222.

² Для зайняття підприємницькою діяльністю фізичні особи зобов'язані зареєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності відповідно до Закону. Умови та порядок реєстрації суб'єктів господарювання визначаються тим самим Законом (див.: Закон України від 13 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб», який набрав чинності з 1 липня 2004 р.).

6. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, після одержання відмови в державній реєстрації.

7. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, після внесення незареєстрованих змін і доповнень в установчі документи юридичної особи.

8. Здійснення особою діяльності, що містить ознаки підприємницької, після ліквідації юридичної особи або припинення діяльності приватного підприємця.

Другу групу становлять способи вчинення злочину особою — суб'єктом підприємництва без одержання спеціального дозволу (ліцензії) на здійснення окремих видів господарської діяльності, які відповідно до законодавства підлягають ліцензуванню.

1. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва і службовими особами юридичних осіб, зокрема суб'єктів підприємництва¹, господарської діяльності взагалі без ліцензії, якщо її одержання передбачено чинним законодавством;

2. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певних ліцензійних видів господарської діяльності після надіслання відповідних документів в орган ліцензування, але до одержання ліцензії.

3. Здійснення особою господарської діяльності з використанням ліцензій, дію яких анульовано або строк дії яких закінчився, а також під час оскарження до суду рішення про анулювання ліцензії, що набрало чинності.

4. Здійснення особою господарської діяльності з використанням ліцензій, незаконно одержаних від інших суб'єктів господарювання, наприклад, «купівля» ліцензії, її крадіжка, використання ліцензії на договірній основі з її власником, передання ліцензії під заставу тощо.

5. Здійснення господарської діяльності з використанням ліцензій на інший порівняно із фактично здійснюваним вид діяльності.

6. Здійснення особою окремих видів господарської діяльності з використанням недоброякісних ліцензій. Згідно з ст. 1 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензія — це документ державного зразка, який засвідчує право ліцензіата на провадження певного виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню. Ліцензія є єдиним документом дозвільного характеру, який дає право на зайняття певним видом діяльності, що відповідно до законодавства підлягає обмеженню.

¹ Згідно з ст. ст. 50, 91 ЦК України підприємці мають право здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, котру не заборонено законом. При цьому законодавством можуть встановлюватись певні обмеження у вигляді заборони або ліцензування окремих видів діяльності.

Недоброякісні ліцензії — це документи, в яких присутні матеріальні або інтелектуальні ознаки підроблення¹. В недоброякісній ліцензії матеріальні ознаки підроблення, як правило, стосуються: строку здійснення господарської операції (ліцензійної господарської діяльності), кількості виробництва і реалізації виготовленої продукції, місця (регіону) здійснення господарської діяльності. Інтелектуальні ознаки підроблення стосуються: виду господарської діяльності, на право здійснення якої видано ліцензію; найменування юридичної особи або прізвища суб'єкта підприємницької діяльності; ідентифікаційного коду юридичної особи або ідентифікаційного номера фізичної особи, місцезнаходження юридичної особи, місця виготовлення та реалізації продукції. Така ліцензія у практиці облікової діяльності визнається фіктивною. Документ, який не існує і видається з певною метою за дійсний, кваліфікується як фіктивний (від лат. *factio* — вигадка²). Характер фальсифікації³ може бути різний: підроблення реквізитів, наприклад, підписів, зміна назви товару, підроблення кількісних та якісних показників, підроблення місця здійснення діяльності.

7. Здійснення особою господарської діяльності (виконання робіт, послуг) у комплексі, на яку отримана ліцензія, але немає ліцензії на виконання окремої господарчої операції. Наприклад, підприємством отримана ліцензія на будівельну діяльність (вишукувальні та проектні роботи для будівництва, зведення несучих та огорожуючих конструкцій, будівництво та монтаж інженерних і транспортних мереж), але при здійсненні будівельних робіт будинку були проведені роботи по проектуванню, монтажу засобів протипожежного захисту, на які не мали дозволу (ліцензії).

Третю групу становлять способи вчинення злочину особою — суб'єктом підприємництва щодо здійснення окремих видів господарської діяльності з умисним порушенням умов ліцензування.

У цій групі способів слід виділити дві підгрупи:

а) порушення особою — суб'єктом підприємництва умов одержання ліцензії на певний (конкретний) вид господарської діяльності;

¹ Див.: Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. / Глібоко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. / За ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – С. 127.

² Див.: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Укладачі В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконті, 1998. – Т. 4. – С. 682.

³ Характер фальсифікації повинен виражатися зовні у необхідній для таких випадків формі (бланк документа), але дані, які містяться в ній, не відповідають об'єктивній дійсності (її внутрішній зміст має суперечити зовнішній формі).

б) порушення особою — суб'єктом підприємництва при здійсненні певного (конкретного) виду господарської діяльності вимог, зазначених у ліцензійних умовах¹ для цього виду господарської діяльності.

До першої підгрупи належать такі способи.

1. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певного (конкретного) виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана шляхом подання завідомо недостовірних або фальсифікованих відомостей про суб'єкта господарювання (заявника). До змісту недостовірних відомостей суб'єкта господарювання відносять: його повне найменування, місцезнаходження, банківські реквізити, ідентифікаційний код — для юридичної особи; прізвище, ім'я, по батькові, паспортні дані (серія, номер паспорта, ким і коли виданий, місце проживання), ідентифікаційний номер платника податків — для фізичної особи².

2. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певного (конкретного) виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана шляхом подання недостовірних відомостей стосовно конкретного виду господарської діяльності.

3. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певного (конкретного) виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана шляхом подання недостовірних відомостей стосовно ліцензійних умов, установлених для окремого виду господарської діяльності.

4. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певного (конкретного) виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана шляхом подання підроблених документів³. На наш погляд, найпоширенішим способом внесення неправдивої інформації в документи на одержання ліцензії є їх часткове підроблення (наприклад,

¹ Ліцензійні умови є нормативно-правовим актом, положення якого встановлюють кваліфікаційні організаційні, технологічні та інші вимоги для здійснення певного виду господарської діяльності. Ліцензійні умови та порядок контролю за їх додержанням затверджуються спільним наказом спеціально уповноваженого органу з питань ліцензування та органу ліцензування (ст. 8 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»).

² Стаття 10 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності».

³ Мається на увазі повне або часткове матеріальне підроблення необхідних документів для одержання ліцензії на певний вид господарської діяльності. Про способи підроблення документів див.: *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика. – С. 309–314.

стосовно реквізитів документа¹, юридичної і фактичної адреси, організаційно-правової форми, форми власності та ін.);

5. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певного (конкретного) виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана на фіктивне підприємство.

6. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва іншого виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана згідно з недостовірними відомостями стосовно виду господарської діяльності, але зазначеної відповідно до ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (повністю або частково), на провадження якої заявник мав намір одержати ліцензію.

7. Здійснення особою — суб'єктом підприємництва певного (конкретного) виду господарської діяльності на підставі ліцензії, яка була одержана на конкурсній основі згідно з недостовірними відомостями, поданими для участі у конкурсі².

До другої підгрупи належать такі способи.

1. Порушення особою — суб'єктом підприємництва кваліфікаційних³ вимог, зазначених у ліцензійних умовах, при здійсненні підприємницької діяльності. До кваліфікаційних вимог, як правило, належать певні вимоги стосовно персоналу підприємства, який безпосередньо може здійснювати зазначений у ліцензії вид господарської діяльності. До них можна віднести такі, як наявність певної освіти, стаж роботи за фахом, вік, наявність судимості тощо⁴.

2. Порушення особою — суб'єктом підприємництва організаційних вимог, зазначених у ліцензійних умовах, при здійсненні певного ліцен-

¹ Реквізити всіх видів документів виконують дві функції: інформаційну (повідомляють, від кого виходять відомості, що містяться в документі) та посвідчувальну, або захисну (підтверджують достовірність інформації і одночасно захищають її від фальсифікації) (див.: *Ткачев А. В.* Проблемы реквизитов машинных документов // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 1999. – № 2. – С. 56).

² Для участі у конкурсі на одержання ліцензії на конкурсній основі суб'єкти господарювання не пізніше ніж за тридцять календарних днів до дня проведення конкурсу подають до органу ліцензування повідомлення про намір взяти участь у конкурсі, а також інші документи, передбачені порядком проведення конкурсу на одержання ліцензії для виду діяльності, що підлягає ліцензуванню на конкурсній основі. (ст. 12 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»).

³ У ліцензійні умови щодо видів господарської діяльності, для провадження яких необхідні спеціальні знання, включаються кваліфікаційні вимоги до працівників суб'єктів господарювання – юридичних осіб та (або) до фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

⁴ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П.: Кн. 2. Особлива частина. – С. 338.

зійного виду господарської діяльності. До організаційних вимог треба віднести такі, як форма власності, організаційно-правова форма суб'єкта господарювання¹, розмір статутного фонду, місце здійснення господарської діяльності (наприклад, на території адміністративно-територіальної одиниці, не зазначеної в ліцензії²).

3. Порухення особою — суб'єктом підприємництва технічних (технологічних) вимог, зазначених у ліцензійних умовах, при здійсненні певного ліцензійного виду господарської діяльності. До вимог технічного характеру слід віднести: наявність певного приміщення; земельної ділянки певного розміру; місця розміщення (ринків, пально-заправних станцій) певного обладнання³; додержання умов технологічного процесу виготовлення ліцензійної продукції тощо.

4. Порухення особою — суб'єктом підприємництва ліцензійних умов не в повному обсязі, а частково або з окремих робіт, операцій, послуг, хоча ліцензійними умовами встановлено вимоги до здійснення всього виду господарської діяльності⁴.

Особливістю наведених способів злочину є те, що ліцензійний вид діяльності, як правило, здійснюється належним суб'єктом (тобто таким, що зареєстрований у встановленому законом порядку і має відповідну ліцензію), але з порушенням ліцензійних вимог і умов, передбачених положенням про ліцензування цього виду діяльності⁵. Перелічені способи вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття

¹ Окремі види діяльності можуть здійснювати лише державні підприємства чи підприємства певних організаційно-правових форм, а також підприємства, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України. Слід мати на увазі, що деякими іншими законами також визначено види діяльності, які можуть здійснюватися лише державними підприємствами. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловими, коньячним і плодним, алкогольними напоями і тютюновими виробами» виробництво спирту етилового може здійснюватися лише на державних підприємствах за наявності в них спеціальних дозволів (ліцензій).

² Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 478.

³ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / За заг. ред. Гончаренко В. Г., Андрушка П. П.: Кн. 2. Особлива частина. – С. 338.

⁴ У разі, якщо суб'єкт господарювання здійснює вид господарської діяльності, зазначений в ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», не в повному обсязі, а частково або з окремих робіт, операцій, послуг, ліцензійні умови поширюються на суб'єкта господарювання в частині, що встановлює вимоги до здійснення господарської діяльності, зазначеної в ліцензії.

⁵ Див.: Курс криміналістики: В 3 т. – Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – С. 173

господарською діяльністю, є найбільш загальними і стосуються всіх видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню згідно із Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». Тому, на наш погляд, необхідна найбільш докладна деталізація способів учинення злочинів досліджуваної категорії стосовно окремих дій злочинців або небезпечності самої ліцензійної діяльності.

Четверта група способів учинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, характеризується здійсненням окремих ліцензійних операцій (дій) по виготовленню (виробництву), переробленню (ремонту), придбанню, транспортуванню, зберіганню, розробленню, постачанню, пересиланню, ввезенню, вивезенню, відпуску, заготівлі, торгівлі (оптова, роздрібна) або вчиненню посередницьких дій, які підлягають ліцензуванню¹. До них належать такі:

1) виробництво (виготовлення)², перероблення (ремонт) товарів без одержання спеціального дозволу (ліцензії) або з порушеннями умов ліцензування. Наприклад, виробництво, ремонт вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівля вогнепальною зброєю та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, особами без державної реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності, що містить ознаки підприємницької, або без ліцензування; виробництво вибухових речовин і матеріалів (за переліком, який визначається Кабінетом Міністрів України) особами без державної реєстрації як суб'єкта підприємництва, що містить ознаки підприємницької, та без ліцензії; виробництво лікарських засобів особами без державної реєстрації або без ліцензії є способами вчинення злочинів в окремих галузях господарства, які підлягають обов'язковому ліцензуванню тощо;

¹ У ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» визначається не тільки конкретний вид діяльності, а й окремі господарські операції, які підлягають ліцензуванню.

² Виробництво (виготовлення) – діяльність, пов'язана з випуском продукції, яка включає всі стадії технологічного процесу, а також реалізацію продукції власного виробництва (див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 489.

2) створення та відкриття підпільних цехів¹ для виготовлення продукції, яка підлягає ліцензуванню;

3) придбання та використання технологічного обладнання², що забезпечує масове виробництво ліцензійних товарів, якщо сам факт придбання потребує спеціального дозволу (ліцензії);

4) використання технологічно відокремленого структурного підрозділу легально діючого підприємства для виготовлення продукції, яка підлягає ліцензуванню;

5) здійснення торговельної діяльності (оптова, роздрібна) окремих видів товарів, які підлягають обов'язковому ліцензуванню, зокрема, торгівля лікарськими засобами, ветеринарними медикаментами і препаратами, пестицидами і агрохімікатами, виробами з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, алкогольними напоями і тютюновими виробами;

6) здійснення торговельної діяльності (оптова, роздрібна), яка підлягає обов'язковому ліцензуванню окремих підакцизних товарів³;

¹ Характеристика підпільного цеху не обов'язково повинна відповідати ознакам цеху як організаційно й (або) технологічно відокремленого структурного підрозділу легально діючого підприємства. Наприклад, підпільний цех – це певне місце, пристосоване та (або) обладнане для незаконного (нелегального, конспіративного) виготовлення підакцизних товарів: окрема будівля, споруда різного призначення, приміщення або його частина, а також певне місце природного чи техногенного походження (гальявина у лісі, непрацююча шахта, кар'єр тощо) (див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 490).

² Наприклад, до обладнання, що забезпечує масове виробництво підакцизних товарів, належать відповідні технічні пристосування (апарати, пристрої, прилади, агрегати, спиртосховища тощо), які використовуються на різних етапах технологічного процесу і забезпечують промислове виготовлення відповідної продукції у великих розмірах, товарних партіях. Йдеться про обладнання таке ж або подібне тому, що використовується легально діючими у відповідній галузі промисловості суб'єктами господарювання при здійсненні господарської діяльності по виробництву підакцизних товарів. Питання про те, чи є виробництво підакцизних товарів масовим (оціночне поняття), вирішується у кожному конкретному випадку з урахуванням виду виготовленої продукції, її кількості і вартості, розміру отриманого або очікуваного доходу, кількості працюючих тощо (див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П.: Кн. 2. Особлива частина. – С. 364).

³ Підакцизні товари – це товари, у ціну яких включається акцизний збір – непрямий податок. Перелік підакцизних товарів визначено законами України «Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодovým, алкогольними напоями і тютюновими виробами», «Про ставки акцизного збору та ввізного мита на тютюнові вироби», «Про ставки акцизного збору і ввізного мита на деякі транспортні засоби», «Про ставки акцизного збору і ввізного мита на деякі товари (продукцію)».

7) транспортування, перевезення, зберігання, постачання, пересилання, заготівля або вчинення посередницьких дій, які підлягають обов'язковому ліцензуванню, наприклад, вчинення таких операцій, як: транспортування нафти, нафтопродуктів магістральним трубопроводом; надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом загального користування; збирання, заготівля окремих видів відходів як вторинної сировини (за переліками, які визначаються Кабінетом Міністрів України); зберігання природного газу; ввезення, вивезення голографічних захисних елементів; здійснення посередницької діяльності митного брокера та митного перевізника тощо.

8) виготовлення недоброякісних¹ ліцензійних товарів (продукції) або з недоброякісної сировини² (матеріалів), що становить загрозу для життя й здоров'я людей та збут таких товарів, що призвело до отруєння людей чи інших тяжких наслідків, без одержання дозволу (ліцензії).

П'ять груп способів учинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, становлять способи здійснення особами окремих, заборонених видів господарської діяльності.

Згідно з п. 8. постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 р. № 3 «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» під видами господарської діяльності, щодо яких є спеціальна заборона, необхідно розуміти, зокрема, такі:

¹ Недоброякісною визнається продукція, котра не відповідає вимогам, що характеризують її властивості, тобто продукція, виготовлена з порушенням затверджених для неї стандартів, норм, правил або технічних умов, унаслідок чого така продукція або взагалі не може бути використана за її цільовим призначенням, або ж потребує суттєвої переробки. Стандарт – документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній галузі, розроблений у встановленому порядку на основі консенсусу. Стандарти можуть бути міжнародними, регіональними та національними. Технічні умови – документ, що встановлює технічні вимоги, яким повинні відповідати продукція, процеси чи послуги. Технічні умови можуть бути стандартом, частиною стандарту або окремим документом (ст. 1 Закону України від 17 травня 2001 р. «Про стандартизацію»), (див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П.: Кн. 2. Особлива частина. – С. 551).

² Сировина – це предмети праці та природні компоненти, які підлягають подальшій переробці. Недоброякісними визнаються сировина і матеріали, які не відповідають установленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам (див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 564–565).

— якими громадяни¹, навіть зареєстровані як суб'єкти підприємництва, та юридичні особи — суб'єкти господарської діяльності певної форми власності чи організаційно-правової форми займатися не вправі без зміни свого правового статусу (відсутність необхідної освіти, кваліфікації тощо), а тому не можуть одержати ліцензії на їх здійснення, тобто види діяльності, які можуть здійснюватися лише спеціальними суб'єктами;

— якими ні фізичні, ні юридичні особи не вправі займатися взагалі (внаслідок заборони законом такої діяльності);

— які можуть здійснюватися лише державними підприємствами, підприємствами певних організаційно-правових форм або підприємствами, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України²;

— якими не можуть займатися певні суб'єкти господарської діяльності через те, що види діяльності, якими вони вже займаються, виключають таку можливість (наприклад, аудиторам заборонено безпосередньо займатися торговельною, посередницькою та виробничою діяльністю);

— якими громадяни згідно із законом не мають права займатись у зв'язку з наявністю в них непогашеної або не знятої судимості за окремі злочини³.

Класифікація способів учинення даної групи злочинів залежить: від виду окремих заборон на здійснення певних видів господарської діяльності, від заборон стосовно організаційно-правових форм суб'єктів господарювання, від виду заборон стосовно фізичних осіб (громадян), яким заборонено займатись безпосередньо підприємницькою діяльністю. На наш погляд, досить цікавою є позиція Л. В. Бертовського і В. О. Образцова, відповідно до якої найціннішою з погляду методико-криміналістичного забезпечення виявлення й розкриття даних злочинів є їх поділ на дві групи: 1) які пов'язані з виготовленням продукції, розрахованої на використання при вчиненні інших злочинів (наприклад, незаконне виготовлення вибухових пристроїв і вогнепальної зброї для

¹ Треба також мати на увазі, що чинним законодавством для окремих категорій громадян, названих у ст. 2 Закону України «Про підприємництво», ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств» та ст. 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією» встановлено заборону безпосередньо займатися підприємницькою діяльністю.

² Згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» виробництво спирту етилового (у тому числі як лікарського засобу), спирту етилового ректифікованого виноградного, спирту етилового ректифікованого плодового може здійснюватися лише на державних підприємствах за наявності в них ліцензій.

³ Див.: Постанова «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності: роз'яснення Пленуму Верховного Суду України» від 25 квітня 2003 року № 3 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2004). – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – С. 536–537.

злочинних угруповань); 2) які пов'язані з виготовленням продукції, використання якої не стосується подальшої злочинної діяльності (наприклад, виготовлення харчових продуктів, вино-горілчанних виробів, товарів побутового призначення)¹.

До шостої групи способів учинення злочинів належать такі.

1. Здійснення особами окремих видів господарської діяльності, щодо яких є спеціальна заборона. Під видами господарської діяльності, щодо яких є спеціальна заборона, слід розуміти види діяльності (виробництво (виготовлення), випуск продукції, а також реалізація продукції власного виробництва, торгівля, надання послуг, виконання робіт)², якими громадяни навіть у разі їх державної реєстрації як суб'єктів підприємництва не мають права займатися, а також види діяльності, якими суб'єкти господарської діяльності певної форми власності чи організаційно-правової форми господарської діяльності або фізичні особи, незалежно від їх реєстрації як суб'єктів підприємництва, не можуть займатися взагалі, тобто ні за яких умов³. Поняття «спеціальна заборона», означає не заборону певних діянь взагалі, а відсутність необхідних підстав для їх вчинення конкретною особою⁴. Наприклад, виготовлення особою спиртних напоїв домашнього вироблення шляхом відокремлення перегонкою, виморожуванням або сепарацією спиртомісткої рідини від продукту бродіння, а також їх придбання, зберігання, транспортування або збут є одним із способів зайняття забороненими видами господарської діяльності. Однак треба мати на увазі, що чинне законодавство дозволяє громадянам у домашніх умовах виготовляти для власного споживання виноградні та плодово-ягідні вина, наливки і настоянки, а виготовлення або зберігання самогону чи інших міцних спиртних напоїв домашнього вироблення без мети збуту розглядається як адміністративне правопорушення⁵.

¹ Див.: *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений: Учебно-практическое издание. – С. 64.

² Більш широке тлумачення стосовно спеціальних заборон лежить в основі роз'яснень з цих питань, даних Пленумом Верховного суду України (див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» – (п. 8).

³ Зокрема, відповідно до ст. 8 Закону України від 8 липня 1999 р. «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» (ст. ст. 6–8) на території України обіг аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин заборонено, а тому будь-яка діяльність, пов'язана з обігом таких аналогів, є забороненою.

⁴ Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2004. – С. 562.

⁵ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 488.

2. Здійснення особами окремих видів господарської діяльності, що можуть здійснюватися лише особами, які мають необхідні спеціальні знання (медичні, юридичні, ветеринарні, надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом загального користування тощо) чи кваліфікацію (проведення окремих судових експертиз, виконання аудиторських послуг). Тому для осіб, які цим умовам не відповідають, дані види діяльності є такими, щодо яких законодавством встановлено заборону. Навіть у разі її реєстрації як суб'єкта підприємництва особа не зможе здійснювати такий вид діяльності, оскільки не зможе одержати ліцензії на її здійснення.

3. Здійснення певних видів господарської діяльності особами, яким заборонено ними займатися у разі безпосередньої вказівки на це в законодавчих актах. Це має місце, зокрема, при здійсненні таких видів діяльності, коли суб'єкт не має права здійснювати взагалі будь-які інші види діяльності, визначені в цих актах. До таких виключних видів діяльності належать, наприклад, аудиторська, страхова, нотаріальна, більшість видів діяльності на ринку цінних паперів тощо.

4. Здійснення певних видів господарської діяльності особами, якщо в законі зазначено, що даним видом діяльності можуть займатися лише певні суб'єкти господарської діяльності. До таких суб'єктів слід віднести:

— суб'єктів підприємництва, створених у визначених законом організаційно-правових формах (ломбардні операції можуть здійснюватися тільки повними товариствами чи державними підприємствами й організаціями тощо);

— суб'єктів підприємництва, статутний фонд яких становить не менше визначеного законом розміру або сформований за рахунок внесків (вкладів) у визначеній законом формі (грошові кошти виключно прості чи іменні акції тощо);

— суб'єктів підприємництва, професійний рівень яких, їх освіта та кваліфікація їх працівників повинні відповідати додатковим вимогам, визначеним нормативно-правовими актами. Наприклад, діяльність по наданню послуг, пов'язаних з охороною державної власності, крім об'єктів, пов'язаних з охороною окремих об'єктів державної власності, перелік яких визначається у встановленому законом порядку, а також з охороною іншої власності та охороною громадян, може здійснюватися суб'єктами, персонал яких має необхідне господарське устаткування чи певний стаж роботи в правоохоронних органах¹.

¹ Див.: Інструкція про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності ліцензій на надання послуг по охороні колективної і приватної власності, а також по охороні громадян, монтажу, ремонту, профілактичному обслуговуванню коштів охоронної сигналізації, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 лютого 1994 р. № 112 з наступними змінами.

При виявленні даного способу треба враховувати, що «спеціальна заборона» може стосуватись: виду господарської діяльності, її суб'єкта, предмета, правового статусу суб'єкта підприємництва, його освіти, кваліфікації, технологічного процесу виробництва окремих видів продукції, виду виконуваних робіт і надання послуг тощо. Так, відповідно до закону певні види господарської діяльності можуть здійснювати лише державні підприємства та організації (наприклад, виготовлення і реалізація військової зброї та боєприпасів до неї, видобування бурштину, охорона окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, технічне обслуговування та експлуатація первинних мереж (крім місцевих мереж) та супутникових систем телефонного зв'язку, виробництво спирту етилового тощо), але їх не можуть здійснювати індивідуали-підприємці, або аудиторам забороняється займатися торговельною, посередницькою та виробничою діяльністю (ст. 5 Закону України від 22 квітня 1993 р. «Про аудиторську діяльність»).

5. Здійснення певних видів господарської діяльності окремими категоріями громадян, яким заборонено займатися підприємницькою діяльністю¹.

6. Здійснення особами господарської діяльності, що містить ознаки підприємницької, стосовно яких є заборона, шляхом використання фіктивних підприємств.

¹ Зокрема, заборонено займатись підприємницькою діяльністю: військовослужбовцям; службовим особам органів прокуратури, суду, СБ, МВС, державним нотаріусам, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств; керівникам, заступникам керівників державних підприємств, установ і організацій, їх структурних підрозділів, посадовим особам державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування (ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 р. «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств»); державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави (див. п. «б» ч. 1 ст. 5 Закону України від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією»).

До осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в ст. 2 Закону України «Про боротьбу з корупцією» (в редакції від 3 квітня 1997 р. із змінами та доповненнями від 11 липня 2002 р.) віднесені: а) державні службовці; б) народні депутати України, депутати Верховної Ради АРК, депутати сільських, селищних, міських, районних, обласних рад; в) посадові особи місцевого самоврядування.

Згідно з приміткою до ст. 1 Закону України «Про боротьбу з корупцією» під діяльністю осіб, уповноважених на виконання функцій держави, слід розуміти і діяльність посадових осіб місцевого самоврядування, що спрямована на здійснення повноважень місцевого самоврядування. Депутати сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, які здійснюють депутатські повноваження, не пориваючи з виробничою чи службовою діяльністю, можуть займатись підприємницькою діяльністю (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією»).

Окрему групу становлять способи вчинення злочинів у сфері банківської діяльності або банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ.

1. Здійснення банківських операцій приватними особами, індивідуалами-підприємцями та службовими особами юридичних осіб, які не є фінансовими установами. В умовах економічних перетворень в Україні значна частина населення стала жертвою подібних шахрайських дій у кредитно-фінансовій сфері, коли десятки недержавних кредитно-фінансових установ без дозволу Національного банку України займалися залученням грошових коштів фізичних і юридичних осіб, оформляючи свої відносини в кращому разі угодами і розписками¹.

2. Здійснення особами без державної реєстрації банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ.

Сутність зазначених способів пов'язана з такими поняттями, як «банківська діяльність», «професійна діяльність на ринку цінних паперів»², «операції небанківських фінансових установ»³. Банківська діяльність — це залучення у вклади грошових коштів фізичних та юридичних осіб і розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб. Банком визнається юридична особа, яка

¹ Див.: *Матусовський Г. А., Багінський В. З., Голубев В. О., Файер Д. А.* Криміналістична характеристика способів вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Вип. 6 – X.: Право, 2002. – Вип. 6. – С. 10.

² Зокрема, порядок здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів визначається законами України «Про цінні папери і фондову біржу», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про Національну депозитарну систему і особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», а також Ліцензійними умовами провадження професійної діяльності на ринку цінних паперів, затвердженими наказом Держкомпідприємництва та рішенням ДКЦПФР від 14 березня 2001 р. № 49/60 зі змінами, внесеними наказами від 29 листопада 2001 р. № 145, від 6 серпня 2002 р. № 80 та рішеннями від 29 листопада 2001 р. № 337, від 9 липня 2002 р. № 202, від 10 грудня 2003 р. № 556. Крім того професійну діяльність на ринку цінних паперів, у тому числі посередницьку діяльність по випуску та обігу цінних паперів, можуть здійснювати юридичні та фізичні особи тільки виключно на підставі спеціальних дозволів (ліцензій), що видаються в порядку, встановленому чинним законодавством (ст. 1, 4 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні»).

³ Порядок здійснення операцій (діяльності) небанківських фінансових установ визначається Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» та прийнятими у відповідності з ним компетентними органами, зокрема, Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України, нормативно-правовими актами, що визначають порядок надання окремих видів фінансових послуг окремими фінансовими установами.

має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності зазначені операції¹. До небанківських фінансових установ² належать кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг і які внесені до відповідного реєстру.

Отже, здійснення особами без державної реєстрації або без спеціального дозволу операцій небанківськими фінансовими установами з надання таких послуг: 1) страхова діяльність; 2) діяльність з надання послуг накопичувального пенсійного забезпечення; 3) надання фінансових кредитів за рахунок залучених коштів; 4) діяльність з надання будь-яких фінансових послуг, що передбачає пряме або опосередковане залучення фінансових активів від фізичних осіб, — за певних умов може визнаватись окремими способами вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю.

Професійна діяльність на ринку цінних паперів — це підприємницька діяльність по перерозподілу фінансових ресурсів за допомогою цінних паперів та організаційному, інформаційному, технічному, консультаційному та іншому обслуговуванню, випуску та обігу цінних паперів, що є, як правило, виключним або переважним видом діяльності³.

Отже, здійснення без державної реєстрації суб'єктом господарювання або без одержання спеціального дозволу (ліцензії) професійної діяльності на ринку цінних паперів таких видів цієї діяльності, як: 1) торгівля цінними паперами — вчинення цивільно-правових правочинів з цінними паперами, що передбачають оплату цінних паперів, передачу їх новому власникові на підставі договорів доручення чи комісії за рахунок своїх клієнтів (брокерська діяльність) або від свого імені та за свій рахунок з метою перепродажу третім особам (дилерська діяльність); 2) депозитарна діяльність — діяльність з надання послуг щодо зберігання цінних паперів та (або) обліку прав власності на цінні папери, а також обслуговування правочинів з цінними паперами; 3) розрахунково-клірингова діяльність — діяльність з визначення взаємних зобо-

¹ Див.: Про банки і банківську діяльність. Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III (зі змінами від 22 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004 — № 38. — Ст. 473).

² Див.: Пункт 1 ч. 1 ст. 1 Закону України від 12 липня 2001 р. «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг».

³ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П.: Кн. 2. Особлива частина. — С. 339.

в'язань щодо правочинів з цінними паперами та розрахунків за ними; 4) діяльність з управління цінними паперами — діяльність, що здійснюється від свого імені за винагороду протягом певного строку на підставі відповідного договору щодо управління переданими у володіння цінними паперами, які належать на правах власності іншій особі, в інтересах цієї особи або визначених цією особою третіх осіб; 5) діяльність з управління активами — діяльність, що здійснюється за винагороду компанією з управління активами на підставі відповідного договору про управління активами, які належать інвесторам на праві власності; 6) діяльність з ведення реєстру власників іменних цінних паперів — збирання, фіксація, оброблення, зберігання та надання даних, що становлять систему реєстру власників іменних цінних паперів, щодо іменних цінних паперів, їх емітентів та власників; 7) діяльність по організації торгівлі на ринку цінних паперів — надання послуг, що безпосередньо сприяють укладанню цивільно-правових угод щодо цінних паперів на біржовому та організаційно оформленому позабіржовому ринку цінних паперів — треба вважати за окремі способи вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською та банківською діяльністю¹.

В основі цього способу лежить те, що професійним учасником ринку цінних паперів визнається юридична особа, яка офіційно зареєстрована і здійснює певний вид діяльності на такому ринку, а саме — здійснювати перелічені види діяльності дозволяється тільки на підставі і після одержання відповідної ліцензії, а тому здійснення саме таких операцій небанківських фінансових установ без спеціального дозволу за певних умов треба виділити в окремі способи вчинення злочинів даного виду.

3. Здійснення без одержання спеціального дозволу (ліцензії) особами, офіційно зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності, банківської діяльності, банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ. Одержання ліцензії на проведення банківських операцій є обов'язковою умовою банківської діяльності. Така ліцензія відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» видається після державної реєстрації банків чи кредитних організацій, які зай-

¹ Перелік операції, які проводяться небанківськими фінансовими установами при здійсненні ними діяльності по наданню фінансових послуг, передбачено ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг».

маються такою діяльністю¹. При встановленні способу вчинення злочинів посадовими особами небанківських фінансових установ² треба враховувати, що деякі з перелічених операцій можуть здійснюватись тільки банківськими установами.

Крім того, при встановленні даних способів учинення злочинів слід враховувати, що здійснення окремих видів діяльності може потребувати одержання не однієї, а двох ліцензій. Зокрема, на здійснення банком будь-якого виду банківських операцій необхідно одержати ліцензію Національного банку України, а якщо такі види діяльності регулюються нормативно-правовими актами Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України і на їх здійснення потрібно мати її ліцензію, то ці види діяльності можуть здійснюватися банком лише після одержання ліцензії названої комісії³.

4. Здійснення особами банківської діяльності банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ з порушеннями умов ліцензування. Порушенням

¹ У ліцензії на здійснення банківської діяльності вказуються перелік операцій, які банк чи кредитна організація мають право здійснювати, а також валюта, в якій ці банківські операції можуть здійснюватися. Ліцензія враховується в особливому реєстрі. Ліцензія на прийняття внесків фізичних осіб може бути видана банкам тільки після закінчення не менш двох років з моменту державної реєстрації. Видачі кредитним організаціям ліцензій на банківську діяльність передусе обов'язкова державна реєстрація таких організацій у Книзі державної реєстрації кредитних організацій (ст. 12 Закону України «Про банки і банківську діяльність»).

² Ліцензії на здійснення небанківськими фінансовими установами фінансових операцій видаються органами, які здійснюють ліцензування окремих видів фінансових операцій, а на здійснення банківських операцій ліцензії видаються НБУ. Зокрема, постановою Правління НБУ від 9 серпня 2002 р. № 297 затверджено Положення про порядок надання небанківським фінансовим установам генеральних ліцензій на здійснення валютних операцій, а постановою Правління НБУ від 16 серпня 2001 р. № 344 – Положення про порядок видачі ліцензій на здійснення окремих банківських операцій небанківськими фінансовими установами. На здійснення фінансовими установами страхової діяльності, діяльності з надання послуг накопичувального пенсійного забезпечення, надання фінансових кредитів за рахунок залучених коштів, діяльності з надання будь-яких фінансових послуг, що передбачають пряме або опосередковане залучення фінансових активів від фізичних осіб, ліцензії видаються спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері регулювання ринків фінансових послуг – Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України, утвореною згідно із Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» (п. п. 1, 2 розд. VIII «Прикінцеві положення» названого Закону), Указом Президента України від 11 грудня 2002 р. № 1153/2002, яка діє на підставі затвердженого Указом Президента України від 4 квітня 2003 р. № 292/2003 Положення про неї.

³ Див.: Пункт 2.5 Положення про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженого постановою Правління НБУ від 17 липня 2001 р. № 275.

умов ліцензування є дії по здійсненню окремих видів банківських операцій, не зазначених у ліцензії, чи грубе порушення порядку проведення банківських операцій. Наприклад, ліцензію одержано на підставі надання недостовірних відомостей, при невиконанні нормативу обов'язкових резервів, систематичному наданні недостовірної звітності, невнесення грошових коштів у фонд обов'язкового страхування внесків громадян при здійсненні діяльності по залученню внесків фізичних осіб.

Різновидом цього способу слід визнати дії по здійсненню, крім основних банківських операцій, які є в одержаному дозволі, операцій додаткового характеру, таких як: а) операції з валютними цінностями; б) емісія власних цінних паперів; в) організація купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів; г) здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені; г) надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі; д) придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, беручи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів (факторинг); е) лізинг; є) послуги з відповідального зберігання і надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів; ж) випуск, купівля, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів; з) випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток; і) надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

Деякі автори серед способів учинення злочинів у кредитно-банківській сфері виділяють такий спосіб, як «залучення грошових внесків на депозит без одержання відповідного дозволу Національного банку України». Злочин, який вчиняється в даний спосіб, кваліфікується за ст. 202 КК України «Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю»¹. На наш погляд, це один із прийомів здійснення банківської діяльності, банківських операцій, професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ з порушеннями умов ліцензування, бо, як правило, до одержаної ліцензії на загальний вид діяльності долучається додаток, в якому і відображаються усі банківсько-фінансові операції. Також треба враховувати, що за умови одержання письмового дозволу НБУ банки також мають право здійснювати деякі інші операції: випуск, обіг, погашення державної та іншої грошової лотереї; перевезення валютних

¹ Див.: Матусовський Г. А., Багінський В. З., Голубев В. О., Файер Д. А. Криміналістична характеристика способів вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері. – С. 10.

цінностей та інкасацію грошових коштів; довірче управління грошовими коштами та цінними паперами за відповідними договорами; депозитарна діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів тощо, але це повинно бути зазначено в окремій ліцензії або в додатку до ліцензії.

5. Здійснення керівництвом філії чи іншим відокремленим підрозділом професійного учасника ринку цінних паперів відповідної діяльності без одержання копії ліцензії. Такі дії треба розцінювати як один із способів, що характеризує незаконну професійну діяльність на ринку цінних паперів з порушенням умов ліцензування¹.

При виявленні способів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, слід враховувати, що дії суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва спрямовано на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг які мають вартісний характер, високу цінову вартість і швидкооборотність.

Обстановка вчинення злочину. Обстановка вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, стосується зовнішніх умов, у яких змушені діяти злочинці або злочинні угруповання, і складається із сукупності чинників, що як перешкоджають здійсненню злочинних планів, так і сприяють злочинним діям. До них необхідно віднести такі, як законодавче регулювання окремих видів господарської діяльності, потреба цього виду діяльності у зазначеному регіоні, наявність місць виготовлення та збуту ліцензійної продукції, рівень контролю з боку держави (контролюючих органів) за цим видом діяльності, зв'язки з постачальниками і продавцями тощо.

У криміналістичній методиці певним чином висвітлюється питання щодо компонентів обстановки вчинення злочинів, пов'язаних з економічною діяльністю. Так, на думку Г. А. Матусовського, до них насамперед належать законодавчі акти регулятивного характеру, що закладають основи економічних відносин та утворюють галузеве законодавство — цивільне, бюджетне, банківське, приватизаційне, підприємницьке, податкове тощо².

За допомогою такого підходу можна окреслити нормативно-правову обстановку, зумовлену потребою застосування норм економічного, регулятивного законодавства та пов'язаних з ним норм кримінального й адміністративного законодавства. Наприклад, ефективність кредитної

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – С. 479.

² Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 82.

діяльності комерційного банку безпосередньо залежить від того, наскільки якісно здійснена структуризація процесу банківського кредитування, як чітко визначені завдання основних етапів цього процесу та функції працівників, котрі відповідають за проведення кредитних операцій¹.

Обстановка вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, залежить від умов, у яких змушені діяти злочинці, і складається зі значного числа чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. Ці чинники характеризують: місце і час дії; якість і властивості матеріальних об'єктів на місці вчинення злочину і пов'язаних з ним місцях; господарський характер установи, підприємства, організації, порядок їх діяльності; умови і спосіб життя осіб, які мають відношення до місця вчинення злочину; наявність зв'язку між суб'єктом і об'єктом посягання, що забезпечує можливість легального доступу до об'єкта. При цьому обстановку вчинення злочину не можна зводити до сукупності безпосередніх фізичних умов, у яких діяв злочинець. Обстановка вчинення даного злочину охоплює більш широке коло явищ на певному об'єкті (підприємстві, установі, організації), де вчиняється злочин. До них можна віднести: 1) нормативно-правове регулювання окремих видів господарської діяльності; 2) територія здійснення окремих видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню; 3) майно, що знаходиться у власності, управлінні, та його види; 4) структуру і профіль роботи підприємства, його ділові, виробничі та інші зв'язки; 5) особливості технологічного процесу виготовлення та реалізації ліцензійної продукції; 6) характер і вид виконуваних господарських та банківських операцій; 7) документообіг, облік, звітність, контроль, охорону (пропускну систему); 8) склад, службове становище працівників, їх професійні та особисті якості, ділові та особисті зв'язки між ними; 9) ставлення працівників до процесу виготовлення та реалізації продукції; 10) діяльність окремих працівників; 11) наявність (відсутність) різного роду недоліків у діяльності, контролі, обліку окремих видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню².

Отже, місце здійснення господарської діяльності, яка підлягає ліцензуванню, являє собою адміністративно-територіальну одиницю

¹ Див.: *Васюренко О. В.* Банківські операції: Навч. посіб. – 3-є вид., стереотип. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – С. 28.

² На подібні обставини звертають увагу й інші автори (див.: *Курс криміналістики: В 3 т. – Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – С. 176).*

(місто, селище та ін.), в якій планується виконувати цю діяльність. Якщо виробничий процес є досить складним і потребує окремого приміщення, підбирається окрема будівля. Так, для здійснення банківських операцій необхідне окреме приміщення або його частка. Для виготовлення окремих видів неліцензійної продукції використовуються гаражі, особисті домоволодіння, квартири та інші приміщення, які досить важко встановити правоохоронним органам. Ознаки місця злочину визначаються видом посягання та його способом. Відтак, взаємозв'язок місця вчинення злочину і способу злочинного посягання визначають саме вид господарської операції, на яку потрібна ліцензія.

Час вчинення злочину в більшості випадків, залежить від виду господарської діяльності, яка підлягає ліцензуванню. За досить короткий час може бути виготовлена і реалізована ліцензійна продукція, потрібна в цьому регіоні, наприклад, виготовлення та реалізація ліків під час епідемії хвороби. Але операції можуть тривати і досить значний час, наприклад, залучення грошових внесків на депозит без одержання відповідного дозволу Національного банку України, побудова у місті споруд, надання послуг з перевезення пасажирів та їх багажу на таксі тощо. На наш погляд, у процесі розслідування необхідно враховувати та виявляти не одну операцію, наприклад, факт однієї продажі ліцензійних ліків, а весь ланцюг злочинного механізму в часі — від реєстрації й одержання ліцензії до реалізації товарів.

Особа злочинця. Розглядаючи загальну криміналістичну класифікацію осіб, які вчиняють економічні злочини, Г. А. Матусовський спочатку виділяє загальні закономірності особи «економічного» злочинця; надалі — осіб, що вчиняють економічні злочини, які об'єднані в типові групи або підгрупи (злочини проти власності, підприємництва, кредитно-банківської діяльності тощо); потім — характеризує суб'єктів окремих видів економічних злочинів, що входять до цих груп і підпадають під ознаки відповідних статей КК (розкрадання, фіктивне підприємництво та ін.). Окремий рівень класифікації охоплює категорії осіб, які вчиняють економічні злочини, об'єднані за спеціальними ознаками залежно від спеціальних характеристик особи (наприклад, посадові розкрадання) або від сфери господарювання, фінансової діяльності, виду виробництва тощо¹. До останньої (об'єднаної) класифікаційної групи слід віднести характеристику осіб, які вчиняють злочини, пов'язані з порушенням порядку зайняття господарською та

¹ Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 64.

банківською діяльністю. Отже, з огляду на викладене серед злочинців, які вчиняють злочини, пов'язані з порушенням порядку зайняття господарською та банківською діяльністю треба виділити такі категорії:

1) особи — представники юридичної особи (підприємства, організації), які здійснюють господарську діяльність;

2) посадові особи — представники банківської установи, а також представники організацій, які займаються професійною діяльністю на ринку цінних паперів та операцій небанківських фінансових установ¹;

3) представники фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, яка пов'язана з ліцензійним виробництвом (виготовленням) продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт;

4) представники третіх осіб — організації, інші приватні особи, які пов'язані з ліцензійною діяльністю та дії (операції) яких стосуються підготування, вчинення та приховування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською та банківською діяльністю.

Першу класифікаційну групу складає великий контингент з числа громадян-підприємців, засновників або власників суб'єктів підприємницької діяльності, посадових осіб підприємств усіх форм власності. Злочини, що вчиняються цією групою, є досить різноманітними і вчиняються, як правило, в способи, пов'язані з порушеннями умов ліцензування.

Друга група включає посадових осіб банківських та інших фінансових установ. Посадовий і соціальний статус притягнутих до кримінальної відповідальності осіб свідчить про те, що більшість з них займають високе службове становище і мають великі доходи². До них належать: керівники суб'єктів господарської (підприємницької) та банківської діяльності; головні бухгалтери; засновники та власники підприємств; інші посадові особи, такі як начальники структурних підрозділів; технічні працівники (економісти, технологи, інші фахівці); колишні працівники.

У деяких випадках у вчиненні злочинів на окремих етапах злочинної діяльності беруть участь підставні особи. На таку «роль» організатори в кожному конкретному випадку підбирають відповідні типи осіб з числа громадян, які не мають постійної роботи та певного місця проживання, ведуть аморальний спосіб життя, психічно хворих тощо³.

¹ Див.: *Чернявський С. С.* Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2002. – С. 10–11.

² Див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 59.

³ Див.: *Білоус В. В.* Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2004. – С. 10.

Всіх осіб, які вчиняють злочини, пов'язані з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, залежно від окремих елементів криміналістичної характеристики злочину вважаємо за доцільне поділити на три категорії.

I. Особи, які уособлюють реально діюче підприємство і входять до складу працівників підприємств (керівники, бухгалтери, інші посадові особи, технічний персонал), а також колишні працівники (або такі, що офіційно не входять до штату підприємства, але фактично працюють у ньому) за умови наявності змови між ними та штатними працівниками.

II. Особи, які створюють фіктивне підприємство або використовують підроблені документи іншого підприємства (реально існуючого, але такого, що не має до їх діяльності жодного відношення) з метою приховування свого походження.

III. Особи, які займаються господарською діяльністю без створення підприємства та без одержання ліцензії. У переважній більшості такі особи мають стійку антисоціальну спрямованість, яка найчастіше виникає внаслідок певних невдач у легальному бізнесі, і домінуючу корисливу злочинну орієнтацію¹. Це фізичні особи, громадяни України, що постійно проживають на території України і виступають як приватні особи, котрі здійснюють без відповідного дозволу окремі види господарської чи банківської діяльності, що підлягають ліцензуванню².

Наш погляд, досить слушно окреслив кримінологічний портрет особи злочинця даного виду злочинів Ю. М. Демідов, котрий запропонував таку диференціацію типів особи злочинців, які:

а) вчинили злочин унаслідок дії сукупності зовнішніх чинників впливу, ситуації безконтрольності і хитливої моральної орієнтації особи при одночасній наявності в цілому позитивної орієнтації;

б) вчинили злочин унаслідок переважно антигромадської корисливої орієнтації особи з використанням сприятливих зовнішніх умов;

в) вчинили злочин відповідно до злочинної установки особи на корисливе заволодіння чужим майном і внаслідок умисного створення ситуації, пошуку і створення умов, що сприяють вчиненню злочину³.

¹ Див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посіб. – С. 60.

² Формально відповідно до Закону України «Про підприємництво», право на підприємницьку діяльність настає з моменту набуття громадянами дієздатності в повному обсязі. Проте ст. 22 Закону України від 26 квітня 2001 р. «Про охорону дитинства» передбачає, що діти, які досягли 16-літнього віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю.

³ Див.: *Демідов Ю. Н.* Проблемы борьбы с преступностью в социально-бюджетной сфере: Монография. – М.: Щит-М, 2003. – С. 131–132.

Типові сліди. Спектр об'єктів слідоутворення, що зберегли на собі інформацію про подію злочину, в справах про злочини, пов'язані з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, є досить широким і залежить від: виду господарської діяльності (операції), на яку потрібний дозвіл; умов одержання необхідного дозволу на здійснення діяльності; особливостей технології здійснення господарської діяльності; документального оформлення господарської діяльності; способу вчинення злочину, який полягає в описанні не тільки дій, за допомогою котрих досягнуто мету злочинного посягання, а й типових наслідків застосування того чи іншого способу, тобто характерних слідів і місць їх локалізації¹; особливостей виготовлення, зберігання та реалізації ліцензійних товарів; особливостей діяльності злочинців та співробітників підприємства та ін.

Особливо значущими для всіх видів злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, є сліди, які відображаються в документах. Важливими є ті з них, що містять відомості про те, до якої ліцензійної операції належить документ, яким видом господарської діяльності він передбачений, скільки примірників складено, як можна перевірити закріплені у ньому дані та який орган його видав. З цієї позиції важливо визначити зв'язок ланок у системі «ліцензія (документ) — яка відображена ліцензійна діяльність — яка саме здійснюється діяльність — які документи склалися у результаті здійснення ліцензійної операції — виконавець ліцензійної діяльності». Для розроблення системи типових слідів у документах необхідним є системне уявлення про документообіг і документи, котрими оформлюються відповідні ліцензійні операції як господарської, так і банківській діяльності, із зазначенням «найуразливіших» місць, що використовуються для внесення неправомірних записів, а також виправлень.

Необхідно розрізняти документи, зміст яких є предметом злочинного посягання; документи, що є засобом вчинення злочину; документи, за допомогою яких приховується злочин; документи, що характеризують особу злочинця; документи, що містять інформацію про інші обставини справи². Крім того, треба мати на увазі, що сліди можуть зберігатися не тільки в документах, які відображають ліцензійну господарську діяльність, а також в матеріальних цінностях, виготовлених у разі здійснення такої діяльності. До них належать товари та продук-

¹ Див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посіб. — С. 68.

² Див.: Там само. — С. 69.

ція, побудовані споруди, виконані окремі послуги та види робіт, які потребують ліцензування. Сліди даного виду злочину можуть зберігатися в приміщеннях (складських, офісних, жилих та ін.), де виготовлялась ліцензійна продукція або здійснювались ліцензійні операції.

Однією з проблем криміналістики є встановлення наслідків учинених господарських злочинів. Криміналістичний аспект дослідження наслідків передбачає два основні напрями:

- 1) встановлення характеру та розміру шкоди, завданої злочинцем;
- 2) особливості процесу слідоутворення та слідів в їх широкому розумінні (включаючи будь-які зміни в матеріальній обстановці й ідеальні відображення — інформація про обставини, що залишилась у пам'яті певних осіб)¹.

Проблема обчислення матеріальних збитків, заподіяних корисливими злочинами у сфері економічної діяльності, хоча й була предметом окремих дисертаційних досліджень², проте не дістала однозначного вирішення. Визначення загальної матеріальної шкоди від злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, й дотепер ще залишається надто складною проблемою з огляду на високий рівень їх латентності. Серед російських вчених — криміналістів єдність позицій із цього приводу також відсутня. На думку одних, доход у незаконному підприємстві слід розуміти як різницю між прибутком і витратами (тобто чистий доход)³. Інші вважають такий підхід помилковим і наполягають на визначенні доходу⁴ від незаконного підприємства без урахування витрат, яких зазнав підприємець у ході такої діяльності. Дослідження Н. О. Гуторової з цього питання привели до висновку про те, що встановлення розміру шкоди, завданої

¹ Див.: *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 111–112.

² Див.: *Власенко В. Г.* Вопросы теории и практики возмещения материального ущерба при расследовании хищений государственного и общественного имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1969. – С. 12; *Глибка В. Н.* Организационные и тактические основы возмещения ущерба при расследовании хищений государственного и общественного имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1972. – С. 14.

³ Див.: *Котин В.* Ответственность за незаконное предпринимательство // Законность. – 1995. – № 4. – С. 16–22; *Тюнин В. И.* Уголовная ответственность за незаконное предпринимательство в сфере торговли // Правоведение. – 1996. – № 1. – С. 72–73.

⁴ Див.: *Волженкин Б. В.* Экономические преступления. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 1999. – С. 94–95; *Коровинских С.* Уголовная ответственность за незаконное предпринимательство // Рос. юстиция. — № 4. – 2000. – С. 42–44.

злочином, передбаченого ст. 202 КК України, — отримання доходу¹ у великому розмірі — слід визначати як усю суму надходжень, одержаних у грошовій, матеріальній або нематеріальній формі без урахування витрат, пов'язаних зі здійсненням господарської чи банківської діяльності².

Останню точку зору ми вважаємо найбільш переконливою. Але треба враховувати, що у кожному конкретному випадку розслідування перед слідчими постають проблеми суб'єктивної оцінки завданої шкоди та визначення розміру шкоди у разі вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю.

§ 2. Побудова слідчих версій та планування розслідування

Процес планування розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, передбачає вміле поєднання слідчих дій з оперативно-розшуковими заходами, координацію слідчої та оперативно-розшукової діяльності, вибір і проведення тактичних операцій відповідно до сформованої у певний момент слідчої ситуації з урахуванням уже наявної інформації про криміналістичну характеристику злочину.

Для планування розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, характерно те, що на початковому етапі розслідування вихідна інформація визначається обмеженістю, фрагментарністю про злочинну подію, особу злочинця, спосіб вчинення злочину та інші істотні обставини. При складанні плану розслідування по даній категорії кримінальних справ, необхідно обов'язково дотримуватись форми плану розслідування. В основі пла-

¹ При вчиненні злочину, передбаченого ст. 202 КК України, визначено, що дохід отримується у великому розмірі. У примітці до цієї статті передбачено, що отримання такого доходу має місце тоді, коли його сума в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Вважаємо, що таке законодавче роз'яснення є недостатнім, оскільки не зовсім зрозуміло, про який саме дохід від здійснення господарської діяльності йдеться. Звернення до податкового законодавства показує, що в ньому термін «дохід» використовується для позначення як валового, так і чистого доходу (докладніше про це див.: *Гуторова Н. О.* Кримінально-правова охорона державних фінансів України: Монографія. — Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. — С. 114–117).

² Див.: Там само. — С. 116.

нування розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, знаходиться формування версій.

До загальних версій про характер події, що відбулася, при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, треба віднести: 1) мають місце ознаки вчинення порушень господарської діяльності, яка підлягає ліцензуванню або щодо якої є заборона; 2) має місце свідомо неправдиве повідомлення або неправдиве показання про вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю; 3) ознаки злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, відсутні і має місце інший злочин або адміністративне правопорушення.

Серед типових версій важливе місце посідають припущення стосовно господарської діяльності, яка підлягає ліцензуванню: 1) які вимоги ліцензування господарської діяльності було порушено; 2) які вимоги до встановленого порядку державної реєстрації суб'єкта господарювання було порушено; 3) характер і зміст виконуваних ліцензійних господарсько-фінансових операцій; 4) яка ліцензійна продукція (послуги, роботи) виготовлялася і де вона реалізовувалася; 5) де і на якому обладнанні виготовлялась продукція (апарати, пристрої, прилади, агрегати тощо); 6) який спосіб виготовлення ліцензійної продукції (домашні умови, кустарне виробництво, відкриття підпільного цеху тощо).

До типових версій треба віднести і версії стосовно особи, яка вчинила злочин: 1) злочин вчинено фізичною особою або зареєстрованою як підприємець; 2) злочин, пов'язаний з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, вчинено з використанням підставної юридичної (фізичної) особи; 3) злочин вчинено у співучасті з представником договірної контрагента (одні особи виготовляють ліцензійну продукцію, інші — реалізують); 4) злочин вчинено організованою злочинною групою, створеною для здійснення тільки цієї господарської діяльності.

Використання інших даних про вчинений злочин дозволяє висунути версії: про шляхи створення (придбання) підприємства з метою прикриття незаконної діяльності (із зазначенням якої саме), а також стосовно способу вчинення злочину; коло осіб, які брали участь у виконанні конкретної фінансово-господарської операції (як суб'єкти даного злочину, так і інші особи), їх посадові і функціональні обов'язки; визначення характеру і розміру збитків, заподіяних державі, підприємству та ін.

Аналіз практики показує, що способи вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, і сформована слідча ситуація впливають на висунення версій та їх перевірку, а також на планування розслідування. При розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, треба враховувати, що окремі види господарської діяльності, особливо з виготовлення та реалізації окремих ліцензійних товарів, неможливо здійснити без створення організованої злочинної групи. Використання такої інформації дозволяє висувати версії про наявність організованої злочинної групи без корупційних зв'язків; наявність організованої групи з корупційними зв'язками; мету організованої групи, її склад, способи вчинення нею злочинів, пов'язаних з ліцензійною господарською діяльністю.

В процесі складання плану розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, слідчий повинен визначити коло обставин, які підлягають обов'язковому з'ясуванню. Перелік обставин¹, що підлягають з'ясуванню по кримінальній справі, регламентовано ст. 64 КПК України, а стосовно злочинів, пов'язаних із порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, при проведенні слідчих дій підлягають доказуванню такі обставини:

— існуючий порядок державної реєстрації і видачі ліцензій на види господарської діяльності, що підпадають під дозвільну систему, а також на банківську діяльність або окремі банківські операції;

— підстави і дотримання встановленого порядку державної реєстрації, одержання ліцензії, порядок виконання ліцензійних умов суб'єктом господарювання, який здійснює ліцензійну діяльність;

— характеристика суб'єкта господарської діяльності (найменування, місцезнаходження, вид діяльності, структура, його мета і завдання);

— характер і зміст виконуваних ліцензійних господарсько-фінансових операцій. Як правило, у кримінальній справі серед матеріалів дослідчої перевірки, якщо її проведено якісно, вже містяться первинні документи (довідки, акти аудиторської перевірки чи ревізії, пояснення тощо), котрі підтверджують, що у юридичної або фізичної особи відсутня державна реєстрація чи ліцензія на виконання окремих госпо-

¹ Про типовий перелік обставин, що підлягають з'ясуванню, див.: Курс криміналістики: В 3 т. – Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – С. 179–180; *Бертовський Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений. – С. 64–65.

дарських операцій і що господарська діяльність здійснюється з порушенням встановленого законом порядку реєстрації або ліцензування. Тому знову перевіряти дійсність довідок про видачу свідоцтва про державну реєстрацію або ліцензії на господарську (підприємницьку, банківську) діяльність та запитувати їх повторно немає необхідності. Але слідчий повинен допитати як свідка співробітника відповідного органу, що видає свідоцтво про державну реєстрацію чи ліцензію на проведення господарських (банківських) операцій, особливо коли у нього виникли сумніви;

— час, місце виготовлення, зберігання та реалізації ліцензійної продукції;

— час, місце (територія) виконання робіт, надання послуг, на які потрібна ліцензія. Як правило, місцем вчинення цього злочину є територія, на якій здійснювалася незаконна господарська діяльність, де працювала дана організація, тобто її фактична, а не юридична адреса. На практиці нерідко трапляються випадки, коли організацію зареєстровано на підставну особу за однією адресою, а незаконною діяльністю від її імені займаються інші особи на іншій території. У такому випадку місцем вчинення злочину повинно бути місце фактичного вчинення злочину, тобто територія, на якій здійснювалися ліцензійні господарські операції;

— характер і зміст нормативних актів, положення яких було порушено при вчиненні злочину (реєстраційних або ліцензійних);

— кількість (розмір) випущеної і реалізованої продукції, її номенклатура, асортимент, вартість;

— з якою метою використовувалася виготовлена продукція, в якому місці та ким;

— відомості про майно підприємства, наявність рахунків в установах банку і рух грошових коштів;

— мета здійснення незаконної господарської діяльності, механізм злочинної діяльності;

— способи вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю;

— розмір прихованих доходів (прибутку), загальний розмір заподіяних державі матеріальних збитків;

— коло осіб, які брали участь у виконанні конкретної фінансово-господарської операції (як суб'єкти даного злочину, так й інші особи), їх посадові і функціональні обов'язки;

— які дії виконувались конкретними особами при здійсненні фінансово-господарських операцій (водій — провозив продукцію, експедитор — займався підбиранням місць реалізації продукції тощо);

— соціальна, професійна і кримінальна характеристика осіб, які брали участь у діяльності суб'єкта господарювання;

— наявність в діях зазначених осіб ознак інших злочинів (недбалість, посадове підроблення, шахрайство з фінансовими ресурсами та ін.);

— обставини, що сприяли вчиненню злочинів. Обов'язковому встановленню і доведенню по кримінальній справі підлягають причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, обставини, через які стало можливе здійснення незаконних господарських операцій. До таких можуть належати, зокрема, відсутність відповідного контролю за діяльністю даної організації з боку органів влади, органів внутрішніх справ, податкової інспекції, що обслуговують територію, на якій проводилися незаконні господарські операції. Як правило, кредитна організація або банк займають окреме велике приміщення або його орендовану частину дають рекламу по здійсненню окремих ліцензійних господарських операцій. Все це не повинно залишитися поза контролем місцевих органів влади і правоохоронних органів;

— справжність або підробленість поданих у справі установчих і реєстраційних, ліцензійних документів;

— дійсність відомостей про господарський або фінансовий стан підприємства, установи та причетних до вчинення злочину осіб;

— визначення характеру і розміру збитків, заподіяних державі, підприємству, громадянину;

— встановлення наявності або відсутності в діянні ознак діяльності організованої злочинної групи;

— наявність причинного зв'язку між діями винних осіб і наслідками, що настали;

— винність осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, і його мотиви;

— умови, що сприяють вчиненню злочину (недосконалість правового регулювання ліцензійних господарських операцій, недостатня автоматизація операцій, недосконалість програмного забезпечення тощо).

В плані розслідування мають відобразитись усі обставини, що підлягають доказуванню по кримінальних справах, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю. В процесі планування розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, необхідно враховувати, що обставини можуть скластися і так, що відомими стають факти неофіційної реалізації сировини з підприємства-виробника чи бази або факти пе-

реміщення готової продукції без належного її оформлення, в той час як не встановлено її виробника і споживача. Це особливо характерно для однорідної продукції, що виготовляється різними підприємствами¹.

§ 3. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування та програма дій слідчого щодо їх розв'язання

Практика свідчить про те, що стадія порушення кримінальних справ має особливе значення, бо від того, наскільки правильно будуть оцінені первинні матеріали, одержані під час перевірочних дій, залежить успіх подальшого розслідування. Відповідно ст. 97 КПК України проводиться перевірка² заяв або повідомлень про злочин для встановлення наявності чи відсутності достатніх даних, що вказують на ознаки злочину.

Перевірка повинна бути проведена не тільки повно й об'єктивно та підтверджувати факт незаконної господарської діяльності, а таким чином, щоб у матеріалах реально вбачався склад злочину. Як зазначається в літературі, у ході перевірки інформації, що надійшла або була виявлена, про можливо вчинений або підготовлюваний злочин у першу чергу необхідно прагнути, щоб дані, які є в поданих матеріалах, повідомленнях, заявах, були обґрунтовані, тобто підтверджувалися відповідними поясненнями, документами або в інший спосіб.³ Оцінка первинної інформації з досліджуваної категорії кримінальних справ передбачає застосування комплексу знань, передусім економічних, криміналістичних, технічних.

До перевірочних дій, проведених на стадії порушення кримінальної справи, відносять: ознайомлення з реєстраційними, установчими документами господарюючого суб'єкта і з документами, що відобража-

¹ Див.: Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. – С. 239.

² Про загальні положення щодо проведення перевірок заяв або повідомлень про вчинення економічних злочинів до порушення кримінальних справ див.: *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений. – С. 63–69; *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 219–221.; Білоус В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва. – С. 115–119.

³ Див.: Курс криміналістики: В 3 т. – Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – С. 181.

ють технологічний та організаційний процес виконання господарських, фінансових, обліково-розрахункових операцій даного суб'єкта; хід виконання договірних та інших зобов'язань із контрагентами і банками; витребування необхідних матеріалів і документів від господарюючого суб'єкта в його контрагентів, державних, ліцензійних і податкових органів, кредитних організацій; одержання пояснень від осіб, які мають відношення до підприємницької діяльності даного суб'єкта; в разі необхідності — консультації у спеціалістів¹.

На наш погляд, при проведенні перевірки одержаної інформації для встановлення ознак вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, необхідно застосовувати такий комплекс перевірочних дій та оперативно-розшукових заходів:

— витребування, вивчення, попереднє дослідження та порівняльний аналіз документів, що містять відомості про вид ліцензійної господарської діяльності, загальну характеристику підприємства, бухгалтерський баланс і фінансовий звіт підприємства тощо;

— надіслання запитів в державні органи для одержання офіційних довідок (в органи реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, органи ліцензування, податкову інспекцію, банк та ін.);

— відібрання пояснень (у заявників, осіб, які здійснювали перевірку підприємства, посадових осіб підприємства, осіб, винних у вчиненні правопорушень, та інших осіб);

— організація проведення інвентаризації на підприємстві (встановлення фактичного обсягу виробленої продукції і наявності грошових коштів);

— організація і проведення документальної ревізії на підприємстві;

— організація і проведення, якщо потрібно, аудиторської перевірки або інше дослідче використання спеціальних економічних знань;

— призначення оперативного спостереження в необхідних випадках (особливо для виявлення місць виготовлення ліцензійної продукції, місць її зберігання, реалізації тощо);

— використання конфіденційних джерел інформації щодо встановлення ознак злочину;

— призначення в необхідних випадках прослуховування телефонних розмов та зняття інформації з каналів зв'язку;

¹ Див.: Курс криміналістики: В 3 т. — Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — С. 182; Криміналістика. / Под ред. А. Н. Васильева. — С. 391; Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. — С. 234–235 та ін.

— призначення оперативного спостереження споруд, приміщень (особливо по встановленню підпільних цехів).

Взагалі комплекс перевірочних дій та оперативно-розшукових заходів у процесі проведення перевірки по встановленню ознак злочину залежить від джерел одержання попередньої інформації про злочин. До них слід віднести: 1) матеріали оперативно-розшукових служб (МВС, СБУ, податкової міліції), конфіденційні джерела знаходяться в оперативного працівника (прослуховування телефонних розмов та зняття інформації з каналів зв'язку), служб боротьби з економічними злочинами тощо; 2) матеріали перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності органами державного контролю та нагляду (КРУ, податкова інспекція, орган ліцензування¹ тощо); 3) матеріали планових перевірок правоохоронними органами суб'єктів господарювання; 4) заяви та повідомлення громадян, посадових осіб комерційних структур, які на законних підставах здійснюють ліцензійний вид господарської діяльності.

В криміналістичній літературі зазначається, що процесуальні й тактичні особливості проведення попередньої перевірки визначаються багатьма чинниками: специфікою завдань перевірки, обмеженістю її засобів і строків проведення; особливостями інформації, що надійшла, джерелами цієї інформації (наприклад, інформація, одержана шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, та інформація, одержана із заяв громадян, матеріалів перевірок контролюючих органів тощо); галузевою специфікою суб'єкта проведення перевірки (органів внутрішніх справ, служби безпеки, прокуратури, податкової міліції тощо); особливостями ситуації, що складається при перевірці (виникнення різних конфліктних ситуацій, труднощі в одержанні необхідних документів, протидія зацікавлених осіб тощо)².

Одним із чинників, що забезпечують успішне розслідування злочинів є своєчасне порушення кримінальної справи. Однак через неповноту проведених дослідчих перевірок, труднощі розмежування фактів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, від цивільно-правових порушень слідчим важко оцінити наявність чи відсутність ознак злочину, вникнути в усі деталі створен-

¹ Орган ліцензування – орган виконавчої влади, визначений Кабінетом Міністрів України, або спеціально уповноважений виконавчий орган рад для ліцензування певних видів господарської діяльності (ст. 1 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»).

² Див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження). – С. 75.

ня, реєстрації і функціонування суб'єкта господарської діяльності (комерційної організації, індивідуального підприємця). Це призводить до несвочасного порушення кримінальних справ, нерідко вже після того, як комерційна організація припинила своє існування, її керівник сховався, а злочин став очевидним¹.

На стадії вирішення питання про порушення кримінальної справи в матеріалах дослідчої перевірки повинні бути такі документи:

1) довідка про наявність або відсутність державної реєстрації даного підприємства або підприємця як одного із суб'єктів ліцензійної господарської (підприємницької) діяльності, коли така реєстрація є обов'язковою, а також свідоцтво про державну реєстрацію;

2) довідка про наявність або відсутність ліцензії на здійснення господарських операцій, що підлягають ліцензуванню, а також сама державна ліцензія, обов'язково з додатками;

3) установчі документи юридичної особи (статут підприємства, установчий договір, реєстр акціонерів, свідоцтво про реєстрацію, протоколи загальних зборів засновників або акціонерів, документи, що свідчать про реєстрацію громадянина як підприємця);

4) документи, що підтверджують здійснення господарських операцій, на які немає ліцензії (це, як правило, бухгалтерські й облікові документи, що відображають конкретні господарські операції);

5) акти податкових, аудиторських перевірок та ревізій, якщо вони проводилися;

6) документи, що визначають характер і розмір збитків, заподіяних державі, підприємству, громадянину внаслідок незаконного здійснення ліцензійної господарської діяльності;

7) документи про відкриття і ведення рахунків фізичних чи юридичних осіб, їх списки, платіжні документи, документи про прийняття внесків та інші документи, що свідчать про здійснення господарських, банківських операцій;

8) пояснення представників юридичних або фізичних осіб із приводу допущених порушень у здійсненні господарської, банківської діяльності;

9) пояснення представників контролюючих органів, які проводили перевірку господарської діяльності підприємства.

Це мінімально необхідний перелік документів, на підставі яких слідчий може вирішити питання про порушення кримінальної справи,

¹ Див.: Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. – М.: Спарк, 1999. – С. 128.

пов'язаної з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю. Якщо матеріалів бракує, слідчий може вимагати проведення інвентаризації або ревізії залежно від одержаної попередньої інформації про достатність ознак злочину.

Проведення інвентаризації за вимогою слідчого¹ необхідно для встановлення ознак злочину шляхом перевірки фактичного обсягу виготовленої ліцензійної продукції та визначення наявності грошових коштів, одержаних від реалізації цієї продукції. При проведенні інвентаризації за вимогою слідчого в ній бере участь представник правоохоронних органів (як правило, це оперативний співробітник підрозділу Державної служби боротьби з економічною злочинністю). Як ініціатор проведення інвентаризації оперативний співробітник повинен вжити відповідних заходів щодо встановлення ознак можливих зловживань, а саме щодо пошуку чорнових записів, документів подвійного обліку, боргових розписок та ін. Ураховуючи перспективи результатів перевірки, він зобов'язаний, крім того, стежити за дотриманням порядку проведення інвентаризації, своєчасністю і правильністю складання відповідних документів². Зауважимо, що представник органів внутрішніх справ не є членом інвентаризаційної комісії і тому не може привласнювати собі її функції, у тому числі не може підписувати документи, які складаються у ході інвентаризації.

По закінченні інвентаризації слідчий повинен оцінити достовірність фактів, зафіксованих у матеріалах інвентаризації, а саме дослідити інвентаризаційний опис, порівняльні відомості, акт інвентаризації з поясненнями матеріально відповідальних осіб, умови зарахування, пересортування, правильність списання нестач матеріальних цінностей та інші документи (матеріали попередньої інвентаризації, матеріали попередньої документальної ревізії або інших перевірок). Оцінка слідчим проведеної інвентаризації складається із двох етапів: на першому етапі перевіряється правильність визначення залишків у ході проведення інвентаризації (фактичні залишки); на другому етапі перевіряються питання, пов'язані з виявленням залишку згідно з обліковими даними бухгалтерського обліку (книжковий залишок)³.

¹ Про загальні положення проведення інвентаризації за ініціативою правоохоронних органів див.: *Атанесян Г. А., Голубятников С. П.* Судебная бухгалтерия: Учебник. – М.: Юрид. лит. 1989. – С. 87–91; *Бандурка А. М.* и др. Основы судебной бухгалтерии: Учебник – Х.: Изд-во НУВД, 2001. – С. 153–165; *Дубоносов Е. С., Петрухин А. А.* Судебная бухгалтерия: Курс лекций: Учебно-методический комплекс. – М.: Книж. мир, Моск. УМВД, 2005. – С. 60–65. та ін.

² Див.: *Камлік М. І.* Судова бухгалтерія: Підручник. – К.: Атіка, 2000. – С. 24.

³ Див.: *Дубоносов Е. С.* Судебная бухгалтерия: Учеб.-практ. пособ. – М.: Книжн. мир, 2005. – С. 115.

Одержавши матеріали дослідчої перевірки, слідчий повинен уважно їх вивчити як за формою, так і за змістом. З матеріалів має бути чітко видно, що в діях особи чи групи осіб убачається склад злочину. Слід зазначити, що питання про порушення кримінальної справи треба вирішувати по можливості швидко, щоб провести невідкладні слідчі дії і виключити можливість збільшення збитків, а також приховування злочинцями наслідків злочину. Після порушення кримінальної справи слідчий, з огляду на конкретну слідчу ситуацію, складає план розслідування.

Найчастіше в процесі проведення перевірочних дій призначається документальна ревізія. Основними завданнями документальних ревізій, які призначаються при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, є:

— встановлення і перевірка законності здійснення фінансово-господарських операцій;

— встановлення і перевірка фактів виконання планових (позапланових) завдань виробничо-господарської діяльності підприємства, державних замовлень щодо виготовлення ліцензійної продукції;

— перевірка відповідності господарських операцій певним показникам з метою недопущення перевитрат матеріальних і фінансових ресурсів щодо виготовлення ліцензійної продукції;

— додержання підприємствами чинного законодавства щодо виробничої та фінансово-господарської діяльності;

— перевірка правильної організації бухгалтерського обліку, звітності та ревізійної роботи на підприємстві;

— перевірка витрачання сировини, паливно-енергетичних ресурсів з метою недопущення їх перевитрат;

— забезпечення випуску доброякісної ліцензійної продукції.

Слід зазначити, що документальна ревізія, яка проводиться за ініціативою органів дізнання або слідчого, згідно з ст. 66 КПК України може бути проведена за перевірочними матеріалами як до порушення кримінальної справи, так і після її порушення¹. Призначення і проведення документальної ревізії в ході перевірочних заходів, вивчення її висновків дають змогу слідчому одержати інформацію про подію злочину й особу, яка його вчинила, та інші обставини злочину. Зокрема, слідчий одержує інформацію про законність фінансово-господарських операцій; характер незаконних дій матеріально відповідальних і поса-

¹ Доцільним визнається проведення ревізії до порушення кримінальної справи (див.: Глібко В. М., Буцан О. П. Судова бухгалтерія: Підручник / В. М. Глібко, О. П. Буцан. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 184; Камлік М. І. Судова бухгалтерія. Підручник. – С. 223; Бандурка А. М. і др. Основи судової бухгалтерії. – С. 275).

дових осіб; конкретні матеріальні цінності, що є предметом злочинного посягання; проміжки часу і конкретні дати здійснення незаконних фінансово-господарських операцій; коло осіб, які брали участь у здійсненні зазначених операцій і відповідальні за завдану шкоду; недоліки обліку і контролю за зберігання матеріальних цінностей.

Проведення документальної ревізії на вимогу слідчого¹ при розслідуванні злочинів даної категорії кримінальних справ необхідно в таких ситуаціях:

— якщо в результаті аналізу обліково-бухгалтерської документації встановлено сліди (ознаки) чи окремі факти злочинної діяльності посадових або матеріально відповідальних осіб підприємства і є підстави вважати, що на підприємстві виконуються й інші ліцензійні господарські операції (ще не викриті);

— якщо встановлено злочинні зв'язки об'єкта господарювання, котрий перевірявся, з іншими, як правило, комерційними підприємствами чи організаціями (які теж займаються ліцензійними видами діяльності або виконують окрему операцію в загальному обсязі виробництва продукції);

— якщо встановлено, що підозрюваний (обвинувачений) вчинив злочин на даному підприємстві і є підстави вважати, що, працюючи на попередньому місці роботи на тій же посаді, він вчинив аналогічний злочин і там;

— якщо слідчий має матеріали інвентаризації, які свідчать про те, що у матеріально відповідальній особі виявлено надлишки товарно-матеріальних цінностей (ліцензійної продукції або сировини);

— якщо слідчий має матеріали комплексної ревізії, в якій відображено дані про факти виготовлення і реалізації незаконно виготовленої ліцензійної продукції або інших порушень корисливої спрямованості і які потребують додаткової перевірки діяльності певних посадових чи матеріально відповідальних осіб підприємства по первинних документах;

— якщо є перевірені оперативні відомості про виготовлення і реалізацію незаконно виготовленої ліцензійної продукції або вчинення інших видів порушень, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, і потрібна комплексна перевірка діяльності суб'єкта господарювання.

¹ Про особливості призначення документальної ревізії за вимогою слідчого див.: *Атанесян Г. А., Голубятников С. П.* Судебная бухгалтерия: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1989; *Курків М. В., Понікаров В. Д.* Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів: Навч. посіб. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003; *Ордынський С. С.* Расследование хищений в торговых организациях: Методическое пособие для следователей. – М.: Госюриздат, 1954 та ін.

Спрямованість ревізій, які проводяться щодо даної категорії кримінальних справ, зумовлюється видом господарських операцій, технологією виробництва ліцензійної продукції, метою використання грошових коштів, способами маніпулювання з ними, організаційними відносинами тощо. Вирішуючи питання про проведення ревізії, слідчий має визначити, які обставини вчиненого злочину підлягають з'ясуванню, діяльність яких підприємств (підприємства) чи окремих посадових і матеріально відповідальних осіб стосується обставин злочину, який проміжок часу треба охопити перевіркою.

Необхідно, щоб ревізор конкретно уявляв собі характер господарських операцій, у ході здійснення яких були вчинені зловживання, а також документи, в яких могли відобразитися сліди злочинів. У процесі проведення ревізії взаємодія слідчого з ревізором повинна здійснюватися в напрямках:

— забезпечення раптовості проведення окремих ревізійних дій, особливо при застосуванні ревізором методів¹ фактичного контролю (інвентаризації, контрольного запуску сировини у виробництво, контрольного обмірювання), що дають можливість виявити недоліки, надлишки товарно-матеріальних цінностей і засобів, запобігти приховуванню ліцензійної діяльності, викрити підроблені документи тощо. Якщо підприємство має декілька філій чи структурних підрозділів, під час ревізії може виникнути необхідність проведення інвентаризації одночасно в усіх місцях зберігання матеріальних цінностей. Для цього потрібно заздалегідь забезпечити виділення відповідної кількості фахівців з числа працівників ревізійного органу;

— визначення і застосування найбільш ефективних методів ревізійної перевірки. При вирішенні цього питання істотне значення мають дані і документи, зібрані слідчим під час розслідування кримінальної справи;

— забезпечення черговості та строків проведення окремих ревізійних дій. Для підвищення результативності застосування різних методів документальної перевірки² слідчому разом з ревізором необхідно розробити план і встановити строки проведення конкретних ревізійних дій на підприємстві. При визначенні порядку проведення ревізії слід-

¹ Про методи ревізійного контролю див.: Курків М. В., Понікаров В. Д. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів. – С. 71–78.

² Детальніше про методи проведення ревізії див.: Закон України від 26 січня 1993 р. «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»; Інструкція Головного контрольно-ревізійного управління України «Про порядок проведення ревізій і перевірок державною контрольно-ревізійною службою в Україні».

чому треба враховувати заплановані слідчі дії з розслідування кримінальної справи. Всі свої дії ревізор повинен погоджувати зі слідчим. Особливо це стосується його звернення до підприємств (організацій) щодо проведення зустрічних перевірок, оскільки в таких випадках необхідно передбачати можливість змови, наявності злочинних зв'язків між підприємствами;

— забезпечення черговості виклику осіб, діяльність яких перевіряється, для одержання пояснень. Неузгодженість ревізора і слідчого стосовно вирішення цього питання може негативно вплинути на якість і строки розслідування кримінальної справи. Тому в багатьох випадках при проведенні ревізії за вимогою слідчого доцільно спочатку допитати цих осіб, а потім надати можливість ревізору відібрати від них пояснення. Слідчий може прийняти рішення про допит посадової чи матеріально відповідальної особи в присутності ревізора, щоб останній врахував їх пояснення відносно конкретних обставин, які впливають на вибір необхідних методів, прийомів і напрямків проведення документальної ревізії.

Тісна взаємодія слідчого з ревізором передбачає постійний обмін інформацією між ними, щоб слідчий дізнався про нові обставини, виявлені перевіркою порушення, раніше, ніж підозрювана чи посадова особа. При проведенні ревізії слідчому необхідно спланувати взаємовідносини з ревізором таким чином, щоб останній систематично інформував його про хід ревізії і негайно повідомляв про виявлені ним нові факти зловживань.

Після одержання матеріалів документальної ревізії слідчий зобов'язаний їх оцінити відповідно до ст. 67 КПК України. Матеріали ревізії перевіряються і ретельно вивчаються слідчим з позиції правових вимог і по самій суті. По складних, багатоєпізодних справах проведення ревізії може бути визнано не тільки доцільним, а й необхідним, наприклад, як початковий етап з аналізу фінансово-господарської діяльності організації, збирання потрібних матеріалів для забезпечення проведення судово-економічних експертиз.

Достатніми даними, що свідчать про наявність ознак злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, і дозволяють прийняти рішення про порушення кримінальної справи, є сукупність таких обставин:

— є документально підтвержені факти здійснення господарської діяльності без реєстрації чи ліцензії або з порушенням умов ліцензування;

— є документально підтверджені факти вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, яка підлягає ліцензуванню;

— є відомості про те, що ліцензійну господарську діяльність припинено, грошові кошти на рахунках відсутні, місцезнаходження керівників компанії невідомо¹.

Наявність наступних обставин та повноти матеріалів органів, що проводили перевірку (незаконне виготовлення ліцензійної продукції, виконання робіт або надання послуг без ліцензії, здійснення окремих банківсько-фінансових операцій та ін.), а також наявність (відсутність) даних про особу, яка вчинила злочин, зумовлюють види слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування.

На початковому етапі розслідування можуть скластися три види *типових слідчих ситуацій* залежно від інформації про вчинений злочин, що надійшла.

До першого виду належать слідчі ситуації, в яких початкову інформацію (дані) про вчинений злочин одержано з офіційних джерел у результаті: документальної перевірки співробітниками територіальної податкової адміністрації суб'єкта господарської діяльності; перевірок, проведених органами прокуратури або іншими контролюючими органами; заяв чи повідомлень посадових осіб підприємств, представників влади, окремих громадян або повідомлень, опублікованих у засобах масової інформації.

До типової програми розслідування по даній слідчій ситуації слід віднести такий комплекс слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

1. Вивчення первинних матеріалів, що надійшли, і звіряння цих матеріалів з відповідними нормативними актами, що регламентують порядок здійснення господарської діяльності, яка підлягає ліцензуванню.

2. Виймка та огляд письмових документів, магнітних носіїв інформації (ЕОМ), в яких є інформація про здійснення незаконної ліцензійної діяльності. Якщо підприємство виготовляло ліцензійну продукцію, то виймці підлягають усі бухгалтерські документи по кількості виготовленої та реалізованої продукції.

3. Огляд слідчим вилучених документів, що підтверджують факт незаконної господарської, банківської діяльності. У протоколах оглядів зазначаються стан документів, наявність закреслень, виправлень, пе-

¹ Зазначені обставини наводяться й іншими авторами (див.: Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. – С. 128).

чаток, штампів, реквізитів тощо. Підлягають огляду вилучені комп'ютери і дискети. Останні оглядаються за участю спеціаліста і в необхідних випадках роздруковується наявна на них інформація. Ліцензійні, реєстраційні та інші документи оглядаються за правилами техніко-криміналістичного аналізу на предмет встановлення ознак підроблення. Необхідно забезпечити належне зберігання вилучених документів і магнітних носіїв, які використовувались для функціонування програмного забезпечення господарських і банківських операцій за час здійснення незаконної господарської діяльності.

4. Виявлення та огляд місць зберігання сировини, напівфабрикатів, матеріалів, готової продукції, товарів, виготовлених у результаті здійснення незаконної господарської діяльності, та вжиття заходів щодо запобігання їх приховування. Якщо буде доведено, що підприємство крім здійснення незаконних операцій, виготовляло й іншу продукцію, необхідно призначити документальну ревізію.

5. Припинення операцій по виготовленню і реалізації ліцензованої продукції, а також операцій з грошовими коштами, що знаходяться на рахунку підприємства.

6. Допити свідків — осіб, які проводили перевірку господарської діяльності підприємства, громадян, представників посадових осіб підприємств, представників влади, окремих громадян.

7. Організація та проведення обшуків, вилучення об'єктів, що мають значення для справи, на місці виготовлення, збереження, збуту кримінальної продукції, обшуків у запідозрених осіб за місцем їх роботи, проживання, у місцях відпочинку, гаражах, приналежних їм або орендованих чи викрадених транспортних засобах. У процесі проведення обшуку необхідно вилучати документацію, що стосується незаконної господарської діяльності (накази, облікові бухгалтерські документи, платіжні доручення і відомості, ордери, квитанції про внесення грошей на особисті рахунки, облікові книги, журнали, договори, угоди, бізнес-плани, заяви про прийняття на роботу і звільнення з роботи, юридичні справи власників рахунку, кредитні справи, чорнові записи, цінні папери, печатки і штампи).

8. Опис та накладення арешту на майно і цінності, що підлягають можливій конфіскації.

9. Допит підозрюваних про обставини здійснення ними незаконної господарської діяльності з пред'явленням документів і висновків ревізії, аудиторської чи податкової перевірки.

10. Призначення та проведення судових експертиз (криміналістичних, судово-бухгалтерських, судово-економічних тощо).

11. Проведення очних ставок між особами, в показаннях яких є істотні суперечності.

До другого виду типових слідчих ситуацій належать слідчі ситуації, при яких первинну інформацію одержано в результаті: вжиття оперативно-розшукових заходів підрозділами Державної служби боротьби з економічними злочинами, боротьби з організованою злочинністю, податкової міліції; затримання на «гарячому» співробітниками органів, які не проводили цільові оперативно-розшукові дії, осіб за порушення ними певних правил, що викликало підозру в їх причетності до правопорушень (перевезення вантажів без належно оформлених документів, продаж товарів у не встановлених місцях або реалізації продукції замовникам)¹.

Даний вид ситуацій являє собою найбільш типові ситуації, що часто зустрічаються в практичній діяльності і є сприятливими для проведення досудового слідства. З метою встановлення обставин злочину, викриття винних осіб, забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином, слідчий у подібних ситуаціях здійснює таку програму оперативно-розшукових заходів і слідчих дій.

1. Затримання та обшук осіб, які перевозили (збували) продукцію, огляд документів і предметів, речей, виявлених у затриманих осіб, а також огляд транспортного засобу (зокрема, для пошуку схованок). Затримання, як правило, планують під час обміну документами, розподілу прибутків, відвантаження виготовленої продукції споживачам, у процесі продажу чи реалізації продукції через посередників.

2. Виявлення та огляд продукції з наступним її вилученням.

3. Збирання даних про особу затриманого, місце його проживання, праці, відпочинку, наявність транспортних засобів, дач, гаражів та інших об'єктів, у яких можуть знаходитися документи, предмети, речовини, гроші й інші об'єкти, що мають значення для справи.

4. Проведення обшуків у місцях проживання затриманих, на роботі, відпочинку, дачах, гаражах та інших об'єктах, у яких можуть знаходитися документи, предмети, речовини, гроші й інші об'єкти, що мають значення для справи.

5. Збирання даних про зв'язки затриманого й об'єкти, що мають до них відношення (квартири, гаражі тощо), даних про місця виготовлення, зберігання і реалізації ліцензійної продукції та проведення там слідчих оглядів і обшуків. Обшуки по даній категорії кримінальних справ проводяться з метою відшукування слідів «подвійного обліку»,

¹ На цю ситуацію вказує і Г. А. Матусовський (див: *Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ.* – С. 226).

схованих ліцензійних товарів, бо своєчасне виявлення і вилучення картотеки чи інших документів подвійного запису в учасників злочину значно поліпшить розслідування.

6. Затримання та допит співучасників підозрюваного, допит інших осіб, причетних до вчинення злочину.

7. Призначення судових експертиз для дослідження виявлених матеріальних слідів, предметів, речей, речовин, документів, визначення якості продукції.

До третього виду типових слідчих ситуацій належать слідчі ситуації, в яких інформацію про вчинення злочину одержано в результаті розслідування інших злочинів. Подібна ситуація¹ може виникнути у разі незаконного виробництва, збуту, використання недоброякісних харчових продуктів, а також лікарських препаратів або отруйних, наркотичних, вибухових речовин та інших джерел підвищеної небезпеки об'єктів для життя і здоров'я людей (зокрема, вогнепальної зброї), наприклад, при розслідуванні нещасних випадків на будівництві споруд, пожеж, отруєнь не тільки людей, а й тварин тощо. Слідчі ситуації в таких випадках відрізняються від ситуацій першого виду тим, що в них є фактор раптовості, який особливо важливо використовувати в умовах обмеженого обсягу доказової інформації.

Основним завданням програми розслідування в даній ситуації є: виявлення місць виготовлення та реалізації незаконної продукції або виконання робіт і надання послуг; огляд місць виготовлення та вилучення як предметів, так і документів; проведення допитів підозрюваних та обшуків в місцях їх проживання та праці; виявлення місць зберігання, товарів, які підпадають під дозвільну систему; призначення відповідних судових експертиз.

При організації розслідування слідчому необхідно враховувати ситуаційні чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру, які впливають на вибір злочинцями того чи іншого виду незаконної господарської діяльності. З цього погляду процес виявлення і розкриття розглядуваних злочинів у різних ситуаціях може розвиватися в різних напрямках. В одних випадках він йде від даних про об'єкт, на якому незаконно виготовляється товар (харчові продукти, лікарські препарати,

¹ Цю ситуацію в розслідуванні економічних злочинів визначають й інші автори (див.: *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений. – С. 83–84; *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 221–227; *Городиский О. М.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування злочинів, пов'язаних з приховуванням валютних цінностей: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1998. – С. 12).

продукція виробничо-технічного призначення тощо), до місць збуту, сховищ та інших об'єктів; від пов'язаних між собою кримінальною діяльністю осіб як суб'єктів виробництва до їх співучасників. В других випадках — від даних про місце зберігання чи збуту товару та осіб, які беруть участь у цьому, до об'єкта і суб'єктів виробництва та інших ланок злочинного ланцюжка. У третіх випадках — від обставин і результатів затримання на «гарячому» перевізника чи продавця товару, огляду і вилучення товару до інших учасників злочинного угруповання¹.

Проведенню тактичної операції затримання на «гарячому» звичайно передують значна організаційно-підготовча робота, що проводиться спільно слідчими й оперативно-розшуковими працівниками та залежить від одержання достовірної процесуальної й оперативно-розшукової інформації про час і місце вчинення особами злочинних дій. З огляду на конкретну ситуацію плануються та визначаються час і місце початку, проведення та завершення тактичної операції. Так, при наявності відомостей про те, що з підприємства у певний час вивозитиметься ліцензійна продукція для наступної її реалізації в іншому місці, слід вивчити доцільність проведення початку операції в період транспортування продукції або в момент одержання її продавцем. Може бути проведено декілька операцій одночасно в декількох місцях, наприклад, при виробництві ліцензійної продукції у місці, де вона зберігається, і в місці, де реалізується раніше виготовлена продукція.

Перед проведенням цієї операції визначаються оптимальний час проведення операції, склад її учасників, а також розподіл функцій між ними та вид технічних засобів (аудіо-, відеотехніки та ін.), необхідних для додаткової фіксації, способи вилучення та фіксації речових доказів. Початок тактичної операції затримання на «гарячому» можна приурочити до таких моментів: вивезення, винесення із підприємства незаконно виготовленої продукції; доставляння продукції підозрюваними додому; продаж продукції без відповідного документального оформлення; підроблення або знищення документів; перевезення продукції в точку реалізації; розподіл грошових коштів після реалізації товару або виконання робіт; вручення належної частки товару або грошей одним із учасників злочину іншому.

Для проведення тактичної операції², як правило, створюється група у складі слідчих, оперативно-розшукових працівників, працівників

¹ Див.: *Бертовский Л. В., Образцов В. А.* Выявление и расследование экономических преступлений. — С. 80.

² Див.: *Князев В. А.* О понятии тактической операции // *Криминалистика и судебная экспертиза.* — 1982. — Вып. 25. — С. 67.

міліції. До вжиття організаційних заходів і участі в слідчих діях залучаються спеціалісти (бухгалтери, технологи, криміналісти та ін.). Кожен з них у межах можливих обов'язків докладно інструктується. Проведення тактичних операцій потребує розроблення спеціальних планів, скоординованих із загальним планом проведення комплексу першочергових слідчих дій, організаційних і оперативно-розшукових заходів. План тактичної операції затримання на «гарячому» включає такі слідчі й організаційні дії, а також оперативно-розшукові заходи: встановлення спостереження за поведінкою запідозрених осіб (під час відвантаження, на шляху прямування з товаром, під час реалізації тощо); виявлення продавців викраденого, споживачів та інших очевидців (відібрання в них пояснень); припинення злочинної діяльності (зупинення транспорту, що перевозить товари, припинення продажу, реалізації, підроблення товарів; усунення знищення документів; фіксація факту передачі грошових коштів тощо); проведення слідчого огляду транспорту, яким перевезена продукція, огляд місця реалізації, місць проведення інших злочинних дій; огляд документів, грошових коштів, пакувального матеріалу, напівфабрикатів та ін.; вилучення документів, грошових коштів, продукції; затримання; допит затриманих осіб).

Система тактичної операції затримання на «гарячому»¹ реалізаторів «кримінальної» продукції складається з таких елементів: затримання, обшук особи перевізника (збувальника), огляд його речей, транспортного засобу; виявлення, огляд та вилучення товару; збирання даних про особу затриманого, місця його проживання, роботи, наявність транспортних засобів, дач, гаражів та інших об'єктів, у яких можуть знаходитися документи, предмети, речовини, гроші та інші об'єкти злочинної діяльності, що мають значення для справи; проведення обшуків у зазначених місцях; збирання даних про зв'язки затриманого й об'єкти, що мають до них відношення (квартири, гаражі тощо), та проведення у зазначених місцях слідчих оглядів і обшуків; затримання та допит співучасників затриманого, допит інших виявлених осіб; призначення комплексу судових експертиз для дослідження виявлених матеріальних слідів, предметів, речей, речовин, документів.

При розслідуванні злочинів даної категорії слідчому в будь-якому разі необхідно враховувати, що загальними невідкладними завданнями на початку розслідування незалежно від зазначених ситуацій є встановлення: конкретного виду господарської діяльності (операції), що

¹ Див.: *Жирний Г. Е.* Расследование хищений в системе общественного питания. – С. 105.

здійснюється з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю (вимоги яких законодавчих актів порушено); місця виготовлення, зберігання та реалізації продукції (підпільні цехи, дачі, гаражі, магазини тощо), яка виготовлялась з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, і запобігання їх приховуванню; видів виконуваних робіт і послуг, що надаються, які підлягають обов'язковому ліцензуванню; номенклатури і місць зберігання документів, що відображають господарську діяльність, пов'язану з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю; осіб (групи), винних у вчиненні даного виду злочину; кількості (розміру) випущеної і реалізованої продукції, її номенклатури, асортименту, вартості, а також оцінка заподіяної шкоди та визначення її загального розміру.

§ 4. Тактика проведення окремих слідчих дій

При розслідуванні даної категорії злочинів завжди провадиться виїмка для вилучення документів і предметів, що знаходяться у володінні чи веденні суб'єкта, який здійснює господарську діяльність (установ, організацій, підприємств), або фізичної особи. При цьому має бути забезпечена присутність особи, яка видає документами і предметами, що підлягають вилученню, або представника адміністрації підприємства, в якому провадиться виїмка¹. При вилученні предметів або матеріальних цінностей, що знаходяться в спеціальних сховищах, повинна бути присутня матеріально відповідальна особа. Безпосередньо виїмці може передувати ознайомлення слідчого з документами і предметами, у числі яких передбачається наявність інших документів, що стосуються справи (технологічні, супровідні, складські документи тощо). Так, спочатку слідчий попередньо знайомиться з реєстраційними документами, діловодством установи, вивчає бухгалтерську документацію, переглядає різні напівфабрикати, готові вироби та матеріали, щоб виявити необхідні предмети і документи, які мають значення для справи. Іноді до цього попереднього ознайомлення доцільно залучати спеціаліста (товарознавця, технолога, бухгалтера), який вказує слідчому на об'єкти, що заслуговують, на його думку, уваги і виїмці. У таких випадках слідчий на місці приймає рішення про виїмку, вино-

¹ Про загальні вимоги проведення виїмки див.: Настільна книга слідчого / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. – С. 140–141.

силь постанову і проводить виїмку. З огляду на конкретні обставини, стосовно порушень, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, слід визначити перелік документів, які повинні бути відповідним чином витребувані та вивчені.

До таких документів належать: установчі документи, що підтверджують факт створення та реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності (статут, установчий договір (установчий акт), протокол установчих зборів (рішення про створення), свідоцтво про державну реєстрацію, договір оренди за юридичною адресою, договір на банківське обслуговування, реєстраційна картка про акредитацію на митниці); документи, що підтверджують право на зайняття певним видом господарської діяльності (ліцензія, на бланку єдиного зразка, для кожної філії, які здійснюватимуть господарську діяльність на підставі одержаної ними ліцензії — копії ліцензії, наявність додатку (із зазначенням кількості сторінок), спеціальний дозвіл, торговий патент, спеціальний торговий патент); документи, що відображають законодавчі, нормативно-розпорядчі норми, які регламентують господарську діяльність суб'єктів; бухгалтерсько-облікові та банківські документи (баланс, прибуткові і видаткові накладні, довідки, ордери, відомості, касові документи, банківські виписки); документи, що супроводжують конкретні господарські операції (рахунки-фактури (інвойси), акти приймання-передання, акти, що підтверджують виконання робіт або надання послуг, відомості, товарні й товарно-транспортні накладні та ін.); документи так званої «чорної бухгалтерії». Крім того, вилученню підлягають документи, які знаходяться у підприємств-постачальників, а також в організаціях, до яких були відправлені грошові кошти по оплаті сировини, напівфабрикатів (платіжні й інші документи, які підтверджують факт одержання).

Якщо вилучаються недооформлені (незброшуровані, непрономеровані тощо) томи документів, то з дозволу і в присутності представників органів, що здійснюють вилучення, відповідні посадові особи підприємства, установи можуть дооформити ці томи (зробити опис, пронумерувати аркуші, зброшурувати, опечатати, засвідчити своїм підписом та печаткою)¹.

Крім того, залежно від виду виготовленої продукції виїмці підлягають такі предмети: офіційна ліцензійна продукція та неофіційна продукція; вихідні компоненти, за допомогою яких виготовлялась продукція (матеріали, сировина, напівфабрикати тощо); технологічне

¹ Див.: Глібо В. М., Буцан О. П. Судова бухгалтерія. – С. 54.

обладнання (особливе обладнання, за допомогою якого виробляється небезпечна продукція — ліки, зброя, продукти харчування та ін.); а також видозмінені ліцензійні предмети (перероблені, підроблені). Виймка документів та їх ретельне дослідження слідчим — необхідна умова одержання фактичних даних у процесі розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю.

Огляд місця події проводиться в тих випадках, коли відомі місце виготовлення продукції, місце її зберігання (під час затримання осіб при відвантаженні товарів) або місце реалізації.

Огляд документів повинен проводитися з використанням загальних криміналістичних рекомендацій щодо його проведення і застосуванням при цьому техніко-криміналістичних засобів і прийомів виявлення ознак підчищення, дописування, внесення нових записів на місце знищених, опечатування та інших підроблень. З цією метою особливо уважно оглядаються ліцензії. Ліцензія (копія ліцензії, дублікат ліцензії) повинна бути оформлена на бланку єдиного зразка, мати облікову серію і номер. У ліцензії зазначаються: найменування органу ліцензування, який видав ліцензію; вид господарської діяльності, на право здійснення якого видається ліцензія; найменування юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності; ідентифікаційний код юридичної особи або ідентифікаційний номер фізичної особи — платника податків та інших обов'язкових платежів; місце знаходження юридичної особи або місце проживання фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності; дата прийняття та номер рішення про видачу ліцензії; строк дії ліцензії; посада, прізвище та ініціали особи, яка підписала ліцензію; дата видачі ліцензії; наявність додатку із зазначенням кількості сторінок (ст. ст. 13, 14 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»).

При огляді документів слідчий з'ясовує загальний характер документа. Потім документ оцінюється на предмет законності здійснення господарської операції, яка відображена в ньому. Виявляються ознаки підроблення. Матеріальні та інтелектуальні підроблення призводять до суперечностей в документах. Кожен документ повинен оглядатись з точки зору особливості організації роботи з документами, які складаються в процесі конкретного виду господарської діяльності підприємства чи установи. Дослідження документів, що зберігають доказову інформацію у кримінальних справах про економічні злочини, являє собою складний, багатоступінчастий процес і може здійснюватися як процесуальними засобами (оглядом, експертизою, пред'явленням у

ході допиту, пред'явленням для впізнання), так і вивченням у ході підготовки до процесуальних дій або після їх проведення з метою оцінки одержаних результатів.

Спеціалістів-бухгалтерів треба активно залучати до участі в роботі з документами за напрямками: з'ясування оптимальної кількості та необхідного для дослідження переліку документів; встановлення можливих місць зберігання документів, їх оригіналів, копій, окремих примірників, які треба вилучити; проведення огляду вже вилученої документації¹.

Взаємодія слідчого та спеціаліста-бухгалтера² в процесі проведення слідчого огляду документів має відповідати таким вимогам. Перша вимога — невідкладність огляду. Зволікання з вилученням та оглядом документів може спричинити їх знищення або внесення в них змін зацікавленими особами. У виключних випадках, зокрема при великому обсязі майбутньої оглядової роботи та неможливості негайно переключитися на неї, огляд може бути тимчасово відкладений. Документи при цьому треба вилучити й забезпечити їм належне зберігання, що виключатиме внесення змін в їх початковий зміст. Другою вимогою є повнота, всебічність огляду, охоплення ним усіх частин документа, усіх без винятку елементів. Повнота огляду допускає включення в його сферу всіх документів, що можуть мати доказове значення у кримінальній справі. Для добору необхідних документів корисно ознайомитися з системою обліку, що діє на даному підприємстві або установі, показаннями свідків.

При огляді і дослідженні предметів та документів слідчим і оперативним співробітникам міліції необхідно застосовувати методи виявлення та документування вчинених злочинів, а саме: спеціальні методи економічного аналізу, методи дослідження документів, методи фактичного контролю за господарськими операціями³. Використання цих методів дозволяє виявити в облікових документах суперечності в

¹ Про залучення інших спеціалістів див.: *Ексархонупло А. А.* Специальные познания и их применение в исследовании материалов уголовного дела. – СПб.: Изд. дом С.-Петербурга. гос. ун-та, 2005; *Буцан О. П.* Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 42. – С. 194–197; *Тертышник В. М., Слинько С. В.* Тайное становится явным: взаимодействие следователя, оперативного работника и эксперта-криминалиста при раскрытии и расследовании преступлений: Учеб. пособ. – Х.: ИКФ «Гриф», 1997; Руководство для следователей: Часть первая. – М.: Юрид. лит., 1981.

² Про питання взаємодії слідчого і спеціаліста-бухгалтера див.: *Курків М. В., Понікаров В. Д.* Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів. – С. 52–67.

³ Докладніше про використання прийомів дослідження документальних даних та методів фактичного контролю господарської діяльності в практиці органів внутрішніх справ див.: *Камлік М. І.* Судова бухгалтерія. – С. 59–75.

змісті окремого документа; суперечності між даними декількох взаємопов'язаних документів; відхилення облікових даних, що містяться в документах, від звичайного руху матеріальних цінностей.

Крім того, слідчий повинен перевірити склад засновників підприємства, установи і з'ясувати, чи немає серед них осіб, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, осіб без певного місця проживання; чи не оформлялася реєстрація підприємства за загубленими чи зниклими документами. На цьому етапі треба перевірити і формування статутного капіталу підприємства. Відповідно до чинного законодавства для більшості господарських товариств усі внески в їх статутний капітал повинні бути здійснені протягом календарного року з моменту реєстрації товариства. Якщо ця умова не виконується, діяльність товариства є незаконною. Отже, в процесі проведення огляду мають вилучатися оригінали, другі примірники та копії документів. Крім того, обов'язковому огляду підлягають недоброякісні документи, а саме: фіктивні, підроблені та безтоварні.

Слід зазначити, що об'єктами огляду в справах, пов'язаних з порушенням господарської діяльності, є і приміщення підприємства та інших установ (зі співробітниками яких існує злочинний зв'язок): виробничі цехи (підрозділи незалежно від місць розташування); підсобні та службові приміщення; складські будівлі; особисті помешкання (квартири, дачі тощо), якщо в них виготовлялася (перероблялася) продукція; приміщення точок реалізації продукції (магазини, контейнери на ринках, кіоски); технологічне обладнання, на якому виготовлялася продукція. Загальна мета проведення огляду в приміщеннях — детальне дослідження і фіксування місць виконання ліцензійних робіт (наприклад, монтаж і підключення засобів протипожежного захисту та систем опалення), місць виробництва ліцензійної продукції (наприклад, місць виготовлення парфумерно-косметичної продукції з використанням спирту етилового), надання послуг. У ході огляду з'ясовуються характер виконуваних виробничих і фінансових операцій, їхня відповідність основним цілям і напрямкам діяльності господарюючого суб'єкта, види й обсяг товарно-матеріальних цінностей, що знаходяться в обігу, фактичний обсяг вироблених робіт та їхні види, умови, в яких виконуються роботи (надаються послуги)¹. У ході огляду адміністративних, виробничих і складських приміщень необхідно

¹ Див.: Курс криміналістики: В 3 т. – Т. 3: Криміналістическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – С. 192.

виявляти і вилучати сировину, напівфабрикати, готову продукцію, які при подальшому дослідженні можуть бути приєднані до справи як речові докази, наприклад, продукція, випуск якої вимагає наявності ліцензії, використання сировини (зокрема, етилового спирту) не за призначенням або в обсягах, що перевищують квоти, тощо. Огляд приміщень припускає з'ясування і перевірку виконання окремих ліцензійних умов (наприклад відсутність спеціально обладнаних приміщень, необхідних для зайняття певними видами діяльності, або технологічного обладнання для виготовлення якісної ліцензійної продукції).

Обшук. Основними завданнями обшуку є відшукування необхідних документів і товарів, технологічного обладнання і майна. Слід планувати проведення одночасного обшуку в керівника і головного бухгалтера підприємства, спочатку на робочих місцях, а потім за місцем проживання, відпочинку та інших місцях, де за оперативними даними можуть знаходитися документи, незаконно виготовлена продукція або майно. Однак тут йдеться не стільки про офіційні документи, скільки про різні чорнові записи, нотатки, що прямо не містять певні бухгалтерські розрахунки, цифрові дані, а вказують на закупівлю сировини, реалізацію виготовленої продукції, розрахунки між співучасниками. Немаловажливе значення мають фото- і відеодокументи, що можуть вказувати на зв'язок підозрюваних з іншими особами. При обшуку необхідно звертати увагу на відшукування і вилучення не тільки оперативно-розпорядчих, бухгалтерських, банківських документів, а й різних наказів, розпоряджень, нормативних актів, що вилучаються або в оригіналі, або шляхом копіювання їх, оскільки може йтися про встановлення авторства тих чи інших актів, а також їхніх виконавців. Це важливо не тільки при розслідуванні епізодів, пов'язаних із самим актом незаконної господарської операції, а й виконання якої-небудь іншої злочинної операції, інших супутніх злочинів.

Допит. Коло осіб, які підлягають допиту, визначається слідчим з огляду на обставини справи і спосіб вчинення злочину. При допиті доцільно використовувати наявні в матеріалах кримінальної справи ліцензійні, реєстраційні, бухгалтерські та інші документи, що дозволить одержати більш докладні і конкретні показання, а також уникнути повторних допитів.

Виявлення свідків та їх допит при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, має особливості. Свідками можуть виступати як особи, що займають керівні посади в реєстраційних, ліцензійних органах, так і особи, чії документи були

використані для створення суб'єкта підприємницької діяльності. При допиті цих осіб слід з'ясувати питання про обставини втрати документів чи умови участі цих осіб в заснуванні суб'єкта господарської діяльності, необхідність здійснення ліцензійної діяльності в цьому регіоні, уточнити питання щодо зовнішніх даних підозрюваних, можливих місць їх перебування чи проживання, знайомих у разі розшуку підозрюваних.

При допиті посадових осіб реєстраційних і контролюючих органів, треба приділити увагу нормативно-правовій базі, дотриманню регламенту реєстрації і видачі ліцензій на здійснення окремих видів господарської діяльності, проведенню контролю за господарськими операціями, цілям, на які видані дозволи, та іншим умовам, за якими повинні здійснюватись ліцензійні види господарської діяльності.

Особливо ретельно слід допитувати бухгалтерів — суб'єктів підприємств, пам'ятаючи про те, що вони, можливо, є співучасниками злочинних дій. Саме працівники бухгалтерії займаються складанням бухгалтерських документів, що відображають незаконну господарську діяльність, контактують зі співробітниками податкової адміністрації, складають бухгалтерську звітність, нерідко беруть участь у розподілі і витраті грошових коштів.

Першорядне значення має допит підозрюваного¹ (обвинуваченого). До моменту його проведення необхідно зібрати якнайбільше доказів, ретельно вивчити особу допитуваного, розробити тактику проведення допиту. При підготовці до допиту слід урахувати той факт, що підозрювані (обвинувачені) по даній категорії справ можуть мати високий рівень освіти, необхідні пізнання в галузях економіки і юриспруденції. Треба з'ясувати: хто і коли приймав рішення про створення суб'єкта господарської діяльності і з якою метою; хто і чому запропонував зайнятися даною господарською операцією; ким, коли і які документи було подано для реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності; хто готував ліцензійні та реєстраційні документи; хто і яке має власне майно і на яку суму; де знаходяться документи, що підтверджують право власності на майно і де воно знаходиться; хто, куди і коли здійснював перевезення виготовленої продукції; скільки було виготовлено продукції і на яку суму; згідно з якими документами здійснювалося перевезення; хто і відповідно до яких документів одержував продукцію (приймав виконані роботи, надані послуги); як, ким і якими документами оформлювалась продукція по бухгалтерії; де зберігалась виготов-

¹ Див.: *Богинский В. Е.* Система тактических приемов допроса подозреваемого. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Харк. юрид. ин-т. — Х., 1980.

лена продукція; де знаходяться документи; хто ще входив до злочинної групи; як розподілявся прибуток між членами групи та ін.

Після з'ясування всіх обставин, відомих підозрюваному (обвинуваченому) по справі, треба зафіксувати їх, проаналізувати і зіставити з іншими даними, які є в матеріалах кримінальної справи. На практиці нерідко трапляються випадки, коли допитувані особи неодноразово змінюють свої показання, навіть зазначаючи причини, з яких вони відмовилися від початкових показань (підписав протокол не читаючи, показання були неправильно записані, показання дав унаслідок застосування насильства чи погроз тощо). При оцінці таких показань слід виходити з того, наскільки конкретно і докладно були повідомлені обставини вчиненого злочину, які відомості могли стати відомими в конкретній ситуації тільки допитуваній особі. Найбільш достовірними звичайно є початкові показання, одержані відразу після події злочину (затримання на «гарячому»), процесуально закріплені і підтверджені іншими матеріалами справи.

Необхідно перевіряти допитаних осіб з погляду їх поінформованості, компетентності й об'єктивності, щоб у слідчого не залишалося сумнівів у вірогідності чи хибності показань допитаної особи. Як свідчить практика, деякі організаційні й тактичні закономірності допиту підозрюваних (обвинувачених) можна виявити залежно від слідчої ситуації, що склалась у справі при розслідуванні злочину.

Найсприятливішою з огляду на тактичні міркування є ситуація, коли початкова інформація про подію злочину та причетних до нього осіб одержана в результаті проведення оперативно-розшукових заходів. Це дозволяє слідчому методично й повно зібрати всі необхідні відомості як із документальних, так і з ідеальних джерел, застосувати ефект раптовості та найширший спектр тактичних прийомів допиту, що, як правило, матиме значний ефект¹. У цій ситуації в більшості випадків добре «спрацьовує» ефект раптовості і несподіваності. Це дозволяє слідчому усунути контрзаходи протидії встановленню істини у справі з боку причетних до злочину осіб, спробу сфальсифікувати «докази» та швидко виявити сформовану «на всяк випадок» неправдиву позицію злочинця.

Специфіка цієї ситуація позначається тим, що затримання і допит підозрюваного є несподіваними для нього, і він не встиг підготуватися для таких дій з боку правоохоронних органів. Це найчастіше відбувається при швидкій реалізації оперативних даних, наприклад, у разі припинення діяльності мережі фіктивних фірм, виявлення декількох точок реалізації та припинення продажу товарів. У цьому разі слідчому пот-

¹ Див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження). – С. 116.

рібно максимально використовувати особистий досвід, знання технології здійснення окремих господарських операцій, особливостей бухгалтерського обліку, зберігання та реалізації продукції. При допиті таких підозрюваних слід використовувати документи і предмети, що виявляються при обшуку особи, обшуку службових приміщень та місця проживання. Особливу увагу треба приділяти тим із них, які містять явні ознаки підроблення. Дані, одержані при початковому допиті, найчастіше мають дуже важливе значення для подальшого розслідування¹.

Призначення судових експертиз. При розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, щодо виявлених обставин можуть бути призначені такі судові експертизи: техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча експертиза, судово-економічна експертиза, судово-бухгалтерська експертиза, судово-товарознавча експертиза та ін.

Техніко-криміналістична експертиза документів. Завданнями цієї експертизи при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, є: встановлення особливостей виготовлення ліцензії або ліцензійних документів, реєстраційних документів (свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта господарської діяльності, свідоцтво про реєстрацію платника податків, довідка про включення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (далі — ЄДРПОУ), довідка про присвоєння ідентифікаційних кодів та ін.), банківської картки зі зразками підписів і відбитком печатки та в деяких випадках паспортів засновників (злочинців); встановлення факту і способу внесення змін до документа (підчищення, травлення, дописування, переклеювання фотокарток, літер та ін.); виявлення слабо видимих або невидимих текстів (зображень) на різних документах, що відображають господарську діяльність; встановлення типу, системи, марки, моделі та інших кваліфікаційних категорій друкарської техніки, на якій було виготовлено ці документи, а також ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків; ідентифікація печаток, штампів, факсиміле тощо за їх відбитками та ін.

Судово-почеркознавча експертиза призначається для встановлення факту виконання рукописного тексту та підписів у ліцензійних та реєстраційних документах певною особою.

Судово-економічна експертиза — окремий клас судових експертиз; складається з аналізу експертом за завданням слідчого наданих у його

¹ Див.: Сологуб Н. М., Евдокимов С. Г., Данилова Н. А. Хищения в сфере экономической деятельности: механизм преступления и его выявление: Метод. пособ. — М.: ПРИОР, 2002. — С. 223–227.

розпорядження різних документів з метою встановлення фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи¹.

Судово-економічна експертиза може оцінити реальність виконання організацією взятих на себе зобов'язань. У порядку підготовки до проведення зазначеного виду експертизи необхідно виявити документально підтвержені відомості про надходження грошових коштів (у хронологічному порядку з розбивкою на окремі періоди), а також дані про витрати, в тому числі не виробничі, за ті ж проміжки часу. В разі надходження грошових коштів від юридичних і фізичних осіб перевіряється відповідність документів, що оформлялися при прийнятті грошових коштів, характеру вчиненого правочину. Необхідно враховувати, що залучення комерційними структурами фінансових коштів громадян в свій обіг у будь-якій формі є не що інше, як банківська операція, тому на зайняття даним видом діяльності потрібна банківська ліцензія.

Судово-бухгалтерська експертиза — вид судової експертизи²; призначається при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю, з метою перевірки та встановлення фактів і обсягів виготовлення ліцензійної продукції, визначення матеріальної шкоди, відповідності господарських операцій чинному законодавству.

Крім перелічених експертиз, залежно від виду господарської діяльності можуть призначатися і такі експертизи, як будівельно-технічна, товарознавча, фінансово-економічна та ін.

¹ Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 236; Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. — С. 128–131.

² Про загальні завдання і типовий перелік вирішуваних питань бухгалтерської експертизи див.: Настільна книга слідчого / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. — С. 169.

Розділ III

РОЗСЛІДУВАННЯ ФІКТИВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

§ 1. Криміналістична характеристика фіктивного підприємництва

В ст. 205 КК України встановлено відповідальність за фіктивне підприємництво, тобто створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона. Особливістю досліджуваного злочину є те, що фіктивне підприємництво не вчиняється у «чистому» вигляді. Його вчинення у більшості випадків є початковим етапом для вчинення інших злочинів у сфері господарської діяльності. При цьому фіктивне підприємство постає ідеальним інструментом для вчинення низки суспільно небезпечних діянь, найбільш поширеними серед яких є: різноманітні незаконні операції з фінансовими ресурсами; привласнення бюджетних коштів; нецільове використання або неповернення одержаних кредитів; ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів; здійснення незаконних валютних операцій; приховування за кордоном валютної виручки; торгівля людьми, зброєю, наркотиками; різні види розкрадань; легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом. Високорентабельним різновидом кримінального бізнесу, що здійснюється шляхом використання фіктивних підприємств, стали незаконний переказ безготівкових грошових коштів у готівку та незаконна їх конвертація в іноземну валюту.

Цілісність вітчизняної фінансової системи потерпає від негативно-го впливу кримінального капіталу, який активно обертається за допомогою фіктивних фірм. Суб'єкти господарювання, що не мають злочинного фінансування, не витримують конкуренції і витісняються з ринку фірмами, діяльність яких побудовано на широкому використанні можливостей фіктивних підприємств¹. Проблеми боротьби з фіктив-

¹ Див.: Дудоров О. «Брудні» кошти під забороною кримінального закону // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 4. – С. 120.

ним підприємництвом потребують комплексного підходу — дослідження фіктивного підприємництва у його взаємозв'язку з іншими видами злочинів у сфері господарської діяльності, його ролі у механізмі організованої злочинної діяльності¹.

Запровадження кримінальної відповідальності за фіктивне підприємство — це відповідь держави на те, що такий економіко-кримінальний феномен, як фіктивна фірма, став «найгіршим злом» для вітчизняної економіки². У широкий вжиток сучасного суспільства через регулярне вживання у діловому обороті увійшла низка термінів, які у всьому їх розмаїтті за змістом є синонімами та можуть бути охоплені загальним поняттям «фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності».

Терміни «фіктивне підприємство», «фіктивна фірма», «фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності» містяться у деяких нормативно-правових актах³. Однак означені документи лише називають досліджуване нами явище, не розкриваючи при цьому його суті та не формулюючи законодавчого визначення. Відсутність же у чинному законодавстві дефініцій «фіктивне підприємство», «суб'єкт підприємництва з ознаками фіктивності» сприяє різній правовій оцінці дій, що іменуються фіктивним підприємництвом, створює певний хаос і породжує низку проблем у правозастосовній діяльності, ускладнює визначення реальних обсягів поширення розглядуваного явища та перешкоджає застосуванню дієвих заходів протидії, на чому неодноразово

¹ Див.: *Волобуєв А.* Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. — С. 177.

² Див.: *Бизнес.* — 2000. — № 46. — С. 36.

³ Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами: Закон України від 21.12.2000 р. № 2181-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 10. — Ст. 44; Про підвищення відповідальності за розрахунки з бюджетами та державними цільовими фондами: Указ Президента України від 04.03.1998 р. № 167/98; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.06.1998 р. «Про хід виконання Указу Президента України від 21.01.1998 р. № 41 «Про запровадження режиму жорсткого обмеження бюджетних витратів та інших державних витрат, заходів щодо забезпечення надходження доходів до бюджету і запобігання фінансовій кризі»: Указ Президента України від 09.06.1998 р.; Про порядок відкриття, використання і закриття рахунків в національній та іноземних валютах: Інструкція, затверджена постановою Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. № 492; Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 23.01.2003 р. № 1-221/414; Методичні рекомендації відносно організації боротьби з «фіктивними» та «транзитними» підприємствами: Лист ДПА України № 8742/7/26-9517 від 03.06.2002 р. та ін.

разово наголошували провідні фахівці¹. Так, М. Я. Азаров зазначає, що податкові органи щорічно викривають до 20000 фіктивних фірм². Проте лише у 1997 р., за його твердженням, було виявлено 32000 фіктивних фірм, що у десять разів менше їх реальної кількості³. Стверджують також, що кожна п'ята із створених фірм є фіктивною⁴. За висновками В. Білецького, приблизно кожна третя підприємницька структура і кожен третій громадянин-підприємець, котрі зареєструвалися як суб'єкти підприємницької діяльності, зробили це виключно у протиправних цілях, тобто апріорі є фіктивними суб'єктами підприємництва⁵. Якщо виходити з такої логіки міркувань і враховувати, що в Україні зареєстровано понад 1 млн 250 тис. приватних підприємств та понад 800 тис. юридичних осіб⁶, то кількість фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності на сьогодні має становити загалом понад 676,5 тис. (понад 412,5 тис. приватних підприємств та понад 264 тис. юридичних осіб). Слід зазначити, що наведені твердження демонструють суттєві перебільшення, оскільки деякі науковці та практичні працівники у більшості випадків наводять інші дані, згідно з якими у 1997 р. було виявлено 1650 фіктивних підприємств, у 1998 р. — 2680, у 1999 р. — 4169, а в першому півріччі 2000 р. — 2250⁷. За дев'ять місяців 2001 р. було припинено діяльність 3627 фіктивних фірм⁸, у цілому за рік — понад 4500⁹. У першому кварталі 2002 р. було виявлено 1300 фіктивних комерційних

¹ Див.: *Лысенко В. В.* Фиктивные фирмы. Криминалистический анализ: Монография. — К.: Парламент. изд-во, 2002. — С. 5–6.

² Див.: Борьба с отмыванием грязных денег в Украине возложена на налоговую службу // Вестник налоговой службы Украины. — 2001. — № 6. — С. 11.

³ Див.: Факты. — 1998. — 16 июля.

⁴ Див.: Крок. — 1998. — 6 серп.

⁵ Див.: *Білецький В.* Фіктивне підприємництво і економічна злочинність // Право України. — 1997. — № 5. — С. 34.

⁶ Див.: Путь к службе европейского образца // Вестник налоговой службы Украины. — 2001. — № 40. — С. 5–6.

⁷ Див.: *Азаров Н.* Нам необходимо создать атмосферу доверия и взаимного уважения // Вестник налоговой службы Украины. — 2000. — № 28. — С. 4; *Барсук Л.* Реєстрація: курс на спрощення // Закон і бізнес. — 2000. — № 50. — С. 6; *Бизнес.* — 2000. — № 41. — С. 65; *Шитря А.* Проблемы государственной регистрации предпринимательской деятельности // Вестник налоговой службы Украины. — 2000. — № 33. — С. 18.

⁸ Див.: *Жвалюк В.* Борьба с отмыванием денег: Украина в контексте международных усилий // Вестник налоговой службы Украины. — 2001. — № 38. — С. 3.

⁹ Див.: *Жвалюк В.* Борьба с нелегальными товарами триває // Там само. — 2002. — № 12. — С. 3.

структур¹, за 9 місяців — 3700 фіктивних фірм², а за весь 2002 р. — понад 5000³ (див. Додаток I, рис. 1). Такі цифри цілком узгоджуються з даними про те, що за останні п'ять років було припинено незаконну діяльність 12000 фіктивних підприємств⁴. За шість останніх років було виявлено і ліквідовано 16000 фіктивних фірм⁵.

Згідно з відомостями про злочини економічної спрямованості Департаменту інформаційних технологій МВС України з 1994 р. по 2003 р. включно органами внутрішніх справ України зареєстровано 1475 випадків фіктивного підприємництва: у 1996 р. — 80, у 1997 р. — 147, у 1998 р. — 168, у 1999 р. — 227, у 2000 р. — 240, у 2001 р. — 186, у 2002 р. — 182 та у 2003 р. — 245 (див. Додаток I, рис. 2).

У криміналістичній літературі фіктивне підприємництво визначається як спосіб приховування тяжких економічних злочинів⁶, а фіктивне підприємство — як знаряддя злочину⁷, засіб вчинення та приховування злочинної діяльності⁸, спосіб шахрайського обману⁹, механізм, який дозволяє зменшити або повністю виключити сплату податків, зборів (обов'язкових платежів)¹⁰.

Фіктивне підприємництво може бути виражено в одній з двох дій: 1) створення юридичної особи будь-якої організаційно-правової форми — суб'єкта підприємницької діяльності; 2) придбання такої юридичної особи. В ст. 205 КК України встановлено

¹ Див.: Итоги работы налоговой милиции за I квартал 2002 года // Вестник налоговой службы Украины. — 2002. — № 16. — С. 3.

² Див.: Темпы мобилизации средств вселяют оптимизм // Власть и политика. — 2002. — № 42. — 18–24 окт. — С. 7.

³ Див.: Итоги работы Государственной налоговой службы Украины за 2002 год // Вестник налоговой службы Украины. — 2003. — № 5. — С. 6.

⁴ Див.: Жвалюк В. Налоговая милиция: весомый вклад в укрепление экономики // Там само. — 2001. — № 40. — С. 7.

⁵ Див.: Цифры и дела // Власть и политика. — 2002. — № 44. — С. 5.

⁶ Див.: Волобуев А. Ф. Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений // Рос. юстиция. — 2001. — № 6. — С. 54.

⁷ Див.: Курицина Е. Юридическое лицо как орудие преступления // Там само. — 2001. — № 2. — С. 43.

⁸ Див.: Лысенко В. Фиктивное предприятие как средство совершения и сокрытия преступной деятельности // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2002. — № 5. — С. 79–83.

⁹ Див.: Мойсик В. Р. Відмежування шахрайства з фінансовими ресурсами від інших злочинів у сфері господарської діяльності // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 4 (32). — С. 30.

¹⁰ Див.: Лысенко В. Фиктивное предприятие как средство совершения и сокрытия преступной деятельности. — С. 81.

відповідальність за дії, які з зовнішнього боку є цілком легальними. При цьому особи, які стоять за створеним або придбаним суб'єктом підприємництва, насправді мають на меті не зайняття повноцінною, самодостатньою підприємницькою діяльністю, а зовсім інше — прикриваючись даною юридичною особою як ширмою, вони прагнуть приховати свою незаконну діяльність. Фіктивне підприємництво знаходить свій зовнішній прояв у створенні законної за формою, але фіктивної за змістом діяльності комерційної організації¹.

Ознаками злочину є: 1) створення суб'єкта підприємницької діяльності. На цьому етапі злочину здійснюються усі дії, необхідні для державної реєстрації, відкриття банківських рахунків та одержання ліцензій на здійснення певних видів господарської діяльності; 2) невиконання створеною юридичною особою відповідної діяльності з виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг або імітація такої діяльності; 3) вчинення під виглядом та від імені даної організації різноманітних дій, спрямованих на досягнення злочинних результатів; 4) настання негативних наслідків, причинно пов'язаних зі створенням фіктивної підприємницької структури та її незаконною діяльністю². Ключовою характеристикою аналізованого посягання на сьогодні слід відзначити підпорядкованість офіційно відображеної в установчих документах і, можливо, фактично здійснюваної діяльності конкретним незаконним цілям.

Стаття 205 КК України 2001 р., на жаль, не повністю відповідає новітнім тенденціям і вимогам сучасного етапу боротьби з економічною злочинністю, оскільки зберегла низку недоліків своєї попередниці і не повною мірою врахувала пропозиції провідних учених щодо вдосконалення законодавства, спрямованого на боротьбу з фіктивним підприємництвом.

1. Чинна редакція ст. 205 КК не охоплює фіктивне підприємництво, яке може прикриватись організаційно-правовою формою індивідуального підприємництва, коли суб'єктом підприємницької діяльності виступає фізична особа, яка діє без створення юридичної особи. Такий стан речей з огляду на значні повноваження і можливості приватних

¹ Див.: Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. – С. 124.

² Див.: Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления). – С. 208.

підприємців є істотною вадою кримінального закону, давно поміченою фахівцями¹ (див. примітку²).

2. Диспозицією ст. 205 КК не охоплюються випадки створення не-підприємницьких товариств, громадських організацій, благодійних фондів, споживчих кооперативів та інших неприбуткових організацій для прикриття незаконної, в тому числі злочинної, діяльності³.

¹ Див.: *Навроцький О. В.* Кримінальне право. Особлива частина: Курс лекцій. – К., 2000. – С. 397; *Опалінський Ю. В.* Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємництво: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук – К., 1998. – С. 8.

² Приватні підприємці є носіями повного комплексу прав, якими чинне законодавство наділяє юридичних осіб, а можливості щодо вчинення і приховування протиправних дій вони мають навіть ширші. Використання приватних підприємців під час реалізації різноманітних злочинних схем завдає великої матеріальної шкоди. Використання «сидноподатківців» стало справжнім «офшором» для незаконного переведення в готівку грошей, легалізації злочинних доходів та низки інших протиправних діянь. Так, на Луганщині приватний підприємець за попередньою домовленістю з керівниками підприємств області отримував від них безготівкові грошові кошти на свій поточний рахунок за нібито реалізовані товарно-матеріальні цінності. В подальшому ці накопичення переводились в готівку і повертались клієнтам. У такий спосіб було проконвертовано близько 1,5 млн. грн. Слідчим підрозділом податкової міліції порушено справу за фактами ухилення від сплати податків (див.: Правонарушителям ізобрегательності не займають // *Власть і політика.* – 2002. – № 43. – 25–31 окт. – С. 7). Злочинним угрупованням, до складу якого увійшло троє мешканців м. Харкова, через банківські рахунки двох приватних підприємців протягом 2000–2002 рр. було переведено в готівку понад 2,5 млн. грн., внаслідок чого було встановлено ухилення від сплати ПДВ на суму 207,8 тис. грн. (див.: *Налоговий вестник.* – 2002. – № 47. – 25 нояб. – С. 8). Мешканець м. Харкова вступив у злочинну змову з приватним підприємцем та організував незаконну діяльність з переведення в готівку грошових коштів. Цей громадянин використовував банківські рахунки даного підприємця для здійснення безтоварних операцій і зняття грошових коштів, оформлюючи закупівлю продукції на фіктивні підприємства, ухилившись таким чином від сплати податків на суму 927,6 тис. грн. Приватний підприємець, зареєстрований в ДПП у Комінтернівському районі м. Харкова, здійснив поставку сільгосптехніки до РФ. При цьому валютний рахунок він не відкривав і вигог у сумі 199,5 тис. руб. РФ до України не повернув. Аналогічно вчинив й інший підприємець, зареєстрований в ДПП у Червонозаводському районі м. Харкова, який не повернув до України валютний вигог у сумі 675 тис. руб. РФ від реалізації швейних виробів (див.: Там само).

³ Не є суб'єктами підприємницької діяльності – юридичними особами у розумінні ст. 205 КК України обслуговуючі кооперативи (переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та ін.), які відповідно до ч. 3 ст. 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації, створюються для надання послуг, пов'язаних з виробництвом, переробленням, збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісництва і рибиництва, оскільки метою їх діяльності не є одержання прибутку. Не є суб'єктами підприємницької діяльності також юридичні особи, що здійснюють господарську діяльність, яка не містить ознак підприємницької, тобто відсутні або систематичність такої діяльності, або мета одержання прибутку, або те й інше одночасно.

Законодавець, на жаль, не сприйняв висловлену в літературі ідею про доцільність установа кримінальної відповідальності за створення або фактичне використання діючих неприбуткових організацій для прикриття незаконної діяльності, здійснення заборонених видів діяльності або легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом (див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності // *Предпринимательство, хозяйство и право.* – 1998. – № 11. – С. 32). Такі пропозиції не є безплідними, оскільки Указом Президента України від 06.02.2003 р. № 84/2003 «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» визнано можливість переведення в готівку благодійних коштів за чеками навіть під час створення та діяльності благодійних фондів сприяння правоохоронним органам.

3. Законодавець не сприйняв ідею про виділення як самостійної форми фіктивного підприємництва, альтернативної створенню і придбанню юридичних осіб — підприємницьких структур, укладання службовими особами або власниками діючих суб'єктів підприємництва господарських чи фінансових угод без наміру їх виконання¹.

Невід'ємною складовою фіктивного підприємництва є фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності — юридична особа. Спроби визначити у вітчизняній юридичній літературі поняття «фіктивне підприємство» в основному зводилися до перерахування окремих ознак, що свідчать про «фіктивність» суб'єкта підприємництва. Існуючі точки зору можна умовно поділити на дві групи. Прибічники першої² помилково припускають віднесення до числа фіктивних підприємств і тих суб'єктів підприємницької діяльності, що не зареєстровані у встановленому законодавством порядку. Внаслідок цього вони необґрунтовано розширюють коло фіктивних суб'єктів підприємництва, відносячи до їх числа і підприємства, які взагалі не проходять державну реєстрацію, не існують у дійсності та функціонують на підставі підроблених документів — так звані неіснуючі підприємства. У зв'язку з цим і висловлювання В. Д. Ларічева про те, що «утворене псевдопідприємство може діяти без реєстрації», «створення комерційної організації без наміру здійснювати підприємницьку діяльність можливе і шляхом фальсифікації установчих і реєстраційних документів...» слід визнати неточним³. Стаття 205 КК України покликана протистояти появі фор-

¹ Таке формулювання містилося у ст. 210 проекту КК України. У плані поліпшення законодавства досить поширеною серед фахівців залишається думка про необхідність криміналізації так званого псевдопідприємництва, тобто укладання і використання фіктивних угод як засобу вуалювання псевдорозрахункових операцій, а також прийняття суб'єктом підприємства інших зобов'язань без наміру їх виконувати (див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємство: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. — С. 31–32; *Матусовський Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 274; *Опалінський Ю. В.* Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємство. — С. 8).

² Див.: Лист ДПА України від 22.05.1998 р. № 6021/10/26-31 // *Бизнес. Бухгалтерия. Право. Налоги. Консультации.* — 1999. № 37. — С. 2; Про ознаки фіктивної фірми: Лист ДПА від 21.05.1999 р. № 229/4/25-1210 // *Юридичний вісник України.* — 1999. — № 27. — С. 5; *Попович В.* Кримінологічний аналіз способів ухилення від оподаткування як джерел тінізації суспільно-економічних відносин // *Економіка, фінанси, право.* — 2002. — № 3. — С. 3–5; *Пионка В.* Господарсько-правові заходи подолання тінізації економіки // *Право України.* — 1999. — № 5. — С. 40; *Шевчук В. М.* Основи методику розслідування контрабанди: Навч. посіб. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. — С. 10.

³ Див.: *Галагуза Н. Ф., Ларічев В. Д.* Преступления в страховании: предотвращение, выявление, расследование (отечественный и зарубежный опыт). — М., 2000. — С. 45; *Глушкова Е.* Стадии и методы «отмывания» денежных средств в финансовой системе государства // *Финансовое право.* — 1998. — № 12. — С. 29.

мально легітимних підприємницьких структур. Оскільки кримінально-правове та криміналістичне поняття фіктивного підприємництва має власну специфіку, навряд чи правильно говорити про фіктивну фірму, яка взагалі не проходить офіційну реєстрацію в державних органах згідно з вимогами законодавства, насправді не існує і здійснює свою діяльність на підставі підроблених установчих документів і свідоцтва про державну реєстрацію¹.

В. Лисенко також припустив існування такої форми прояву фіктивного підприємства, як «наявність підробленої печатки (штампу) на ім'я існуючої чи неіснуючої фірми. Печатка може бути спеціально виготовлена, украдена, випадково знайдена. Така «фірма» не проходить процедури державної реєстрації та не занесена до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (далі — ЄДРПОУ) в органах статистики»². Однак, здійснивши ретельний аналіз досліджуваного явища, В. Лисенко дійшов висновку про те, що фіктивне підприємство слід розглядати тільки в межах існуючих суб'єктів підприємництва. Це означає, що фіктивним може бути визнано лише підприємство, яке пройшло відповідну державну реєстрацію, хоча й з використанням фіктивних даних, які дозволяють приховати дійсну інформацію про осіб, що створили підприємство та здійснюють керівництво суб'єктом підприємництва. Дії ж осіб, які лише підроблюють документи, виконують окремі дії по вчиненню чи приховуванню протиправних (злочинних) діянь без відповідної державної реєстрації суб'єкта підприємництва, підлягають самостійній кваліфікації і не можуть розглядатись як вчинені в межах фіктивного підприємства, оскільки суб'єкт підприємницької діяльності відсутній³.

Інші практичні і наукові працівники, не заперечуючи, що в процесі створення або придбання суб'єкта підприємництва злочинцями можуть бути використані сфальсифіковані документи, наполягають на тому, що фіктивною може бути визнана лише та юридична особа, яка офіційно зареєстрована як суб'єкт підприємницької діяльності⁴. Придбання

¹ Див.: Методичні рекомендації відносно організації боротьби з «фіктивними» та «транзитними» підприємствами: лист ДПА України № 8742/7/26-9517 від 03.06.2002 р.

² *Лысенко В.* Фиктивное предприятие как средство совершения и сокрытия преступной деятельности. — С. 79–80.

³ Див.: Там само. — С. 83.

⁴ Див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. — С. 7; *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємництва: Навч. посіб. — С. 237; *Колишко Р., Рудовська Н.* Деретування підприємницької діяльності: реалії та перспективи // *Економіка. Фінанси. Право.* — 1998. — № 11. — С. 21; *Притика Д. М.* Деякі проблеми застосування арбітражними судами кредитного законодавства. Злочини у фінансово-кредитній сфері // *Вісник Вищого арбітражного суду України.* — 2000. — № 3. — С. 213.

суб'єкта підприємницької діяльності також вимагає наявності такого суб'єкта¹. На нашу думку, наведена позиція є найбільш обґрунтованою і відповідає чинному законодавству України. У плані розслідування фіктивного підприємництва зареєстрований в офіційному порядку фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності реально існує, вноситься до ЄДРПОУ та набуває цивільної правоздатності і дієздатності юридичної особи.

Існуючі визначення фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності можна класифікувати за способом і метою створення, внутрішнім змістом, особливостями функціонування, а також за комбінованими підставами з числа наведених у цьому дослідженні.

На сьогодні лише кримінальне законодавство містить визначення фіктивного підприємництва і довільне тлумачення ознак цього складу злочину є неприпустимим. Вважаємо, що згідно з основними положеннями законодавчої техніки однакові поняття повинні вживатись в однаковому значенні в межах не тільки одного правового акта, а й усієї системи законодавства. Дефініцію ж фіктивного підприємства слід виводити у чіткій відповідності до ст. 205 КК України, оскільки воно є похідним від фіктивного підприємництва й існувати відокремлено від цього суспільно небезпечного діяння не може. Водночас для формування методики розслідування фіктивного підприємництва нагальною є потреба у з'ясуванні сутності та класифікації типових ознак фіктивного підприємства. Визначити ж сутність фіктивного підприємства можливо шляхом з'ясування етимології слова «фіктивний», системного аналізу норм різних галузей чинного законодавства України, а також узагальнення типових ознак фіктивних суб'єктів підприємництва на підставі літературних джерел, матеріалів слідчої та судової практики.

Слово «*фіктивний*» походить від латинського «*fictio*» (фікція, вигадка) і означає умисно створене обманне положення, яке не відповідає дійсності і використовується з певною метою². Для наявності фікції має бути створена певна конструкція, яка виражається ззовні у необхідній для таких випадків формі (суб'єкт підприємницької діяль-

¹ Див.: *Мойсик В. Р.* Відмежування шахрайства з фінансовими ресурсами від інших злочинів у сфері господарської діяльності. – С. 30.

² Див.: *Ожегов С. И.* Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23 изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – С. 849.

ності — юридична особа¹); створена конструкція повинна не відповідати об'єктивній дійсності (її внутрішній зміст має суперечити зовнішній формі); невідповідність змісту конструкції її формі повинна бути результатом умисних дій творця цієї конструкції.

Під створенням суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи П. П. Андрушко пропонує розуміти державну реєстрацію такого суб'єкта². На нашу думку, таке визначення є неповним, оскільки державна реєстрація — лише заключна стадія у багатоступовому процесі створення юридичної особи. Потребує уточнення також позиція В. Р. Мойсика, згідно з якою створення суб'єктів підприємницької діяльності — це дії, спрямовані на їх заснування, в тому числі шляхом реєстрації, загальний порядок якої передбачено ст. 8 Закону України «Про підприємництво»³. По-перше, державна реєстрація є головною і обов'язковою умовою виникнення суб'єкта підприємницької діяльності, а тому вжиття словосполучення «в тому числі» є неприпустимим, оскільки інших варіантів не існує. По-друге, загальний порядок державної реєстрації на сьогодні передбачено ст. 58 ГК України.

Утворення комерційної організації — це будь-яка організаційна та інша діяльність, результатом котрої стало виникнення юридичної особи з правоздатністю комерційної організації⁴. У контексті розслідування фіктивного підприємництва під *створенням* слід розуміти комплекс

¹ Суб'єктами підприємницької діяльності — юридичними особами відповідно до ст. 80 ЦК України є юридичні особи всіх форм власності, встановлених Законом України «Про власність», у тому числі об'єднання підприємств, державна реєстрація яких як суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється згідно із законодавством України, а також об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції, які створюються для здійснення самостійної, ініціативної, систематичної, на власний ризик господарської діяльності з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Суб'єктами підприємницької діяльності — юридичними особами є всі види підприємств, передбачені ст. 63 ГК України. Суб'єктами підприємницької діяльності — юридичними особами є також всі види виробничих сільськогосподарських кооперативів, передбачених ст. 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», державна реєстрація яких здійснюється у порядку, передбаченому для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності. Юридичними особами згідно з п. «а» ч. 1 ст. 31 Земельного кодексу України є фермерські господарства, діяльність яких регулюється Законом України «Про селянське (фермерське) господарство», хоча безпосередньо у цьому Законі юридичний статус таких господарств не визначено.

² Див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. — С. 22.

³ Див.: *Мойсик В. Р.* Відмежування шахрайства з фінансовими ресурсами від інших злочинів у сфері господарської діяльності. — С. 30.

⁴ Див.: *Ларичев В. Д., Спирин Г. М.* Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. — М.: Экзамен, 2001. — С. 216.

передбачених законодавством дій, результатом здійснення яких має стати юридичне заснування нової підприємницької структури, яка раніше не існувала і тепер є носієм прав, передбачених ст. 80 ЦК України. Іншими словами, це дії, спрямовані на надання підприємству офіційного статусу юридичної особи. До таких дій належать, зокрема, розроблення і затвердження установчих документів, їх нотаріальне посвідчення, оголошення підписки на акції створюваного акціонерного товариства, подання установчих документів до органів, які здійснюють державну реєстрацію суб'єктів підприємництва, власне державна реєстрація юридичної особи¹. Чинне законодавство пов'язує державну реєстрацію з внесенням даних із реєстраційної картки суб'єкта підприємницької діяльності (яка водночас є заявою про державну реєстрацію) до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видачею свідоцтва про державну реєстрацію встановленого зразка.

Відповідно до ст. 56 ГК України суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом *заснування нового, реорганізації* (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) *діючого (діючих) суб'єкта (суб'єктів) господарювання* з додержанням вимог законодавства. Суб'єкти господарювання можуть утворюватись шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України. Підприємство вважається створеним з моменту його державної реєстрації, а відтак, моментом закінчення злочину можна вважати момент здійснення державної реєстрації фіктивного підприємства.

Для процесу розслідування названого злочину криміналістично значущою є низка не тільки дореєстраційних і реєстраційних, а й післяреєстраційних дій, а саме: взяття на облік у територіальних органах державної податкової служби, державних цільових фондів, одержання дозволів на виготовлення штампів і печаток, а також виготовлення і одержання останніх, відкриття банківських рахунків, одержання дозволів (узгоджень) на початок роботи, дозволів (ліцензій) і патентів на

¹ Порядок здійснення державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності до 1 січня 2004 р. визначався ст. 8 Закону України «Про підприємництво» та Положенням про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.1998 р. № 740 (до 01.07.2004 р.), а з 01.07.2004 р. визначається Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

здійснення певних видів господарської діяльності, реєстрація в митних органах України.

Аналогічними за спрямованістю є дії, іменовані *придбанням*. Оскільки згідно з чинним цивільним законодавством України юридична особа є суб'єктом, а не об'єктом права, то говорити про придбання юридичної особи не зовсім коректно. У даному випадку має йтися про набуття права власності на корпоративні права, майно наявної юридичної особи в цілому або в тій частині, володіння якою надає можливість здійснювати фактичне керівництво діяльністю такого суб'єкта підприємництва або впливати на прийняття рішень його керівним органом. Може йтися, наприклад, про купівлю контрольного пакету акцій акціонерного товариства (частки у статутному фонді товариства з обмеженою відповідальністю), придбання майна підприємства, яке приватизується, зокрема, майна цілісних майнових комплексів у процесі приватизації державного майна, передачу власником приватного підприємства своїх прав іншій особі, придбання одним чи декількома учасниками господарського товариства частки у його майні, яка належить іншим учасникам. При вирішенні питання про наявність або відсутність придбання юридичної особи під час розслідування фіктивного підприємництва треба враховувати організаційно-правову форму конкретної комерційної структури¹. У випадках, коли йдеться про підприємства корпоративного типу під терміном «придбання» слід розуміти «зміну носіїв корпоративних прав»².

Створення є терміном, який ширший за змістом і в повному обсязі охоплює поняття придбання. Так, унаслідок набуття злочинцями корпоративних прав на реально діюче підприємство останнє перетворюється на фіктивне, і в цьому разі можна говорити про створення фіктивного підприємства на базі вже існуючого.

Не можна ототожнювати з придбанням суб'єкта підприємницької діяльності одержання за плату чи з інших підстав у користування установчих документів юридичної особи, її печатки або штампа та здійснення від імені такого суб'єкта підприємницької діяльності. Не є також придбанням суб'єкта підприємництва — юридичної особи одержання в управління (користування) його активів в цілому чи їх часток (акцій, паїв) таких активів, тобто набуття лише права здійснювати від

¹ Див.: Дудоров О. О. Глумачення ознак фіктивного підприємництва у доктрині та правозастосовчій практиці // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 2. – С. 85.

² Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних зі створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств. Роз'яснення Вищого арбітражного суду України № 02-5/334 від 12.09.96 р.

його імені підприємницьку діяльність: набуття права виконавчого органу такого суб'єкта чи незаконне «привласнення» такого права за підробленими документами тощо¹.

При зовнішній легальності дій зі створення чи придбання суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи ключовою характеристикою фіктивного підприємництва виступає змістовний момент. Створення фіктивного підприємства є не самоціллю, а засобом для здійснення протиправної діяльності². Злочинна спрямованість дій зі створення або придбання суб'єкта підприємництва полягає у фіктивності (мнимості, недійсності, удаваності) намірів злочинців. Суб'єкт підприємництва створюється або придбається не для досягнення тієї соціально корисної мети, яку передбачено чинним законодавством та його установчими документами. Засновники фіктивного підприємства переслідують інші, протиправні цілі. Згідно з ст. 205 КК України підприємництво має бути визнане фіктивним, якщо суб'єкт підприємницької діяльності створений (придбаний) з метою: а) здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона; б) прикриття незаконної діяльності.

Під *забороненими* слід розуміти ті види діяльності: а) які перелічені у КК як злочини; б) здійснення яких дозволено виключно визначеному колу суб'єктів; в) для здійснення яких необхідно одержувати спеціальні дозволи (ліцензії)³.

Під *незаконною* діяльністю, для прикриття якої створюється чи придбається суб'єкт підприємницької діяльності — юридична особа, слід розуміти види діяльності, які створений чи придбаний суб'єкт підприємництва або не може здійснювати взагалі, або ж, маючи право на їх здійснення за певних умов чи з дотриманням певного порядку, здійснює з порушенням такого порядку та умов їх здійснення. Не слід зводити поняття незаконної діяльності лише до підприємницької діяльності юридичної особи, що не відповідає установчим документам⁴. Незаконною діяльністю є також здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона, тобто поняття «незаконна діяльність» є більш широким за

¹ Див.: Дудоров О. О. Тлумачення ознак фіктивного підприємництва у доктрині та правозастосовчій практиці. — С. 85.

² Див.: Преступления в сфере экономики. Уголовно-правовой анализ и квалификация / Б. Д. Завидов, О. Б. Гусев, А. П. Коротков и др. — М.: Экзамен, 2001. — С. 118.

³ Див.: Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: Учебник для вузов. — С. 760.

⁴ Див.: Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студентів вищ. навч. закл. освіти / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.: Юринком Інтер; Х.: Право, 2002. — С. 181.

змістом і включає в себе також «види діяльності, щодо яких є заборона». Вжите у ст. 205 КК України поняття «незаконна діяльність» охоплює діяльність, яка поєднується з порушенням норм не тільки кримінального, а й адміністративного, фінансового, цивільного, трудового та іншого законодавства.

Наукові і практичні працівники, конкретизуючи цілі, в узагальненому вигляді закріплені ст. 205 КК України, називають широкий перелік окремих завдань, які вирішуються злочинцями за допомогою фіктивних підприємств. До них належать: ухилення від юридичної відповідальності за відверто злочинну діяльність «партнерів» фіктивної фірми шляхом перекладання відповідальності на керівників фіктивного підприємства¹; привласнення безготівкових грошових коштів, кредитних ресурсів і бюджетних коштів², різноманітних матеріальних цінностей³, чужого майна⁴; незаконне отримання кредитів⁵, використання одержаних кредитів всупереч їх цільовому призначенню та на цілі, не передбачені установчими документами⁶; вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами⁷; незаконне одержання від громадян грошових коштів і цінних паперів⁸, а також використання залучених коштів створеними довірчими товариствами (інвестиційними фондами) на цілі, не передбачені установчими документами; припинення діяльності конкурентів, монополізація ринків товарів і послуг⁹; одержання в оренду приміщень, будівель і споруд, майна, земельних ділянок тощо для їх використання з метою досягнення інших (незаконних) цілей¹⁰; незаконне переведення в готівку безготівкових грошових коштів¹¹; здійснення незаконних валютних операцій

¹ Див.: *Волобуєв А. Ф.* Прийоми маскування економічних злочинів та їх вплив на методу розслідування. – С. 107–109.

² Див.: *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 273.

³ Див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. – С. 28.

⁴ Див.: *Кривцун О. Б.* Попередження шахрайства // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 3. – С. 117.

⁵ Див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. – С. 28.

⁶ Див.: *Андрушко П.* Там само. – С. 29.

⁷ Див.: *Опалінський Ю. В.* Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємництво. – К., 1998. – С. 7.

⁸ Див.: Там само.

⁹ Див.: *Андрушко П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. – С. 29.

¹⁰ Див.: Там само.

¹¹ Див.: *Волобуєв А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54.

через діючі за агентськими угодами пункти обміну валют¹; незаконна конвертація української гривні у вільно конвертовану іноземну валюту з перерахуванням останньої на рахунки в зарубіжних банках²; одержання пільг та переваг, що надаються підприємницьким організаціям для стимулювання їх діяльності (прав на одержання кредитів, звільнення від сплати податків), а також одержання іншої майнової вигоди та забезпечення прикриття для здійснюваної забороненої діяльності; ухилення від сплати податків³ і митних платежів через вчинення економічної контрабанди, «удаваного» експорту і транзиту; приховування за кордоном виручки в іноземній валюті⁴; здійснення фіктивних взаємозаліків через списання заборгованості підприємств-дебіторів бюджету в рахунок погашення реально не існуючої заборгованості бюджету перед підприємствами-кредиторами; одержання високоліквідної продукції з наступною її реалізацією з ухиленням від сплати податків⁵; здійснення незаконних операцій з металобрухтом; контрабанда, торгівля людьми, зброєю, наркотиками⁶; запровадження коштів злочинного походження у легальний та тіньовий бізнес⁷, легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом⁸, з наступним, уже легальним інвестуванням в економіку України⁹.

Результати анкетування слідчих МВС, податкової міліції та прокуратури України свідчать про те, що серед основних цілей створення (придбання) фіктивних підприємств 87% респондентів назвали ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів; 73% — легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом; 53% — порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю; 47% — зайняття забороненими видами господарської діяльності; 40% — шахрайство з фінан-

¹ Див.: *Зеленецький В. С., Файер Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України // *Весы Фемиды.* – 2000. – № 3 (15). – С. 9.

² Див.: *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: *Зеленецький В. С., Файер Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 9.

⁵ Див.: Там само.

⁶ Див.: *Белоус В. В.* Использование фиктивных предприятий при совершении экономических преступлений // *Проблеми законності.* – 2002. – Вип. 52. – С. 72.

⁷ Див.: *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 273.

⁸ Див.: *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54.

⁹ Див.: *Зеленецький В. С., Файер Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 12.

совими ресурсами; 33% — ухилення від повернення виручки в іноземній валюті та привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; 13% — шахрайство.

Результати узагальнення розглянутих судами України кримінальних справ показують, що фіктивне підприємництво було вчинене з метою ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів у 64,6% випадків; привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем — 37%; шахрайство — 29,2%; шахрайство з фінансовими ресурсами — 26,2%; легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, та ухилення від повернення виручки в іноземній валюті — 10,8%.

Під *прикриттям* незаконної діяльності слід розуміти використання статусу суб'єкта підприємництва з метою створення обстановки, яка не відповідає фактично здійснюваній та протиправна за своєю природою діяльності, що доповнюється узгодженою з цією обстановкою поведінкою та неправдивими повідомленнями злочинців і пов'язаних з ними осіб, з метою приховування істини та формування в оточуючих хибної уяви про сутність подій, що відбуваються. Такі дії спрямовані, з одного боку, на створення умов для вчинення злочинів, а з другого — на маскуванню злочинної діяльності з метою ухилення її організаторів від відповідальності. Сутність фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності є похідною від змісту фіктивного підприємництва і полягає в тому, що фіктивне підприємство постає інструментом, знаряддям вчинення і приховування злочинів.

Для того щоб завуалювати свою протиправну діяльність, особи, які вчиняють фіктивне підприємництво, можуть: 1) повністю відмовитися від здійснення офіційної діяльності, яка фіксується в установчих документах юридичної особи; 2) вести її у мінімальному обсязі, що дає змогу вважати комерційну структуру такою, що насправді функціонує, тобто імітувати підприємницьку діяльність, наприклад, щоб викликати до себе довіру з боку бізнес-партнерів; 3) вести більш-менш повноцінну підприємницьку діяльність з одержання прибутку, щоб приховати паралельно здійснювану незаконну діяльність (наприклад, контрабанда і перевезення наркотиків здійснюються під прикриттям створеного з цією метою підприємства, яке офіційно займається торгівлею). Для всіх трьох варіантів спільним є прагнення (мета) винних осіб здійснювати незаконну діяльність під прикриттям офіційно створеної або придбаної комерційної юридичної особи¹.

¹ Див.: Дудоров О. О. Тлумачення ознак фіктивного підприємництва у доктрині та правозастосовчій практиці. – С. 71–72.

До змісту загальної характеристики підприємства, яка з'ясовується під час розслідування фіктивного підприємництва, входять відомості про: його повну назва, організаційно-правову форму, форму власності, наявні товарно-матеріальні цінності; колишніх і сучасних керівників та засновників (співзасновників); юридичну і фактичну адреси; види підприємницької діяльності, які ним здійснюються; структуру (наявність філій, представництв, цехів, складів, майстерень, інших відокремлених підрозділів); кількість і місце відкриття банківських рахунків, їх номери; обрану форму оподаткування і звітності; перелік податків, які зобов'язане сплачувати фіктивне підприємство. Ця інформація дозволить слідчому з'ясувати низку важливих обставин: з якою організацією він має справу або за яке формування намагаються видати себе злочинці; які коло підозрюваних осіб; характер і особливості діяльності цієї організації; чи не здійснює вона заборонену діяльність.

Найбільш типові ознаки фіктивного підприємства можна класифікувати за особливостями створення (придбання) підприємства, здійснення фінансово-господарської діяльності, документообігу, ведення обліку та складання звітності, чисельності та складу трудового колективу, тривалості функціонування та припинення діяльності.

Особливості здійснення фінансово-господарської діяльності. До них здійснення діяльності за принципом невловимості: державна реєстрація відбувається в одній області, відкриття рахунків у банківських установах — в іншій, діяльність здійснюється на території третьої області¹. Державна реєстрація та постановка підприємства на облік у податкових органах здійснюється або наприкінці поточного кварталу, або на самому його початку².

З огляду на спеціальну (до 01.01.2004 р.) правоздатність юридичної особи за цивільним законодавством України предмет діяльності фіктивного підприємства відповідно до установчих документів охоплює практично всі можливі види діяльності. При цьому необхідні для здійснення статутної діяльності виробничі, складські та офісні приміщення, а також засоби виробництва (як власні, так і орендовані) відсутні. Передбачена установчими документами підприємницька діяльність, як правило, не здійснюється. Натомість має місце здійснення діяльності, яка не передбачена установчими документами фіктивного підприємства³.

¹ Див.: Гребенник В. Там, де обертаються кошти, їх крадуть найбільше // Закон і бізнес. – 2001. – № 8(482). – 24 лют. – С. 29.

² Див.: Апель А. Л. Как появляются «грязные» деньги. – СПб.: Изд. дом «Бизнес-пресса», 1999. – С. 12.

³ Див.: Бейгельзімер М. Дослідження з запобігання ухилень від сплати податків: достойнства та вади // Закон і бізнес. – 2001. – № 33. – С. 6; Дудоров О. О., Мельник М. І., Хаврюнок М. І. Злочини у сфері підприємництва. – С. 241.

Банківські операції фіктивного підприємства характеризуються такими особливостями. Як правило, відкриваються декілька рахунків у різних банківських установах країни, в тому числі на підставних осіб і без повідомлення про відкриття податковим органам, що дає змогу переадресувати грошові кошти з одного банку в інший та безперешкодно знімати з рахунків готівку. Рух грошових коштів по банківському рахунку не здійснюється взагалі, або ж навпаки, на рахунок інтенсивно надходять лише значні суми грошових коштів відразу ж після його відкриття; перед закінченням поточного або на початку наступного банківського дня сума грошей на рахунку обнулюється; перед закінченням банківського тижня інтенсивність руху грошових коштів по рахунку та їх обсяг збільшуються¹. Обсяги обігу грошових коштів на рахунках фіктивного підприємства за період його нетривалого функціонування складають в середньому від 3 до 5 млн. грн.² Усі грошові кошти, що надходять на рахунок фіктивної фірми, знімаються, як правило, готівкою³. Разові трансакції можуть сягати декількох сот тисяч грн.⁴ У міру припинення активної діяльності юридична справа

¹ Див.: *Сатуев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю.* Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – М.: Центр экономики и маркетинга, 2000; *Гутник А. Є., Лисенко В. В.* Виявлення і попередження податковою міліцією податкових правопорушень у кредитно-фінансовій сфері // *Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності»*. – Х., – 2000. – С. 95–97; *Жегалов Е. А.* Тактическая операция по собиранию информации о преступлении, связанном с использованием электронной почты // *Известия Алтайского гос. ун-та*. – 2000. – № 2 (16). – С. 35–38.

² Див.: *Зеленецький В. С., Файер Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 12.

³ Див.: *Губанова І. В.* Недоліки, які виникають в актах податкової служби при перевірках господарської діяльності підприємств, що мали відносини з фіктивними фірмами // *Проблемні питання судово-економічної експертизи: Мат. наук.-практ. семінару*. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 50.

⁴ Так, у м. Одеса з розрахункового рахунку приватної виробничо-комерційної фірми «НАТ», відкритого у комерційному «Місто-Банку», було одночасно знято готівкою 230 770,00 грн. Під час вивезення з банку названої суми було затримано кур'єра, який виявився членом організованого злочинного угруповання, до складу якого входили п'ятеро громадян України та Росії, в тому числі голова правління цього банку Б. Профілем злочинної діяльності названого угруповання було незаконне переведення в готівку грошових коштів. За даними СБУ, з 13 жовтня по 6 листопада 1998 р. членами цієї групи через розрахунковий рахунок ПВКФ «НАТ» в «Місто-банку» було переведено в готівку 5 097 000,00 грн. Гроші для конвертації надійшли від більш ніж 100 підприємств на підставі фіктивних договорів про надання послуг. Названим злочинним угрупованням за різними адресами на підставі документів безробітних, алкоголіків або померлих осіб систематично створювались фіктивні фірми, строк функціонування яких за наведеною схемою не перевищував двох–трьох тижнів (див.: *В сауне отдыхали, валюту «отмывали»* // [Http://www.elvisti.com/2001/09/10/crime.shtml](http://www.elvisti.com/2001/09/10/crime.shtml)).

фіктивної фірми вилучається із банку під приводом переходу до іншої банківської установи, або ж узагалі зникає¹.

Особливості документообігу. Діяльність фіктивного підприємства побудовано на активному укладанні різноманітних фіктивних угод. Цей прийом застосовується для маскування перерахування грошових коштів з рахунку одного підприємства на рахунок іншого (від одного співучасника до іншого). Таким чином, злочинним зв'язкам надається вигляд зв'язків господарських, що має на меті виведення з-під загрози притягнення до кримінальної відповідальності основних співучасників економічного злочину². При цьому над товарними угодами (договорами купівлі-продажу, міни, поставки) домінують угоди безтоварні, які передбачають виконання фіктивним підприємством робіт чи надання послуг, що не виражаються ззовні у матеріально фіксованій формі. Угоди, укладені з метою обманного заволодіння чужими грошовими коштами, містять положення, які обіцяють контрагентам надзвичайно високі прибутки за умови оплати послуг 100 % передоплатою. Поряд з цим конкретна відповідальність сторін за порушення договірних зобов'язань не зазначається³. Фіктивна документація (угоди, акти, кошториси, накладні) передається замовникові у незаповненому вигляді, але зі задалегідь проставленими печатками та підписами⁴. Надання необхідних документів фірмам-партнерам та до банківських установ здійснюється однією і тією ж самою особою від імені декількох фіктивних підприємств з використанням підроблених документів, що посвідчують особу пред'явника⁵. Зберігання печаток і штампів фіктивного підприємства, факсиміле підписів його посадових осіб, а також виплату заробітної плати його працівникам здійснюють дійсні організатори злочину.

Особливості ведення обліку та складання звітності. Бухгалтерський та податковий облік фіктивне підприємство не здійснює, передбачену законодавством звітність у державні органи не надає. У разі надання звітності, в ній значно занижуються суми, що пройшли через рахунки фіктивної фірми. В ній також містяться суттєві диспро-

¹ Див.: *Сатуев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю.* Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 106.

² Див.: *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 55.

³ Див.: *Теньков С.* Фіктивність фірми доводять у суді // Галицькі контракти. – 1999. – № 18. – С. 16.

⁴ Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – С. 13.

⁵ Див.: *Волобуев А. Ф.* Особливості порушення кримінальних справ про злочини у кредитній сфері та їх розслідування // Вісник прокуратури. – 2001. – № 3 (9). – С. 46.

порції між обігами на банківських рахунках та сумами сплачених податків. У податкові органи можуть регулярно надаватись відомості про призупинення діяльності та відсутність об'єктів оподаткування¹. Найчастіше фіктивна фірма податки взагалі не сплачує².

Особливості чисельності та складу трудового колективу. У трудових відносинах з фіктивним підприємством знаходяться, як правило, тільки його директор та головний бухгалтер, хоча спектр наданих за укладеними договорами послуг та виконаних робіт передбачає наявність значної кількості працівників, що мають спеціальну освіту. На керівні посади призначаються підставні, некомпетентні у підприємстві особи, особи з числа психічно хворих, матеріально залежних, раніше судимих, на яких перекладається відповідальність за вчинені правопорушення. Часто на посаду керівника призначається реально існуюча осудна особа, яка за певну матеріальну винагороду погоджується формально володіти статусом службової особи підприємства, а у разі необхідності — постати перед правоохоронними або контролюючими органами. Грошові кошти і матеріальні цінності підприємства контролюються дійсними організаторами злочину і зберігаються на рахунках інших підприємств. Усю роботу з ведення переговорів та укладання угод з контрагентами організатори злочину виконують самі тільки, вказуючи номінальному керівникові, які документи та коли необхідно підписувати. Номінальний керівник діє, неухильно виконуючи вказівки фактичного адміністратора³. Часто фіктивні фірми формально очолюють підставні особи, які навіть не здогадуються (не можуть здогадуватись) про це⁴.

Особливості тривалості функціонування та припинення діяльності. Фіктивне підприємство часто функціонує протягом часу, що не

¹ Див.: *Лысенко В.* Фиктивное предприятие как средство совершения и сокрытия преступной деятельности. – С. 82.

² Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – С. 13; Джерела і складові тіньової економіки: кадри вирішують все? // [Htt://www.uwtoday.com.ua/1999/50/ukr/6/s2.htm](http://www.uwtoday.com.ua/1999/50/ukr/6/s2.htm); *Волбуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54; *Сатувев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю.* Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 106; *Теньков С.* Фіктивність фірми доводять у суді. – С. 15.

³ Див.: *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємства. – С. 24.

⁴ Під час перевірки АТЗТ «Ундіс» (м. Москва), яке здійснювало торгівлю нафтопродуктами, з'ясувалось, що офіційно його генеральним директором значився громадянин, який помер за два роки до створення цієї юридичної особи, а головним бухгалтером був муляр-штукатур, який загубив свій паспорт і навіть гадки не мав про свою причетність до діяльності зазначеного підприємства (див.: *Добрушкін Б. С.* Борьбе с налоговыми нарушениями – прочную правовую основу // *Финансы.* – 1996. – С. 24).

перевищує одного податкового періоду. Час існування фіктивного підприємства коливається від кількох тижнів до кількох місяців (не більше трьох-чотирьох)¹. У відповідь на активізацію діяльності правоохоронних органів у напрямку викриття фіктивних підприємницьких структур є помітною тенденція до скорочення строків їх функціонування. Результати узагальнення кримінальних справ показують, що більш тривалими строками функціонування характеризуються фіктивні підприємства, створені у середині 90-х років минулого століття.

Після досягнення поставленої мети фіктивне підприємство припиняє свою діяльність шляхом фіктивного банкрутства, реорганізується шляхом приєднання до подібної фіктивної структури або ж самоліквідується, не повідомляючи про це державні органи. Службові особи від'їжджають за кордон або переховуються від правоохоронних органів в Україні².

Однак не завжди зазначені ознаки відокремлено чи у сукупності достеменно свідчать про фіктивність того чи іншого суб'єкта підприємництва. Довільне використання названих ознак у практичній діяльності контролюючих та правоохоронних органів призводить до того, що до числа «підозрілих» потрапляє велика кількість суб'єктів підприємництва, які до фіктивних не мають ніякого відношення³. Встановлення у конкретного суб'єкта підприємництва окремої чи цілого комплексу перелічених ознак фіктивності ще не говорить про виявлення фіктивного підприємства. У певній кількості фіктивних підприємств, створених чи придбаних, а також функціонуючих до певного часу за умов чіткого додержання вимог чинного законодавства, такі ознаки можуть бути відсутні взагалі. Є вкрай необхідним проведення комплексного аналізу всієї інформації про конкретне підприємство на предмет встановлення його фіктивності. Перевірці підлягають, зокрема, наявні основні фонди (устаткування, виробничі приміщення тощо) та оборотні кошти, фінансові операції на банківських рахунках, надані до податкових органів звітна документація про фінансово-господарську діяльність, інформація про засновників і керівників підприємства, їх стосунки (родинні, дружні тощо), про кількість працюючих на підприємстві.

В. Д. Ларічев і Г. М. Спирін⁴ пропонують такий комплекс типових ознак фіктивного підприємства.

¹ Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – С. 12.

² Див.: *Сатуев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю.* Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 83.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: *Ларичев В. Д., Спирин Г. М.* Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – С. 241.

1. *Ознаки, що характеризують фіктивність фірми на стадії її створення:* як службові особи чи засновники підприємства зазначені підставні особи, які не мають постійного місця проживання в даному регіоні; юридична адреса підприємства не збігається з його фактичним місцезнаходженням; відсутність у деяких державних органах, де реєстрація суб'єкта підприємництва як платника податків і зборів є обов'язковою, даних про реєстрацію підприємства; відсутність власного майна і мінімального розміру статутного капіталу, затримка з перерахуванням внесків до статутного фонду підприємства; реєстрація підприємства безпосередньо перед надходженням на його банківський рахунок великих сум грошей; наявність слідів підроблення документів, використаних при створенні чи придбанні підприємства (відсутність необхідних реквізитів; нечіткість відбитків печаток, штампів; розходження в реквізитах та змісті документів, що відображають однакові операції, різночитання між різними примірниками одного і того ж документа; граматичні помилки в текстах відбитків печаток і штампів, помилки у написанні слів та інші ознаки матеріального підроблення документів).

2. *Ознаки, що характеризують фінансово-господарську діяльність фіктивного підприємства:* укладання нелогічних з господарської точки зору і економічно не вигідних угод; зняття з рахунку або зарахування на рахунок юридичної особи грошових коштів у випадках, коли це необгрунтовано характером її діяльності; списання грошових коштів на витрати, що викликають сумнів в їх доцільності і розмірах списаних сум; різке збільшення на банківському рахунку великої суми грошових коштів за короткий проміжок часу; перекази грошових коштів за кордон і надходження грошових коштів із-за кордону; перекази грошових коштів з банківського рахунку фірми на рахунки фізичних осіб (у тому числі приватних підприємців); значні авансові проплати іншим фірмам за нібито поставлені товари, надані послуги; акумулювання на рахунках фірми великих грошових сум та їх переказ в інші банки; відсутність здійснення підприємством господарської діяльності протягом тривалого часу; невідповідність задекларованої статутної діяльності фактичним можливостям з виробництва продукції та надання послуг через відсутність матеріальної бази, приміщень, необхідної техніки, штату працівників тощо.

3. *Ознаки фіктивного підприємництва, що характеризують адміністративно-управлінську діяльність фірми:* малий штат співробітників фірми за умови, що її статутна діяльність вимагає участі більшої кількості людей, в тому числі зі спеціальною освітою; наявність у штаті

тільки керівних посад (наприклад, директор і головний бухгалтер); серйозні кадрові зміни, а також радикальні зміни у складі засновників, власників, акціонерів, адміністрації комерційного підприємства перед одержанням кредиту чи укладанням угоди на велику суму; розпродаж майна, розірвання або непродовження договору оренди; тривала затримка з розрахунком за одержану продукцію чи виконані роботи з поверненням кредиту або виплатою відсотків по ньому, часті направлення листів з проханням про пролонгацію угоди, можливі пропозиції укласти угоду про поставку нової, більшої за розмірами партії продукції без здійснення повного розрахунку за вже одержану продукцію; ухилення від зустрічей з представниками кредитора; залишення без відповідей листів, телеграм і факсів; перешкоджання під різноманітними приводами одержанню необхідної документації, інспектуванню об'єктів, що цікавлять кредитора.

4. *Ознаки фіктивного підприємництва, що свідчать про зайняття забороненою діяльністю:* виявлення в місцях розташування фіктивного підприємства чи перебування його засновників або керівників печаток, установчих документів та бланків інших фіктивних фірм чи неіснуючих підприємств, підроблених печаток і документів реально діючих підприємств, незаповнених бланків цінних паперів і платіжних документів, чекових книжок, печаток нотаріусів, органів державної реєстрації, органів державної податкової служби та державних цільових фондів; паспортів померлих осіб, загублених чи викрадених документів реально існуючих громадян, підроблених документів неіснуючих осіб, факсиміле підписів різних громадян (службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суб'єктів підприємництва тощо); наявність потужних комп'ютерів, обладнаних системою «банк-клієнт», що містять інформацію про численні незаконні фінансові оборотки; наявність значної суми готівкових коштів як в національній, так і в іноземній валюті.

У результаті проведеного нами узагальнення кримінальних справ типове фіктивне підприємство можна охарактеризувати як юридичну особу: створену у співучасті (98,5%) шляхом утворення суб'єкта господарювання, що раніше не існував (59,5%), в організаційно-правовій формі приватного підприємства (50,5%), з корисливих мотивів (100%), особою віком до 30 років (54,5%), з використанням документів підставної особи (84,8%), для ухилення від сплати податків (64,6%); формально очолювану підставним керівником (84,8%); яка не знаходиться за своєю юридичною адресою (52,7%); функціонує на території

одного населеного пункту (50%); активно укладає безтоварні фіктивні угоди (46,97%); знімає грошові кошти з банківського рахунку переважно готівкою (51,5%); в штаті має тільки одного працівника — керівника (37,8%); не здійснює облік, не надає звітності, не сплачує податків (65,15%); функціонує не більше одного року (85,7%) і припиняє діяльність без додержання встановленого порядку (93,2%).

На підставі вивчення внутрішнього змісту явища та з урахуванням вимог чинного кримінального законодавства (ст. 205 КК України) під *фіктивним підприємством* пропонуємо розуміти юридичну особу, офіційно зареєстровану як суб'єкт підприємництва, що створена або придбана з метою здійснення заборонених видів діяльності або прикриття незаконної діяльності.

Способи фіктивного підприємництва. Важливим елементом криміналістичної характеристики злочину є сукупність даних, що характеризують його спосіб. Саме спосіб злочину містить найбільший обсяг інформації, яка дозволяє зорієнтуватися в сутності того, що відбувається в цілому, та в його окремих обставинах з метою швидкого і повного розкриття і розслідування злочину, а також розроблення ефективних заходів попередження даного виду злочинів. Інформація про спосіб фіктивного підприємництва постає основою для: а) висунення версій; б) планування й організації розслідування; в) розроблення заходів попередження злочинів.

Специфіка розслідування фіктивного підприємництва полягає в тому, що в момент створення чи придбання суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи практично неможливо встановити наявність умислу в його засновників на здійснення фіктивного підприємства (заснування *фіктивного* підприємства). До такого висновку можна дійти лише шляхом докладного аналізу наступної після заснування (придбання) поведінки дійсних і удаваних засновників (набувачів) фіктивного підприємства.

Спосіб вчинення фіктивного підприємництва у більшості випадків пов'язаний зі способом його приховування та значною мірою зумовлений ним. Під час готування до злочину, при вчиненні злочину і після нього особа керується логікою досягнення злочинного результату та уникнення відповідальності. Злочинець, маючи намір приховати злочин, ретельно обмірковує спосіб його вчинення з тим, щоб надійно приховати сліди злочину. Крім вибору місця і часу вчинення злочину, підготовка до нього включає визначення: а) способу вчинення злочину; б) знарядь злочину; в) способу приховування (дійсного приховування

й удаваної поведінки, що відображає позицію, обрану злочинцем); г) спосіб приховування слідів. Отже, злочинець уявно формулює модель майбутньої події, реальне втілення якої залежатиме від ситуації, що об'єктивно складеться. Моделювання включає і варіанти зміни намірів та злочинної поведінки у разі, якщо обрана схема не може бути реалізована. Більш того, злочинець може відмовитися від реалізації наміченого в зв'язку зі змінами в обстановці та суб'єктивним станом.

Аналіз механізму вчинення злочинів у сфері господарської діяльності дає підстави говорити про існування певних стандартів злочинної поведінки, під якими розуміються вироблені кримінальною практикою норми (правила) діянь, зумовлені самою «логікою» цих злочинів. Щоб досягти поставленої протиправної мети, злочинці вимушені виконувати певні стандартні дії. Причому ці дії виходять за межі традиційного в криміналістиці поняття способу вчинення злочину. Спостерігається картина, коли один економічний злочин є необхідною умовою вчинення іншого, більш тяжкого злочину. Таким чином, вся злочинна діяльність набуває вигляду складних взаємопов'язаних діянь, істотність якої адекватно відображає термін «технологія злочинної діяльності». Вивчення досвіду розслідування економічних злочинів у деяких регіонах України показує, що технологія злочинної діяльності з використанням статусу суб'єктів підприємницької діяльності має форму організаційних і господарських дій засновників та службових осіб комерційних структур. Ці ззовні законні дії спрямовані, з одного боку, на утворення сприятливих умов для вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, а з другого — на маскування злочинної діяльності з метою ухилення її організаторів від відповідальності¹.

Вивчення механізму створення і використання фіктивних підприємств, встановлення певних закономірностей в технології економічної злочинної діяльності є важливим для виявлення і розслідування цих злочинів, а також побудови криміналістичної методики розслідування фіктивного підприємництва.

Всі способи вчинення фіктивного підприємництва можна об'єднати у дві групи: 1) створення суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона; 2) придбання такого суб'єкта для досягнення названих протиправних цілей. Результати узагальнення кримінальних справ свідчать про те, що фіктивне підприємництво було вчинено шляхом створення у 59,5% випадків, а шляхом придбання — у 40,5%.

¹ Див.: *Волобуєв А.* Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. – С. 176–177.

Способи фіктивного підприємництва можна також поділити на такі.

Способи, що являють собою легальні дії (при створенні (придбанні) фіктивного підприємства злочинці діють з формальним додержанням чинної процедури).

Способи, що містять в собі елементи обману в різних формах (використання підроблених документів, печаток, штампів).

Способи, що потребують залучення інших осіб (використання підставних осіб у ролі засновників і керівних працівників фіктивних підприємств).

Особливості способу, виду і місця утворення слідів фіктивного підприємництва визначає насамперед чинне законодавство. Процес створення нового підприємства складається з декількох послідовних і взаємопов'язаних етапів, результат здійснення кожного з яких фіксується у документі визначеної законодавством форми. Процес створення підприємства можна умовно розділити на три етапи: підготовчий, реєстраційний та післяреєстраційний.

На підготовчому етапі організатори створення підприємства приймають рішення про створення суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи (підприємства) і вирішують низку організаційних питань, до числа яких належать:

- визначення мети створення і предмета діяльності підприємства;
- обрання організаційно-правової форми створюваної юридичної особи,
- обрання місця державної реєстрації (адміністративної одиниці) з урахуванням мети створення підприємства, наявних зв'язків, технічних можливостей, нерухомого майна тощо;
- підшукування юридичної адреси та укладання відповідного договору (купівлі-продажу, міни, оренди, безоплатного користування тощо) або підшукування на роль засновника особи, яка мешкає (zareєстрована) на території необхідної адміністративної одиниці;
- підшукування осіб на роль засновників та керівників підприємства;
- визначення порядку формування статутного фонду;
- підготовка пакету установчих документів;
- нотаріальне посвідчення підписів засновників на установчих документах юридичної особи;
- підготовка і нотаріальне посвідчення доручення співзасновників на відкриття тимчасового рахунку і внесення на нього грошових коштів (у разі формування статутного фонду грошовими коштами);

— відкриття тимчасового рахунку і внесення на нього грошових коштів у розмірі, який є не меншим від мінімально визначеного законодавством для конкретної організаційно-правової форми юридичної особи;

— сплата збору за державну реєстрацію юридичної особи.

Здійснення кожної з перерахованих дій може супроводжуватися консультуванням з фахівцями у даній галузі (юрисконсультами, адвокатами, нотаріусами). Деякі дії можуть безпосередньо виконуватися названими фахівцями.

Реєстраційний етап створення підприємства полягає у діях з надання відповідного пакету документів до офіційних установ з метою державної реєстрації суб'єкта підприємництва.

Після реєстраційний етап створення підприємства складається з системи дій щодо реєстрації підприємства в органах Державного комітету статистики України, виготовлення печатки і штампу, реєстрації в органах Пенсійного фонду України, виконавчій дирекції Фонду соціального страхування по тимчасовій втраті працездатності, органах Фонду загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття, органах Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, органах Державної податкової служби України, митної служби України, відкриття банківського рахунку. Для того щоб підприємство могло розпочати свою діяльність, необхідно одержати дозволи (погодження) на початок роботи в територіальних органах державного пожежного нагляду, санітарно-епідеміологічного контролю, державного нагляду за охороною праці, дозволи (ліцензії) чи патенти, необхідні для здійснення певних видів господарської діяльності¹ (див. Додаток I, рис. 3).

¹ Див.: Порядок видачі органами державного пожежного нагляду дозволу на початок роботи підприємств і оренду приміщень, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14.02.2001 р. № 150; Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 р. № 4004 XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218; Положення про порядок видачі установами державної санепідемслужби висновків про відповідність вимогам санітарних норм об'єктів і споруд, що вводяться в експлуатацію, та готовність підприємств до роботи для отримання дозволу на початок роботи підприємства, установи, організації, затверджене постановою головного державного санітарного лікаря України від 23.04.2001 р. № 51; Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII/ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668; Положення про видачу Державним комітетом по нагляду за охороною праці власникові підприємства, установи, організації або уповноваженому ним органу дозволу на початок роботи підприємства, установи, організації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 06.10.1993 р. № 831; Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 01.06.2000 р. № 1775-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299; Про патентування деяких видів підприємницької діяльності: Закон України від 23.03.1996 р. № 98/96-ВР // Там само. – 1996. – № 20. – Ст. 82.

Фіктивне підприємство може створюватися (придбатися): 1) з формальним додержанням вимог чинного законодавства; 2) з порушенням вимог чинного законодавства (за результатами узагальнення кримінальних справ — 15,2% та 84,8% відповідно).

У відповідь на посилення правоохоронними органами профілактичних заходів технологія створення фіктивних підприємств постійно ускладнюється та вдосконалюється. Так, для уникнення виявлення фіктивності підприємства на стадії його державної реєстрації таке підприємство створюється за документами реально існуючих засновників і на керівні посади в ньому призначаються також реально існуючі особи. Процедура створення здійснюється з максимальним додержанням вимог чинного законодавства щодо державної реєстрації та своєчасності постановки на облік у всіх відповідних органах. Уже після державної реєстрації і постановки підприємства на податковий облік склад учасників та керівництво щойно створеного товариства замінюються на неіснуючих або підставних осіб. У цьому разі неіснуючі особи (нові засновники та керівники) не проходять перевірку в органах державної податкової служби за місцем реєстрації підприємства. В орган податкової служби надається інформаційна довідка про зміни у складі засновників та призначення нового директора, яка надходить до канцелярії податкового органу в загальній масі документів і залишається без належної уваги. Державні органи можуть взагалі залишатися непоінформованими відносно зміни носіїв корпоративних прав.

Фіктивне підприємство може створюватися і при реорганізації вже існуючого приватного підприємства в товариство з обмеженою відповідальністю з подальшою перереєстрацією знову в приватне підприємство на підставну особу. Для цього здійснюються такі дії:

1) в існуючому приватному підприємстві формується статутний фонд;
2) приватне підприємство перетворюється на товариство з обмеженою відповідальністю шляхом введення до його складу ще хоча б одного учасника з числа підставних осіб через відчуження йому частки у статутному фонді;

3) «живий» засновник і одночасно керівник виходить зі складу товариства. Керівником і єдиним учасником юридичної особи стає підставна особа і через відсутність інших учасників товариство з обмеженою відповідальністю у зворотному напрямку реорганізується в приватне підприємство. Після належного документального оформлення всієї операції процес «фіктивізації» підприємства як комплекс дій з перетворення легально створеного і діючого підприємства у фіктивну фірму можна вважати закінченим.

Створена чи придбана підприємницька структура може бути підставою, являти собою організаційну основу для реєстрації інших юридичних осіб, діяльність яких уже безпосередньо завдаватиме шкоди або ж використовуватиметься як допоміжна ланка для вчинення злочинних дій¹.

Способи створення фіктивних підприємств можуть урізноманітнюватися задля відвернення підозри від того, що створення великої кількості суб'єктів підприємництва однією й тією ж особою переслідує протиправні цілі. Так, за наявності двох викрадених, втрачених чи підроблених паспортів злочинці можуть заснувати декілька приватних підприємств, які після власної державної реєстрації можуть постати засновниками необмеженої кількості господарських товариств. Створені господарські підприємства у різних комбінаціях, у тому числі з власними засновниками, можуть виступати співзасновниками цілої мережі фіктивних господарських товариств, розташованих у різних регіонах держави, що дуже часто мають однакові назви. Наведений приклад демонструє, що навіть за умов обмеженої кількості документів можливість створення (клонування) необмеженої кількості юридичних осіб — суб'єктів підприємництва є цілком реальною.

М. Й. Коржанський наголошує на тому, що фіктивне підприємництво є своєрідним видом шахрайства, оскільки головний спосіб його вчинення — обман². Обман — складова частина шахрайських дій під час фіктивного підприємництва. Шляхом обману злочинці намагаються створити фіктивні фірми, відкрити рахунки у банках, одержати кредити, у тому числі на пільгових умовах, товари за підробленими документами, страхові відшкодування, продати речі, що їм не належать, тощо. Як правило, обманні дії починаються з використання підроблених документів, офіційних бланків, нерідко з підписами, отриманими також обманним шляхом, відбитками підроблених печаток і штампів³.

У разі вчинення під прикриттям фіктивного підприємства шахрайських дій відносно громадян, приватних підприємців, юридичних осіб усіх форм власності, коли ознаки злочину є неочевидними і немає підстав побоюватися фізичної розправи, злочинці використовують засоби по маскуванню своїх дій під комерційний ризик, що не виправ-

¹ Див.: *Берзін П. С.* Проблеми кримінальної відповідальності за незаконну конвертацію грошей, що вчиняється організованими злочинними групами // Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. — X., 2003. — Вип. 6. — С. 29.

² Див.: *Коржанський М. Й.* Кримінальне право України: Частина особлива. — К.: Генеза, 1998. — С. 273–274.

³ Див.: *Кривенко Т., Куранова Э.* Расследование мошенничества в частном предпринимательстве // Законность. — 1995. — № 10. — С. 21.

дався. Чинний порядок вирішення майнових спорів юридичних осіб і стягнення боргу практично не загрожує їм втратою привласненої власності. У цьому разі злочинці пояснюють свої дії таким чином, що нібито самі стали жертвою обставин або несумлінності з боку іншої фірми. З огляду на те, що такі випадки дійсно трапляються на практиці, довести зворотнє без проведення спеціальних оперативно-розшукових заходів і слідчих дій найчастіше неможливо¹.

До числа найбільш типових порушень, що вчиняються злочинцями під час створення (придбання) фіктивного підприємства, належать: здійснення державної реєстрації з використанням неналежним чином оформлених або недійсних документів за зговором зі службовими особами органу державної реєстрації; фальсифікація установчих документів шляхом внесення до них недостовірних даних про засновників та інші істотні обставини; здійснення державної реєстрації з використанням документів підставних осіб; здійснення реєстрації з використанням позичених документів, документів, одержаних у тимчасове користування обманним шляхом, за втраченими або викраденими документами, в яких фотокартки їх власників можуть замінюватися на фотокартки осіб, які здійснюють дії зі створення фіктивного підприємства².

Державна реєстрація фіктивного підприємства також може здійснюватися з використанням документів, придбаних у осіб, які згодом заявляють про їх втрату; за документами осіб, які добровільно за винагороду або проти власної волі під примусом надали свої документи та постали засновниками комерційних структур, але не брали ніякої подальшої участі в діяльності створеного підприємства³. Створення фіктивних підприємств також часто відбувається з використанням підроблених документів вигаданих осіб або документів померлих осіб⁴.

¹ Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – С. 256.

² Див.: Курман А. В. Способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами // Проблемы законности. – 2001. – № 47. – С. 185.

³ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва. – С. 240; Курман А. В. Способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами. – С. 185.

⁴ Див.: Андрушко П. Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. – С. 20; Анель А. Л. Как появляются «грязные» деньги. – С. 12; Бизнес. – 2001. – № 5. – 31; Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва. – С. 240; Курман А. В. Способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами. – С. 185; Притика Д. М. Деякі проблеми застосування арбітражними судами кредитного законодавства. Злочини у фінансово кредитній сфері. – С. 213; Теньков С. Фіктивність фірми доводять у суді. – С. 16.

Державна реєстрація фіктивного суб'єкта підприємництва може здійснюватися на реальних осіб з наступною заміною складу засновників на підставних осіб¹. Поширеною є реєстрація за дорученнями, виданими на неіснуючих або підставних осіб². Характерним є одночасне створення декількох юридичних осіб з використанням документів однієї й тієї ж особи. Для ускладнення діяльності з викриття злочину реєстрація може здійснюватись у різних територіальних одиницях.

Підготовку документів, необхідних для державної реєстрації фіктивного підприємства, а також низку юридично значущих дій, пов'язаних зі створенням юридичної особи, в багатьох випадках здійснюють юристи (або інші фахівці) — співробітники суб'єктів господарювання (в тому числі юридичних фірм), керівники котрих входять до складу організованих злочинних угруповань, в інтересах яких створюються мережі фіктивних підприємств. Нотаріальне посвідчення установчих документів здійснюють нотаріуси на підставі втрачених (викрадених) паспортів, без встановлення дієздатності їх пред'явників³. Також непоодинокими є випадки використання підроблених печаток і штампів нотаріусів⁴.

Реєстрація здійснюється за вигаданою адресою, що зазначена у сфальсифікованому договорі оренди або паспорті засновника. Адреса може бути також підставною і зазначатись у підробленому чи недійсному договорі оренди або паспорті підставного засновника підприємства⁵. У разі реєстрації за реально існуючою адресою фіктивна фірма за такою адресою відсутня, а її фактичне місцезнаходження невідоме. За однією й тією ж адресою часто реєструються декілька фіктивних підприємств⁶ (див. *приміт-*

¹ Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – С. 12.

² Про ознаки фіктивної фірми див.: Лист ДПА від 21 травня 1999 р. № 229/4/25-1210 // Юрид. вісник України. – 1999. – № 27. – С. 5.

³ Див.: *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений // Рос. юстиция. – 2001. – № 6. – С. 55.

⁴ Про ознаки фіктивної фірми див.: Лист ДПА від 21 травня 1999 р. № 229/4/25-1210.

⁵ Див.: *Курман А. В.* Способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами. – С. 186.

⁶ Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – С. 12; *Волобуев А. Ф.* Особенности нарушения криминальных дел про злочини у кредитній сфері та їх розслідування. – С. 46; *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємництва. – С. 240.

ку¹). Як правило, це багатоповерхові будівлі колишніх науково-дослідних установ, готелів, адміністративних корпусів промислових підприємств.

Фіктивна фірма, як правило, створюється в організаційно-правовій формі приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або закритого акціонерного товариства. Статутний фонд формується за рахунок формального внесення меблів, оргтехніки, інших матеріальних цінностей, вартість яких визначається за угодою засновників зі значним перевищенням її реальної величини, у мінімально необхідному розмірі або залишається неформованим протягом усього періоду функціонування підприємства².

Процес *придбання* підприємства також можна умовно розділити на три етапи: підготовчий, реєстраційний та післяреєстраційний (див. Додаток I, рис. 4).

На підготовчому етапі організатори придбання підприємства приймають рішення про придбання суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи (підприємства) і вирішують низку організаційних питань, до числа яких належать:

- підшукування необхідної юридичної особи з урахуванням бажаної організаційно-правової форми, місця державної реєстрації (адміністративної одиниці), мети придбання підприємства, наявних зв'язків і можливостей тощо;

- підшукування осіб на роль нових учасників та керівників підприємства;

- визначення порядку і форм придбання підприємства;

- підготовка пакету змін до установчих документів, угод, на підставі яких здійснюється перехід корпоративних прав від одного до іншого громадянина;

- нотаріальне посвідчення підписів засновників на змінах до установчих документів юридичної особи, заяв про добровільний вихід з товариства, договорів відчуження тощо;

¹ Так, на території одного лише Гагарінського району м. Москви було встановлено 15 адрес, за якими зареєстровано від 200 до 1100 фірм. Самі ж фірми фактично розташовувались за іншими адресами, як правило, невідомими податковим органам (див.: *Добрушкін Б. С.* Борьба с налоговыми нарушениями – прочную правовую основу). У м. Всеволожку Ленінградської області Російської Федерації в одній невеличкій двоповерховій будівлі згідно з даними органу державної реєстрації розташовувалось понад 300 фірм (див.: *Брагин А. И.* Практика применения Уголовного кодекса РФ в борьбе с экономической преступностью // [Htt://www.uvest.garant-ural.ru/Uuv1\(4\)99/02.htm](http://www.uvest.garant-ural.ru/Uuv1(4)99/02.htm)). За однією адресою на вулиці Іркутській у м. Києві зареєстровано 2000 підприємств, а на проспекті 40-річчя Жовтня – 1130. В даний час в Україні існують близько 700 адрес, за кожною з яких зареєстровано понад 50 підприємств (див.: Государственная регистрация – в «одно окно» // *Налоговый вестник.* – 2002. – № 46. – 18 нояб. – С. 1).

² Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – С. 12; *Теньков С.* Фіктивність фірми доводять у суді. – С. 16.

— сплата збору за державну реєстрацію змін до установчих документів юридичної особи.

Для придбання юридичних осіб з порушеннями вимог чинного законодавства можуть використовуватись ті ж самі категорії документів та підставних осіб, що й при створенні підприємства.

Державна реєстрація змін в установчих документах суб'єкта підприємницької діяльності здійснюється в тому ж порядку, що і його державна реєстрація. Нові печатка і штамп виготовляються тільки у випадку, коли відбулися зміни організаційно-правової форми або назви підприємства. Попередній штамп і печатка повинні бути здані органу дозвільної системи на знищення, а нові виготовляються в установленому законодавством порядку.

Перереєстрація у державних цільових фондах та органах державної податкової служби здійснюється лише у разі зміни назви, організаційно-правової форми, форми власності або місцезнаходження підприємства. Необхідність внесення змін до пакету документів, поданих у банк під час відкриття рахунку, виникає лише у разі зміни місцезнаходження підприємства або зміни осіб, наділених правом першого і другого підписів. У разі зміни місцезнаходження уповноважена особа протягом трьох днів з дня внесення змін до свідоцтва про реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності зобов'язана подати установі банку нову копію свідоцтва про реєстрацію з внесеними змінами та копію змін до установчих документів, посвідчені органом, який зареєстрував зміни, або нотаріально. У разі зміни особи (осіб), яка (які) має право підпису, новопризначена особа (особи) зобов'язана особисто подати до банку картки із зразками підпису та пред'явити паспорт. У разі заміни чи доповнення хоча б одного з підписів подається нова картка із зразками підписів усіх осіб, які мають право першого чи другого підпису.

Щоб не створювати зовнішнього прояву кардинальних змін у діяльності підприємства, злочинці намагаються зберегти реквізити придбаного підприємства у незмінному вигляді. Назва, місцезнаходження, організаційно-правова форма, керівник, основні види діяльності підприємства залишаються попередніми або ж необхідні зміни не вносяться і не реєструються. Аналіз ознак виявлених останнім часом фіктивних підприємств свідчить про те, що намітилась стійка тенденція, згідно з якою підприємства стають фіктивними значно пізніше, ніж відбувається їх державна реєстрація, тобто не під час створення, а під час придбання іншими суб'єктами. За можливостями викриття цей

варіант є безпечнішим для зловмисників, оскільки процес заміни складу учасників господарського товариства не так ретельно перевіряється органами державної реєстрації та державної податкової служби. Цей варіант залишається найпривабливішим і з урахуванням законодавчих новел, спрямованих на боротьбу з відмиванням злочинних доходів¹.

Поширеними варіантами «фіктивізації» підприємства (перетворення реального підприємства на фіктивне) під час придбання юридичної особи є:

- 1) продаж реально існуючого підприємства підставним особам;
- 2) придбання реально існуючого підприємства іншою фіктивною юридичною особою.

Результати узагальнення кримінальних справ свідчать про те, що у 31,9% випадків злочинці вчинювали фіктивне підприємництво шляхом як створення, так і придбання підприємств. Так, у кримінальній справі, розглянутій Місцевим судом Комінтернівського району м. Харкова, було встановлено, що громадяни А., К., С. і Ц. у період з квітня 2000 р. по лютий 2002 р., маючи необхідні знання в галузі бухгалтерського і податкового обліку і певні навички у здійсненні підприємницької діяльності, з метою одержання неконтрольованих державою доходів шляхом вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами і ухилення від сплати податків, за попередньою змовою між собою створювали і придбавали (в тому числі з використанням документів підставних осіб) приватні підприємства, через які за попередньою змовою з широким колом керівників суб'єктів господарювання м. Харкова і області здійснювали безтоварні операції, що супроводжувались неодноразовим виготовленням підроблених документів, а також наданням завідомо неправдивої інформації контролюючим органам, що призвело до несплати податків в особливо великих розмірах.

Матеріали узагальнення кримінальних справ показують, що невід'ємною складовою способу фіктивного підприємництва є використання результатів злочинної діяльності. Фіктивне підприємництво вважається закінченим з моменту фактичного здійснення державної реєстрації фіктивного підприємства. Однак у криміналістичному ас-

¹ Зокрема, відповідно до ст. 11 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» обов'язковому фінансовому моніторингу підлягають фінансові операції, якщо сума, на яку вона проводиться, дорівнює чи перевищує 80 000 грн. або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, еквівалентну 80 000 грн., і зміст операції полягає в зарахуванні грошових коштів на рахунок чи списанні грошових коштів з рахунку юридичної особи, період діяльності якої не перевищує трьох місяців з дня її реєстрації.

пекті важливим є те, що й після названого моменту злочинна діяльність продовжується. Вона виражається у використанні результатів фіктивного підприємництва. Це можуть бути дії, наприклад, з ухилення від сплати податків, привласнення чужого майна (шляхом завідомого невиконання угоди на умовах передоплати з наступним заволодінням грошовими коштами партнера, шляхом заволодіння майном, одержаним за угодами, що завідомо не виконуватимуться, шляхом створення фіктивного підприємства — інвестиційного фонду (довірчого товариства, пенсійного фонду, страхової компанії) з наступним заволодінням коштами вкладників¹, шляхом створення та використання фіктивних грошових коштів у підприємницькій діяльності тощо), шахрайства з фінансовими ресурсами, легалізації злочинних доходів за допомогою фіктивного підприємства тощо. Тому важливого значення набуває аналіз способів використання фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи для досягнення протиправних цілей. Спосіб безпосереднього вчинення фіктивного підприємництва тісно пов'язаний зі способами використання фіктивного суб'єкта підприємництва у подальшій злочинній діяльності. Підтвердженням даного положення слугує *взаємозв'язок фіктивного підприємництва та легалізації доходів, здобутих злочинним шляхом*.

Гасло «нам потрібна легальність», проголошене економічними злочинцями на початку минулого століття, якнайкраще демонструє прагнення сучасної організованої злочинності в будь-які способи набутти легального прикриття для безперешкодного здійснення своєї протиправної діяльності. Організовані злочинні угруповання прагнуть вкласти злочинні кошти від наркобізнесу, контрабанди, організованої проституції, шахрайств тощо у високоприбуткові легальні підприємства, аби поступово встановити контроль над цілими галузями чи видами підприємницької діяльності, засобами масової інформації, політичними інститутами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Метою діяльності більшості організованих злочинних угруповань було і залишається одержання надприбутків. Злочинний характер походження доходів передбачає необхідність їх легалізації, надання вигляду законності, створення можливості вкладення грошових коштів або іншого майна в новий етап одержання прибутку². Ззовні бездоганна реалізація цього завдання можлива лише у тій сфері, де одержання прибутку є основною законною метою. Саме

¹ Див.: Кривенко Т., Куранова Э. Расследование мошенничества в частном предпринимательстве. – С. 21.

² Див.: Шепитько В. Ю. Криминалистика: Курс лекцій. – С. 326.

у галузі легальної підприємницької діяльності з використанням статусу суб'єкта підприємництва і тих можливостей, які він надає, реалізується переважна більшість злочинних схем з легалізації «брудних» коштів.

Деякі автори вважають діяльність фіктивних підприємств одним із ключових елементів механізму легалізації злочинних доходів¹. Визначальною особливістю фіктивних підприємств постає те, що вони виконують роль своєрідного містка між «світлом» і «тінню», реверсивно спрямовуючи рух товарно-грошових потоків з легальної до тіньової економіки та у зворотньому напрямку залежно від поточних потреб їх власників. Конвертаційні центри та фіктивні фірми, що діють під оболонкою легальних підприємницьких структур, на сьогодні залишаються найбільш поширеними інструментами для відмивання «брудних» грошей². Протиправна діяльність, пов'язана з проведенням незаконних конвертаційних операцій, нині залишається одним з найперспективніших шляхів для відмивання значних коштів представниками злочинних угруповань³. Тому на особливу увагу, насамперед заслуговує дослідження взаємозв'язку фіктивного підприємництва з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, місця і ролі фіктивних підприємств у механізмі легалізації злочинних доходів.

Результати анкетування 150 слідчих прокуратури, МВС та державної податкової служби України, здійсненого нами за спеціальною методикою, показали, що 73 % респондентів вважають легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, однією з основних цілей створення (придбання) фіктивних підприємств. Разом з тим результати узагальнення 110 кримінальних справ про фіктивне підприємництво демонструють, що лише у 1,8 % справ слідчі довели наявність при вчиненні фіктивного підприємництва мети легалізації злочинних доходів. Існування таких диспропорцій зумовило необхідність дослідити механізми використання фіктивних підприємств з метою легалізації

¹ Див.: Андрушко П. П. Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності. – С. 28; Волобуєв А. Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54; Зеленецький В. С., Файер Д. А. Економіко-правова характеристика процесів тінзації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 12; Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 273.

² Див.: «Грязные» деньги в «конвертах» // Власть и политика. – 2002. – № 40. – 4–10 окт. – С. 7.

³ Див.: Файер Д. А. Особливості виявлення злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами у кредитно-фінансовій системі // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – С. 101–104.

доходів, одержаних злочинним шляхом, а також визначити криміналістично значущі ознаки, що характеризують фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності, які використовуються для легалізації злочинних доходів.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній криміналістичній літературі способи легалізації злочинних доходів вивчено недостатньо. Разом з тим можна констатувати, що значна частина капіталів злочинного походження легалізується за допомогою способів, побудованих на використанні можливостей юридичних осіб, зокрема фіктивних підприємств. Так, М. В. Салтєвський серед способів легалізації виокремлює підставну підприємницьку діяльність, що здійснюється шляхом створення фіктивних підприємств¹.

Серед основних способів легалізації грошових коштів та майна, одержаних злочинним шляхом, В. Ю. Шепітько називає неконтрольоване введення в комерційний обіг грошових коштів (або майна) за допомогою легальних господарських структур на території України, відкриття дочірніх підприємств іноземних фірм, створення підприємницької оболонки, демонстрація високої рентабельності для приховування здійснюваних операцій².

У ч. 1 ст. 209 КК України наведено вичерпний перелік форм (зовнішніх проявів) легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Як найбільш актуальні для даного дослідження форми легалізації пропонується розглянути здійснення фінансової операції та укладення угоди з її предметом.

Слід зазначити, що чинне кримінальне законодавство не розкриває терміна «фінансова операція». Разом з тим цей термін визначається в п. 4. ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом». Оскільки названа норма містить обмеження стосовно критеріїв визнання за операцією характеру фінансової, що не відповідає змісту ст. 209 КК України, то при визначенні поняття фінансової операції ми підтримуємо позицію авторів, на думку яких під нею слід розуміти дії з відокремленими грошовими фондами різного призначення, що надходять до фінансової

¹ Див.: *Салтєвський М. В.* Основы методики расследования легализации денежных средств, нажитых незаконно. Конспект лекций. – Х.: ООО «Знание ЛТД», 2000. – С. 5.

² Див.: *Шепітько В. Ю.* Легалізація грошових коштів, отриманих незаконним шляхом: криміналістичний аспект // *Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності».* – С. 76–77; *Шепітько В. Ю.* Криміналістика: Курс лекцій. – С. 328–329.

системи або фінансових фондів суб'єкта через систему податків, обов'язкових платежів, платежів по зобов'язаннях або через фінансування чи бюджетне кредитування¹.

Розкриваючи зміст терміна «фінансова операція», слід зазначити, що, не конкретизуючи вичерпно його зміст у кримінально-правовій нормі, законодавець тим самим відсилає правозастосувачів не тільки до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», а й до норм фінансового, податкового, бюджетного, банківського та іншого законодавства, де передбачено операції, які відповідають ознакам фінансових. Так, Закон України «Про банки і банківську діяльність» серед банківських операцій, які вважаються фінансовими, називає інвестиції у статутні фонди юридичних осіб. Оскільки фінансова операція завжди передбачає переміщення капіталу в грошовому виразі, до таких операцій слід відносити операції не тільки з відокремленими грошовими фондами, а й операції з будь-яким майном, за умови, що таке майно виражене у відповідному грошовому еквіваленті. Прикладом такої операції постає внесення оціненого у грошовому виразі майна як внеску до статутного фонду створюваного товариства в обмін на емітовані товариством корпоративні права.

В Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» окреслено, які саме доходи вважаються злочинними і не підлягають легалізації. Такими визнано будь-яку економічну вигоду (матеріальну власність; власність, виражену в правах; рухоме або нерухоме майно; документи, що підтверджують право на таку власність), одержану внаслідок вчинення певного суспільно небезпечного протиправного діяння (злочину). ЦК України та ГК України, а також Закон України «Про господарські товариства», в свою чергу як внески до статутного фонду дозволяють вносити будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності, цінні папери, права користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, в тому числі в іноземній валюті.

Відсутність законодавчих приписів щодо підтвердження правомірності джерел утворення майна, яке засновник передає до статутного фонду, створює умови, коли встановлена законодавством процедура

¹ Див.: Кучерявенко М. П., ШEVERDІНА О. В., БАРАХТЯН Н. В. Фінансове право. Конспект лекцій. – Х.: НЮАУ, 1996.

формування статутного фонду дозволяє з додержанням зовнішньої правомірності легалізувати повний обсяг доходів, які легалізації не підлягають. У складі злочинних доходів частіше за все легалізуються доходи, одержані в результаті вчинення різних видів розкрадань чужого майна, здійснення незаконної підприємницької діяльності (зокрема незаконного виготовлення підакцизних товарів), незаконного обігу наркотиків тощо.

Згідно з методичними рекомендаціями ДПА України щодо організації боротьби з фіктивними підприємствами та незаконним відшкодуванням податку на додану вартість незаконні фінансові операції, в яких використовуються фіктивні фірми, поділяються на дві групи.

1. *Виведення коштів у «тіньовий» сектор економіки* (легалізація реально існуючим суб'єктом господарювання приходу товарно-матеріальних цінностей, робіт, послуг, фактично одержаних неофіційно за готівку; коректування ціни ТМЦ, фактично одержаних як за готівку (неофіційно), так і за безготівковий рахунок (офіційно), з метою збільшення сукупних валових витрат реального суб'єкта господарювання і, як наслідок, скорочення об'єкта оподаткування; пряме коректування сукупних валових витрат реального підприємства з метою скорочення об'єкта оподаткування без фактичного одержання товарів (робіт, послуг); конвертація грошових коштів з метою їх подальшого використання у різних сферах, у тому числі для придбання ТМЦ за готівку).

2. *Легалізація коштів, одержаних злочинним шляхом* (документальне оформлення витрати ТМЦ, які фактично були реалізовані за готівку; коректування цін реально діючих суб'єктів господарювання у випадках, коли ТМЦ реалізуються їм неофіційно за готівку за більш високою ціною, в той же час витрати оформляються на фіктивну фірму за більш низькою ціною з метою скорочення офіційно одержаного сукупного валового доходу і зменшення податкових зобов'язань; легалізація коштів, що знаходяться у «тіньовому» обороті з метою здійснення офіційних інвестицій, капіталовкладень, придбання нерухомості, цінних паперів тощо; використання багаторівневих схем товарно-грошових потоків, у яких між реальними суб'єктами господарювання розташовується фіктивна фірма, через яку спрямовується рух ТМЦ і грошових коштів, з метою коректування вартості ТМЦ на етапі їх проходження через фіктивне підприємство. Внаслідок цього відбувається зменшення об'єкта оподаткування в усіх реальних учасників).

У разі легалізації злочинно здобутого майна та коштів переслідуються мета їх подальшого використання, але вже як таких, що мають за-

конне джерело походження. При цьому здебільшого переслідується мета перевести злочинно здобуте майно у безготівкові кошти. Для переведення готівкових грошових коштів у безготівкові та легалізації таким чином коштів, здобутих злочинним шляхом, може використовуватись операція доміціляції векселів. Реальне підприємство з метою збільшення обігових коштів або здійснення оплати за угодою у безготівковій формі передає у розпорядження фіктивної фірми готівкові грошові кошти. Фіктивна фірма емітує вексель та перераховує грошові кошти у сумі забезпечення векселя та певного відсотка як платню банківській установі. Далі фіктивне підприємство оформляє виконання безтоварної операції з «транзитним» підприємством, за яку розраховується векселем. Реальне та «транзитне» підприємства в свою чергу документально оформляють безтоварну операцію, за виконання якої реальному підприємству як платня надається вексель, емітований фіктивною фірмою. Оскільки вексель має повне грошове забезпечення банком, то він надається реальним підприємством для погашення до банківської установи (банк перераховує грошові кошти реальному підприємству). Використання такої фінансової схеми дозволяє легалізувати кошти, одержані злочинним шляхом, збільшити обсяг обігових коштів та виключити безпосередній контакт з фіктивною фірмою (грошові кошти не перераховуються безпосередньо з банківського рахунку фіктивної фірми). Для зменшення податкового навантаження (суми одержаного реальним підприємством доходу) оформляється виконання зустрічних вимог з «транзитним» підприємством¹.

Дослідники відзначають, що специфіка утворення вітчизняних нелегальних капіталів полягає в тому, що їх основним джерелом є не наркобізнес чи торгівля зброєю, а ухилення від сплати податків². Водночас одним із найбільш поширених способів використання фіктивних підприємств є укладення від їх імені зовнішньоекономічних контрактів та здійснення відповідно до них експорту продукції, оплата за яку в Україну не надходить. З огляду на це залишається дискусійним питання щодо виключення із складу предикатних злочинів ухилення від повернення в Україну виручки в іноземній валюті (ст. 207 КК) та ухилення від сплати податків (ст. 212 КК).

¹ Див.: Лисенко В. В. Фіктивні суб'єкти підприємництва у злочинному механізмі переведення безготівкових грошових коштів у готівку // Актуальні проблеми криміналістики: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 вер. 2003 р. / Ред. кол.: М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – Х.: Гриф, 2003. – С. 106–108.

² Див.: Борьба с отмыванием грязных денег в Украине возложена на налоговую службу // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 6. – С. 11.

Один з основних принципів ринкової економіки — свобода договору, що укладається громадянином та/або суб'єктом господарювання. Цивільне законодавство України, ґрунтуючись на принципі диспозитивності, надає підприємцям та іншим громадянам практично необмежені права на укладення договорів та вчинення будь-яких інших правочинів. Разом з тим свобода договору часто використовується для умисного завдання майнової шкоди громадянам та юридичним особам, легалізації злочинних доходів, злісного ухилення від сплати податків, а також для досягнення інших цілей, що суперечать законові. Подібні фіктивні угоди набули значного поширення в різних сферах підприємницької діяльності. При цьому, якщо простежити динаміку зловживань, способи їх вчинення змінювались разом зі змінами економічної ситуації.

З метою надання злочинним зв'язкам легально діючих підприємств з фіктивними фірмами видимості фінансово-господарських зв'язків укладаються різноманітні фіктивні угоди¹. Останні в усьому їх розмаїтті становлять основу більшості кримінальних схем легалізації злочинних доходів за допомогою фіктивних підприємств. Вони використовуються і як разові акції для легалізації конкретної суми, а також у складних комбінаціях із залученням як прикриття банківських операцій та виробничих циклів великих підприємств для здійснення довготривалого та великомасштабного процесу легалізації. При цьому схеми із залученням псевдоіноземних фірм, фірм–одноденок, виведенням операцій з легалізації в офшорні зони слугують лише для прикриття, завуальовування чи підвищення ефективності (наприклад, для зниження податкової ставки під час легалізації) досить простої основи злочинного діяння — фіктивної угоди. Найбільш поширеними видами фіктивних угод, що використовуються під час легалізації злочинних доходів, є договори: купівлі-продажу (зокрема цінних паперів), оренди, страхування, довірчого управління, доручення, комісії, контракції, поруки, про надання інформаційно-консультаційних, аудиторських, юридичних, бухгалтерських, маркетингових, брокерських та низки інших послуг².

Згідно з ст. 234 ЦК України фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Аналіз судової практики, вивчення результатів діяльності правоохоронних органів демонструють, що договори, спрямовані на

¹ Див.: *Волобуєв А.* Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. – С. 181.

² Див.: *Николайчук И. А.* Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию / Под ред. Р. С. Белкина. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 190.

протиправне завдання шкоди третім особам або легалізацію злочинних доходів, мають особливості, що дозволяють виокремити їх з числа інших угод. Основними ознаками фіктивної угоди є:

- введення в оману (до чи в момент укладення угоди) іншого учасника чи третіх осіб відносно фактичних обставин угоди чи дійсних намірів учасника (учасників);
- укладення угоди завідомо неналежною особою (через фіктивні підприємства, підставну особу тощо);
- умисне завідоме невиконання зобов'язань за договором;
- прикриття дійсних намірів учасника (учасників) угоди¹.

Псевдопідприємницькі (фіктивні) угоди є потужним джерелом тіньових доходів і вкрай небезпечним інструментом тінзації суспільно-економічних відносин. Вони супроводжують переважну частину ухилень від оподаткування та інші економічні злочини — від привласнення шляхом «переведення» майна державних підприємств у комерційні структури до хабарництва та відмивання коштів злочинного походження². З огляду на викладене укладення службовими особами або власниками діючих суб'єктів підприємницької діяльності господарських чи фінансових угод без наміру їх виконання вважаємо за необхідне криміналізувати як самостійний склад злочину, про що зазначають деякі вчені³.

Істотною особливістю національної економіки останніх років стали значні обсяги тіньового обігу готівкового капіталу. Загальна тінзація підприємницької діяльності зумовила зміну структури грошових запасів на користь готівки. Серед найвагоміших причин намагання багатьох суб'єктів господарювання здійснювати розрахунки готівкою, а населення — нагромаджувати заощадження в готівковій формі — невизначеність перспектив розвитку економіки, уникнення оподаткування. Причини, які спонукають службових осіб легально діючих підприємств займатися конвертацією грошових коштів у готівку, загальновідомі. Це, зокрема, високий рівень оподаткування фонду заробітної плати, який зумовлює економічну доцільність позакасових форм оп-

¹ Див.: *Котин В.* Фиктивные сделки в предпринимательской деятельности // Законность. — 1996. — № 10. — С. 17.

² Див.: *Попович В.* Кримінологічний аналіз способів ухилення від оподаткування як джерел тінзації суспільно-економічних відносин. — С. 4.

³ Див.: *Андрушко П. П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення законодавства. — С. 20; *Білецький В.* Фіктивне підприємництво і економічна злочинність // Право України. — 1997. — № 5. — С. 36; *Куц В. М.* Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути. — Х., 1999. — С. 116; *Матусовський Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 274; *Навроцький В.* Господарські злочини. Лекції. — Львів, 1997. — С. 41.

лати праці (так звана тіньова частина зарплати — «чорна готівка»), прагнення ухилитись від сплати податку на додану вартість і податку на прибуток підприємств, бажання мати готівкові кошти для здійснення повсякденної фінансово-господарської діяльності¹. «Готівкові гроші працюють швидше». Значення цього популярного гасла полягає в тому, що в даний час не завжди можна одержати гостродефіцитну сировину чи матеріали, виконати термінові роботи чи надати послуги за безготівковий розрахунок. Значна кількість продавців (виконавців) наполягають на проведенні повністю готівкового або комбінованого («чорнобілого») розрахунку, пропонуючи натомість найвигідніші ціни та найкоротші строки поставки (виконання). Юридичні особи утримують грошові кошти у готівковому вигляді як для розрахунків по заробітній платі зі своїми працівниками поза розрахунковими відомостями («в конвертах»), так і для виплати незаконних винагород посадовцям органів державної влади та органів місцевого самоврядування, особам, що перебувають у трудових чи ділових відносинах з підприємствами-конкурентами (за невиконання або неналежне виконання ними своїх службових обов'язків, для схилення працівників конкурентів до розголошення комерційної таємниці), для задоволення власних потреб, задоволення майнових вимог, що висуваються кримінальними структурами, або сплати за надані ними послуги².

Незаконна конвертаційна діяльність тісно пов'язана з так званою «реконвертацією» (див. Додаток I, рисунки 5, 6). Потреба в останній виникає навіть у легально діючих підприємств з різних причин, наприклад, коли потрібно приховати факт реалізації товарів за реальними цінами у готівці та одночасно одержати безготівкові кошти для проведення офіційних платежів — сплати податків, повернення банківських кредитів, сплати відсотків за ними, здійснення розрахунків за укладеними угодами у безготівковій формі, виплати офіційної заробітної плати тощо. За оцінками експертів, відношення обсягів «реконвертації» до обсягів незаконної конвертації зараз становить від 20–25 до 80–75. При цьому намітилась стійка тенденція до збільшення долі «реконвертації», що викликано внесенням істотних змін до податкового законодавства, зокрема формуванням практики застосування «непрямих» методів визначення бази оподаткування³.

¹ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва. — С. 235.

² Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 267.

³ Див.: Бизнес. — 2001. — № 9. — С. 68.

Потреба широкого кола суб'єктів фінансово-господарських відносин у неконтрольованих державою та суспільством «тіньових» готівкових грошах, а також у легалізації злочинних доходів стала об'єктивною причиною систематичного створення різних схем і структур для задоволення названих потреб. Домінуюче місце у механізмі незаконної конвертації/реконвертації посіло використання як окремих фіктивних фірм, так і високоорганізованих конвертаційних центрів.

Незаконна конвертація безготівкових грошових коштів — це злочинне переведення в готівку безготівкових грошових коштів, яке вчиняється організованими злочинними угрупованнями з метою ухилення від сплати податків або легалізації злочинних доходів шляхом створення та використання фіктивних підприємств і легальних фінансово-господарських інструментів ринкової економіки (див. Додаток І, рис. 7). Незаконна конвертація залишається досить прибутковим і поширеним видом нелегального бізнесу для обслуговування як організованої злочинності, так і цілком легальних підприємств, службові особи яких у такий спосіб ухиляються від сплати податків¹. Протиправна діяльність, пов'язана з проведенням незаконних конвертаційних операцій, на сьогодні є також одним з найперспективніших шляхів для легалізації злочинних доходів представниками кримінальних кіл². Аналітики Міжнародного валютного фонду стверджують, що в цілому відмивання грошей у світі щорічно сягає 1,5 трільйони доларів США. Українські експерти вважають, що обсяги відмивання грошей походженням з України становлять близько 5 мільярдів доларів США на рік. Левова частка утворення і легалізації злочинного капіталу в Україні здійснюється шляхом використання фіктивних підприємств та конвертаційних центрів. Злочинні схеми реалізуються в процесі легальної підприємницької діяльності через протиправне використання можливостей, які вона надає, а також шляхом зловживання статусом суб'єкта підприємницької діяльності³.

Спектр незаконних фінансових операцій конвертаційних центрів є досить широким і включає в себе позабанківський незаконний обмін безготівкових коштів на готівкові, в тому числі й обмін безготівкової валюти України на готівкову іноземну валюту, а також придбання безготівкової іноземної валюти за безготівкову валюту України з наступ-

¹ Див.: Операція «Конверт» / Уряд. кур'єр. — 2002. — 26 вер. — С. 5.

² Див.: *Файер Д. А.* Особливості виявлення злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами у кредитно-фінансовій системі. — С. 101–104.

³ Див.: *Волобуєв А.* Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. — С. 175–181.

ним її перерахуванням за кордон, як правило, за фіктивними зовнішньо-економічними контрактами тощо. Мета здійснення подібних операцій може бути різною: легалізація коштів, здобутих злочинним шляхом, наприклад, від реалізації контрабандних товарів чи товарів, підпільно вироблених в Україні (див. Додаток I, рис. 8), здобутих від здійснення незаконної підприємницької, у тому числі торговельної, діяльності чи здійснення заборонених видів діяльності тощо; одержання без сплати податків готівкових коштів для виплати заробітної плати; привласнення проконвертованих коштів, здійснення розрахунків з іншими суб'єктами за не відображені у звітності господарські операції; незаконне перерахування коштів в іноземні банки; надання легальності придбання товарів, які фактично одержані незаконно (викрадені, контрабандні тощо), тобто оприбуткування «лівих» товарів; незаконне одержання права на відшкодування податку на додану вартість із бюджету, тобто фактичне привласнення держаних коштів тощо (див. Додаток I, рис. 9). Призначенням конвертаційних центрів є створення можливості легальним суб'єктам підприємництва ухилитися від сплати податків, перекласти податкові зобов'язання на фіктивні фірми, одержати готівкові кошти і використовувати їх у тіньовому бізнесі¹.

В особливу групу слід виділити операції щодо легалізації злочинних доходів, здобутих шляхом реалізації контрабандних, контрафактних або незаконно привласнених товарів, майна, підпільно виготовленого в Україні або здобутого від здійснення незаконної підприємницької, у тому числі торговельної, діяльності чи здійснення заборонених видів діяльності тощо. Легалізація товарів контрабандного походження здійснюється відповідно до такої схеми: реально діюче підприємство, одержавши контрабандним шляхом від іноземного партнера певні товари та ухилившись у такий спосіб від сплати податків і митних платежів, укладає з фіктивним підприємством відповідний «безтоварний» договір поставки, на підставі якого здійснює розрахунки та оприбутковує у себе контрабандні товари. Надалі ці товари залучаються до легального товарообігу шляхом їх реалізації законно діючим суб'єктам підприємництва або кінцевим споживачам. Аналогічним чином здійснюється легалізація неврахованої продукції власного виробництва або викраденого майна.

Конвертаційні центри являють собою мережі зареєстрованих в установленому порядку підприємств, створених організованими зло-

¹ Див.: Андрушко П. П. Проблеми кваліфікації незаконної конвертації грошових коштів // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – С. 50–51.

чинними угрупованнями не для зайняття статутною підприємницькою діяльністю, а для здійснення «тіньових» фінансово-господарських операцій¹. На більш низькому організаційному рівні функції конвертаційного центру може виконувати і одна окремо взята фіктивна фірма.

Під час проведення незаконних фінансових операцій з відмивання «брудних» грошей фіктивні фірми використовуються в такий спосіб. Спочатку грошові кошти вводяться шляхом прямого (формально законного) їх розміщення в банківських установах. З цією метою створюється мережа фіктивних фірм, на рахунки яких перераховуються «брудні» гроші. Для обґрунтування платежів надаються фіктивні угоди про придбання продукції, виконання робіт або надання послуг. Потім грошові кошти під виглядом взаєморозрахунків по фіктивних договорах з іноземними партнерами, як правило, також фіктивними, переміщуються по кореспондентських рахунках з метою ускладнення або повної нейтралізації фінансового та іншого контролю над ними, приховування власника та джерела надходження і розміщення на незаконно відкритих за межами України валютних рахунках фізичних та юридичних осіб. Після цього легалізовані кошти повертаються їх власникові для використання. Цей етап є найбільш характерним для всіх операцій з легалізації грошових коштів, здобутих злочинним шляхом. Саме тут можна простежити весь механізм вчинення злочину, виявити конкретних осіб і довести їх причетність до злочинної діяльності. Після здійснення таких операцій протягом часу, встановленого для подання звітності в податкові органи, фіктивні фірми припиняють свою діяльність, а для подальшого їх здійснення створюються нові².

Метою створення і функціонування фіктивних підприємств є обслуговування ними недобросовісних платників податків для приховування об'єкта оподаткування шляхом взяття на себе їх податкових зобов'язань, переведення безготівкових коштів у готівку за допомогою операцій за ЛОРО-рахунками³ та сприяння їх відтоку до «тіньового» сектора. Через фіктивні комерційні структури здійснюється багато

¹ Див.: *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54.

² Див.: *Зеленецький В. С., Файер Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 11.

³ Кореспондентським рахунком ЛОРО є рахунок, який відкриває комерційний банк банку-кореспонденту та за яким комерційний банк здійснює операції списання і зарахування коштів згідно з чинним законодавством України та укладеним договором. У банку-кореспонденті цей рахунок є кореспондентським рахунком НОСТРО (ч. 17 п. 6 Інструкції про міжбанківські розрахунки в Україні, затвердженої постановою Правління НБУ від 27 грудня 1999 р. № 621) // *Офіц. вісник України.* – 2000. – № 5. – С. 181.

протиправних фінансових операцій у сфері зовнішньоекономічної діяльності, особливо при експорті сировини і товарів. Українські підприємства після відправлення товару за кордон припиняють своє існування, а валютна виручка за продану продукцію розподіляється між ними та іноземними партнерами, осідаючи при цьому в іноземних банках.

Функціонування конвертаційних центрів з «тіньового» обміну валюти та переказу безготівкової гривні у готівкову валюту набуло не тільки міжрегіонального, але й міжнародного характеру. В результаті злочинної діяльності конвертаційних центрів економічним інтересам України завдається значна шкода у вигляді як ненадходження податків, зборів, інших обов'язкових платежів, так і прямого відтоку грошових ресурсів за кордон. Така злочинна діяльність супроводжується приховуванням валютної виручки на рахунках іноземних банків, що означає безперешкодне відмивання грошових коштів з можливістю подальшого, вже легального інвестування їх в економіку інших країн, у тому числі й самої України.

За повідомленням Державної податкової адміністрації України, у 1997 р. тільки у м. Києві через рахунки фіктивних підприємств було перераховано близько 3,2 млрд. грн. (бюджет столиці України у тому ж 1997 р. становив 3,5 млрд. грн. у цілому). У 1998 р. через рахунки 2700 фіктивних фірм було незаконно переведено в готівку, за різними даними, від 13,5 млрд. до 15 млрд. грн. Лише за вісім місяців 1999 р. через банківські рахунки викритих 3300 фіктивних фірм пройшло від 16,5 млрд. до 18 млрд. грн. Протягом усього 1999 р. від легальних платників податків через фіктивні підприємства було перераховано з метою конвертації на ЛОРО-рахунки 25 млрд. грн. За висновками фахівців, через рахунки фіктивних структур щорічно в іноземні банки перераховуються сотні мільйонів доларів США¹.

У 2000 р. підрозділами податкової міліції було припинено діяльність 74 конвертаційних центрів, з розрахункових рахунків яких до бюджету було стягнуто 50,3 млн. грн.² Їх річний обіг склав 5,5 млрд. грн.³ У 2001 р. викрито 117 конвертаційних центрів⁴. Працівники податкової міліції у першому кварталі 2002 р. припинили діяльність

¹ Див.: *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54.

² Див.: *Голубь Н.* Задачи, возложенные на налоговую милицию в 2000 году, выполнены // *Вестник налоговой службы Украины.* – 2001. – № 6. – С. 8–10.

³ Див.: *Кодированные счета – печать для отмывания денег* // Там само. – С. 12.

⁴ Див.: *Жвалюк В.* Борьба с нелегальными товарами триває // Там само. – 2002. – № 12. – С. 3.

46 конвертаційних центрів, виявили 1,3 тис. фіктивних комерційних структур, з розрахункових рахунків яких стягнуто до бюджету майже 7 млн. грн.¹ Лише під час проведення однієї широкомасштабної оперативно-профілактичної операції «Конверт», яка здійснювалась на всій території України протягом вересня 2002 р. і була спрямована на викриття та припинення діяльності фіктивних підприємств і конвертаційних центрів, підрозділами Головного управління податкової міліції ДПА України було виявлено 833 фіктивних та 356 транзитних суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснювали незаконну конвертацію грошових коштів². Загалом за 2002 р. припинено злочинну діяльність 144 конвертаційних центрів (див. Додаток I, рис. 10), обсяг незаконних конвертаційних операцій яких склав понад 4,8 млрд. грн.³

Наведені дані свідчать як про критичні масштаби поширення фіктивного підприємництва і легалізації за їх допомогою злочинних доходів, так і про наявність певного позитивного досвіду правоохоронних органів з викриття та припинення діяльності псевдопідприємницьких структур. Разом з тим існує необхідність у з'ясуванні типових рис фіктивних фірм і конвертаційних центрів, механізмів їх функціонування і технології їх взаємодії з легальними суб'єктами господарювання з метою здійснення профілактичних заходів у напрямку оздоровлення економіки країни шляхом скорочення сфери «тіньового» обігу капіталу.

Привертає увагу той факт, що конвертаційні центри реалізують складні за своєю структурою та ознаками схеми злочинної діяльності, визначальним елементом яких є використання фіктивного підприємництва як першого етапу здійснення загального злочинного наміру. Отже, один економічний злочин постає необхідною умовою іншого, більш важкого злочину, і вся злочинна діяльність набуває вигляду взаємопов'язаних діянь, зміст чого відображає термін «технологія злочинної діяльності»⁴.

Механізми конвертації постійно вдосконалюються у відповідь на зміни у законодавстві, спрямовані на профілактику досліджуваного правопорушення. При цьому намітились стійкі тенденції до централі-

¹ Див.: *Итоги работы налоговой милиции за I квартал 2002 года.* – С. 3.

² Див.: *Операція «Конверт».* – С. 5.

³ Див.: *Кальман О. Г.* Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: Монографія. – Х.: Гімназія, 2003. – С. 63.

⁴ Див.: *Волобуєв А.* Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. – С. 175–181.

зації даного виду бізнесу, стабілізації й уніфікації тарифів на конвертаційні послуги. Так звані «міняльні контори», розрізнені та малокеровані, проіснували в Україні досить нетривалий час — у роки первісного нагромадження капіталу (початок 90-х років ХХ ст.). У другій же половині 90-х років, коли деякі службові особи банківських установ, будучи поінформованими про масштаби одержуваного прибутку, почали контролювати даний напрямок «тіньового» бізнесу, на зміну їм прийшла досконала індустрія фіктивних підприємств. Банківські працівники краще за інших знали зміст механізму конвертації грошових коштів і на більш високому рівні почали його застосовувати, що проявилось у створенні та діяльності конвертаційних центрів¹. У більшості регіонів України сформувалися стійкі організовані групи, які, знаходячись у змові з працівниками банківських установ, а також зі своїми злочинними зв'язками у державах Балтії, в Росії, країнах далекого зарубіжжя, професійно займаються незаконною конвертацією грошових коштів. Специфіка конвертаційної діяльності потребує, як правило, тісної взаємодії злочинних структур зі службовими особами банків. Організовані злочинні формування створюють при банківських установах конвертаційні центри, які неформально об'єднують в єдину злочинну мережу десятки фіктивних підприємств. Тому до злочинної технології організації та діяльності конвертаційних центрів слід віднести наступне.

Фіктивне підприємництво, пов'язане з незаконною конвертацією грошових коштів, має організований характер, що підтверджується наявністю таких ознак: а) створення стійкої, високоорганізованої, стабільної злочинної групи (фактично злочинної організації) на постійній основі; б) ретельне готування і планування злочинів з розподілом функцій учасників такої групи, спрямованих на виконання єдиного плану (який об'єднує злочин), та додержання чіткої субординації (ієрархічність цієї злочинної групи); в) наявність постійних, стабільних корумпованих зв'язків, у тому числі міжрегіональних і міжнародних; г) додержання вимог конспірації; г) висока технічна оснащеність. Таке злочинне угруповання може складатися з відповідних структурних частин, бути утвореним на базі декількох організованих груп (бути об'єднанням таких груп). У свою чергу, такі структурні частини можуть виступати як групи (організовані за попередньою змовою) чи окремі особи, діяльність яких полягає у вчиненні злочинів, так і групи або

¹ Див.: Гутнік А. Є., Лисенко В. В. Виявлення і попередження податковою міліцією податкових правопорушень у кредитно-фінансовій сфері // *Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності»*. – С. 95–96.

окремі особи, які здійснюють керівництво (координацію) злочинної діяльності чи забезпечують функціонування відповідних структур самої злочинної організації або інших злочинних груп¹.

Конвертаційний центр — це своєрідна протиправна фінансова система, яка включає в себе такі елементи: а) пункти обміну валюти; б) комерційні банки; в) мережу фіктивних підприємств. Такі офіційно зареєстровані комерційні структури, об'єднані єдиним задумом, здійснюють «тіньові» фінансово-господарські операції за певною злочинною технологією².

Особливу роль у функціонуванні конвертаційних центрів відіграють складні за внутрішньою структурою та кримінально-правовими ознаками фіктивні підприємства. Аналіз структури незаконної конвертації грошових коштів дозволяє констатувати, що індустрію створення і функціонування фіктивних підприємств налагоджено в кредитно-фінансовій і банківській системі, зовнішньоекономічній діяльності, нафтобізнесі, виробництві і реалізації спирту та підакцизних товарів, проведенні бартерних операцій тощо.

Такі фіктивні підприємства стають невід'ємною часткою конвертаційних центрів — реально законспірованих і чітко структурованих особливо стійких злочинних угруповань, які існують при комерційному банку або в тісному співробітництві з ним з метою протиправного переведення безготівкових коштів у готівку і навпаки, у тому числі з ухиленням від оподаткування³.

Функціонування конвертаційних центрів має міжрегіональний характер, тобто фіктивні підприємства реєструються в одній області, банківські рахунки відкриваються в іншій, нагромадження грошових коштів (у тому числі шляхом незаконного одержання та нецільового використання банківського кредиту) відбувається ще у деяких областях, а переказ — узагалі в іншому регіоні. Така «схема» з урахуванням нетривалого проміжку часу щодо проведення зазначених операцій, значно ускладнює організацію перевірок з боку контролюючих органів, своєчасне виявлення фіктивних фірм та розкриття вчинених за їх «допомогою» злочинів.

Так, співробітники УБОЗу МВС України в м. Києві у грудні 2000 р. виявили фіктивну фірму, зареєстровану за втраченим паспортом. Вона

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук Л. П. та ін.; За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, 2001. — С. 101.

² Див.: *Волобуєв А. Ф.* Протидія легалізації майна, здобутого злочинним шляхом. Проблеми та шляхи їх вирішення. — С. 54.

³ Див.: *Гутнік А. Є.* Запобігання податковою міліцією ухилення від сплати податків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2000. — С. 13–15.

zareєстрована у м. Києві, її розрахунковий рахунок був відкритий в одному з банків м. Львова, а своєю «діяльністю» вона займалася майже на всій території України. Через розрахунковий рахунок цієї фірми щоденно проходило від 100 до 5000 тис. грн. Співробітники УБОЗу виявили факт переведення на дану фірму більш ніж 200 тис. грн. бюджетних коштів, виділених на будівельні роботи. В результаті проведених заходів виявлено організаторів цього конвертаційного центру та «оформлювачів» підроблених документів. Також були вилучені документи фінансово-господарської діяльності цього конвертаційного центру. Спочатку на основі одержаних матеріалів прокуратура порушила кримінальну справу за ознаками фіктивного підприємництва, а вже пізніше внаслідок проведеної фахівцями контрольно-ревізійного управління м. Києва ревізії виявлено факти використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню в особливо великих розмірах з боку їх розпорядників¹.

Характерні особливості функціонування фіктивних фірм, основною метою створення яких є незаконні конвертаційні операції, полягають у тому, що: а) державна реєстрація фірм здійснюється за підробленими або втраченими (викраденими) документами чи за документами підставних осіб; б) за своїми юридичними адресами вони ніколи не знаходились і зв'язку з ними не мають; в) офіційними керівниками фірм виступають підставні особи або перші особи фірм оформлюються за втраченими (викраденими) паспортами; г) бухгалтерський і податковий облік не ведеться, передбачена законодавством звітність до державних органів не надається; ґ) офіси фірм мають підсилену охорону, до складу якої входять озброєні люди, у тому числі й одягнені в міліцейську форму. Підприємства регулярно передислоковуються, не повідомляючи про це державні органи; д) середній строк функціонування фірм становить від декількох тижнів до декількох місяців (не більше 3 — 4), після чого ці фірми припиняють своє існування, а для подальшого виконання їх функцій регулярно створюються нові. Йдеться про існування неофіційних високоорганізованих об'єднань фіктивних підприємств за типом корпорацій, в яких запроваджується чітке централізоване управління зі створення, діяльності і припинення кожного з учасників. Кожне фіктивне підприємство може мати відокремлені

¹ Див.: *Еремеев Д. В.* Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с использованием «конвертационных» центров // Матеріали III звітної науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу Кримського факультету національного університету внутрішніх справ: У 2 ч. – Сімферополь: Доля, 2001. – Ч. 1. – С. 57–58.

структурні підрозділи в різних частинах не тільки міста, а й регіону; е) здійснюються значні обсяги фінансових операцій на банківських рахунках, інтенсивність яких зростає ближче до кінця тижня; є) фіктивні договори, кошториси, накладні та акти передаються клієнтам у недооформленому вигляді, але за наявності на них відбитків печаток і підписів формальних керівників фіктивних підприємств¹; ж) для передачі документів та готівки від однієї особи до іншої з метою уникнення особистого контакту, зменшення ризиків під час перевезення тощо можуть використовуватись банківські сейфи, одержані в користування за відповідними угодами²; з) використовують як місця фактичного розташування конвертаційних центрів пункти обміну валют, що діють за агентськими угодами, приватні квартири (будинки), господарі яких займаються наданням певних послуг на дому, оздоровчі центри тощо для створення у оточуючих враження щодо закономірності візитів значної кількості відвідувачів. Так, працівники підрозділу контррозвідувального захисту економіки столичного управління СБУ та податкової міліції викрили підпільний конвертаційний центр, який розташовувався у приміщенні одного із столичних оздоровчих центрів (у сауні). Основний контингент клієнтів «конверташки» обслуговувався у розкішній двоповерховій будівлі у Шевченківському районі Києва. Там, під дахом оздоровчого комплексу, діяли не лише сауни, масажний кабінет, басейн, більярдна зала та ресторан. І вдень, і вночі за допомогою потужних комп'ютерів функціонери центру відстежували рух грошових коштів по банківських рахунках, купували валюту на міжбанківських торгах, здійснювали фінансові операції в Україні та за її межами. Оперативні групи одночасно завітали не тільки до головного офісу, а й до філій нелегальної структури, що знаходилися у Печерському та Шевченківському районах Києва. З «тіньового» обігу вилучено декілька мільйонів гривень, які знаходилися у трьох банках на рахунках фіктивних фірм. У ході обшуків готівкою вилучено близько 90 тис. доларів США. Крім того, до рук слідчих потрапили печатки неіснуючих комерційних підприємств, незаповнені бланки платіжних доручень, незаповнені чекові книжки та інші атрибути конвертаційної діяльності, за допомогою яких ділки прокручували кошти, приховуючи гроші від оподаткування, а також книга обліку постійних клієнтів. За нею було

¹ Див.: Соловьев И. О типологии налоговых преступников // Рос. юстиция. – 2001. – № 8. – С. 72.

² Див.: Хахулін В. В., Грицаєнко А. І. Участь банківських установ у тіньовому грошовому обігу (дефекти правового регулювання) // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – С. 98–101.

встановлено, що послугами фінансово-оздоровчого комплексу користувалися керівники відомих комерційних структур із сфери торгівлі, промисловості, будівництва. Загалом таких «гаманців» у Києві нараховувалось понад 500¹.

У м. Кривий Ріг співробітники податкової міліції виявили конвертаційний центр, який діяв під прикриттям елітного косметичного салону. Директор та головний бухгалтер комерційної структури, що орендувала приміщення салону, надавали підприємствам міста послуги з конвертації готівки за класичною схемою: гроші за фіктивними угодами надходили на рахунки транзитних і фіктивних підприємств, відкритих на підставних осіб, переводилися в готівку та осідали у «тіньовому» обігу. Тільки за шість місяців через цей ланцюжок пройшло понад 15 млн. грн. Під час огляду приміщення конвертаційного центру вилучено близько 30 чекових книжок, 20 печаток і штампів, документацію та реквізити 14 фіктивних фірм. Із незаконного обігу вилучено близько 250 тис. грн.²

В м. Черкаси конвертаційний центр діяв під виглядом рекламної агенції. Маючи бухгалтерську освіту, 26-річна місцева жителька зареєструвала на свою непрацюючу знайому підприємство, яке нібито надавало рекламні послуги. Знайома за 200 грн. на місяць погодилась підписувати будь-які фінансові та господарські документи. Фіктивні угоди оформлювалися за місцем проживання організатора фіктивного підприємства. Проконвертувати вдалось близько 350 тис. грн. Під час обшуку було виявлено п'ять печаток різних фірм та підприємств, чекові книжки та банківські кредитні картки. На рахунках заблоковано близько 100 тис. грн.³

У м. Сімферополі раніше двічі засуджена за ухилення від сплати податків громадянка розташувала офіс конвертаційного центру у власному приватному будинку. Бути директором і головним бухгалтером одразу трьох фіктивних підприємств і підписувати будь-які фінансові та бухгалтерські документи за 200 доларів США на місяць погодилася 23-річна студентка. Протягом року через зазначені підприємства було проконвертовано близько 4 млн. грн. Під час обшуку в приміщенні конвертаційного центру було виявлено 4 тис. незаповнених бланків податкових накладних різних підприємств, розташованих у Києві, Донецьку та Севастополі. Були вилучені «чорна» бухгалтерська документація і чекові книжки з печатками фіктивних фірм⁴.

¹ Див.: В сауне отдыхали, валюту «отмывали».

² Див.: Вестник налоговой службы Украины. – 2004. – № 12. – С. 45.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: Там само. – С. 46.

З урахуванням зазначеного можна виділити основні ознаки незаконного переведення в готівку безготівкових коштів за допомогою конвертаційних центрів:

1) великий обсяг розрахунків за ЛОРО-рахунками і валютними рахунками у формі оплати маркетингових, інформаційних, брокерських та інших послуг (тобто за безтоварні господарські операції);

2) значний обіг грошових коштів при мінімальних платежах до бюджету;

3) наявність розрахункових рахунків в тих банківських установах, які сприяють роботі конвертаційних центрів;

4) використання фінансових операцій з цінними паперами;

5) «обнуління» розрахункового рахунку наприкінці операційного дня.

Вважаємо обґрунтованою позицію П. С. Берзіна¹, який виділяє такі ознаки незаконної конвертації грошових коштів, що вчиняється організованими злочинними групами.

1. *Внутрішні (суб'єктивні) ознаки:*

а) необхідність одержання готівкових коштів без оподаткування (основна мета такої злочинної діяльності);

б) необхідність легалізації («відмивання») доходів, здобутих злочинним шляхом (додаткова мета).

Тобто маємо певну ієрархію одержання злочинних цінностей: одержання готівки без оподаткування (основна мета) — легалізація доходів, здобутих злочинним шляхом (додаткова).

2. *Зовнішні (об'єктивні) ознаки:*

Основні:

а) існування «замовника» і «виконавця» незаконного переведення в готівку безготівкових коштів;

б) створення та функціонування фіктивного підприємства — «псевдопідприємства»;

в) відкриття рахунків (розрахункових, поточних, валютних тощо) в установах комерційних українських та іноземних банків;

г) розрахункові стосунки «замовника» конвертації та різних комерційних банків, які реалізуються через фіктивні фірми, так звану «буферну зону», або без неї;

¹ Див.: Берзін П. С. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконну конвертацію грошей, що вчиняється організованими злочинними групами // Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – X., 2003. – Вип. 6. – С. 37–38.

г) попередня зорганізованість замовника незаконної конвертації, низки комерційних банків і/або керівників фіктивних підприємств у спільне об'єднання для незаконного переведення в готівку безготівкових коштів.

Допоміжні:

д) стійкість і згуртованість такої злочинної групи (треба мати на увазі, що стабільність, згуртованість, міцність і завзятість звичайно зменшуються зворотно пропорційно кількості членів будь-якої групи).

Ці допоміжні ознаки є характерними для будь-якої злочинної спільноти, але цей факт має передусім основне кримінологічне і факультативне кримінально-правове значення. Сучасні організовані групи, що займаються незаконною конвертацією грошових коштів, часто характеризується саме змінним складом (наприклад, унаслідок конспірації їх злочинної діяльності, дуже часто «замовник» конвертації взагалі не знайомий з «виконавцем», оскільки звертається за допомогою до посередників — «диспетчерів»), а зв'язки між членами цих груп можуть бути, а можуть не бути сильними: це залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Фіктивні фірми умовно можна розподілити на «спеціалізовані» (такі, що спеціально створені і використовуються для здійснення одного або декількох окремих видів незаконної діяльності) та «універсальні» (використовуються для надання повного спектру конвертаційних послуг).

До «спеціалізованих» можна віднести окремі фіктивні фірми, що використовуються злочинними групами, до складу яких, як правило, входять лише один організатор (він же і виконавець) і декілька «клієнтів». Такі фірми суттєво обмежені у необхідних зв'язках, мають порівняно невеликий обіг грошових коштів на своїх рахунках, основною метою їх діяльності є ухилення від сплати податків, а у разі контрабандного ввезення товарів — митних платежів, або, навпаки, привласнення коштів державного бюджету шляхом незаконного відшкодування податку на додану вартість. Так, конвертаційний центр, виявлений у м. Ялта, було створено на базі одного ТОВ. Організацією і керівництвом діяльністю цього центру займався директор ТОВ, який за попередньою змовою з керівниками підприємств санаторно-курортного комплексу одержував від них безготівкові грошові кошти на свій банківський рахунок нібито за надані ним послуги із закупівлі паливно-

мастильних матеріалів. У такий спосіб через «тіньову» структуру було проконвертовано понад 2 млн. грн.¹

«Універсальні» фіктивні фірми об'єднані в постійно оновлювану розгалужену систему фіктивних фірм, підконтрольних банків (або зв'язків зі службовими особами банківських установ, що дозволяє тісно співпрацювати з ними), закордонних офшорних фірм (для розміщення безготівкової іноземної валюти поза межами України), валютних рахунків фізичних осіб у банках України (для подальшого переведення у готівкову вільно конвертовану валюту), так званих «вікон» на кордоні (для ввезення контрабандним шляхом готівкової валюти), широкого кола постійних «клієнтів», яке забезпечується наявністю дилерської мережі в різних регіонах. Так, викритий у м. Києві підпільний конвертаційний центр діяв під виглядом товариств з обмеженою відповідальністю «Алмекс», «Солекс», «Торгмет» і «Рубін». За допомогою двох банків та 16 фіктивних фірм організатори підпільного бізнесу щоденно перераховували «у тінь» понад 500 тис. грн. У них вилучено 40 тис. грн., 30 тис. доларів США, апарат модемного зв'язку «клієнт-банк», журнали обліку клієнтів з відомостями про дати і суми перерахованих на власні рахунки грошей, статистичні документи і печатки фіктивних фірм². До складу ковертаційного центру, викритого у Дніпропетровській області, входило 11 фіктивних фірм. За період його існування було проконвертовано понад 120 млн. грн. Під час обшуків у офісах та за місцем проживання підозрюваних виявлено та вилучено 150 печаток фіктивних підприємств, 11 комплектів оргтехніки, ноутбук, модем, цінні папери, а також готівку в сумі 81 тис. грн. та 3 тис. доларів США. Було також накладено арешт на банківські рахунки фіктивних фірм із залишком коштів у сумі 740 тис. грн. і 16 тис. доларів США³. Викрита у м. Києві злочинна група щоденно через мережу фіктивних фірм конвертувала більш ніж по 2 млн. грн. Диспетчерська конвертаційного центру, звідки здійснювався контроль за грошовими ресурсами, знаходилась у пересічній київській квартирі на вулиці Урицького. Через цілодобово працюючі комп'ютери злочинці відслідковували рух грошових коштів по банківських рахунках, здійснювали фінансові операції за межами України. З тіньового обігу правоохоронцям удалося вилучити понад 600 тис. грн. та 40 тис. доларів США, які були призначені для розрахунків з клієнтами підпільного банку⁴.

¹ Див.: Операція «Конверт».

² Див.: Юрид. вісник України. – 2001. – № 42. – С. 7.

³ Див.: Операція «Конверт».

⁴ Див.: Факты. – 1999. – 26 окт. – С. 1.

Завдяки спеціалізації членів організованих злочинних угруповань незаконна діяльність конвертаційних центрів здійснюється на професійних засадах і є важливим джерелом утворення злочинних надприбутків. Організаторами конвертаційних центрів виступають, як правило, досвідчені фахівці у сфері економічних і фінансових відносин, які мають корумповані зв'язки зі службовими особами банківських установ, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також з керівниками злочинних угруповань. Останні, в свою чергу, не тільки користуються їх послугами для відмивання здобутих злочинним шляхом коштів і майна, а також беруть безпосередню участь у здійсненні такої незаконної діяльності. До функцій організаторів входять здійснення загального керівництва особами, які беруть участь у діяльності конвертаційного центру, пошук і вербування «корпоративних клієнтів».

Оперативне управління діяльністю конвертаційного центру забезпечує «диспетчер». Фактично він виконує функції адміністратора, який здійснює безпосереднє управління діяльністю учасників злочинної групи, контролює надходження грошових коштів на рахунки фіктивних і «транзитних» фірм, дає «дилерам» розпорядження про своєчасну передачу готівки і документів «клієнтам». Мережа «дилерів», розташованих у різних регіонах, здійснює пошук і залучення до злочинного бізнесу нових «клієнтів», а також виконує функції з доставки останнім готівки і необхідних документів.

Член злочинного угруповання, якого прийнято називати «юристом», забезпечує державну реєстрацію фіктивних суб'єктів підприємництва та відкриття для них банківських рахунків, через які власне і здійснюється незаконна конвертація, або ж організує та здійснює необхідні процедури з придбання існуючих підприємств¹.

Організовані злочинні групи, які займаються незаконними валютними операціями, використовують високотехнологічне обладнання провідних західних фірм, системи «клієнт-банк», засоби теле-, відеоспостереження і контролю. Тому до складу злочинного угруповання входять фахівці з інформаційних технологій, які обслуговують комп'ютерні мережі, а також підробляють необхідні установчі, реєстраційні, бухгалтерські та податкові документи, документи, що посвідчують особу громадян, печатки і факсиміле підписів керівників фіктивних підприємств тощо.

¹ Див.: *Лысенко В. В.* Характеристика преступной деятельности лиц, уклоняющихся от уплаты налогов //Збірник наукових праць Харківського центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – 2002. – Вип. 4. – С. 20–45.

Члени груп добре поінформовані про форми і методи роботи правоохоронних органів, оскільки до складу групи часто залучаються колишні працівники цих органів. Протиправна діяльність здійснюється вузьким колом осіб із дотриманням жорстких умов конспірації, тому всебічне викриття і припинення злочинної діяльності таких угруповань потребує проведення глибокої оперативної розробки з використанням усього арсеналу оперативних, оперативно-технічних та інших засобів.

З метою приховування вчинених злочинів у ланцюжок, що утворюється між замовником готівки та конвертаційним центром, включаються додаткові ланки-посередники, так звані «буферні», «сірі» або «транзитні» фірми, покликані замаскувати наявність відносин між фіктивною фірмою і легально діючим підприємством — «клієнтом».

Таким чином, конвертаційний центр можна визначити як організоване злочинне формування (злочинну структуру) з чітким розмежуванням функцій, котре складається з керівників (організаторів), диспетчерів-координаторів, допоміжного персоналу (дилерів (посередників), юристів, програмістів, охоронців), низки «транзитних» і фіктивних підприємств, а також мережі постійних «клієнтів».

Час вчинення фіктивного підприємництва не тільки є елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановити послідовність, розвиток різноманітних процесів і явищ. Важливого значення при розслідуванні злочину набувають дані про початок і закінчення фіктивного підприємництва, його тривалість у часі. Період створення або придбання фіктивного підприємства може тривати від декількох днів до декількох тижнів. Таке підприємство може функціонувати протягом тривалого часу (від декількох тижнів до декількох місяців, навіть років), а може мати одноразовий характер (підприємство створюється для здійснення однієї злочинної операції, після завершення якої воно самоліквідується). У зв'язку з цим набувають актуальності дані про пору року, звітний період, в якому було створене (придбане) та здійснювало свою діяльність фіктивне підприємство.

Процес створення юридичної особи неможливий без участі в ньому уповноважених державою органів та установ. Зазначені органи повинні здійснити віднесені до їх компетенції реєстраційні функції протягом свого робочого часу і в межах строків, установлених відповідним нормативно-правовим актом. Створення фіктивного суб'єкта підприємництва переслідує мету набуття офіційної форми, притаманної юридичним особам. Характерною ознакою будь-якої юридичної особи є здійснення діяльності протягом визначеного внутрішнім нор-

мативним актом (правилами внутрішнього трудового розпорядку, колективним договором тощо) режимом робочого часу. В зв'язку з цим дії щодо створення (придбання) фіктивної фірми, а також протиправні дії від імені фіктивного підприємства вчиняються у більшості випадків у денний час в робочі дні та тісно пов'язані з часовими інтервалами діяльності різних установ, організацій та підприємств (банківських установ, податкових, митних органів тощо).

Для встановлення часу вчинення злочину слідчому необхідно з'ясувати час, коли: 1) відбувались події, пов'язані зі створенням (придбанням) фіктивного підприємства; 2) відбувались події, пов'язані з ліцензуванням господарської діяльності; 3) укладались угоди та здійснювались фінансово-господарські операції; 4) фіктивне підприємство припинило свою діяльність.

Результати проведення нами узагальнення кримінальних справ свідчать про те, що період функціонування фіктивних підприємств становить: від 1 до 3 місяців — 23,6%, від 3 до 6 місяців — 22,7%, від 6 до 12 місяців — 39,4%, більше одного року — 14,3%. При цьому слід відзначити, що більш тривалим періодом функціонування характеризуються фіктивні підприємства, створені у середині 90-х років ХХ ст. У сучасних фіктивних підприємств намітилась стійка тенденція до скорочення строку функціонування, прискорення швидкості і збільшення кількості створення нових підприємств на заміну викритих правоохоронними і контролюючими органами.

Місце вчинення злочину. В цьому відношенні фіктивне підприємство має деякі особливості. Його сліди знаходяться у місці перебування як потерпілого, так і підприємця-злочинця; в банківських установах, через які проводились розрахунки; органах державної влади чи органах місцевого самоврядування, які реєстрували суб'єкта підприємницької діяльності, ставили його на облік чи видавали йому певні дозволи. Фіктивне підприємство є, як правило, злочином багатоепізодним, кожний епізод може бути вчинено в окремому регіоні. Зазвичай це можуть бути різні регіони України та країн СНД¹. У цьому плані фіктивних підприємств можна диференціювати за ступенем охоплення територій, в межах яких було вчинено злочини. Так, деякі злочинці діяли на регіональному рівні, інші своїми злочинними діями охоплювали декілька регіонів країни або взагалі виходили за межі національних кордонів. Результати узагальнення кримінальних справ показують,

¹ Див.: *Волобуєв А.* Деякі особливості розкрадань майна в сфері підприємницької діяльності. – С. 175.

що місцем вчинення фіктивного підприємництва стала територія: одного населеного пункту — 50%, декількох регіонів — 30,4%, України та країн СНД — 13,6%, України та країн далекого зарубіжжя — 4,5%, декількох населених пунктів у межах одного регіону — 1,5%.

Відомості про місце вчинення фіктивного підприємництва охоплюють: інформацію про фактичне місцезнаходження та адресу підприємства; місце його державної реєстрації та постановлення на облік; місце здійснення фінансово-господарської діяльності. З'ясування місця державної реєстрації господарюючого суб'єкта дозволить отримати відомості як про факт його реєстрації, так і про установчі документи, які вилучаються і вивчаються в першу чергу. Для одержання необхідної початкової інформації також необхідно встановити місцезнаходження засновників і керівників. Ця обставина є особливо важливою у випадках, коли засновниками і керівниками виступають вигадані або підставні особи.

Характерною особливістю підприємницької діяльності є те, що вона може полягати в здійсненні як значної кількості, так і однієї великої операції (з виконання робіт, надання послуг, постачання продукції), спрямованої на одержання прибутку. Тому перед слідчим стоїть завдання встановити місце здійснення тих чи інших фінансово-господарських операцій, які можуть свідчити про фіктивність підприємства. Названі обставини зумовлюють необхідність проведення великої кількості слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, іноді одночасно в декількох регіонах, що істотно впливає на організацію розслідування фіктивного підприємництва. Місцем вчинення фіктивного підприємництва найчастіше постають регіони підвищеної ділової активності, великі фінансові й промислові центри країни з добре розвинутою економікою та значним фінансовим потенціалом. Найбільша кількість викритих фіктивних фірм функціонувала у регіонах підвищеної ділової активності, у містах Дніпропетровську, Харкові, Донецьку, Києві, Запоріжжі, Луганську¹ (див. Додаток I, рис. 11).

Фіктивним підприємництвом широко вражені усі галузі господарської діяльності. Найбільше від зазначеного злочину потерпають ті сфери життєдіяльності держави, які забезпечують швидке одержання значних прибутків при відносно невеликих витратах. До них належать: паливно-енергетичний комплекс, торговельно-посередницька, фінансово-кредитна і банківська сфери, галузь перероблення сільгосппродукції, сфера зовнішньоекономічної діяльності та приватизації.

Обстановка вчинення фіктивного підприємництва формується під впливом суперечливих і нерозвинутих положень чинного законо-

¹ Див.: *Кальман О. Г.* Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми. – С. 63.

давства; надмірного податкового навантаження; безконтрольності та розбалансованості в кредитно-фінансовій і товарно-сировинній сферах; правового нігілізму населення, працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування; недостатньо ефективної діяльності правоохоронних та контролюючих органів; високого рівня корумпованості державних посадовців (зокрема службових осіб податкових і митних органів); неспроможності державних інститутів задовольнити життєво необхідні потреби населення; постійного зростання кількості осіб, що опинились за межею зубожіння; високого рівня безробіття та неповної трудової зайнятості працездатних осіб.

Сприятлива обстановка для створення і функціонування фіктивних підприємств зумовлюється й тим, що державну реєстрацію суб'єктів підприємництва проводить велика кількість органів (понад 700); ідентифікація засновників здійснюється вже після того, як державна реєстрація підприємства відбулась (на стадії реєстрації як платника податків або відкриття рахунків у банківських установах); й дотепер залишається неформованим єдиний автоматизований банк даних утрачених, викрадених паспортів, паспортів померлих осіб, а також механізм надання інформації про такі паспорти органам нотаріату, державної реєстрації, податкової служби та будь-яким іншим зацікавленим особам (у тому числі договірним контрагентам).

Серед об'єктивних чинників, що зумовлюють спосіб вчинення злочину, виокремлюють обстановку в найширшому розумінні. При фіктивному підприємстві це особливості економічного розвитку в даній місцевості на даному етапі, наявність чи відсутність законодавчої бази з регулювання тих чи інших економічних відносин, конкретні умови розвитку підприємництва в даному регіоні та інші обставини й умови зовнішнього середовища. Це означає, що навколишня обстановка зумовлює необхідні для досягнення злочинного результату дії особи, які нею до відповідного ступеня запрограмовані.

Разом з тим, діючи в ідентичних економічних умовах одного й того ж самого регіону і маючи однакові корисливі цілі, злочинці все ж діють індивідуально. Це означає, що в одну і ту ж саму по суті схему способу дій злочинця індивідуальні риси вносить особистість кожного члена злочинного угруповання, що пояснюється відмінностями в злочинній кваліфікації, рівні освіти та інтелекту, особливостями особистих якостей, наприклад, комунікабельністю, вмінням переконувати, артистизмом. Нарешті, спосіб, у який діють злочинці, залежить від їх зв'язків зі службовими особами органів державної влади та органами місцево-

го самоврядування, банківськими працівниками. Так, фіктивне підприємство здійснюється організованими злочинними угрупованнями, де кожному із учасників відводиться окрема роль, яка також зумовлена його особистими якостями, вміннями, кваліфікацією і згідно з тим місцем, яке він посідає в злочинній групі.

Вивчення обстановки вчинення фіктивного підприємства вимагає встановлення структури, характеру діяльності та особливостей функціонування підприємства, системи документообігу, обліку і стану контролю за господарськими і фінансовими операціями, додержання нормативних вимог та інструктивних вказівок при виконанні і документальному оформленні фінансово-господарських операцій тощо.

Нестабільність і недосконалість вітчизняного законодавства є однією з найбільш істотних обставин, що сприяють виникненню і діяльності фіктивних підприємств. Суперечливі або недостатньо розвинуті положення нормативно-правових актів широко використовуються правопорушниками з метою розроблення та реалізації різноманітних схем злочинної діяльності, побудованих на використанні фіктивних підприємств. Так, із набранням чинності Закону України «Про податок на додану вартість», який містить норму про відшкодування із бюджету негативної різниці, набула значного поширення практика створення фіктивних фірм з метою одержання незаконного відшкодування з державного бюджету фактично не сплачених сум податку на додану вартість (ПДВ). Схеми незаконного відшкодування ПДВ із використанням фіктивних підприємств широко використовуються не лише в зовнішньоекономічній діяльності, а й при здійсненні внутрішніх операцій з продажу товарів, здійснення робіт і надання послуг, що сприяє розширенню масштабів збитків, які заподіюються державі. За даними ДПА України, тільки за сім місяців з моменту набрання чинності зазначеним Законом відшкодуванню підлягало вже 2 455,2 млн. грн., було відшкодовано 1 841,7 млн. грн., при тому, що в бюджет у вигляді ПДВ фактично було сплачено всього лише 1 270,0 млн. грн.¹ У 1999 р. через діяльність фіктивних підприємницьких структур у бюджет не надійшло вже 3,9 млрд. грн. ПДВ². За п'ять місяців 2000 р. платникам податків було відшкодовано 3 127 млн. грн. ПДВ, при тому, що в бюджет вони реально перерахували лише 2 337 млн. грн. За 8 місяців 2000 р. надходження від цього податку в бюджет склали близько 4 млрд. грн., було відшкодовано 5,8 млрд. грн., за аналогічний період 2001 р. — 4,3 млрд.

¹ Див.: *Азаров М.* Податкова політика в Україні: принципи і реалії. – С. 8.

² Див.: *Шитря А.* Проблемы государственной регистрации предпринимательской деятельности // Вестник налоговой службы Украины. – 2000. – № 33. – С. 18.

грн. і 8,6 млрд. грн. відповідно¹. Наведені дані наочно демонструють, що сума відшкодованого ПДВ значно перевищує суму бюджетних надходжень з названого податку, внаслідок чого державний бюджет України розкрадається на цілком законних підставах. За таких обставин, і не в останню чергу через діяльність фіктивних підприємств, ставиться під сумнів доцільність справляння ПДВ узагалі.

Саме навколо ПДВ концентруються кримінальні схеми розкрадання коштів державної скарбниці. Дуже часто з цією метою використовується схема так званого «фіктивного» експорту. Суть її полягає в тому, що ця операція з експорту товарів за кордон відбувається лише на папері. Фактично ж ніякі матеріальні цінності за межі митної території України не переміщуються (транспортні засоби перетинають кордон незавантаженими). Реалізація такої схеми надає злочинцям можливість скористатися 20% пільгою з ПДВ, оскільки експорт продукції за кордон оподатковується ПДВ за нульовою ставкою, після чого підприємство-експортер має право отримати з державного бюджету відшкодування ПДВ у розмірі 20 % від вартості експортованої продукції. Характерною особливістю використання цього способу є те, що господарська операція, яка у дійсності не відбулась, ретельно оформлюється усіма необхідними документами, що надаються митним органам для належного оформлення вивезення вантажу. Службові особи митних органів, які діють у співучасті зі злочинцями, посвідчують перетинання неіснуючим товаром митного кордону України. Після цього злочинці отримують повний пакет документів, які дають право на відшкодування ПДВ з бюджету. Виявити фіктивність, удаваність експорту допомагають ретельне вивчення документації та аналіз усіх обставин справи у сукупності на предмет встановлення невідповідностей певних чинників, що містяться в документах².

¹ Див.: *Кириш А.* «Крокодилові слези» // Бухгалтер. – 2001. – № 27. – С. 63; *Шумря А.* Ни один вопрос не останется без ответа // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – С. 3.

² Наприклад, морське судно максимальною вантажопідйомністю 150 т завантажується бруттом кольорових металів загальною масою 180 т (на 30 т більше максимально допустимої ваги!). При цьому згідно з наданими документами металобрухт у повному обсязі за надзвичайно короткий проміжок часу до вантажного терміналу порту перевозиться легковим автомобілем ВАЗ-2104.

ТОВ «І», зареєстроване у Київській області, за вісім місяців свого існування нібито виробило 18 млн. прес-форм для штампування виробів з пластмаси. Фахівці підрахували: на виготовлення, збирання, налагоджування і відвантаження одного штамп-у витрачено... 5 хвилин, що аж ніяк не відповідає виробничим нормам. Фантастична продуктивність виявилась ще загадковішою від того, що в цей час завод не споживав електроенергію та газ, його працівники не виходили на роботу і не отримували заробітну плату. Водночас вироби були нібито експортовані посередниками, що дало можливість задекларувати до відшкодування з держбюджету 56,6 млн. грн.

Спрямуванню грошових потоків за межі України та ухиленню від сплати податків сприяють деякі комерційні банки. До числа банків, причетних до перерахування коштів фіктивних підприємств на ЛОРО-рахунки, відкриті в банках-нерезидентах, належать: «Донбіржбанк», «Донкредитінвест» (м. Донецьк), «Синтез», «Укргазбанк», «Інтерконтинентбанк» (м. Київ)¹. Для незаконного перерахування коштів за кордон найчастіше використовувалися банки країн Балтії, такі як: «Німецько-Латвійський банк», «Парекс-банк», «Сауліс-банк»². За даними Національного банку України, на ЛОРО-рахунки тільки латвійських банків у 2000 р. було перераховано 1600 млн. доларів США. Аналогічним чином виглядає ситуація з кореспондентськими рахунками російських банків³.

Наочним прикладом того, що деякі комерційні банки зацікавлені в існуванні фіктивних підприємств, слугує діяльність колишнього комерційного банку «Банкірський дім», у якому з 1000 розрахункових рахунків правоохоронними органами було зупинено операції на 294 рахунках, відкритих такими підприємствами в зазначеному банку⁴. Зацікавленість банку у відкритті рахунків фіктивним фірмам зумовлена тим, що за проведення операцій зі зняття грошей з рахунків клієнтів цілком легально можна отримати значну винагороду. Розмір винагороди за розрахунково-касове обслуговування клієнта прямо пропорційно залежить від обсягу операцій на його рахунках, а фіктивне підприємство за нетривалий період свого існування (від декількох днів до декількох тижнів) здатне переказати через свої банківські рахунки в середньому від 3 до 5 млн. грн.⁵ Відкриття фіктивним підприємством рахунків у банку створює для останнього постійне джерело надходження безготівкових платежів, на виконання яких (на зарахування грошей на рахунок клієнта) банк може відвести 2–4 дні, за які існує об'єктивна можливість одержати додатковий прибуток за рахунок «прокручування» цих коштів. У тих випадках, коли під час проведен-

¹ Див.: *Кабанец А.* ГНА України поддерживает изменения и дополнения к новому Закону Украины «О банках и банковской деятельности» // Вестник налоговой службы Украины. – 2000. – № 25. – С. 14.

² Див.: *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – С. 87.

³ Див.: *Гребенник В.* Там, де обертаються кошти, їх крадуть найбільше. – С. 29.

⁴ Див.: *Притика Д. М.* Деякі проблеми застосування арбітражними судами кредитного законодавства. Злочини у фінансово кредитній сфері. – С. 213.

⁵ Див.: *Зеленецький В. С., Файер Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 12–14.

ня оперативних заходів видаткові операції по розрахунковому рахунку клієнта блокуються, у банку з'являється можливість безоплатно користуватися коштами клієнта, щодо якого здійснюються перевірочні заходи, і одержати, таким чином, своєрідне безвідсоткове кредитування¹. Вкрай не вигідним для банку-ініціатора створення фіктивного підприємства є призупинення видаткової частини операцій по розрахунковому рахунку фіктивного клієнта. У таких випадках спостерігається активізація діяльності банківських працівників у пошуках способів порятунку хоча б частини коштів. Під будь-яким приводом банк припиняє приймати платежі, повертає або переадресовує на інші рахунки кошти, надіслані на рахунок фіктивного підприємства. Поряд із цим затримується видача правоохоронним органам юридичної справи клієнта, іноді юридична справа взагалі зникає.

У переважній більшості випадків простежується тісний зв'язок деяких банків з фіктивними підприємствами, що здійснюють незаконні конвертаційні операції. Дуже часто вони створюються за ініціативою самих банкірів. Це підтверджується тим, що відразу ж після блокування рахунку надходження на нього грошових коштів припиняється. Затримується надання банківських документів за запитами, залишки на рахунку протягом декількох останніх днів не зазначаються. Після блокування рахунку керівництво таких фірм наймає висококваліфікованих адвокатів, юрисконсультів, аудиторів та інших фахівців з метою протидії правоохоронним органам². Наведені факти свідчать про те, що банк виступає якщо не організатором, то обов'язково центральною ланкою злочинної схеми, побудованої на використанні фіктивного підприємства.

Дуже часто банки постають не просто інструментами, а й організаторами відмивання грошей. Підтвердженням тому слугує той факт, що коли було встановлено належний контроль над ЛОРО-рахунками, обсяги операцій по них зменшились у десять разів. Це не завдало шкоди зовнішній торгівлі, але в десять разів скоротило відмивання грошей через фіктивні фірми або за фіктивними контрактами³. Після наведення порядку у використанні ЛОРО-рахунків основним механізмом конвертації коштів для обслуговування тіньової економіки стали кодовані рахунки фізичних осіб (у березні 2001 р. їх використання у банківській

¹ Див.: Сатуев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 84.

² Див.: Дудоров О. О. Тлумачення ознак фіктивного підприємництва у доктрині та правозастосовчій практиці // Підприємництво, господарство і право. – С. 72.

³ Див.: Білецький В. Фіктивне підприємництво і економічна злочинність. – С. 3.

системі було заборонено). Ці рахунки було введено в 1998 р. у зв'язку з ліквідацією анонімних рахунків¹.

Під час здійснення своєї основної функції — кредитування — банки акумулюють значні суми готівкових і безготівкових коштів. Великий обсяг грошових операцій утворює своєрідний щит, який полегшує приховування протиправних дій від контролюючих і правоохоронних органів. Типовим для злочинів у сфері банківського кредитування є існування складних за своєю внутрішньою структурою та ознаками схем злочинної діяльності. Характерним прикладом у цьому випадку постає об'єднання фіктивного підприємництва як першого етапу здійснення загального злочинного наміру, заволодіння кредитними ресурсами банку шляхом розкрадання або шахрайства з фінансовими ресурсами та фіктивного банкрутства як засобу приховування (маскування) вчиненого злочину. Кожний етап злочинної діяльності може супроводжуватися вчиненням злочинів, пов'язаних із протиправною діяльністю посадових осіб, що сприяє досягненню основного злочинного результату². У більшості зі вчинюваних у фінансово-кредитній сфері злочинів використовується схема, згідно з якою грошові кошти неодноразово перераховуються з рахунку на рахунок від однієї фіктивної фірми до

¹ Під час перевірки київського розрахункового центру одного з найбільших українських банків було встановлено, що зі 106 відкритих у ньому кодованих рахунків 90 було відкрито за втраченими паспортами або паспортами померлих осіб. Кожен день у цьому розрахунковому центрі з кодованих рахунків у готівку переводилося 2–3 млн. грн. Тільки на два рахунки, відкритих на вигаданих осіб, за дев'ять місяців надійшли та були переведені в готівку 40 млн. грн. У цьому ж банку з 01.01.2000 р. по 01.10.2000 р. було відкрито 197 кодованих рахунків. На 46 гривневих рахунків надійшло 1,2 млрд. грн., а на 151 валютний рахунок – 87,5 млн. доларів США. Усі ці гроші були видані через касу банку. Саме кодовані рахунки використовувались як головний елемент злочинної технології одержання неконтрольованої готівки. Так, тільки за один робочий день у Києві фіктивне підприємство ТОВ «С...» отримало на свій рахунок 1,1 млн. грн., потім частинами по 16 тис. грн. (менше 3000 доларів США, задля того, щоб банк мав право не повідомляти про операції у контролюючі органи) перерахувало на кодований рахунок однієї особи. У Дніпропетровській області на одному кодованому рахунку акумулювались грошові кошти групи київських фіктивних підприємств. За два місяці вони перерахували та перевели в готівку 16,5 млн. грн. Кодовані рахунки використовувались і під час реалізації «класичних» схем відмивання грошей. Так, у Харкові ПП «Б...» відкрило пункт обміну валют. Його гривнева виручка вносилась на «master card» громадянки Б., яка втратила паспорт багато років тому. З картки гроші опосередковано через низку операцій конвертувались та надходили до офшорного банку. З офшору вже «чистими» зазначені гроші повертались на той же кодований рахунок з якого знімалися готівкою. В такий спосіб було отримано більш ніж 4,5 млн. грн.

² Див.: *Джу́жа О., Голосніченко Д., Чернявський С.* Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: кримінологічний аналіз. – С. 44.

іншої та на одному з етапів вилучаються злочинцями, після чого деякі фірми припиняють своє існування або оголошують себе банкрутами.

Особа злочинця є одним із елементів криміналістичної характеристики злочинів.

Результати індивідуальної злочинної діяльності містять сліди конкретної людини, що її здійснила, зокрема, відомості про деякі її особисті соціально-психологічні властивості та якості, злочинний досвід, спеціальні знання тощо. Особа злочинця охоплює також ті ознаки, які відповідно до закону характеризують суб'єкта злочину: фізичну сутність особи як людського індивіда, її вік і психічну здатність до осудності, а також деякі особливі ознаки (наприклад, службове становище, посадові обов'язки). Крім того, особа злочинця охоплює багато інших ознак індивіда, не пов'язаних з його правовою характеристикою як суб'єкта злочину: місце в системі суспільних відносин, великих і малих соціальних груп; соціальні зв'язки і прояви; ставлення до існуючих соціальних цінностей; психологічні особливості¹.

У кримінально-правовому аспекті суб'єктом фіктивного підприємництва може бути:

1) фізична осудна особа (громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства), яка досягла 16-річного віку і є засновником або набувачем суб'єкта підприємництва — юридичної особи;

2) службова особа підприємства, установи або організації, яка прийняла рішення про створення чи придбання іншої юридичної особи;

3) засновник юридичної особи, який прийняв рішення про створення чи придбання іншої юридичної особи;

4) фізична особа, яка зареєструвала (придбала) за підробленими, викраденими, втраченими паспортами чи за паспортами померлих осіб на ім'я власників таких паспортів суб'єкта підприємництва — юридичну особу;

5) фізична особа, яка за підробленими документами зареєструвала (придбала) на ім'я інших фізичних чи юридичних осіб суб'єкта підприємництва — юридичну особу.

Криміналістично значущі дані про особу злочинця в теперішній час базуються на двох специфічних типах інформації. Перший включає в себе дані про особу невідомого злочинця як за залишеними ним слідами на місці злочину, в пам'яті свідків, так і за іншими джерелами з метою встановлення напрямків і прийомів розшуку злочинця та його затримання. Найчастіше така інформація дає уявлення про загальні

¹ Див.: Личность преступника / В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Кондрашков, Н. С. Лейкина и др. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 22–23.

риси певної групи осіб, серед яких може знаходитись злочинець, рідше — про певні якості конкретної особи. Такого роду відомості потрібні для швидкого виявлення та розшуку злочинця. Вони мають зіставлятись з криміналістичними даними про те, хто найчастіше за все вчиняє злочини розслідуваного виду.

Другий тип включає в себе інформацію, одержану за допомогою вивчення особи затриманого підозрюваного чи обвинуваченого, яка використовується з метою його вичерпної криміналістичної оцінки. З цією метою звичайно збираються відомості не тільки про життєві засади, ціннісні орієнтації, дефекти правосвідомості, особливості антисоціальних поглядів, а й про те, яка інформація про особу злочинця, його зв'язки, особливості поведінки до, під час і після вчинення злочину може допомогти слідчому чи оперативному працівникові знайти оперативно-слідчий контакт, з метою одержання об'єктивних показань по справі, а також вибору найбільш дієвих способів профілактичного впливу на правопорушника¹. Виділення типових моделей різних категорій злочинців, знання основних рис цих людей дозволяє оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких доцільно здійснювати пошук злочинця, точніше визначити способи його викриття.

Результати узагальнення кримінальних справ засвідчили, що фіктивне підприємництво у 98,5% випадків було вчинене у співучасті, в тому числі за попередньою змовою групою осіб — 68,9%, організованою групою — 27,3%, злочинною організацією — 3,8%. У фіктивному підприємстві органічно поєднуються головні економічні ознаки організації як суб'єкта господарської діяльності з ознаками злочинної організації або організованої злочинної групи. У тих випадках, коли злочин вчиняється організованою групою або злочинною організацією, вона стає самостійним об'єктом криміналістичного дослідження і відповідно одним із елементів криміналістичної характеристики даного злочину. При цьому досліджуються особливості групи або організації з точки зору ступеня їх організованості, структури, розгалуженості, рольових функцій учасників тощо. З'ясування цих особливостей дає можливість краще орієнтуватись у напрямках розшуку фактичних даних, необхідних для розкриття всіх ланок злочинної діяльності, членів цих формувань та всіх основних епізодів цієї діяльності².

Щодо особи фіктивного підприємця відзначається багатоплановий, різнобічний характер даного елемента характеристики, при розсліду-

¹ Див.: Сатуев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 54–55.

² Див.: Там само. – С. 55.

ванні та розробленні якого необхідно враховувати різні чинники (психологічні, професійні, криміналістичні, правові та ін.), що сприяють формуванню та виявленню ознак злочинів¹.

З огляду на загальні положення криміналістичної характеристики, результати кримінологічних досліджень треба виділити ті особливості особи так званого фіктивного підприємця, вивчення яких дозволить розробити рекомендації щодо обрання правильного напрямку розслідування, забезпечення найбільш ефективної тактичної лінії в проведенні слідчих дій; користуючись характеристикою особи — встановити, які риси цієї особи повинні враховуватися при виявленні даного виду злочинів та їх розкритті.

До соціально-демографічних ознак належать освіта, соціальний стан, місце проживання, професія, спеціальність, рід занять, дані про вчинені злочини та ін. Аналіз судової і слідчої практики з кримінальних справ про фіктивне підприємництво показує, що серед злочинців мешканці міста становлять 83%, а сільської місцевості — 17%. Серед осіб, що вчиняють фіктивне підприємництво, порівняно високий рівень освіти. Аналіз кримінальних справ про фіктивне підприємництво свідчить, що серед злочинців особи з середньою освітою становлять — 59,1%, з вищою — 40,9%.

Соціально-біологічні ознаки охоплюють стать, вік, особливості конституції, стан здоров'я. Фіктивне підприємництво, як і більшість інших економічних злочинів, найбільш часто вчиняють чоловіки. Разом з тим кількість жінок, притягнутих до кримінальної відповідальності за вчинення фіктивного підприємництва, є вищою, ніж за інші злочини. Так, серед осіб, засуджених за вчинення фіктивного підприємництва, частка чоловіків становить 77,3%, жінок — 22,7%. Вік злочинців склав: 16–30 років — 54,5%; 31–40 років — 30,3%; 41–50 років — 10,6 %; 51–60 років — 4,6%.

Фіктивним підприємцям притаманні такі психологічні риси: корисливість, хитрість, брехливість, уміння справляти враження респектабельних людей і викликати довіру в оточуючих. Дуже часто це добре ерудовані, впевнені в собі особи, що володіють певними знаннями в галузі психології, прийомами сугестивного впливу та вмінням переконувати, досить доброю спостережливістю та швидкою реакцією на обстановку, що змінюється, мають широке коло знайомств і здатні легко вступати в контакт з потрібними людьми. Особам, які вчиняють даний злочин, властиві цілеспрямованість, честолюбність,

¹ Див.: *Матусовский Г. А.* Методика расследования хищений. – С. 7, 11.

рішучість, прагнення до лідерства. Вони відрізняються вмінням пристосовуватись, оскільки добре орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, можуть контролювати свою поведінку, володіють якостями організаторів і керівників. Характеризуючи особу фіктивного підприємця, слід відзначити, що це перш за все «білокомірцевий» тип злочинців. Такі особи вчиняють злочини без застосування насильства, з використанням неправдивих відомостей з метою здобуття злочинних прибутків. Специфічною особливістю є те, що за своїм суспільним станом названі особи належать до підприємців, які є професіоналами високого або середнього рівня у сфері фінансово-кредитних відносин, беруть безпосередню участь у фінансово-господарській діяльності різного функціонального рівня, є керівниками або засновниками різноманітних підприємницьких структур. У більшості випадків вони добре орієнтуються у законодавстві — податковому, банківському, володіють знаннями з бухгалтерського обліку, добре поінформовані про прогалини чинного законодавства, що регулює фінансово-кредитні, валютні, податкові та інші правовідносини. В минулому багато з них мали досвід роботи в державному секторі на посадах, пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків¹.

Послуги, що надаються організованими злочинними групами з використанням можливостей фіктивних підприємств, користуються великим попитом серед керівників підприємств, установ та організацій різних форм власності. З метою зменшення витрат на такі послуги або з одержання злочинних доходів у результаті надання конвертаційних послуг вони виступають ініціаторами створення власної мережі фіктивних підприємств. У зв'язку з цим пошук осіб, причетних до створення і функціонування фіктивних підприємств, доцільно проводити серед службових осіб підприємств-контрагентів.

З фіктивним підприємництвом тісно пов'язана проблема використання у підприємницькій діяльності підставних осіб. Часто злочинці з метою перекладання юридичної відповідальності за вчинені під прикриттям фіктивного підприємства правопорушення підшукують на посади номінальних засновників, керівника і головного бухгалтера фіктивного підприємства підставних осіб. Пропонуючи посади таким

¹ Про причетність до вчинення фіктивного підприємництва громадянами такої категорії свідчить факт притягнення до відповідальності за ст. 173 КК РФ «Псевдо-підприємство» керівника російської державної компанії «Транснафта» Дмитра Савельєва та керівника Республіки Комі Юрія Спиридонова (див.: Новые похождения Балаганова, или «киндерсюрприз» за 19 миллионов долларов [Htt://www.srv1.nasledie.ru/naslHTTP/cs/OUT_DOC/ID/145](http://www.srv1.nasledie.ru/naslHTTP/cs/OUT_DOC/ID/145)).

особам, злочинці спокушають їх тим, що вони не працюватимуть, а одержуватимуть пристойну оплату лише за підписання ділових паперів. Усю фінансово-господарську діяльність на підприємстві і контроль за товарно-грошовими потоками злочинці здійснюють самостійно.

Інститут номінальних власників та директорів — працівників іноземної юридичної фірми-агента, що спеціалізується на наданні номінальних акціонерів і директорів, якоюсь мірою підставних осіб, давно відомий міжнародній юридичній практиці¹. Проблема підставного (фіктивного, номінального, формального, “паперового”) керівника підприємства, так званого живого зняряддя злочину², не є новою і для вітчизняної кримінально-правової доктрини та судової практики.

Як свідчать матеріали узагальнення кримінальних справ, підставні особи були використані у 84,8% випадків фіктивного підприємництва у двох напрямках: 1) ці особи постали офіційними засновниками (набувачами) фіктивних підприємств; 2) вони були призначені на посади керівників фіктивних підприємств, і злочинна діяльність здійснювалась від їх імені. Підставними особами найчастіше виступають:

1) представники малозабезпечених верств населення (пенсіонери, студенти, тимчасово непрацюючі, інваліди, тяжко хворі (в тому числі психічно хворі), іноземці з незаможних країн);

¹ При реєстрації, наприклад, офшорної фірми документи складаються таким чином, що на папері акції (паї) належать не реальним власникам, а номінальним акціонерам. Право управління офшорною фірмою одержують номінальні директори. Внаслідок цього в усіх документах офшору (і в офіційних державних реєстрах, досяжних для загального огляду) фігурують імена та адреси номінальних акціонерів і директорів. Одночасно з підготовкою установчих документів на ім'я номінальних акціонерів заповнюється «Declaration of Trust» (декларація довіри). Фактично цим документом номінальні акціонери відмовляються від своїх корпоративних прав на користь реального покупця офшору (без зазначення дати й умов передачі корпоративних прав). Цей документ слугує підтвердженням того, що певна особа є дійсним власником акцій фірми. Реальний власник офшору одержує довіреність від номінального директора, якою уповноважується на ведення справ фірми. Тоді роль номінального директора обмежується лише заміщенням дійсного власника та директора в державних реєстрах. Номінальні директори позбавляються навіть теоретичної можливості зловживати своїм становищем, оскільки вся інформація про діяльність фірми, її фінанси і найголовніше – місцезнаходження банківських рахунків зосереджена в руках її дійсного власника. Саме він або його довірені особи займаються відкриттям рахунків. Номінальний директор може навіть не знати, де ці рахунки відкриваються. Вся документація, печатка та повноваження з управління (володіння) компанією передаються реальному власнику з усіма відповідними документами (див.: *Бизнес*. – 2001. – № 5. – 31).

² Див.: *Гуторова Н.* Проблеми кримінальної відповідальності за посередню винність при вчиненні злочинів проти державних фінансів // *Право України*. – 2001. – № 12. – С. 123.

2) особи, які виїхали на постійне місце проживання за кордон або перебувають у місцях позбавлення волі;

3) морально деградовані особи — раніше судимі, особи без певного місця проживання, особи, що страждають на алкогольну або наркотичну залежність¹.

Реально існуюча особа постає підставною:

1) з її відома, добровільно за винагороду — у 33,92% кримінальних справ²;

2) з її відома, всупереч її волі під примусом (за борги, внаслідок залежності від злочинця тощо) або внаслідок збігу тяжких життєвих обставин (внаслідок відсутності законного заробітку, в разі нагальної потреби в коштах тощо);

3) без її відома (у результаті використання позичених у неї документів або одержаних у тимчасове володіння обманним шляхом; за загубленими, викраденими, підробленими документами).

Підставною може виявитись померла особа, а також вигадана особа, фальсифіковані відомості про яку вносяться до підробленого документа³.

Підставною може виступати не тільки фізична, а й юридична особа, від імені якої діє її керівник з вищезазначених мотивів, або інша особа без відома і згоди керівника підприємства.

Н. Гуторова вирізняє такі варіанти використання підставних осіб:

1) використання особи, котрій невідомо про реєстрацію її як засновника юридичної особи та (або) призначення на посаду керівника чи головного бухгалтера. Це може мати місце при використанні викрадених або тимчасово взятих для інших цілей паспортів з подальшим підробленням підписів;

2) використання особи, яка за її згодою реєструється засновником (власником) юридичної особи та (або) призначається на посаду керівника чи головного бухгалтера. В подальшому ця особа, всупереч її волі, використовується для вчинення широкого спектру злочинів під при-

¹ Див.: *Бизнес.* – 2001. – № 5. – 31; *Волобуев А. Ф.* Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54–55; *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємництва. – С. 240; *Теньков С.* Фіктивність фірми доводять у суді. – С. 15–16.

² Розмір винагороди, за яку громадяни погоджуються виступити підставними засновниками або керівниками фіктивного підприємства, часто є зовсім незначним. У кримінальній справі, розглянутій місцевим судом Дзержинського району м. Харкова, він склав 130,00 грн.; у кримінальній справі за 2000 р., розглянутій місцевим судом Київського району м. Харкова, – 30,00 доларів США; у кримінальній справі за 2001 р., розглянутій місцевим судом Київського району м. Харкова, – 250,00 грн.

³ Див.: *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємництва. – С. 240.

криттям фіктивного підприємства. Така поведінка може бути зумовлена: а) обраними діями з боку заінтересованих осіб (запропонованою допомогою у веденні фінансово-господарської діяльності підприємства за умови некомпетентності в цих питаннях особи, яка використовується; запевненнями в правомірності саме таких дій; іншому використанні відносин довіри); б) фізичним або психічним примусом, коли особа діє в стані крайньої необхідності; в) використанням осіб, які внаслідок своїх психічних вад не можуть адекватно оцінювати власну поведінку;

3) використання осіб, які за певну винагороду беруть на себе тягар відповідальності за злочини, вчинені іншими, за матеріальну винагороду погоджуються підписувати документи, фактично не втручаючись у фінансово-господарську діяльність. Умовами угоди передбачається, що у випадках неможливості відвернути відповідальність за вчинення протиправних дій її нестиме саме ця особа, так званий зіцголова¹. Значений вид використання для вчинення злочинів іншої особи є одним з найбільш безпечних для організаторів злочинів, а тому досить часто використовується як окремими злочинцями, так і організованими злочинними групами².

Вчені-кримінологи класифікують підставних осіб за критерієм мотивації їхніх дій на такі типи: «ігровий», «дезадаптивний», «алкогольний» і «сімейний»³. Залежно від типу, до якого належить та чи інша підставна особа, в реалізації злочинних операцій їй відводиться відповідна роль.

Ефективність виявлення і розслідування фіктивного підприємства даного виду злочинів залежить від знання механізму його вчинення та **типових слідів**, що залишаються в оточуючому середовищі.

Криміналістичний аспект характеристики наслідків учинення фіктивного підприємства передбачає два основні напрями:

- 1) особливості шкоди, заподіяної злочином;
- 2) особливості процесу слідоутворення і самих слідів злочину (в широкому значенні, тобто включаючи сліди матеріальні — будь-які зміни в матеріальній обстановці, і сліди ідеальні — обставини, що відклалися в пам'яті певних осіб).

Фіктивне підприємство може заподіяти матеріальну шкоду державі, банку, кредитним установам, іншим юридичним особам або

¹ Такий тип підставної особи оспівано І. Ільфом і Є. Петровим у романі «Золоте теля».

² Див.: Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 310–312.

³ Див.: Сатуев Р. С., Шраев Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 27.

громадянам. Як один із компонентів криміналістичної характеристики наслідків сліди фіктивного підприємництва мають специфіку, що проявляється в таких особливостях: а) види слідів; б) їх сполучення, взаємозв'язки; в) періодичність зустрічності; г) локалізація (місце утворення, знаходження, можливого виявлення); г) переміщення (обіг грошових коштів, матеріальних цінностей, документів).

Типові сліди відіграють важливу роль при формуванні уявлення про спосіб вчинення та приховування злочину, визначенні типової для даного виду злочинів характеристики особи ймовірного злочинця.

На вчинення фіктивного підприємництва перш за все вказує: інформація (дійсна і фальсифікована), що міститься в документах: 1) створених як під час утворення (придбання) підприємства; 2) створених протягом функціонування фіктивного підприємства.

Оскільки процес утворення і придбання суб'єкта підприємницької діяльності чітко врегульовано чинним законодавством, то і види слідів злочину, і місця їх локалізації необхідно визначати передусім з огляду на відповідні законодавчі приписи. Об'єктивна необхідність документування процесу створення (придбання) та діяльності суб'єкта підприємницької діяльності детермінує локалізацію типових матеріальних слідів фіктивного підприємництва в різних документах. Саме піклування про забезпечення їх збереження, вилучення, дослідження та використання становить значну частину діяльності з розслідування цього виду злочинів.

Під документом як джерелом доказів у кримінально-процесуальному аспекті, на думку В. Іщенко, слід розуміти матеріальний об'єкт, що у зафіксованій формі безпосередньо відображає відомості про події і факти, які мають кримінально-процесуальне значення і викладені за допомогою знаків, що читаються людиною (власними силами або завдяки застосуванню технічних засобів) та дозволяють однозначно відтворити у вигляді зображень або усної мови, передавати і тлумачити думку людини, складений певною особою, підприємством, установою, організацією; одержаний у встановленому порядку органами розслідування або судом і доданий до матеріалів кримінальної справи¹.

Документ (від лат. *documentum* — повчальний приклад, взірець, доказ) — «складений відповідно до вимог закону акт, що посвідчує факти, які мають юридичне значення»², «матеріальний об'єкт, в якому зафіксовані відомості про які-небудь факти, що відбулися чи передба-

¹ Див.: *Іщенко В.* Поняття документа як джерела доказів у кримінальному судочинстві // *Право України.* — 1997. — № 2. — С. 44.

² *Словник іншомовних слів.* — К., 1974. — С. 224.

чувани»¹. В сучасному використанні цей термін має декілька значень. З огляду на цю обставину та виключно важливу роль документів у житті суспільства визначення цього поняття наводиться у ст. 27 Закону України «Про інформацію»: «Документ — це передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фото-плівці або іншому носіїві». У згаданому Законі документи поділяються на первинні (містять у собі вихідну інформацію) та вторинні (як результат аналітично-синтетичної та іншої переробки одного або декількох документів). У наведеному визначенні відображено загальну та найбільш істотну властивість документів як засобу спеціального закріплення певної інформації для її збереження та використання. Саме в такому розумінні це поняття використовується в криміналістиці, де документами вважаються не тільки офіційні документи з відповідними реквізитами, які оформлюються у певних закладах чи установах, а й будь-які інші джерела інформації: особисті листи, робочі зошити, записні книжки, малюнки, креслення, фотографії тощо. Слід підкреслити, що таке тлумачення погоджується з відповідними положеннями кримінально-процесуального закону, де визначається, що документи є джерелом доказів, якщо в них викладені або засвідчені обставини, що мають значення для справи (ст. 83 КПК України). Якщо документи слугували засобом вчинення злочину або зберегли на собі його сліди, або були об'єктом злочинних дій, то в таких випадках документи виступають речовими доказами (ст.ст. 78, 83 КПК України).

З криміналістичної точки зору документ розглядається перш за все як ефективний слідосприймаючий матеріал, котрий має велике доказове значення як джерело доказів при розслідуванні фіктивного підприємництва. Знаючи це, підприємці-правопорушники в багатьох випадках ухиляються від дотримання встановлених правил складання (ведення) документації, вдаються до фальсифікацій та прямого знищення документів, у яких міститься інформація, що викриває їх². Зміни, які вносяться до документів різними способами, у тому числі з використанням сучасних технічних засобів, теж становлять сліди фіктивного підприємництва.

Найбільш поширеними способами підроблення документів при вчиненні фіктивного підприємництва є: 1) підроблення відбитків печаток і штампів; 2) підроблення підпису уповноваженої особи;

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2001. – С. 71.

² Див.: Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – С. 94.

3) повне або часткове підроблення тексту документа. Оскільки складання підроблених документів є, як правило, складовою частиною способу вчинення фіктивного підприємництва, знання можливих ознак підроблення документів є необхідною умовою ефективного виявлення і розслідування даного виду злочинів.

Поширеним способом внесення неправдивої інформації в документи є їх часткове підроблення, наприклад, внесення змін у реквізити документа. Реквізити всіх видів документів виконують дві функції: інформаційну (повідомляють, від кого виходять відомості, що містяться в документі) та посвідчувальну, або захисну (підтверджують достовірність інформації й одночасно захищають її від фальсифікації)¹.

Справжній документ повинен мати всі необхідні реквізити: найменування підприємства, назву документа (форми), дату, номер і місце складання, зміст господарської операції та її виміри (у натуральному або вартісному вимірі), посади, прізвища та підписи осіб, відповідальних за дозвіл і здійснення господарської операції, складання документа. Так, відсутність номера і дати є характерним для повторного обігу раніше використаного документа. Не зазначені в документі адреси юридичних осіб можуть бути ознакою підроблення відображених операцій, складання їх від імені вигаданих осіб чи організацій.

Документи як джерела доказової інформації при розслідуванні фіктивного підприємництва та пов'язаних з ним злочинів можуть досліджуватись та використовуватись у декількох аспектах: а) з погляду значення фактів, що їх зафіксовано в документах (наприклад, у статуті підприємства, ліцензії на право здійснення окремих видів господарської діяльності тощо); б) з метою визначення способу виготовлення (оформлення) документа (наприклад, шляхом призначення техніко-криміналістичної експертизи підробленого документа); в) з метою ідентифікації особи, яка написала (підписала) документ або голос і вимову якої зафіксовано на магнітному носії інформації (шляхом призначення відповідної експертизи)². У цьому дослідженні інтерес становлять письмові документи, інформація (текстова, цифрова), яка міститься в них, а також сліди підроблення документів.

Серед документів, які містять сліди вчинення фіктивного підприємництва, можна виділити:

¹ Див.: *Ткачев А. В.* Проблемы реквизитов машинных документов // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 11. Право. – 1999. – № 2. – С. 56.

² Див.: *Волобуєв А.* Криміналістична характеристика розкрадань майна в сфері підприємницької діяльності. – С. 35.

1) документи, що визначають організаційно-правову форму та статус суб'єкта підприємницької діяльності (статут, установчий договір, свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності, довідки про включення до ЄДРПОУ, постановлення на облік в органах державної податкової служби та державних цільових фондах, ліцензії, патенти, дозволи (погодження) на початок роботи тощо);

2) документи, що відображають здійснення фінансово-господарської діяльності (договори будь-яких видів, акти виконаних робіт, накладні тощо);

3) банківські документи, що відображають різні розрахункові операції;

5) документи бухгалтерського та податкового обліку, фінансової та статистичної звітності;

6) чернетки працівників та службових осіб підприємства (записники, щоденники, зошити, перекидні календарі тощо);

7) електронні документи.

Зазначені документи можуть бути як дійсними, так і підробленими.

При заснуванні фіктивного підприємства документи використовуються для створення видимості утворення легальної комерційної організації, метою якої є здійснення абсолютно законної діяльності з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг.

Під час наступного функціонування фіктивного підприємства документи використовуються з метою переконання партнера у наявності реально не існуючого товару; створення у партнера впевненості у платоспроможності контрагента, існуванні намірів належного виконання договірних зобов'язань; здійснення господарських операцій та інших юридично значущих дій від імені підставних осіб; введення кредиторів, державних органів в оману стосовно прав на пільги або здійснення певних видів діяльності; проведення безтоварних операцій з метою незаконної конвертації та легалізації грошових коштів чи майна, отриманих злочинним шляхом; легалізації джерела надходження товарно-матеріальних цінностей; заниження або завищення економічно важливих показників у первинних бухгалтерських документах та звітно-фінансовій документації¹.

На вчинення фіктивного підприємництва вказують речові докази, які вилучаються у підозрюваних осіб під час обшуків та виїмок. Це можуть бути сліди-предмети: печатки і штампи; установчі та реєстра-

¹ Див.: *Василинчук В. І.* Теоретико-прикладні аспекти розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами // Науковий вісник НАВСУ – К., 2000. – Вип.1. – С. 114.

ційні документи фіктивних та неіснуючих підприємств; факсиміле або інші носії підписів (у тому числі електронних) керівників фіктивних підприємств, службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суб'єктів підприємництва тощо; незаповнені бланки банківських та бухгалтерських документів; матеріали «чорної» бухгалтерії; печатки нотаріусів, органів державної реєстрації, податкової служби та цільових фондів; паспорти померлих осіб, загублені чи викрадені документи реально існуючих громадян; підроблені документи неіснуючих осіб; значні суми незаконно одержаних готівкових коштів як в національній, так і в іноземній валюті.

Наявність поодинокого сліду ще не є підставою для категоричних висновків про вчинене фіктивне підприємництво. Зазначені сліди треба оцінювати у сукупності, логічному зв'язку поміж собою та іншими фактами й обставинами. Крім своєчасного виявлення і вилучення документів у засновників і керівників фіктивного підприємства, необхідно мати на увазі вилучення відповідних документів у контрагентів цього підприємства. Будь-який суб'єкт господарювання в економічному середовищі являє собою «виробничу клітинку», в яку надходять ресурси і переробляються на продукти чи послуги, що у свою чергу споживаються іншими суб'єктами. Ці відносини мають характер договірних, але у певній частині регулюються державними органами. Всі вони являють собою середовище з постійно діючими комунікаційними системами. По ним циркулює відповідна інформація, що може бути вилучена і використана правоохоронними органами для доведення обставин злочину в сфері господарської діяльності.

Сліди фіктивного підприємництва можуть знаходитись як у місці перебування потерпілих від злочину, так і у місці знаходження злочинців, органах державної влади чи органах місцевого самоврядування, що реєстрували суб'єкт підприємницької діяльності або видавали йому певні дозволи, а також у банківських установах, через які проводились розрахунки. Зазвичай це можуть бути різні регіони України та країн СНД. Слід враховувати, що вчинення злочинних дій під прикриттям фіктивного підприємства має, як правило, багатоепізодний характер. Результати узагальнення кримінальних справ свідчать про те, що фіктивне підприємство у 57,6% випадків використовувалось для вчинення злочинів більше 10 разів. Кожен з таких епізодів може бути вчинений в окремому регіоні¹.

¹ Див.: *Волобуєв А.* Деякі особливості розкрадань майна в сфері підприємницької діяльності. – С. 175.

Значне місце в розслідуванні фіктивного підприємництва посідає виявлення та використання «ідеальних» слідів злочину, які матеріалізуються у вигляді зафіксованих певним чином показань осіб. Ці джерела доказів також поділяють на різні види залежно від характеру інформації та її носіїв, що має велике не тільки теоретичне, а й практичне значення.

§ 2. Побудова слідчих версій та планування розслідування

Розслідування фіктивного підприємництва повинно становити чітко спланований процес, спрямований на встановлення істини за всіма епізодами створення (придбання) і використання фіктивного підприємства. Планування є організуючою і направляючою основою в розслідуванні, засобом цілеспрямованого пошуку доказів.

Для планування на початковому етапі розслідування фіктивного підприємництва характерною є інформаційна невизначеність. Фрагментарний і проблематичний характер початкової інформації про злочинну подію, особу злочинця, форму вини та інші суттєві обставини заважає розробленню плану всього провадження по справі. Недостатність початкових даних часто змушує слідчого задовольнятися на початку цього етапу лише типовими версіями. Тут характерним є визначення кола таких слідчих дій, які здатні усунути інформаційну невизначеність, розширити доказову базу¹. План розслідування на початковому етапі має бути зорієнтований на перевірку достовірності, уточнення фактичних даних, які послужили основою для порушення кримінальної справи, збирання нових фактичних даних і попередження можливих спроб зацікавлених осіб приховати сліди злочину².

Плануючи слідчі дії на початковому етапі розслідування, треба врахувати їх взаємодію з оперативно-розшуковими заходами, які проводяться одночасно. Дії слідчого й оперативних підрозділів органів внутрішніх справ повинні бути узгоджені за часом і метою.

На наступному етапі плануються не тільки дії, що допомагають зібрати докази, а й ті, за допомогою яких здійснюються перевірка до-

¹ Див.: *Ищенко Е. П.* Проблемы первоначального этапа расследования преступлений. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – С. 29.

² Див.: *Яблоков Н. П.* Основы методики расследования финансовых преступлений // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 1999. – № 2. – С. 7.

казової інформації, систематизація зібраного матеріалу, уникаються можливі суперечності. З урахуванням зібраної інформації на даному етапі коригуються існуючі версії і висуваються нові. На цьому етапі плануються призначення та проведення необхідних експертиз (судово-економічних, почеркознавчих, технічних експертиз документів тощо), проведення обшуків, виїмок, очних ставок, додаткових допитів.

Розслідування фіктивного підприємництва складне внаслідок того, що переважна частина кримінальних справ, які розслідуються, є багатоепізодними. Для розслідування такої категорії злочинів доцільно створювати слідчу групу або бригаду. Так, ст. 119 КПК України дозволяє у разі розслідування особливо складної справи створювати групу із декількох слідчих. При створенні слідчої групи чи бригади один із слідчих призначається старшим, він приймає справу в своє провадження і безпосередньо керує діями інших слідчих.

У процесі розслідування фіктивного підприємництва звичайно доводиться працювати з великою кількістю фінансово-бухгалтерської документації, готувати і призначати різні судові експертизи. Тому бажано включати в бригаду досвідчених слідчих. Крім того, необхідною умовою успішної роботи бригади є психологічна сумісність усіх її членів, і тому при її формуванні треба врахувати особисті якості кожного співробітника: організаторські здібності, вміння налагоджувати контакти, схильність до копійкої праці, аналізу та узагальнення.

Планування розслідування, яке проводиться слідчою групою чи бригадою, відрізняється від планування роботи одного слідчого і здійснюється в декілька етапів. На першому етапі керівник групи вивчає справу і складає загальний план розслідування. Особлива увага приділяється основним напрямам майбутнього розслідування. У загальному плані відображається розподіл обов'язків, який можливий за декількома напрямками: 1) за епізодами, коли слідчому чи декільком слідчим доручається ведення розслідування за окремими епізодами; 2) за обвинуваченням (підозрюваним), коли слідчому чи слідчим доручається ведення розслідування всього того, що стосується певної особи; 3) за організаціями, підприємствами, установами, коли слідчий відпрацьовує все те, що має відношення до зазначеного об'єкта; 4) за територіальною ознакою, коли подія злочину чи його суттєві обставини відбулися в різних місцях. У таких випадках слідчий закріплюється за певним місцем, де і здійснюється вся робота по справі. На другому етапі планування слідчі складають плани розслідування за дорученими їм на-

прямами. Такі плани, по суті, мало чим відрізняються від звичайних планів розслідування¹. Важливим завданням планування виступає координація дій слідчих щодо виконання індивідуальних планів, яка сприяє виявленню «вузьких місць» початкового етапу розслідування, конкретизації завдань кожному члену групи чи бригади. Забезпечуючи контроль за виконанням індивідуальних планів, керівник слідчого колективу одночасно концентрує зібрані дані у вигляді детальних схем злочинних зв'язків осіб, які проходять по справі, графіків відпрацювання версій та епізодів, що полегшують взаємне інформування слідчих, якими він керує².

Крім загального плану розслідування, який складає слідчий, письмовий план дій, що їх необхідно виконати для вирішення поставлених завдань, готує і оперативний працівник. План оперативно-розшукових заходів має свою специфіку і дещо відрізняється за змістом від плану, який складає слідчий. Це пов'язано з функціями, які виконують органи дізнання, і оперативно-розшуковими заходами, які вони проводять.

При організації розслідування важкої багатоєпізодної справи бригадою слідчих рекомендується застосовувати методи сітьового планування і управління³.

В процесі вивчення матеріалів і розслідування фіктивного підприємництва нерідко виникає необхідність в наочному схематичному відтворенні його структури. Для забезпечення чіткої організації розслідування важливе значення мають схеми (наприклад, зв'язків злочинців, відносин суб'єктів підприємництва між собою та з банківськими установами, виробничого процесу, документообігу, руху грошових коштів, матеріальних цінностей тощо). Вони допомагають зрозуміти структуру досліджуваних явищ, їх взаємозв'язок, полегшують складання процесуальних документів. Таким наочним засобом у першу чергу є схема територіального розташування підприємств, пов'язаних злочинними зв'язками суб'єктів злочину. За допомогою схеми можуть бути зображені й потоки руху матеріальних цінностей і грошових коштів у взаєморозрахунках підприємств та їх послідовність, система документообігу та технологічний процес у цілому.

¹ Див.: Организация и планирование деятельности следственных бригад. Методическое пособие. – М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1990. – С. 30–31.

² Див.: *Ищенко Е. П.* Проблемы первоначального этапа расследования преступлений. – С. 37.

³ Див.: *Сыров Л. П.* О возможностях сетевого планирования в расследовании преступлений // Правовая кибернетика. – М., 1970. – С. 152.

Схеми у справах про злочини в сфері господарської діяльності — це багатомірні просторові зображення, і їх методологічна функція забезпечується об'єктивними складовими, які вони відтворюють. Об'єкт дослідження, зображений на схемі, реально існує у просторі і тим самим відрізняється від інтуїтивних уявлень про його цілісність, оскільки схема дає чітке уявлення про фізичний простір події. Схема в доступній для сприйняття формі відтворює інформацію про механізм вчинення злочину та об'єднує різнопланові відносини, хоча зображення на ній значною мірою є спрощеними¹.

Пропонуються два види схем, що можуть становити цінність під час планування розслідування фіктивного підприємництва:

1) схема зв'язків, що склалися на стадії створення або придбання суб'єкта підприємництва — юридичної особи. Цією схемою повинні бути охоплені формальні засновники і керівники одного або декількох фіктивних підприємств, а також будь-які інші особи, причетні до створення фіктивного підприємства (особи, що надали юридичну адресу; особи, що оформляли установчі документи; нотаріуси, що посвідчували установчі документи; службові особи органів державної реєстрації, що здійснювали реєстраційні процедури; службові особи територіальних органів державної податкової служби та державних цільових фондів, що здійснювали взяття на облік фіктивного підприємства; службові особи органів дозвільної системи та працівники штемпельно-граверних майстерень, що брали участь в оформленні дозволу на виготовлення печатки і штампугу, а також виготовляли їх; працівники банківської установи, що відкривали і обслуговували рахунки підприємства тощо);

2) схема псевдогосподарських зв'язків фіктивного підприємства з його контрагентами, що наочно демонструє коло осіб, зацікавлених у функціонуванні фіктивного підприємства та одержанні його злочинних послуг. У цій схемі повинен міститись перелік контрагентів з позначенням службових осіб, відповідальних за вчинення правочинів від імені юридичних осіб, часу, місця і виду укладених угод, руху товарно-грошових потоків і документів, якими оформлено цей рух, банківських установ та їх службових осіб, що забезпечували здійснення фінансових операцій.

В процесі слідства схема є принципово відкритою системою для нанесення на неї в будь-який час нових даних і дає можливість визначити зв'язки між її елементами та організувати процес розслідування

¹ Див.: Мочкош Я. Засоби дослідження кількісних даних злочинної економічної діяльності // Право України. — 2001. — № 5. — С. 115.

ня злочину. Її структура є ситуаційно динамічною¹. Схеми як графічні зображення можуть бути використані при поясненні змісту справи та в процесі проведення слідчих дій з метою оживлення асоціативних зв'язків допитуваної особи², оскільки інформація про злочин, як зауважував Р. С. Белкін, є мірою зв'язку події з наслідками³.

Розслідування фіктивного підприємництва, як і будь-якого іншого злочину, відбувається в певній обстановці, яка характеризується системою фактичних та інших даних і відображає хід та стан як провадження окремих слідчих, оперативно-розшукових та інших організаційно-технічних дій, так і розслідування в цілому, тобто в певній слідчій ситуації. *Слідчі ситуації* у справах про фіктивне підприємство, що виникають на початковому етапі розслідування, доцільно розділити на такі дві групи.

1. Слідча ситуація, що характеризується наявністю даних про вчинення фіктивного підприємництва та особу, яка вчинила злочин.

2. Слідча ситуація, що характеризується наявністю даних про вчинення фіктивного підприємництва та недостатньою кількістю відомостей про можливого злочинця.

Висування версій завжди зумовлено видом злочину, способами його вчинення і головним чином тією інформацією, яка виявляється на початковому етапі⁴. Загальними версіями про характер події, що відбулася, при розслідуванні фіктивного підприємництва можна назвати: 1) мають місце ознаки фіктивного підприємництва; 2) мають місце завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, завідомо неправдиве показання; 3) ознаки фіктивного підприємництва відсутні і вчинено інший злочин.

Серед типових версій важливе місце посідають версії стосовно особи, яка вчинила злочин: 1) злочин вчинено одноособово засновником фіктивного підприємства; 2) злочин вчинено з використанням підставної особи; 3) злочин вчинено у співучасті з представником договірної контрагента; 4) злочин вчинено організованою злочинною групою.

Використання інших даних про вчинений злочин дозволяє висунути такі версії: 1) фіктивне підприємство створене (придбане) з метою

¹ Див.: Дудченко В. Е. Ситуационные структуры в организации систем // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1983. – С. 263.

² Див.: Лившиц Е. М., Белкин Р. С. Тактика следственных действий. – М.: Новый юрист, 1997. – С. 176.

³ Див.: Берзін П. С. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконну конвертацію грошей, що вчиняється організованими злочинними групами. – С. 121.

⁴ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – С. 74.

прикриття незаконної діяльності (із зазначенням якої саме); 2) фіктивне підприємство створене (придбане) з метою здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона (із зазначенням конкретного виду).

Доцільним є також висування версій стосовно способу вчинення злочину: 1) фіктивне підприємство створене (придбане) з формальним додержанням вимог чинного законодавства; 2) фіктивне підприємство створене (придбане) з порушенням вимог законодавства.

§ 3. Тактика проведення окремих слідчих дій

Фіктивне підприємство постає потужним інструментом організованої економічної злочинності, за допомогою якого остання реалізує протизаконні схеми, що розрізняються за ступенем своєї суспільної небезпечності та обсягами заподіюваної шкоди. Ці схеми розробляються висококваліфікованими фахівцями або спеціалізованими організаціями (62% учасників організованих злочинних формувань мають вищу освіту — як правило, економічну, юридичну тощо, а 13% — дві та більше вищих освіт).

При розслідуванні фіктивного підприємництва важливою слідчою дією є *виїмка*, порядок проведення якої регламентується ст. 178–186, 187¹ — 189 КПК України. Виїмку необхідно проводити за місцем проживання і роботи підозрюваних осіб, в офісних, складських, виробничих та інших приміщеннях фіктивного підприємства, у нотаріусів, в органах державної реєстрації, дозвільної системи, територіальних органах державної податкової служби, державних цільових фондів, банківських установах, у підприємств-контрагентів. Причому обов'язковою умовою проведення цієї слідчої дії є раптовість, яка дозволяє зруйнувати позицію, обрану протидіючими особами, і створити умови для одержання необхідної для розкриття і розслідування злочинів інформації¹. Проведення виїмок на початковому етапі розслідування позбавляє злочинців можливості приховати від розслідування матеріальні об'єкти, які мають доказове значення².

¹ Див.: Бахин В. П., Кузьмичев В. С., Лукьянчиков Е. Д. Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел: Учеб. пособ. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1990. – С. 17–18.

² Див.: Сорокотягин В. Г. Некоторые теоретические вопросы планирования расследования преступлений // Версии и планирование расследования. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 234.

За місцезнаходженням фіктивного підприємства, місцем розташування його виробничих, офісних і складських приміщень, місцем проживання, роботи або тимчасового перебування засновників, керівників та працівників фіктивного підприємства виїмки підлягають:

1) установчі та реєстраційні документи: статут підприємства, установчий договір, реєстр акціонерів, протоколи загальних зборів акціонерів (учасників), акти виконавчих та контролюючих органів (накази, розпорядження, протоколи, звіти), свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності, довідка про включення до ЄДРПОУ, свідоцтво про реєстрацію платника податків (у тому числі ПДВ, єдиного податку), дозволи на початок роботи, паспорти засновників (керівників) підприємства і довідки про присвоєння їм ідентифікаційних кодів;

2) документи, що свідчать про здійснення певних видів господарської діяльності: спеціальні дозволи (ліцензії), патенти, рекламні проспекти і оголошення в засобах масової інформації, будь-які господарські, цивільно-правові і трудові угоди;

3) первинні та аналітичні документи бухгалтерського і податкового обліку, фінансової і статистичної звітності різного призначення і ступеня деталізації, перелік яких визначається чинним законодавством; акти та інші матеріали перевірок податкових та інших контролюючих і правоохоронних органів, облікові записи «чорної» (подвійної) бухгалтерії;

4) касові документи: договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність касира, касова книга, журнал реєстрації прибуткових та видаткових касових документів, чекові книжки, журнал реєстрації використання грошових чеків, прибуткові та видаткові касові ордери, акти перевірки наявності грошових коштів і матеріальних цінностей у касі тощо;

5) банківські документи: журнал реєстрації платіжних доручень, журнал реєстрації надходжень на поточний рахунок, витяги з поточного рахунку, заява на відкриття поточного, вкладного (депозитного), валютного рахунків, картка зі зразками підписів і відбитку печатки, платіжні вимоги і доручення тощо;

6) робочі записи службових осіб і працівників підприємства, причетних до розслідуваного злочину: доповідні записки, робочі зошити, щоденники, записники, «чорна» документація, календарі тощо;

7) магнітні та електронні носії інформації, електронні документи та програмне забезпечення, в яких відображено певні відомості стосовно діяльності підприємства (аудіо-, відеозаписи, фото-, кінодоку-

менти; електронні документи, що зберігаються на постійному запам'ятовуючому пристрої, оптичних дисках, дискетах).

За місцезнаходженням нотаріуса, який посвідчував документи про створення або придбання підприємства, виїмці підлягають: 1) примірники установчого договору, протоколу загальних зборів засновників, документи про перехід права власності на корпоративні права, копії заяв про вихід учасників з товариства; 2) копії документів, що посвідчують повноваження учасників нотаріальної дії; 3) документи про оплату нотаріальних послуг тощо.

За місцезнаходженням органів державної реєстрації, податкової служби і цільових фондів виїмці підлягають юридичні справи, звітні документи та акти документальних перевірок фіктивного підприємства.

У штемпельно-граверній майстерні та органі дозвільної системи виїмці підлягають документи, пов'язані з одержанням відповідного дозволу та виготовленням печатки фіктивного підприємства (заява, ескіз печатки, копія свідоцтва про реєстрацію).

У банківській установі за місцем відкриття рахунку (рахунків) фіктивного підприємства виїмці підлягають: юридична справа клієнта; договір на розрахунково-касове обслуговування та інші угоди; картка зі зразками відбитку печатки і підписів осіб, що мають право першого і другого підписів; виписки про рух грошових коштів по рахунку підприємства; платіжні доручення на розпорядження грошовими коштами; чеки на одержання готівки тощо.

У підприємств-контрагентів повинні вилучатись будь-які документи, що свідчать про наявність взаємовідносин з фіктивним підприємством (копії його установчих і реєстраційних документів, комерційні пропозиції, договори, акти, векселі, чеки, ордери, довіреності, накладні, рахунки, квитанції, розписки, незаповнені бланки документів фіктивного підприємства, документи власної «чорної» бухгалтерії тощо.

З метою уникнення недоліків під час виїмки документів проведення цієї слідчої дії треба здійснювати після її ретельної підготовки. З цією метою залежно від місця проведення виїмки необхідно забезпечити участь спеціаліста з державної реєстрації суб'єктів підприємництва, нотаріальної справи, бухгалтерського обліку, фінансиста, з банківської справи, які могли б визначити, які саме документи доцільно піддати виїмці. Важливим є вирішення питання про місце попереднього дослідження документів, забезпечення збереження, недоторканності значної кількості документів шляхом опечатування з наступною їх виїмкою для огляду в міру необхідності проведення експертизи. Йдеться про доку-

менти, що знаходяться у відповідному відділенні банку, бухгалтерії підприємства-контрагента, а також передані до архіву.

Певні труднощі становить виїмка інформації, що зберігається в електронних обчислювальних машинах (ЕОМ). Комп'ютери все частіше використовуються для ведення бухгалтерії, діловодства, виконання інших завдань. Дії з виїмки такої інформації рекомендується здійснювати таким чином, щоб, по-перше, не тільки докладно фіксувати факт вилучення того чи іншого об'єкта, а й описувати і фотографувати його місцезнаходження у взаємозв'язку з іншими виявленими на місці проведення слідчої дії предметами. По-друге, треба вживати заходів щодо збереження виявлених джерел доказів. Слідчий зобов'язаний володіти достатніми знаннями для розуміння роботи комп'ютера та збереження електронної інформації, хоча для проведення обшуку і виїмки комп'ютерної техніки і машинних носіїв інформації рекомендується залучати відповідного спеціаліста.

Слід передбачити і попередити можливі заходи, до яких можуть вдатись злочинці з метою приховування чи знищення електронної інформації в критичних ситуаціях (встановлення паролей, програм знищення інформації, обладнання для створення потужного електромагнітного поля). У процесі підготовки до виїмки необхідно виявити оперативним шляхом чи проведенням допиту керівника підрозділу, особи, яка відповідає за експлуатацію комп'ютерної техніки, чи заблоковане приміщення, де знаходяться ЕОМ, електронною системою допуску або охоронною сигналізацією і які технічні засоби забезпечення використовуються для цього; чи встановлено в ЕОМ спеціальні засоби для знищення інформації у разі спроби несанкціонованого доступу до неї; які встановлено паролі доступів до комп'ютерних баз даних; чи об'єднані ЕОМ підприємства в локальну мережу і чи мають доступ до мережі Internet; чи здійснюється обов'язкове резервне копіювання даних з веденням головного протоколу комп'ютера за день. У процесі виїмки машинних носіїв інформації рекомендується використовувати наявні рекомендації¹ та забезпечити участь спеціаліста (програміста, системного аналітика, інженера з засобів зв'язку).

Результати анкетування слідчих МВС, податкової міліції та прокуратури України свідчать про те, що при розслідуванні фіктивного підприємництва вважають за доцільне проводити виїмки документів у засновників та керівників фіктивної фірми, в органах державної

¹ Див.: *Крылов В. В.* Информационные компьютерные преступления. – М., 1997. – С. 74–79; *Осмотр компьютерных средств на месте происшествия: Методические рекомендации.* – Х., 1999. – С. 6–7.

реєстрації і банківських установах 100% респондентів, в органах державної податкової служби — 77%, у нотаріусів — 63%, у підприємств-контрагентів — 61%, в органах державних цільових фондів — 15%, в органах дозвільної системи — 12%.

Результати узагальнення кримінальних справ показують, що при розслідуванні фіктивного підприємництва виїмка документів проводилась: в органах державної реєстрації — 74,2%, в органах державної податкової служби — 74,2%, у банківських установах — 59,1%, у підприємств-контрагентів — 27,3%, у засновників і керівників фіктивного підприємства — 24,2%, у нотаріусів — 6,1%. В органах дозвільної системи і державних цільових фондів виїмка не проводилась взагалі.

Відповідно до ст.179 КПК України посадові особи і громадяни не мають права відмовлятися пред'явити або видати документи чи їх копії або інші предмети, які вимагає слідчий під час виїмки. У разі одержання відмови слідчий має право провести примусову виїмку відповідно до ч. 4 ст. 178 КПК України з дотриманням порядку, встановленого ч. 5 ст. 177 КПК України. Примусова виїмка з житла або іншого володіння особи проводиться тільки за вмотивованою постановою суду.

Вилучені документи підлягають ретельному огляду. **Слідчий огляд документів** (ст. ст. 190, 191, 195 КПК України) відіграє найважливішу роль в розслідуванні фіктивного підприємництва. Огляд документів — це слідча дія, яка полягає в їхньому вивченні та дослідженні з метою виявлення і фіксації ознак, що надають документам значення речових доказів, встановлення посвідчення викладених у них обставин і фактів, які мають значення для справи¹.

З урахуванням тієї обставини, що з метою приховування вчиненого злочину до складання документів, пов'язаних зі створенням чи діяльністю фіктивного підприємництва, злочинці ставляться з підвищеною увагою. Огляд документів при розслідуванні фіктивного підприємництва має найбільш специфічний характер. Основні завдання слідчого огляду документів полягають у:

— визначенні загальної характеристики документа: який документ оглядається (свідоцтво про державну реєстрацію, статут підприємства, банківська виписка, платіжне доручення тощо), ким і кому він виданий чи адресований, зміст документа, які має реквізити (дата, номер і т. д.), який його зовнішній вигляд;

— встановленні ознак і особливостей документів, які можуть свідчити про факти та обставини, що мають важливе значення для розслі-

¹ Див.: Шепитько В. Ю. Справочник слідователя. – С. 35.

дування злочину: наявність документа у певному місці або у конкретної особи, його зміст, що вказує на обставини злочину, приналежність документа тощо;

— виконанні документа певною особою, наявності в документі змін, що виникли внаслідок підчисток, травлення, дописок тощо; наявності ознак та особливостей, що вказують на спосіб виготовлення чи використання документа та інші ознаки і особливості;

— описі документів, які можуть бути речовими доказами, таким чином, щоб виділити індивідуальність;

— виявленні фактів інтелектуального підроблення, коли в правильному оформлений документ вносяться завідомо неправдиві відомості;

— безпосередньому сприйнятті і вивченні обстановки вчиненого злочину (спосіб вчинення і приховування злочину, кількість осіб, що вчинили злочин, час вчинення злочину та ін.);

— збиранні, аналізі, використанні одержаної інформації для перевірки, уточненні раніше зібраних даних, висуванні слідчих версій та їх перевірці;

— виявленні причин і умов, що сприяли вчиненню злочину (виявленні і фіксації ознак, що вказують на обставини, що сприяли вчиненню фіктивного підприємництва).

Огляд документів, виявлених під час огляду місця події, проводиться від загального до окремого, від найменування та зовнішнього вигляду документа до його реквізитів, змісту та тієї його частини, яка має або може мати значення для розслідування.

При огляді документів слідчий перш за все з'ясовує загальний характер документа, особу, яка його склала, місце його зберігання, особу, відповідальну за збереження; вивчає форму документа, його зміст, вирішує питання про дійсність, вивчає підписи, відбитки печаток, штампів, матеріали, що застосовувались при їх виготовленні, визначає необхідність проведення експертиз, висуває версії про особу, яка виготовила документ та ін. У необхідних випадках може бути залучений спеціаліст (наприклад, з метою визначення підроблення). Документ оцінюється на предмет, чи є операція, відображена в ньому, законною, чи не містить документ ознак матеріального або інтелектуального підроблення. Як матеріальні, так і інтелектуальні підроблення викликають суперечності в документах. Перш ніж працювати з документами, необхідно вивчити особливості організації роботи з ними, що складаються в процесі діяльності конкретного підприємства чи установи.

На самому документі або в місці, де його складено, слід виявляти сліди папілярних узорів, на них можуть знаходитись мікрочастинки

сторонніх речовин (тому при роботі з документами треба користуватися пінцетами з гумовими наконечниками, гумовими рукавичками, паперовими пакетами та ін.), встановлювати спосіб виготовлення документа, колір та вид барвника, тему документа, відомості, що містяться в ньому, назву документа, емоційне забарвлення, грамотність, стиль, наявність певних термінів та ін. У документах можуть бути виявлені сліди виправлень, дописки, суперечності з іншими документами.

Сучасні способи підроблення документів з метою заміни їх початкового змісту можна об'єднати в такі групи:

а) підчищення чи маскуванню первісних записів або реквізитів з наступним внесенням нових;

б) аплікація (зміна шляхом наклеювання додаткових записів чи реквізитів);

в) монтаж (зміна шляхом склеювання частин документа).

Перелічені способи підроблення документів нерідко поєднуються. Підробленню піддаються фрагменти тексту, підпис, номер та дата, «шапка» бланкового документа тощо. Факт підроблення документів встановлюється їх попереднім порівнянням методом зіставлення зі зразками-еталонами. В такий спосіб можуть бути виявлені невідповідність реквізитів, сліди підчищення чи травлення тексту, переклеювання фотокартки тощо. При цьому можуть використовуватися прийоми огляду документа у косопадаючому та проникаючому світлі, ультрафіолетових променях та під мікроскопом. Дослідження в косопадаючому світлі дозволяє встановити місця видалення первісних фрагментів тексту та реквізитів способом підчищення (як джерело світла можна використати настільну лампу). Дослідженням у проникаючому світлі (проти лампи чи вікна) виявляють аплікацію; шляхом використання джерела ультрафіолетових променів можна встановити сліди травлення; мікроскопічним дослідженням (в тому числі з використанням лупи зі збільшенням 4–6 крат) встановлюється спосіб внесення нових записів чи фрагментів у документ¹.

Документи як об'єкт огляду в справах про фіктивне підприємництво можна класифікувати на такі групи (за призначенням та джерелами їх складання):

а) документи, що використовуються під час складання установчих документів або проектів змін до них (паспорти громадян, свідоцтва про державну реєстрацію юридичних осіб — учасників товариства,

¹ Див.: *Моїсєєв О. М.* Державна система експертної профілактики злочинів, що пов'язані з обігом документів. – С. 216–217.

документи, що посвідчують право власності або користування приміщеннями, визначеними як юридична адреса);

б) документи, що складаються під час приготування до створення або придбання підприємства (установчі документи (статут, установчий договір), протокол установчих зборів, заява про добровільний вихід учасника, протокол про примусове виключення учасника тощо);

в) документи, що видаються підприємству відповідними державними органами і посвідчують факт реєстрації чи постановлення на облік як суб'єкта підприємницької діяльності і платника податків і зборів, надають підприємству право на початок роботи та на здійснення певних видів господарської діяльності (дозволи (ліцензії), погодження, патенти);

г) банківські документи — повідомлення про відкриття рахунку, чекові книжки, платіжні вимоги, виписки з банківських рахунків, картки зі зразками підписів і печатки тощо;

г) документи, що складаються в процесі фінансово-господарської діяльності підприємства (договори, накладні, рахунки, акти тощо);

д) документи, що посвідчують права фіктивного підприємства на рухоме чи нерухоме майно, матеріальні та нематеріальні цінності;

е) документи приватного характеру (особисте листування, щоденники, записники, рукописи, чорнові записи).

У процесі криміналістичного аналізу документа увага повинна бути сфокусована на характері і видовій належності документа, його призначенні, справжності; власних ознаках зовнішнього порядку (матеріал, час, місце, спосіб і засоби виготовлення); характері, суті, змісті, деталях, специфічних особливостях відображеного об'єкта; місці, часі, способі, умовах, обставинах фіксування об'єкта; кримінальних і некримінальних змінах фактури, структури, окремих компонентів документа; інформації про осіб, про органи та організації, що мають будь-яке відношення до документа у зв'язку з його виготовленням, зберіганням, передачею, збутом, вивченням, використанням на окремих етапах або на всьому шляху його руху аж до моменту виявлення та криміналістичного дослідження; обставинах, пов'язаних з тим, яким чином документ опинився у розпорядженні осіб, що проводять розслідування; іншій діяльності в кримінальному процесі (місці, часі його виявлення, каналі надходження тощо); цілях і можливостях використання в кримінальному провадженні знайденої при дослідженні документа інформації¹.

¹ Див.: *Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника.* – М.: Юристь, 1997. – С. 106, 109.

У процесі огляду документів слід звернути увагу на такі особливості, що підлягають фіксації у протоколі: найменування та вид документа; ким та кому його було видано чи адресовано; дата виконання документа, його зміст; чим і на якому папері виконано текст; особливості реквізитів документа (відбитки печаток, штампів, підписів) та ін. Доцільно виявляти та фіксувати ознаки матеріального та інтелектуального підроблення документів.

Оглядаючи особисте листування, записники, «чорну» бухгалтерію фіктивних підприємців, основну увагу рекомендується приділяти аналізу їх змісту. Доволі часто це дозволяє одержати важливу інформацію: стосовно співучасників підозрюваного, про яких раніше не було відомостей; установити розміри та масштаби злочинних операцій; одержати адреси та телефони осіб, які можуть бути співучасниками чи свідками у справі; виявити організатора злочинної групи; одержати дані, що характеризують особу підозрюваного; встановити інші обставини, що можуть мати значення для справи.

В процесі огляду документа треба перевірити і встановити відповідність діючих форм документів, послідовність, повноту і правильність заповнення реквізитів, порядкової нумерації і наявність необхідних підписів. Шляхом зіставлення господарської операції, відображеної в документі, з різними взаємопов'язаними показниками, подіями визначається, чи була об'єктивна можливість її виникнення. Також у ході огляду документа слід встановити відповідність здійсненої господарської операції щодо діючих правил, вимог установчих документів, нормативно-правових актів. Перевіряється правильність підсумкових показників, результатів різних обчислень, інших арифметичних дій, що виконуються при оформленні та обробленні документів. Ефективний метод виявлення інтелектуального підроблення документа — це метод зіставлення змісту декількох документів, що відображають однотипні операції. При цьому виявляють відхилення яких-небудь спеціальних показників одного документа від аналогічних показників в інших документах.

При розслідуванні фіктивного підприємництва першочерговою слідчою дією є **допит** засновника (співзасновників) та керівника (керівників) фіктивного підприємства. Важливість цієї слідчої дії зумовлена тим, що інформація, яку слідчий отримує під час допиту, охоплює значну кількість чинників, які дозволяють йому оцінювати та використовувати їх у процесі розслідування і в різних якостях: доказів, орієнтира для провадження інших слідчих дій, даних для здійснення оперативно-розшукових заходів¹.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Допрос как информационный процесс // Проблемы соц. законности. — Х.: Выща школа, 1980. — Вып. 5. — С. 126.

За допомогою допиту слідчий не тільки одержує дані про подію злочину і пов'язані з ним обставини, а й використовує результати допиту для встановлення фактів, раніше йому не відомих, перевіряє й оцінює їх, висуває нові версії¹. Допиту підлягають: 1) засновники і керівники фіктивного підприємства; 2) головний бухгалтер та інші працівники бухгалтерії фіктивної фірми; 3) працівники нотаріальної контори, що посвідчували установчі документи; 4) представники органів державної реєстрації, державної податкової служби, державної статистики, державних цільових фондів, дозвільної системи; 5) працівники банківської установи, що відкривали і обслуговували рахунки фіктивного підприємства, надавали йому кредити; 6) особи, зазначені в документах, вилучених під час виїмки чи обшуку, як партнери по бізнесу (договірні контрагенти); 7) потерпілі від злочину; 8) інші особи, відносно яких є інформація про те, що вони володіють необхідними даними (колеги по роботі, секретарі, машиністки, оператори ЕОМ, інший допоміжний персонал, родичі, друзі).

Предметом допиту є коло тих обставин, які слідчий має намір з'ясувати шляхом допиту. До їх числа належать обставини, пов'язані з самою подією злочину (його способом, місцем вчинення, часом, наслідками тощо), які встановлюють або спростовують винуватість у його вчиненні певних осіб і мотиви їх дій. Практично предмет допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини в справі². В процесі розслідування предмет допиту змінюється, конкретизується.

По справах про фіктивне підприємництво предмет допиту становлять обставини, пов'язані із з'ясуванням таких питань: чи мало місце масове або систематичне вчинення злочину; форма вини; виявлення осіб, причетних до вчинення злочину; хто фактично виконував обов'язки службових осіб, які здійснюють організаційно-розпорядчі функції на підприємстві; встановлення характеру злочинної діяльності кожної з таких осіб; встановлення мотивів злочинних дій; яким чином маскувалась злочинна діяльність; чи складались фальсифіковані документи для полегшення вчинення злочинних дій; зв'язок з іншими злочинами; рух грошових коштів і документів; чи були в наявності у підприємства товари, які є предметами укладених угод; які працівники перебувають у штаті підприємства, що можуть надавати послуги (виконувати роботи), які є предметом укладених угод; наявність фальси-

¹ Див.: Коновалова В. Е. Допрос: Тактика и психология. – С. 5.

² Див.: Шепитько В. Ю. Справочник следователя. – С. 56.

фікованих документів; мотиви злочинної діяльності; яким способом створювалось (придбавалось) фіктивне підприємство, за допомогою службових осіб яких органів; яким чином здійснювалась діяльність злочинців з готування до вчинення злочину, маскуванню злочинної діяльності; особи, причетні до створення фіктивного підприємства; мета створення фіктивного підприємства; зв'язок злочинців з іншими особами; зв'язок фіктивного підприємництва з іншими злочинами.

Метою допиту засновника і керівника фіктивного підприємства є детальне з'ясування обставин та причин створення або придбання юридичної особи. Під час допиту засновника та керівника підприємства необхідно встановити: 1) з якою метою було створене дане підприємство; 2) хто фінансував його створення і на яких умовах; 3) де знаходяться офісні, складські, виробничі приміщення і сховища; 4) хто є дійсним власником підприємства; 5) хто здійснював підготовку пакету установчих документів і дії з державної реєстрації підприємства або внесення змін до установчих документів; 6) компетенцію, коло організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, повноваження щодо укладання угод; 7) хто готував та підписував фінансово-господарські документи для надання контрагентам; 8) чи були виробничі можливості (штат, обладнання, досвід) для виконання укладених угод; 9) з якою метою використовувались одержані від контрагентів кошти; 10) порядок організації обліку і звітності на підприємстві; 11) якими документами підтверджується дійсне використання коштів; 12) чи оберталися одержані кошти на готівку; 13) хто складав і підписував платіжні доручення і подавав їх до банківської установи; 14) яке нерухоме майно є у власності та його місцезнаходження; 15) який є автотранспорт (службовий, особистий), де він знаходиться.

Щодо встановлення фіктивності засновника і керівника підприємства пропонується зосередити увагу на встановленні обставин, які б засвідчували фіктивний характер створення або переоформлення підприємства на іншу особу: її неплатоспроможність і скрутне матеріальне становище, що унеможливило організацію підприємства на власні кошти; розміри здійснених інвестицій не відповідають майновому стану засновника і законне джерело походження доходів відсутнє; відсутність необхідних знань і досвіду, нерозуміння відповідальності за вчинювані дії або хибне уявлення про їх наслідки; вкрай незначна участь підставної особи у діяльності підприємства і водночас фактична участь у справах справжнього керівника; видача документів щодо операцій, здійснюваних підприємством, на ім'я справжнього керівни-

ка, який приховується під виглядом звичайного працівника; наявність довіреності на ведення всіх справ підприємства, виданої працівникові — дійсному керівникові, якщо характер діяльності підприємства не зумовлював необхідність видачі такої довіреності¹.

Результати узагальнення кримінальних справ показують, що допит засновників та керівників підприємства проводився в 83% кримінальних справ. Ефективним виявився 71% проведених допитів.

Важливе місце в матеріалах кримінальних справ даної категорії відводиться показанням свідків. Їх повнота і правдивість залежать від вирішення таких тактичних завдань, що має враховуватись слідчим: а) правильного визначення кола осіб, які володіють інформацією, що має значення для розслідування; б) визначення можливої зацікавленості свідків у тих або інших результатах розслідування чи залежності від осіб, які зацікавлені в цьому; в) нейтралізації чинників, які негативно впливають на поведінку під час допиту (відмова, ухилення від давання показань, неправдиві показання); г) врахування соціальних та психологічних особливостей допитуваного; ґ) вжиття заходів, спрямованих на попередження подальшої відмови від даних правдивих показань².

Свідків фіктивного підприємництва доцільно поділити на такі групи.

1. Особи, яким може бути відома інформація про обставини і умови тих подій, які вони спостерігали, або умови і обставини тих дій, в яких вони брали участь. Серед таких необхідно виділити осіб, які раніше були учасниками (засновниками) або керівниками суб'єкта господарювання; осіб, які здійснювали підготовку установчих документів; незалежних реєстраторів (у разі набуття у власність акцій акціонерного товариства); нотаріусів, які посвідчували установчі документи, і технічних працівників нотаріальних контор; працівників органів державної реєстрації, територіальних органів державної податкової служби, державної статистики та державних цільових фондів, що реєстрували або ставили на облік підприємство; працівників дозвільної системи; працівників банківських установ, які відкривали та обслуговували рахунки підприємства та фізичних осіб.

Проведенню допиту з метою виявлення співучасників повинно передувати з'ясування повноважень тієї чи іншої службової особи шляхом вивчення нормативно-правових (у тому числі локальних) актів, додержання зазначених вимог та причин їх порушення.

¹ Див.: *Шитря А.* Проблемы государственной регистрации предпринимательской деятельности. – С. 184.

² Див.: *Волбуев А. Ф.* Проблемы методики расследования разкраданий майна в сфере підприємництва. – С. 220.

У спеціаліста, який здійснював підготовку проектів установчих документів чи змін до них, необхідно з'ясувати: хто був замовником цих послуг, які документи і ким було надано для складання проектів, чи спілкувалась особа з усіма засновниками, які особливості їх поведінки їй запам'ятались, чи була особа присутньою під час проведення установчих зборів і нотаріального посвідчення установчих документів, які дії зі створення підприємства виконувала дана особа.

У незалежного реєстратора треба з'ясувати: яким чином, за чієї участі і на підставі яких документів вносилися зміни до реєстру стосовно переходу права власності на цінні папери до нового власника.

У нотаріуса і технічних працівників нотаріальної контори може бути отримана інформація про кількість засновників, осіб, що їх супроводжували, кількість сплачених грошей за надані послуги і особу замовника послуг, особливості зовнішнього вигляду і поведінки зазначених осіб. Під час допиту свідків цієї підгрупи необхідно з'ясувати: де було вчинено нотаріальну дію, чи було дотримано у повному обсязі правил здійснення нотаріальних дій, чи було встановлено особу громадянина, який брав участь у нотаріальній дії, чи не мав він фізичних вад, чи не перебував у хворобливому стані; за яким документом встановлювалась особа (за паспортом або іншими документами, які виключають будь-які сумніви щодо особи громадянина); чи було з'ясовано дієздатність громадян і перевірено правоздатність юридичних осіб, які підписували установчий договір; чи було перевірено повноваження представника у разі укладання ним угоди; чи перевірялась справжність підписів учасників угод та інших осіб, які звернулись за вчиненням нотаріальної дії; чи готував нотаріус проекти установчих документів і якщо так, то на чіє прохання; чи підписувались документи у присутності нотаріуса; чи не заважали громадянину підписати документи власноруч якісь фізичні вади, хвороби або інші поважні причини, якщо так, то хто розписався замість нього, чи відбулось це за дорученням громадянина і в його присутності та в присутності нотаріуса; чи були під час вчинення нотаріальних дій виявлені які-небудь порушення законодавства громадянами або окремими службовими особами; яких заходів було вжито для їх врегулювання; чи не викликала справжність поданих документів сумнівів; чи відповідав зміст посвідчуваних документів вимогам закону і дійсним намірам сторін; чи з'ясовував нотаріус дієздатність учасників угоди; чи не було підстави вважати, що хтось із учасників угоди є недієздатною особою.

У працівників органу державної реєстрації, які здійснювали дії з державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, під час

допиту необхідно з'ясувати: чи у повному обсязі, коли і ким було подано пакет документів на державну реєстрацію підприємства; яким чином було подано (поштою або особисто); чи клопотав хто-небудь про прискорену реєстрацію, якщо так, то хто саме і в який спосіб; хто отримував документи після реєстрації.

У працівників органу дозвільної системи треба з'ясувати: яким чином було видано дозвіл на виготовлення печатки і штамп, чи видавався такий дозвіл взагалі, кому видавався (особі, зазначеній в документах на видачу дозволу, чи працівникові штемпельно-граверної майстерні, якої саме).

У працівників територіального органу державної податкової служби, в якому підприємство повинно бути взято на облік як платник податків, слід з'ясувати: чи було дотримано 20-денний строк звернення до податкового органу для взяття юридичної особи на облік; чи реєструвалось підприємство як платник податку на додану вартість або як платник єдиного податку; чи у повному обсязі було подано необхідний для взяття на облік пакет документів; чи належним чином були оформлені документи, що додавались до заяви про взяття на облік, і якщо ні, то які документи містили недоліки та які саме; хто саме надав документи: особисто засновник (засновники) або уповноважена ним (ними) особа, або призначений керівник, або головний бухгалтер; яким чином було ідентифіковано осіб, котрі здійснювали постановку підприємства на облік; чи супроводжував заявника хто-небудь з працівників податкового органу; чи клопотав хто-небудь про прискорену реєстрацію, якщо так, то хто саме і в який спосіб, чи було зареєстровано заяву в загальному відділі (канцелярії); ким було зафіксовано факт подання заяви в журналі реєстрації заяв та повідомлень про взяття на облік (перереєстрацію, реорганізацію, внесення змін) платників податків за ф. № 2-ОПП; чи перевірялися паспортні дані засновників і керівників підприємства та встановлювалося місцезнаходження платника податків працівниками підрозділу податкової міліції, ким саме і яким чином; чи своєчасно (протягом двох робочих днів) було взято на облік платника податків і якщо ні, то з яких причин; чи подавалось до податкового органу повідомлення про відкриття рахунку, яким чином (поштою чи особисто заявником), ким саме; чи подавалась у визначені строки обов'язкова податкова звітність, ким саме і яка; чи сплачувало підприємство податки, які саме і в яких обсягах; чи змінювало підприємство місцезнаходження і чи здійснювало передбачену в зв'язку з цим процедуру зняття з обліку і взяття на облік в іншому податковому ор-

гані; чи здійснювались документальні перевірки дотримання вимог податкового та валютного законодавства або перевірки з окремих питань, з яких підстав, де і за чиєї участі; чи були виявлені в результаті перевірок порушення податкового законодавства, які саме, яким чином було врегульовано спір; хто брав участь в оформленні матеріалів перевірки і врегулюванні спірних питань; чи було дотримано порядок зняття платника податків з обліку, хто подавав документи на зняття підприємства з обліку.

Поведінка перелічених свідків залежить від того, чи були порушені ними чинні правила при виконанні ними своїх службових обов'язків. За цим може критись зацікавленість у невстановленні певних фактів, що зумовлює відповідну позицію на допиті¹.

У банківських працівників, уповноважених на відкриття та обслуговування рахунків підприємства, слід з'ясувати: хто саме звертався за відкриттям рахунку, чи не було пропущено строки для відкриття рахунку, чи не клопотав хто-небудь з працівників банку або сторонніх осіб про сприяння у відкритті і обслуговуванні рахунку; які рахунки і в якій кількості було відкрито; чи робив уповноважений працівник банку в присутності осіб, які відкривають рахунки, копії сторінок паспорта або документа, що його замінює; яким чином відбувалась ідентифікація особи, котра відкривала рахунок; чи не було виявлено підроблення (недостовірність) документів, наданих для відкриття рахунку, в чому воно полягало, чи повідомлялись про це органи внутрішніх справ; чи здійснювалась перевірка поданих документів на відповідність їх чинному законодавству, зокрема: а) чи були розшифровані підписи осіб на заяві про відкриття рахунку з обов'язковим зазначенням прізвища й ініціалів та чи були вони ідентифіковані з підписами в картці зі зразками підписів та відбитком печатки; б) чи відповідало свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності встановленому зразку; в) чи відповідали посвідчувальні написи нотаріуса на документах затвердженим формам; чи у повному обсязі було подано пакет документів, необхідних для відкриття рахунку; за яких умов і обставин здійснювалось розрахунково-касове обслуговування підприємства; чи встановлювалась підприємству електронна система «клієнт-банк»; якими особливостями характеризуються операції підприємства на рахунку; хто і як часто надавав до банку платіжні доручення, рахунки для оплати, а також отримував готівку; чи не припинялись тимчасово операції на рахунках і якщо так,

¹ Див.: Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – С. 223.

то на підставі яких документів; з яких підстав, на основі яких документів і яким чином було закрито рахунок підприємства; чи не вилучалась з установи банку справа з юридичного оформлення рахунку.

Поведінка зазначених осіб, як і працівників фіктивних підприємств та їх договірних контрагентів, багато в чому визначається залежністю від роботодавця та його службових осіб. Тому вони зазвичай знаходяться під впливом позиції, вказівок своїх керівників. Але їх негативна позиція може бути викликана також прагненням приховати і свої дії, які тією чи іншою мірою сприяли вчиненню злочину¹. Службові особи банківських установ, які обслуговували розрахункові операції фіктивних підприємств або надавали їм кредити (керівники, головні бухгалтери, начальники відділів тощо), зазвичай займають під час допиту ту позицію, яка залежить від ролі банку в реалізації злочинних механізмів діяльності фіктивного підприємства. Тому вона може коливатись від позиції надання повної інформації з питань, що цікавлять слідство, до позиції утаювання певних фактів, які компрометують банк або його керівних осіб.

2. Громадяни, службові особи, які зробили повідомлення і заяви, що стали приводом і містили підстави для порушення кримінальної справи (ревізори, інспектори державної податкової служби, договірні контрагенти тощо). Ця група свідків встановлюється за первісними матеріалами, на підставі яких порушено кримінальну справу. Такі особи можуть дати пояснення по факту зловживань, порушень, про результати аналізу тощо.

Матеріали ревізій, інвентаризацій і перевірок, що слугували підставою для порушення кримінальної справи про фіктивне підприємство, містять дані про осіб, які здійснювали зазначені заходи; відомості про деяких працівників підприємств, що перевіряються. Іноді виникає необхідність допитати ревізора, якщо матеріал, що став підставою для порушення кримінальної справи, не дає необхідної інформації. Ревізори також можуть повідомити інформацію про присутність під час перевірки відповідних фахівців, про досліджені документи, про поведінку працівників під час перевірки підприємства, що ревізується. При допиті осіб, які брали участь у перевірках, нерідко встановлюються свідки з числа відвідувачів, працівників підприємства, що можуть повідомити певні факти.

3. Працівники фіктивних підприємств (працівники бухгалтерії, секретарі-референти, менеджери, водії, кур'єри тощо). Їх поведінка під

¹ Див.: *Волубуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – С. 223.

час розслідування злочину багато в чому визначається залежністю від роботодавця та його службових осіб. Тому вони можуть знаходитись під впливом позиції, вказівок своїх керівників. Але важливо врахувати також можливість існування у таких осіб і своїх інтересів, які можуть не збігатися з інтересами керівника або засновників фіктивного підприємства¹. Вони могли звернути увагу на часту появу в службових кабінетах незнайомих осіб, їх розмови з підозрюваними, спільні поїздки та ін. Але серед подібних свідків можуть виявитися і такі, що мають особисту неприязнь до підозрюваного або, навпаки, є його друзями, тому до їх показань слід ставитись критично.

Під час допиту свідків цієї категорії необхідно з'ясувати такі питання: якими видами діяльності займалося дане підприємство; які функціональні обов'язки конкретної особи; який порядок оформлення фінансово-господарських операцій; чи знав працівник щось про незаконні операції, що здійснюються під прикриттям даного підприємства.

4. Службові особи та інші працівники договірних контрагентів.

Для виявлення осіб даної групи має значення вивчення укладених угод, виписок про рух коштів по банківському рахунку фіктивного підприємства. У процесі допиту осіб цієї категорії необхідно з'ясувати, на підставі чого вони зробили висновок про фіктивність підприємства; в яких відносинах перебували зі службовими особами підприємства; чи отримували вони товари, послуги, роботи; чи розраховувались за них. Такі особи беруть безпосередню активну участь у діяльності своїх підприємств. Лінія їх поведінки може формуватися під впливом двох чинників: а) бажання відшкодувати завдану підприємству шкоду; б) бажання уникнути виявлення правоохоронними органами правопорушень з їх боку. Така суперечливість у мотивах суттєво впливає на вибір ними лінії поведінки під час допиту. Тому одним з тактичних завдань цієї слідчої дії є, з одного боку, посилення їх прагнення до відшкодування заподіяних збитків і надання в цьому допомоги слідчому, а з другого — нейтралізація побоювань відносно виявлення правопорушень у господарській діяльності. Дана категорія свідків має схильність замовчувати певні факти, пов'язані з неправомірними діями самого свідка при здійсненні господарської діяльності².

Даванню показань при допиті завжди передують нагадування обставин, пов'язаних з подією злочину, які слугують підставою для виклику

¹ Див.: *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – С. 222.

² Див.: Там само. – С. 222.

на допит¹. Слід зазначити, що між моментом вчинення фіктивного підприємництва, моментом здійснення під його прикриттям забороненої діяльності і моментом початку розслідування проходить іноді досить тривалий проміжок часу. Крім того, через руки деяких осіб, що беруть в оформленні фінансово-господарських операцій (неспівучасники), згідно з їх функціональними обов'язками проходить значна кількість різних і звичайних для них документів, унаслідок чого вони можуть дійсно не пам'ятати деяких моментів або деталей події.

5. Родичі, близькі знайомі злочинців, співробітники, колеги. Допитуються в основному про особу злочинця, спосіб його життя, стосунки з іншими працівниками, про його доходи, витрати, придбання тощо.

Виявлення і допит свідків на початковому етапі розслідування злочину має важливе значення, оскільки саме на цьому етапі розслідування можливе виявлення з достатньою повнотою осіб, які можуть повідомити слідству необхідні відомості. До того ж показання свідків, допитаних на початковому етапі розслідування, нерідко сприяють найшвидшому встановленню способу вчинення злочину, викриттю підозрюваних у ньому, а також виявленню інших фактичних обставин, необхідних для подальшого висунення версій у справі. Характер дій, спрямованих на виявлення свідків на початковому етапі розслідування, залежить насамперед від умов збирання матеріалів, які слугували підставою для порушення кримінальної справи. У цьому зв'язку розрізняють справи про злочини: а) порушувані за оперативно-розшуковими заходами у зв'язку із затриманням працівників підприємств, установ, організацій по гарячих слідах, а також за заявами громадян, про які злочинці не поінформовані; б) порушувані за матеріалами ревізій, перевірок, інвентаризацій, про що відомо злочинцям. З урахуванням цього поділу і будується допит свідків.

Тактичні прийоми проведення допиту залежать від ситуації, що складається на допиті, характеру інформації. Найчастіше свідкам пропонується розповісти все, що їм відомо по справі. Це допоможе слідчому одержати необхідну інформацію і не продемонструвати обсяг своєї поінформованості. Після вільної розповіді слідчий ставить необхідні питання. Важливо з'ясувати при допиті, чи не збереглися у свідка які-небудь речові докази. Іноді доцільно пред'являти окремі документи, по яких вони можуть дати свої показання.

Слідчий може одержати необхідну інформацію з матеріалів ревізій, інвентаризацій, перевірок. Ці матеріали можуть бути джерелом інфор-

¹ Див.: Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. – С. 38.

мації про способи вчинення злочинів, приховування злочинів, причини злочину, обставини, що сприяли вчиненню злочину, зв'язок фіктивного підприємництва з іншими злочинами та ін. У осіб, які проводили ревізію, інвентаризацію, документальну перевірку, з'ясовуються відомості, що цікавлять слідчого: чи були при проведенні відповідних заходів дотримані необхідні вимоги, забезпечені права тих, кого ревізували, чи всі документи досліджені, чи правильно зроблені висновки, чи підтверджені вони відповідними документами, доказами, чи не варто провести додаткову ревізію. При допиті свідків слід пам'ятати, що вони можуть перебувати у добрих стосунках зі злочинцями.

Складність становлять допити родичів підозрюваного, обвинуваченого. Найчастіше показання цих свідків стосуються фактів перебування підозрюваного в певному місці, способу життя, поведінки тощо. Найбільш дієвим чинником впливу на їх позицію на допиті є стан їх взаємостосунків з підозрюваним та особисті якості. Їх показання не завжди відповідають дійсності. Вони намагаються вигородити підозрюваного, обвинуваченого, оскільки не бажають, щоб близьку людину було засуджено, або через побоювання втратити джерело одержання коштів.

Інші особи також можуть давати неправдиві показання з корисливої або іншої особистої зацікавленості, між ними і родичами підозрюваного, обвинуваченого може існувати змова. Для такого типу свідків характерна непряма відмова від давання показань або, навпаки, від них може надійти досить великий обсяг інформації, але вона виявляється неточною, такою, що важко перевіряється. Важливо виявити істотні суперечності в показаннях підозрюваного, обвинуваченого та його родичів. Ефективним тактичним прийомом для одержання правдивих показань є раптове пред'явлення допитуваному речових доказів, несподівана постановка запитань, до відповіді на які неправдивий допитуваний не встиг підготуватись.

Існують свідки, що допомагають підозрюваному, обвинуваченому легалізувати всі проведені операції. Такими можуть бути друзі, колеги підозрюваного. Як правило, вони є особами з позитивною репутацією і можливостями для здійснення подібних дій.

При розслідуванні фіктивного підприємництва проведення допиту підозрюваних має деякі особливості. Найбільшу складність становить процес одержання необхідних даних від особи, яка заперечує факт вчинення злочину. Не меншою складністю часом відрізняється допит підозрюваного, який частково визнає свою вину. Доказування по справах такої категорії є складним процесом, поставлена мета досягається зви-

чайно лише в результаті проведення цілої серії допитів, поєднаних з іншими слідчими діями. Найчастіше застосовуються тактичні комбінації (що сприяють встановленню психологічного контакту, актуалізації забутого в пам'яті допитуваного, викриттю неправди в показаннях).

Під час допиту членів злочинного угруповання, які підозрюються у вчиненні фіктивного підприємництва, необхідно врахувати характер їх взаємостосунків і вміло використовувати їх нерідко протилежні інтереси. Суперечності в показаннях таких осіб, різний обсяг інформації, що повідомляється ними з приводу тих саме обставин, як правило, порушують спільність їх позицій, породжують взаємну недовіру і прагнення вигородити себе або зменшити свою роль у злочині за рахунок інших. У подібній ситуації рекомендується пробудити у допитуваного переживання, пов'язані з можливістю «запізнитися» зі щирим каяттям¹.

Під час розслідування фіктивного підприємництва слідчий вимушено наштовхується на необхідність встановлення обставин, які вимагають застосування різних спеціальних знань. Специфіка розслідування даного злочину зумовлює потребу в якомога ширшому залученні спеціалістів з різних галузей знань.

Юридична наука і практика розрізняють чотири форми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності. Одна із них — непроцесуальна — має консультативний характер; три — процесуальні форми: участь спеціаліста в провадженні слідчих дій (ст. 128¹ КПК України); призначення документальних ревізій, перевірок (ст. 66 КПК України); проведення експертиз (ст.ст. 75, 196 КПК України)².

До участі в слідчих діях спеціалісти залучаються при: 1) необхідності спеціальних знань і навичок; 2) одночасному застосуванні низки засобів криміналістичної техніки; 3) необхідності виконати великий обсяг роботи, яка вимагає спеціальних знань і навичок.

Участь спеціаліста у провадженні слідчих дій при розслідуванні фіктивного підприємництва найбільш поширена при проведенні обшуків, виїмок, огляді документів тощо.

Найбільш оптимальною і відпрацьованою формою використання спеціальних знань є **призначення судових експертиз**. Без документального підтвердження виявлених фактів здійснення заборонених видів діяльності або використання статусу юридичної особи з метою

¹ Див.: Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков — 2-е изд., перераб и доп. — М.: Юристъ, 2000. — С. 466.

² Див.: Корж В. Використання спеціальних знань у дослідчій перевірці інформації про економічні злочини // Вісник прокуратури. — 2001. — № 5 (11). — С. 36.

приховування незаконної діяльності довести вину суб'єктів, що вчинили злочин, неможливо. В юридичній літературі зустрічаються твердження про те, що саме експертна оцінка дій підозрюваних слугує основним доказом по кримінальній справі досліджуваної категорії¹.

Загальновизнаною є думка, згідно з якою основною характеристикою фіктивного підприємництва є сутнісний момент, який проявляється у фіктивності (удаваності) офіційних намірів злочинців. Створення фіктивного підприємства є не самоціллю, а засобом здійснення протиправної діяльності². Суб'єкт підприємництва створюється або придбавається не для досягнення тієї соціально корисної мети, яка проголошена чинним законодавством та його установчими документами. Засновники фіктивного підприємства переслідують інші, протиправні цілі. Діяльність з підготовки до їх досягнення знаходить свій зовнішній прояв у такому.

Фіктивне підприємство, як правило, створюється або придбавається з численними порушеннями вимог чинного законодавства. Значно поширеними є випадки фальсифікації установчих документів шляхом внесення до них недостовірної інформації про засновників та інші суттєві обставини, використання підроблених документів. Для цього із втрачених або викрадених паспортів реально існуючих громадян вилучаються фотокартки їх власників і вклеюються фотокартки осіб, які здійснюють офіційні дії зі створення фіктивного підприємства, або підроблюються документи на ім'я неіснуючих осіб³.

Непоодинокими є випадки використання підроблених печаток і штампів нотаріусів, органів державної реєстрації, органів державної податкової служби і державних цільових фондів⁴. Реєстрація здійснюється за вигаданою адресою, зазначеною у зфальсифікованому договорі оренди⁵.

При детальному вивченні механізму взаємодії фіктивного підприємства з іншими суб'єктами господарювання встановлюються такі

¹ Див.: *Александров И. В.* Налоговые преступления: Криминалистические проблемы расследования. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002 – С. 224.

² Див.: *Преступления в сфере экономики. Уголовно-правовой анализ и квалификация / Б. Д. Завидов, О. Б. Гусев, А. П. Коротков, И. А. Попов, В. И. Сергеев.* – М.: Экзамен, 2001. – С. 118.

³ Див.: *Курман А. В.* Способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами // *Проблеми законності.* – 2001. – № 47. – С. 185.

⁴ Див.: *Про ознаки фіктивної фірми:* лист ДПА від 21 травня 1999 р., № 229/4/25-1210 // *Юрид. вісник України.* – 1999. – № 27. – С. 5.

⁵ Див.: *Глушкова Е.* Стадии и методы «отмывания» денежных средств в финансовой системе государства // *Финансовое право.* – 1998. – № 12. – С. 186.

криміналістично значущі факти: підписи на договорах та інших документах від імені засновника або керівника не відповідають підписам осіб, які офіційно постають засновником або керівником підприємства; угоди, накладні (товарні й податкові) керівник підприємства не підписував і право на це нікому не делегував; товари (роботи, послуги) керівник підприємства нікому не передавав і оплату за це не отримував; усі грошові кошти, що надходили на банківський рахунок, знімались готівкою, яка передавалась договірним контрагентам невстановленою особою, що діяла від імені фіктивної фірми на підставі підроблених документів¹. Угоди, укладені фіктивним підприємством з метою надання злочинним зв'язкам вигляду легальних фінансово-господарських правовідносин, у судовому порядку визнаються недійсними.

Шляхом провадження технічної експертизи документів можна встановити ознаки підроблення установчих, реєстраційних та інших документів, визначити спосіб внесення змін у документ, встановити зміст видаленого тексту, а також способи підроблення відбитків печаток і штампів на документах, що надають право на державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності, отримання дозволів на виготовлення печаток і штампів, взяття на облік у податкових органах і державних цільових фондах, відкриття банківських рахунків, здійснення фінансово-господарських операцій, певних видів підприємницької діяльності. При розслідуванні такого роду злочинів технічна експертиза документів має власну специфіку, зумовлену широким використанням документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки, а також використання печаток і штампів, виготовлених за сучасними іноземними технологіями.

Почеркознавча експертиза встановлює виконавця рукописного тексту або підпису в різноманітних документах (договорах, актах приймання-передачі виконаних робіт, рахунках-фактурах, накладних, митних деклараціях тощо). Дактилоскопічна експертиза встановлює за слідами пальців рук факт контактної взаємодії підозрюваного з різними предметами (печатками, штампами, кліше підписів керівників фіктивних підприємств, службових осіб державних органів), готівковими грошовими коштами, документами тощо, вилученими під час огляду, виймки чи обшуку або викинутими підозрюваним під час затримання.

¹ Див.: Губанова І. В. Недоліки, які виникають в актах податкової служби при перевірках господарської діяльності підприємств, що мали відносини з фіктивними фірмами // Проблемні питання судово-економічної експертизи: Мат. наук.-практ. сем. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 50–53.

З урахуванням тієї обставини, що податковий і бухгалтерський облік, а також діловодство у значній частині підприємств здійснюються з використанням ЕОМ, під час розслідування даної категорії справ виникає необхідність у призначенні експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів.

Розслідування фіктивного підприємництва і пов'язаних з ним злочинів неможливе без аналізу фінансово-господарської діяльності конкретного суб'єкта підприємництва, а іноді й декількох підприємств і банківських установ у взаємодії. У необхідних випадках для підтвердження висновків попередніх ревізій та документальних перевірок необхідно призначити судово-бухгалтерську і фінансово-економічну експертизи. У більшості випадків по справах про фіктивне підприємництво доцільно призначати комплексну судово-бухгалтерську та фінансово-економічну експертизу.

Головними завданнями судово-бухгалтерської експертизи є встановлення документальної обґрунтованості недостач або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду і місця їх утворення, а також розміру завданої матеріальної шкоди; правильності документального оформлення операцій з приймання, зберігання, реалізації товарно-матеріальних цінностей та руху грошових коштів; відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку і звітності; кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечувати дотримання вимог нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку; документального обґрунтування списання сировини, матеріалів, готової продукції і товарів; правильності визначення оподаткованого прибутку (доходу) підприємств різних форм власності та обчислення податків; недоліків в організації бухгалтерського обліку, які сприяли чи могли сприяти завданню матеріальної шкоди або перешкождали її своєчасному виявленню. Перед експертом-бухгалтером можуть бути поставлені й інші завдання, виконання яких пов'язано з перевіркою дотримання порядку ведення бухгалтерського обліку й звітності, складання балансів, записів в облікових реєстрах бухгалтерського обліку тощо¹.

Фінансово-економічна експертиза дозволяє оцінити правильність планування і відображення планових показників у державній звітності, законність утворення та використання грошових фондів і кредитів,

¹ Див.: *Волобуєв А. Ф.* Розслідування і попередження розкрадань у сфері підприємництва. Навч. посіб. / За ред. проф. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 179–180.

економічну обґрунтованість укладання договорів, ціноутворення, визначення виробничих витрат тощо¹. Головними завданнями фінансово-економічної експертизи є встановлення джерел формування фінансових ресурсів підприємства; дотримання правил нарахування і строків сплати податків та інших обов'язкових платежів; дотримання визначених законодавством правил фінансування та кредитування; платоспроможності підприємства (здатності виконувати зобов'язання перед поставальниками, кредиторами, державою, трудовим колективом і власниками підприємства); дотримання законодавства про зовнішньоекономічну діяльність; чи за призначенням використовувались кредитні кошти; чи були достатніми підстави для перерахування коштів за межі України; чи було повернуто грошові кошти або матеріальні цінності на територію України.

З урахуванням усіх зібраних по справі доказів на вирішення фінансово-економічної експертизи доцільно поставити такі питання: яка мета і предмет діяльності підприємства (передбачені в установчих документах і фактичні); яку саме діяльність здійснювало підприємство, чи передбачена вона його установчими документами; якими основними й оборотними засобами володіло підприємство, джерела їх придбання, а також джерела фінансування його діяльності; наявність на підприємстві працівників (персоналу) для виконання передбачених установчими документами видів діяльності; чи могли забезпечити наявні у підприємства основні й оборотні кошти можливість здійснення статутних видів діяльності, а також виконання підприємством взятих на себе договірних зобов'язань.

Для дослідження експерту разом з постановою про призначення експертизи необхідно надати вилучені у фіктивного підприємства та його контрагентів: баланси, звіти, накопичувальні (оборотні) відомості, журнали-меморіальні ордери, акти, накладні, банківські виписки, платіжні доручення, розрахункові платіжні відомості, касові книги, касові звіти, чекові та лімітні книжки, книги реєстрації прибуткових і видаткових касових ордерів, платіжних вимог і доручень, копії договорів, книги видачі довіреностей, трудові угоди (контракти), посадові інструкції працівників підприємства, таблиці, наряди, звіти матеріально відповідальних осіб з додатками, договори про повну індивідуальну матеріальну відповідальність, картки обліку основних засобів та інші первинні й зведені документи бухгалтерського обліку та звітності; накази по підприємству, установчі документи (статут, установчий до-

¹ Див.: Судебная экспертиза / Под ред. Н. А. Селиванова. – М., 1980. – С. 182.

говір тощо), протоколи зборів вищого керівного органу підприємства; ліцензії, патенти на здійснення певних видів діяльності; акти звірок взаємних розрахунків з контрагентами; копії й оригінали векселів, інших цінних паперів; ділове листування з іншими суб'єктами господарювання; чорнові записи внутрішньої звітності; матеріали інвентаризації, акти ревізій та перевірок контролюючих органів¹.

У сучасних умовах розслідування висновок експерта-бухгалтера або експерта-економіста в більшості випадків є одним з найбільш ефективних засобів, який дозволяє виявити вчинення під прикриттям фіктивного підприємства незаконних або заборонених видів діяльності, довести фіктивність створеної юридичної особи.

§ 4. Тактичні операції початкового етапу розслідування

Розслідування фіктивного підприємництва ставить перед слідчим завдання різних рівнів, для вирішення яких недостатньо виконання окремих слідчих дій. Розслідування даного виду злочинів передбачає необхідність розгляду взаємозв'язку проведення цих дій, визначення найбільш доцільних їх комплексів. У процесі розслідування слідчі дії використовуються не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими діями і заходами для вирішення певного завдання, в необхідній послідовності їх реалізації. Ця обставина викликає необхідність проведення тактичних операцій — певних комплексів слідчих, організаційних та оперативно-розшукових дій, що мають на меті вирішення завдань розслідування, які виникають у типових ситуаціях². Визначальною рисою тактичних операцій є об'єднання декількох дій, які одночасно або в близькій часовій послідовності виконуються для досягнення поставленої мети³.

За характером проміжних завдань розслідування, на вирішення яких спрямовані тактичні операції, науковці та практичні працівники розрізняють такі їх види: 1) «Збирання первісного матеріалу»; 2) «Викриття

¹ Див.: *Разіна Л. К.* Підготовка матеріалів для призначення експертизи по справах, пов'язаних з розкраданням кредитних ресурсів / Проблемні питання судово-економічної експертизи. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 35.

² Див.: *Матусовський Г. А.* Методика расследования хищений: Учеб. пособ. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 36.

³ Див.: *Коновалова В. Е.* Организация расследования хищений государственного и общественного имущества. – С. 34.

злочинця»¹; 3) «Пошук та встановлення осіб, що переховуються від слідства»²; 4) «Встановлення співучасників злочину»; 5) «Загримання особи, яка вчинила злочин»³; 6) «Груповий обшук»⁴; 7) «Виявлення злочину»; 8) «Встановлення будь-яких обставин, що входять до предмета доказування»; 9) «Встановлення особи, яка вчинила злочин»⁵; 10) «Збирання інформації про злочин, пов'язаний з використанням електронної пошти»⁶; 11) «Встановлення знарядь злочину»⁷.

При виявленні ознак фіктивного підприємництва підлягають встановленню: 1) обставини створення або придбання юридичної особи (додержання законодавства під час створення (придбання), характер і зміст допущених порушень); 2) дійсність установчих, реєстраційних і фінансово-господарських документів; 3) мета створення фіктивного підприємства; 4) законність здійснюваної діяльності; 5) особи, причетні до вчинення злочину, та ступінь їх вини; 6) майно і грошові кошти, необхідні для відшкодування заподіяних збитків.

З метою вирішення поставлених завдань доцільним є проведення тактичних (оперативно-тактичних) операцій, серед яких найбільшу значущість становлять такі: «Державна реєстрація», «Документ», «Підставна особа», «Співучасники», «Розшук злочинця, що переховується»,

¹ Див.: *Логинов Е. А.* Тактическая операция «Изобличение преступника» и некоторые вопросы тактики допроса подозреваемого при расследовании умышленных убийств, совершенных организованной группой // *Современные проблемы правоохранительной деятельности*: Сб. науч. тр. – Сыктывкар: МССШМ МВД Российской Федерации, 1995. – С. 17–23.

² Див.: *Решетников В. Я., Степанов В. В.* Тактическая операция по розыску и задержанию преступников // *Вестник Саратовской государственной академии права*. – 1995. – № 4. – С. 75–90.

³ Див.: *Валеев М. Н.* Особенности тактической операции «Задержание преступника с поличным» по делам о вымогательстве // *Уч. зап. Ульянов. гос. ун-та*. – 1999. – Вып. 1. – С. 99–103.

⁴ Див.: *Денисюк С. Ф.* О тактической операции «групповой обыск» и ее роли в расследовании преступлений, совершаемых организованными преступными группами // *Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Мат. міжнар. наук.-практ. конф.*, 15–16 грудня 1998 р. – Х., 1999. – С. 218–220.

⁵ Див.: *Галанов В. А., Грищенко Л. Л.* Взаимодействие органов следствия и дознания при проведении тактической операции «следственный осмотр» по делам об уголовно наказуемых нарушениях авторских прав в области распространения аудио-, видеопродукции // *Следователь*. – 2003. – № 2. – С. 30–31.

⁶ Див.: *Жвалюк В.* Налоговая милиция: весомый вклад в укрепление экономики // *Вестник налоговой службы Украины*. – 2001. – № 40.

⁷ Див.: *Космодельянская Е. Е.* Многоуровневая тактическая операция по установлению лиц, совершивших преступление в условиях неочевидности: теоретические разработки и практические возможности // *Актуальные проблемы раскрытия и расследования преступлений*. – Красноярск, 2002. – Вып. 4. – С. 139–144.

«Забезпечення відшкодування матеріальних збитків». Результати анкетування слідчих МВС, податкової міліції та прокуратури України показують, що до проміжних завдань розслідування фіктивного підприємництва належать: встановлення способів та мети створення (придбання) фіктивного підприємства — 74% респондентів; встановлення підставного характеру керівника і засновника (співзасновника) фіктивного підприємства — 43%; встановлення співучасників з боку організаторів фіктивного підприємства — 43%; встановлення особи контрагента, який сприяв вчиненню злочину — 37%; забезпечення відшкодування матеріальних збитків — 63%; затримання по гарячих слідах — 29%.

На стадії дослідчої перевірки інформації про можливе вчинення фіктивного підприємництва проводиться *оперативно-тактична операція «Державна реєстрація»*, яка охоплює комплекс оперативно-розшукових та організаційних дій, спрямованих на виявлення ознак злочину. Діяльність оперативних підрозділів повинна бути спрямована на збирання даних про підприємство, його засновників і керівників, осіб, які брали участь у діях зі створення (придбання) підприємства, його наступній фінансово-господарській діяльності.

Розпочинати роботу щодо збирання інформації про підприємство необхідно з одержання та вивчення даних про юридичну особу. Таку інформацію можна одержати в державному органі реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, територіальному органі державної податкової служби або територіальному органі державної статистики шляхом витребування документів, опитування осіб, отримання пояснень. Шляхом встановлення зовнішнього спостереження, оперативного укорінення в злочинну групу, зняття інформації з каналів зв'язку, негласного проникнення в приміщення з метою їх огляду, а також огляду документів, що зберігаються там, такі відомості можна одержати від підозрюваних осіб.

При ознайомленні з установчими та реєстраційними документами слід з'ясувати дані про керівників підприємств, засновників та власників і перевірити їх за адресним бюро на предмет проживання чи виїзду з даної місцевості, а також щодо наявності судимості. Через паспортний стіл або через автоматизоване робоче місце (АРМ) податкової міліції «Реєстр втрачених та викрадених паспортів» необхідно перевірити, чи не є паспорт, на який оформлено підприємство, втраченим або викраденим.

Під час проведення цієї операції треба встановити факт офіційної реєстрації фіктивного підприємства як суб'єкта підприємницької діяльності, в тому числі: 1) в органі державної статистики, який зареєстру-

вав підприємство у ЄДРПОУ; 2) в органі, який здійснив державну реєстрацію підприємства (встановити працівників органу, які готували і підписували документи про реєстрацію, дату прийняття і номер рішення про державну реєстрацію підприємства); 3) в органі державної податкової служби, в якому як платник податків зареєстроване підприємство (встановити осіб, які здійснювали ідентифікацію замовників і керівників, готували і підписували документи про реєстрацію платника податків; дату прийняття і номер рішення про державну реєстрацію підприємства, одержання свідоцтва про реєстрацію платника ПДВ, платника єдиного податку тощо).

Для вирішення завдань оперативно-тактичної операції «Державна реєстрація» необхідно: 1) встановити, які документи були надано уповноваженій особі для здійснення відповідних дій зі створення/придбання підприємства; 2) встановити місцезнаходження документів; 3) вивчити зміст вилучених документів і перевірити дані, що містяться в них.

Якщо відомості про офіційну реєстрацію не підтверджуються ні органом державної реєстрації, ні органом статистики, то версія про вчинення фіктивного підприємництва відхиляється, перевіряється версія про вчинення іншого злочину (підроблення, шахрайство тощо).

Після підтвердження факту державної реєстрації даного підприємства треба встановити факти, які можуть свідчити про те, що державна реєстрація відбулась з порушенням чинного законодавства, в тому числі установчі документи підприємства складено і затверджено за втраченим паспортом громадянина — засновника без його відома і присутності або за підробленим паспортом. Фактично документи для державної реєстрації були підготовлені невстановленою особою, яка в подальшому незаконно здійснювала фінансово-господарську діяльність, безпідставно використовувала реквізити підприємства, в тому числі справжню або підроблену печатку.

З'ясовуються обставини втрати паспорта, відбираються пояснення у засновника підприємства, який повідомляє, що до діяльності підприємства він не причетний, статутний фонд не формував, рахунків у банку не відкривав і доручення на зазначені дії не видавав, за дозволом на виготовлення печатки і штампю до дозвільної системи не звертався, підписи на статуті, установчому договорі, заяві-реєстраційній картці, угодах і будь-яких фінансових та інших документах, що стосуються діяльності підприємства, належать не йому.

При перевірці версії щодо створення підприємства з використанням документів померлої або вигаданої особи необхідно отримати довідки

від органу державної податкової служби України (із державного реєстру фізичних осіб), МВС (адресне бюро), органу реєстрації громадянських станів або від інших організацій, що за такими даними особа не існує або померла.

У разі наявності живих засновників (учасників) і керівників фіктивного підприємства слід їх опитати і з'ясувати такі обставини: хто виступив ініціатором створення (придбання) підприємства; за яких обставин було прийнято рішення про створення підприємства, підписаний установчий договір; чи всі вони брали участь у цьому; чи не підроблені підписи або відбитки печаток деяких із них; який був визначений порядок формування органів управління і контролю та якою компетенцією вони були наділені; яким чином було сформовано статутний капітал; за чією пропозицією було обрано на посади керівника, його заступників, головного бухгалтера, інших керівних працівників; як давно вони їх знають; в яких стосунках перебувають¹.

У територіальному органі державної податкової служби необхідно з'ясувати: чи звітує підприємство; за який період був наданий останній звіт; чи відображені у звітності фінансово-господарські операції і в якому обов'язі; чи сплачувались податки, збори та інші обов'язкові платежі.

Треба перевірити, чи знаходиться підприємство за офіційною юридичною адресою. Згідно з ЦК України місцем знаходження підприємства є місцезнаходження його постійно діючого органу. Про місцезнаходження органу можуть свідчити наявність керівника, робочого місця, документів чи матеріальних цінностей підприємства, які б могли свідчити про перебування в даному місці керівника підприємства з метою здійснення останнім підприємницької діяльності.

Оперативним шляхом необхідно отримати в банківській установі відомості про рух грошових коштів по рахунку, зіставити їх з інформацією, одержаною з податкової інспекції. При вивченні документів треба звернути увагу на повноваження службових осіб підприємства (директора, його заступників, головного бухгалтера); засновників; до чієї компетенції належить прийняття рішення з розпорядження грошовими коштами, які є на рахунку. Зібравши та вивчивши всі необхідні документи, потрібно призначити ревізію фінансово-господарської діяльності підприємства.

У результаті попередньої перевірки слідчий при вирішенні питання про порушення кримінальної справи повинен мати такі дані:

¹ Див.: Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – С. 227.

повна офіційна назва підприємства, його юридична адреса, відомості про засновників і керівників; ким і коли підприємство було зареєстроване; номер рахунку і назва банківської установи;

дані про факти порушення закону; результати проведення ревізій і документальних перевірок фінансово-господарської діяльності підприємства; якщо перевірка проводилась податковою інспекцією, то до акта перевірки мають бути додані всі документи, які підтверджують допущені порушення;

пояснення осіб, причетних до виявлених порушень, інформація про місце їх роботи, посаду;

витяги із нормативних актів, розпоряджень, порушення яких належить встановити¹.

У зв'язку з тим, що створення або придбання суб'єкта підприємництва-юридичної особи, а також наступна його діяльність є неможливими без відображення в документах, одержання в розпорядження слідчого документації і попереднє її дослідження — одне із найважливіших завдань початкового етапу розслідування фіктивного підприємництва. Суттєву допомогу в цьому може надати **тактична операція «Документ»** — універсальна тактична операція, яка посідає важливе місце в ієрархії тактичних операцій початкового етапу розслідування фіктивного підприємництва. Першочерговість проведення тактичної операції «Документ» зумовлена тим, що з моменту початку розслідування існує велика вірогідність знищення або приховування документів, які використовувалися при вчиненні названого злочину. Тактична операція «Документ» включає: огляд приміщень, обшук, виїмку документів в органі державної реєстрації, у нотаріуса, банківській установі, органі державної податкової служби, на підприємстві, у керівників і засновників фіктивного підприємства; слідчий огляд документів; допити свідків і підозрюваних; призначення судово-бухгалтерської, фінансово-економічної, почеркознавчої, комп'ютерно-технічної експертизи, техніко-криміналістичного дослідження документів; оперативно-розшукові та організаційні заходи, спрямовані на перевірку одержаної інформації; зустрічні перевірки партнерів фіктивного підприємства.

Необхідно призначити і провести пред'явлення для впізнання особи засновника і керівника працівниками нотаріату, органів державної реєстрації, дозвільної системи, податкової служби, банківської установи.

¹ Див.: Криміналістика: Учебник для вузов / Под. ред. А. Ф. Вольнского. — М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — С. 449.

У банківській установі вилучаються оригінали юридичної та кредитної справи підприємства (за наявності). У підприємства вилучаються документи, які характеризують фінансово-господарський стан. Вилучені в ході виїмки чи обшуку документи підлягають огляду з метою з'ясування змісту, ознак підроблення, встановлення відповідності нормативно-правовим вимогам. Для цього можна запросити як консультанта відповідного спеціаліста.

Залежно від ситуації іноді доцільно провести огляд приміщень: виробничих, складських, офісних тощо. Під час огляду встановлюються: відповідність офісу роду діяльності даної організації; можливість розміщення у ньому співробітників у кількості, зазначеній в документах; наявність у даному приміщенні інших організацій; встановлення в офісі місць, де можуть зберігатися (бути приховані) документи, що стосуються вчиненого злочину; цільове призначення цього приміщення, його відповідність даним, зазначеним у документах¹; наявність у приміщенні матеріалів, продукції, устаткування відповідно до зазначеної документації; придатність складського приміщення для зберігання певної продукції, матеріалів.

З метою з'ясування окремих обставин кримінальної справи оперативні співробітники за дорученням слідчого проводять зустрічні та інші перевірки. Під час перевірок з'ясовується: 1) наявність вказаних договорів купівлі-продажу, їх достовірність; 2) чи є прибуткові документи на устаткування, матеріали, чи були вони фактично оприбутковані; 3) достовірність звітних документів, поданих до органів державної податкової служби та державних цільових фондів; 4) фактична наявність у підприємства майна, його реальна вартість, чи не перебуває воно під заставою.

Узагальнення кримінальних справ за даною категорією злочинів показало, що перелічені дії зустрічались: виїмка — 100% кримінальних справ; обшук — 68%; допит — 100%; слідчий огляд документів — 100%; очна ставка — 43 %; огляд приміщень, ділянок місцевості, що не були місцем події, — 64%; накладення арешту на майно фізичних осіб — 72%; накладення арешту на грошові внески фізичних осіб в банках — 41%; накладення арешту на рахунки юридичних осіб — 100%; відтворення обстановки та обставин події — 27%; пред'явлення особи для впізнання — 46%; призначення ревізій і документальних перевірок до порушення кримінальної справи — 58%; призначення

¹ Див.: Криміналістика: Учебник для вузов / Под. ред. А. Ф. Вольнского. — С. 445.

судово-почеркознавчої експертизи — 93,9%, техніко-криміналістичного дослідження документів — 57,6%, судово-бухгалтерської — 45,5%, комп'ютерно-технічної — 21,2%, судово-психіатричної — 12,1%, фінансово-економічної — 10,6%, дактилоскопічної — 10,5%, судово-товарознавчої експертизи — 6,1%.

У випадках, коли громадянин-засновник зареєстрував підприємство на своє ім'я за незначну винагороду без мети здійснювати підприємницьку діяльність, необхідно провести *тактичну операцію «Підставна особа»* і з'ясувати, за чиєю ініціативою громадянин вчинив це, умови домовленості, за якими відбувалась оплата за участь громадянина в утворенні підприємства. У засновника з'ясовуються: чи готував він документи, необхідні для реєстрації підприємства, за чиєю допомогою, де і за яких обставин; чи здійснив дії, необхідні для реєстрації підприємства та відкриття банківських рахунків, і якщо так, то які саме і за чиєю ініціативою, за вказівкою невідомих чи відомих йому осіб, не усвідомлюючи або не до кінця усвідомлюючи свої дії; чи має і чи мав бажання здійснювати підприємницьку діяльність, чи є у нього відповідні знання та освіта для заняття підприємництвом, чи є у нього компаньйони, які могли б надавати відповідні консультаційні послуги; чи знав про необхідність формування статутного фонду, якщо так, то з якого джерела, чи формував статутний фонд і чи мав необхідні кошти або інші цінності для його формування; чи звертався за дозволом на виготовлення печатки і штампю до дозвільної системи; чи підписував фінансово-господарські документи, чи брав участь у діяльності підприємства; чи передавав після установачі та реєстраційні документи кому-небудь, і якщо так, то кому саме, за яких обставин.

В літературних джерелах виокремлюють такі непрямі докази, які засвідчували фіктивний характер переоформлення підприємства на іншу особу: її неплатоспроможність і скрутне матеріальне становище, що унеможливило організацію підприємства на власні кошти; вкрай незначна участь підставної особи у діяльності підприємства і водночас фактична участь у справах справжнього керівника; видача документів щодо операцій, здійснюваних підприємством, на ім'я справжнього керівника, який приховується під виглядом звичайного службовця; наявність довіреності на ведення всіх торговельних справ, виданої службовцю — справжньому керівникові, якщо характер діяльності підприємства не зумовлював необхідність такої довіреності¹.

¹ Див.: Полянський Н. Н. Налоговые преступления по УК Азербайджанской ССР // Ваш налоговый адвокат. – 1998. – Вып. 1. – С. 184.

Після проведення виїмок та обшуків, огляду вилучених документів необхідно допитати всіх осіб, причетних до діяльності фіктивного підприємства: 1) хто формально і реально керує фірмами; 2) хто запропонував укласти ту чи іншу угоду; як були розподілені ролі; хто керував учиненням злочину; хто готував документи, вів переговори з контрагентами; 3) на які цілі фактично було витрачено отримані кошти.

З метою виявлення ознак фіктивного підприємництва необхідно вивчити та проаналізувати установчі документи на предмет їх відповідності вимогам, що ставляться до складу учасників, порядку оформлення та затвердження; перевірити внесок необхідних сум до статутного фонду; перевірити факт реєстрації фірми в органах державної реєстрації. При вивченні статуту (установчого договору) треба перш за все звернути увагу на склад засновників, органи управління, які діють від імені фірми.

Доцільно порівняти документи, вилучені у підприємства, з аналогічними документами, що знаходяться в банку, податковій інспекції, інших підприємствах чи установах. Необхідно з'ясувати, чи здійснювало дане підприємство господарську діяльність, для чого слід ознайомитися з даними податкової інспекції та банку, який обслуговує це підприємство. Про відсутність господарської діяльності можуть свідчити факти відсутності даних про прибутки та несплату в зв'язку з цим податків, відсутність руху грошових коштів на рахунку¹.

З метою встановлення власника підписів у документах необхідно призначити почеркознавчу або технічну експертизу документів. На бланках документів можуть залишитися відбитки пальців рук осіб, що підписали їх. У таких випадках призначається дактилоскопічна експертиза.

Вирішення завдань тактичної операції «Підставна особа» може сприяти встановленню дійсних організаторів фіктивного підприємства.

Тактична операція «Співучасник» проводиться в слідчій ситуації, коли є інформація про те, що декілька осіб, які представляють різні підприємства (організації), вступивши в злочинну змову, здійснювали незаконну діяльність з ухилення від сплати податків, легалізації злочинних доходів тощо під прикриттям фіктивної фірми.

Завдання тактичної операції «Співучасник» — встановлення злочинного зв'язку між представниками декількох підприємств (організацій). Для цього необхідно: 1) одержати та вивчити фінансово-господарську документацію, яка характеризує діяльність фірм; 2) за допо-

¹ Див.: Ларичев В. Д. Выявление преступлений, совершаемых в сфере экономики при переходе к рыночным отношениям. – М.: НИИ МВД РФ, 1993. – С. 8.

могою оперативних заходів та слідчих дій перевірити реально здійснювану господарську діяльність.

Тактична операція «Співучасник» являє собою комплекс слідчих, оперативно-розшукових та організаційних дій, що охоплює: використання даних АРМ «Фіктивний суб'єкт підприємницької діяльності» з метою встановлення потенційних користувачів незаконних послуг; виїмку (обшук) у посадових осіб за місцем роботи і проживання, огляд документів, допит керівника підприємства, допит головного бухгалтера, допит засновників, очну ставку, зустрічну перевірку, призначення ревізії фінансово-господарської діяльності, призначення судово-економічних експертиз. Особливістю її проведення є те, що значне місце в цьому відводиться оперативно-розшуковим заходам, які проводяться разом із слідчими діями. Проведенню тактичної операції «Співучасник» передують оперативно-тактична операція, яка проводиться на стадії дослідчої перевірки та збирання інформації. Складність в проведенні тактичної операції «Співучасник» становить виявлення зв'язків між злочинцями.

З метою викриття фіктивності угод, укладених між реально діючим підприємством і фіктивною фірмою, необхідно шляхом проведення інвентаризацій, ревізій, допитів, обшуків, виїмок, слідчих оглядів встановити: які товари (роботи) поставлялись (виконувались), де вони або їх результати зберігались, хто раніше був постачальником таких товарів (з метою виявлення факту поставки під прикриттям фіктивної фірми придбаного за готівку товару); хто здійснював функції з транспортування, складування, зберігання і відпуску цього товару. З метою встановлення факту виготовлення підроблених документів про взаємовідносини з фіктивною фірмою самим контрагентом необхідно провести огляд комп'ютерної техніки, записних книжок мобільних телефонів, допити співробітників, виїмку документів, печаток і штампів, призначити почеркознавчу експертизу і техніко-криміналістичне дослідження документів.

З метою встановлення замовників конвертаційних послуг слід організувати зовнішнє спостереження за кур'єром фіктивної фірми і затримати його в момент передачі переведених у готівку коштів і супроводжувальних документів клієнту.

Крім наведеного, оперативним шляхом перевіряються: 1) чи є у підозрюваного, його родичів рахунки у банках, чи є хто-небудь із них засновником фірми; 2) чи були перекази значних сум як на особисті рахунки, так і на рахунки фірм, які належать підозрюваному або його близьким родичам; 3) чи були в останній час у підозрюваного придбання на значні суми; 4) чи дарувались підозрюваному або його близь-

ким родичам коштовні подарунки. Підтвердження цих фактів певною мірою може свідчити про одержання підозрюваним неоподаткованих доходів.

У межах тактичної операції «Співучасник» ставиться завдання встановити дійсного організатора фіктивного підприємництва. Принципова можливість доказування вини дійсних організаторів злочину, зокрема з числа договірних контрагентів існує через встановлення таких фактів: а) проведення саме цими особами переговорів з партнерами про укладання договорів; б) оформлення різноманітних документів службовцями фіктивних підприємств саме за вказівкою цих осіб; в) зберігання печаток і штампів фіктивних підприємств у цих осіб; г) виплата заробітної плати службовцям фіктивних підприємств саме цими особами¹.

¹ Див.: *Волобуєв А.* Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. – С. 181.

Розділ IV

РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

§ 1. Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом

Легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, з точки зору теорії криміналістики можна визначити як зумовлену об'єктивними і суб'єктивними чинниками, пов'язану з оточуючим середовищем і в ньому відображену динамічну систему дій суб'єкта (суб'єктів), що стало проявляється, з грошовими коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення предикатного діяння, з метою надання правомірного вигляду володінню, розпорядженню ними, їх використанню, набуття, приховання або маскуванню їх незаконного походження чи володіння ними, правам на них, джерелам їх походження, місцезнаходженню, переміщенню або ж здійсненню щодо них фінансової операції чи укладення угоди.

Теоретичну основу побудови окремої методики розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, становить криміналістична характеристика цього різновиду злочинів, котру доцільно подати у вигляді інформаційно-описової моделі, в якій відображено якісно-кількісну інформацію стосовно ознак, притаманних цьому різновиду злочину, і яку слід використовувати з метою організації його розкриття та розслідування. Саме синтез якісної й кількісної інформації, на нашу думку, є найбільш оптимальною формою відображення ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, в її криміналістичній характеристиці.

Що стосується якісної інформації, то йдеться насамперед про наукові погляди відносно розглядуваної проблеми, висловлені на сторінках юридичних видань, а також міжнародний досвід протидії відмиванню «брудних» коштів. Це свого роду доктринальна модель даного злочину. Кількісна інформація, в свою чергу, відображає узагальнені показники емпіричних спостережень практики застосування ст. 209 КК України. При цьому слід зазначити, що на сьогодні в криміналістичній характеристиці легалізації доходів злочинного походження превалює якісна інформація, і це не випадково, оскільки практика притягнення до кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, ще недостатньо поширена, що не дає змогу проаналізувати репрезентативну вибірку кримінальних справ даної категорії злочинів, виявити кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики¹.

Більш того, можна говорити про наявність і певних розбіжностей між якісною й кількісною інформацією при формуванні криміналістичної характеристики легалізації, тобто про суперечності між доктринальною моделлю щодо ознак механізму цього злочину і тими реальними показниками, що їх надають емпіричні спостереження. Найбільш істотними причинами такого стану речей слід визнати в першу чергу недосконалість положень чинного вітчизняного законодавства, що регулює кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів злочинного походження. Так, в Україні хоча і створене правове підґрунтя цьому різновиду злочину і вона певним чином імплементувала своє внутрішнє законодавство положенням Страсбурзької Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 8 листопада 1990 р., в той же час більшість нормативних актів потребують їх суттєвого уточнення². Йдеться

¹ У 2004 р. відбулося незначне збільшення кількості злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) грошових коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом. Їх виявлено 695, що на 1,3% більше, ніж у 2003 р. (див.: Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 25). За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України, за п'ять місяців 2005 р. зареєстровано 160 злочинів цієї категорії.

² Певним зрушенням у цьому плані можна вважати проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму» (реєстр. № 7180), поданий Кабінетом Міністрів України з урахуванням нової редакції Сорока рекомендацій Групи з розроблення фінансових заходів з відмивання грошей (FATF), затверджених на Берлінському засіданні Групи у червні 2003 р.

насамперед про ст. 209 КК України в редакції Закону № 430–IV від 16 січня 2003 р., яка, на думку правознавців, є недостатньо чіткою та й складною для сприйняття не лише пересічним громадянином, а й навіть фахівцями. Крім того, при її формулюванні порушено принцип ясності визначення кримінально-правової заборони, тому не випадково у практичних працівників виникає багато питань щодо її застосування¹.

Стосовно питань, що лежать у сфері правового регулювання, можна визначити і ускладненість об'єктивної сторони, тобто сторони, яка розкриває функціональний аспект легалізації, а також різноманітність тлумачення щодо суб'єктного складу легалізації тощо. Названі недоліки та дискусійні питання, безумовно, вимагають ґрунтовної роботи щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства або бодай потребують відповідного узгодження чи роз'яснення, оскільки їх невирішеність істотно впливає як на формування криміналістичної характеристики цього злочину, визначення предмета його доказування, так і на здійснення процесу розслідування по конкретній кримінальній справі. І в цьому плані заслуговує на увагу постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів одержаних злочинним шляхом»², хоча і вона охоплює головним чином проблеми кваліфікації і поки що залишила без відповідного роз'яснення питання стосовно організації розслідування даної категорії злочинів.

Отже, з огляду на складну, дуалістичну правову природу цього виду злочину, а саме предикат-легалізацію, у структуру його криміналістичної характеристики доцільно включити відомості про такі елементи:

- предмет злочинного посягання;
- джерело походження «брудних» коштів, тобто відомості про предикатний злочин, який передує легалізації;
- способи (злочинні схеми) приготування, здійснення та приховування самої легалізації;
- особи, що здійснюють легалізацію;
- обстановка й обставини легалізації злочинних доходів;

¹ Див.: *Борисов В. І.* Наукове забезпечення протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003). – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – С. 91.

² Див.: Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 9–12.

— типові сліди як наслідки здійснення легалізації¹.

Розглянемо докладніше визначені елементи криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) злочинних доходів.

Першим і обов'язковим елементом криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) є *предмет легалізації*, під яким законодавець розуміє *доходи*, здобуті лише злочинним (а не просто незаконним) шляхом як в Україні, так і за її межами. Предмет легалізації має особливе значення у структурі елементів криміналістичної характеристики цього різновиду злочинів, і це не випадково, оскільки надає підстави дійти висновків щодо особи суб'єкта легалізації, зумовлює характер вчинених ним правочинів чи здійснення певних фінансових операцій, частоту та періодичність їх проведення, підбирання співучасників, напрямки використання результатів легалізації тощо. Більш того, відсутність даних про предмет легалізації унеможливує вирішення питання про порушення кримінальної справи за ознаками ст. 209 КК України.

На процесі формування предмета легалізації як елемента криміналістичної характеристики та застосування цих положень у практичній діяльності правоохоронних органів не можуть не позначатися певні суперечності та невизначеності, що мають місце в законодавстві. Йдеться про неоднозначність визначення предмета легалізації у назві ст. 209 КК України (*доходи*) та у її диспозиції (*кошти та інше майно*), різноманітність тлумачення у чинному законодавстві самого терміна *кошти*, який використовується в окремих нормативних актах з різним значенням, охоплюючи як грошові кошти, так і майно (у розумінні речі). Крім того, в Законі України від 28 листопада 2002 р. за № 249-IV «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одер-

¹ В криміналістичній літературі зустрічаються і декілька інші класифікації й інтерпретації елементів криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (див.: *Салтєвський М. В.* Основы методики расследования легализации денежных средств, нажитых незаконно: Конспект лекций. – Х.: ООО «Знание Лтд», 2000; *Абаканова В. А.* Криминалистическая характеристика и общая типовая программа исследования события с признаками легализации (отмывания) средств или иного имущества, приобретенных другими лицами преступным путем: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – СПб., 2002; *Шенушко В. Ю.* Криминалистика: Курс лекций. – С. 326–330; Курс криминалистики: В 3 т. – Т. III. Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – С. 230–241; *Салтєвський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – С. 506–509; *Головіна В. П.* Основы методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ. – К., 2005. – С. 7–10 та ін.).

жаних злочинним шляхом» (далі — Закон) зміст терміна *доходи* визначається більш широко, ніж у ст. 209 КК України, що ставить під сумнів доцільність його використання у назві зазначеної статті. Так, у ст. 2 цього Закону доходи визначено як будь-яку економічну вигоду, одержану внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передує легалізації (відмиванню) доходів, яка може складатися з матеріальної власності чи власності, що виражена в правах, а так само включає рухоме чи нерухоме майно та документи, які підтверджують право на таку власність або частку в ній. В свою чергу згідно з ч. 7 ст. 1 Закону України від 16 липня 1999 р. «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» економічна вигода визначається як потенційна можливість отримання підприємством грошових коштів у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, призведе до отримання економічних вигод у майбутньому (ч. 2 ст. 7 цього ж Закону). Зазначене надає підстави взагалі визначати економічну вигоду від суспільно небезпечного протиправного діяння, що передує легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, як потенційну можливість отримання грошових коштів від матеріальної власності, власності, що виражена в правах, а також власності, що включає рухоме і нерухоме майно та документи, які підтверджують право на таку власність або частку в ній, використання якої, як очікується, призведе до отримання економічних вигод у майбутньому.

Слід також додати, що запропоноване визначення доходу не є остаточним, оскільки у вітчизняному фінансовому та господарському законодавстві термін «доход» тлумачиться по-різному. Це істотно ускладнює можливість його застосування у кримінально-правовій зоні, оскільки з огляду на встановлене поняття предмета злочину «доход» не може виступати як конкретний предмет матеріального світу, з яким закон пов'язував би наявність у діяч певної особи конкретного складу злочину.

В цьому аспекті треба погодитись із О. О. Чаричанським стосовно того, що більш вдалим є визначення предмета легалізації як «майна у розумінні речі, що має вартість та ціну і перебуває у сфері суспільних відносин з регулювання фінансово-кредитної системи»¹. Саме таке єдине всеохоплююче розуміння предмета злочину дозволить уникнути двозначного тлумачення предмета легалізації (відмивання). Заслуго-

¹ Чаричанський О. О. Предмет легалізації (відмивання) прибутків, одержаних незаконним шляхом // Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х., 2002. – Вип. 4. – С. 224.

вують на увагу і його пропозиції щодо заміни у назві ст. 209 КК України терміна *доходи* на термін *майно*, який має узагальнене значення і розкривається цивільним законодавством (розділ III, глава 13 ЦК України), а також стосовно конкретизації терміна *кошти*, обмеживши його тлумачення поняттям «грошові кошти», яке було використане при характеристиці предмета легалізації у попередній редакції ст. 209 КК України¹.

Отже, з огляду на викладене, а також з врахуванням позиції законодавця щодо визначення предмета легалізації (відмивання), яку він висловив у назві ст. 209 КК України, вважаємо за доцільне для уніфікації практики застосування розглядати термін «доход» як узагальнюючий стосовно термінів «майно», «грошові кошти», «право на майно», «майнові вигоди», тобто в даному разі йдеться про застосування різних термінів з однаковим внутрішнім змістом.

Таким чином, предметом легалізації (відмивання) як складового елемента криміналістичної характеристики цього різновиду злочину виступає доход в розумінні майна, тобто будь-якої речі матеріального світу, щодо якої можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. ст. 179, 190 ЦК України), зокрема:

— нерухоме майно (нерухомість): земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці (споруди, будинки тощо), переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації (ст. 181 ЦК України), майнові права на цю нерухомість та майнові вигоди;

— рухоме майно: грошові кошти (національна або іноземна валюта у готівковій чи безготівковій формі, що знаходиться на банківському рахунку, а її облік регулюється зобов'язальним правом), цінні папери, банківські метали та інше рухоме майно, що має визначену вартість (транспортні засоби, твори мистецтва, ювелірні вироби, дорогоцінні метали, товарно-матеріальні цінності тощо), а також майнові права на цю рухомість та майнові вигоди;

— послуги, інформація, результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності.

За результатами узагальнення кримінальних справ з розглядуваної категорії злочинів найбільш поширеним предметом відмивання виступають грошові кошти, цінні папери, зокрема векселі, а також товарно-матеріальні цінності.

¹ Див.: Чаричанський О. О. Підстави кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, за кримінальним кодексом України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 // Нац. юрид. акад. України. – Х., 2004. – С. 9.

Істотним моментом для застосування ст. 209 КК України є те, щоб майно, яке виступає предметом відмивання, було одержано внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, котре передусе легалізації (відмиванню) доходів, про що свідчить спеціальна вказівка законодавця на це безпосередньо у назві статті та примітці до неї. Таким є діяння, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох і більше років (за винятком діянь, передбачених ст. ст. 207 і 212 КК України) або яке визнається злочином за кримінальним законом іншої держави і за таке ж саме діяння передбачена відповідальність КК України та внаслідок вчинення якого незаконно одержані доходи.

Зазначене дозволяє стверджувати, що *джерело походження* злочинних доходів, а також відображення зв'язку легалізації (відмивання) з предикатним злочином, внаслідок вчинення якого і були безпосередньо отримані злочинні доходи, що легалізуються, є обов'язковою умовою формування і специфічною ознакою криміналістичної характеристики саме щодо розглядуваної категорії злочинів.

Належність предикатних діянь до різних груп злочинів: корисливо-навальницьких, у сфері господарської та службової діяльності, обігу наркотичних засобів тощо викликає необхідність їх криміналістичного дослідження з метою систематизації ознак (слідів), які вказують на джерело походження кримінальних коштів, місця їх можливого знаходження, обігу (переміщення) та ін.¹ Більш того, віднесення «предикатного фактора» на одне з провідних місць у криміналістичній характеристиці розглядуваної категорії злочинів наочно ілюструє, що легалізація (відмивання) «брудних» коштів є невід'ємною складовою певних *технологій злочинного збагачення*², тобто комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, що поєднані в єдиний ланцюг злочинної поведінки, де сама легалізація виступає останньою ланкою у такого роду діяльності. Тому методика розслідування злочинів, передбачених ст. 209 КК України, нерозривно пов'язана з методиками розслідування предикат-

¹ Найбільш поширеними джерелами «брудних» коштів є злочини, що вчиняються в фінансово-кредитній, бюджетній, зовнішньоекономічній, паливно-енергетичній, металургійній, агропромисловій та приватизаційній сферах, а також контрабандна діяльність (див.: *Волобуєв А., Степанюк Р.* Особливості механізму злочинних порушень бюджетного законодавства // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4 (35). – С. 198–208; *Степанюк Р. Л.* Криміналістична характеристика злочинних порушень законодавства про бюджетну систему // Вісник Університету внутрішніх справ. – Х., 2000. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 87–92; *Шевчук В. М.* Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики: Монографія. – Х.: Гриф, 2003 та ін.).

² Загальна характеристика злочинних технологій збагачення більш докладно досліджується в роботах, присвячених проблематиці розслідування економічних злочинів (див.: *Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.* – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – С. 32–37).

них злочинів, тобто повинна мати комплексний характер. У зв'язку з цим потрібно визнати пріоритетним напрямом наукових досліджень розроблення методик виявлення і розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, у поєднанні з розробленням методик розслідування предикатних злочинів¹.

У технології злочинного збагачення можна виділити три взаємопов'язані елементи:

1) дії, спрямовані на безпосереднє одержання доходів кримінального походження і пов'язані із вчиненням основних (предикатних) злочинів. Аналіз судово-слідчої практики свідчить про те, що найбільш поширеними злочинами такої категорії є: шахрайство (ч. 3 ст. 190 КК України), привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ч. 3 ст. 191), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ч. 2 ст. 204), зловживання владою або службовим становищем (ч. 2 ст. 364), перевищення влади або службових повноважень (ч. 2 ст. 365), контрабанда (ст. 201) та ін.²;

2) дії, що виступають способом чи необхідною умовою вчинення основного (предикатного) злочину. В даному разі йдеться про так звані підпорядковані (вторинні) злочини, до яких можна віднести: службове підроблення (ст. 366), підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів (ст. 358), незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200), фіктивне підприємництво (ст. 205) та ін.;

3) дії, спрямовані на приховування слідів виникнення кримінальних доходів, осіб, які їх отримали, а також осіб, що ініціюють і здійснюють їх відмивання, створення видимості законного походження цих доходів тощо, тобто здійснення самої легалізації як завершального етапу злочинного збагачення.

¹ Див.: *Волубуєв А. Ф.* Проблемні питання розслідування легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – С. 174.

² Змінами до ст. 209 КК України, які передбачені проектом Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму» (реєстр. № 7180), пропонується зниження суворості покарання з трьох до двох років за вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, що значно розширює коло предикатних злочинів.

Розглядаючи специфіку взаємовідносин предикатних злочинів (основних, вторинних) з легалізацією, можна говорити про наявність і функціонування між ними прямих (односторонніх) та зворотних (двосторонніх) зв'язків. Так, контрабанда може виступати як джерелом походження кримінальних доходів, так і засобом їх легалізації. Крім того, технологія злочинного збагачення може включати в себе сукупність дій, відповідальність за які передбачена у декількох статтях КК України. Наприклад, прокуратурою Дзержинського району м. Харкова було пред'явлено обвинувачення директору ТОВ «Земляни» С. у вчиненні злочинів, передбачених ст. ст. 191 ч. 5, 364 ч. 2, 366 ч. 2, 212 ч. 3, 209 ч. 2 КК України¹. Як бачимо, до сукупності складів злочинів, що інкриміновані суб'єкту, входить і ст. 212 КК України, яку виключено із числа предикатних щодо легалізації, тобто ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів не можна включати як структурний елемент запропонованої нами технології злочинного збагачення. В даному випадку слідчий повинен довести, що злочинні доходи, які легалізуються, одержані в результаті вчинення інших, крім ухилення від сплати податків, злочинів, встановити їх розмір тощо. Це достатньо складне завдання і вирішити його можна тільки за рахунок ретельного дослідження саме технології злочинного збагачення, виокремлення та з'ясування її окремих елементів.

На особливу увагу заслуговує дослідження взаємозв'язку фіктивно-го підприємництва та легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, а також місця і ролі фіктивних підприємств у механізмі легалізації злочинних доходів². Ця обставина пов'язана насамперед з тим, що саме у галузі підприємницької діяльності, з використанням статусу суб'єкта підприємництва і тих можливостей, які він надає, реалізується переважна більшість злочинних схем з легалізації «брудних» коштів. П. П. Андрушко, А. Ф. Волобуєв, В. С. Зеленецький, Г. А. Матусовський, Д. А. Файер та інші вважають діяльність фіктивних підприємств одним із ключових елементів механізму легалізації злочинних доходів³.

¹ За матеріалами прокуратури Дзержинського району м. Харкова.

² Див.: Білоус В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 // Нац. юрид. акад. України. – Х., 2004.

³ Див.: Андрушко П. П. Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1998. – № 11. – С. 28; Волобуєв А. Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений. – С. 54; Зеленецький В. С., Файер Д. А. Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України. – С. 12; Матусовський Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 273.

За даними опитування співробітників податкової міліції, фіктивні підприємства використовуються у злочинних схемах з метою: ухилення від сплати податків — 100%; заволодіння чужим майном — 30,4%; переведення безготівкових грошових коштів у готівкові — 82,6%; легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, — 87%; незаконного відшкодування податку на додану вартість — 91,3%; вчинення інших злочинів — 43,5%¹.

Легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом за допомогою фіктивних підприємств, передбачає насамперед: а) документальне оформлення витрат товарно-матеріальних цінностей, які фактично були реалізовані за готівку; б) здійснення коректування цін реально діючих суб'єктів господарювання у випадках, коли товарно-матеріальні цінності реалізуються їм неофіційно за готівку за більш високою ціною, в той же час оформлення витрат відбувається на фіктивну фірму за ціною більш низькою з метою скорочення офіційно отриманого сукупного валового доходу і зменшення податкових зобов'язань; в) легалізацію коштів, що знаходяться у «тіньовому» обороті, з метою здійснення офіційних інвестицій, капіталовкладень, придбання нерухомості, цінних паперів тощо; г) використання багаторівневих схем товарно-грошових потоків, у яких між реальними суб'єктами господарювання розташовується фіктивна фірма, через котру спрямовується рух товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, з метою коректування вартості товарно-матеріальних цінностей на етапі їх проходження через фіктивне підприємство². Так, з метою легалізації товару, який

¹ Див.: *Лисенко В. В.* Фіктивні підприємства у механізмі легалізації коштів злочинного походження // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003 р.). — С. 267.

² Незважаючи на те, що, на думку деяких дослідників, специфіка утворення вітчизняних нелегальних капіталів полягає в тому, що їх основним джерелом є не наркобізнес чи торгівля зброєю, а ухилення від сплати податків (див.: *Борьба с отмыванием грязных денег в Украине возложена на налоговую службу* // Вестник налоговой службы Украины. — 2001. — № 6. — С. 11), Пленум Верховного Суду України у постанові від 15 квітня 2005 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» ще раз наголосив на тому, що не повинні вважатися здобутими злочинним шляхом грошові кошти та майно, якими особа не заволоділа (які не отримувала) шляхом вчинення злочину, а які вона незаконно утримала, приховала, не передала державі при наявності обов'язку їх передати; кошти, не сплачені особою як податки, збори, інші обов'язкові платежі; не повернена чи прихована виручка в іноземній валюті від реалізації на експорт товарів (робіт, послуг), оскільки у подібних випадках грошові кошти та інше майно не здобуваються злочинним шляхом, а має місце незаконне (злочинне) розпорядження грошовими коштами та іншим майном, право власності на які особа набула законним шляхом (див.: *Вісник Верховного Суду України.* — 2005. — № 5 (57). — С. 10)

має кримінальне походження або з яким здійснювались кримінальні дії, (наприклад, товар ввезено на територію країни контрабандою), документи на його відпуск зазвичай оформляються від фіктивної фірми і розрахунки за цей товар відбуваються безпосередньо з нею. У подальшому кошти в нелегальний спосіб конвертуються в іноземну валюту і перераховуються іноземному постачальнику товару.

Разом з тим при визначенні фіктивного підприємства як елемента злочинного збагачення та легалізації треба обов'язково враховувати те, що згідно з п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» не визнаються предметом легалізації кошти, з якими хоча і проведена фінансова операція з використанням банківських рахунків підприємств, які мають ознаки фіктивного, але ці кошти отримані не в результаті вчинення злочину, а придбані на законних підставах.

Для формування концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та розроблення основ методики розслідування зазначеної категорії злочинів вирішальну роль відіграє *спосіб легалізації* як система дій, прийомів, операцій, спрямована на впровадження «брудних» коштів у фінансово-господарський капіталообіг як законних, тобто переведення кримінального капіталу з тіні в легальний бізнес. При цьому головне місце у складній структурі легалізації злочинних доходів поряд із підготовкою до легалізації та приховуванням, маскуванню її наслідків займають дії з безпосереднього введення зазначених доходів у легальний сектор. На підтвердження висловленого судження можна відзначити, що навіть розробники основних теоретичних моделей відмивання «брудних» коштів, експерти FATF та інших спеціальних національних і міжнародних організацій зосередили свою увагу лише на етапі безпосередньої легалізації доходів. І це не випадково. Дослідники абсолютно вірно виявили найважливішу особливість способу легалізації — у даному способі головні дії з підготовки та приховування самого процесу легалізації кримінальних капіталів у більшості випадків зливаються, проходять паралельно з діями по безпосередньому відмиванню незаконних доходів.

Знання щодо типових способів вчинення злочинів у сфері економіки і використання цієї інформації при розслідуванні конкретного злочину дозволяє ефективно застосовувати одну з двох найбільш відомих і доволі перспективних логічних схем організації розкриття зло-

чинів. Перша передбачає таку послідовність: «від слідів злочину — до способу вчинення — і від способу до особи злочинця». Її можна умовно назвати практичною схемою, оскільки дійсно процес розкриття конкретного злочину розпочинається із виявлення та аналізу слідів як матеріально фіксованих, що виявляються в ході огляду місця події, так і ідеальних, що з'ясовуються в ході допиту учасників і свідків події. Друга логічна схема, яку умовно можна назвати теоретичною, передбачає іншу послідовність міркувань і дій слідчого, а саме: «від способу до слідів злочину — від встановленого способу і слідів як його наслідків — до особи, яка вчинила злочин». У даному випадку ключовим елементом у логічній побудові є спосіб злочину, оскільки він виступає підґрунтям щодо відшукування відповідних слідів (на цьому етапі спосіб розглядається ще у гіпотетичній, припустимій формі — «якщо передбачити, що в даній ситуації може бути застосовано такий-то спосіб, то найбільш вірогідними слідами можуть бути такі»), в подальшому (за умови відшукування передбачуваних слідів і одержання інших доказів, наприклад, висновків експерта) спосіб вже може розглядатися як реальна категорія, котра дозволяє ставити питання стосовно особи, яка вчинила розслідуваний злочин. Остання логічна схема є найбільш притаманною саме для розкриття та розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Річ у тім, що легалізація за своєю природою передбачає здійснення дій щодо приховування, маскуванню, тобто таких дій, що залишають обмаль слідів, які не лежать на поверхні, а їх відшукування потребує значно більших інтелектуальних зусиль з боку слідчого, знання ним як конкретних способів, так і загальних технологічних схем відмивання «брудних» коштів.

Способи легалізації реалізуються під час здійснення фінансових операцій з предметом легалізації за участю банків, інших фінансових установ, проведення зовнішньоекономічних та інших господарських операцій, вчинення правочинів з майном, одержаним злочинним шляхом (придбання рухомого і нерухомого майна, правових документів, інших документів, що виконують роль грошового еквівалента), використання доходів кримінального походження у господарській діяльності або у сфері, що не пов'язана з господарюванням, залучення «брудних» коштів до легального обігу через фондовий ринок цінних паперів тощо.

Як свідчить світовий та вітчизняний досвід, способи легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є вельми різно-

манітними, нерідко мають складний, завуальований характер, що надає підстави говорити не про конкретний спосіб, а про систему способів, певні технологічні схеми відмивання «брудних» коштів, які умовно включають в себе такі три послідовні стадії.

1. *Розміщення* — фізичне розшарування коштів (головним чином «звільнення» від готівки, яка накопичується у тіньовому секторі економіки нашої держави) і використання їх як у традиційних фінансових операціях, зазначених у ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», так і нетрадиційних (ігрових закладах, ломбардах), нерідко в місцях, територіально віддалених від джерел їх походження, іноді за межами країни.

Йдеться про здійснення або забезпечення здійснення платежу за допомогою суб'єкта первісного фінансового моніторингу, а саме: про відкриття і ведення банківських рахунків фізичних і юридичних осіб, внесення коштів на такі рахунки або на рахунки інших підприємств, надання кредитів і позик грошових коштів або майна, електронний переказ або одержання готівкою у банку грошових коштів; поштові й телеграфні перекази грошових коштів, поштові відправлення з цінними вкладеннями; внесення страхувачем грошових коштів (страхового внеску) страховику за договором майнового чи особистого страхування, а також отримання страхового відшкодування чи страхової суми за договором; застава майна; фінансовий лізинг; фінансові гарантії або зобов'язання; торгівля засобами грошового ринку (чеками, векселями, депозитними сертифікатами тощо), іноземною валютою та інші фінансові операції.

Однак наведений у зазначеній статті перелік основних видів фінансових операцій не є вичерпним, оскільки об'єктом такого моніторингу можуть бути й інші види фінансових операцій. Зокрема, фінансова операція може здійснюватися за допомогою як суб'єкта первісного фінансового моніторингу, так і будь-яких суб'єктів господарювання (ст. 55 ГК України). Тому для максимального охоплення всіх видів фінансових операцій необхідно залежно від їх змісту звертатися також до інших нормативно-правових актів, що регламентують правовідносини у цій сфері, зокрема, до законів України: від 16 квітня 1991 р. № 959-ХІІ «Про зовнішньоекономічну діяльність», від 18 червня 1991 р. № 1201-ХІІ «Про цінні папери і фондову біржу», від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР «Про страхування» (в редакції Закону № 2745- III), від 7 грудня 2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність», від

12 липня 2001 р. № 2664-III «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»¹.

Так, згідно з останнім до видів професійної діяльності на ринку цінних паперів законодавство відносить такі:

— торгівля цінними паперами — вчинення правочинів з цінними паперами, які передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власникові на підставі договорів доручення чи комісії за рахунок своїх клієнтів (брокерська діяльність) або від свого імені та за свій рахунок з метою перепродажу третім особам (дилерська діяльність);

— депозитарна діяльність — діяльність з надання послуг із зберігання цінних паперів та/або обліку прав власності на цінні папери, а також обслуговування угод з цінними паперами;

— розрахунково-клірингова діяльність — діяльність з визначення взаємних зобов'язань щодо угод з цінними паперами та розрахунків за ними;

— діяльність з управління цінними паперами — діяльність, що здійснюється від свого імені за винагороду протягом певного строку на підставі відповідного договору щодо управління переданими у володіння цінними паперами, які належать на правах власності іншій особі, в інтересах цієї особи або визначених цією особою третіх осіб;

— діяльність з управління активами, що здійснюється за винагороду компанією з управління активами, на підставі відповідного договору про управління активами, що належать інвесторам на праві власності;

— діяльність із ведення реєстру власників іменних цінних паперів;

— діяльність з організації торгівлі на ринку цінних паперів — надання послуг, що безпосередньо сприяють вчиненню правочинів щодо цінних паперів на біржовому та організаційно оформленому ринку цінних паперів.

Найпоширенішими фінансовими операціями, що здійснюються на першому етапі легалізації злочинних доходів, є відкриття від імені юридичної чи фізичної особи рахунку в банку; перерахування коштів на підставних осіб; продаж готівки за безготівкові кошти; багаторазовий переказ грошей на рахунки фірм-посередників; здійснення платежів невеликими сумами на один банківський рахунок; розподіл великих сум грошей на мілкі, тобто такі, що не підлягають фінансовому моніторин-

¹ Необхідність розширення переліку основних видів фінансових операцій також впливає з потреб приведення законодавства України, спрямованого на запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, у відповідність із новою редакцією Сорока рекомендацій FATF.

гу, декларуванню при перетинанні через кордон; організований обмін грошей на купюри іншої вартості чи на іншу валюту без використання банківських рахунків (так звані обмінні правочини з плаваючим котируванням); прирахування до легальної виручки підприємств з великим готівковим обігом коштів, що легалізуються тощо.

2. *Відокремлення* — відрив незаконних доходів від джерел їх походження шляхом проведення різноманітних фінансових і господарських операцій, тобто здійснення певного дистанціювання злочинних доходів від джерел їх походження і маскування (заплутування) слідів злочину, в результаті якого було одержано доходи, що легалізуються (наприклад, фактична передача предметів, одержаних злочинним шляхом, фіктивному підприємству з наступним документальним оформленням правомірності володіння таким майном; вчинення правочинів з цінними паперами, що тягнуть за собою перехід права власності чи інших майнових прав на такі цінні папери (купівля акцій, векселів, облігацій тощо); вкладання цінних паперів, іншого майна до статутних фондів суб'єктів підприємницької діяльності чи внесення паїв (придбання часток) при їх створенні (реорганізації), а також при збільшенні статутного капіталу та інших видів набуття корпоративних прав; переказ готівки у кредитні установи; трансформування придбаного за готівку майна в інші форми активів з наступним продажем; використання електронних засобів платежу; представлення майна або коштів для застави, закладення тощо).

3. *Інтеграція* — наступне включення доходів, одержаних злочинним шляхом, у легальний цивільно-правовий обіг з метою остаточного надання їм правомірного вигляду (оформлення фіктивних договорів, документів початкового огляду та проведення відповідних фінансових операцій між фіктивним підприємством і замовником легалізації; заниження або завищення сум договору; укладення бартерних договорів; благодійність; виграш у казино; укладення удаваних експортно-імпортних контрактів; декларування злочинних доходів як виграшу в лотерею тощо)¹.

При цьому треба відзначити, що у вітчизняній юридичній літературі зустрічаються й інші погляди щодо диференціації етапів легалізації злочинних доходів. Так, на думку А. Н. Савченка, операції по відмиванню складаються з таких послідовних етапів: розміщення — впровадження злочинно здобутого капіталу в фінансову систему держави; приховування джерела та власника; інтеграція — репатріація в

¹ Див.: Матусовський Г. А. Особливості формування криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2004. – Вип. 9. – С. 99–100.

країну походження та асиміляція з легальними коштами¹. В свою чергу, О. О. Дудоров виділяє два основні етапи здійснення легалізації: приховування незаконного джерела коштів, одержаних у результаті вчинення злочинів, і переведення коштів з кримінального обігу в легальний сектор економіки².

Отже, у разі легалізації злочинно здобутого майна або коштів метою є їх подальше використання, але вже як таких, що мають законне джерело походження. При цьому здебільшого переслідується мета перевести злочинно набуте майно у безготівкові кошти.

Треба відзначити, що простий спосіб характеризується застосуванням однієї або декількох операцій для здійснення легалізації, наприклад, подальше використання в господарській діяльності кримінальних доходів, одержаних в ході вчинення економічних злочинів, тобто коли посадова особа (директор), зловживаючи своїм службовим становищем, отримує незаконні кошти, наприклад, від проведення операцій, спрямованих на незаконне відшкодування ПДВ з бюджету України, і використовує їх в подальшій господарській діяльності свого ж підприємства. Такого роду дії лише формально задовольняють вельми широкій за своїм тлумаченням диспозиції ст. 209 КК України, оскільки не супроводжуються операціями з маскуванню та приховування злочинних доходів.

Розпізнання простих способів не викликає труднощів. Інша річ, коли йдеться про застосування ускладненого способу, тобто певних схем³, котрі передбачають здійснення значної кількості операцій, спеціально орієнтованих на відрив, відокремлення (розшарування) «брудних» коштів від джерел їх походження та подальшу інтеграцію в легальне середовище шляхом проведення різноманітних фінансових та інших господарських операцій. Як правило, для відмивання злочинно придбаних грошових коштів чи іншого майна вчиняється не один, а декілька послідовних і часто різних правочинів або здійснюються різноманітні фінансові операції, в результаті яких губляться сліди походження отриманих коштів, наприклад, купівля акцій, нерухомості тощо, потім їх продаж, переказ грошових коштів на рахунки в іноземних банках тощо, згодом їх інвестування у вітчизняну економіку. В таких ситуаціях виникає нагальна потреба в проведенні значно біль-

¹ Див.: *Савченко А.* Відмивання грошей: кримінально-правовий і порівняльний аспекти // *Право України.* – 1997. – № 5. – С. 38.

² Див.: *Дудоров О.* Чи сплинуть «брудні гроші» на поверхню. Легалізація злочинних прибутків: проблеми кримінально-правової протидії. – *Віче.* – 1998. – № 1. – С. 72.

³ Див.: *Шепитько В. Ю.* Преступные технологии легализации (отмывания) денежных средств и способы их разоблачения: Науч.-практ. пособ. — Х.: Гриф, 2002.

шої кількості слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення механізму та слідів легалізації. Ось чому пріоритетним завданням перед науковцями постає розроблення *типологій* цих злочинних схем відмивання «брудних» коштів, які б слугували для слідчого певним орієнтиром і надавали йому допомогу щодо більш ефективного їх розпізнання та виявлення.

Безумовно, при розробленні концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і основ методики розслідування цих злочинів необхідно звертатися до зарубіжного досвіду, застосовуючи метод аналогії¹. Разом з тим здійснення легалізації «брудних» коштів на території України має свою специфіку, і не враховувати це було б істотною помилкою. Дійсно, українському сектору легалізації притаманні «свої» способи (технологічні схеми) вчинення цього злочину, які свідчать про застосування злочинцями доволі складних форм відмивання, тобто свого роду комбінування альтернативних діянь, перелічених у диспозиції ст. 209 КК України, або навіть їх поєднання з іншими злочинними діяннями економічного характеру: фіктивним підприємництвом, підробленням документів, різноманітними службовими зловживаннями тощо. При цьому обов'язково треба враховувати, що зловмисники постійно напрацьовують та реалізують нові багатоступеневі механізми легалізації «брудних» коштів, оперативно реагуючи на зміни законодавства та рівня протидії правоохоронних органів цьому різновиду злочинної діяльності.

На сьогодні можна виділити такі *типології* злочинних схем легалізації (відмивання) доходів кримінального походження:

1. «Змішування» законно одержаних грошових коштів із злочинними надходженнями — коли до законно одержаної виручки підприємств торгівлі, побутового обслуговування, закладів шоу-бізнесу, глядацьких, спортивних, гральних та інших установ з великим готівковим обсягом включають (додають, приєднують) великі суми «брудних» коштів.

¹ Див.: Кернер Х.-Х., Дах Э. Отмывание денег. Путеводитель по действующему законодательству и юридической практике // Под общ. ред. проф. А. Э. Жалинского. – М.: Междунар. отношения, 1996; Иванов Э. А. Отмывание денег и правовое регулирование борьбы с ним. – М.: Рос. Юрид. Изд. Дом, 1999; Михайлов В. И. Противодействие легализации доходов от преступной деятельности: Правовое регулирование, уголовная ответственность, оперативно-розыскные мероприятия и международное сотрудничество. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002; Голованов Н. М., Перекислов В. Е., Фадеев В. А. Теневая экономика и легализация преступных доходов. – СПб.: Питер, 2003; Робинсон Д. Всемирная прачечная: Террор, преступления и грязные деньги в офшорном мире. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004 та ін.

Відомо, що вилучати частину доходів і занижувати їх набагато простіше у сфері послуг, ніж у галузях, які виробляють товари¹. Не менш просто зробити і зворотне, тобто до законно одержаного доходу додати незаконні надходження та подати їх як законні. У зв'язку з цим прийнято вважати, що кращим прикриттям для відмивання коштів є комерційне підприємство, яке займається законною роздрібною торгівлею, особливо якщо воно дозволяє регулярно одержувати значні суми готівкою. Чим вищий зміст реалізованих послуг, тим більша можливість того, що за законною роздрібною торгівлею приховуються доходи, одержані злочинним шляхом. У разі надання послуг заплутати «грошовий слід» значно простіше, тому що у сфері обслуговування рідко коли можна встановити такий чіткий взаємозв'язок між матеріальними затратами та ринковою вартістю послуг, як це можна встановити у сфері матеріального виробництва. Ось чому злочинці з метою легалізації злочинно набутого майна чи грошових коштів придбають, створюють або просто використовують підконтрольні ним підприємства з великим обсягом готівкових надходжень, де складно встановити фактичний обсяг проданих товарів, наданих послуг, виконаних робіт (йдеться насамперед про гіпермаркети, готелі, ресторани, гральні і розважальні заклади тощо). У цьому сенсі відбувається «змішування» законно одержаної виручки з «брудною» готівкою;

2. *Укладення фіктивних правочинів* — коли для надання злочинним зв'язкам легально діючих підприємств з фіктивними фірмами видимості фінансово-господарських зв'язків учиняються різноманітні фіктивні правочини². Останні у всьому їх розмаїтті становлять основу більшості кримінальних схем легалізації злочинних доходів за допомогою фіктивних підприємств. Вони використовуються і як разові акції для легалізації конкретної суми, а також у складних комбінаціях із залученням як прикриття банківських операцій та виробничих циклів великих підприємств для здійснення довготривалого та великомасштабного процесу легалізації. При цьому схеми із залученням псевдоіноземних фірм, фірм-одноденок, виведення операцій з легалізації в офшорні зони — всі ці прийоми слугують лише для прикриття, за-

¹ Див.: Білоус В. Т. Проблеми фінансового моніторингу та використання його результатів у боротьбі з відмиванням коштів, здобутих злочинним шляхом // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003 р.). — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. — С. 170.

² Див.: Волобуєв А. Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності. — С. 181.

вуальовування чи підвищення ефективності (наприклад, для зниження податкової ставки під час легалізації) досить простої основи злочинного діяння — фіктивного правочину. Найбільш поширеними видами фіктивних правочинів, що вчиняються під час легалізації злочинних доходів, є договори: купівлі-продажу (зокрема цінних паперів), оренди, страхування, довірчого управління, доручення, комісії, контрактації, поруки, про надання інформаційно-консультаційних, аудиторських, юридичних, бухгалтерських, маркетингових, брокерських та низки інших послуг, де засновниками фірм, з якими укладаються ці договори є самі ж особи або їх родичі, хто має намір відмити гроші¹.

Псевдопідприємницькі (фіктивні) правочини є потужним джерелом тіньових доходів і вкрай небезпечним інструментом тінізації суспільно-економічних відносин. Вони супроводжують переважну частину ухилень від оподаткування та інші економічні злочини — від привласнення шляхом «переведення» майна державних підприємств у комерційні структури до хабарництва та відмивання коштів злочинного походження². З огляду на викладене вважаємо за можливе приєднатися до пропозиції П. П. Андрушка, В. М. Куца, Г. А. Матусовського, В. О. Навроцького стосовно криміналізації як самостійного складу злочину вчинення службовими особами або власниками діючих суб'єктів підприємницької діяльності господарських чи фінансових правочинів без наміру їх виконання³.

3. *Проведення операцій із цінними паперами* — коли для переведення готівкових грошових коштів у безготівкові та легалізації в такий спосіб коштів, здобутих злочинним шляхом, використовуються різноманітні операції, в тому числі доміцилювання векселів. Ці операції здійснюються в такий спосіб. Реальне підприємство з метою збільшення обігових коштів або здійснення оплати за угодою у безготівковій формі передає у розпорядження фіктивної фірми готівкові грошові кошти. Фіктивна фірма емітує вексель та перераховує грошові кошти

¹ Див.: *Николайчук И. А.* Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию / Под ред. Р. С. Белкина. — М., 2000. — С. 190.

² Див.: *Попович В.* Кримінологічний аналіз способів ухилення від оподаткування як джерел тінізації суспільно-економічних відносин // *Економіка, фінанси, право.* — 2002. — № 3. — С. 4.

³ Див.: *Андрушко П. П.* Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення законодавства // *Предприимательство, хозяйство и право.* — 1998. — № 10. — С. 20; *Куц В. М.* Новий кримінальний кодекс України: яким йому бути. — Х., 1999. — С. 116; *Матусовський Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 274; *Навроцкий В.* Господарські злочини. Лекції. — Львів, 1997. — С. 41.

у сумі забезпечення векселя та певного відсотка як платню банківській установі. Далі фіктивне підприємство оформлює виконання безтоварної операції з «транзитним» підприємством, за яку розраховується векселем. Реальне та «транзитне» підприємства у свою чергу документально оформлюють безтоварну операцію, за виконання якої реальному підприємству як платня надається вексель, емітований фіктивною фірмою. Оскільки вексель має повне грошове забезпечення банком, то він надається реальним підприємством для погашення до банківської установи (банк перераховує грошові кошти реальному підприємству). Використання такої фінансової схеми дозволяє легалізувати кошти, одержані злочинним шляхом, збільшити обсяг обігових коштів та виключити безпосередній контакт з фіктивною фірмою (грошові кошти не перераховуються безпосередньо з банківського рахунку фіктивної фірми). Для зменшення податкового навантаження (суми одержаного доходу реальним підприємством) оформляється виконання зустрічних вимог з «транзитним» підприємством¹.

4. *Використання механізмів фондового ринку* — а саме диверсифікація, легкість проведення торгівлі цінними паперами в сучасних умовах (наприклад, електронні торги) і можливість проведення трансакції на ринках, які практично «не визнають» національних кордонів.

Привабливість фондового ринку для кримінальних структур також полягає в тому, що він надає можливість суб'єктам легалізації мати подвійну вигоду: відмити «брудні» кошти і одержати додатковий прибуток від пов'язаного з цим відмиванням шахрайства з цінними паперами. Річ у тім, що на фондовому ринку провести трансакції можуть лише певні особи, такі як фондові брокери чи фондові радники. Цим операторам ринку зазвичай заборонено приймати готівку в оплату за здійснення операцій з цінними паперами. І в цьому плані, мабуть, не випадково експерти FATF наголошують на тому, щоб кошти сумнівного походження (насамперед готівка), перш ніж з'явитися на фондовому ринку, спочатку повинні бути введені в легальну фінансову систему, пройшовши певну фільтрацію. Брокери, незважаючи на такого роду приписи, в деяких випадках ігнорують усталену практику та

¹ Див.: Лисенко В. В. Фіктивні суб'єкти підприємництва у злочинному механізмі переведення безготівкових грошових коштів у готівку // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. — Х., 25–26 вересня 2003 р. / Ред. кол.: М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. — Х., 2003. — С. 106–198; Журавель В., Білоус В. Фіктивні підприємства у механізмі легалізації «брудних» коштів // Вісник Академії правових наук України. — 2004. — Вип. 3(38). — С. 173–174.

правила. Приймаючи готівку від своїх клієнтів, вони нібито скорочують час на здійснення банківських переказів та оформлення чеків, водночас ухиляються від сплати відповідних комісійних і значно вуалюють процедуру самого відмивання, оскільки навіть їм не відомо, хто стоїть за цими операціями.

Однією з новітніх, найбільш латентних і таких, що важко виявляються, є схема відмивання “брудних” коштів з використанням похідних фінансових інструментів-дериватів, котрі діють на основі цінних паперів, що обертаються. Дериват дозволяє його володарю зафіксувати сприятливі, з його точки зору, ціни на купівлю або продаж з урахуванням відповідних курсів валют. Основний зміст цієї злочинної технології полягає в такому. Брокер за дорученнями своїх кримінальних клієнтів маніпулює двома взаємопов’язаними банківськими рахунками. При цьому він переводить результати проведених ним банківських операцій на рахунки свого кримінального клієнта. Брокер розміщує гроші, які необхідно відмити, на рахунок «А» і купує на біржі 1000 дериватних контрактів. Водночас він продає 1000 таких же контрактів. Припустимо, що на кінець біржової сесії ціни контрактів знизились як на продаж, так і на купівлю і брокер закриває свої позиції за цими зниженими цінами. В результаті цього на рахунку «А», з якого здійснювались операції з купівлі контрактів, що втратили свою початкову ціну, відбиваються збитки, тоді як на рахунку «Б», на який надійшли гроші від продажу контрактів на початку біржової сесії, утворюється певний прибуток. Якщо різниця між сумами коштів не перевищує 12%, то це вважається цілком нормальним показником для операцій з відмивання капіталів злочинного походження. Задоволений брокер (12% — добрий заробіток), задоволений і кримінальний клієнт (він «втратив» відносно невелику суму, але вельми надійно легалізував свої незаконні доходи). Дійсно, ця технологія є особливо привабливою, оскільки не потребує фіктивної документації, а кримінальному клієнту забезпечене надійне біржове прикриття у вигляді відповідних документів¹.

Ще одна схема відмивання кримінальних доходів із застосуванням механізмів фондових бірж отримала назву «розкачування ринку», або здійснення операцій з «сміттєвими» акціями, тобто купівля задешево, продаж — задорого. Сутність її полягає в тому, що фізичні особи отримують великий пакет акцій компанії, як правило, такої, що ще не

¹ Див.: Кисельова С. С. Фондові біржі в злочинній системі відмивання «брудних» коштів: Мат. міжнар. наук. конф. молодих вчених та здобувачів «Актуальні проблеми правознавства», 11–12 листопада 2004 р., м. Харків. — Х.: Нац. юрид. акад. України. — С. 153–155.

розпочала своєї фінансово-господарської діяльності, перш ніж вони виставляються на відкриті торги. Особи, що відмивають гроші, використовують злочинні доходи для придбання цих великих пакетів акцій, які зазвичай придбаваються за дуже низькою ціною. Після того як зловмисники акумулювали великий обсяг цінних паперів компанії, вони можуть використати недобросовісних брокерів для рекламування цих паперів їх клієнтам. Тут і починається шахрайство з цінними паперами. Перекручена інформація доводиться до громадськості — через Інтернет включно — з метою реклами компанії та її діяльності. Часто компанія подається як така, що володіє революційно новою продукцією, яка забезпечить майбутній комерційний успіх. У міру циркулювання цієї інформації ціни на акції ростуть завдяки зацікавленості публіки і зростаючому попиту. В типовій ситуації така компанія не веде заявленої діяльності і відомості доведено до громадськості для того, щоб підняти ціну на акції. З метою створити присутність ринкового попиту шахраї можуть розділити операції між декількома брокерами і/або провести операції через велику кількість країн. Коли акції сягають своєї найвищої вартості, зловмисники продають свої акції і отримують прибуток від штучно створеної інфляції цін. У результаті цього компанію «відпускають» і акції знецінюються. На цій стадії відбуваються дві події: 1) особа, що відмиває гроші, продавши свою частку в компанії, розмістила (нашарувала) перед цим інвестовані нею кошти; 2) як зловмисник, котрий організував шахрайство з цінними паперами, вона додатково одержала незаконний дохід, що потребує подальшої своєї легалізації (відмивання).

5. *Застосування псевдоекспортних операцій* — безтоварних операцій, при документальному оформленні яких відсутні фізичний рух товарно-матеріальних цінностей та вивезення їх за межі України, що мають на меті незаконне відшкодування ПДВ і легалізацію одержаних коштів, а у випадках з підакцизними товарами — ухилення від сплати акцизного збору.

Найпростіша схема полягає в оформленні придбання товарно-матеріальних цінностей у фіктивних підприємств та їх експорту до віддалених від України країн і територій (Азія, Африка та ін.). Роль посередників відводиться підприємствам з третіх країн, наприклад з регіону Балтії. Фактично рух товарно-матеріальних цінностей, транспортування і перетинання ними кордону не відбуваються, відсутність договірних та імпорتنних взаємовідносин з резидентами України підтверджується відомостями компетентних органів зарубіжних країн. Розрахунки іміту-

ються за допомогою комерційних банків, що спеціалізуються на послугах «конвертування», з використанням вексельних схем.

Більш складними є схеми з імітацією зовнішньоекономічної діяльності, використанням фінансових інструментів комерційних банків, послуг комісіонерів та необґрунтованим завищенням цін на експортовані товари. Сутність таких схем полягає в такому. Підприємство згідно з даними вантажних митних декларацій здійснює операції з експорту за межі України певного обладнання. Фактурна вартість товару сягає надвеликих розмірів, необґрунтованих з економічної точки зору. Податкові зобов'язання за ПДВ зменшуються на значні суми, сплачені постачальникам при придбанні експортованого обладнання, яке відбувається за цінами не меншими, ніж експортні. Проте при аналізі матеріалів, пов'язаних із рухом грошових коштів і самого товару через низку юридичних осіб, можна зробити висновок про сумнівну природу здійсненого експорту, фактичну відсутність фізичного руху і іноді самої наявності товару (в деяких випадках вивозиться застаріле, непридатне обладнання за завищеними цінами), вказаного у документах, і ненадходження до бюджету сум ПДВ, зобов'язання зі сплати якого мають виникати у підприємств-постачальників.

Зміст даної схеми свідчить про те, що її фактична реалізація відбувається шляхом використання банківського інструментарію. Один і той самий банк обслуговує усі основні розрахунки в процесі реалізації схеми, виділяє кредитний ресурс, емітує цінні папери (операції з видачі і погашення кредитів, операції з банківськими цінними паперами є невід'ємною частиною фінансового механізму), забезпечує валютні розрахунки. Лише незначна частина обсягу операції, що, як правило, дорівнює сумі незаконного прибутку, виокремлюється і проходить через іншу банківську установу — партнера основного банку. Весь ланцюг фінансових розрахунків здійснюється в один день протягом лічених хвилин. Існує підконтрольність зазначеного механізму одному банку — оператору фінансової схеми. Така діяльність поставлена на систематичну основу і, по суті, є своєрідною банківською послугою.

В більшості випадків зовнішньоекономічні угоди укладаються з підприємствами Російської Федерації, які створюються «пов'язаними», або посадовими особами фінансової установи. Фактичне відвантаження товару відбувається на адресу підприємств Великої Британії, Кіпру, Латвії, що ускладнює перевірку фактичного експорту та подальшого руху товару. Крім цього, це надає можливість або «загубити» товар, або повернути його на територію України за рахунок імпорту (за міні-

мальними цінами) для забезпечення наступного циклу експортних операцій.

Надходження валюти з-за кордону для здійснення експортних операцій забезпечується шляхом проведення псевдоімпортних операцій по фіктивних зовнішньоекономічних контрактах та вантажно-митних деклараціях, для чого, як правило, за участю обслуговуючого банку створюються фіктивні підприємства. У результаті цього на адресу російських підприємств надходить необхідна сума валютних коштів, які надалі використовуються для розрахунків за одержане обладнання.

Такими схемами користуються як великі платники податку (зокрема енергетичні компанії), так і особи, що зацікавлені в одержанні відшкодування ПДВ з бюджету на розрахунковий рахунок або проведенні заліків податкових зобов'язань. Основними користувачами даних схем є підприємства, що постійно здійснюють імпорт товарів (частіше за все сировини). Проведення зазначених операцій дозволяє погашати обов'язки зі сплати «імпортного» ПДВ створеним податковим кредитом.

6. *Здійснення операцій з реалізації контрабандних, контрафактних або незаконно привласнених товарів, майна, підпільно виготовленого в Україні або здобутого від здійснення незаконної підприємницької, в тому числі торговельної, діяльності чи здійснення заборонених видів діяльності тощо.* Легалізація товарів контрабандного походження здійснюється згідно з такою схемою. Реально діюче підприємство, отримавши контрабандним шляхом від іноземного партнера певні товари та ухилившись у такий спосіб від сплати податків і митних платежів, укладає з фіктивним підприємством відповідний «безтоварний» договір постачання, на підставі якого здійснює розрахунки та оприбутковує у себе контрабандні товари. Надалі ці товари залучаються до легального товарообігу шляхом реалізації законно діючим суб'єктам підприємництва або кінцевим споживачам. Аналогічним чином здійснюється легалізація неврахованої продукції власного виробництва або викраденого майна.

7. *Використання діяльності конвертаційних центрів* — учасники яких переводять безготівкові кошти в готівку, а також на розрахункові рахунки підприємств з ознаками «фіктивності», маскуючи свою протиправну діяльність легальним бізнесом.

Розрахункові рахунки на підставних фізичних осіб відкриваються з використанням підроблених паспортів та довіреностей за допомогою підконтрольних приватних нотаріусів. Підприємства-клієнти конвертаційних центрів перераховують безготівкові кошти на рахунки під-

приємств з ознаками «фіктивності». З використанням системи «клієнт-банк» при оперуванні рахунками кошти можуть переводитися на рахунки фізичних осіб за нібито здану продукцію (надані послуги, виконані роботи тощо). Для операцій з готівкою широко застосовуються пластикові платіжні картки і банкомати.

Через підприємства групи прикриття підтримується зв'язок з іноземними банками, де відкриваються рахунки підконтрольних офшорних компаній. Місцем перебування таких банків і адресою для представництв компаній часто є країни Балтії.

8. *Використання механізмів псевдоінвестування* — коли кошти сумнівного характеру, які надходять з-за кордону від компаній-нерезидентів (в основному офшорної юрисдикції), використовуються як інвестиції. В основному в таких схемах задіяні енергопостачальні компанії (обленерго), металургійні підприємства, підприємства з перероблення продукції агропромислового комплексу. При цьому демонстрування намірів здійснити інвестиційні вливання в економіку України є лише прикриттям дійсних цілей щодо одержання надприбутків, ухилення від сплати податків, ввізного мита тощо.

Найбільш оптимальним варіантом із зазначених є повернення грошових засобів у вигляді інвестиції, так званої «позички», на підприємницьку діяльність. У межах такої позички гроші, що знаходяться на рахунку офшорної компанії, володарем якої є утримувач позички, надаються нею тій фірмі, що зареєстрована в країні його проживання. В даному випадку гроші не тільки повертаються додому без будь-якого податку, а й їх можна використовувати для того, щоб зменшити податок на законний дохід. Після одержання позички бенефіціар має право виплачувати її з процентами самому собі. Про достатньо активне запровадження такого роду схем може свідчити, зокрема, аналіз структури іноземних інвестицій в економіку України, з якого видно, що понад 13% від їх загального обсягу надійшли з офшорних зон (Кіпр, Ліхтенштейн та ін.).

9. *Використання приватизаційних процесів* — коли приватизація (у першу чергу купівля нерезидентами акцій українських підприємств, нерухомості тощо) пов'язана з намаганнями легалізувати капітал, незаконно здобутий на території України або за її межами, і супроводжується тісною співпрацею українських резидентів з підприємствами, зареєстрованими в офшорних зонах, інших країнах і на територіях із спрощеною системою реєстрації або пільговим оподаткуванням.

Під час приватизації підприємств з часткою державної власності активно використовуються технології, метою яких є отримання мож-

ливості здійснювати контроль за якомога більшими частками статутних фондів, при мінімальних фінансових витратах на їх придбання. Ця ж тенденція простежується і при аналізі процесу приватизації корпоративних підприємств.

Характерними рисами технологій приватизації, впроваджених українськими фінансово-промисловими групами (ФПГ), є:

— придбання пакетів акцій у Фонду державного майна України підприємствами — учасниками ФПГ, які відігравали роль посередників, діючи за кошти та за дорученням офшорних компаній, яким згодом передавали зобов'язання по виконанню конкурсних умов;

— зміна фіксованих умов комерційних конкурсів і застосування сумнівних фінансових операцій під час їх виконання;

— формальна передача акцій приватизованих підприємств ланцюжком нерезидентів при фактичному контролі з боку потужного об'єднання уповноважених банків декількох українських ФПГ.

10. *Використання підконтрольних нерезидентських компаній*, тобто рахунків іноземних фірм і навіть банківських установ для вчинення:

— розкрадання податку на додану вартість шляхом проведення псевдоекспортних операцій з подальшим відшкодуванням його з бюджету;

— легалізації «брудних» коштів у результаті проведення кредитних ліній від нерезидентів, здійснення псевдоінвестиційної діяльності;

— ухилення від сплати ввізного мита, акцизного збору, ПДВ при імпорті ліквідних товарів (продукції) на митну територію України, в тому числі з використанням псевдопільговиків;

— контрабанди продукції, переважно підакцизної групи, з подальшою її «легалізацією» в реальному товарообороті тощо.

Нерезидентські структури також є обов'язковими елементами відмивання злочинних доходів, які утворюються і в ході фінансово-господарської діяльності, насамперед підприємств переробної та металургійної галузей, а також виробників та реалізаторів високоліквідної продукції. Так, на підприємстві переробної або металургійної галузі в процесі діяльності штучно створюються необліковані значні запаси сировини, яка використовується для виробництва основного виду продукції. Після цього зазначені матеріальні запаси оприбутковуються як нібито одержані від іншого підприємства-нерезидента, яке підконтрольне керівним посадовим особам підприємства-одержувача. В подальшому проводиться розрахунок з цим підприємством-псевдопостачальником. Одержані в такий спосіб кошти повертаються в

Україну і використовуються для придбання контрольних пакетів акцій українських підприємств.

У свою чергу, керівники підприємства-виробника високоліквідної продукції створюють підконтрольне підприємство, яке має ексклюзивне право на реалізацію продукції, яка виробляється на основному підприємстві. Підприємство-реалізатор вчиняє правочин з компанією-нерезидентом, яка підконтрольна тим самим керівним особам, згідно з яким за значну грошову винагороду або відсоток від реалізованої продукції компанія-нерезидент зобов'язана здійснити пошук на світовому ринку підприємств-покупців цієї продукції. Насправді ніяка діяльність по пошуку підприємств-покупців не проводиться, бо виготовлена продукція користується значним попитом на світовому ринку і придбається тими ж самими покупцями, які придбали її раніше. В такий спосіб підприємство-реалізатор завищує матеріальні витрати при реалізації продукції, а значні кошти акумулюються на рахунку підконтрольного підприємства-нерезидента. Через деякий час накопичені кошти спрямовуються на придбання підприємства-виробника;

11. *Використання штучного банківського кредиту* — коли зацікавлена у відмиванні доходу особа розміщує власні кошти, здобуті від протиправної діяльності, на депозитному рахунку в банку. Депозит, наприклад, може бути оформлено відповідним сертифікатом на пред'явника. Наступним кроком є видача кредиту, під заставу якого надається сертифікат на пред'явника. При цьому відсотки, що одержуються за депозитним внеском, частково компенсують витрати, пов'язані з користуванням кредитом. Таким чином, «собівартість» очищення коштів становить не більше 3% від загальної суми кримінального доходу. Недосконалість даної схеми полягає у тому, що кредитні кошти не можуть бути використані безпосередньо фізичною особою для власних цілей, пов'язаних, наприклад, з придбанням пакету акцій державного підприємства або з внеском до статутного фонду комерційного банку. З огляду на цей чинник, легалізація коштів через штучний банківській кредит, як правило, практикується власниками того чи іншого бізнесу з метою постійного оновлення оборотних коштів.

Так, приватне сільськогосподарське підприємство «Н» Кіровоградської області має систематичну потребу в оборотних коштах, які спрямовує на закупівлю сільгосппродукції у населення. При цьому виручка від подальшої реалізації цієї продукції приховується. Накопичені від такої діяльності доходи власник підприємства розміщує на депозитному рахунку в місцевій філії КБ «П» та раз у квартал бере у цієї ж

банківської установи кредит під заставу депозитного внеску. Кредитні ресурси використовуються для розрахунків з населенням як кошти, що мають цілком законне походження;

12. *Використання благодійних та неприбуткових організацій* — частіше за все це пов'язано з корумпованістю посадових осіб, які з корисливою метою, одержуючи кошти злочинного походження, організують мнимі благодійні акції та заходи, а розрахунки за них проводять через фіктивні фірми. Наприклад, перевіркою діяльності Миколаївської обласної благодійної організації «Л» задокументовано оприбуткування майже 2,3 млн. грн., одержаних злочинним шляхом, під виглядом благодійних внесків до каси організації 2200 громадянами. Відносно посадових осіб підприємства порушено кримінальну справу за ст. 209 КК України.

Отже, спосіб (технологічна схема) відмивання доходів кримінального походження — це зумовлена суб'єктивними властивостями особи, яка здійснює легалізацію, а також предметом і обстановкою легалізації система дій, спрямованих на виокремлення злочинно одержаного майна або коштів від джерела їх походження, інтеграцію їх у легальну економічну сферу, тобто на надання правомірного вигляду володінню, користуванню та розпорядженню цим майном або коштами.

У криміналістичній характеристиці легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, особливе місце посідає **особа злочинця**. При цьому йдеться не тільки про безпосереднього виконавця (легалізатора), а й про осіб, які є співучасниками і виявлення яких дозволяє в подальшому відтворити механізм злочину, визначити його спосіб (технологічну схему), а також коло осіб, що залучалися до відмивання коштів, але не усвідомлювали злочинного характеру їх походження, з тим щоб тактично правильно побудувати проведення відповідних слідчих дій.

Усіх осіб, причетних до легалізації, можна поділити на дві великі групи:

1) особи, які вчинили предикатний злочин і самі в подальшому відмивають «свої» гроші, тобто є власниками злочинно здобутих доходів;

2) особи, які здійснюють легалізацію злочинно здобутих доходів інших осіб. Останніх в свою чергу можна поділити таким чином:

а) особи, які мають право вчинювати правочини від імені юридичної особи, а також виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції (керівники підприємств, установ, організацій, голо-

вні бухгалтери, згідно із Законом України від 16 липня 1999 р. за № 996-ХІV «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність»);

б) особи, які мають право здійснювати фінансові операції відповідно до Закону України від 12 липня 2001 р. за № 2664-III «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» (співробітники банківських установ, фінансових груп, кредитних спілок, страхових компаній, довірчих товариств, інвестиційних фондів, клірингових палат, трастових компаній, фондів та інших бірж, брокерських і дилерських контор, установ зв'язку тощо), а також особи, які внаслідок вимог закону зобов'язані вчинювати певні дії з надання правочину встановленої законом форми (нотаріуси, працівники реєстраційних органів, наприклад, бюро технічної інвентаризації);

в) особи, які професійно займаються легалізацією (відмиванням) «брудних» коштів, що є характерним насамперед для офшорних юрисдикцій. Це адвокати, бухгалтери, брокери, агенти з пошуку осіб, що мають намір здійснити легалізацію в даній офшорній зоні;

г) особи, яких залучено до здійснення фінансових операцій із використанням можливостей комп'ютерної техніки, так звані злочинці-інтелектуали;

г) особи, які внаслідок свого високого службового становища сприяють суб'єктам легалізації (депутати, чиновники різних відомств).

У тих ситуаціях, коли предикатний злочин і відмивання злочинних доходів вчиняють різні суб'єкти, тобто відмиваються чужі доходи кримінального походження, обов'язковою умовою притягнення до кримінальної відповідальності є те, щоб винна особа усвідомлювала, що вона здійснювала дії з коштами або майном, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння. При цьому, на думку правознавців, досить того, щоб суб'єкт легалізації був обізнаний про злочинний шлях одержання предмета хоча б у загальних рисах¹. Джерелом такої обізнаності може бути відповідне повідомлення іншої особи, особисті спостереження самого суб'єкта легалізації, обстановка передачі майна, спосіб його зберігання тощо. Іншими словами, такого роду усвідомлення встановлюється за допомогою будь-яких об'єктивних даних і завдання саме криміналістів полягає в тому, щоб визначити перелік цих даних, розробити засоби їх одержання.

Аналіз судово-слідчої практики показує, що переважна більшість злочинних дій з легалізації «брудних» коштів вчиняється у містах осо-

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-є вид., перероб. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 507.

бами чоловічої статі (питома вага участі жінок у легалізації становить 18%). При цьому мінімальна вікова межа осіб, які займаються легалізацією, — 29–32 роки, що підкреслює необхідність мати певний життєвий досвід, коло знайомств у різних сферах діяльності, фінансові можливості для здійснення подібних кримінально каранних операцій. В цьому плані треба погодитись з І. М. Осикою, який вважає, що особи, котрі займаються легалізацією злочинних доходів, «є шахраями та характеризуються як сильні, добре організовані, розумні, багаті на кошти, кмітливі люди, які в змозі вносити корективи в діяльність фінансових установ»¹. Безумовно, наведені ознаки можуть поєднуватися у різних формах в одній особі.

Типологічні дані про особу злочинця свідчать, що вік суб'єктів легалізації в цілому становить 30–55 років. Це зумовлено здійсненням підприємницької діяльності у більшості випадків особами саме зазначеної вікової категорії. За освітнім рівнем суб'єкти цих злочинів мали вищу освіту — 57%, декілька вищих освіт — 3%, середню спеціальну — 28%, загальносередню — 12%.

Серед осіб, які були засуджені за вчинення легалізації (відмивання) злочинних доходів, 56% становлять директори приватних підприємств, 12 % — головні бухгалтери приватних підприємств, 11% — приватні підприємці і 21% інші особи. При цьому 93% із числа засуджених складають особи, які вчинили предикатні злочини, тобто відмивали «свої» злочинно здобуті грошові кошти чи інше майно. Матеріали кримінальних справ також показують, що 30,5% суб'єктів вчиняли легалізацію неодноразово. Безкарність злочинців, що дозволила ухилитися одного разу від відповідальності, сприяла формуванню стійкої злочинної поведінки, своєрідної спеціалізації та обранню легалізації як одного з джерел матеріального благополуччя.

З наведених даних стає зрозумілим, що подібною злочинною діяльністю займаються переважно особи, які мають певний запас спеціальних знань, достатній освітній та професійний рівні. Водночас тих, хто сьогодні обрав своєю діяльністю саме легалізацію злочинних доходів, не можна назвати виключно представниками «білокомірцевої» злочинності, оскільки цю стежу вже успішно освоїли представники загальнонокримінальної злочинності, як вітчизняної, так і міжнародної².

Обстановка і обставини легалізації злочинних доходів є невід'ємним елементом криміналістичної характеристики даного виду злочину

¹ Осика І. Деякі проблеми боротьби з «відмиванням» грошей як міжнародним злочином // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — Вип. 4(11). — С. 156.

² Див.: Савченко А. «Відмивання» грошей: кримінально-правовий і порівняльний аспекти // Право України. — 1997. — № 5. — С. 38.

і розглядається як складне, системне утворення, до складу якого входять відомості не тільки про безпосередні фізичні умови вчинення відмивання «брудних» коштів — сферу, місце, час, а й про загальну соціальну-економічну ситуацію в державі, стан правового регулювання економічних відносин тощо.

Щодо сфери легалізації, то вона може здійснюватись або у господарській діяльності, або у діяльності, що не пов'язана з господарюванням. При цьому йдеться насамперед про високорентабельні галузі та сфери економіки, де обертаються значні фінансові та товарні потоки (паливно-енергетичний комплекс, ринки: сільгосппродукції, нерухомості, підакцизних товарів, цінних паперів, сфери приватизації і зовнішньоекономічної діяльності тощо), які мають реальну можливість одержувати надприбутки, що привертає до себе увагу ділків від тіньової економіки та представників організованої злочинності, котрі для ефективного розміщення (використання) протиправних доходів повинні надавати їм статусу легального (законного) походження.

Місцем легалізації є місцезнаходження суб'єктів господарювання, а також певних фінансових (банків, страхових компаній, адвокатських фірм) або реєстраційних (нотаріальних контор, бюро технічних інвентаризацій) установ, де здійснювались фінансові операції або вчинювались правочини стосовно набуття права власності. Час легалізації — початок злочинної діяльності (наприклад, час реєстрації фіктивної фірми), період здійснення фінансових операцій та вчинення інших правочинів (час підписання псевдоекспортного контракту), час одержання права власності на кошти або інше майно, здобутих злочинним шляхом (час реєстрації придбання нерухомості в бюро технічної інвентаризації).

Характеризуючи «брудні» кошти, слід ураховувати чинники таємності їх формування (утворення, накопичення), які вони фактично втрачають у результаті відмивання, після чого з'ясувати незаконне походження таких коштів буває дуже складно. У разі, якщо ці суми вкладено в акції, облігації, нерухомість, комерційні чи промислові підприємства, тобто якщо «брудні» кошти легалізовано, то вони не відрізняються від матеріальних і фінансових ресурсів, що знаходяться в обігу на законних підставах. Ось чому вагомим значення набувають відомості щодо внутрішніх умов функціонування того чи іншого суб'єкта господарювання, а саме: правовий статус юридичної особи, що використовується в легалізації; зміст нормативно-правових актів, на підставі яких діють посадові особи, що вчиняють правочини чи здійснюють фінансові операції з легалізації «брудних» коштів; доку-

ментообіг і порядок його ведення на підприємстві, установі (наприклад, згідно із законами України «Про банки і банківську діяльність» і «Про платіжні системи і переказ грошей в Україні») банки зобов'язані зберігати електронні документи, так само як і їх паперові аналоги); стан контролю за здійсненням фінансових операцій (додержання вимог щодо обов'язкового первісного моніторингу); ділові та моральні властивості безпосередніх виконавців фінансових операцій (відомості щодо їх способу життя, стосунків) тощо.

Розглядаючи обстановку легалізації (відмивання) доходів злочинного походження, треба відзначити, що, незважаючи на вплив на неї з боку суб'єкта злочину, вона залишається об'єктивним і досить усталеним чинником, який детермінує поведінку винного, насамперед обрання ним способу здійснення легалізації. Дійсно, остаточно визначитись щодо конкретного способу легалізації можна лише за умов наявності інформації стосовно обстановки, в якій вчинюватимуться правочини чи здійснюватимуться фінансові операції. Йдеться про наявність або відсутність недоліків у додержанні правил внутрішнього контролю за укладанням і виконанням договорів, ефективність внутрішнього моніторингу щодо сумнівних фінансових операцій, правильність організації обліку та звітності по фінансово-господарських операціях, розрахунках тощо.

Сліди легалізації як відображення певних ознак специфіки такого роду злочинної діяльності є визначальними для організації процесу розслідування цієї категорії злочинів, оскільки слідчий, спираючись на них, аналізує поточну слідчу ситуацію і порівнює її з типовою, висуває версії стосовно способу і суб'єкта легалізації, розробляє програму і план розслідування, приймає рішення тактичного і методичного характеру.

Щодо самих слідів як складового елемента криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, то вони мають певну специфіку, зумовлену складністю розглядуваного злочину, характером зв'язку між легалізацією і предикатним злочином, природою походження доходів, що легалізуються (відмиваються), а також способом і сферою легалізації.

У структурі зазначених слідів виокремлюються дві взаємозв'язані сукупності, що формуються на стадіях підготовки, вчинення і приховування як власне самої легалізації, так і предикатного злочину, тобто слідову картину легалізації (відмивання) доповнюють сліди предикатного злочину. Це надає можливість дійти висновку про те, що поняття «сліди легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шля-

хом» структурно складається з низки складових частин, обумовлених взаємозв'язком способів різних за кваліфікацією злочинів. Отже, сліди легалізації (відмивання) можна розглядати як у вузькому, так і широкому значенні. У вузькому значенні це сліди, що виникають безпосередньо у ході легалізації (відмивання), а у широкому — доповнюються сукупністю слідів, що виникають у результаті предикатного злочину.

На характер слідів легалізації (відмивання), їх наявність або відсутність впливає специфіка зв'язку між самою легалізацією (відмиванням) та предикатним (первісним, основним) діянням. Цей зв'язок насамперед обумовлює процедуру слідоутворення і проявляється залежно від способу приховування, який може бути вираженим явно, вираженим неявно, не вираженим взагалі або неправдиво вказувати на вчинення діянь, які не є предикатними у даному випадку. Сама ж діяльність щодо приховування та знищення слідів може бути спрямована на маскування походження «брудних» коштів, ролі власника цих коштів, особи, що здійснила легалізацію (відмивання), чи підприємства, через яке проведена ця операція, а також кінцевого результату легалізації.

Комплексний характер слідів даного злочину проявляється і при розгляді природи походження доходів, що легалізуються (відмиваються). Так, якщо доходи було одержано в результаті вчинення злочинів загальнокримінальної спрямованості (вбивства на замовлення, розбійні напади, вимагання, незаконний обіг зброї, торгівля людьми чи трансплантаційними органами тощо), то тут можливий найширший спектр слідів, що відображаються насамперед у документах обліку кримінальної активності (відеозвіти, сліди, що залишені або знаходяться в обчислювальній техніці). Якщо ж доходи було одержано в результаті діяльності в тішовій економіці, то специфіка слідів дещо інша, з більшою спрямованістю на їх формування в письмових або електронних документах («чорна», або подвійна бухгалтерія, накладні, що виписуються тільки для перевезення товару і знищуються після його «одержання» тощо). При цьому головною умовою є те, щоб зазначені сліди відображали факт незаконного походження коштів або іншого майна, що легалізуються (відмиваються).

Сліди, що виникають безпосередньо у ході легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, насамперед детерміновані способом і сферою легалізації. Ось чому фактичне їх дослідження неможливе без аналізу особливостей способів учинення даного діяння і сфери його реалізації. При цьому обов'язково треба враховувати, що легалізація злочинних доходів — у більшості випадків процес багатое-

пізодний. У ході такої злочинної діяльності ставляться проміжні завдання, визначаються засоби їх вирішення, які можуть змінюватись на етапі їх реалізації. Крім того, дане діяння вимагає від злочинця достатнього знання чинного законодавства, економіки підприємств і установ банківського та фінансового сектору, необхідності залучення фахівців, чіткої координації, злагодженості та оперативності дій тощо. Все це є передумовою до утворення певних схем, які відображають послідовність злочинних дій, об'єднаних загальною метою, деякі часові інтервали, міцні зв'язки між злочинцями, іншими словами — технологію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

У технології легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, як уже зазначалося, доцільно виділяти декілька етапів, кожному з яких притаманні «свої» способи здійснення легалізації (відмивання) злочинних доходів. Разом з тим такого роду способи зумовлюють появу відповідних слідів, що необхідно враховувати як при відшукуванні самих слідів, так і при моделюванні на їх підставі способів, за яких вони могли бути утворені. Так, дії, пов'язані з розміщенням готівки на банківських рахунках, вивезенням валюти за кордон, можуть бути відображені у «чорній» бухгалтерії та звітності, засобах оперативного документування. Маскування протиправності володіння тими чи іншими коштами (майном) тягне за собою появу слідів матеріального або інтелектуального підроблення, які виявляються під час ревізії, аудиту, податкової перевірки. Створення фіктивних фірм обумовлює комплекс слідів, що пов'язані з необхідністю здійснення знову-таки матеріального або інтелектуального підроблення у ході державної, податкової, пенсійної реєстрації та закриття підприємства і відображаються у відповідних документах. Залучення фіктивної особи до процесу легалізації потребує підроблення насамперед посвідчення особи, котрим, як правило, є паспорт, який викрадено або виготовлено на підробленому бланку, що призводить до появи комплексу слідів, які вивчаються у рамках техніко-криміналістичного дослідження документів. Незаконні відкриття та використання валютних рахунків за кордоном характеризуються слідами, що відображаються у банківській, податковій звітності та специфічній документації органів валютного контролю. Здійснення депозиту на банківський рахунок передбачає необхідність оформлення певного переліку документів. Це й рукописне заповнення деяких анкет та інших банківських документів, залишення контрольного підпису особою тощо. При використанні електронних платежів постає питання щодо комп'ютерних слідів, виявлен-

ня яких потребує знання всієї процедури здійснення такого роду операцій, а саме: укладення договору з банком на електронне обслуговування, установка відповідного програмного забезпечення, одержання певного облікового запису, користування комп'ютером, ідентичність якого перевіряється та фіксується на сервері банку.

Здійснення операцій з високоліквідними активами потребує відповідного, встановленого державою підтвердження факту зміни власника (на автомобілотранспорт — в документації ДАІ, на нерухомість — у документах нотаріальних контор та бюро технічної інвентаризації, на цінні папери — в реєстрі власників цінних паперів тощо).

Отже, легалізація (відмивання) злочинних доходів, навіть коли вона проведена надто вдало, є слабким місцем у приховуванні (маскуванні) результатів предикатного злочину, оскільки кошти чи інше майно, виходячи з тіні, залишають за собою насамперед документальний слід від здійснених фінансових операцій та укладених правочинів.

§ 2. Виявлення ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та особливості порушення кримінальних справ

Обов'язковою передумовою порушення кримінальної справи за ст. 209 КК України є встановлення конкретного факту вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк три і більше років (за винятком діянь, передбачених ст. ст. 207, 212 КК), або яке визнається злочином за кримінальним законом іншої держави, і за таке ж саме діяння передбачена відповідальність КК України, що визначається порушенням справи за ознаками такого діяння або наявністю іншого нереабілітуючого рішення у справі про предикатний злочин. При цьому не має значення, який саме злочин вчинено.

Таким чином, своєрідність вихідного етапу розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, полягає в тому, що порушити кримінальну справу за ст. 209 КК можна лише за наявності достатніх фактичних даних, які вказують на високу ступінь імовірності злочинного походження тих доходів, котрі виступають предметом відмивання, тобто тільки після винесення постанови про порушення кримінальної справи за предикатним злочином.

Сформульоване положення є відправним і зумовлює характер діяльності уповноважених на те органів, що передує порушенню кримінальної справи і спрямоване на виявлення ознак легалізації, тобто певних фактичних даних про хоча б одне з діянь, передбачених диспозицією ст. 209 КК, а саме:

— вчинення будь-яких правочинів з майном, що одержано внаслідок раніше вчиненого злочину;

— здійснення будь-якої фінансової операції з коштами, що мають злочинне джерело походження;

— вчинення будь-яких дій, спрямованих на приховування чи маскування незаконного походження коштів або майна, одержаних злочинним шляхом, чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення;

— набуття, володіння або використання майна або коштів, одержаних злочинним шляхом.

Ознаки легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, зазвичай виявляються при розслідуванні кримінальної справи про предикатний злочин або під час проведення оперативно-розшукових заходів відповідними підрозділами ДСБЕЗ, УБОЗ, податковою міліцією, оперативним підрозділами СБУ з перевірки інформації про сам предикатний злочин чи із забезпечення його розслідування, а також заяв, повідомлень громадян чи засобів масової інформації та повідомлень з Державного комітету фінансового моніторингу України¹ про фінансові операції, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) злочинних доходів.

Отже, кримінальну справу за ознаками легалізації може бути порушено на підставі:

¹ Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2002 р. за № 194 у складі Міністерства фінансів України було утворено урядовий орган державного управління, який мав назву Державний департамент фінансового моніторингу (Держфінмоніторинг).

На виконання Закону України від 18 травня 2004 р. за № 1726 «Про внесення зміни до статті 4 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом»» 28 вересня 2004 р. було прийнято Указ Президента України за № 1144 / 2004, на підставі якого Держфінмоніторинг України набув повноважень центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом і отримав назву Державний комітет фінансового моніторингу України (див.: Офіційний вісник України. – 2004. – № 39. – Ст. 2582). Державний комітет фінансового моніторингу України є правонаступником Державного департаменту фінансового моніторингу.

Діяльність цього спеціально уповноваженого органу виконавчої влади здійснюється на підставі Положення «Про Державний комітет фінансового моніторингу України», затвердженого Указом Президента України від 24 грудня 2004 р. за № 1527 / 2004 (див.: Офіц. вісник України. – 2004. – № 52. – Ст. 3433).

- а) заяв та повідомлень громадян чи засобів масової інформації;
- б) інформації, що надійшла від Держфінмоніторингу України, аудиту, податкових та контрольно-ревізійних органів;
- в) інформації, наданої оперативно-розшуковими органами;
- г) доказів, зібраних у ході розслідування предикатного злочину.

У перших трьох випадках перевірка інформації проводиться органами дізнання із застосуванням процесуальних і оперативно-розшукових заходів у порядку, передбаченому ст. 97 КПК України. При цьому перед уповноваженими органами постає двоєдине завдання: одержати не лише достатні фактичні дані щодо ознак легалізації, а й передусім підтвердити факт того, що дії з легалізації здійснено з коштами чи майном, одержаними саме внаслідок вчинення злочину, що відповідає умовам, встановленим приміткою до ст. 209 КК. Ці завдання під час дослідчої перевірки вирішуються паралельно, що надає можливість майже одночасно порушити кримінальні справи за предикатним злочином і легалізацією.

Високий рівень латентності легалізації вимагає від оперативних служб якісного відпрацювання всіх повідомлень, які до них надходять, і насамперед від суб'єктів фінансового контролю. Згідно з Указом Президента України від 10 грудня 2001 р. за № 1199/2001 «Про заходи щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», з 1 січня 2002 р. запроваджено обов'язковий фінансовий контроль за всіма фінансовими операціями, що визначені законом як значні або сумнівні та здійснюються на території України фізичними і юридичними особами. Такого роду обов'язковий фінансовий контроль має два рівні — первісний та державний — і відповідно здійснюється:

а) *первинний* — банками та іншими фінансовими установами, біржами, комісійними та іншими магазинами, гральними закладами та організаціями, які проводять будь-якого виду лотереї, благодійними організаціями, підприємствами зв'язку та іншими юридичними особами, які відповідно до законодавства надають послуги у вигляді виплати, передачі, переказу, пересилання, обміну, зберігання коштів і реєстрації прав на майно або видають ліцензії, одержують декларації про доходи та наявність майна. Цей перелік суб'єктів первинного фінансового моніторингу передбачається розширити, включивши до нього: торговців нерухомості (ріелтерів); торговців дорогоцінними металами і дорогоцінними каміннями; нотаріусів, адвокатів, суб'єктів підприємницької діяльності, що надають юридичні послуги; аудиторів, аудиторські фірми, суб'єктів підприємницької діяльності, що надають послуги з бухгалтерського обліку; суб'єктів підприємницької діяль-

ності, що надають послуги із створення та проведення реєстрації підприємств, управління підприємствами та майном;

б) *державний* — Національним банком України та центральними органами виконавчої влади, які відповідно до законодавства виконують функції регулювання та нагляду за діяльністю суб'єктів первинного фінансового моніторингу¹, в тому числі спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань фінансового моніторингу — Держфінмоніторингом України.

Очевидно, що неможливо провести повну перевірку всіх операцій, які здійснюються суб'єктами підприємницької діяльності, що відповідно до чинного законодавства надають фінансові послуги. Йдеться про перевірку тих операцій, які мають особливі відмінності від аналогічних операцій, що зазвичай здійснюються фінансовими посередниками. В ст. ст. 11 та 12 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» міститься перелік з 33 ознак операцій, які підлягають обов'язковому та внутрішньому фінансовому моніторингу, поділених за такими чотирма критеріями:

1) фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, якщо сума, на яку вона проводиться, дорівнює чи перевищує 80 000 грн. або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, еквівалентну 80 000 грн.;

2) заплутаний або незвичний характер фінансової операції, яка не має очевидного економічного сенсу або очевидної законної мети;

3) невідповідність фінансової операції діяльності юридичної особи, що встановлена статутними документами цієї особи;

¹ Державними регуляторами є: Національний банк України – щодо банків; Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку – щодо фондових бірж, інститутів спільного інвестування, компаній з управління активами, професійних учасників ринку цінних паперів (крім банків); Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг – щодо страхових та інших фінансових установ, ломбардів, недержавних пенсійних фондів, інших юридичних осіб, що відповідно до законодавства надають фінансові послуги; Міністерство фінансів України – щодо гральних закладів, юридичних осіб, які проводять будь-які лотереї, торговців дорогоцінними металами та дорогоцінними камінням, аудиторів, аудиторських фірм, суб'єктів підприємницької діяльності, що надають послуги з бухгалтерського обліку; Державний комітет України по земельних ресурсах – щодо торговців нерухомості (ріелтерів); Міністерство юстиції – щодо нотаріусів, адвокатів, суб'єктів підприємницької діяльності, що надають юридичні послуги, та суб'єктів підприємницької діяльності, що надають послуги із створення підприємств та проведення їх реєстрації, управління підприємствами та майном; Міністерство транспорту та зв'язку України – щодо операторів поштового зв'язку (в частині здійснення ними переказу грошей); Міністерство економіки та європейської інтеграції України – щодо товарних та інших бірж.

4) виявлення неодноразового здійснення фінансових операцій, характер яких дає підстави вважати, що метою їх здійснення є уникнення процедур обов'язкового фінансового моніторингу, передбачених Законом¹.

Треба відзначити, що за 2004 р. Держфінмоніторингом України від фінансових посередників прийнято 725 959 повідомлень про фінансові операції. Аналіз статистики повідомлень від фінансових посередників про підозрілі фінансові операції свідчить про збільшення у звітному році середньомісячної кількості повідомлень про сумнівні операції (60496) порівняно з середньомісячною кількістю повідомлень у 2003 р. (36276) приблизно у 1,6 рази. Схожа тенденція сформувалася стосовно скорочення питомої ваги помилок у повідомленнях. Що стосується структури звітування в Україні в розрізі видів фінансових посередників, то найбільш активними є банківські установи, які надсилають основну частину повідомлень про підозрілі фінансові операції, — 700 986 повідомлень (або 96,6% від загальної кількості повідомлень). Від небанківських фінансових установ надійшло 24 973 повідомлення (3,4% від загальної кількості). До сховища для подальшого аналізу в 2004 р. занесено 695 858 повідомлень, з яких відібрано 59 392 повідомлення, що стали базою для формування 865 досьє².

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. за № 646 «Про затвердження Порядку взяття на облік Державним департаментом фінансового моніторингу фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу» Держфінмоніторинг України за наявності достатніх підстав, що фінансова операція (операції) може бути пов'язана з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, надає згідно з компетенцією узагальнені матеріали:

¹ Для порівняння – Федеральний закон Російської Федерації від 7 серпня 2001 р. «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем» містить п'ять критеріїв поділу та вичерпний перелік таких операцій. Крім того, застосування в чинному вітчизняному законодавстві декількох термінів («сумнівні», «незвичні», «значні» та «операції, що підлягають фінансовому моніторингу»), які позначають операції, що можуть бути пов'язані з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, створює можливість застосування подвійного стандарту щодо визначення таких операцій для банків, податківців і правоохоронців. У цьому плані заслуговують на увагу пропозиції А. Клименка щодо введення єдиного термінологічного визначення операцій, які за ознаками можуть здійснюватися з метою легалізації доходів, здобутих злочинним шляхом (див.: *Клименко А.* Правові проблеми визначення «сумнівних» операцій в українському законодавстві // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 86).

² Див.: Звіт Держфінмоніторингу України за 2004 рік. – www.sdfm.gov.ua

— про осіб, задіяних у здійсненні фінансової операції (операціях), що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму: повна назва і код ЄДРПОУ (для юридичних осіб), прізвище, ім'я та по батькові, дата народження, серія і номер документа, що посвідчує особу, яка здійснила операцію, дата видачі документа та органу, що його видав, ідентифікаційний номер платника податків згідно з ДРФО (для фізичних осіб), адреси реєстрації (місць проживання) осіб;

— МФО, назви банків та номери рахунків, через які здійснювалася операція (операції), що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму;

— перелік та розширений виклад змісту операції (операцій), які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів або фінансуванням тероризму, із взаємовідносинами та зв'язками між особами, обставинами та імовірними наслідками їх здійснення, ознаки, за якими фінансова операція (операції) підлягає фінансовому моніторингу.

Висновки Держфінмоніторингу України в матеріалах повинні об'єктивно та обґрунтовано мотивувати підозри стосовно того, що фінансова операція (операції) здійснюється з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму. Такого роду інформація повідомляється до МВС, СБУ, ДПА, Генеральної прокуратури України на підставі Порядку надання Держфінмоніторингом України узагальнених матеріалів щодо фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів або фінансуванням тероризму, затвердженого відповідними спільними наказами Держфінмоніторингу України з кожним із зазначених правоохоронних органів. У разі потреби уточнення даних, що містяться в одержаних матеріалах, правоохоронні органи можуть запитувати у Держфінмоніторингу України додаткову інформацію. Запити повинні містити посилання на номер та дату первісного повідомлення Держфінмоніторингу України і підписуються посадовою особою, що відповідає за роботу служби, яка направила запит. У свою чергу Держфінмоніторинг України за наявності додаткової інформації стосовно фінансових операцій, матеріали щодо яких надавалися раніше, готує додаткові матеріали та в порядку, встановленому відповідним наказом, передає до правоохоронного органу, з якого надійшов запит¹.

¹ У 2004 р. Держфінмоніторингом України надіслано до правоохоронних органів 164 узагальнених матеріали, на підставі яких порушено 23 кримінальні справи, з них: Генеральною прокуратурою України – 8, Міністерством внутрішніх справ України – 4, Службою безпеки України – 5, Державною податковою адміністрацією України – 6 (див.: Звіт Держфінмоніторингу України за 2004 рік. – www.sdfm.gov.ua).

Дослідча перевірка також потребує проведення якісного документування обставин вчинення легалізації (відмивання) злочинних доходів. З цією метою оперативним підрозділам відповідного правоохоронного органу (згідно з положеннями ст. 112 КПК злочини, передбачені ст. 209 КК, віднесено до підслідності слідчих прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України та податкової міліції) треба провести такі заходи:

— витребувати з державних органів, які здійснювали реєстрацію суб'єкта господарської діяльності, всі засновницькі та статутні документи;

— витребувати з податкових органів усі відомості, що стосуються діяльності конкретної юридичної або фізичної особи та сплати ними необхідних податків;

— витребувати з банківських установ, у яких відкрито рахунки підприємства, що перевіряється, дані про рух грошових коштів по рахунках за конкретний період, а по зовнішньоекономічних контрактах також копії укладених підприємством і наданих банку правочинів, на підставі яких перераховувалися кошти;

— призначити і провести комплексну перевірку фінансово-господарської діяльності підприємства, перевірку додержання вимог чинного законодавства при проведенні сумнівних операцій. В ході перевірки забезпечити представникам контрольно-ревізійних чи податкових органів можливість виявлення всіх суб'єктів підприємницької діяльності, з якими дане підприємство підтримувало договірні, господарські стосунки, провести на них зустрічні перевірки з метою виявлення безтоварних угод купівлі-продажу, фіктивних угод про надання послуг або виконання робіт. Забезпечити під час перевірки виявлення всіх документів, які викривають конкретних осіб у вчиненні фальсифікації та інших неправомірних дій;

— з дозволу відповідного суду в порядку, встановленому ч. 5 ст. 97 КПК, здійснити оперативно-технічні заходи для одержання фактичних даних про обставини вчинення злочинних дій щодо легалізації, які можуть бути використані як докази у кримінальній справі, у тому числі шляхом зняття інформації з каналів зв'язку, включаючи обмін електронними повідомленнями;

— одержати пояснення у причетних осіб та витребувати копії необхідних документів, які підтверджують безтоварний характер здійснених правочинів;

— витребувати необхідні дані стосовно суб'єктів підприємницької діяльності — контрагентів цього підприємства за виявленими фіктив-

ними угодами; якщо це іноземні підприємства — звернутися за інформацією про них до українського відділення Інтерполу;

— одержати пояснення в інших поінформованих осіб щодо обставин вчинення легалізації;

— направити відповідні запити до відділень операторів мобільного зв'язку, ВАТ «Укртелеком», інтернет-провайдерів тощо з метою перевірки та підтвердження відносин між підозрюваними та іншими особами, причетними до вчинення злочину;

— направити запити до бюро технічної інвентаризації щодо нерухомого майна, яке перебуває у власності осіб, підозрюваних у легалізації злочинних доходів;

— звернутися із запитом до ДПА України з метою звірення інформації або одержання додаткової інформації з Банку даних про сумнівні фінансові операції¹;

— направити запити до інформаційних центрів МВС України щодо попередньої судимості особи, а також витребувати інші документи і матеріали, які характеризують особу, зокрема перевірити можливість її причетності до діяльності відомих злочинних груп або організацій²;

— під час витребування або вилучення відповідної інформації та документів у юридичних осіб, яких віднесено до суб'єктів первинного фінансового моніторингу (банки, страхові компанії, професійні учасники фондового ринку тощо), звертати увагу на додержання цими особами вимог чинного законодавства щодо протидії та запобіганню легалізації злочинних доходів. У випадках виявлення очевидних сумнівних фінансових операцій, проведених за допомогою або із застосуванням даних осіб, надсилати копії повідомлення про такі операції до Держфінмоніторингу України. Якщо таких документів не було в наявності, офіційно повідомити про це відповідний контролюючий орган (Держфінмоніторинг України, Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку, Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг, Міністерство фінансів України, Міністерство транспорту та зв'язку України, Міністерство юстиції України, Міністерство економіки та європейської інтеграції України, Державний комітет України по земельним ресурсам)³.

¹ Див.: Наказ ДПА України від 21 травня 2003 р. за № 233 «Про затвердження положення про Банк даних про сумнівні фінансові операції».

² Див.: Прокуратура України. Прокуратура Луганської області. Методичні рекомендації щодо виявлення та розслідування злочинів про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. — Луганськ, 2004. — С. 24–26.

³ Див.: Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. — С. 374–376.

Отже, на момент прийняття рішення щодо порушення кримінальної справи в порядку ст. 94 та 97 КПК можливі такі дослідчі ситуації:

— виявлено злочин, у результаті якого одержано злочинні доходи і за чинним законодавством його віднесено до розряду предикатних, тобто передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох і більше років, і в подальших діях злочинця (злочинців) є ознаки об'єктивної сторони ст. 209 КК;

— виявлено злочин, в результаті якого одержано злочинні доходи і в подальших діях злочинця (злочинців) є ознаки об'єктивної сторони легалізації, але за чинним законодавством цей злочин виключено із числа предикатних (примітка до ст. 209 КК);

— виявлено злочин, який хоча формально і віднесено до розряду предикатних, але який в той же час не призвів до безпосереднього одержання злочинних доходів;

— виявлено декілька злочинів, один з яких хоча формально і віднесено до розряду предикатних, але в результаті його вчинення безпосередньо злочинні доходи не одержано, в той же час інший злочин хоча і виключено із числа предикатних (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів), але саме він призвів до безпосереднього одержання доходів злочинного походження;

— виявлено ознаки здійснення сумнівних фінансових операцій, вчинення правочинів, які можуть свідчити про вчинення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, але відомості щодо предикатного злочину відсутні.

Перша ситуація є доволі стандартною і, як правило, не викликає певних труднощів щодо вирішення питання про порушення кримінальної справи за ознаками легалізації. Цьому, до речі, сприяє і редакція самої ст. 209 КК, диспозицію якої викладено таким чином, що під ознаки легалізації підпадають практично будь-які дії із злочинними доходами, навіть ті, що не пов'язані із приховуванням (маскуванням) джерел їх походження, наданням їм видимості законно одержаних. Відсутність у розглядуваній статті посилання на те, що суб'єкт легалізації повинен діяти із спеціальною метою, а саме — з метою приховування (маскування) джерел походження злочинних доходів¹, включен-

¹ Цю законодавчу прогалину до певної міри заповнено постановою Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 р. за № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», де в п. 2 говориться, що дії з легалізації повинні бути вчинені умисно з метою надання правомірного вигляду володінню, використанню, розпорядженню такими коштами або майном, їх набуттю чи для приховання джерел їх походження (див.: Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 9).

ня до об'єктивної сторони цього злочину таких дій, як набуття, володіння, використання грошових коштів або іншого майна, не повною мірою відповідають загальноприйнятному визначенню легалізації. Все ж таки треба виходити з того, що «легалізувати значить витягнути на поверхню», тобто здійснити активні, умисні дії, спрямовані на приховування (маскування) джерел походження «брудних» коштів, їх місцезнаходження, переміщення тощо.

В цьому плані викликає певні сумніви доцільність додаткової кваліфікації за ст. 209 КК деяких дій службових осіб, що вчинили економічні злочини, наприклад, залишення без руху грошових коштів на банківському рахунку підприємства, тобто коштів, які одержані в легальному секторі економіки, залишені в цьому секторі і з якими не здійснено жодної фінансової операції. Або коли грошові кошти, які навіть одержані внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, використовуються посадовими особами для виплати заробітної платні співробітникам свого підприємства. Про яку легалізацію, тобто про яке витягування на поверхню цих грошових коштів, йдеться в даному разі? Не зрозуміло, але представники правоохоронних органів не обтяжують себе такими питаннями або до їх вирішення підходять з суто формального боку, беручи до уваги сам факт залишення грошових коштів на банківському рахунку підприємства як їх злочинне використання. Такий спрощений підхід до розуміння легалізації, на нашу думку, не йде на користь активізації протидії цьому негативному соціальному явищу.

Другу ситуацію за своєю пізнавальною сутністю також можна віднести до числа простих, оскільки її інформаційну основу складають формальні положення закону щодо визначення ознак предикатного злочину. Якщо такі ознаки відсутні, то виноситься постанова про відмову в порушенні кримінальної справи за ст. 209 КК України.

Третя і четверта ситуації для свого розв'язання потребують більшого ретельного дослідження джерел походження злочинних доходів. Дійсно, законодавець передбачив двоелементний (предикат-легалізація) за правовою природою склад цього виду злочинів, тобто легалізації завжди передує предикатний злочин, але не просто злочин, за вчинення якого передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох і більше років, а злочин, у результаті вчинення якого безпосередньо утворюються злочинні доходи. Так, у судово-слідчій практиці достатньо поширеним є злочин, пов'язаний з ухиленням від сплати податків шляхом внесення у звітні документи, що надходять до подат-

кової інспекції, необ'єктивних відомостей. Такого роду дії злочинців слідчі правильно кваліфікують за сукупністю відповідних частин ст. 212 КК (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів) і ст. 366 КК (службове підроблення). В даному разі не виникало б питань, якщо б слідчі не намагалися до цієї сукупності складів додати ще й ст. 209 КК, що суперечить чинному законодавству. Відомо, що ст. 212 КК виключено з числа предикатних відносно легалізації, а ст. 366 КК взагалі за формальними підставами не може бути віднесена до розряду предикатних, оскільки передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років. Крім того, помилковість віднесення службового підроблення до числа предикатних полягає ще й в тому, що вчинення цього злочину не призводить до безпосереднього одержання доходів злочинного походження, оскільки воно виконує виключно допоміжну функцію і є додатком до основного предикатного злочину.

Це зауваження стосується і дій, що кваліфіковані за сукупністю зі ст. 364 КК (зловживання владою або службовим становищем) і деякими іншими. Так, у криміналістичній літературі наводиться приклад¹, коли слідчим відділом податкової міліції ДПА в м. Києві було направлено до суду кримінальну справу з обвинувачення директора філії комерційного банку за ст. 209 ч. 2 та ст. 364 ч. 2 КК України, який, зловживаючи своїм службовим становищем, дав указівку про перерахування грошових коштів, що перебували у податковій заставі, на рахунки інших фірм, і ці грошові кошти в подальшому були переведені в готівку та зняті з розрахункових рахунків. У такий спосіб, на думку слідчих, було легалізовано 2 млн. грн. В наведеному прикладі дії директора філії комерційного банку навряд чи можна визнати легалізацією, про що, до речі, говориться в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 р. за № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом»: «Не є предметом легалізації також кошти або інше майно, одержані внаслідок здійснення службовою особою без письмового узгодження з податковим органом операцій, зазначених у підпунктах 8.6.1 — 8.6.3 п. 8.6 ст. 8 Закону від 21 грудня 2000 р. № 2181-III «Про порядок погашення зобов'язань

¹ Див.: *Путято Г. В.* Особливості розслідування кримінальних справ, пов'язаних з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, у сфері оподаткування // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20 червня 2003 р. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – С. 304.

платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», з активами, що перебувають у податковій заставі і в подальшому використовуються суб'єктом господарювання — юридичною особою при здійсненні господарської діяльності, оскільки такі активи мають легальне походження»¹.

П'ята ситуація виникає в тих випадках, коли в ході фінансового моніторингу, податкових або аудиторських перевірок, оперативно-розшукових заходів виявляються ознаки сумнівних фінансових операцій, укладених правочинів та інших дій, які можуть свідчити про здійснення легалізації. В даному разі, як уже відзначалося, порушити кримінальну справу безпосередньо за ознаками ст. 209 КК не можна, а тому в ході дослідчої перевірки обов'язково треба з'ясувати, чи мають кошти або інше майно, з якими здійснено дії щодо легалізації, кримінальну природу походження, чи одержані вони в результаті вчинення злочину, котрий за чинним законодавством віднесено до розряду предикатних. Йдеться про паралельну процедуру встановлення як обставин легалізації, так і предикатного злочину. Якщо такі обставини будуть з'ясовані, то вони є підставами для порушення кримінальної справи спочатку за предикатним злочином, а потім безпосередньо щодо самої легалізації. Разом з тим не треба виключати і можливість настання негативних наслідків, тобто того, що в ході дослідчої перевірки не будуть виявлені джерела злочинного походження коштів чи іншого майна, з якими проведені операції з легалізації і відповідно до цього кримінальної справи ні за предикатним злочином, ні з легалізації порушено не буде. На цю обставину правильно звертає увагу В. В. Лисенко, зазначаючи, що нерідко проведеними заходами оперативно-розшукової спрямованості неможливо встановити обставини вчинення предикатного злочину, тоді як формально всі наявні ознаки свідчать про легалізацію (відмивання) коштів злочинного походження².

§ 3. Обставини, що підлягають з'ясуванню

У тих же ситуаціях, коли кримінальну справу порушено за ознаками ст. 209 КК України, слідчому необхідно визначитись щодо обставин,

¹ Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57). – С. 11.

² Див.: Лисенко В. В. Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Особливості початкового етапу розслідування // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 2(44). – С. 65.

які підлягають з'ясуванню при розслідуванні цієї категорії злочинів. Дійсно, кримінально-процесуальний закон визначає загальний перелік обставин, що підлягають з'ясуванню (доказуванню) при здійсненні дізнання, досудового слідства та судового розгляду (ст. 64 КПК). Водночас ці обставини в методиці розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, конкретизуються з урахуванням кримінально-правової та криміналістичної специфіки злочину цієї категорії.

Отже, при розслідуванні легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, по кожній кримінальній справі повинні бути з'ясовані такі обставини.

1. *Факт легалізації*, тобто вчинення хоча б одного з діянь, передбачених диспозицією ст. 209 КК.

2. *Предмет легалізації*:

— характер (фізична природа) предмета легалізації (грошові кошти, нерухоме майно, цінні папери, майнові права, інше майно);

— розмір, вартість, час одержання, місцезнаходження майна або коштів, що легалізуються.

3. *Джерело походження коштів або іншого майна, що легалізуються*:

— характер суспільно небезпечного протиправного діяння, в результаті вчинення якого були одержані злочинні доходи, що легалізуються;

— наявність (відсутність) за предикатним злочином порушеної кримінальної справи, обвинувального вироку, постанов чи ухвал суду про звільнення від кримінальної відповідальності (у зв'язку із закінченням строків давності, застосуванням амністії), про закриття кримінальної справи з nereабілітуючих підстав;

— наявність причинно-наслідкових зв'язків між первісним (основним, предикатним) злочином і легалізацією;

— канали надходження кримінальних капіталів.

4. *Спосіб (технологічна схема) легалізації як конкретне відображення одного з діянь, передбачених у диспозиції ст. 209 КК*:

— розмір, частота, періодичність здійснення кожної фінансової операції окремо і всіх у сукупності;

— характер правочинів, які було укладено, де, коли, хто брав участь як сторони і на яких умовах;

— де, коли, ким і які конкретно фінансові операції з легалізації було здійснено, які для цього застосовувалися банківські рахунки, чи мало місце перерахування грошових коштів за кордон;

— де, коли, у який спосіб і на яких умовах здійснювалась передача майна для легалізації;

— порядок оформлення фінансових операцій і яке вони знайшли відображення у первісних облікових документах та документах бухгалтерського обліку;

— сліди, що залишилися в документах щодо конкретних дій суб'єктів легалізації.

5. Обстановка (час, місце) здійснення легалізації:

— час здійснення кожної фінансової операції чи вчинення правочину з легалізації злочинних доходів, продовж якого строку здійснювались такого роду злочинні дії;

— час виникнення майнових прав на рухоме і нерухоме майно, що виступало предметом легалізації;

— місцезнаходження суб'єкта підприємницької діяльності, який залучався до легалізації.

6. Суб'єкт легалізації:

— вік, стать, рівень освіти, фахові, професійні, ділові та моральні властивості осіб, що безпосередньо здійснювали легалізацію;

— коло осіб, які залучались для здійснення легалізації, роль кожного із суб'єктів, мотив їх поведінки, причетність до вчинення предикатного злочину;

— джерела і ступінь обізнаності (поінформованості) особи, якою укладено будь-які правочини або здійснено фінансові операції, про обставини злочинного шляху одержання коштів чи майна, що легалізуються, час одержання такої інформації (до або після легалізації);

— відомості про власника майна чи коштів, що легалізуються, характер його стосунків з безпосереднім легалізатором;

— наявність у діях суб'єкта специфічної мети — надання коштам або іншому майну, одержаним злочинним шляхом, правомірного вигляду (легального походження);

— обсяг повноважень службових осіб щодо можливостей здійснення фінансових операцій чи вчинення правочинів;

— дієздатність особи, якою вчинено правочини або здійснено фінансові операції з грошовими коштами, що мають злочинне джерело походження;

— коло знайомств осіб, що підозрюються у вчиненні легалізації, наявність зв'язку «легалізатор — корупціонер»;

— обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності кожного із співучасників.

7. Обставини здійснення легалізації:

— обстановка, що склалася на конкретному підприємстві (фірмі, установі, закладі), яке залучалося до легалізації;

- зміст нормативно-правових актів, що регулюють діяльність як підприємства в цілому, так і окремих його службових осіб;
- стан контролю за здійсненням сумнівних фінансових операцій, проведенням внутрішнього чи обов'язкового фінансового моніторингу;
- правовий статус юридичної особи, що залучалася до легалізації, якщо це фіктивне підприємство, то на чие ім'я воно зареєстровано;
- додержання вимог чинного законодавства щодо реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності;
- додержання фінансовими установами правил внутрішньої безпеки та контролю;
- документообіг, порядок його оформлення та відповідність вимогам чинного законодавства;
- коло суб'єктів господарювання, з якими підприємство (установа), що залучалася до легалізації, мало договірні стосунки.

8. Наслідки легалізації:

- заподіяні збитки, насамперед розмір легалізованих коштів чи вартість іншого легалізованого майна;
- сфера (напрямки) використання легалізованих коштів чи іншого майна, тобто кінцевий результат легалізації;
- місцезнаходження легалізованих коштів або майна (у разі знаходження за кордоном, можливість їх повернення на територію України).

9. Обставини, що виключають злочинність і караність:

- наявність у діяч суб'єкта ознак злочину, який за чинним кримінальним законодавством виключено із числа предикатних (примітка до ст. 209 КК);
- наявність фізичного або психічного примусу з боку власника злочинно здобутого майна чи коштів відносно особи легалізатора, тобто відсутність ознаки добровільності легалізації.

10. Обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

11. Причини та умови, що сприяли вчиненню легалізації.

§ 4. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування і програма дій слідчого щодо їх розв'язання

Процес розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, має ситуаційну природу, оскільки саме слідчі си-

туації становлять основу розроблення теоретичних засад окремої криміналістичної методики розслідування цієї категорії злочинів, а саме: висунення версій, обрання найбільш раціонального алгоритму поведінки і дій учасників кримінального процесу, оптимальної системи проведення слідчих дій та оперативно розшукових заходів.

При цьому треба враховувати, що на процес формування слідчих ситуацій впливає своєрідність самої легалізації і насамперед її взаємозв'язок з предикатним злочином. Йдеться про такі чинники, як джерела походження злочинних доходів та напрямки їх використання.

В теорії і практиці найбільші труднощі викликає з'ясування підстав для виокремлення, типізації слідчих ситуацій. У криміналістичній літературі були здійснено спроби сформувати найбільш загальні підстави щодо типізації слідчих ситуацій. Так, О. Н. Колесніченко і В. О. Коновалова зазначали, що «кожний злочин, поряд з більшою чи меншою схожістю з іншими злочинами, має комплекс індивідуальних, неповторних ознак, він індивідуальний. Однак це не означає, що кількість типових слідчих ситуацій і відповідних їм завдань розслідування нескінченна. Стосовно цього слід урахувати, що слідча ситуація встановлюється через ставлення наявної інформації до даної в криміналістичній характеристиці та визначення завдань щодо збирання і дослідження необхідної інформації для з'ясування обставин, що становить предмет доказування. Оскільки предмет доказування окреслений і ознаками складу злочину, і положеннями КПК, остільки і перелік основних слідчих ситуацій може бути визначений точно»¹.

Отже, інформаційну основу для типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, становлять предмет доказування, окреслений ознаками складу цього злочину і ст. 64 КПК, а також відомості, що входять до його криміналістичної характеристики.

Вважаємо за можливе погодитись з тими вченими-криміналістами, які в основу типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування легалізації (відмивання) злочинних доходів кладуть три найбільш істотні інформаційних джерела: 1) відомості про факт легалізації; 2) відомості про спосіб легалізації; 3) відомості про особу суб'єкта легалізації². Саме наявність або відсутність інформації щодо цих елементів значною мірою зумовлює спрямованість пізнавальних та організаційних дій слідчого.

¹ Колесніченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. — С. 69.

² Див.: Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. — С. 378.

Залежно від варіацій інформаційного наповнення щодо перелічених елементів на початковому етапі розслідування розглядуваної категорії злочинів можна виділити такі слідчі ситуації:

— факт і спосіб легалізації, а також особу (осіб), що її вчинила, встановлено;

— факт легалізації встановлено, є відомості про особу, яка її здійснила, але не встановлено спосіб легалізації;

— факт і спосіб легалізації встановлено, але відсутня інформація щодо особи (осіб), яка є безпосереднім виконавцем злочину (легалізатором)¹.

Кожній зазначеній типовій слідчій ситуації притаманна своя програма дій слідчого щодо їх вирішення. Так, у першій типовій слідчій ситуації, яка вважається найбільш сприятливою в інформаційному і організаційному планах, визначальним є закріплення всіх виявлених слідів злочину. Для цього необхідно затримати підозрюваного (якщо його не затримано в рамках кримінальної справи про предикатний злочин), провести обшуки за місцем проживання і роботи підозрюваного, а також виїмки всіх документів, що містять сліди легалізації, призначити документальні ревізії, допитати свідків, здійснити експертні дослідження.

У другій типовій слідчій ситуації, що характеризується відсутністю даних про спосіб легалізації, головні зусилля слідчого повинні бути спрямовані на те, щоб позбавитись інформаційних прогалин саме стосовно цього елемента. Це можливе насамперед шляхом ретельного дослідження руху грошових коштів чи іншого майна з моменту їх злочинного отримання до здійснення операцій з легалізації. Слідчому необхідно встановити джерело походження злочинних доходів і місце їх знаходження після легалізації, осіб, що брали участь в операціях з легалізації, а також вилучити документи, в яких відобразилися матеріальні сліди легалізації.

Головне завдання слідчого в третій типовій слідчій ситуації полягає в тому, щоб встановити особу, яка безпосередньо здійснила легалізацію (відмивання) злочинних доходів. У даній слідчій ситуації, на відміну від двох попередніх, йдеться насамперед про випадки, коли легалізуються чуже злочинно здобуте майно або кошти. Тому і кримінальну справу порушують за фактом виявлення ознак легалізації, а не

¹ В юридичній літературі пропонуються й інші варіації типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування легалізації (відмивання) злочинних капіталів (див.: *Лисенко В. В.* Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Особливості початкового етапу розслідування. – С. 63–70; *Салтєвський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі). – С. 511).

стосовно конкретного суб'єкта як це робиться тоді, коли легалізатором є особа, що вчинила предикатний злочин. Розпочинати розшукові дії слідчому доцільно з докладного вивчення матеріалів кримінальної справи про предикатний злочин на предмет виявлення даних про суб'єктів цього злочину, кола їх знайомих, з тим щоб через встановлені зв'язки вийти на осіб, які могли б здійснити операції вже безпосередньо з легалізації «брудних» коштів чи майна. Для цього слідчий в першу чергу повинен допитати з цією ж метою осіб, причетних до вчинення предикатного злочину, а також свідків розслідуваного діяння, дати доручення органу дізнання на проведення відповідних оперативно-розшукових заходів щодо встановлення осіб, які можуть бути потенційними легалізаторами.

Розглянуті слідчі ситуації є найбільш узагальненими за своєю сутністю. Водночас кожна з них може набувати значно диференційованого вигляду залежно від обсягу інформації стосовно виділених структурних складових. Так, на зміст типових слідчих ситуацій впливають характер і специфіка вихідної інформації щодо особи суб'єкта легалізації і залежно від цього критерію вони можуть бути поділені на декілька різновидів:

1) ситуації залежно від ставлення суб'єкта легалізації до предикатного злочину:

— легалізацію доходів злочинного походження здійснила особа, яка вчинила предикатний злочин;

— легалізацію доходів злочинного походження здійснила особа, яка була співучасником предикатного злочину;

— легалізацію здійснено із злочинними доходами, одержаними іншими особами;

2) ситуації залежно від ролі особи в механізмі легалізації:

— у механізмі легалізації використовується підприємство, де суб'єкт легалізації є посадовою особою (директор, головний бухгалтер);

— у механізмі легалізації використовується фіктивне підприємство або підставна фізична особа;

— у механізмі легалізації використовуються особи, для яких легалізація є професійним видом діяльності (адвокати, брокери, бухгалтера);

3) ситуації залежно від обізнаності суб'єкта легалізації:

— суб'єкт легалізації має фахові знання та навички у галузі економіки і менеджменту;

— суб'єкт легалізації використовує як консультанта (співучасника) особу, обізнану в галузі економіки і менеджменту.

В свою чергу в структурі типових слідчих ситуацій залежно від ступеня обґрунтованості та обсягу зібраних доказів щодо предикатного злочину можуть виокремлюватися такі різновиди:

— кримінальну справу за ознаками легалізації порушено майже одночасно з кримінальною справою за предикатним злочином, тобто розслідування предикатного злочину знаходиться тільки на початковому етапі;

— кримінальну справу за ознаками легалізації порушено у той час, коли розслідування предикатного злочину знаходиться на завершальному етапі;

— кримінальну справу за ознаками легалізації порушено тоді, коли набрав чинності вирок за предикатним злочином.

Щодо першого різновиду, то слідчій стикається із серйозним дефіцитом інформації як про сам предикатний злочин, так і про ознаки легалізації, особливо при виявленні безтоварних її механізмів. При цьому важливим є одержання пояснень від уповноважених осіб органів первинного та державного фінансового моніторингу, здійснення координації діяльності оперативних та слідчих підрозділів.

Другий різновид ситуації характеризується значно більшим обсягом інформації щодо предикатного злочину, оскільки на час завершення досудового слідства, як правило, проведені обшук та виїмка, в результаті яких вилучена необхідна документація, призначена і проведена судово-економічна експертиза, котра надала можливість встановити не тільки джерела походження злочинних доходів, а й виявити ознаки щодо їх легалізації. В розглядуваних випадках необхідно вирішувати питання про об'єднання кримінальних справ та їх спільне впровадження. Крім того, слідчий повинен на підставі зібраних доказів оцінити перспективи завершення досудового слідства за предикатним злочином і направлення кримінальної справи на судовий розгляд.

У цьому аспекті ще раз звертаємо увагу на роз'яснення Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 р. за № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» стосовно того, що притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 209 КК можливе як за умови, що факт одержання нею коштів або іншого майна внаслідок вчинення предикатного діяння встановлено судом у відповідних процесуальних документах (вироку чи постановою,

ухвалах про звільнення від відповідальності, про закриття справи з nereабілітуючих підстав тощо), так і в разі, коли вона не притягувалася до кримінальної відповідальності за предикатне діяння. В останньому випадку особа одночасно притягується до кримінальної відповідальності за предикатний злочин та за легалізацію (відмивання) коштів чи іншого майна, одержаних унаслідок його вчинення, тобто за сукупністю цих злочинів, оскільки вона усвідомлює, що вчиняє легалізацію таких коштів (майна). Крім того, кримінальна відповідальність за ст. 209 КК не виключена й у тих випадках, коли особа, котра вчинила предикатне діяння, була звільнена від кримінальної відповідальності в установленому законом порядку (у зв'язку із закінченням строків давності, застосуванням амністії тощо) або не притягувалася до такої відповідальності (наприклад, у зв'язку зі смертю), а одержані внаслідок зазначеного діяння кошти або інше майно стали предметом легалізації.

Наведені роз'яснення Пленуму Верховного Суду України обов'язково треба враховувати при окремому направленні до суду кримінальної справи по легалізації з обвинувальним висновком і тим більше при її самостійному розгляді у суді. При цьому ключовим для інкримінування діянь за ст. 209 КК є доведеність на досудовому слідстві та в судовому розгляді того, що легалізацію здійснено саме з доходами злочинного походження. В протилежному разі можна засудити особу за статтею легалізації, а в подальшому буде встановлено, що у кримінальній справі стосовно предикатного злочину винесено виправдувальний вирок або постанову про закриття справи з реабілітуючих обставин. У зв'язку з цим найбільш оптимальним слід визнати одночасне закінчення досудового слідства та паралельний судовий розгляд кримінальних справ щодо предикатного злочину і легалізації, особливо в тих випадках, коли суб'єктом легалізації є особа, яка відмиває «чужі» злочинно здобуті доходи¹.

Третій різновид ситуації з інформаційного погляду є найбільш сприятливим, оскільки складова відомостей щодо самого предикатного злочину, винних осіб, доходів, одержані в результаті його вчинення, має найбільш повну форму і визначається вироком суду, який набрав законної сили.

Виокремлення грошових коштів або іншого майна від злочинних джерел і надання їм видимості законного походження з криміналістич-

¹ В даному разі обов'язково треба враховувати, що зацікавлені особи можуть застосовувати засоби протидії не тільки відносно процесу розслідування легалізації, а й предикатного злочину, добре розуміючи, що, уникнувши відповідальності за останній, вони автоматично звільняються і від відповідальності за легалізацію.

ної точки зору може розглядатися як ознака завершеності механізму легалізації. З цієї позиції доцільно виділяти такі слідчі ситуації залежно від ступеня завершеності легалізації:

- легалізація має завершену форму;
- легалізацію виявлено на одному із етапів її реалізації.

Характерною ознакою завершеної форми легалізації є занадто складний, заплутаний, а в деяких випадках навіть не доступний перевірки механізм утворення кримінальних коштів (майна), що легалізується. Цій ситуації притаманні такі сліди приховування легалізації, як відсутність первісних документів, наприклад тих, що підтверджують укладення тієї чи іншої угоди або, навпаки, наявність підроблених документів чи заплутаного характеру ведення бухгалтерського обліку. Взагалі сучасний бухгалтерський облік на підприємствах, що мають доходи від незаконної діяльності, характеризується суперечливістю, фрагментарністю, веденням обліку в синтетичній, а не в аналітичній формі, що ускладнює аналіз основних і оборотних фондів. У таких випадках виникає потреба в повному або частковому відновленні господарської діяльності підприємства і супроводжуючого її бухгалтерського обліку із залученням кваліфікованих бухгалтерів чи економістів. При цьому головну увагу слід приділяти встановленню контрагентів підприємства шляхом організації виїмки документів із банківських установ, проведення зустрічних перевірок, оскільки високою є вірогідність того, що легалізацію було здійснено з використанням фіктивних підприємств або підставних фізичних осіб.

Якщо ж легалізацію виявлено на одному з етапів її реалізації, то характерним для неї є наявність значно меншої кількості ознак щодо її приховування, що дозволяє документально підтвердити механізм легалізації, встановити джерела походження кримінальних доходів, висунути версії щодо способу та суб'єкта легалізації.

Для організації розслідування легалізації (відмивання) доходів кримінального походження особливого значення набуває інформація щодо способу вчинення злочинів розглядуваної категорії. При цьому треба враховувати, що можливість розпізнання застосування того чи іншого способу легалізації залежить насамперед від ступеня його складності. У зв'язку з цим вважаємо за можливе виділити такі слідчі ситуації залежно від ступеня складності способу легалізації:

- легалізацію здійснено із використанням простого способу;
- легалізацію здійснено із використанням ускладненого способу.

Як уже відзначалося, простий спосіб характеризується застосуванням однієї операції для здійснення легалізації і його розпізнання не

викликає великих труднощів. Ускладнений спосіб, тобто певна технологічна схема, навпаки, передбачає здійснення значної кількості операцій, спеціально орієнтованих на відрив (розшарування) «брудних» коштів від джерел їх походження та подальшу інтеграцію в легальне середовище шляхом проведення різноманітних фінансових та інших господарських операцій. Крім того, злочинні технології включають в себе дії щодо маскуванню легалізації на різних етапах її реалізації шляхом створення видимості законного походження доходів, приховання слідів їх виникнення, а також осіб, котрі вилучили їх в ході вчинення предикатного злочину, та осіб, які ініціюють та здійснюють процес їх відмивання, створення видимості законності фінансових операцій чи укладення правочинів.

Так, однією з поширених схем легалізації є використання механізмів переведення грошових коштів на іноземні рахунки фізичних осіб. У такому разі головні завдання слідчого полягають у виявленні підстав для перерахування грошових коштів на адресу нерезидента; встановленні злочинних зв'язків зі співробітниками банківських установ, які брали участь у здійсненні легалізації коштів злочинного походження; встановленні наявності рахунків осіб — резидентів України, які відкриті за межами України; встановленні руху коштів, у тому числі за межами України; вирішенні питань щодо повернення грошових коштів, які використовувалися у механізмі легалізації, на територію України. Зазначені завдання вирішуються за рахунок проведення комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, а саме: здійснення блокування коштів на рахунках фіктивних підприємств з метою унеможливлення фактів перерахування коштів за межі України (накладення арешту на видаткову частину рахунків підприємств, фізичних осіб, які беруть участь у механізмі легалізації); проведення виїмки документів (первісних, звітності, банківських), які були використані у механізмі легалізації, у тому числі для приховування слідів злочинної діяльності; обшук за місцем розташування фіктивного підприємства, що використовувалось у механізмі легалізації, та допит осіб, які брали участь у його діяльності; допит співробітників податкових органів про обставини надання документів, необхідних для здійснення зовнішньоекономічних операцій; допит співробітників банківських установ про обставини перерахування коштів з використанням ЛОРО-рахунків за межі України; здійснення запитів до міжнародних інституцій щодо одержання даних про рух грошових коштів за межами України, наявності за кордоном рахунків фізичних осіб — резидентів України; проведення комплексу заходів щодо відшкодування збитків, завданих

злочинном, у тому числі виконання необхідних заходів щодо повернення із-за кордону коштів, перерахованих за фіктивними зовнішньоекономічними контрактами тощо¹.

§ 5. Тактика проведення окремих слідчих дій

Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, передбачає необхідність проведення відповідних слідчих дій чи тактичних операцій, як засобів впливу на ситуації, що виникають. Йдеться в першу чергу про такі слідчі дії, як обшук, виїмка, огляд документів, допит підозрюваних (обвинувачених) та свідків, призначення судових експертиз. При цьому своєрідність тактики проведення зазначених слідчих дій полягає в тому, що у переважній більшості випадків процес розслідування легалізації відбувається паралельно з розслідуванням предикатного злочину. Такий стан речей вимагає від слідчого застосування комплексного підходу як до організації розслідування в цілому, так і до тактики проведення окремих слідчих дій.

Обшук і виїмка віднесені до розряду першочергових слідчих дій даної категорії злочинів, і це не випадково, оскільки своєчасно проведені обшук і виїмка, а також якісна робота з документами є найважливішою особливістю розслідування легалізації (відмивання) злочинних доходів.

Об'єктами обшуку в справах про легалізацію виступають:

— місця роботи і проживання підозрюваних (обвинувачених) осіб та їх співучасників;

— інші належні цим особам приміщення, транспортні засоби.

Під час обшуків підлягають виявленню і вилученню:

— грошові кошти та інше майно, здобуті злочинним шляхом;

— документи, що підтверджують право власності на майно;

— предмети і документи, що можуть містити сліди легалізації або мають інше значення для справи (наприклад, банківські пластикові картки, платіжні квитанції тощо);

— комп'ютери, периферійні пристрої до них, електронні носії інформації.

Майже по кожній кримінальній справі даної категорії злочинів вилучаються електронні носії інформації. Вилучення таких доказів для

¹ Див.: Лисенко В. В. Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Особливості початкового етапу розслідування. – С. 68.

виявлення інформації і запобігання її автоматичному знищенню необхідно здійснювати за обов'язкової участі спеціаліста. Так, інформація, що зберігається на жорсткому диску ЕОМ, може бути знищена автоматично при розкритті кожуха комп'ютера, відкритті кімнати, в якій знаходиться комп'ютер, та й при інших обставинах. Після вилучення комп'ютерної техніки, огляду інформації на електронних носіях доцільно доручити спеціалісту обстежити стан файлів або призначити судову комп'ютерно-технічну експертизу.

Виймка по даній категорії злочинів проводиться у відповідних установах, організаціях, підприємствах з метою вилучення в першу чергу документів — носіїв слідів легалізації. Об'єктами проведення виймки виступають:

— банківські установи, в яких відкриті рахунки юридичних та фізичних осіб, які залучались до легалізаційних схем і через які «проходили» грошові кошти, що відмивалися. Йдеться про особисті справи клієнтів, квитанції на внесення готівки, документи, що відображають рух коштів по рахунку (списання — платіжні доручення; надходження — електронно-платіжні документи), наприклад, документи щодо перерахування з відділення Державного казначейства грошових коштів на рахунок суб'єкта підприємницької діяльності у разі відшкодування із бюджету податку на додану вартість або документи, які свідчать про перерахування грошових коштів на адресу фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності в механізмі легалізації майна злочинного походження тощо;

— державні органи, які здійснювали реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, видавали відповідні ліцензії, дозволи, в тому числі на участь у приватизаційних аукціонах, тендерах. Це копії паспортів для засновників фізичних осіб та свідоцтв про державну реєстрацію для засновників юридичних осіб, заявки з необхідними додатками до них;

— органи та особи, які провели реєстрацію відповідних операцій з майном, що легалізується (нотаріуси, бюро технічної інвентаризації, підрозділи державної автомобільної інспекції тощо);

— податкові органи відповідного регіону з метою вилучення звітних документів та документів на одержання певних пільг, відшкодувань, наприклад, документів, які надані суб'єктом підприємницької діяльності у ході відшкодування із бюджету податку на додану вартість або які свідчать про проведення перевірки обґрунтованості подання заяви щодо відшкодування із бюджету зазначеного податку та ін.;

— регіональні митниці з метою вилучення документів, що підтверджують факт ввезення конкретного товару (продукції) суб'єктом підприємницької діяльності;

— біржі, інвестиційні компанії, благодійні фонди, інші комерційні структури, що були задіяні у легалізації злочинних доходів з метою вилучення документів, які відображають характер та зміст здійснених фінансово-господарських операцій.

Щоб провадження виїмки було найбільш ефективним і цілеспрямованим і не було пов'язане із суцільним вилученням усіх документів, наприклад, за якийсь період, що значно ускладнює подальше призначення і проведення судово-бухгалтерської експертизи, слідчому необхідно вивчити документообіг підприємства, тобто визначитись стосовно характеру і місцезнаходження документів, що фіксують сумнівну фінансову операцію. Для цього, готуючись до виїмки, він може запросити фахівців і скласти з їх допомогою схему руху фінансових документів, що відображають конкретну операцію, або призначити документальну ревізію для перевірки правильності ведення бухгалтерського обліку даним суб'єктом підприємницької діяльності в цілому.

Крім того, треба враховувати, що документи (фінансові, цивільно-правові), які підлягають вилученню, ззовні можуть складати враження цілком законних. Проте вчинення одних правочинів (дарування, позики, позички, схову, купівлі-продажу та ін.) може маскувати інші, а їх зміст свідчить про приховування справжнього наміру сторін, наприклад, коли у договорах містяться відкладені або скасовані умови. Ось чому необхідно вилучати повний пакет документів, що стосуються правочину, і окремо допитувати не тільки його учасників, а й усіх осіб, що брали участь в його оформленні.

Допит як найбільш інформативна слідча дія початкового етапу розслідування легалізації проводиться з метою одержання свідчень від підозрюваних, тобто осіб, які безпосередньо здійснили легалізацію, а також широкого кола свідків — осіб, які брали участь у вчиненні предикатного злочину, але не є співучасниками легалізації злочинних доходів; осіб, які хоча і виконували операції з легалізації, але не усвідомлювали злочинної природи походження майна чи коштів, з якими здійснювались фінансові операції або укладались цивільно-правові правочини; осіб, яким відома будь-яка інформація щодо обставин легалізації та суб'єкта легалізації.

Тактика допиту підозрюваного і насамперед його предмет видозмінюються залежно від того, до якої категорії належить допитуваний.

Як уже відзначалося, до першої категорії входять особи, що здійснюють легалізацію «своїх» злочинно здобутих доходів. Другу категорію утворюють особи, які здійснюють легалізацію «чужих» злочинних доходів, тобто надають «допомогу» власникам цих злочинних доходів у перериванні безпосереднього зв'язку між цими доходами і злочином, у результаті вчинення якого вони утворились, маскуванні (заплутуванні) слідів цього злочину та подальшому введенні злочинних доходів у легальний цивільно-правовий обіг з метою остаточного надання їм видимості законно одержаних.

У підозрюваних другої категорії на додаток до встановлення обставин безпосереднього здійснення легалізації з'ясовуються питання стосовно каналів надходження злочинних капіталів, характеру стосунків з власником цих капіталів, умов, за яких здійснюються операції з легалізації (час, місце, юридичні та фізичні особи, що задіяні в легалізації, сума винагороди за проведені операції), наявності корумпованих зв'язків з працівниками правоохоронних органів, органів державної влади та управління, депутатським корпусом та ін.

Як свідки у справах про легалізацію злочинних доходів можуть бути допитані такі особи.

1. *Особи, які брали участь у вчиненні предикатних злочинів, але не є співучасниками легалізації «брудних» коштів.* Йдеться про ситуацію, коли легалізуються «чужі» злочинно здобуті кошти або майно і коли справу про предикатний злочин уже розслідувано чи вона розслідується окремо від справи про легалізацію (відмивання). У цієї категорії свідків з'ясовують обставини одержання злочинних доходів і порядок їх передачі безпосередньому суб'єкту легалізації, умови, за яких обіцяно здійснити легалізацію, характер стосунків із легалізатором (як давно знайомі, хто познайомив, наявність корупційних зв'язків), а також ступінь його обізнаності відносно злочинного походження предмета легалізації, характер фінансових операцій чи укладених правочинів

2. *Особи, які хоча і виконували операції з легалізації, але не усвідомлювали злочинної природи походження майна чи коштів, з якими здійснювались фінансові операції або вчинювались цивільно-правові правочини:*

а) працівники банківських та інших фінансових установ, через які здійснювались операції з легалізації «брудних» коштів — про обставини відкриття рахунків юридичним чи фізичним особам, що причетні до легалізації; характер здійснених фінансових операцій за їх рахунками; особам, що звертались до банку в ході здійснення цих операцій; наявність

певних відхилень від установленого порядку здійснення банківських операцій при обслуговуванні цих клієнтів, причини таких відхилень та винних осіб; додержання вимог проведення внутрішнього або обов'язкового моніторингу щодо сумнівних фінансових операцій¹ та ін;

б) нотаріуси, працівники бюро технічної інвентаризації, ріелтери, адвокати, суб'єкти підприємницької діяльності, що надають юридичні послуги або послуги з бухгалтерського обліку, аудитори, які брали участь у підготовці, укладенні та реєстрації правочинів з майном злочинного походження або надавали особам (клієнтам) допомогу в плануванні чи проведенні операцій з цим майном (з купівлі-продажу нерухомості; управління грошима, цінними паперами; управління банківським, ощадним рахунком; організації здійснення внесків для створення, діяльності або управління юридичними особами; з купівлі-продажу об'єктів підприємницької діяльності, в тому числі приватизаційних) — про обставини здійснення зазначених операцій та осіб, що брали в них участь;

в) працівники державних органів — про порядок реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності; додержання вимог чинного законодавства щодо порядку такої реєстрації;

г) працівники митних органів — про обставини оформлення митних декларацій щодо виконання зовнішньоекономічних операцій;

ґ) працівники територіальної податкової інспекції — про обставини оформлення звітних документів та документів на одержання певних пільг, відшкодувань, наприклад, відшкодування із бюджету податку на додану вартість;

д) працівники територіального відділення Державного казначейства — про обставини відшкодування податку на додану вартість;

е) керівники благодійних установ — про обставини надходження грошових коштів чи іншого майна до цих фондів та напрямки їх витрачання;

є) працівники контролюючих органів — про обставини виявлення сумнівних фінансових операцій чи укладених правочинів; поведінку осіб, що мали відношення до цих операцій чи правочинів.

¹ У тих випадках, коли буде встановлено, що працівники банківської установи умисно порушують вимоги законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, тобто не подають або подають завідомо неправдиву інформацію до спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу про фінансові операції, які підлягають внутрішньому або обов'язковому фінансовому моніторингу, то необхідно вирішувати питання про порушення кримінальної справи відносно цих осіб за ознаками ст. 209¹ КК України.

3. Особи, яким відома будь яка інформація щодо обставин легалізації та суб'єкта легалізації, — *родичі, близькі знайомі, друзі підозрюваного.*

4. *Особи, які мають фахові знання, що можуть бути використані при виявленні та розслідуванні легалізації*, наприклад, економісти, юристи, працівники регіональних відділень Держфінмоніторингу України, які можуть надати роз'яснення щодо характеру сумнівних фінансових операцій, специфіки легалізаційних схем, правильності оформлення зовнішньоекономічних контрактів тощо.

Призначення судових експертиз. Одним з першочергових завдань при розслідуванні злочинів даної категорії є визначення необхідності проведення різнобічних експертиз, до яких в першу чергу належать судово-економічні та криміналістичні (технічна експертиза документів, почеркознавча, комп'ютерно-технічна та ін.). Враховуючи, що для проведення зазначених експертних досліджень потрібний певний час, їх доцільно призначати на початку розслідування.

Найбільш поширеною слід вважати судово-економічну експертизу, яка на сьогодні формується в самостійний клас експертиз, що зумовлено потребами слідчої і судової практики та структурою економічної злочинності¹. Основними різновидами судово-економічної експертизи та експертних спеціальностей є²:

- дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності;
- дослідження документів фінансово-кредитних операцій;
- дослідження документів про економічну діяльність підприємств, організацій, установ.

Об'єктами дослідження всіх різновидів судово-економічної експертизи можуть бути ті ж самі документи. Водночас кожний з них досліджує дані, що містяться в цих документах, під своїм кутом зору. Так, Г. А. Матусовський зазначав, що предметом судово-економічної експертизи є стан і результати економічної діяльності суб'єктів економічних відносин, а об'єктом — показники, що характеризують цю діяль-

¹ Див.: *Водоп'ян Н. Ф.* Предмет та об'єкт судово-економічної експертизи // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х.: Право, 2004. — Вип. 4. — С. 410.

² Згідно з Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджена наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. за № 53/3 (в редакції наказу Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 р. за № 144/5. Зареєстрована в Міністерстві юстиції України 19 січня 2005 р. за № 61/10341).

ність¹, тоді як судово-бухгалтерська експертиза визначає правильність відображення фактів фінансово-господарської діяльності підприємства (фірми), організації, установи в документах бухгалтерського обліку і звітності.

Ефективними формами протидії відмиванню «брудних» коштів слід вважати такі різновиди досліджень, як планово-економічна та фінансово-економічна експертизи. Предметом першої є фактичні дані, що характеризують обґрунтованість виконання і достовірність відображення у фінансовій звітності показників виробничо-господарської діяльності підприємства чи організації. Судова фінансово-економічна експертиза безпосередньо вивчає фінансові потоки.

Отже, судово-економічна експертиза надає можливість визначити:

- а) факт того, що «сумнівна фінансова операція» являє собою легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом;
- б) суб'єкта господарювання, де проводились операції з легалізації цих доходів;
- в) джерела створення «тіньових» доходів;
- г) методи і способи їх легалізації;
- г) документи, на підставі яких здійснювалась легалізація².

До першочергових дій на досудовому слідстві також необхідно віднести направлення клопотання про надання правової допомоги до правоохоронних органів зарубіжних країн. У справах даної категорії доцільним є накладення слідчим арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку згідно з ст. 187 КПК. Відповідні рішення щодо цього також потрібно приймати на початковому етапі розслідування.

¹ Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 463.

² Див.: Капустник К. В., Карюгин В. И., Ковкин А. В. Проблемы проведения судебной экономической экспертизы в процессе расследования преступлений, связанных с легализацией (отмыванием) доходов, полученных преступным путем // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х.: Право, 2002. — Вип. 2. — С. 483.

Розділ V

РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

§ 1. Криміналістична характеристика шахрайства з фінансовими ресурсами

У процесі становлення нових ринкових відносин і зміни форм власності виникає нова ситуація. Суворо ієрархічна адміністративно-командна система й побудоване на її підґрунті централізоване планове господарювання перетворилися на відносно вільну від регулювання галузь. У банківській системі було знято державну монополію, проведено її реформування. Розширення сфери банківських послуг, збільшення кількості комерційних банків супроводжуються втратою жорсткого адміністративного контролю за проведенням банківського кредитування. Цим структурам було дозволено надавати кредити з урахуванням у роботі з клієнтами власних інтересів, не обмежуючи таку діяльність чітко визначеними контрольованими межами¹. Таке становище у кредитно-фінансовій сфері не могло не позначитися на криміногенній ситуації у фінансовій і банківській системах, що викликало появу нових економічних злочинів.

У кримінальному законодавстві України шахрайство з фінансовими ресурсами з'явилося в 1994 р. Даний злочинний делікт (ст. 222 КК) віднесено до злочинів у сфері господарської діяльності (розділ 7 Особливої частини КК України «Злочини у сфері господарської діяльності»). Диспозиція статті зазначає, що кримінально караним є надання громадянином — підприємцем або засновником чи власником суб'єкта господарської діяльності, а також службовою особою суб'єкта господарської діяльності завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам

¹ Див.: Довбак О. Деякі аспекти розслідування злочинів, пов'язаних з отриманням кредитів // Вісник Львівського університету. – Сер. юрид. – 1999. – Вип. 34. – С. 230.

місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам¹ з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак злочину проти власності.

Проблема шахрайства з фінансовими ресурсами в циклі кримінально-правових наук поглиблено не досліджувалась. Розпочаті спроби її вивчення в основному стосуються проблем кваліфікації цього злочину і розмежування суміжних складів, і деякі дослідники поверхово, без детального аналізу розглядають окремі аспекти криміналістичної характеристики злочину, моменти процесу розслідування². В той же час

¹ Кредитор – юридична або фізична особа, яка має у встановленому порядку підтверджені документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, щодо виплати заборгованості по заробітній платі працівникам боржника, а також органи державної податкової служби та інші державні органи, які здійснюють контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів (обов'язкових платежів) («Про внесення змін до Закону України «Про банкрутство»: Закон України від 30 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 42–43. – Ст. 378.). Як кредитори можуть виступати: банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, тобто фінансові установи (ст. 1 Закону України від 12 липня 2001 р. «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» // Офіц. вісник України. – 2001. – № 32. – Ст. 1457).

² Див., напр.: *Буцан О. П.* Вопросы методики расследования мошенничества с финансовыми ресурсами // *Фінансова злочинність*. – Х.: Право, 2000. – С. 110–115; *Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності (кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми)* / Борисов В. І., Кальман О. Г., Корж В. П. та ін. – Х.: Право, 2001. – С. 51–53; *Василинчук В.* Типові способи необґрунтованого одержання кредитів при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами та шляхи їх розслідування // *Право України*. – 2000. – № 10. – С. 28–31; *Волобуєв А.* Криміналістична характеристика злочинів у сфері кредитних відносин // *Підприємництво, господарство і право*. – 2001. – № 7. – С. 82–85; *Дудоров О., Бозушко О.* Шахрайство з фінансовими ресурсами: врахування банківської специфіки при кваліфікації злочину // *Предпринимательство, хозяйство и право*. – 1999. – № 6. – С. 23–26; *Дудоров О., Бозушко О.* Шахрайство з фінансовими ресурсами: врахування банківської специфіки при кваліфікації злочину // *Предпринимательство, хозяйство и право*. – 1999. – № 7. – С. 48–52; *Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Злочини у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2001; *Довбак О.* Деякі аспекти розслідування злочинів, пов'язаних з отриманням кредитів. – С. 230–234; *Зубок М. І., Николаєва Л. В.* Організаційно-правові основи безпеки банківської діяльності в Україні. – К.: Істина, 2000. – С. 41–47; *Ісаєнко Л. О.* Деякі проблеми проведення судових фінансово-кредитних експертиз без ревізії, проведеної належним чином // *Проблемні питання судово-економічної експертизи*. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 147–149; *Корж В. П.* Використання спеціальних економічних знань при розслідуванні нових економічних злочинів // *Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю*. – Х.: Право, 1998. – С. 144–145; *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ; *Мойсик В. Р., Андрушко П. П.* Шахрайство з фінансовими ресурсами // *Вісник Верховного Суду України*. – 2000. – № 2. – С. 32–37; *Мойсик В. Р., Дудоров О. О.* Шахрайство з фінансовими ресурсами і суміжні склади злочинів: спірні питання кваліфікації // *Адвокат*. – 1999. – № 4. – С. 5–11; *Пивоваров В. В.* Кримінологические и уголовно-

питання криміналістичної характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами (її елементи та їх взаємозв'язок) як основи побудови всієї методики розслідування, «... як робочий інструментарій здійснення процесу розкриття і розслідування злочинів, як своєрідний орієнтир, на який необхідно рівнятися при вирішенні конкретних слідчих завдань, висуванні робочих слідчих версій»¹, питання організації та планування розслідування, слідчі ситуації, котрі виникають на початковому етапі розслідування, і тактичні операції, що проводяться для їх вирішення, особливості провадження початкових слідчих дій в теорії криміналістики недостатньо висвітлено.

Для шахрайства з фінансовими ресурсами характерні ознаки, які відрізняють його від інших видів злочину, в першу чергу це те, що даний вид злочинів вчиняється в кредитно-фінансовій сфері, що певною мірою зумовлює значні суми заподіяних збитків. Способи вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами досить різноманітні — від простих, які полягають у звичайному перекрученні наданої інформації і розтраті грошових коштів на не передбачені кредитним договором цілі, до складних, які характеризуються довгостроковим етапом підготовки, створенням підставних фірм, розподілом ролей серед злочинців, пошуком спілників у кредитно-фінансових установах і державних органах влади, розробленням складних схем переказу грошей, в тому числі на рахунки в іноземних банках. Шахрайству з фінансовими ресурсами притаманне використання як засобів злочину комп'ютерної техніки з сучасними версіями програмного забезпечення, сканерів, струменевих і лазерних принтерів (у тому числі кольорових). Для шахрайства з фінансовими ресурсами характерно використання великої кількості різних документів — бухгалтерських, банківських, гос-

правові аспекти мошенничества с финансовыми ресурсами // *Фінансова злочинність*. – Х.: Право, 2000. – С. 91–95; *Перепелица А. И.* Уголовная ответственность за хозяйственные преступления в сфере предпринимательской деятельности и связанные с проявлением недобросовестной конкуренции и монополизма. Комментарий к действующему законодательству. – Х.: РИП «Оригинал», 1997; *Перепелица А. И.* Новое в уголовном законодательстве об ответственности за хозяйственные преступления (комментарий к действующему законодательству) // *Збірник наукових праць Харківського Центру вивчення організованої злочинності спільно з Американським університетом у Вашингтоні*. – Х., 2000. – Вип. 1 – С. 45–81; *Разина Л. К.* Підготовка матеріалів для призначення експертизи по справах, пов'язаних з розкраданням кредитних ресурсів // *Проблемні питання судово-економічної експертизи*. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 30–36; *Черечукіна Л.* Доказування свідомо неправдивих відомостей як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони шахрайства з фінансовими ресурсами // *Право України*. – 1999. – № 10. – С. 64–66.

¹ *Журавель В.* Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? // *Правничий часопис Донецького університету*. – 2001. – № 1(6). – С. 58.

подарських та ін., що значно ускладнює процес розслідування. Нерідко злочин вчиняється в обстановці недостатньо організованої перевірки позичальника, недбалого ставлення співробітників кредитно-фінансової установи до своїх обов'язків, а іноді і прямої участі банківських працівників у злочині.

Результати узагальнення кримінальних справ показують, що предметом злочинного посягання виступають: кредит — 88,2 %; субсидія — 3,6%; субвенція — 2,7%; дотація — 1,8%; пільги щодо оподаткування — 3,6%. Результати анкетування слідчих МВС України свідчать про те, що 92 % респондентів доводилось розслідувати злочини де предметом посягання був кредит грошовий; 21,3 % — кредит товарний; 9,3% — субсидія; 2,7 % — пільги щодо оподаткування¹.

Вивчення матеріалів кримінальних справ дозволяє зробити висновок про те, що основні положення методики розслідування незаконного одержання кредиту мало чим відрізняються від методик розслідування незаконного одержання субсидії, субвенції, дотації або пільг щодо оподаткування. Тобто, може йтися тільки про мікрометодику розслідування незаконного одержання субсидій, дотацій, субвенцій або пільг щодо податків. Так, при посяганні на зазначені види фінансових ресурсів використовуються в основному ті самі документи (установчо-реєстраційні, бухгалтерський баланс, техніко-економічне обґрунтування, картки із зразками підписів та відбитків печаток і штампів); при вчиненні таких видів посягань залишаються схожі сліди; чинники, що сприяють вчиненню незаконного одержання кредиту, субсидії, субвенції, дотації або пільг щодо податків, — це відсутність чіткої нормативно-правової регламентації процедури надання даних видів фінансових ресурсів, недбалість, недобросовісність з боку кредитора при виконанні службових обов'язків. Крім того, слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування, однаково стосуються як випадків незаконного одержання кредиту, так і субсидії, субвенції, дотації або пільг щодо податків; при розслідуванні цих видів посягань проводяться ті ж самі слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, а також тактичні операції. Названі причини послужили основою того, що в даному матеріалі більше уваги приділяється механізму незаконного одержання кредиту.

Деякі терміни у визначенні поняття шахрайства з фінансовими ресурсами потребують пояснення. Дотації, субсидії і субвенції — види грошової допомоги, яка надається державою в особі її центральних

¹ Більшість слідчих під час заповнення анкети відповіли на декілька пунктів питання.

або місцевих органів влади (законодавчої чи виконавчої) за рахунок коштів державного або місцевого бюджетів, а також допомога, яка надається суб'єктами підприємницької діяльності, різними фондами, в тому числі благодійними, та окремими громадянами за рахунок власних коштів суб'єктам підприємницької діяльності, громадським організаціям, об'єднанням громадян чи окремим особам¹.

Дотація — 1) вид грошової допомоги, яка надається, як правило, збитковим підприємствам з боку держави для покриття затрат, що не покриваються виручкою від реалізації виробленої продукції, тобто підприємствам, планові затрати на виробництво продукції чи надання послуг у яких перевищують доходи від реалізації виробленої продукції і наданих послуг²; 2) грошова сума, яка виділяється із бюджету одного рівня в бюджет іншого³. Згідно з розділом 2 «Видатки бюджету» постанови Верховної Ради України «Про структуру бюджетної класифікації України» із бюджетних коштів дотації можуть надаватись державним підприємствам на покриття збитків⁴. Виділення дотації здійснюється на безоплатній і безповоротній основі, а її використання не має цільового призначення.

Так, засновник і голова фермерського господарства «Геоліта» Щ. з метою одержання із бюджету дотації нібито для покриття затрат, пов'язаних з придбанням елітного насіння сільськогосподарських культур, надав у державний орган — управління сільського господарства Первомайської райдержадміністрації сфальсифікований документ — реєстр товарно-транспортних накладних на придбання елітного насіння. Фактично насіння не було придбане. На підставі наданих Щ. неправдивих відомостей Донецьке управління сільського господарства переказало на банківський рахунок «Геоліти» 790 грн. Одержані із бюджету дотаційні кошти були витрачені Щ. на потреби очолюваного ним господарства⁵.

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. — К.: Юрінком, 1994. — С. 434.

² Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 ч. — Особлива частина / Під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. — К.: Форум, 2001. — С. 363.

³ Бюджетний кодекс України виділяє дотацію вирівнювання, тобто міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує. (ст. 1 Бюджетного кодексу України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 37–38. — Ст. 189).

⁴ Див.: Про структуру бюджетної класифікації: Постанова Верховної Ради України від 12 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 42. — Ст. 208.

⁵ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємства. — С. 252.

Субсидія — допомога у грошовій або натуральній формі, яка надається державою місцевим органам влади, фізичним або юридичним особам, у тому числі господарюючим суб'єктам, і спрямовується на фінансування конкретних заходів, напрямків економічної і соціальної діяльності¹. Як правило, субсидії надаються для стимулювання певної діяльності чи виробництва певної продукції, підтримання підприємницької діяльності взагалі².

Наприклад, гр. Н., працюючи на посаді директора ДП «Трансмаркет — Авто», двічі видав довідки про прибутки, які містили завідомо неправдиві відомості, водієві М., які той надавав у відділ субсидій Ленінського району м. Харкова для одержання субсидії щодо комунальних платежів. Унаслідок цих дій М. була нарахована субсидія, якою він користувався шість місяців. У такий спосіб Н. вчинив шахрайство з фінансовими ресурсами³.

Субвенція — різновид грошової допомоги, яка спрямовується на фінансування певного заходу, проекту, програми і підлягає поверненню у разі нецільового використання коштів⁴. На відміну від дотації і субсидії субвенцію необхідно повернути у разі використання наданої допомоги не за її цільовим призначенням⁵.

Гр. Х., працюючи директором ТОВ «Август ЛТД», уклав угоду з Харківською міською клінічною психіатричною лікарнею № 15 на проведення ремонтно-будівельних робіт щодо капітального і поточного ремонту об'єктів лікарні в строк до 20 грудня 1996 р. На підставі цієї угоди лікарня № 15 переказала бюджетні кошти на розрахунковий рахунок ТОВ «Август ЛТД» для проведення ремонтно-будівельних робіт. Однак Х. ці грошові кошти використав на придбання різноманітних товарів народного споживання⁶.

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2001. — С. 589.

² Згідно із Законом України від 22 грудня 1998 р. «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» субсидія — це фінансова допомога або інша підтримка державними органами виробництва, переробки, продажу, транспортування, експорту, споживання подібного товару, в результаті якої суб'єкт господарсько-правових відносин країни експорту одержує пільги (прибутки) (див.: Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №12–13. — Ст. 80).

³ Див.: Архів Ленінського місцевого суду м. Харкова.

⁴ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. — С. 589.

⁵ Згідно із Бюджетним кодексом України субвенція — міжбюджетний трансферт для використання з певною метою в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

⁶ За матеріалами СУ ХМУ УМВС України в Харківській області за 1999 р.

Поняття *кредиту* визначено у Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» таким чином: «Кредит — кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на певний строк та під процент»¹. Згідно із Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» кредит розподіляється на фінансовий кредит, товарний кредит, інвестиційний податковий кредит та кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики².

Так, генеральний директор АТЗТ «Азнефть» І. з метою одержання кредиту надав у банк фіктивне техніко-економічне обґрунтування кредитного проекту, довідку про наявність у нього великої партії металобрухту, акт прийому-здачі на збереження металобрухту в Укрвтормет, договір між «Азнефть» та іранською фірмою «Хамідифер» про поставку металобрухту в Іран. Одержані кошти витратив на не передбачені кредитним договором цілі³.

Розрізняють також інші види кредитів: державний, заставний, застрахований, з державною підтримкою, іпотечний, компенсаційний, комунальний, кооперативний, лізинговий, митний, міжбанківський, міжнародний, обліковий, онкольний, споживчий тощо⁴.

За строками використання і повернення кредити поділяють на: короткострокові (до 1 року), середньострокові (до 3 років), довгостро-

¹ Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 22 травня 1997 р. // (див.: Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 27. — Ст. 181).

² Фінансовий кредит — кошти, які надаються банком — резидентом або нерезидентом, кваліфікованим як банківська установа згідно із законодавством країни перебування нерезидента, або резидентами і нерезидентами, які мають статус небанківських фінансових установ, згідно з відповідним законодавством у позику юридичній або фізичній особі на визначений строк для цільового використання та під процент. Товарний кредит — товари, які передаються резидентом або нерезидентом у власність юридичним чи фізичним особам на умовах угоди, що передбачає відстрочення кінцевого розрахунку на визначений строк та під процент. Кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики: кошти, які залучаються юридичною особою-боржником (дебітором) від інших юридичних або фізичних осіб як компенсація вартості випущених (емітованих) таким дебітором облігацій або депозитних сертифікатів. Правила емісії (випуску), продажу та погашення (викупу) зазначених цінних паперів, а також вимоги до їх емітентів встановлюються відповідним законодавством. Інвестиційний податковий кредит — це відстрочка плати податку на прибуток, що надається суб'єкту підприємницької діяльності на визначений строк з метою збільшення його фінансових ресурсів для здійснення інноваційних програм з наступною компенсацією відстрочених сум у вигляді додаткових надходжень податку через загальне зростання прибутку, що буде отримано внаслідок реалізації інноваційних програм.

³ Див.: Архів Бабушинського місцевого суду м. Дніпропетровська.

⁴ Докладніше про ці та інші види кредитів див.: Економічна енциклопедія: У 3 т. / Ред. кол.: С. В. Мочерний та ін. — К.: Вид. центр «Академія», 2001. — Т. 2. — С. 96–101.

кові (більше 3 років)¹. У практиці банківської діяльності виділяють прострочені та відстрочені кредити².

За строками повернення кредити поділяють на: кредити, які надаються один раз (у домовлений строк); кредити з платежами, які надаються в розстрочку; кредити, які надаються достроково; кредити з регресом платежів; кредити по закінченню певного періоду³.

За наданими пільгами кредити поділяють на звичайний і пільговий. Пільгові умови кредитування можуть виявлятися у довірчій видачі кредиту (без забезпечення) або в його неповному забезпеченні, а також стосуватися суми кредиту і строків його повернення, виявлятися у зменшенні відсоткової ставки за його використання тощо, тобто це пільги, які надаються банком у межах свободи кредитного договору.

У той же час пільгові умови кредитування можуть виявлятися і у збільшенні суми ліміту кредитного ризику на конкретного позичальника. Це може відбутися шляхом надання неправдивих даних, на основі яких робиться більш сприятливий, ніж це об'єктивно впливає, висновок про визначення груп кредитного ризику, тобто висновок про більш високу вірогідність виконання кредитних зобов'язань з позитивними наслідками щодо надання кредиту, які впливають з цього⁴.

Предметом злочинного посягання за ст. 222 КК України є також пільги щодо оподаткування. Держава, встановлюючи певні пільги щодо оподаткування, прагне досягти певної соціально-економічної мети. Внаслідок незаконного одержання і використання пільг щодо податків державний і місцеві бюджети, державні цільові фонди зазнають значних матеріальних втрат. Шахрайство з фінансовими ресурсами як спосіб ухилення від сплати податків порушує не тільки фіскальну, а й

¹ Короткострокові кредити можуть надаватися банками у випадках тимчасового скрутного фінансового становища позичальника, яке виникає у зв'язку із затратами виробництва та обороту, при затримці надходжень коштів у відповідні періоди. Середньострокові кредити можуть надаватися для оплати обладнання, поточних затрат, на фінансування капітальних вкладень. Довгострокові кредити можуть надаватися для формування основних фондів. Об'єктами кредитування при довгострокових кредитах можуть бути капітальні затрати на реконструкцію, модернізацію і розширення діючих основних фондів, на нове будівництво.

² До прострочених відносять кредити, які не повернуті в строк, установлений в кредитному договорі. Відстрочені – це кредити, повернення яких на прохання позичальника і за згодою банку перенесено на новий строк.

³ Див.: Правові основи підприємницької діяльності / Під ред. Шакуна В. І., Мельніка П. В., Поповіча В. М. – К.: Правові джерела, 1997. – С. 434–440.

⁴ Див.: *Плешаков А. М.* Уголовная ответственность за незаконное получение кредита и меры по его предупреждению в банковской практике // Адвокат. – 1997. – № 3. – С. 28.

регулятивну функцію податків, підриває принцип добросовісної конкуренції¹.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про систему оподаткування» під податком, збором, іншим обов'язковим платежем в бюджети, державні цільові фонди, розуміється обов'язковий внесок у бюджет відповідного рівня або державного цільового фонду, який здійснюється платниками у порядку і на умовах, які визначаються законами України про оподаткування. Пільги щодо податків — повне чи часткове звільнення від уплати всіх чи окремих податків залежно від суб'єкта та виду підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про систему оподаткування» встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів) в бюджети і державні цільові фонди, а також пільг їх платникам здійснюються Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, сільськими, селищними та міськими радами відповідно до цього Закону, інших законів України про оподаткування. Згідно з ст. 2 Закону України «Про порядок встановлення ставок податків і зборів (обов'язкових платежів), інших елементів податкових баз, а також пільг щодо оподаткування» і ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»² пільги відносно уплати місцевих податків і зборів встановлюються та змінюються відповідними органами місцевого самоврядування. Сьогодні перелік встановлених пільг щодо оподаткування міститься в конкретних нормативних актах, що регламентують порядок начислення та виплати відповідних податків та зборів³ (наприклад: Закони України «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів», «Про податок на додану вартість», «Про Державний бюджет», закони про спеціальні економічні зони та ін.).

За Законом України «Про поставку продукції для державних потреб» з метою економічного стимулювання виконання державних замовлень виконавцям (суб'єктам господарської діяльності України всіх форм власності, які виготовляють і поставляють продукцію для державних

¹ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва. – С. 251.

² Див.: Про порядок встановлення ставок податків і зборів (обов'язкових платежів), інших елементів податкових баз, а також пільг щодо оподаткування: Закон України від 14 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 52. – Ст. 317; Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

³ Інформація про пільги щодо оподаткування періодично систематизується в спеціальному виданні ДПА України – «Вісник податкової служби України».

потреб відповідно до умов укладеного державного контракту) можуть надаватися пільги щодо податку на прибуток, цільові дотації і субсидії, кредити на пільгових умовах, валютні кошти, митні та інші пільги.

Так, громадянин П. для одержання пільг з оподаткування (пільг щодо сплати податків на додану вартість і митних зборів) при імпортуванні молочної продукції із Німеччини підробив контракт на поставку в Німеччину на умовах давальницької сировини з метою перероблення сухого молока, а також вантажну митну декларацію і товарно-транспортну накладну. На основі Закону України від 15 вересня 1995 р. «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах», надавши зазначені документи, одержав пільги щодо оподаткування. Реалізувавши в Німеччині сухе молоко, закупив кисломолочну продукцію, яку ввіз в Україну під виглядом переробленого сухого молока¹.

Аналіз нормативних актів свідчить про те, що в законодавстві немає єдиного підходу до визначення понять «кредит», «субсидія», «субвенція», «дотація», «пільги щодо податків», що ускладнює застосування даної норми КК. Також перелік фінансових ресурсів, наведений у ст. 222 КК України, звужений, ніж є у сфері цивільних відносин (зокрема, до фінансових ресурсів не віднесено інвестиції).

На практиці вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами дуже часто може бути пов'язано з іншими злочинами, що, в свою чергу, викликає труднощі у розкритті і розслідуванні даного злочину. Результати узагальнення кримінальних справ показують, що в першу чергу це такі злочини, як: шахрайство — 4,4%; привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем — 11,1%; розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах — 27,3%²; фіктивне підприємництво — 8,9%; ухилення від повернення виручки в іноземній валюті — 2,2%; ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів — 24,5%; порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів — 0,7%; підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів — 8,1%; зловживання владою або службовим становищем — 24,5%; давання і одержання хабара — 2,2% і 4,4% відповідно; службове підроблення — 86,4%³.

Способи посягання на фінансові ресурси, зловживання банківськими кредитами шляхом проведення відповідних операцій становлять

¹ Див.: Архів Кіровського місцевого суду м. Дніпропетровська.

² Стаття 86¹ КК України від 28 грудня 1960 р. (нині втратив чинність).

³ 34,1 % засуджених осіб вчинили тільки шахрайство з фінансовими ресурсами; 65,9%, крім шахрайства з фінансовими ресурсами, вчинили й інші злочини, причому одна особа могла бути засуджена за декількома статтями КК України.

систему прийомів, об'єднаних єдиною злочинною метою. О. П. Бушан зазначає, що такі посягання здійснюються залежно від впливу низки чинників, які обумовлюють їх вибір, вони можуть бути за своєю структурою різноманітними: від простих, що складаються із дій, спрямованих на вчинення будь-якої нескладної операції (без підготовки або створення умов для вчинення і приховування злочину), до складних¹. Крім цього, такі посягання залежать від підбору співучасників, у тому числі серед банківських та державних службовців, механізмів створення та використання фіктивних фірм.

Відповідно до чинного законодавства України (ст. 222 КК) злочинними вважаються дії, які полягають у наданні завідомо неправдивої інформації державним органам, банкам або іншим кредиторам. Неправдивість такої інформації полягає в тому, що на її основі кредитор робить неправильні висновки про справжній фінансовий або господарський стан справ потенційного позичальника. Якби кредитор володів правдивою інформацією, він не надав би позики взагалі або суттєво скоректував умови її надання. Така неправдива інформація повинна міститися в певних документах, які надаються для одержання позики або пільг щодо оподаткування.

Надання інформації — це надіслання або інша передача (вручення) документації відповідному підрозділу банку чи його уповноваженому співробітнику, державному органу в будь-який спосіб: поштою, телеграфом, посильним тощо і фіксування факту легального одержання саме такого роду документів.

У цих документах відображається фінансовий стан одержувача кредиту. Фінансовий стан — це становище, яке визначає систему, сукупність грошових коштів, їх формування та розподіл. До завідомо неправдивих відомостей про фінансовий стан відносять сфальсифіковані: бухгалтерські документи з позначкою про реєстрацію в податковій інспекції, в котрих фінансовий стан показано в кращому вигляді; довідки про дебіторську і кредиторську заборгованість, про одержані кредити в інших банках; виписки із поточних рахунків та ін.²

Відомості надаються в банк чи державний орган у письмовій формі. Такий документ повинен бути відповідно складений, містити необхідні

¹ Див.: Бушан О. П. Розслідування злочинів, що вчиняються у кредитно-фінансовій сфері // Настільна книга слідчого: [Наук. -практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — С. 365–373.

² Див.: Ларичев В. Д. Разграничение составов преступлений, посягающих на кредитные ресурсы банка // Адвокат. — 1997. — № 1–2. — С. 46.

реквізити (відбитки штампів, печаток, наявність дат, номерів, підписів певних посадових осіб). Неправдиві відомості можуть міститися і в інших документах, які не мають статусу офіційних, але, безумовно, виходять від позичальника і є підставою для вирішення питання про надання кредиту або субсидії, субвенції, дотації, пільг щодо податків.

Неправдиві відомості можуть вноситися в документ у різні способи:

— власне внесенням в документ записів, що не відповідають дійсності. При цьому документ зберігає ознаки та реквізити справжнього (виготовляється на відповідному бланку, містить прізвище і посади осіб, які повинні його підписувати тощо), однак внесені в нього дані (текст, цифрові матеріали тощо) є неправдивими, — інтелектуальне підроблення;

— повне підроблення документа стосується усього документа як за формою, так і за змістом;

— часткове підроблення документа, тобто внесення перекручених відомостей в документ, наприклад: знищення або виправлення частини тексту, окремих слів і цифр будь-яким прийомом (витравлювання, підчищення, дописування тощо) — матеріальне підроблення. Підробленням є і внесення додаткових даних, а також підроблення підпису посадової особи, зміна дати видачі документа, закріплення на документі відбитка підробленої печатки тощо¹.

Для одержання кредитів у кредитно-банківські установи подаються певні документи, які умовно можна розділити на п'ять пакетів. У кожний із наведених нижче документів може вноситися завідомо неправдива інформація, причому як в один, так і в їх сукупність.

1. Пакет установчо-реєстраційних документів. До цього пакету належать: анкетні дані засновників, власників, посадових осіб, статут, установчий договір, свідоцтво про державну реєстрацію, документи про реєстрацію в податковій інспекції та управлінні статистики, ліцензії на заняття певними видами підприємницької діяльності.

2. Пакет документів, який характеризує фінансовий стан позичальника: баланс, декларації і звіти для податкової інспекції, висновки аудиторів, довідки із банків про кошти на рахунках та заборгованості, звіти про прибутки та збитки, відомості про основні ресурси.

3. Кредитний пакет документів: заява, постанова про одержання позики, картка-анкета, картка із зразками підписів уповноважених осіб, кредитний проект (техніко-економічне обґрунтування необхідності

¹ Див.: Пleshakov A. M. Уголовная ответственность за незаконное получение кредита и меры по его предупреждению в банковской практике. – С. 28–29.

одержання кредиту), проектно-кошторисна документація, графіки виконання робіт, дозволи різних державних служб.

4. Пакет документів, що надаються для підтвердження намірів і реальності техніко-економічного обґрунтування кредитного проекту: копії договорів, угод, контрактів із різними організаціями, підприємствами, товариствами.

5. Пакет документів, що гарантує повернення виданих коштів: договори страхування, гарантійні листи, довідки про наявне майно, його вартість та відсутність на нього арешту, договори застави.

Всі способи вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами можна об'єднати в два блоки:

1) вимушене надання завідомо неправдивої інформації в документах з метою одержання кредиту, субсидії, субвенції, дотації та використання одержаних коштів за цільовим призначенням. Вчинити такий злочин посадових осіб підприємств, організацій, установ змушують різні обставини, наприклад, складне фінансово-господарське становище, загроза банкрутства, і тому одержання кредиту — це «спосіб» збереження підприємства;

2) надання завідомо неправдивих відомостей в документах з метою одержання кредиту, субсидії, субвенції, дотації, знаючи наперед, що кошти після одержання використовуватимуться на інші цілі, не передбачені кредитним договором.

Після одержання кредитних коштів злочинці діють за чотирма основними напрямками: 1) кредит повністю використовується не за цільовим призначенням — 64,7%; 2) кредит частково використовується не за цільовим призначенням, тоді як його інша частина витрачається на передбачені кредитним договором цілі — 15,7%; 3) кредит частково привласнюється, а частково використовується не за цільовим призначенням — 15,7%; 4) кредит частково привласнюється, частково використовується не за цільовим призначенням, а частково за цільовим — 3,9%¹.

Вивчення та аналіз кримінальних справ дає змогу встановити типові способи вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами залежно від таких підстав.

1. *Від цільового використання одержаних коштів.* У механізмі шахрайства з фінансовими ресурсами важливе місце посідає використання кредиту не за цільовим призначенням. Його сутність полягає

¹ Дані одержано за результатами узагальнення кримінальних справ.

в тому, що кредит використовується не відповідно до цільової програми і умов його одержання. Це може виражатися в наступних діях¹:

- одержані кошти витрачаються на виробничо-господарські цілі, не передбачені кредитним договором — 23,8 %;
- одержані кошти надаються іншій фірмі під проценти — 2,7 %;
- одержані кошти ідуть на виплату інших, раніше одержаних кредитів, уплату процентів — 24,5 %;
- відбуваються сплата податків — 13,6%, виплата заробітної платні — 5,5%, сплата оренди приміщень, комунальних платежів — 5,5 %;
- на одержані кошти придбають нерухомість — 1,8 %, службовий автотранспорт — 0,9%, робиться ремонт в офісі — 1,8 %;
- повертаються особисті борги — 3,6 %;
- здійснюється оплата банківського обслуговування — 0,9 %;
- кошти витрачаються на відрядження — 1,8 %;
- здійснюється оборення на готівку — 13,6 %.

Громадянин С., працюючи на посаді директора ТОВ БМП «Спецпроект», з метою одержання кредиту на будівництво жилого будинку надав у банк необхідні документи, із яких підробленими виявилися техніко-економічне обґрунтування кредитного проекту, календарний план проведення робіт по об'єктах і видах робіт, договори підрядів з житлово-будівельним комбінатом. Одержані кредитні кошти були витрачені на сплату податків, виплату заробітної платні, кредитування іншої фірми².

2. *Від видів шахрайських дій при забезпеченні повернення кредиту.* Внесення завідомо неправдивих відомостей в документи, які забезпечують повернення виданих кредитних коштів, становить небезпеку тим, що у разі виникнення конфліктної ситуації кредитор повернути видану суму буде дуже важко або взагалі неможливо.

Неправдивість відомостей при забезпеченні кредиту шляхом застави може полягати в такому: 1) зазначений предмет застави фактично відсутній; 2) предмет застави уже заставлений; 3) предмет застави не є власністю заставодавця і знаходиться у нього на умовах оренди; 4) предмет застави є складовою частиною об'єкта і його самостійне функціонування неможливе; 5) вказана вартість предмета застави вища за реальну ринкову; 6) заставодавець вказаний як єдиний власник заставленого майна.

¹ За результатами узагальнення кримінальних справ. У більшості кримінальних справ мали місце декілька способів нецільового використання одержаних коштів.

² Див.: Архів Дзержинського місцевого суду м. Харкова.

Директор і засновник ТОВ «Наїна» М. з метою одержання кредиту в розмірі 30 тис. грн. надала в банк звідомо неправдиву інформацію про наявність цілісного майнового комплексу перукарні вартістю 48 200 грн., що нібито належить її фірмі. Насправді ТОВ «Наїна» належало лише обладнання перукарні вартістю 3500 грн., а саме при-міщення, в якому розташована перукарня, знаходилось у комунальній власності і використовувалось на підставі договору оренди¹.

Неправдивість відомостей при забезпеченні кредиту шляхом стра-хування може виявлятися у такому: 1) страхова компанія не має ліцен-зії на даний вид страхування або її філіал не має повноважень на страхування таких угод; 2) страхова компанія внаслідок своїх фінан-сових можливостей не може страхувати угоди вище певної суми; 3) страховий платіж не проплачено. В такому разі страховий договір хоча і підписаний всіма сторонами, але законної сили не має.

Неправдивість відомостей при забезпеченні кредиту шляхом на-дання гарантій може полягати у такому: 1) гарантії надано неуповно-важеними особами; 2) гарантії надано на суму, яка значно перевищує можливості гаранта; 3) замовчування про те, що гарантом є родич, власник (засновник) підприємства-позичальника. У такому разі гаран-тія по суті надається самому собі.

Громадянин К., обіймаючи посаду управляючого Орджонікідзевсь-ким відділом Ощадбанку м. Харкова і не маючи повноважень, за отри-мані хабарі видавав гарантійні листи комерційним організаціям для одержання кредитів².

3. Від наявності у способі вчинення дії з підготовки і приховуван-ня злочину можна виділити:

— способи вчинення, що не охоплюють дії з підготовки і прихову-вання;

— способи вчинення, що охоплюють дії з підготовки і приховуван-ня (наприклад, створення та використання фіктивних фірм³).

На стадії підготовки до вчинення шахрайства з фінансовими ре-сурсами злочинці оцінюють обстановку, яка склалася в кредитно-фі-нансовій сфері, обирають банк, дістають і готують необхідні бланки документів. У ході підготовки виготовляються або добуваються підроб-лені штампи і печатки, бланки документів з відповідними реквізитами.

¹ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприєм-ництва. – С. 259.

² Див.: Архів Апеляційного суду Харківської області.

³ Фіктивна фірма – підприємство, створене на підставних осіб, без мети здійснен-ня статутної діяльності (див.: Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український). – С. 227.)

Створюються фіктивні фірми. Так, за результатами узагальнення кримінальних справ у 9,1% випадків шахрайство з фінансовими ресурсами вчинено з використанням фіктивних фірм¹. Фіктивні фірми можуть використовуватися, наприклад, для створення видимості стабільної роботи потенційного позичальника. Злочинець на підставних осіб² створює низку фіктивних фірм, які мають усі необхідні атрибути (печатки, рахунки в банках тощо). З метою одержання кредитів дана особа розробляє і подає в банківську установу кредитні заяви і необхідні пакети документів від імені створених фіктивних фірм, необхідні реквізити яких оформлюються за її вказівкою формальними (підставними) керівниками даних структур. Техніко-економічне обґрунтування доречності одержання та використання кредиту ґрунтується на фіктивних угодах і договорах (у різних варіантах) про закупівлю товарів, поставку продукції, виконання підрядних робіт між створеними фіктивними фірмами та реально діючим підприємством. Все це викликає у кредитора неправдиве уявлення про солідність реальної фірми і можливості повернення кредиту. Також рахунки фіктивних фірм можуть використовуватися для накопичення на них грошових коштів з метою подальшого злочинного використання.

Громадянин П., власник і директор комерційного підприємства, зареєстрував на своїх родичів низку фіктивних фірм. Як фактичний одноособовий господар створених псевдофірм він укладав між цими фірмами різні договори, надавав їх в банки з метою одержання кредитів, які використовував на сплату раніше одержаних кредитів, обертання грошей на готівку та інші цілі³.

Саме створення фіктивної фірми з метою подальшого використання її при шахрайстві з фінансовими ресурсами являє собою підготовку до вчинення даного злочину. Створення фіктивної фірми можливе шляхом фальсифікації⁴ установчих і реєстраційних документів, що особливо поширено на практиці останнім часом. З цією метою застосовуються такі прийоми.

¹ 36 % проанкетованих слідчих зазначили, що їм доводилося розслідувати шахрайство з фінансовими ресурсами, де при вчиненні злочину використовувались фіктивні фірми.

² Підставні особи – особи, які виступають за винагороду або в результаті обману в документах підприємства (організації) як власники, засновники і в діяльності фірми участі не беруть або формально виконують службові обов'язки, здійснюючи вказівки реальних власників.

³ Див.: Архів Жовтневого місцевого суду м. Харкова.

⁴ Фальсифікація – виготовлення документів шляхом інтелектуального або матеріального підроблення.

1. В установчі документи, необхідні для реєстрації підприємства, вносяться неправдиві відомості про засновників (керівників). Для цього використовуються:

— загублені або викрадені паспорти реально існуючих громадян без їхнього відома. Здійснюється заміна фотографії власника;

— фіктивні паспорти на вигаданих осіб;

— підставні особи з їхніми паспортами (алкоголіки, наркомани, а також обмануті і психічно хворі громадяни, які за незначну винагороду дають згоду стати засновниками, директорами фірм). У подальшому їх участь у діяльності фірми зводиться до підпису пред'явлених документів;

— паспорти, одержані обманним шляхом для тимчасового користування. Наприклад, при оформленні на роботу в неіснуючу фірму вимагають на деякий час паспорт, за два-три дні оформляється на ім'я власника фірма, потім паспорт повертають власникові з вибаченнями¹.

2. Власне виготовлення підроблених статутів, реєстраційних та інших документів з використанням відбитків підроблених печаток, ксерокопій дійсних документів, справжніх бланків.

3. Реєстрація підприємств за підставними (вигаданими) адресами. Місцезнаходженням суб'єкта підприємницької діяльності — юридичною адресою є місцепроживання (для юридичних осіб — місцезнаходження) одного із засновників або інша адреса, яка підтверджена договором про передачу засновником у власність або використання даного приміщення. Злочинці використовують як юридичну адресу: адресу місця проживання одного із підставних засновників, фіктивний або підроблений договір оренди.

4. Реєстрація підприємств за неналежно оформленими, недійсними документами, за змовою з посадовими особами державних органів. Відповідно до ст. 43 Закону України «Про нотаріат»² нотаріус зобов'язаний встановити особу громадянина, який звернувся за здійсненням нотаріальних дій. Встановлення особи провадиться за паспортом або іншим документом, який виключає будь-які сумніви відносно особи громадянина, що звернувся за здійсненням нотаріальних дій. Завірення документів фіктивних підприємств провадиться злочинцями шляхом використання викрадених (куплених, знайдених) паспортів у нотаріусів,

¹ Див.: *Апель А. Л.* Как появляются «грязные» деньги. – СПб.: Изд. дом «Бизнес-пресса», 1999. – С. 12.

² Див.: Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

які беруть участь у злочинній змові. Злочинці у деяких випадках подають документи за допомогою посередників — юридичних фірм. Як статутний фонд при створенні фіктивних фірм оформлюється майно (офісні меблі та обладнання), фактичного внеску в статутний фонд не робиться, документи на передачу майна оформлюються формально.

5. Використання реквізитів недіючих підприємств за згодою їх керівників, уведених в оману¹.

Громадянин Г., Ф. і М. створили підприємство «Буд-Ефект» у м. Севастополі. Директором був призначений Ф. Реально комерційною діяльністю займався Г. Увівши Ф. і М. в оману стосовно дійсного фінансово-господарського стану фірми, Г., підробивши необхідні документи, здійснив фіктивну ліквідацію підприємства. Після від'їзду Ф. із Севастополя Г. активно займався комерційною діяльністю, використовуючи документи і печатку «Буд-Ефект», вчинивши при цьому злочини, в тому числі шахрайство з фінансовими ресурсами².

6. Викрадення реєстраційних документів чужих підприємств і відкриття по них рахунків у банку.

З метою приховування злочину шахраї вдаються до фіктивного банкрутства, багаторазового переказу грошових коштів на різні рахунки, в тому числі на ті, що знаходяться за кордоном. В інших випадках керівник фірми з метою уникнення відповідальності відкриває низку нових комерційних структур. Потім на баланс цих фірм неодноразово передаються придбані матеріальні цінності. Тим самим ускладнюється встановлення шляхів виникнення цих матеріальних цінностей.

4. Від наявності злочинних домовленостей всі способи вчинення злочину можна поділити на:

- способи вчинення злочину однією особою (позичальником);
- способи вчинення злочину кількома особами з боку позичальника;
- способи вчинення злочину кредитором і позичальником.

Як показують результати узагальнення кримінальних справ, шахрайство з фінансовими ресурсами може бути вчинено однією особою. Такою особою виступає, як правило, директор підприємства (фірми), який одночасно може бути засновником або власником юридичної особи. Можливі ситуації, коли злочин вчиняється головним бухгалтером

¹ Див.: Ларичев В. Д. Разграничение составов преступлений, посягающих на кредитные ресурсы банка – С. 47.

² Див.: Серков М. Уклонение, подделка, мошенничество // Сегодня. – 2001. – 5 мая.

тером підприємства, який зловживає довірою і вводить директора підприємства в оману стосовно необхідності одержання кредиту обманним шляхом.

Громадянка К., головний бухгалтер ТОВ «Ентер», виготовила підроблені документи про наявність на складі фірми штучного хутра, яке було вказане як предмет застави. Фактично штучного хутра у наявності не було. Обманним шляхом К. умовила директора підписати документи, мотивуючи це тим, що фінансовий стан фірми складний і для його поліпшення необхідно одержати кредит. К. пред'явила документи в банк, на підставі яких було надано кредит¹.

Шахрайство з фінансовими ресурсами нерідко вчиняється за попередньою змовою декількох осіб з боку як однієї фірми, так і представників декількох комерційних організацій. Так, часто в учиненні злочину беруть участь директор і головний бухгалтер, причому між ними існує розподіл ролей. Трапляються випадки, коли бухгалтер лише виконує вказівки директора, підписуючи необхідні документи, і не розуміє сутності справи. На практиці можливі випадки, коли посадові особи декількох юридичних осіб вступають у злочинну змову з метою одержання кредиту.

Громадянка Н., директор ТОВ «Роман ЛТД», звернулася до Б., директора ТОВ «Рідний колос», з пропозицією одержати на ТОВ «Рідний колос» кредит у банку і передати його ТОВ «Роман ЛТД» за певну винагороду. Свою пропозицію Н. мотивувала тим, що її фірма знаходиться у складному фінансовому стані і їй у такій ситуації кредит не нададуть, в той час як ТОВ «Рідний колос» має стабільний фінансово-господарський стан. Вступивши у злочинну змову, Б. та Н. підготували необхідні документи для одержання кредиту і надали їх в Орджонікідзевське відділення Ощадбанку України м. Харкова. Причому головний бухгалтер ТОВ «Роман ЛТД» роботу виконувала формально, підписуючи документи, які надавала Н. Кредит, одержаний на ТОВ «Рідний колос», було переведено на рахунок ТОВ «Роман ЛТД», де його витратили на різні цілі².

Характер обстановки та умов учинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері багатоплановий і охоплює різні аспекти, пов'язані з певною матеріальною обстановкою, в якій готується, вчиняється, приховується злочинна діяльність, маскуються її наслідки. З поняттям обстановки у вказаному значенні пов'язано уявлення про умови, в яких

¹ Див.: Архів Київського місцевого суду м. Харкова.

² Див.: Архів Апеляційного суду Харківської області.

вчинено злочин і які сприяли цьому. Користуючись поняттям обстановки, звичайно мають на увазі матеріальне середовище, технічну оснащеність, систему обліку, документацію, технологію проведення кредитних операцій, використання обчислювальної техніки, сучасних методів обліку, електронного зв'язку з кореспондентами банку тощо.

Під умовами розуміють економічні, соціальні, законодавчі аспекти, які складаються внаслідок прийняття певних нормативно-правових актів, що регулюють кредитно-фінансову діяльність, умови, які забезпечують (або знижують) рівень роботи банку. Чинники банківської діяльності, що розглядаються, в багатьох випадках мають об'єктивний характер, не завжди залежать від прагнення керівництва банку забезпечити належний рівень роботи¹.

На вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами впливає низка чинників, пов'язаних із самим ставленням банківських співробітників до своєї діяльності. Це і неналежне виконання своїх обов'язків, і недбале ставлення до роботи, і пряма участь у злочинній діяльності.

Обставинці, в якій відбувається одержання незаконного кредиту, притаманні недостатньо ретельне вивчення кредиторами документів позичальників, відсутність перевірки їх фінансового стану, наявності і стану джерел коштів для повернення кредиту, його майнової спроможності, а також контролю за господарсько-фінансовою діяльністю позичальника після одержання кредиту². Вчиненню шахрайства з фінансовими ресурсами нерідко сприяють недбале ставлення банківських співробітників до своїх службових обов'язків, корупційність, а іноді й співучасть у злочині (наприклад, видача гарантійних листів посадовими особами Національного банку, без повноважень на це, давання вказівок у відкритій чи завуальованій формі комерційним банкам про надання кредиту певним фірмам).

Процедура надання кредиту, вимоги, які висуваються банком до документів, як правило, викладені у внутрішньому документі, що має назву типу «Методичні рекомендації щодо організації процесу кредитування в ... банку», «Кредитна політика банку» чи «Положення про процедуру надання кредитів», або в аналогічному документі, де формалізується процедура надання кредитів (звичайно, цей документ не для широкої аудиторії). Відсутність типових правил надання позик, які

¹ Див.: Буцан О. П. Криминалистическая характеристика и основные положения расследования преступлений, совершаемых посредством кредитных банковских операций. – С. 50–51.

² Див.: Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика финансовых преступлений // Вестник Московского университета. – 1999. – № 1. – С. 39–40.

б містили основні вимоги до наданих документів, рекомендацій для перевірки достовірності даних, інформації про потенційного позичальника, що розроблені банківськими спеціалістами разом із співробітниками правоохоронних органів, також сприяє вчиненню шахрайства з фінансовими ресурсами.

Однією із умов, що сприяє вчиненню шахрайства з фінансовими ресурсами, є поверхова перевірка достовірності даних, які містяться у наданих документах. Співробітники банку (кредитного та юридичного відділів, служби безпеки) не приділяють належної уваги перевірці даних, що містяться у наданих документах. Так, у ході розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами, вчиненого Б., бухгалтером фірм «Зоря» і «Меркурій», було встановлено, що однією з причин, яка сприяла вчиненню злочину, були недостатня перевірка поданих у банк документів та поверхове їх вивчення. У осіб, що здійснювали перевірку, не викликала підозри несподіване, без пояснення причин, звільнення директора (під час його відсутності в місті) і призначення на цю посаду Б. зборами засновників, а також те, що мета одержання кредиту не відповідає характеру діяльності фірми¹.

Вчинення злочину можливе і через те, що кредитний відділ банку в деяких випадках недостатньо перевіряє достовірність установчих документів, ідентичність даних у балансі, наданому в банк та податкову інспекцію, реальність виконання кредитного проекту. Служба безпеки не виїжджає на місце, щоб переконатися в правильності вказаних у документах адрес позичальника, телефонів, не спілкується з співробітниками підприємства-позичальника. Не вживаються заходи щодо перевірки фактичної наявності заставного майна, повноважень гаранта, фінансових можливостей страховика. Так, Т. уклав з банком договір про надання кредиту під заставу автомобілів, котрі нібито належали його фірмі. Кредит було надано, однак у пред'явленому балансі фірми автомобілі не значились і на це ніхто не звернув уваги. Реальна наявність автомобілів не перевірялася².

Далеко не завжди в кредитній установі приділяється увага перевірці дійсного місцезнаходження позичальника. Одні позичальники як юридичну вказують свою домашню адресу або іншу квартиру, інші — орендують приміщення, деякі — мають власне.

Поряд із недбалою перевіркою можливого підприємства-партнера на предмет дійсної реєстрації і фактичного місцезнаходження недо-

¹ Див.: Архів Бабушинського місцевого суду м. Дніпропетровська.

² Див.: Архів Апеляційного суду м. Києва.

статньо уваги в банках приділяється з'ясуванню інформації про наявність у потенційного позичальника ліцензії на право зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності, якщо для цього згідно з нормативними документами вимагається одержання дозволу (ліцензії). Недоліком в організації роботи з надання кредитів є те, що в деяких банках не налагоджено взаємодію між службами, що мають відношення до надання кредитів.

Співучасть банківських працівників у шахрайстві з фінансовими ресурсами також є умовою, яка сприяє вчиненню цього злочину. Обставинкою безконтрольності за цільовими витратами та своєчасним поверненням державних кредитів користуються і деякі представники кредитно-фінансових установ на місцях, які надають кредити безпосереднім одержувачам. Процедура виділення значних бюджетних коштів, широкі повноваження посадових осіб щодо розподілення кредитів, безконтрольність стосовно цільового використання і повернення кредитних сум — все це породжує численні порушення, які переростають у злочини.

Одне з найбільш важливих завдань злочинців — пошук слабкої ланки у кадровому складі банківської установи, орієнтований, як правило, на кредитних працівників банку, а саме: на осіб із слабкими професійними або морально-етичними якостями. З урахуванням цих здібностей і якостей злочинець обирає собі співника. Перш за все правопорушники встановлюють подібних осіб, а потім шукають з ними контакт і, врешті, підкуповують їх. Одна із причин цього явища — несутимність самих співробітників банку, що займаються питаннями кредитування, а також жадібність, прагнення до наживи, користолюбство. Злочинців передусім цікавлять співробітники кредитного відділу, служби безпеки, тобто особи, які беруть участь у перевірці потенційного клієнта і видання висновків про можливість надання позики, а також особи із числа членів правління, які фактично приймають рішення про надання або відмову в кредиті.

Винагородою (хабаром), як правило, виступають визначені відсотки від суми наданого кредиту. Внаслідок того, що бажаних одержати пільговий кредит багато, а сума виділених коштів обмежена, банк має можливість вибирати серед потенційних позичальників. Це створює умови для зловживань серед банківських працівників.

Аналізуючи особливості криміналістичної характеристики особи шахрая з фінансовими ресурсами, слід відмітити низку обставин, що мотивують його поведінку. Перш за все роздержавлення економіки,

поява нових форм господарювання, ліквідація жорсткого адміністративного контролю за підприємствами, установами, організаціями призвели до майже повної самостійності у діяльності юридичних осіб. У свою чергу це викликало перебудову свідомості посадових осіб суб'єктів господарювання, переосмислення ними способів і методів ведення справ. На жаль, як зазначає В. З. Багінський, збільшені повноваження і повна господарська самостійність використовуються посадовими особами в протиправних, корисливих цілях, стають джерелом особистого збагачення¹.

Характеризуючи особу шахрая з фінансовими ресурсами, слід відзначити, що це насамперед «білокомірцевий» тип злочинців. Такі особи вчиняють злочини без застосування насильства, з використанням неправдивих відомостей з метою одержання фінансових прибутків. За своїм суспільним станом вони належать до підприємців, є професіоналами високого або середнього рівня у сфері кредитно-фінансових відносин, у більшості випадків добре орієнтуються у законодавстві — податковому, банківському, володіють знаннями в бухгалтерському обліку. В минулому багато з них мали досвід роботи в державному секторі на посадах, пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків. Так, засуджена за вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами К. за освітою бухгалтер (вища економічна освіта), перш ніж зайнятися приватним бізнесом, дванадцять років працювала директором великого магазину².

Специфіка розслідування досліджуваної категорії злочинів проявляється у тому, що спочатку є певне коло осіб, які можуть бути причетні до вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами³. До них належать категорія посадових осіб підприємства, установи, організації (директор, головний бухгалтер), власники та засновники суб'єкта підприємницької діяльності, приватні підприємці, а також працівники кредитно-фінансових установ.

¹ Див.: *Багинский В. З.* Вопросы методики расследования хищений, совершаемых в условиях рыночных преобразований // *Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: Сб. мат. «круглого стола».* – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997. – С. 151–154.

² Див.: Архів Київського місцевого суду м. Харкова.

³ Суб'єкт злочину, передбачений ст. 222 КК України, спеціальний. Ним може бути особа, яка досягла 16-річного віку: 1) приватний підприємець; 2) засновник або власник суб'єкта господарської діяльності; 3) службова особа суб'єкта господарської діяльності. Суб'єктом злочину може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства.

Вивчення кримінальних справ стосовно шахрайства з фінансовими ресурсами дає підстави стверджувати, що 69,6% осіб, засуджених за ст. 222 КК України, становлять директори підприємств, установ, організацій. Частка головних бухгалтерів у цьому списку склала 16,3%; приватні підприємці — 12,6%; співробітники кредитно-фінансових установ — 3,6%. В той же час 3,7% засуджених осіб одночасно були власниками і директорами фірм; 10,4% засновниками і директорами. Серед злочинців особи з середньою освітою становлять 22,2%; із середньою спеціальною — 17,8%; з незакінченою вищою — 6,7%; вищою — 53,3%. Частка чоловіків становить 74,8%; жінок — 25,2%. Вік злочинців: 25–30 років — 2,2%; 31–40 років — 41,5%; 41–50 років — 47,4%; старше 50 років — 5,9%; старше 60 — 3%.

Психологічні риси шахраїв з фінансовими ресурсами характеризуються здатністю приймати рішення і здійснювати їх, добиватися поставленої мети. Особам, які вчиняють даний злочин, притаманні цілеспрямованість, честолюбність, рішучість, прагнення до лідерства. Вони відрізняються умінням пристосовуватися, тому що добре орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, можуть контролювати свою поведінку, володіють якостями організаторів і керівників.

Мотиви вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами можуть бути різними. Так, 84,4% злочинців вчинили злочин через корисливість; виправдання вчинення злочину інтересами справи як мотив виявлено у 5,9% засуджених; 4,5% — дружні або родинні стосунки; 3% — неправильне почуття обов'язку; 2,2% — мотив вчинення злочину не вказаний.

Вчинити шахрайство з фінансовими ресурсами злочинці можуть як самостійно, так і в злочинній змові з іншими особами. Така змова може бути між представниками декількох комерційних структур, а також між кредитором і позичальником. Шахрайство з фінансовими ресурсами вчиняється й організованими злочинними угрупованнями. Так, результати узагальнення кримінальних справ показують, що в 50,0 % випадків злочин було вчинено групою осіб, у тому числі в 25,5% — двома особами; в 9,0% — трьома; організованою злочинною групою цей злочин було вчинено в 15,5%.

Узагальнення кримінальних справ про шахрайство з фінансовими ресурсами надало такі відомості про розподіл ролей злочинців. У 50% кримінальних справ особа, яка вчинила шахрайство з фінансовими ресурсами, діяла самостійно; в 21,8% була злочинна змова між декількома особами в межах фірми, якій надали кредит; у 24,6% мала місце змова між декількома посадовими особами різних фірм з боку

позичальника. Вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами кредитором і позичальником було встановлено в 3,6% кримінальних справ.

Під час анкетування слідчих органів внутрішніх справ щодо питання про розподіл ролей злочинців (необхідно було вказати варіанти, які зустрічалися в їхній практиці) було одержано такі результати: 44% опитаних слідчих вказали, що їм доводилося розслідувати злочини, де шахрайство з фінансовими ресурсами було вчинено однією особою; 26,6% відзначили, що в розслідуваних ними злочинах мала місце змова декількох осіб у межах підприємства (організації) — позичальника при одержанні кредиту; на випадки змови декількох посадових осіб різних підприємств (організацій) вказали 52% слідчих; 21,3% респондентів відзначили, що їм доводилося розслідувати шахрайство з фінансовими ресурсами, де мала місце змова кредитора і позичальника¹.

Тривалість вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами становить: шість місяців — 16,3%; вісім місяців — 5,2%; від року до двох — 57%; понад два роки — 14,1%; понад три роки — 5,2%; понад чотири роки — 2,2%. За цей час шахраї з фінансовими ресурсами встигають незаконно одержати кредит або скористатися правом на пільгове оподаткування: один раз — 50,9%; двічі — 20%; тричі — 13,6%; п'ять разів — 6,4%; шість — 4,6%; вісім — 2,7%; дванадцять — 0,9%; чотирнадцять — 0,9%².

Злочинці можуть вчиняти шахрайство з фінансовими ресурсами в різних територіальних межах. У цьому плані шахраїв з фінансовими ресурсами можна диференціювати за ступенем охоплення територій, в межах яких було вчинено злочини. Так, деякі злочинці діяли на регіональному рівні, інші своїми злочинними діями охоплювали декілька регіонів країни або взагалі виходили за межі національних кордонів.

Результати узагальнення кримінальних справ про шахрайство з фінансовими ресурсами показують, що злочинці діяли: в одному населеному пункті — 88,2%; в декількох населених пунктах у межах одного регіону — 1,8%; у декількох регіонах України — 2,7%; в Україні і країнах СНД — 4,6%; в Україні і країнах далекого зарубіжжя — 2,7%. Під час анкетування слідчих МВС України було встановлено, що 53,3% респондентів розслідували злочини, при вчиненні яких злочинці діяли в одному населеному пункті; 28% слідчих зазначили, що їм доводило-

¹ Більшість слідчих відмітили декілька варіантів відповіді.

² За результатами узагальнення кримінальних справ.

ся розслідувати випадки вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами в декількох населених пунктах у межах одного регіону; 30,6% практичних працівників відмітили, що злочинці діяли у декількох регіонах України; на дії злочинців в Україні і країнах СНД вказали 20% опитаних; 2,6% респондентів розслідували злочинні дії, вчинені в Україні і країнах далекого зарубіжжя¹.

Особливістю механізму вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами є те, що дії злочинців відображаються в різного роду документах. Це пояснюється тим, що ведення господарської діяльності неможливе без її документування. У документах залишається різного роду інформація (сліди), що становить інтерес при розкритті і розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами. Крім того, при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами у документи в різні способи, у тому числі з використанням сучасних технічних засобів, вносяться певні зміни, які теж є слідами злочинної діяльності.

З криміналістичної точки зору документ являє собою один із видів матеріальних носіїв зафіксованої в ньому інформації, що має значення для вирішення правових, організаційних, пошукових і пізнавальних завдань у кримінальному судочинстві. Документ (від лат. *dokumentum* — свідчення, доказ чого-небудь) — матеріальний об'єкт, в якому зафіксовано відомості про які-небудь факти, що відбулися чи передбачувані². У даному дослідженні інтерес становлять письмові документи, інформація (текстова, цифрова), що міститься в них, а також сліди підроблення документів.

При вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами документи використовуються для переконання партнера у наявності реально не існуючого товару; створення у партнера (банка) впевненості у платоспроможності, намірів цільового використання кредиту або інших грошових видів допомоги; проведення господарських операцій та інших юридично значущих дій від імені підставних осіб; введення кредиторів, державних органів в оману стосовно прав на пільги або здійснення певних видів діяльності.

Результати узагальнення кримінальних справ свідчать про те, що при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами використовуються такі документи: 1) статут підприємства — 2,7%; 2) установчий до-

¹ Більшість слідчих відмітили декілька варіантів відповіді.

² Див.: *Шенітько В. Ю.* Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український). – С. 71.

говір — 2,7%; 3) свідоцтво про державну реєстрацію — 2,7%; 4) протокол зборів засновників — 2,7%; 5) фіктивні договори (контракти) з реально існуючими фірмами — 54,5%; 6) договори (контракти) з фіктивними фірмами — 16,4%; 7) бухгалтерський баланс — 13,6%; 8) звіт про прибутки та збитки — 2,7%; 9) довідки із банків про кошти на рахунках та існуючі борги — 2,7%; 10) кредитний проект (техніко-економічне обґрунтування) — 68,2%; 11) угоди страхування — 8,2%; 12) гарантійні листи — 5,5%; 13) довідки про наявне майно та відсутність на нього арешту — 10,9%; 14) договори застави — 13,6%; 15) товарні накладні — 1,8%; 16) митні декларації — 2,7%¹.

Сліди шахрайства з фінансовими ресурсами можуть також міститися в інших документах, які підлягають вилученню: 1) протоколах засідань засновників, адміністративних органів управління; 2) наказах і розпорядженнях посадових осіб; 3) актах перевірок (аудиторської, податкової, інших контролюючих органів); 4) ліцензіях і патентах на зайняття певними видами діяльності; 5) договорах, контрактах; 6) документах бухгалтерського обліку і звітності; 7) «чорновій» документації та записях службових осіб; 8) документах, що відображають роботу з банком.

Для отримання інформації про мету витрат одержаних позик особливо важливою є група документів, що відображає фактичне використання коштів. Це, як правило, платіжні доручення про перерахування грошових коштів, а також банківські виписки. Саме за цими документами можуть бути встановлені нецільова витрата кредитів, їх розтрата або привласнення².

На вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами вказують слідознаки (інформація), які містяться в документах і які можна систематизувати за різними підставами.

1. *Сліди вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, які характеризують фінансово-господарську діяльність фірми, що перевіряється:* 1) укладення нелогічних, з господарської точки зору економічно не вигідних договорів і контрактів; 2) зняття з рахунку або зарахування на рахунок юридичної особи грошових коштів у випадках, коли це необґрунтовано характером її діяльності; 3) списання коштів на витрати, що викликають сумнів в їхній доцільності і розмірах списаних

¹ При вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами у переважній більшості випадків використовуються декілька фіктивних документів.

² Див.: Ларьков А. Н., Кривенко Т. Д., Куранова Э. Д. Расследование посягательств на целевые бюджетные средства // Прокурорская и следственная практика. – 1997. – № 2. – С. 138.

сум; 4) різке збільшення на банківському рахунку великої суми грошових коштів за короткий проміжок часу; 5) перекази грошових коштів за кордон і надходження грошових коштів з-за кордону; 6) перекази грошових коштів з банківського рахунку фірми на рахунки фізичних осіб або приватних підприємців; 7) значні авансові перекази іншим фірмам за нібито поставлені товари, надані послуги; 8) акумулювання на рахунку фірми великих грошових сум та їх переказ в інші банки; 9) відсутність здійснення підприємством господарської діяльності протягом тривалого часу; 10) невідповідність заявленої статутної діяльності фактичним можливостям з виробництва продукції та надання послуг через відсутність матеріальної бази, приміщень, необхідної техніки, штату робітників.

2. *Сліди шахрайства з фінансовими ресурсами, які утворюються на стадії створення та реєстрації фірми для використання її із злочинною метою:* 1) відсутність у відповідних органах даних про реєстрацію фірми, з якою укладено договір кредитування; 2) невідповідність юридичної адреси фірми фактичному місцезнаходженню; 3) у ролі посадових осіб, засновників вказані підставні особи, які передбачені за штатом тільки за документами; 4) відсутність власного майна і мінімальний розмір статутного капіталу, затримка з перерахуванням внесків у статутний фонд фірми її засновниками; 5) реєстрація підприємства безпосередньо перед надходженням великих сум грошей на банківський рахунок.

3. *Сліди шахрайства з фінансовими ресурсами, що характеризують адміністративно-управлінську діяльність фірми:* 1) малий штат співробітників фірми за умови, що її статутна діяльність вимагає участі більшої кількості осіб; 2) наявність у штаті тільки керівних посад (наприклад, директор і бухгалтер); 3) серйозні кадрові зміни, а також радикальні зміни у складі засновників, власників, акціонерів, адміністративної комерційного підприємства перед одержанням кредиту; 4) розпродаж майна, розрив або неподовження договору оренди; 5) тривала затримка з поверненням кредиту або виплатою процентів за ним, часті надіслання листів із проханням про пролонгацію кредиту; 6) ухилення від зустрічей з представниками кредитора, залишення без відповідей листів, телеграм і факсів, перешкоджання під різноманітними приводами одержанню необхідної документації, інспектуванню об'єктів, що цікавлять кредитора.

4. *Сліди шахрайства з фінансовими ресурсами, які утворюються на стадії оформлення позики в банку:* 1) підписання окремих докумен-

тів неуповноваженими особами; 2) видача кредиту за поодинокими резолюціями без обговорення у відповідному уповноваженому банківському органі; 3) короткі часові строки між подачею заяви і наданням кредиту; 4) відсутність документів, які свідчать про необхідні перевірки платоспроможності потенційного клієнта.

5. Сліди, які вказують на підроблення документів, використаних при одержанні кредиту або пільг щодо оподаткування: 1) відсутність необхідних реквізитів; 2) розходження в реквізитах та змісті документів, що відображають однакові операції, різних примірників одного й того ж самого документа; 3) граматичні помилки в текстах відбитків печаток і штампів, помилки у написанні слів та інші ознаки матеріального підроблення документів.

Наявність поодинокого сліду не є підставою для висновків про вчинене шахрайство з фінансовими ресурсами. Зазначені сліди необхідно оцінювати в сукупності, логічному зв'язку поміж собою та іншими фактами і обставинами.

Останнім часом спостерігається значне зростання кількості високоякісних підроблених документів, які використовуються при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами. Це пов'язано з прогресом у виробництві комп'ютерної техніки, створенням засобів швидкісного друку, сканування, тиражування документів, появою нового програмного забезпечення (графічних редакторів). На відміну від звичайного поліграфічного обладнання засоби оперативного друку прості та зручні в користуванні, забезпечують високу якість, надійні і доступні, займають мало місця.

На комп'ютерній техніці в наш час створюються фіктивні документи, а також вносяться зміни до справжніх. За допомогою сканерів і лазерних принтерів проводяться найрізноманітніші види монтажу текстової та цифрової інформації, що міститься в документах, а також реквізитів (підписів, відбитків печаток та штампів).

Найбільш поширеними способами підроблення документів при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами є: 1) підроблення відбитків печаток і штампів; 2) підроблення підпису уповноваженої особи; 3) повне або часткове підроблення тексту документа. Оскільки складання підроблених документів є, як правило, складовою частиною способу вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, знання можливих ознак підроблення документів є необхідною умовою ефективного виявлення і розслідування даного виду злочинів.

Поширеним способом внесення неправдивої інформації в документи є їх часткове підроблення, наприклад, внесення змін до реквізитів документа. Реквізити всіх видів документів виконують дві функції: інформаційну (повідомляють, від кого виходять відомості, що містяться в документі) та посвідчувальну, або захисну (підтверджують достовірність інформації й одночасно захищають її від фальсифікації)¹.

З середини 90-х років ХХ ст. отримала найбільш широке поширення в Україні технологія виготовлення кліше печаток і штампів з використанням фоточутливих полімерних матеріалів. Фотополімерний спосіб виготовлення кліше печаток і штампів має найвищу якість виготовлення друкарських форм, які застосовуються на сьогодні в поліграфії, і дозволяє відтворювати найскладніші зображення (герби, емблеми тощо)². Одночасно даний метод виготовлення кліше печаток і штампів було взято на озброєння злочинцями.

Громадянин Н. організував у себе вдома підпільне виробництво печаток і штампів державних установ України, а також низки комерційних фірм Київської, Вінницької, Одеської, Львівської та інших областей. Серед виявлених у ході обшуку речових доказів фігурували гербові печатки МВС, МЗС, Міністерства культури України, посольств, держадміністрацій, митних підрозділів та вищих навчальних закладів. Печатки виготовлялися із фотополімерних матеріалів, вартість замовлення складала від 30 до 50 доларів. Підроблені печатки використовувались для вчинення різних видів злочинів, у тому числі шахрайства з фінансовими ресурсами³.

§ 2. Організація і планування розслідування

Діяльність з розкриття та розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами неможлива без чіткої організації.

¹ Див.: *Ткачев А. В.* Проблемы реквизитов машинных документов // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 1999. – №2. – С. 56.

² Див.: *Кривошеев В. И.* Об исследовании оттисков печатей и штампов, нанесенных клише, изготовленными в Украине по технологии зарубежных фирм // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. – Х.: Право, 1998. – С. 103–106; *Тихонова В. И., Захарова В. А.* К вопросу исследования оттисков печатей и штампов, изготовленных фотополімерным способом. – Там само. – С. 106–108.

³ Див.: *Чемерис И.* На винницкой квартире производили печати МВД ... Кишинев // Сегодня. – 2001. – 6 июля.

Питання організації розслідування злочинів були об'єктом дослідження багатьох криміналістів¹. Організувати розслідування — це означає: 1) вчасно розробити узгоджений план необхідних заходів; 2) налагодити взаємодію між слідчим, оперативними працівниками, фахівцями; 3) забезпечити кваліфіковане керівництво слідчо-оперативною групою; 4) забезпечити проведення регулярних оперативних нарад слідчою групою; 5) налагодити систематичний обмін інформацією і звітністю про результати роботи слідчої групи і кожного слідчого; 6) забезпечити необхідні умови роботи².

Анкетування працівників МВС України показало, що на практиці існують певні недоліки у взаємодії, які впливають на ефективність розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами. Серед причин цього можна виділити такі: недостатнє оперативне супроводження кримінальної справи після її порушення; затягування строків виконання доручень слідчих, а іноді і просте ігнорування в їхньому виконанні; недостатній рівень професійної підготовки слідчих, яким доручено розслідування; недостатнє фінансування проведення ревізій, експертиз, відряджень; велике навантаження та його нерівномірний розподіл.

До недоліків у організації взаємодії також належать: дублювання функцій серед різних підрозділів правоохоронних органів, формалізм та неузгодженість дій; конкуренція й суперництво серед різних підрозділів МВС, а також інших відомств; недбале обґрунтування причин, з яких правоохоронні органи надають запит на інформацію; недостатнє знання своїх повноважень тощо³.

¹ Див., напр.: *Зеленский В. Д.* Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты. — Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1989; *Величкин С. А.* Организация расследования преступлений: Учеб. пособ. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985; *Сидоров В. Е.* Начальный этап расследования: организация, взаимодействие, тактика. — М.: Рос. право, 1992. — С. 52–97; *Ларин А. М.* Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. — М.: Юрид. лит., 1970; *Кежоян А.* Организация расследования преступлений группой следователей // Соц. законность. — 1979. — № 5. — С. 34–35; *Гусаков А. Н., Филощенко А. А.* Следственная тактика: (в вопросах и ответах): Учеб. пособ. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. — С. 26–34; *Власенко В. Г.* Некоторые теоретические вопросы планирования расследования преступлений // Версии и планирование расследования. — Свердловск: СЮИ, 1985. — С. 83–90; *Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователя / Под ред. И. Н. Кожевникова.* — М.: Спарк, 1999. — С. 10–23; *Матусовский Г. А., Сущенко В. Н.* Организация работы аппаратов дознания и предварительного следствия органов внутренних дел: Учеб. пособ. — Х.: Юрид. ин-т., 1983.

² Див.: *Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений: Учебник / Под ред. В. Ю. Шепитько.* — С. 33.

³ Див.: *Дудніков А. Л.* Проблеми взаємодії правоохоронних і контролюючих органів при розслідуванні злочинів, що вчиняються у сфері економічної діяльності // Проблеми законності / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. — Вип. 52. — С. 141.

Для ефективного розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами потрібна чітка взаємодія органів слідства і дізнання. Як зазначає В. О. Коновалова, сама природа розслідування злочину припускає як необхідну передумову своєї організації поєднання слідчих та оперативно-розшукових дій, оскільки одних зусиль слідчих органів не завжди досить для вирішення численних завдань, пов'язаних з розкриттям злочинів¹.

Анкетування слідчих працівників показало, що 68 % респондентів вважають, що робота слідчо-оперативної групи при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами необхідна в усіх випадках; 28 % вказали, що робота слідчо-оперативної групи необхідна лише при розслідуванні складних багатоепізодних справ; 1,3 % зазначили, що необхідність у роботі слідчо-оперативної групи виникає тільки лише на початковому етапі розслідування; 2,7 % не відповіли на поставлене питання².

Практика показує: там, де оперативний працівник і слідчий працюють в атмосфері взаємної довіри, товариської співпраці, погодженості дій, суворого додержання вимог законів і нормативних актів, не виникає непорозумінь, швидко та вдало реалізуються оперативні матеріали, успішно використовуються процесуальні та непроцесуальні методи при збиранні орієнтуючої інформації і доказів, найбільш повно, якісно і швидко ведеться розслідування. Тільки взаємний і повний обмін необхідною для розслідування інформацією, котру одержує як слідчий, так і оперативний працівник, дає можливість успішно координувати оперативні заходи і слідчі дії, своєчасно і тактично грамотно виконувати слідчі дії, вдало використовувати при цьому оперативно-розшукові дані та науково-технічні засоби³.

Узагальнення кримінальних справ про шахрайство з фінансовими ресурсами свідчить про те, що в 75,4 % випадків розслідування про-

¹ Див.: Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – С. 15–16.

² Слідчо-оперативна практика виробила декілька видів слідчо-оперативних груп, які розрізняються між собою за завданнями (для проведення огляду місця події, розкриття злочину по гарячих слідах, розслідування кримінальних справ у цілому, в тому числі кримінальних справ минулих років); складом (слідчі органів внутрішніх справ та оперативні працівники міліції, слідчі прокуратури та оперативні працівники МВС, слідчі прокуратури і МВС та оперативні працівники різних підрозділів даного міністерства, комплексні групи у складі слідчих прокуратури, слідчих і оперативних співробітників СБУ та МВС); періодом діяльності (для роботи по одній кримінальній справі, які діють тимчасово або постійно); за рівнем організації (районні, міські, обласні) (див.: Аленін Ю. П. Теоретические и практические основы раскрытия и расследования очагов преступлений. Дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. – Одесса, 1996. – С. 236.

³ Див.: Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 99.

водилось слідчо-оперативними групами, в 6,4 % — слідчими бригадами, в 18, 2 % — слідчим особисто, без заміни.

Взаємодія між членами слідчо-оперативної групи повинна будуватися на точному поєднанні і розмежуванні компетенції слідчого та оперативного працівника. Права і обов'язки досить повно регламентовано кримінально-процесуальним законом, і слідчий не має права порушувати рамки передбаченого.

Важливою умовою правильної організації взаємодії є самостійність у виборі засобів здійснення своїх функцій кожним учасником. Слідчий самостійно вирішує, до яких процесуальних засобів йому краще вдатися в процесі розслідування злочину, при цьому він не повинен втручатися в оперативно-розшукову роботу, давати вказівки, якими засобами і методами орган дізнання повинен виконати його доручення. Кожен діє в межах своєї компетенції при суворій персональній відповідальності і додержанні процесуальної самостійності слідчого. Обговорення тактики слідчих дій може бути колегіальним, але прийняття рішення має бути одноособовим, за що і несе відповідальність слідчий¹.

Чинний кримінально-процесуальний закон (ст. 114 КПК України) передбачає три форми взаємодії слідчого та органу дізнання при проведенні досудового слідства: а) доручення слідчим органу дізнання проведення розшукових дій; б) доручення слідчим органу дізнання виконання окремих слідчих дій; в) надання допомоги органом дізнання слідчому при проведенні окремих слідчих дій. Взаємодія слідчого і органу дізнання не повинна обмежуватися цими формами взаємодії. До інших форм взаємодії можна віднести взаємний обмін інформацією, спільне обговорення слідчих та оперативно-розшукових даних, розроблення планів спільних дій, надання консультативної допомоги тощо.

Ефективне розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами неможливе без участі спеціалістів. Специфіка розслідування даного злочину зумовлює необхідність якомога ширшого залучення спеціалістів. Їхня допомога використовується в деяких формах: консультації та участь в проведенні окремих слідчих дій.

Потреба в допомозі спеціаліста-консультанта виникає на початковому етапі розслідування, коли слідчому необхідно одержати консультацію з спеціальних термінів та економічних категорій, механізму господарювання, сутності господарських процесів та операцій, оцінки економічної діяльності, вказівок, рішень, у зв'язку з аналізом стану

¹ Див.: *Порубов Н. И.* Научная организация труда следователя. – Мн.: Выш. школа, 1970. – С. 226–228.

обліку, звітності, механізму їх формування, правильності їх складання, вивчення порядку обліку і руху товарно-матеріальних цінностей, фінансів, відображення в документах фактів, що мають ознаки порушень економічних процесів. Спеціаліст допоможе слідчому виявити і простежити порушення економічних зв'язків у діяльності суб'єктів господарювання, поставити питання експерту, визначити завдання ревізорам, надасть допомогу в роз'ясненні призначення і характеристики документів, їх взаємозв'язку при відображенні фінансово-господарських операцій, порядку заповнення і строку проходження для фіксації у звітних регістрах, а також строків і місця збереження. Безпосередньо при проведенні виїмки спеціаліст допоможе у визначенні певних документів, складанні їх комплектності і необхідного обсягу¹.

Знання економіста допоможуть слідчому ефективно і результативно оглянути документи, вибрати із великої кількості документів ті, що характеризують виробничу і фінансову діяльність, відображають сліди злочинної діяльності або вказують на обставини їх використання з метою приховування слідів злочину².

Предметом консультації зі спеціалістом в банківській сфері можуть бути: а) з'ясування виду реквізиту і ступеня належності того чи іншого документа до фінансово-кредитної операції; б) механізм руху документів і фіксація їх у кредитних установах; в) порядок збереження документів і умови їх отримання; г) можливість використання технічних засобів для одержання чи виготовлення документів³.

Спеціаліст у галузі бухгалтерського обліку проконсультує з приводу: 1) процедури руху грошових коштів; 2) документального фіксування і обліку фінансових операцій; 3) бухгалтерської звітності; 4) нормативних актів, що регулюють відносини в галузі бухгалтерського обліку і оподаткування; 5) постановки питань на допиті; 6) підбору необхідних для пред'явлення документів тощо.

Особливо важлива участь спеціаліста при проведенні слідчих дій, в ході яких ведеться пошук і вилучається інформація, що міститься в комп'ютерах. Застосування спеціальних знань при роботі з комп'ютерною технікою необхідне для: 1) визначення статусу об'єкта як машинного

¹ Див.: Лысенко В. В. Расследование уклонений от уплаты налогов, совершенных должностными лицами предприятий, организаций, учреждений. – С. 161.

² Див.: Корж В. П. Використання спеціальних економічних знань при розслідуванні нових економічних злочинів // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю. – Х.: Право, 1998. – С. 144–145.

³ Див.: Буцан О. П. Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 42. – С. 196.

носія інформації, його стану, призначення і особливостей; 2) дослідження документованої та комп'ютерної інформації, включаючи її пошук та виїмку; 3) виявлення ознак і слідів впливу на машинні носії інформації і саму інформацію; 4) здійснення допоміжних дій з виявлення, закріплення і вилучення доказів¹. Спеціаліст у галузі комп'ютерних технологій допоможе з приводу з'ясування особливостей побудови комп'ютерної програми, її роботи, місцезнаходження інформації, яка цікавить слідчого, способів її вилучення із пам'яті комп'ютера, проведення певних операцій за допомогою комп'ютера. Невміле поводження з комп'ютером може призвести до того, що необхідна інформація не буде виявлена або взагалі буде знищена. Тому слідчому при проведенні такого роду дій необхідно заздалегідь організувати участь відповідного спеціаліста.

Оскільки розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами пов'язано з використанням документів бухгалтерського, економічного і статистичного обліків, а також з товарно-матеріальними цінностями, то, як слушно зазначає О. П. Бушан, «участь спеціаліста-бухгалтера, товарознавця, економіста під час виїмки, обшуку, огляду обов'язкова як гарантія того, що будуть вилучені всі необхідні документи, що мають відношення до кримінальної справи, а також будуть забезпечені умови збереження речових доказів»².

Шахрайство з фінансовими ресурсами належить до тієї групи злочинів, які в більшості випадків виявляються оперативним шляхом. Планування розслідування за справами, порушеними на основі оперативно-розшукових матеріалів, є специфічним. Одна із особливостей планування розслідування за справами цієї категорії — забезпечення зашифрування шляхів одержання даних про осіб, які вчинили злочин, необхідність поєднання слідчих дій з оперативно-розшуковими заходами в процесі всього слідства, а також забезпечення можливості легалізації інформації, одержаної оперативним шляхом.

Ядром планування є складання плану розслідування. Так, 85,3 % опитаних нами слідчих складають план розслідування за справами про шахрайство з фінансовими ресурсами; 8 % — план не складають; 6,7% — складають тільки іноді.

План розслідування складається залежно від обсягу інформації, яку має в своєму розпорядженні слідчий. Однією із найважливіших вимог до планів розслідування кримінальної справи і виконання окре-

¹ Див.: *Крылов В. В.* Расследование преступлений в сфере информации. – М.: Городец, 1998. – С. 219.

² *Бушан О. П.* Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів. – С. 196.

мої слідчої дії є їх максимальна обґрунтованість інформацією, яку має слідчий, насамперед тією, яка міститься в матеріалах кримінальної справи.

Однією із причин низької якості розслідування є погане знання слідчим матеріалів справи, невикористання ним тих даних, які вже містяться в слідчому провадженні¹. Це характерно певною мірою для розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами в тому разі, коли кримінальна справа передається від одного слідчого до іншого по декілька разів. Унаслідок цього втрачається доказова інформація, гасється час, новому слідчому важко вникнути в усі обставини переданої йому кримінальної справи в найкоротші строки, що позначається на якості розслідування. У тих випадках, коли розслідування з самого початку ведеться одним слідчим, який виконує всю роботу по справі, запам'ятовування і засвоєння необхідних обставин не буває особливо важким.

Для планування на початковому етапі розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами характерна інформаційна невизначеність. Фрагментарний і проблематичний характер початкової інформації про злочинну подію, особу злочинця, форму вини та інші суттєві обставини заважають розробленню плану всього провадження по справі.

Недостатність початкових даних часто змушує слідчого задовольнятися на початку цього етапу лише типовими версіями. Тут характерним є визначення кола таких слідчих дій, які здатні усунути інформаційну невизначеність, розширити доказову базу². План розслідування на початковому етапі повинен бути зорієнтований на перевірку достовірності, уточнення фактичних даних, які послужили основою для порушення кримінальної справи, збирання нових фактичних даних і попередження можливих спроб зацікавлених осіб приховати сліди злочину³.

Плануючи слідчі дії на початковому етапі розслідування, слід враховувати їх взаємодію з оперативно-розшуковими заходами, які проводяться одночасно. Дії слідчого та оперативних підрозділів органів внутрішніх справ мають бути погоджені за часом і метою.

На наступному етапі плануються не тільки дії, що допомагають зібрати докази, а й ті, за допомогою яких здійснюються перевірка до-

¹ Див.: *Сергеев Л. А., Соя-Серко Л. А., Якубович Н. А.* Планирование расследования. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1975. – С. 101.

² Див.: *Ищенко Е. П.* Проблемы первоначального этапа расследования преступлений. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – С. 29.

³ Див.: *Яблоков Н. П.* Основы методики расследования финансовых преступлений. – С. 7.

казової інформації, систематизація зібраного матеріалу, уникаються можливі суперечності. З урахуванням зібраної інформації на даному етапі коригуються старі версії і висувуються нові, призначаються необхідні експертизи (судово-економічні, почеркознавчі, техніко-криміналістичні експертизи документів тощо), проводяться обшуки, виїмки, очні ставки, додаткові допити¹.

Розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами є складним через те, що майже половина розслідуваних кримінальних справ багатоепізодні. Для розслідування такої категорії злочинів доцільно створювати слідчу групу або бригаду. Так, ст. 119 КПК України дозволяє у разі розслідування особливо складної справи створювати групу із декількох слідчих. У процесі розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами звичайно доводиться працювати з великою кількістю фінансово-бухгалтерської документації, готувати і призначати різноманітні судові експертизи. Тому бажано включати в бригаду досвідчених слідчих. Крім того, необхідною умовою успішної роботи бригади є психологічна сумісність усіх її членів, і тому при її формуванні необхідно враховувати особисті якості кожного співробітника: організаційські здібності, вміння налагоджувати контакти, схильність до копіткої праці, аналізу й узагальнення.

§ 3. Побудова слідчих версій при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами

Виникнення версій завжди обумовлено видом злочину, способами його вчинення і головним чином тією інформацією, яка виявляється на початковому етапі². При надходженні даних про вчинений злочин слідчий, вивчивши інформацію, робить припущення, що: 1) мають місце ознаки шахрайства з фінансовими ресурсами; 2) має місце завідомо неправдиве повідомлення про вчинений злочин, завідомо неправдиве показання; 3) ознаки шахрайства з фінансовими ресурсами від-

¹ Див.: *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. Р. С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФОРМ, 1999. – С. 478.

² Див.: *Коновалова В. Е.* Организационные и психологические основы деятельности следователя. – С. 47.

сутні і має місце інший злочин. Якщо обсяг і характер вивченої інформації дозволяють передбачити, що вчинено шахрайство з фінансовими ресурсами, то відбувається подальша диференціація версій. Ці версії можуть бути певним чином класифіковані.

Так, **відносно предмета злочинного посягання** можна виокремити такі версії: 1) незаконно одержаний кредит (грошовий або товарний); 2) незаконно одержані субсидія, субвенція, дотація; 3) незаконно одержані пільги щодо податків.

Одержані грошові кошти злочинці можуть використовувати по-різному, тобто використати з іншою метою, яку не передбачено кредитним договором. Причому це можливо стосовно як усієї суми, так і її частини. **Відносно цільового використання одержаних коштів** можна припустити, що: 1) грошові кошти повністю використані не за цільовим призначенням; 2) грошові кошти частково використані не за цільовим призначенням; 3) грошові кошти частково розкрадені, частково використані не за цільовим призначенням; 4) грошові кошти частково розкрадені, частково використані не за цільовим призначенням, частково за цільовим.

Шахрайство з фінансовими ресурсами вчиняється як однією особою, так декількома, у змові з позичальником. Цей злочин можуть вчинити представники декількох підприємств (організацій), а також співробітники однієї фірми. Так, **відносно співучасті злочинців** можна виділити такі версії: 1) злочинець діяв самостійно; 2) змова декількох осіб в межах підприємства, установи, організації; 3) змова декількох осіб у межах як підприємства, установи, організації, так і поза ними; 4) змова кредитора і позичальника. **Відносно взаємодії злочинців**: 1) злочин вчинено одноособово; 2) злочин вчинено групою осіб; 3) злочин вчинено організованою злочинною групою.

При вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами завідомо неправдива інформація може міститися в різних документах, поданих у кредитну установу або державний орган. Як правило, така інформація міститься в декількох документах, а не в якомусь одному. У зв'язку з цим можна виділити такі версії **відносно змісту завідомо неправдивої інформації в документах**: 1) завідомо неправдива інформація міститься в установчо-реєстраційних документах; 2) фінансово-господарських документах; 3) кредитному проекті; 4) в гарантійних документах.

Відносно осіб, які можуть володіти необхідною інформацією про злочин, можна висунути такі версії: 1) злочинець одноособово володіє інформацією; 2) про інформацію знають колеги по роботі; 3) пар-

тнери по бізнесу; 4) друзі, знайомі; 5) родичі; 6) співробітники кредитно-фінансової установи; 7) представники органів влади та управління.

Значне місце в розслідуванні злочинів посідають розшукові версії. Вони пов'язані із слідчими версіями та в більшості випадків впливають із останніх¹. Пошукова спрямованість розшукової версії зосереджена головним чином на встановленні: а) певної адреси або хоча б менш конкретного опису місця, де знаходиться або може знаходитися злочинець, який переховується; б) різноманітних зв'язків розшукуваної особи; в) зміни демографічних даних, за допомогою яких особа, що знаходиться в розшуку, намагається легалізуватися²; г) знарядь злочину та їх місцезнаходження; г) осіб, які їх виготовили; д) майна, одержаного злочинним шляхом, та його місцезнаходження; е) майна, що належить злочинцю і необхідне для відшкодування заподіяних збитків.

Залежно від місцезнаходження злочинця, що переховується:

1) злочинець знаходиться за місцем постійного проживання; 2) у близьких родичів; 3) у будь-кого із далеких родичів; 4) у друзів, знайомих; 5) у невстановленому місці; 7) виїхав за межі країни.

Залежно від місцезнаходження знарядь вчинення злочину, інших речових доказів: 1) знаходяться за місцем проживання злочинця; 2) за місцем роботи злочинця; 3) в гаражі, на складі, в інших підсобних та службових приміщеннях; 4) у родичів, друзів, знайомих, партнерів по бізнесу.

Певне значення при розслідуванні злочину мають пошук і виявлення майна (рухомого і нерухомого), одержаного злочинним шляхом, а також майна, що належить злочинцю, з метою забезпечення відшкодування заподіяних збитків. Таке майно може знаходитися як в Україні (в одному населеному пункті або в декількох), так і за кордоном, як у самого злочинця, так і в інших осіб. Для зберігання авто- і мототехніки використовуються гаражі, ангари, що належать злочинцю або комусь із його друзів, знайомим, родичам. Місцезнаходженням нерухомого майна можуть бути один населений пункт, декілька населених пунктів у межах одного регіону, декількох регіонів України або взагалі територія іншої країни.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – С. 64, 68.

² Див.: Кагин Е. К. Выдвижение и проверка версий в процессе розыска лиц, совершивших преступления и скрывшихся от следствия и суда // Версии и планирование расследования. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 45.

§ 4. Обставини, що підлягають з'ясуванню

Стаття 4 КПК України зобов'язує у разі виявлення ознак злочину вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання. У разі виявлення ознак шахрайства з фінансовими ресурсами необхідно встановити: 1) обставини створення фірми-позичальника (законність заснування, справжність установчо-реєстраційних документів); 2) дійсність фінансово-господарських документів; 3) достовірність наданих гарантійних документів; 4) обґрунтованість кредитного проекту (техніко-економічного обґрунтування); 5) законність одержання кредиту або надання пільг з оподаткування; 6) відсутність чи наявність пільг у позичальника; 7) цілі витрат одержаних коштів, обставини оборнення їх на готівку та фактичні витрати, долю одержаних на кредитні кошти матеріальних цінностей; 8) спосіб незаконного одержання кредиту чи пільг щодо оподаткування; 9) осіб, причетних до вчинення злочину, і ступінь їхньої вини; 10) наявність причинного зв'язку між діями винних осіб та їхніми наслідками; 11) наявність чи відсутність змови між позичальником і співробітниками кредитної установи; 12) наявність чи відсутність змови між позичальником і службовими особами державних органів влади, що розпоряджаються розподіленням кредитних коштів; 13) характер і розмір збитків, заподіяних кредитором; 14) майно (нерухоме і рухоме), грошові кошти, необхідні для відшкодування заподіяних збитків, заходи для їх збереження.

§ 5. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування

Всі слідчі ситуації у справах про шахрайство з фінансовими ресурсами, що виникають на початковому етапі розслідування, доцільно поділити на дві основні групи залежно від обсягу та змісту даних, що служать підставою для порушення кримінальної справи, й інформації про злочинця: 1) *слідча ситуація, що характеризується наявністю даних про вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами й особу, яка вчинила злочин*; 2) *слідча ситуація, що характеризується наявністю даних про вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами і недостатньою кількістю інформації про можливого злочинця*.

1. Перша слідча ситуація є найбільш поширеною у слідчій практиці. Відповідно до ст. 94 КПК України приводами до порушення кримі-

нальної справи можуть бути матеріали органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також ревізій, інформація, одержана із засобів масової інформації, заяви кредиторів тощо.

У більшості випадків кримінальні справи про вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами порушуються на підставі даних, зібраних оперативним шляхом у ході оперативно-розшукової діяльності, які характеризуються достатньою кількістю відомостей, що вказують на наявність ознак такого злочину. Слідчому необхідно лише процесуальним шляхом закріпити ті з них, які виявлено у процесі оперативної перевірки.

Дані про вчинене шахрайство з фінансовими ресурсами можуть також бути одержані в результаті: а) заяви чи повідомлення підприємства, установи, організації, службових осіб, представників влади, громадськості чи окремих громадян; б) явки з повинною особи, яка вчинила злочин; 3) повідомлення, опублікованого в засобах масової інформації; 4) розслідування іншої кримінальної справи. Для зазначених ситуацій характерними є загальна інформаційна невизначеність, перевага «білих плям» у загальній картині злочину, недостатність знання про способи злочину, сліди, особу злочинця, злочинні зв'язки, розміри нанесених збитків. При вирішенні питання про порушення кримінальної справи необхідно ознайомитися з поясненнями підозрюваних у вчиненні злочину осіб, працівників бухгалтерії або фінансового відділу організації, яка одержала кредит, співробітників кредитних установ, які брали участь у видачі останнього, службових осіб державних органів, які відповідають за розподіл бюджетних коштів, представників організацій, що уклали з позичальником договори й контракти, та інших осіб залежно від обставин і способів вчинення цього протиправного діяння.

Ситуації, коли особа сама повідомляє про вчинений нею злочин, характеризуються відносною простотою, безконфліктністю й бажанням підозрюваного співпрацювати з органами слідства. При цьому необхідно враховувати, що особа, яка заявляє про вчинене нею шахрайство з фінансовими ресурсами, може це робити з метою приховати здійснення іншого фінансового злочину або інші факти надання незаконного кредиту чи пільгового оподаткування. Розслідування в такій ситуації повинно бути спрямовано на перевірку оперативним чи слідчим шляхом інформації, повідомленої підозрюваним.

Слідча ситуація, що характеризується наявністю даних про вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами й особу, яка вчинила

злочин, у зв'язку від розвитку подій може бути поділена на декілька інших. Залежно від обсягу і змісту даних, що вказують на чисельність злочинців, можна виділити такі: в учиненні злочину брали участь (а) декілька осіб з боку позичальника; (б) позичальник і представник кредитора; (в) даний злочин вчинено організованою злочинною групою. Розглянемо їх докладніше.

А. У вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами брали участь декілька осіб з боку позичальника. Для такої ситуації характерною є попередня змова між посадовими особами підприємства, установи чи організації, що одержує кредит. Обов'язково серед них фігурують ті, які є керівниками цієї юридичної особи (директор, президент), бо одержати кредит або пільги щодо оподаткування неможливо без їх безпосередньої участі чи згоди. Подібна ситуація можлива й у тому випадку, коли в учиненні злочину брали участь декілька фірм — фіктивних, а також реально діючих.

Ситуація, коли використовується одна чи декілька фіктивних фірм. Керівниками таких фірм виступають, як правило, підставні особи, які нічого не знають про діяльність головної, реально діючої фірми. Вони служать прикриттям злочинної діяльності останньої. Реквізити фіктивних фірм підтверджують «реальність» укладених угод для обґрунтування переказу грошових сум; багаторазової проводки грошей з метою ускладнити можливе виявлення злочину; акумулювання коштів. Можливі випадки, коли керівниками таких фірм виступають особи, які володіють інформацією про події, що відбуваються (наприклад, родичі, друзі).

Ситуація, коли використовується реально діюча фірма (фірми). Це можливо в тому випадку, коли особа бажає одержати кредит, але банк відмовляє в його наданні через низку причин. Тоді вона звертається за допомогою до керівництва іншої фірми, яка має добру репутацію в банку, стабільно працює, з проханням одержати на себе кредит і перерахувати їй гроші за певну винагороду або внаслідок дружніх стосунків. Отже, посадові особи таких фірм виступають у злочинну змову з метою одержання незаконного кредиту.

Б. Ситуація, коли в учиненні злочину брали участь позичальник і представник кредитора. Позичальник особисто або через посередника з метою одержання кредиту вступає в злочинну змову з представником кредитно-фінансової установи, який має вирішальний голос при розгляді питання про надання кредиту. Специфіка такої ситуації полягає в тому, що вона, як правило, виникає у випадку, коли вирішується

питання про одержання кредиту, виділеного на цільові програми. Оскільки він виділяється зазвичай із Державного бюджету, банк при цьому не ризикує своїми коштами. Через те, що бажаючих одержати пільговий кредит багато, а виділених коштів недостатньо, він має можливість вибирати серед потенційних позичальників, а щоб потрапити в число привілейованих, даються хабарі.

В. *Ситуація, коли шахрайство з фінансовими ресурсами вчинено організованою злочинною групою.* Цей випадок може містити в собі ознаки наведених ситуацій і одночасно мати певну специфіку. Організовані групи, що вчиняють такі злочини, можуть мати як універсальну, так і обмежену сферу злочинної діяльності¹. Зокрема, для вузькоспеціалізованих груп, що здійснюють тільки шахрайство з фінансовими ресурсами, характерні невелика чисельність (у межах від двох-трьох до десяти чоловік); порівняно проста організаційна структура побудови з достатньо високим загальнофаховим і злочинним професіоналізмом членів її керівної і навіть виконавчої ланки.

Зазначені групи найчастіше створюються в ситуативно-договірний спосіб (на основі оперативної, але цілком професійної оцінки ситуації, що склалася, з продуманим відбором у групу осіб з відповідною фаховою підготовкою й домовленістю про спільну злочинну діяльність) і на відносно короткі строки порівняно зі злочинними групами, які організовуються для участі в довгочасному злочинному бізнесі. Лідери таких груп характеризуються великою мірою активності при вчиненні злочинів². При плануванні злочину як консультанти можуть залучатися фахівці в галузях фінансового, податкового права, комп'ютерних технологій, які далеко не завжди повністю поінформовані (але можуть здогадуватися) про злочинний характер подібних операцій.

Наприклад, у ході розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами було встановлено, що гр. П., власник і директор низки фірм, а також комерційний директор заводу «Синтез», організував злочинну групу, яка проіснувала два з половиною роки. До групи увійшов також гр. І. — директор заводу «Синтез». Сфера діяльності цієї групи поширювалася на територію України, Росії, Латвії, Франції і була спрямована на незаконне одержання банківських кредитів, оборнення грошових коштів на готівку, ухилення від сплати податків. Відповідно до розподілених ролей П. керував фінансово-господарською діяльністю фіктивних фірм, займався пошуком банків, розробляв плани одержання кредитів та їх по-

¹ Див.: Шепетько В. Ю. Теория криминалистической тактики. – С. 283.

² Див.: Криминалистика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков. – С. 605.

дальшого використання, давав вказівки І. щодо підготовки фіктивних документів, необхідних для одержання кредитів і використання одержаних кредитних коштів, а І. оформляв потрібні документи в комерційній банку, перераховував гроші за реквізитами, вказаними П.

При одержанні інформації про те, що шахрайство з фінансовими ресурсами вчинено організованою злочинною групою з універсальною спрямованістю, треба враховувати, що діяльність останньої не обмежується вчиненням тільки цього виду злочинів, а може мати безліч напрямків, географічна зона її злочинних інтересів може сягати за межі України. Для шахрайства з фінансовими ресурсами, вчиненого такими організованими злочинними угрупованнями, характерними є: а) значна чисельність учасників злочину; б) наявність докладного плану вчинення, розробленого із залученням фахівців; в) розроблення складної багаторівневої системи переказів грошових коштів; г) використання декількох фірм (у тому числі фіктивних), що знаходяться в різних країнах.

2. У випадку другої слідчої ситуації кримінальна справа порушується за фактом вчинення злочину. Такий вид слідчих ситуацій може виникати тоді, коли особа, яка має право підпису, заявляє, що підпис, у документах (рішення засновників про одержання кредиту, заява тощо) не її, і як він опинився в документі, не знає. Подібна ситуація може виникнути у разі, коли за людину, чий підпис необхідний для одержання кредиту, цю дію без її згоди й відома виконує інша особа з її оточення по роботі або залучається для цього стороння. Це можуть бути засновники, заступники, тобто особи, які зацікавлені в одержанні кредиту, субсидії, субвенції, дотації чи пільгового оподаткування, але самі не можуть їх одержати без підпису даної людини. Певні труднощі в цій слідчій ситуації полягають у встановленні сторонньої особи, яка виконала підпис.

Розглядувана слідча ситуація характерна для випадків, коли частина одержаного кредиту привласнюється У цьому разі важливо визначити коло осіб, які були якось зацікавлені в одержанні зазначених фінансових ресурсів і мали реальну можливість одержати їх. Іноді в ході розслідування при відпрацюванні версії про причетність конкретної особи до одержання кредиту, субсидії, субвенції, дотації чи пільг з оподаткування виявляється, що ця людина фізично не могла брати участь у шахрайстві і не мала можливості поставити свого підпису, тому що на той момент знаходилася в тяжкому стані в лікарні, відпочивала за кордоном чи була звільнена з роботи або взагалі померла.

§ 6. Тактика проведення окремих слідчих дій

При розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами слідчий приймає рішення і виконує необхідні дії, передбачені кримінально-процесуальним законом. Виникає питання: які слідчі дії доцільно виконувати на початковому етапі розслідування? Це питання вирішується залежно від слідчої ситуації, інших об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Тактично виправдано виконувати в першу чергу дії, які: 1) не терплять зволікання, забезпечують фіксацію слідів, що можуть зникнути або бути знищені; 2) спрямовані на попередження нових злочинів чи усунення шкідливих дій вчиненого злочину; 3) сприяють вирішенню завдань початкового етапу розслідування, від яких залежать результати досудового слідства і уникнення інформаційної невизначеності; 4) вимагають затрат тривалого часу (наприклад, призначення і проведення судово-економічної експертизи); 5) результати яких мають значення для перевірки кількох версій; 6) спрямовані на нейтралізацію спроб підозрюваного перешкодити розслідуванню та встановленню істини по справі (зникнути, вплинути на свідків, сфабрикувати неправдиві чи викривити справжні докази тощо)¹.

При розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами повинні бути проведені наступні початкові слідчі та організаційні дії: виїмка документів, обшук, допит, очна ставка, накладення арешту на майно та рахунки юридичних осіб, слідчий огляд документів, призначення судових експертиз. Наприклад, узагальнення кримінальних справ за даною категорією злочинів показало, що такі дії зустрічались: виїмки — 100 % кримінальних справ; обшуки — 49,1 %; допити — 100 %; слідчий огляд документів — 81,8 %; очні ставки — 66,4%; огляд приміщень, ділянок місцевості, що не були місцем події, — 4,5 %; накладення арешту на майно приватних осіб — 68,2 %; накладення арешту на грошові внески приватних осіб у банках — 16,4 %; накладення арешту на рахунки юридичних осіб — 21,8%; відтворення обстановки та обставин події — 2,7%; пред'явлення осіб для впізнання — 0,9%; призначення ревізій після порушення кримінальної справи — 60 %; при-

¹ Див.: *Закатов А. А.* О производстве первоначальных неотложных следственных действий // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. – Свердловск: СЮИ, 1988. – С. 40–41; *Дулов А. В., Нестеренко П. Д.* Тактика следственных действий. – С. 37–38.

значення судово-почеркознавчої експертизи — 69,1%; технічної експертизи документів — 22,7 %; судово-економічної — 35,4 %; товарознавчої — 1,8%; будівельно-технічної — 0,9%; психіатричної — 0,9%.

До числа невідкладних початкових слідчих дій належить **виїмка документів**. Порядок проведення виїмки регламентується ст. ст. 178 — 186, 187¹-189 КПК України. Виїмку необхідно проводити за місцем проживання і роботи підозрюваних осіб, в офісних, складських, виробничих та інших приміщеннях організації-позичальника. Причому обов'язковою умовою проведення цієї слідчої дії є раптовість. Правильно зазначається в криміналістичній літературі, що раптовість проведення слідчої дії дозволяє зруйнувати позицію, вибрану особами, що протидіють, і створити умови для одержання необхідної для розкриття і розслідування злочинів інформації¹. Проведення виїмок на початковому етапі розслідування позбавляє злочинців можливості приховати від розслідування матеріальні об'єкти, які мають доказове значення².

Виїмці підлягають:

1) установчо-реєстраційні документи (статут, установчий договір, свідоцтво про державну реєстрацію);

2) в кредитній установі — кредитна справа: кредитна заявка; протокол засідання кредитного комітету; кредитний договір з банком; додаткові угоди до договору (наприклад, про пролонгацію кредитного боргу, зміну відсоткових ставок); техніко-економічне обґрунтування кредитного проекту; баланс і звіт за станом на останню звітну дату з відміткою податкової інспекції; виписки про рух грошових коштів за рахунком позичальника; платіжні доручення для використання кредитних коштів або видатковий касовий ордер банку про видачу готівкових грошових кредитних коштів; документи, представлені для забезпечення повернення одержаних коштів (гарантія, страховий поліс, страховий договір чи договір застави майна, договір поручительства); картка із зразками підписів посадових осіб; доручення на право ведення переговорів і оформлення документів та інші документи;

3) документи, що стосуються руху (використання) одержаних кредитних коштів (платіжні доручення, договори, укладені для обґрунтування переказу коштів, тощо). Ці документи необхідно вилучати як у позичальника, так і у кредитора, фірм-контрагентів;

¹ Див.: Бахин В. П., Кузьмичев В. С., Лукьянчиков Е. Д. Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел: Учеб. пособ. — К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1990. — С. 17–18.

² Див.: Сатуев Р. С., Шраер Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. — С. 234.

4) із бухгалтерії організації, що одержала кредит, — первісні бухгалтерські документи;

5) комп'ютери, в пам'яті яких можуть зберігатися дані про господарські та фінансові операції, бланки і проекти документів, що стосуються одержання кредитів, у тому числі виготовлені від імені інших підприємств;

6) у банківських установах — оригінали інструкцій, вказівок та інших нормативних документів з питань кредитування з резолюціями і підписами співробітників про ознайомлення з ними; положення про функціональні обов'язки посадових осіб, що видають питаннями видачі кредитів; платіжні доручення позичальника про повернення кредиту та відсотків; додаткові угоди стосовно пролонгації кредитів; розпорядження банку про списання застави з рахунку позичальника після того, як вийшов строк повернення кредиту, претензії з відмітками про вручення позичальнику;

7) печатки, штампи, зразки бланків, які використовувалися при складанні документів на одержання кредиту.

Відповідно до ст. 179 КПК України посадові особи і громадяни не мають права відмовитися пред'явити або видати документи чи їх копії, або інші предмети, які вимагає слідчий під час обшуку і виїмки. У разі одержання відмови слідчий має право провести примусову виїмку згідно з ч. 4 ст. 178 КПК України з додержанням порядку, встановленого ч. 5 ст. 177 КПК України.

Важливим способом одержання доказової інформації є *обшук*, процесуальний режим якого визначено ст. ст. 177, 179 — 186, 188, 189 КПК України. У справах про шахрайство з фінансовими ресурсами основними об'єктами обшуку є документи (ділові, бухгалтерські, засвідчуючі особу, підтверджуючі право володіння будь-яким майном, листи, чернетки), записні телефонні книжки, розпечатки з факсів, дискети з інформацією, печатки і штампи, пристосування для їх виготовлення, а також грошові кошти, коштовності, предмети антикваріату, кредитні картки, цінні папери — все те, що може бути використано для відшкодування заподіяних збитків. Крім того, предмети, заборонені у вільному обігу, вилучаються незалежно від їх відношення до справи.

Обшук у справах даної категорії — одна із першочергових слідчих дій, оскільки інформація про злочинну діяльність міститься в різних документах, які в силу свого фізичного стану легко і швидко знищуються у разі виникнення небезпеки викриття злочинців. Тому виявлення цих документів та їх вилучення — найважливіше завдання початкового етапу розслідування.

Дії злочинця з вибору місця і способів приховування не є довільними, вони визначаються обстановкою його будинку чи квартири, особливостями присадибної ділянки чи конструкцією автомобіля¹. Зважаючи на те що об'єкти приховування малих розмірів, ваги, то коло місць, які підходять для приховування, досить широке. Це можуть бути книги, папки з різноманітними паперами, картини, шпалери, різного роду сховища, які можуть виготовлятися у письмових столах, меблях, предметах інтер'єру, стінах.

Певну специфіку являє собою обшук у робочих приміщеннях, офісах або службових кабінетах. В офісах сховища виготовляються або розташовуються за карнизами вікон, у підвісних стелях, підвіконниках та під ними, нішах за батареями опалення. При обшуку службового приміщення необхідно ретельно оглядати робоче місце особи, яку обшуковують, шухляди її письмового столу, сейф, неспалиму шафу. Слід звертати увагу на записи телефонів і прізвищ на календарі, стіні, які можуть свідчити про зв'язки обшукуваної особи², ключі, квитанції, котрі можуть підказати місце приховування об'єкта, який розшукується. Одночасно для таких приміщень може бути характерна велика кількість комп'ютерної техніки, що певною мірою ускладнює процедуру обшуку.

При розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами виникає необхідність у проведенні серії обшуків у службових приміщеннях і на квартирах підозрюваних. Такі обшуки одержали назву групових³. Проведення групових обшуків дає ефективний результат при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами, яке вчинено організованою злочинною групою. У процесі підготовки групового обшуку варто передбачити засоби зв'язку між учасниками, єдине керівництво і єдиний план його проведення, порядок обміну інформацією, а також те, що такі обшуки мають проводитися в той самий день та в той самий час. Плануючи груповий обшук, доцільно використовувати оперативні дані і скласти схему злочинних зв'язків, а також схему родинних зв'язків обшукуваних осіб⁴. Якщо планується затримання осіб, які обшуковуються, заздалегідь треба передбачити, як прохідиме затри-

¹ Див.: Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий (Тактико-криминалистический анализ): Науч.-практ. пособ. – Х.: Консум, 1999. – С. 49.

² Див.: Криминалистика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков. – С. 440–441.

³ Див.: Криминалистика: Учебник / Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М.: Высш. школа, 1994. – С. 265; Хмыров А. А. Расследование хищений государственного и общественного имущества: Учеб. пособ. для студентов ВЮЗИ. – М.: ВЮЗИ, 1970. – С. 103.

⁴ Див.: Криминалистика: Учебник / Под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. – Т. 2. – С. 129.

мання, яких заходів варто вжити для уникнення спілкування затриманих поміж собою і де вони будуть розміщені¹.

При обшуку тактичний ризик проявляється і у виборі часу його проведення. Передчасність обшуку призводить до того, що відсутні необхідні дані про предмети обшуку, місце майбутнього обшуку, особу, яка обшукується, вірогідні способи приховування. Зволікання з проведенням обшуку ставить під сумнів його несподіваність і може призвести до того, що розшукувані предмети будуть вилучені з місця майбутнього обшуку або знищені². У зв'язку з цим обшуки у підозрюваних у вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами осіб повинні бути проведені відразу ж після порушення кримінальної справи, щоб виключити можливість утрати доказів.

До проведення обшуку треба зібрати орієнтуючу інформацію, яка містить:

1) інформацію відносно приміщення, його розташування, особливостей підходів, входів, виходів, якщо завдання обшуку — обшук приміщення;

2) інформацію про обшукувану особу, що дозволяє одержати уявлення про особу в плані, який цікавить слідчого, тобто у плані оцінок професійних та інтелектуальних рис особи, що можуть бути використані для приховування об'єктів, які необхідно відшукати. З'ясування даних про особу стосовно характеристик, які важливі для обшуку, виявляється в збиранні інформації про: а) професію особи; б) її звички; в) захоплення; г) коло друзів і родичів; г) антипатії і симпатії; д) можливості приховування в службових та інших приміщеннях³. Особливу увагу треба приділяти вивченню способу життя обшукуваної особи, її професійних знань і захоплень, знайомств, зв'язків, у тому числі в злочинному середовищі⁴. Дану інформацію необхідно одержати оперативним шляхом, щоб виключити можливість підготовки злочинців до обшуку.

Вивчення певних приміщень сприяє ефективності обшуку. Тому важливо встановити: 1) місцезнаходження приміщення (точна адреса, розташування на місцевості і підходи до нього); 2) характер будівлі (кількість поверхів, виходів, планування кімнат, підсобних приміщень,

¹ Див.: *Денисюк С.* Проблеми тактики обшуку в сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1. – С. 225.

² Див.: *Герасименко А. Ю.* Подготовка к обыску: прогнозирование и тактический риск // Проблемы соц. законности. -1991. – Вып. 26. – С. 119.

³ Див.: *Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю.* Обыск: тактика и психология. – Х.: Гриф, 1997. – С. 35–37.

⁴ Див.: *Тертышник В. М.* Обыск: Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – С. 14.

їхні конструктивні особливості, умови експлуатації тощо); 3) кількість і склад осіб, які постійно або тимчасово проживають у приміщенні чи працюють у ньому; 4) де розташовані телефонні апарати, які особливості запорів, охоронної сигналізації; 5) планування меблів; 6) час проведення ремонтів і обсяг виконаних робіт (злочинці іноді використовують ремонтні роботи для обладнання сховищ, наприклад, у стінах, підлозі, стельових перекриттях); 7) наявні чи відсутні дзвінки, відеоспостереження, а також інші засоби сповіщення про прихід. При цьому рекомендується встановити кількість дзвінків або стуків, їх частоту, довготу, якщо особи, які проживають у приміщенні або приходять сюди, користуються умовним сповіщенням¹.

При розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами можливе проведення обшуку в банківській установі, що становить іноді певні труднощі відповідно до специфіки роботи даної установи. Перш за все це небажання співпрацювати із слідчими органами, перешкоджання в одержанні необхідних документів, обстеженні деяких приміщень, а іноді фізична протидія з боку охорони.

Проведенню обшуку в банківській установі має передувати ретельна підготовка. Створюється слідчо-оперативна група, чисельність якої визначається з урахуванням обсягу майбутньої роботи, кількості приміщень, які належить обшукати, чисельності працюючого в банку персоналу. На час проведення обшуку залучається група фізичного захисту. Доречно включити у склад слідчо-оперативної групи фахівців із обласного управління НБУ, контрольно-ревізійного управління. Оперативним шляхом встановлюються режим роботи банку, чисельність персоналу, система охорони, кількість, місце розташування і призначення службових приміщень. Окремо збирається інформація про керівних осіб даної установи, час їх прибуття на роботу, з'ясовується, в чій компетенції відкриття тих чи інших сховищ, сейфів, користування базами даних. Під час підготовки вирішується, в яких приміщеннях проводитиметься обшук: у всьому банку чи тільки в окремих кімнатах. Розподіляються обов'язки між учасниками слідчо-оперативної групи, проводиться інструктаж на випадок виникнення конфліктної ситуації. Обшук доцільно розпочинати в момент відкриття банку, попередньо заблокувавши всі входи в будівлю. Пред'явивши постанову про проведення обшуку, слідчо-оперативна група розпочинає проведення слідчої дії.

¹ Див.: *Закатов А. А., Ямпольский А. Е.* Обыск: Учеб. пособ. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1983. – С. 11.

Обшук — це складна, трудомістка слідча дія, яка вимагає участі у ній різних фахівців, що викликається необхідністю: 1) застосування пошукових приладів (металошукача, рентгенівської установки та ін.) для виявлення прихованих об'єктів і сховищ; 2) використання особливих технічних засобів для фіксації процедури і результатів обшуку; 3) виконання доручень, що вимагають вузько фахових знань і навичок (електромонтера, верхолаза тощо); 4) розпізнавання суті різноманітних предметів та об'єктів; 5) визначення місць приховування предметів і коштовностей, які шукаються¹; 6) одержання консультацій слідчим із питань, що виникають при проведенні обшуку (наприклад, про способи вилучення інформації з комп'ютера, поводження з електронною технікою тощо).

Певні труднощі становить обстеження комп'ютерної техніки при обшуку². Під час дослідження комп'ютерної техніки необхідно забезпечити участь фахівців: програміста, системного аналітика, інженера із засобів зв'язку. Участь фахівця у цій слідчій дії є просто необхідною для зламування кодів захисту, відшукування необхідної інформації в пам'яті комп'ютера, відновлення спеціально чи випадково стертої інформації, відшукування слідів роботи комп'ютера в мережі, правильного копіювання інформації з пам'яті комп'ютера на переносні накопичувачі інформації, консультацій з питань можливостей програмного забезпечення, установленого в комп'ютерах.

Обстеження комп'ютерної техніки, якщо немає явної загрози знищення інформації, що зберігається в її пам'яті, краще проводити в момент максимального робочого режиму. Після оголошення про початок обшуку необхідно терміново вжити заходів щодо забезпечення збереження комп'ютерної техніки і наявних у ній даних. Для цього треба: 1) відсторонити співробітників фірми (підприємства) від комп'ютерних засобів і розмістити їх у приміщенні, де виключено використання будь-яких засобів зв'язку; 2) в процесі обшуку не використовувати допомогу співробітників фірми (підприємства); 3) вилучити у персоналу мобільні телефони, ноутбуки, індивідуальні пристрої відключення сигналізації автомобіля, оскільки вони можуть бути використані для передачі на комп'ютер команди знищення інформації,

¹ Див.: *Закатов А. А.* Об оптимизации производства обыска с участием специалиста // Теория и практика использования специальных знаний при расследовании преступлений. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. – С. 89–90.

² Докладніше про особливості підготовки до обстеження комп'ютерної техніки див.: *Салтєвський М. В.* Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ: Навч. посіб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 18–19; *Крылов В. В.* Расследование преступлений в сфере информации. – М.: Городец, 1998. – С. 239–241.

що зберігається; 4) зафіксувати інформацію на екранах працюючих комп'ютерів шляхом фотографування (детальна зйомка) або складання креслення; 5) вимкнути живлення міні-АТС і опечатати її; 6) скласти схему підключення зовнішніх кабелів до комп'ютерних пристроїв і помітити кабелі для правильного відновлення з'єднання в майбутньому; 7) ізолювати комп'ютери від будь-якого зв'язку ззовні: модемної, комп'ютерної мережі, радіозв'язку; 8) в найбільш ефективний спосіб відключити всі комп'ютерні засоби від джерел живлення (в тому числі від безперебійних джерел); 9) екранувати системний блок комп'ютера, помістивши його в спеціальний футляр¹. Якщо зображення на екрані монітора видає інформацію про процес знищення даних, що відбувається, необхідно екстрено відключити комп'ютер від мережі, а наступне включення провести за допомогою фахівця².

Після виконання зазначених заходів можна розпочинати пошук інформації в комп'ютері. Можливі два варіанти: вилучити системний блок або вивчити його пам'ять за місцем проведення обшуку. В більшості випадків доцільно вилучати системні блоки.

Вилучення всіх засобів комп'ютерної техніки прискорює сам процес обшуку, дає можливість спрямувати зусилля на пошук інших матеріальних слідів, які мають відношення до розслідування злочину. До переваг такого підходу можна віднести і можливість у майбутньому більш докладно, залучаючи необхідних фахівців, вивчити всю інформацію, наявну в комп'ютерах. Це практично виключає можливість невиявлення навіть професійно прихованої інформації³.

В ситуації, коли вилучити комп'ютер і долучити його до справи як речовий доказ неможливо або недоречно, варто надрукувати інформацію на принтері та скопіювати на дискети дані, які зацікавили слідство⁴. Треба звернути увагу на пошук так званих скритих файлів та архівів (такі файли можуть бути «невидимими» для деяких програм перегляду, що фільтрують інформацію), де може зберігатися важлива інформація. Виявлені файли з зашифрованою інформацією потрібно надіслати на розшифрування та декодування паролем відповідним фахівцями⁵.

¹ Див.: *Губанов В. А., Салтевский М. В., Щербаковський М. Г.* Осмотр компьютерных средств на месте происшествия. – Х.: НИИ изучения проблем преступности, 1999. – С. 6–7.

² Див.: *Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А.* Обыск с извлечением компьютерной информации // Законность. – 1999. – № 3. – С. 13.

³ Див.: *Исаева Л.* Обыск: роль специалиста // Там само. – 2001. – № 6. – С. 18–19.

⁴ Див.: *Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А.* Обыск с извлечением компьютерной информации. – С. 14.

⁵ Див.: *Криминалистика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков.* – С. 628.

За допомогою *допиту* слідчий не тільки одержує дані про подію злочину і пов'язані з ним обставини, а й використовує результати допиту для встановлення фактів, раніше йому невідомих, перевіряє і оцінює їх, висуває нові версії¹. Допиту підлягають:

- 1) директор і головний бухгалтер фірми-позичальника;
- 2) представники кредитно-фінансової установи (члени правління, співробітники кредитного відділу, служби безпеки, інші особи, що займалися наданням кредиту);
- 3) особи, вказані в документах, вилучених під час виїмки чи обшуку, як партнери по бізнесу;
- 4) інші особи, відносно яких є інформація про те, що вони володіють необхідними даними (колеги по роботі, секретарі, співробітники бухгалтерії, інший допоміжний персонал, родичі, друзі).

Під час допиту директора необхідно встановити: 1) з якою метою було створено дане підприємство (організацію); 2) хто фінансував створення і на яких умовах; 3) де знаходяться офісні, складські, виробничі приміщення і сховища; 4) хто засновник підприємства, хто займався реєстрацією; 5) які коло функціональних обов'язків, повноваження відносно одержання позики; 6) хто готував документи для подання до кредитної установи; якщо сам не готував, то кому доручав; 7) з якою метою був намір використати одержані кошти; чи були виробничі можливості для їх використання; 8) які документи підтверджують наміри використати одержані кошти за цільовим призначенням; 9) з якою метою були використані одержані кошти; 10) які документи підтверджують дійсне використання коштів; 11) чи оберталися одержані кошти на готівку; 12) хто складав і підписував платіжні доручення і видаткові касові ордери для використання кредиту; 13) чи була можливість одержати кредит без підроблення документів; 14) що було гарантом повернення кредиту; 15) з ким велись переговори в кредитній установі; 16) чи давався хабар при одержанні кредиту, кому і в якому розмірі; 17) яке нерухоме майно є у власності та його місцезнаходження; 18) який має автотранспорт (службовий, особистий), де він знаходиться. Дану особу також варто допитати стосовно порядку ведення бухгалтерії на підприємстві (організації).

Під час допиту бухгалтерів підприємства-позичальника слід пам'ятати, що вони можуть виступати в ролі співучасників. Стосовно своїх функціональних обов'язків бухгалтери складають баланс, займаються бухгалтерською звітністю, підписують фінансові документи, нерідко беруть участь у розподілі і витраті грошових коштів.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология. – С. 5.

При допиті бухгалтера необхідно з'ясувати такі питання: 1) чим займалося дане підприємство, його вид діяльності; 2) які функціональні обов'язки даної особи; 3) порядок ведення і наявність первісних бухгалтерських документів; 4) чи знав бухгалтер про нецільове використання одержаних коштів; 5) який існує контроль за використанням коштів на їхньому підприємстві; 6) чи всі документи на одержання позики він бачив; 7) у якій формі одержували позику; 8) хто їздив до банку за грошима; 9) чи наявні раніше одержані і невикрадені кредити; 10) із яких джерел припускалося виплачувати борг.

З боку кредитора допитуються співробітники, відповідальні за видачу позик (голова правління, члени правління, співробітники кредитного відділу). Типовими питаннями виступають: 1) які відомчі акти, інструкції передбачають порядок та умови видання кредиту; 2) що входить до кола функціональних обов'язків цих осіб; 3) хто проводив переговори з позичальником і на яких умовах; 4) хто приймає остаточне рішення про надання позики (офіційно і неофіційно); 5) чи проводилась перевірка платіжної спроможності позичальника; 6) які підстави для надання пільгового кредиту; 7) причини допущених порушень процедури видання позики.

Як свідків допитують осіб, що працюють разом з підозрюваним і виконують доручення керівника. Допитати їх необхідно якомога швидше, тому що злочинці добре знають цих осіб, мають можливість особисто або через своїх рідних спілкуватися з ними і, звичайно, користуються цим, щоб спробувати залякати чи підкупити свідків в такий спосіб примусити їх до давання завідомо неправдивих показань.

На початковому етапі розслідування як свідки можуть бути допитані особи, що виконують забезпечувальні функції у конкретній кредитній установі (робітники служби безпеки, обліку та ін.). Необхідність невідкладного допиту таких свідків обумовлена тим, що їх показання при вмілому використанні слідчим можуть справити сильний психологічний вплив на підозрюваних і переконати в безглуздість подальшого заперечення своєї вини¹.

Даванню показань на допиті завжди передують нагадування обставин, пов'язаних із подією злочину, які слугують підставою для виклику на допит². Треба зазначити, що між моментом вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами і моментом початку розслідування проходить

¹ Див.: Сатуев Р. С., Шраер Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С. 235.

² Див.: Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. – С. 38.

певний проміжок часу, іноді досить тривалий. Крім того, через руки деяких осіб (бухгалтера, співробітників кредитного відділу банку та ін.), що беруть участь у наданні чи виданні кредиту (неспівучасники), стосовно їхніх функціональних обов'язків проходить значна кількість різних і звичайних для них документів. Унаслідок цього вони можуть дійсно не пам'ятати деяких моментів або деталей події.

Під час розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами може виникнути ситуація, коли необхідно допитати членів організованої злочинної групи, які вчинили даний злочин. Під час допиту членів злочинного угруповання, які підозрюються в учиненні шахрайства з фінансовими ресурсами, необхідно враховувати характер взаємовідносин учасників групи і вміло використовувати їхні нерідко протилежні інтереси. Суперечності в показаннях таких осіб, різний обсяг інформації, що повідомляється ними з приводу тих саме обставин, як правило, порушують спільність їх позицій, породжують взаємну недовіру і прагнення вигородити себе або зменшити свою роль у злочині за рахунок інших. У подібній ситуації рекомендується пробудити у допитуваного переживання, пов'язані з можливістю «запізнитися» з щирим каяттям¹.

Під час допитів членів злочинного угруповання необхідно з'ясувати також такі обставини. При допиті організаторів і керівників злочинної групи з'ясовуються: 1) спонукальний мотив до виникнення замислу; 2) конкретні учасники; 3) способи здійснення злочинної діяльності, чи мала місце практика їх застосування; 4) структура групи, прийоми зв'язку, способи конспірації; 5) оснащення групи зброєю, транспортними засобами, засобами зв'язку; 6) зв'язки з корумпованими елементами, чи є захист, прикриття; 7) канали одержання розвідувальної інформації; 8) розподіл функцій в групі (виконавці, бойовики тощо); 9) види і способи винагороди за злочинні послуги; 10) стосунки в групі, чи є конфліктуючі сторони, претенденти на роль лідера, можливі злочинні «розбори»; 11) роль організатора у злочині, чи обмежувалася його діяльність плануванням акцій та іншими організаційними питаннями².

Під час допиту рядового учасника організованої злочинної групи треба з'ясувати такі обставини: 1) у вчиненні яких злочинів брав участь допитуваний; 2) у чому проявились його дії; 3) хто був ініціатором злочинної діяльності; 4) яким чином розподілялися ролі у злочинній

¹ Див.: Криминалістика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков. – С. 466.

² Див.: Коновалова В. Е. Криминалистические проблемы борьбы с убийствами по заказу, совершаемыми организованными группами // 36. наук. праць Харк. центру вивчення організованої злочинності спільно з Американським університетом у Вашингтоні. – Х., 2000. – Вип. 1. – С. 221–222.

групи; 5) чи здійснювалось планування злочинної діяльності; 6) яким чином приховувались злочини; 7) які стосунки з іншими членами групи у допитуваного; 8) як був залучений у злочинну групу; 9) чому вчинив злочин¹.

При наявності декількох осіб, показання яких необхідно одержати (наприклад, члени організованої злочинної групи), виникає питання про послідовність їхнього допиту. В першу чергу доцільно допитувати: 1) тих, хто за наявними у слідчого даними дасть правдиві показання, хто має позитивні особисті якості, хто виконував вторинну роль у вчиненні злочину і кому загрожує менш суворе покарання, хто зацікавлений у тому, щоб не виявитися однаково винним з тими, хто виконував більш активні ролі; 2) у першу чергу рекомендується допитувати також осіб, стосовно яких наявні більш переконливі докази і які швидше повинні зрозуміти безглуздість неправдивих показань; 3) при інших рівних умовах доцільно допитувати в першу чергу тих осіб, які можуть надати інформацію про особу інших обвинувачених і підозрюваних, про їх психічні властивості та ін.²

При розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами може мати місце ситуація, коли один або декілька допитуваних дають неправдиві показання, внаслідок чого виникають істотні суперечності. У такому випадку доцільним є проведення *очної ставки*.

Порядок проведення очної ставки регламентується ст. ст. 172, 173 КПК України. Доцільно проводити очну ставку поміж особами, які знаходились при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами в одному злочинному зв'язку і тому мають інформацію про злочинні дії один одного, а також особами, котрі добре поінформовані про дії злочинців унаслідок виконання службових обов'язків. Такими особами виступають: директор — головний бухгалтер, директор — представник кредитно-фінансової установи, директор — власник (засновник), директор — заступник директора, директор фірми А. — директор фірми Б.

Під час проведення очної ставки треба враховувати рівень участі кожної особи в учиненні злочину, розподіл їх злочинних ролей, зацікавленість у даванні правдивих показань. Чим менша роль особи в учиненні злочину, тим більш охоче вона викриватиме іншу допитувану особу, сподіваючись пом'якшити свою відповідальність або уникнути її.

¹ Див.: *Шенитько В. Ю.* Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. — Х., 2000. — С. 34.

² Див.: *Васильев А. Н., Карнеева Л. М.* Тактика допроса при расследовании преступлений. — М.: Юрид. лит., 1970. — С. 116.

Важливу роль у розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами відіграє *слідчий огляд документів* (ст. ст. 190, 191, 195 КПК України). Огляд документів — слідча дія, яка полягає в їхньому вивченні та дослідженні з метою виявлення і фіксування ознак, що надають документам значення речових доказів, встановлення свідчення викладених в них обставин і фактів, які мають значення для справи¹. О. М. Глотов відзначає, що професійно грамотне вивчення змісту документа слідчим нерідко може надати інформації не менше, а то й більше, ніж дослідження документа експертом².

Основні завдання слідчого огляду документів полягають у: 1) визначенні загальної характеристики документа: який документ оглядається (вексель, кредитний договір, банківська виписка, платіжне доручення тощо), ким і кому його видано чи адресовано, зміст документа, які має реквізити (дата, номер і т. д.); 2) встановленні ознак і особливостей документів, які можуть свідчити про факти та обставини, що мають важливе значення для розслідування злочину: наявність документа у певному місці або у конкретної особи, його зміст, що вказує на обставини злочину, приналежність документа тощо; 3) виконанні документа певною особою, наявності у ньому змін, що виникли в результаті підчищення, травлення, дописування тощо; наявності ознак та особливостей, що вказують на спосіб виготовлення чи використання документа та інші ознаки й особливості; 4) описі документів, які можуть бути речовими доказами, таким чином, щоб виділити індивідуальність; 5) виявленні фактів інтелектуального підроблення, коли в правильно оформлений документ вносяться завідомо неправдиві відомості³.

Під час огляду документів у справах даної категорії у слідчих виникає низка труднощів. Перш за все це виявляється в незнанні і нерозумінні тієї інформації, яка є в документах, що використовуються. Труднощі в дослідженні документів полягають в одержанні необхідних даних, збиранні доказової інформації, дослідженні операцій, що виконані суб'єктом підприємницької діяльності і відображені в документах. У більшості випадків це проявляється у невмінні визначити, які документи підтверджують ті чи інші дії суб'єкта господарської діяльності, за якими документами можливі перевірка і контроль виконаних опе-

¹ Див.: Шепитько В. Ю. Справочник следователя. – С. 35.

² Див.: Глотов О. М. Осмотр документов следователем. Учеб. пособ. – Л.: Ин-т усовершенствования следственных работников прокуратуры СССР, 1983. – С. 13.

³ Див.: Сатуев Р. С., Шраер Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – С 232–233.

рацій¹, а також якими методами можна визначити і встановити порушення кредитно-фінансового законодавства.

В процесі огляду документа необхідно перевіряти і встановлювати відповідність діючих форм документів, послідовність, повноту і правильність заповнення реквізитів, порядкової нумерації і наявності необхідних підписів. Шляхом зіставлення господарської операції, відображеної в документі, з різними взаємопов'язаними показниками, подіями визначається, чи була об'єктивна можливість її виникнення. Також у ході огляду документа необхідно встановити відповідність здійсненої господарської операції щодо діючих правил, вимог статуту або установчого документа, законів, інструкцій та указів. Перевіряється правильність підсумкових показників, результатів різних підрахунків і обчислень, інших арифметичних дій, що виконуються при оформленні та обробленні документів. Ефективний метод виявлення інтелектуального підроблення документа — це метод зіставлення змісту декількох документів, що відображають однотипні операції. При цьому виявляють відхилення яких-небудь спеціальних показників одного документа від аналогічних показників в інших документах.

¹ Див.: *Лысенко В. В.* Расследование уклонений от уплаты налогов, совершенных должностными лицами предприятий, организаций, учреждений. — С. 166–167.

Розділ VI

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів

Конституція України передбачає, що держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів (ч. 4 ст. 42); кожному гарантується право вільного доступу до інформації про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення (ч. 2 ст. 50). Прийнятий Верховною Радою України 12 травня 1991 р. Закон «Про захист прав споживачів» проголосив основні принципові підходи до регулювання суспільних відносин за участю споживачів (покупців та замовників), запропонував систему захисту їх прав. Кримінально-правова охорона означених прав і свобод людини набуває особливого значення у сфері господарської діяльності при реалізації прав споживачів. Відмітною рисою злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, є їх суспільна небезпечність, яка виражається у завданні шкоди нормальному функціонуванню торговельної сфери та сфери громадського харчування, сфери обслуговування, незабезпеченні належної якості та безпечності продукції і товарів, порушенні встановленого порядку виготовлення, збуту та використання товарних знаків, оплати поштових та транспортних послуг, майновим інтересам споживачів, а також спричиненні шкоди їхньому здоров'ю.

Зазначена категорія злочинів має високий ступінь латентності, а практика свідчить про недостатній рівень реагування на факти подібних діянь, недооцінку їхньої небезпечності для споживачів.

Аналіз практики за останнє десятиріччя показує, що питома вага засуджених осіб за обман замовників у загальній кількості засуджених осіб за господарські злочини з 1995 по 1999 рр. збільшилася майже

втричі (з 0, 35% у 1995 р. до 1% у 1999 р.). У 1999 р. було засуджено в 2,75 рази більше осіб за випуск чи реалізацію недоброякісної продукції, ніж у 1995 р., але вже у 2003 р. кількість цих осіб зменшилась у 2,6 рази. Деяко зменшилася кількість осіб, засуджених за обман покупців, з 1996 по 1999 р. У 2003 р. порівняно з 1999 кількість осіб, засуджених за злочини, пов'язані з обманом покупців та замовників, зменшилась дуже помітно, але ці злочини не втратили своєї актуальності й зараз. Зросла кількість осіб, засуджених за фальсифікацію засобів вимірювання.

Так, за випуск або реалізацію недоброякісної продукції (ст.227 КК України) згідно з офіційними даними Верховного Суду України і Міністерства юстиції України за 1993–1999 рр. у 1993, 1994 рр. не було засуджено жодної особи за подібний злочин, у 1995 — засуджено 3 особи, у 1996 — 3, у 1997 — 9, у 1998 — 8, у 1999 — 7 осіб¹. За даними Державної судової Адміністрації України у 2001 та 2002 рр. не було засуджено жодної особи за цей злочин, у 2003 р. — 5 осіб². Отже, порівняно з 1998 р. у 2003 р. кількість засуджених осіб за розглядуваний злочин зменшилась приблизно у 1,6 рази.

За даними Державної судової Адміністрації України у 2001, 2002 рр. не було засуджено жодної особи за фальсифікацію засобів вимірювання (ст.227 КК України), у 2003 р. — 17 осіб³.

За офіційними даними Верховного Суду України і Міністерства юстиції України за 1993–1999 рр.⁴ кількість осіб, засуджених за обман споживачів, складала за обман покупців: у 1996 р. — 5371 особа, у 1997 р. — 4129 осіб, у 1998 р. — 3122 особи, у 1999 р. — 2381 особа; за обман замовників: у 1996 р. — 64 особи, у 1997 р. — 69 осіб, у 1998 р. — 93 особи, у 1999 р. — 116 осіб. За даними Державної судової Адміністрації України⁵ кількість осіб, засуджених за обман покупців та замовників (ст. 225 КК України), у 2001, 2002 рр. складала 0 осіб, а у 2003 р. — 3 особи. Отже, порівняно з 1998 р. осіб, засуджених за обман покупців та замовників, зменшилось близько в 1072 рази (!).

Невелика кількість засуджених за зазначені злочини пояснюється їх латентністю, корумпованістю контролюючих і правоохоронних органів, послабленням контролю з їх боку і потуранням вчиненню таких

¹ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини в сфері підприємництва. — С. 10.

² За даними, одержаними за офіційним запитом.

³ Там само.

⁴ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини в сфері підприємництва. — С. 12.

⁵ За даними, одержаними за офіційним запитом.

діянь. На жаль, кримінальна статистика щодо цього злочину реально не відображає становища відносно кількості постраждалих від недоброякісної продукції та винних у цьому. Все це свідчить про недоліки в діяльності правоохоронних органів, зокрема міліції, та недоліки кримінальної статистики, яка не завжди реально відображає стан злочинності і має деякі розбіжності та суперечності у показниках.

Видова класифікація злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів¹, має такий вигляд: незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК України), підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків (ст. 215 КК), незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК), обман покупців та замовників (ст. 225 КК), фальсифікація засобів вимірювання (ст. 226), випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227), незаконне використання товарного знака (ст. 229).

Г. А. Матусовський такі склади, як випуск або реалізація недоброякісної продукції, обман покупців та замовників, відносив до злочинів у сфері обслуговування населення². Наші міркування призводять до висновку про те, що визначення «злочини в сфері обслуговування населення» є більш загальним, ніж визначення «злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів», що видається більш конкретним і краще відображає спрямованість подібних злочинних дій, дозволяючи виділити зазначені злочини з ряду інших. Дані визначення співвідно-

¹ Злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, містяться в розділі VIII КК України «Злочини у сфері господарської діяльності», у КК Російській Федерації вони розташовані в розділі «Злочини у сфері економіки». У КК РФ раніше було передбачено відповідальність безпосередньо за обман споживачів (ст. 200). Тепер ця стаття втратила чинність з прийняттям Федерального закону від 8 грудня 2003 р. за № 162 – ФЗ (див.: Уголовный кодекс Российской Федерации. – 12-е изд. – М.: Ось – 892, 2004). Раніше КК України передбачав відповідальність за обман покупців та обман замовників окремо – у ст. 155, 155¹. Зараз система КК України передбачає відповідальність за обман покупців та замовників в одній нормі (ст. 225). Такий підхід є обгрунтованим. Більш доцільним було б назвати цю статтю все ж таки «Обман споживачів», бо сам термін «споживач» поєднує ознаки як замовників, так і покупців. Так, згідно із Законом України «Про захист прав споживачів» споживач – це громадянин, який придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги) для власних побутових потреб (див.: Закон України від 12 травня 1991 р. за № 1023 «Про захист прав споживачів» // Законодавство України про захист прав споживачів: Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 1999. – № 6. – С. 14–32.; Зміни: ВВРУ. – № 11. – 2004. – Ст. 137).

² Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 43.

сяться як загальне й одиничне. Деякі автори називають розглядувані злочини «злочинами проти інтересів споживачів»¹. Б. В. Волженкін, систематизуючи злочини у сфері економічної діяльності, серед їх різновидів називає й «злочини проти прав споживачів»². Такі формулювання також можуть бути прийнятними.

Криміналістична характеристика обману покупців та замовників (ст. 225 КК України)

Спосіб приготування, вчинення та приховування злочину. Існують різноманітні способи обману споживачів, що пов'язане із розмаїтістю сфер послуг, видів торгівлі.

Видами обслуговування споживачів є продаж товарів на замовлення або без такого, вдома або за місцем роботи покупців; продаж товарів на виплату; комісійна торгівля, оптова і роздрібна торгівля; торгівля на ринках тощо. Послуги поділяються: 1) за сферою обслуговування: на послуги виробничо-економічної інфраструктури, послуги ринкової інфраструктури, послуги соціально-побутової інфраструктури (що містять послуги з охорони здоров'я, сфери культури, просвітницькі послуги тощо); 2) за призначенням: на науково-технічні, виробничі, фінансово-економічні, інформаційні, консультаційні, побутові, культурно-розважальні та культурно-просвітницькі, комунальні тощо; 3) за формою надання: на послуги, які потребують безпосереднього контакту виконавця із споживачем, послуги, які не потребують безпосереднього контакту виконавця із споживачем, комбіновані послуги (послуги, виконання яких можливе як за першим, так і за іншим варіантом); 4) за видом діяльності виділяють групи, підгрупи, види послуг, наприклад: послуги виробничо-економічної інфраструктури (послуги енергозабезпечення, газо-, водопостачання, послуги зв'язку, транспортні послуги, будівельні послуги, послуги захисту об'єктів у форс-мажорних умовах тощо), послуги ринкової інфраструктури (фінансово-банківські послуги, послуги страхування, посередницькі послуги, консультаційні послуги), послуги соціально-побутової інфраструктури (послуги освіти, комунальні послуги, послуги торгівлі, побутові послуги, послуги служби охорони громадського порядку і безпеки, медичного обслуговування, санітарно-епідеміологічне обслуговування,

¹ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини в сфері підприємництва. – С. 569.

² Див.: Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 70–118.

санітарно-оздоровчі послуги, туристсько-екскурсійні послуги, послуги служб соціального захисту, юридичне обслуговування), інформаційні послуги, послуги у сфері культури (культосвітні послуги, культурно-дозвільні послуги та ін.); 5) за об'єктом обслуговування виділяють конкретні послуги, наприклад: технічне обслуговування та ремонт електропобутових приладів, ремонт квартир, приймання та доставлення телеграм, профілактичний огляд і диспансеризація робітників підприємства тощо; 6) за суб'єктом обслуговування: на послуги для підприємств, послуги для населення (колективу громадян або окремих громадян) (згідно з ДСТУ 3279 — 95. Стандартизація послуг. Основні положення (пункти 5.4–5.9; додаток А: Приклади деяких груп та підгруп послуг¹).

Аналіз кримінальних справ про обман покупців і замовників дозволив виявити основні способи вчинення цього злочину: обважування — 30,2% вивчених кримінальних справ; перевищення встановлених відпускних цін — 27,4%; перевищення встановлених цін і тарифів на побутові і комунальні послуги — 24%; обраховування — 10% (звичайно зустрічається в поєднанні з іншими наведеними вище способами обману); фальсифікація — 8,4%.

Обман споживачів може бути вчинений шляхом обмірювання, тобто відпуску товарів неповною мірою, у меншій кількості, і обважування, тобто відпуску товарів зменшеної ваги.

На основі викладеного можна стверджувати, що найбільш поширеним способом обману споживачів є обважування.

Обважування споживачів використовується працівниками торгівлі (магазинів, кіосків, палаток, складів, оптових баз і т. д.), працівниками громадського харчування (ресторанів, кав'ярень, їдалень тощо), працівниками підприємств побутового обслуговування населення і підприємств комунального господарства, реалізаторами, громадянами-підприємцями.

Працівники торгівлі і громадського харчування з метою обману споживачів користуються неточними вимірювальними приладами, що, наприклад, показують вагу товарів більшу за дійсну. Вони зменшують вагу гир, регулюють ніжки ваг для встановлення положення стрілок ваг на нульову позначку; підкладають під ніжки, чашки ваг гумові прокладки, металеві предмети, монети та інші предмети; використовують магніти, щоб зменшити вагу товару, що відпускається.

¹Див.: ДСТУ 3279 – 95. Стандартизація послуг. Основні положення: – Вид. офіц. – К.: Держстандарт України, 1996.

Іноді продавці зменшують вагу товару за рахунок збільшення ваги пакувальних матеріалів, збільшення інвентарної тари, за рахунок зволоження товарів, збільшення процентного вмісту розсолу, маринаду або соку при продажу оселедця, маринованих або засолених плодів і овочів, продажу морожених продуктів з великим вмістом льоду. Найчастіше продавці натискають рукою чашку ваг, де знаходиться продукт, що зважується, і знімають його з ваг так швидко, що стрілка не встигає показати його точну вагу на циферблаті. Крім цього, заздалегідь устанавлюється стрілка ваг на декілька грамів уперед.

Маса товарів, що визначається на вагах, повинна бути в межах діапазону зважування. Для обману споживачів продавці визначають масу товару в діапазоні нижче за найменший діапазон зважування.

Крім зазначених способів, продавці здійснюють зважування, встановлюючи одночасно гирі на дві площадки ваг і визначаючи масу товару відніманням маси гир; використовують при зважуванні велику кількість гир; користуються гирями, типи яких не зазначено в експлуатаційній документації підприємства-виробника ваг; не вводять у тару настільно-циферблатних ваг тару знімних чашок; під час зважування на електронних вагах не обнуляють ваги після того, як кладуть пакувальний матеріал на платформу перед зважуванням товару; на електронних вагах, використовуючи спеціальні знання, роблять так, що з боку споживача висвітлюється одна маса товару, а з боку покупця — інша; вводять у програму електронних ваг завищені ціни на продукцію; якщо електронні ваги мають знімну чашку, підкладають під неї невеликі предмети — монети, прокладки тощо.

До числа способів обважування можна віднести і такі. До одного з коромисел чашкових ваг прив'язується нитка з вантажем, що опускається під прилавок і тримається спеціальним пристосуванням. У неробочому положенні ваги показують правильно. Але при зважуванні продавець звільняє вантаж, що своєю вагою тягне вниз коромисло з чашкою ваг і товаром. Часто використовують неправильні прийоми зважування, наприклад кидання продуктів на ваги. Продавці також роблять акцент на зоровий ефект. Так, серед кілограмових гир на чашкові ваги встановлюються і гирі нестандартні, наприклад на 800 г, але такі, що ззовні за розміром не відрізняються від кілограмових. Вага визначається шляхом підрахунку кількості гир і множення її на 1000 г. Таким чином, гирю в 800 г зараховують як кілограмову і покупця обманюють у вазі в даному випадку на 200 г.

Прийомом обману у вазі споживачів є і використання пакувальних матеріалів, на яких зазначена одна маса нетто, але фактично вага вміс-

ту в ньому значно менша. Такий прийом часто використовують при продажу в запаяних пакетах цукрового піску, різних круп та інших сипучих речовин.

Використовуються і такі прийоми обману у вазі товару споживача, як продаж товарів в упаковці на вагу, хоча він повинен продаватися розсипом, або, навпаки, вагових товарів поштучно; продаж попередньо необробленого товару.

Обважування може мати місце й в інших сферах обслуговування, крім торгівлі, побутового обслуговування, наприклад, в організаціях постачання медичних засобів. Так, в аптеках можуть використовувати обважування при фасуванні порошків, готуванні ліків, до дорогих ліків можуть додавати інші речовини, наприклад, питну соду; збираючи аптечки, недоважують лікарські засоби тощо.

Для обважування споживачів продавці: встановлюють ваги, гирі, вимірювальні інформаційні системи та інші засоби вимірювання маси, що застосовуються для визначення кількості товару, в присутності покупця, так, щоб він не мав можливості бачити процес вимірювання маси і відпускання товару; встановлюють засоби вимірювання маси, що мають шкалу або електронний відліковий пристрій (дисплей), під кутом до покупця, закривають шкалу (дисплей), грузопримальну платформу і пломбу з відбитком державного перевірного клейма товаром та інвентарем; встановлюють настільні засоби вимірювання на хибкому, неміцному столі, конструкція якого допускає прогинання, коливання, вібрацію.

Обмірювання на практиці здійснюється двома прийомами: недоливом і недомірюванням.

Недолив може здійснюватися як при продажу рідин (продуктів харчування (молоко, соки, олія і т. д.), напоїв (алкогольні напої, пиво, квас, кава, чай і т. д.), технічних речовин (олія, бензин, розчинники і т. д.), так і під час їх фасування через автомати, коли автомати налагоджують таким чином, щоб речовина відмірялася у меншій кількості. Часто для зменшення кількості речовини використовують вимірювальні ємності із потовщеними стінками, неправильно нанесеними позначками тощо. Іноді речовини підігривають з метою збільшення їхнього обсягу. Недолив може здійснюватися іноді за допомогою певних хитрощів, наприклад, за рахунок наливання рідини з підвищеним тиском з метою утворення густої великої піни, за рахунок нахилу вимірювальної ємності та ін.

У мережі громадського харчування кухарі нерідко для готування їжі використовують продуктів менше, ніж передбачено нормою, змен-

шують вагу і при відпуску порціонних блюд, чим створюють надлишки продукції, яку потім використовують у своїх потребах.

Недомірювання має місце і при відпуску тканин, тасьми, скла та ін. При цьому також використовуються деякі хитрощі, наприклад, продавці натягують тканину таким чином, що з кожного метра недомірюється покупцеві декілька сантиметрів, або ж використовують укорочені вимірювальні прилади.

Практиці відомі випадки, коли працівники торгівлі за допомогою різних хитрощів робили непомітне для ока покупця пошкодження фабричних упаковок і викрадали частину їхнього вмісту (наприклад, шляхом зняття плівки з коробки шоколадних цукерок, пошкодження пробок на пляшках і т. д.).

Обважування як форма обману замовника відбувається в момент зважування. Це може бути заниження ваги одержуваного від замовника матеріалу, завищення ваги білизни при її прийманні в пральні тощо. Обмірювання як форма обману може мати місце у разі приймання, ремонту, виданні виробів (наприклад, занижується довжина хутряних шкурок).

Обман споживачів може здійснюватися і шляхом *перевищення встановлених відпускних цін* у торговельних підприємствах чи на підприємствах громадського харчування або перевищення встановлених цін і тарифів на побутові і комунальні послуги, що надаються населенню. У першому випадку покупець платить за товар гроші в сумі, що перевищує ціну, яка визначена для продажу товарів компетентними органами або особами. Раніше законодавець говорив про перевищення не будь-яких відпускних цін, а саме роздрібних. Інакше кажучи, перевищення оптових цін складу злочину не утворювало. У чинному КК України законодавець акцент на цьому моменті не робить, тобто перевищення будь-яких відпускних цін (як роздрібних, так і оптових) є злочином. У зв'язку з цим не можна погодитися з М. Й. Коржанським, який серед способів учинення обману покупців називає перевищення тільки встановлених роздрібних цін¹.

Перевищення встановлених цін і тарифів на побутові і комунальні послуги, що надаються населенню, — це одержання з замовників більш високої оплати вартості послуг, ніж передбачено преїскурантами на відповідні послуги. У цьому випадку винний вводить в оману замовника щодо фактичної вартості робіт і послуг на замовлення. Рівень

¹ Див.: Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга – Н., 2001. – С. 383.

тарифів на види послуг визначається витратами суспільно необхідної праці. Останнім часом ціни і тарифи на комунальні і побутові послуги постійно зростають, а тому даний спосіб обману значно поширився. Вчиняючи такі дії, винні іноді намагаються сховати преїскуранти і тарифи або розміщати їх у важкодоступних місцях.

Одним із способів учинення обману споживачів є *обраховування*. Воно виражається в тому, що зі споживача (покупця, замовника) вимагають за проданий товар або надані послуги суму, що перевищує вартість цього товару або фактичну вартість наданої послуги, тобто неправильно підраховується вартість покупки, замовлення, або ж у тому, що споживачеві не дається взагалі здача або дається не в повному розмірі. Наприклад, продавці нерідко вдаються до таких хитрощів: встановлюють ціну на продукцію, що при оплаті вимагає наявності «дрібних» грошей (одна, дві копійки тощо). Відповідно у споживача найчастіше їх не виявляється, і він платить більш великими купюрами, на що здачу одержує не повною мірою, оскільки продавці це мотивують відсутністю у них «дрібних» грошей.

Обраховування може мати місце не лише грішми, а й товарами, наприклад, коли відпускаються штучні товари або коли товар відпускається покупцеві без необхідних частин, що входять до його комплекту, а вилучені з нього частини пускаються окремо в роздрібний продаж.

Нерідко працівники торгівлі і громадського харчування вдаються і до такого способу обману споживачів, як *продаж товарів нижчого сорту за ціною вищого*, де споживача обманюють не лише щодо вартості товару, а й щодо його якості. Товари, що поділяються на сорти, продаються за роздрібними цінами, встановленими для відповідного сорту. В даному випадку товар продається за ціною, що перевищує його фактичну вартість, тобто товар продається за ціною, що перевищує встановлену для його продажу роздрібну ціну для товару даного сорту. Поряд з цим споживача обманюють і відносно товару (він купує товар нижчого сорту, гадаючи, що це товар вищого сорту).

Способами обману споживачів є продаж неповного комплекту товарів, тобто продаж продукції без обов'язкових окремих деталей, вузлів або пристосувань, унаслідок чого вона або взагалі не може бути використана за її цільовим призначенням, або ж її використання ускладнюється; передача покупцеві одного предмета під виглядом іншого, продаж знижених у ціні товарів за цінами, що існували до їхньої уцінки; завищення складності виконуваних робіт або наданих послуг, завищення норм використання сировини і матеріалів, оформлення замовлення як термінового, а не звичайного; приписування невиконаних

робіт, стягнення плати за ремонт виробів під час гарантійних строків на них, тобто коли гарантійний ремонт повинен здійснюватися безкоштовно; стягнення зі споживача плати за роботи і послуги, що не виконувалися і не надавалися, тощо.

Окремо необхідно зупинитися на такому способі обману споживачів, як **фальсифікація товарів**, коли здійснюється обман споживачів щодо товару, який придбається ними. Прикладами такого способу вчинення злочину можуть бути: зменшення вмісту кави, чаю в приготовленому напої; розведення молока водою, сметани — молоком, заміна більш дорогого інгредієнта блюда на більш дешевий тощо. Особливого поширення цей спосіб одержав останнім часом, коли в Україні підвищився попит на дешеві товари, наплив імпортованих товарів і т.д. Зараз під виглядом деяких марок завозиться і продається продукція невідомого походження, що за своїми характеристиками є не лише гіршою, а просто небезпечною, відбувається продаж товарів, які не відповідають вимогам міжнародних стандартів, у тому числі вимогам безпеки, продаж товарів з використанням чужого товарного знаку, з відсутністю певної інформації для споживача, про яку говориться в ст. 7 Закону України від 23 грудня 1997 р. «Про якість і безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини»¹.

Фальсифікація може мати місце і при обмані замовників — обманні зміни властивості або виду речі, предмета. У такий спосіб погір-

¹ Зокрема, цей Закон передбачає, що забороняються реалізація і використання вітчизняних та ввезення в Україну імпортованих харчових продуктів без маркування державною мовою України, що містить в доступній для сприймання споживачем формі інформацію про: загальну назву харчового продукту; номінальну кількість харчового продукту в установлених одиницях виміру (маси, об'єму тощо); склад харчового продукту, якщо він виготовлений з кількох складників, із зазначенням переліку назв використаних у процесі виготовлення інших продуктів харчування, харчових добавок; харчову цінність, а також енергетичну цінність для харчових продуктів, що її мають; кінцевий термін реалізації або дату виготовлення і термін придатності до споживання; умови зберігання; позначення нормативного документа для харчових продуктів вітчизняного виробництва; найменування та адресу виробника і місце виготовлення; умови використання (якщо такі передбачені); наявність у харчовому продукті компонентів з генетично модифікованої сировини (у випадках, коли використання таких компонентів передбачено нормативними документами або нормативно-правовими актами на даний харчовий продукт); застереження щодо вживання харчового продукту певними категоріями (групами) населення (діти, вагітні, люди похилого віку, спортсмени, хворі тощо); іншу інформацію, передбачену чинними в Україні нормативними документами, дія яких поширюється на певний харчовий продукт (див.: Закон України от 23 декабря 1997 г. за № 771/97 – ВР «О качестве и безопасности пищевых продуктов и продовольственного сырья» // Бухгалтерия. Налоги. Бизнес. – 1998. – № 6. – С. 7–12; Зміни: Орієнтир. – 2002. – 13 лист. – № 43. – С. 1–4).

шується якість речей і предметів, що ремонтуються або виготовляються, при збереженні їхнього зовнішнього вигляду (наприклад, при ремонті побутової техніки вилучаються дорогі вузли і деталі, а замість них ставляться застарілі), або ж змінюється зовнішній вигляд предмета без зміни його внутрішнього вмісту з метою видати його за більш дорогий, показуючи при цьому, що послугу надано.

Слід зазначити, що обман одного і того самого споживача може бути вчинений одночасно декількома способами, а також бути сполучений із вчиненням інших злочинів. Так, мав місце такий випадок сукупності обману покупців з підробленням документів і даванням хабара¹. Громадянка Б. для вчинення обману покупців при продажу хлібобулочних виробів шляхом перевищення встановлених роздрібних цін підробила накладну (чисті бланки накладних узяла тайкома на заводі, сама виписала накладну, поставила штамп, який взяла, скориставшись відсутністю особи, що контролює штампи), тим самим вчинивши злочин, що складається із підроблення з метою використання і використання підроблених документів. Крім того, щоб працівник міліції не реєстрував даний матеріал, запропонувала йому хабара, від якого працівник міліції відмовився. Ці дії були запротокольовані в присутності понятих, а Б. було ще інкриміновано давання хабара.

Або, наприклад, гр. Г., раніше засуджена (у 1997 р.) за обман покупців, торгуючи продуктами харчування на ринку, в черговий раз вчинила обман покупців. У 1997 р. вона була засуджена до трьох років позбавлення волі з конфіскацією майна і позбавленням права обіймати посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю, протягом п'яти років. Але від відбування покарання була звільнена за амністією як така, що має на утриманні дитину віком до 16 років. Було встановлено, що Г. у процесі попереднього слідства в 1996 р. надала слідству фальсифіковану копію свідоцтва про народження її дитини, яку долучили до справи, не звіривши з оригіналом. У фальсифіковану копію свідоцтва про народження своєї дитини вона внесла дані племінника, копію не завірила, її завірив слідчий, не переконавшись у відповідності копії оригіналу. Тим самим Г. вчинила злочин, який полягає в підробленні з метою використання і використанні підробленого документа. Крім того, надалі вона знову стала працювати продавцем магазину (матеріально відповідальною особою). Продовжуючи обманювати покупців, тим самим вчинила злочин, який полягає в невиконанні вироку

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 1996 р.

суду про позбавлення права посідати певні посади або займатися певною діяльністю¹.

Слід зазначити, що в сучасних умовах споживчого ринку, крім традиційних, з'явилися нові форми надання послуг, продажу товарів споживачам, зокрема продаж товарів поштою (регулюється Правилами продажу товарів поштою², затвердженими наказом МЗЕЗторгу України, Державного комітету зв'язку України від 17 березня 1999 р. за № 153/48), продаж товарів на замовлення та на дому (регулюється Правилами продажу товарів на замовлення та на дому в покупців³, затвердженими наказом МЗЕЗторгу України від 29 березня 1999 р. за № 199), продаж товарів за зразками⁴ (регулюється Рекомендаціями про продаж товарів за зразками, затвердженими наказом Міністерства економіки України від 20 липня 2000 р. за № 152). Замовляючи послуги та товари безпосередньо з дому по телефону, поштою, за зразками, споживач звільняє себе від клопоту, пов'язаного з відвідуванням магазинів та доставленням товарів. Однак трапляються випадки, коли після виявлення фальсифікації купленого товару, дефекту в ньому або інших порушень прав покупця він також дізнається, що товар був проданий йому з підробленими документами чи взагалі без них, а номер телефону, за яким було здійснено замовлення, — квартирний, і там «ніхто нічого не знає». Тому існують вимоги, які ставляться до таких форм продажу.

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 1999 р.

² Див.: Правила продажи товаров почтой, утвержденные приказом МВЭСторга Украины и Государственного комитета связи Украины от 17 марта 1999 г. №153/48 // Правила торговли. Оптовая и розничная торговля (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 января 2001 года) – Х.: ООО «Конус», 2001.

³ Продаж товарів на замовлення – форма роздрібно́ї торгівлі товарами, за якою покупець здійснює попереднє їхнє замовлення безпосередньо в об'єкті торгівлі, або за допомогою торговельного агента, або за допомогою телефону, персонального комп'ютера, інших технічних засобів зв'язку та отримує товари в обумовленому місці та у вказаний час. Продаж товарів на дому – форма роздрібно́го продажу товарів уповноваженим представником суб'єкта господарювання на дому у покупця, за місцем його роботи, відпочинку тощо, як за попереднім запрошенням покупця, так і без такого (див.: Правила продажи товаров на заказ и на дому у покупателей, утвержденные приказом МВЭСторга Украины от 29 марта 1999 г. № 199 (п. 2) // Там само).

⁴ Продаж товарів за зразками – форма роздрібно́ї торгівлі товарами, згідно з якою покупець після попереднього ознайомлення самостійно чи за допомогою продавця обирає необхідні йому непродовольчі товари за встановленими в торговельному (демонстраційному) залі зразками, сплачує покупку та отримує товар згідно з обраними зразками (див.: Рекомендации по организации продажи товаров по образцам, утвержденные приказом Министерства экономики Украины от 20 июля 2000 г. № 152 (п. 2) // Там само).

Електронна торгівля стає дедалі більш популярною. «Електронна комерція» в юридичному значенні являє собою укладення на міжнародних і внутрішніх ринках в електронному вигляді низки підприємницьких угод¹. Тому необхідно постійно надавати виробникам і споживачам продукції доступ до нормативно-правової та торгової інформації².

Вчинення багатьох злочинів пов'язано з діями злочинця по приготуванню до його вчинення, а також з діями по приховуванню слідів. Так, злочинець заздалегідь виготовляє гірі, що не відповідають стандартам, наносить мітки на вимірювальні прилади, налагоджує автомати, придбає пакувальні матеріали, робить фальшиві документи, підробляє цінники у бік завищення цін, замінює етикетки іншими з вказівкою в них більш високої ціни, вказує у преїскуранті завищені тарифи на надання послуг і т. п., щоб полегшити вчинення злочину. Під час приготування до злочину злочинець також може заздалегідь обирати час, умови, засоби вчинення злочинних дій. Характер дій з підготовки до обману споживачів дозволяє визначити, якою мірою винний знає контингент постійних споживачів і чи має він досвід використання сприятливих ситуацій у межах робочого дня (характер освітлення, години пік тощо) для вчинення злочину. Такі підготовчі дії вказують на умисне вчинення злочину, на тих, хто причетний до нього.

До приховування злочину злочинці вдаються і після його вчинення: знищують документи, приховують речові докази, маскують сліди й об'єкти, фальсифікують об'єкти огляду. Дії з приховування злочину відображаються й у даванні неправдивих показань, схильності свідків

¹ Див.: *Свідчук І.* Правове забезпечення електронної торгівлі // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 10. – С. 35.

² В Україні прийнято Закон від 22 травня 2003 р. за № 851 «Про електронні документи та електронний документообіг». Згідно з ним електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа (ч. 1 ст. 5). Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Візуальною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання його змісту людиною (ч. 3, ч. 4 ст. 5) (див.: *Голос України.* – 2003 – 27 июня. – № 119. – С. 10–11).

В Україні також прийнято Закон від 22 травня 2003 р. за № 852-IV «Про електронний цифровий підпис». Згідно зі ст. 1 цього Закону електронний цифровий підпис – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа (див.: *Відомості Верховної Ради України.* – 2003. – № 36. – Ст. 276).

та інших осіб до утаювання правдивої інформації і т. д. Вивчення способів приховування злочину має велике значення для виявлення ознак самого злочину і швидкого та якісного його розкриття.

Вивчення матеріалів кримінальних справ про обман споживачів показує, що найчастіше для приховування злочину винні застосовують давання неправдивих показань (37,6% кримінальних справ); приховування речових доказів (23%); утаювання інформації (24,4%); схилення свідків та інших осіб до утаювання правдивої інформації (15%).

Місце вчинення злочину. Результати вивчення кримінальних справ показали, що найбільш часто злочини розглядуваної категорії вчиняються на ринках (47% кримінальних справ); підприємствах торгівлі (24%); підприємствах громадського харчування (15%); підприємствах побутового і комунального обслуговування населення (10%); в установах з надання транспортних послуг (4%).

Так, місцем вчинення обману споживачів є підприємства торгівлі (магазини, кіоски, палатки, оптові бази, склади, що здійснюють безпосередньо реалізацію товарів населенню, магазини-склади з продажу дрібнооптових партій товарів, приймальні пункти склотари та інші заклади торгівлі незалежно від форми власності на них, що продають товари населенню); підприємства громадського харчування (ресторани, кав'ярні, їдальні та інші заклади системи громадського харчування); підприємства побутового обслуговування населення і підприємства комунального господарства незалежно від форми власності на них (будинки побуту, майстерні з ремонту побутової техніки, взуття, одягу, годинників тощо), перукарні, хімчистки, лазні, ательє індивідуального пошиття одягу, взуття, підприємства, що надають громадянам аудиторські, юридичні, сервісні, транспортні послуги і т. д.); установи з надання медичного обслуговування, послуг у сфері зв'язку, установи освіти, культури, соціального забезпечення, ринки і под. Так, обман громадян при продажу їм товарів, купівлі товарів у них або при проведенні інших розрахунків може відбуватися й у скупних пунктах дорогоцінних металів, ломбардах, відділеннях Ощадного банку при продажу їм цінних паперів.

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 2 березня 1973 р. «Про судову практику в справах про обман покупців» роз'яснено, що коли підприємствами побутового обслуговування населення (будинками послуг, ательє, салонами тощо) проводиться продаж різних готових виробів або напівфабрикатів, тобто ними здійснюються функції торговельного підприємства, дії працівників цього підприємств, які обма-

нюють покупців при продажу готових виробів або напівфабрикатів, слід кваліфікувати як «обман покупців». Це ж стосується дій працівників заготівельних організацій, які обманюють покупців при продажу їм товарів, одержаних для реалізації населенню з метою стимулювання заготівель сировини та сільськогосподарських продуктів (п. 9)¹.

На практиці часто виникає питання про те, чи є місцем вчинення даного злочину приймальні пункти склотари. Вчені-криміналісти і практичні працівники по-різному підходять до вирішення цього питання. Слід зазначити, що приймальні пункти склотари будуть місцем вчинення обману споживачів лише в тому разі, якщо вони здійснюють зустрічний продаж товарів. Якщо ж такі пункти проводять розрахунки за прийняті товари, то вони місцем вчинення обману споживачів не є.

Не повною мірою можна погодитися з М. Й. Коржанським, який вважає, що обманом покупців називаються обмірювання, обважування, перевищення встановлених роздрібних цін або інший обман покупців у торговельних підприємствах громадського харчування, а обманом замовників — перевищення встановлених цін і тарифів на побутові і комунальні послуги, що надаються населенню, обраховування або інший обман замовників підприємствами побутового обслуговування населення і комунального господарства² з тієї причини, що зараз законодавець не конкретизує місце вчинення цього злочину. Обман споживачів може бути вчинено не лише в приміщеннях зазначених підприємств, а й під час проведення виїзної торгівлі, доставлення товарів за місцем проживання споживача або пересилання їх поштою. Стаття 225 КК України не конкретизує місце вчинення обману покупців і замовників, обмежуючись вказівкою на те, що злочин може бути вчинено під час реалізації товарів або надання послуг. Таким чином, це дозволяє притягувати за обман споживачів будь-яких осіб, що здійснюють продаж товарів або надають послуги, в тому числі здійснюють не зареєстровану в установленому порядку діяльність або вчиняють одиничні цивільно-правові правочини.

Слід враховувати той факт, що послуги населенню зараз фактично надаються не лише в сфері побутового обслуговування населення і

¹ Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про обман покупців» від 2.03. 1973 р. № 2 із змінами, внесеними постановами Пленуму від 25.01.74 р. № 3, від 11.07.75 р. №8, від 26.12.75 р. № 11, від 23.12.83 р. № 8, від 4.06.93 р. № 3 //Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973 – 2004): Офіційне видання / За заг. ред. Голови Верховного Суду України В. Маляренка. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», – 2004.

² Див.: Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – С. 383, 384.

комунального господарства, а й на тих підприємствах, де обслуговування є одним з напрямків їхньої діяльності.

Обман споживачів частіше відбувається в місті, ніж у сільській місцевості. За місцем проживання ті, що вчинили обман споживачів, розташувалися таким чином: ті, що проживають у місті, — 80%; у райцентрах і селищах міського типу — 17,5%; у сільській місцевості — 2,5%. Той факт, що серед тих, хто вчинив обман споживачів, порівняно незначний відсоток мешканців сільської місцевості, районних центрів і селищ міського типу, деякою мірою можна пояснити більш низьким розвитком сфери обслуговування в цих місцевостях, а відтак і меншою кількістю працюючих у ній осіб. Не можна не враховувати й те, що в сільській місцевості, як підтверджує практика, менш активно здійснюється профілактика розглядуваних злочинів.

Найчастіше обман споживачів вчиняється в денний час (78,2% кримінальних справ), хоча він має місце й у вечірні (14,8%), а також нічні години (7%). Час вчинення злочину в даному випадку пов'язаний з часом діяльності того або іншого підприємства, установи, а також активністю споживачів.

Обстановка вчинення обману споживачів. При вчиненні даного виду злочину у більшості випадків має місце самостійне створення особою обстановки, що сприяє досягненню злочинної мети.

Безумовно, вчиненню злочинів сприяють недоліки в економічному житті суспільства, проведенні інвентаризацій і ревізій на підприємствах, слабкий контроль або його відсутність на підприємствах, недоліки у функціонуванні сфери обслуговування споживачів, організації і керівництві підприємствами й організаціями сфери послуг, недоліки обліку, проблеми, пов'язані із добором і розстановкою кадрів, неузгодженість інтересів сфери послуг і виробництва, байдуже ставлення до фактів обману споживачів (для багатьох ці вчинки не є секретом), потурання подібним зловживанням тощо.

Наприклад, у випадку обману покупців продавцем Докучаєвського хлібокомбінату з використанням підробленої накладної, на якій через відсутність особи, що контролює штампи, був поставлений штамп, слідчим було винесене подання на директора хлібокомбінату про те, що даний злочин став можливим через неналежне виконання посадовими особами своїх службових обов'язків, відсутність контролю за обліком і зберіганням документів суворої звітності¹.

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 1996 р.

В іншому випадку причиною, що сприяла вчиненню обману покупців, було те, що дільничні інспектори міліції та працівники служб боротьби з економічною злочинністю, які обслуговують ринок, де було вчинено злочин, роботу з виявлення осіб, що вчиняють злочини у сфері економіки і ухиляються від виконання вироків суду, проводять не на належному рівні (згідно з поданням слідчого)¹.

Крім того, винний часто за допомогою прийомів переконання, реклами товару переконує придбати продукцію або доводить його дійсну якість. У цих випадках можливе пред'явлення для підтвердження підроблених документів, патентів.

Важливу роль при вчиненні злочину відіграє віктимна поведінка жертви, яка через свою неувважність, звички не вимагає преїскурантів, чеків. Має значення і матеріальний рівень життя населення, велика частина якого не в змозі придбати більш дорогий і якісний товар, а тому купує дешеву продукцію. Винний найчастіше для полегшення вчинення злочину використовує обстановку, в якій відбувається продаж товарів: черги, ажіотаж, велике скупчення людей; якщо ж це нічна торгівля, то він розраховує на послаблення життєвих функцій людини (послаблення зору, втома тощо). Винний враховує і вік споживача (дітей легше обдурити), і погодні умови, і ситуацію на ринку та ін.

Найбільше скарг споживачів надходить на недоброякісні комунальні послуги, фальсифіковані продовольчі товари і спиртні напої, сумнівної зарубіжної та вітчизняної якості дитячі речі. Здійснивши близько 40 000 перевірок суб'єктів господарювання, працівники Держстандарту нарахували майже 9 млн. грн. штрафних санкцій. 76% території держави ще не охоплено належною увагою комітетських служб захисту прав споживачів. Йдеться про віддалення від обласного центру міста і села, які, як правило, через об'єктивні причини випадають з поля зору нечисленного штату регіональних управлінь Держстандарту².

Аналіз судово-слідчої практики показує, що в 64% вивчених нами кримінальних справ обстановка, що сприяла вчиненню злочину, була створена злочинцем самостійно, у 36% випадків вона вже існувала на підприємстві, в установі.

Предметом злочинного посягання при обмані споживачів можуть бути товари, грошові кошти, різні вироби, що виготовляються і ремонтуються на замовлення громадян. Товари можуть бути промисловими,

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 2000 р.

² Див.: Самсоненко Л. На сторожі інтересів споживачів // Уряд. кур'єр. – 2002. – № 96 (2267). – 29 трав. – С. 4.

харчовими, лікарськими засобами. Це можуть бути алкогольні напої, тютюнові вироби, аудіовізуальна продукція, фонограми, транспортні засоби, автозапчастини, облігації, акції, інші цінні папери, дорогоцінні метали (брухт, вироби), дорогоцінні, напівкоштовні каміння (вироби), предмети мистецтва, одяг, дитячі речі, приналежності, побутова аудіо-, відео- та інша техніка, комп'ютери і комплектуючі, офісне устаткування, іграшки, знаряддя праці, продукти харчування, кондитерські, бакалійні вироби, пально-мастильні матеріали, будівельні матеріали тощо.

Узагальнення кримінальних справ розглядуваної категорії свідчить про те, що найбільш характерними предметами злочинного посягання є продукти харчування, кондитерські і бакалійні вироби (близько 45% випадків), алкогольні напої (18%); тютюнові вироби (14%), товари народного споживання (13%), грошові кошти (6%), одяг (4%).

Особа злочинця. Вивчення особи злочинця (злочинців), що вчинив (учинили) обман споживачів, дозволяє встановити комплекс типових рис, які його характеризують. Більшість злочинців застосовують вплив на людей і вміння переконувати. До особистих якостей винних належать хитрість, облудність, уміння привабити до себе оточуючих, прагнення до накопичення. Це особи, що певною мірою обізнані з психологією людей, мають добру спостережливість і швидку реакцію на обстановку, що змінюється, обирають відповідну манеру поведінки з певним колом людей, знають прийоми і тонкощі в учиненні обману. Винна особа умисно вчиняє злочинні дії. Як правило, обман споживачів учиняється з корисливим мотивом, хоча мотиви можуть бути й іншими. Обман споживачів може вчинятися з метою виконати план товарообігу, план надання послуг, одержати економію, покрити збитки, поліпшити показники роботи. Це може бути небажання конкретних виконавців робіт виконувати замовлення в повному обсязі, визначеному в замовленні і повністю оплаченому. Так, реалізатор, яка вчинила обман споживачів, при допиті пояснила, що вчинила це з метою покрити нестачу, оскільки напередодні в неї було викрадено частину товару¹. На практиці трапляються випадки, коли в основі дій особи лежать декілька мотивів.

Що стосується службового становища осіб, які вчинили обман покупців, то ними є особи, що здійснюють розрахунки з покупцями чи їх обслуговування на підприємствах торгівлі або громадського харчу-

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 2000 р.

вання. Це насамперед особи, що перебувають у трудових відносинах з відповідними підприємствами, до функцій яких входить безпосереднє обслуговування покупців або проведення з ними розрахунків (продавці, касири, офіціанти, кіоскери, фасувальники товарів та ін.). Злочинцями по даному виду злочинів можуть бути й інші особи, що реалізують товари в підприємствах торгівлі або громадського харчування. Це можуть бути особи, що вчиняють подібні дії за дорученням або на прохання службової особи відповідного підприємства, тобто ті, які не перебувають у трудових правовідносинах з підприємством. Так, особами, що вчинили злочинні дії по даній категорії злочинів, можуть бути вантажники і прибиральниці, яким з різних причин доручалося безпосереднє обслуговування покупців.

Іноді працівники підприємств торгівлі і громадського харчування, до функцій яких не входить безпосереднє обслуговування покупців, на прохання останніх або за власною ініціативою обслуговують їх, обманюючи при цьому. Такими, що вчинили даний злочин, визнаватимуться також особи, що взагалі не перебувають у трудових правовідносинах з підприємством торгівлі або громадського харчування: родичі, знайомі працівників підприємства.

Вчиняти злочинні дії можуть і службові особи підприємств торгівлі або громадського харчування, якщо вони безпосередньо здійснюють обслуговування населення або дають підлеглим розпорядження, виконання яких створює обман покупців за умови, що підлегли не знають про це, що ними вчиняється обман покупців.

Обман покупців можуть вчиняти особи, що займаються зареєстрованою підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, а також реалізатори, що перебувають у трудових правовідносинах, які вчиняють обман покупців у спеціально обладнаних для торгівлі приміщеннях.

Що стосується обману замовників, то вчинити його можуть не лише працівники побутових підприємств і підприємств комунального господарства, що виконують певні роботи на замовлення громадян, а й особи, що ведуть розрахунки при оплаті замовлення. Ними можуть бути як штатні працівники підприємств, так і особи, що виконують для побутових підприємств і підприємств комунального господарства певні роботи за договором цивільно-правового характеру, а також інші особи, які від імені таких підприємств обслуговують замовників. Це можуть бути і службові особи, що безпосередньо здійснюють обслуговування замовників або дають підлеглим вказівки щодо виконання

дій, які створюють обман замовників, за умови, коли підлеглі не знають, що ними вчиняється обман замовників.

Відповідно до преамбули Закону України від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів» продавцем є підприємство, установа, організація або громадянин-підприємець, які реалізують товари за договором купівлі-продажу, а виконавцем — підприємство, установа, організація чи громадянин-підприємець, які виконують роботи або надають послуги. Тобто, до продавців чи виготівників слід зараховувати будь-які підприємства, організації, установи (громадян-підприємців), у тому числі ті, для яких торговельна діяльність або та чи інша діяльність з надання побутових послуг є не професійною, а має разовий або нерегулярний характер.

Даний вид злочину може бути вчинено й групою осіб, наприклад, коли службова особа підприємства дає розпорядження підлеглим з метою обману споживачів, а підлеглі вчиняють його й усвідомлюють, що ними вчиняється обман, або коли службова особа не лише віддає незаконне розпорядження про обман споживачів, а й сама вчиняє злочинні дії. Злочинні дії можуть вчинятися декількома особами, що не є службовими.

Може мати місце наявність угоди про спільне вчинення обману споживачів двох або більше осіб до початку обмірювання чи обважування, обраховування чи перевищення встановлених роздрібних цін, а також тарифів на комунальні послуги, що надаються населенню, або іншого обману споживачів. Нерідко при обмані споживачів за попередньою змовою групою осіб має місце розподіл ролей, внаслідок якого одні учасники групи безпосередньо обманюють споживачів, а інші — сприяють цьому, наприклад пристосовують до ваговимірвальних приладів різні пристрої, підроблюють документи тощо. Особа, яка вчинила обман споживачів, може бути раніше засудженою за обман покупців чи замовників або за інші корисливі злочини.

Найчастіше обман споживачів вчиняють жінки. Це пов'язано з характером роботи. Вчинення жінками злочинів багато в чому пояснюється їхніми трудовими ролями. Надзвичайно висока концентрація жіночої робочої сили зберігається в торгівлі, громадському харчуванні, освіті, охороні здоров'я. Хоча жінки все ще переважають серед працівників та службовців у таких галузях економіки, як охорона здоров'я (82%), торгівля (76,6%), освіта (75,2%), культура (70,2%), фінансування, кредитування, страхування, забезпечення (73,9%), вони обіймають там далеко не керівні посади¹.

¹ Див.: Лібанова Е., Макарова О. Економічне становище жінок в Україні // Економіка, фінанси, право. – 1999. – № 3. – С. 3–7.

Відбувається процес «омолодження» особи злочинця. Це пояснюється тим, що саме в більш молодому віці вирішуються найважливіші життєві питання, відбувається процес становлення особистості, обираються професії тощо. У молоді з'являється бажання швидкого збагачення. До того ж їй притаманний конформізм, а тому їх легко втягнути у злочинну діяльність.

Останнім часом можна спостерігати наявність зв'язку осіб, винних у вчиненні обману споживачів, з корумпованими співробітниками державних, у тому числі правоохоронних, органів. Це ситуації, коли підприємці змушені платити певну суму адміністрації ринку, працівникам податкової міліції і навіть працівникам відділів боротьби з економічною злочинністю, щоб останні лояльно ставилися до них і «прикривали» у різних випадках. Ця обставина дає злочинцям можливість безперешкодно вчиняти низку злочинів, в разі затримання впливати на слідчі органи.

Безумовно, в торгівлі важливу роль відіграє вміння продавця психологічно вірно побудувати стосунки з потенційними покупцями. Існують декілька варіантів таких стосунків. Серед них — вміння побудувати усну пропозицію клієнту відносно вигоди, яку він матиме в результаті користування товаром; надання покупцеві максимуму інформації про товар; підвищення поінформованості продавця про товар; надання покупцеві позитивної інформації про фірму продавця і виробника; лаконічність аргументів для привернення уваги до товару; остаточне оформлення рішення про покупку, не відкладаючи це на подальший час; контрольована пауза у вирішенні питання про покупку; завершення пропозиції заздалегідь запланованою поступкою або пропозиція ціни «із запасом»; ведення переговорів із пропозицією принципової згоди партнера (психологічна хитрість); перетворення заперечення на запитання; додавання товару вигідності в момент сумнівів покупця; безперервність аргументації в момент сумнівів покупця; використання позитивних словесних зворотів при формулюванні пропозиції тощо¹. Ці ж прийоми продавці найчастіше використовують і для обману споживачів при продажу товару, тільки надають фальсифіковані документи, неправдиву інформацію про якість товару, використовують психологічні прийоми для продажу неякісного товару. Аналіз судово-слідчої практики показав, що в 98% випадків між злочинцем і потерпілим раніше були відсутні які-небудь стосунки, і лише в 2%

¹ Див.: Дайновский Ю. Приемы коммерческой психологии (варианты взаимоотношений «продавец – покупатель») // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 2. – С. 49 – 51.

випадків вони були раніше знайомі (постійні покупці). Американський бізнесмен Х. Маккей слушно зазначив: «Якщо ви знаєте свого клієнта, це означає, що ви знаєте, чого він хоче. Можливо, йому потрібна ваша продукція, а можливо, й дещо інше: сприйняття його як особистості, повага, гарантії, турбота, надання послуги, зміцнення в ньому почуття власної гідності, дружба, допомога»¹.

Результати проведеного нами анкетування слідчих та оперативних працівників відділів по боротьбі з економічною злочинністю щодо особи злочинця по розглядуваних злочинах показали таке. Найчастіше злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, вчиняються: 1) одноособово — 97% опитуваних, групою осіб — 3%; 2) уперше — 12,8 %, неодноразово — 87,2%; 3) дорослими злочинцями — 91,8%, неповнолітніми — 8,2%; 4) чоловіками — 24%, жінками — 76%; 5) особами, до функцій яких входить виконання певних дій, — 85,7%, особами, до функцій яких не входить виконання певних дій, — 14,3%; 6) службовою особою — 18%, неслужбовою особою — 82%; 7) із заздалегідь обдуманим умислом — 91%, з умислом, що виник раптово, — 8,5%.

Узагальнення кримінальних справ досліджуваної категорії засвідчило, що характерними є дані про вік осіб, що вчинили ці злочини: 30 років і більше — 56,5% вивчених кримінальних справ; 18–24 роки — 22%; 25–29 років — 21%; 14–17 років — 0,5%. Звертає на себе увагу та обставина, що з числа тих, хто вчинив подібні злочини, 80% склали жінки і лише 20% — чоловіки, що пов'язано з характером діяльності. Істотно доповнюють характеристику осіб, що вчинили дані діяння, відомості про їхній освітній рівень: 8–9 класів — 18%; 10–11 класів — 39,5%; середня освіта — 14,5%; середня спеціальна — 20,5%; вища — 7,5%. Таким чином, здебільшого злочинцями є люди, що мають середню або незакінчену середню освіту. Серед осіб, що вчинили цей злочин, є люди з вищою, незакінченою вищою освітою, але які працюють не за фахом. Наявність осіб з вищою, незакінченою вищою, середньою фаховою освітою серед викритих в обмані заслуговує на особливу увагу.

Майже 90% осіб, що вчинили обман споживачів, мали сім'ї, що додає цьому факту негативного характеру впливу на формування правосвідомості членів сім'ї в умовах внутрішньосімейних стосунків. Серед споживачів, що вчинили обман, 80% склали неслужбові особи. При цьому велика їхня частина — це продавці магазинів, реалізатори

¹ Цит. за: *Борохов Э.* Энциклопедия афоризмов: В мире мудрых мыслей. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 220.

на ринках, офіціанти в кав'ярнях, таксисти, провідники потягів, працівники перукарень, ательє, ремонтних майстерень. Індивідуальні якості людини завжди визначають механізм її поведінки, в тому числі протиправної. Особа злочинця характеризується насамперед корисливою спрямованістю, що визначає мотиви і мету поведінки винних. У переважній більшості випадків (майже 60%) мотивом вчинення даного злочину є користь. Близько 37% винних вчинили цей злочин через матеріальні ускладнення у сім'ї, невиклату або несвоєчасну виплату заробітної плати. Зовсім незначна частина винних (3%) пояснила свої дії тим, що виникла необхідність покрити нестачу. Додатковим аргументом, що підтверджує корисливу спрямованість особи злочинця, є і той факт, що значна частина винних в обмані споживачів з числа раніше засуджених (близько 15%) засуджені в минулому за корисливі злочини — розкрадання державного і колективного майна, крадіжку, грабіж або обман споживачів (що говорить про систематичність вчинення даного злочину). 1% цих злочинів було вчинено групою осіб, їхня велика частина вчиняється одноособово.

Аналіз судово-слідчої практики свідчить про те, що обмани споживачів в основному вчиняються громадянами України, жінками. Значна їхня кількість вчиняється одноособово особами віком 30 і більше років. Що стосується службового становища злочинців, то в основному це рядові працівники, службовці. Злочинів, учинених у стані алкогольного сп'яніння, лише незначна кількість¹.

Що стосується *особи потерпілого*, то дані про неї посідають важливе місце в криміналістичній характеристиці обману споживачів. Існує певний зв'язок між особливостями особи потерпілого й особою злочинця, у зв'язку з чим спостерігаються певна вибірковість з боку злочинця, вибір ним способу вчинення злочину тощо.

Потерпілими при обмані споживачів є як фізичні особи, так і підприємці без створення юридичної особи. Обману найчастіше піддається частина населення, яку через її фізичні, вікові дані легше всього обдурити: особи літнього віку, підлітки, особи, що перебувають у стані алкогольного сп'яніння. К. Бунш відмічав: «Легше обманути натовп, ніж одну людину»², що відповідає дійсності. Найчастіше споживачі неуважні, байдужі до фактів обману, не звертають уваги на наявність необхідної інформації на упаковці товарів і продуктів, у супровідній документації, не беруть чеків, де повинна бути чітко зазначена сплече-

¹ Див.: Статистичні дані Міністерства юстиції України за 1993–1998 роки.

² Цит. за: *Борохов Э.* Энциклопедия афоризмов: В мире мудрых мыслей. – С. 324.

на сума, не знають прав і обов'язків продавця і покупця, не звертають уваги на відповідність названої продавцем ціни тій, що зафіксована в ціннику або прейскуранті.

Так, продавець, що вчинила обман покупця, пояснила, що зробила це умисно, скориставшись неуважністю покупця і тим, що він був пристойно одягнений, а також мав велику суму грошей в руках¹. Дані узагальнення кримінальних справ розглядуваної категорії показують, що найчастіше потерпілими від обману споживачів виступають чоловіки (близько 68% випадків). Це можна пояснити специфікою соціальних ролей, виконуваних ними в суспільстві (чоловіки рідше роблять покупки або замовлення, мають менше досвіду у цій сфері, а тому їх легше обманути). У більшості випадків вік потерпілого за даними справами становить від 20 до 45 років (близько 73%). Меншу частину складають неповнолітні і люди літнього віку. Це пов'язано з тим, що основна маса споживачів — це активне населення 20–45 років. Потерпілими в цьому випадку найчастіше є особи з середнім достатком (близько 87% кримінальних справ).

Кожен злочин викликає зміни в навколишньому середовищі, тобто залишає певні *сліди*. Кожному виду злочину притаманна сукупність слідів, що характеризує й індивідуалізує його.

На більш глибоке вивчення заслуговують, зокрема, моделі інформації, що відображають специфіку слідів злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів. Так, Г. А. Матусовський по економічних злочинах виділяв поняття їх наслідків та визначав два їх напрямки: 1) особливості шкоди, заподіяної злочином; 2) особливості процесу слідоутворення та самих слідів злочину (в широкому сенсі), тобто включаючи *сліди матеріальні* — будь-які зміни в матеріальній обстановці та *сліди ідеальні* — обставини, відображені в пам'яті певних осіб².

В. О. Дубровін і С. П. Голуб'ятников виділили умовні поняття звітних та аналітичних економічних слідів злочину. При цьому під звітними економічними слідами розуміються викликані подією злочину зміни таких економічних показників, які містяться у готовому вигляді в матеріалах періодичної звітності підприємств та їх підрозділів. До аналітичних економічних слідів злочинів належать зміни показників, виявлених чи обчислених за допомогою спеціально проведеного аналізу облікових та звітних даних підприємств. Уведення таких по-

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 1999 р.

² Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. — С. 111–112, 114, 115.

нять, зазначають автори, необхідно також для обмеження змін економічних показників від інших слідів, об'єктивно існуючих у системах економічної інформації, які можуть бути визначені як облікові невідповідності (наприклад, ознаки інтелектуального підроблення у вигляді суперечностей у змісті окремого документа, його різних примірників чи різних, але взаємопов'язаних документів). У деяких ситуаціях можуть створюватися одночасно обидва види слідів. Можливі ситуації, коли економічні сліди виявити не вдається¹.

А. К. Куліков відмітив, що тільки комплексне вивчення всього механізму відображення дозволить визначити специфічні риси злочинів, що проявляються чи не проявляються у звітності. Він же (щоправда, відносно розкрадань) зазначав, що для незамаскованих способів учинення розкрадань характерним буде однозначність відображення їх прояву в звітній інформації (її зміст відповідає характеру та ступеню негативного впливу злочинів на економіку конкретного злочину). Автор слушно відзначив, що процес відображення характеризується специфічними закономірностями, дослідження яких має важливе значення для розроблення методик діагностики та виявлення злочинів².

Усі зазначені автори визначають складність механізму інформаційних процесів по злочинах у сфері економіки. Ця позиція, однак, потребує подальшого розвитку. Цікавим у цьому плані є підхід М. Н. Умарова, який зауважує, що в економічних злочинах перетворенням піддаються перш за все процеси: документопотоки, документооблік, технології, організаційно-управлінські рішення та ін. Сліди як речове утворення в усіх цих випадках не існують, хоча вони реальні, та саме за ними виявляються та розкриваються усі види та типи економічних злочинів. Сліди як речове утворення становлять меншість перетворень та, по суті, є допоміжними³.

Слідова інформація про зміст виконання індивідом злочинних дій та інформація про способи їх виконання дає змогу судити не тільки про спрямованість, черговість дій, а й про загальний, професійний рівень їх автора, ступінь його злочинної досвідченості, умови, що

¹ Див.: Дубровин В. А., Голубятников С. П. Использование экономического анализа при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 50.

² Див.: Куликов А. К. О закономерностях отображения хищений в экономических показателях предприятий // Профилактика и расследование посягательств на социалистическую собственность. Труды Горьковской высшей школы МВД СССР. – Горький, 1976. – Вып. 5. – С. 116, 117, 125.

³ Див.: Умаров М. Н. Криминалистическая теория слеодообразования и применение ее выводов в практике раскрытия экономических преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – Ижевск, 2001. – С. 17.

спеціально створюються індивідом та сприяють виконанню дій, які реалізують мету злочинної діяльності¹.

Всі наведені позиції мають місце і при вчиненні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, безумовно, набуваючи своїх, специфічних рис.

Отже, як речові утворення слідами під час обману споживачів є різні пристосування вимірювальних приладів для обману споживачів (нанесені штрихи, позначки на них), гумові прокладки, металеві предмети та ін., що підкладаються під чашки ваг, пошкодження фабричних упаковок, фальсифіковані гіри тощо. У більшості випадків сліди злочинної діяльності при обмані споживачів зберігаються в документах, що використовуються для обману. Вони найчастіше містять важливі відомості для розслідування злочину. Це можуть бути фінансові, бухгалтерські, облікові, технологічні документи, електронні документи, ярлики цін, прейскуранти цін, касові чеки, контрольні касові стрічки тощо. При розслідуванні доцільно зіставляти зміст декількох документів з метою виявлення суперечностей в них.

Результати узагальнення кримінальних справ по даній категорії злочинів показують таке: основними слідами, що свідчать про вчинення обману споживачів, є гумові прокладки, металеві предмети, фальсифіковані гіри, тобто засоби, необхідні для вчинення обману (47,8% вивчених кримінальних справ), документи, необхідні для вчинення злочину (52,2%).

Отже, більшість слідів за розглядуваною категорією злочинів становлять документи, що відображають правдиві факти, чи фальсифіковані. Перетворенням піддаються документопотоки, документооблік, управлінські рішення тощо. Сліди як речові утворення за злочинами, пов'язаними з порушенням прав споживачів, зустрічаються хоча і менше, але все ж таки становлять значний відсоток серед усіх різновидів слідів за даною категорією. Можливі ситуації, коли матеріальні сліди щодо злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, виявити не вдається (вони не відображаються в документах, даних обліку тощо і не виступають як речові утворення). Яскравим прикладом цього є обман замовників: при наданні послуг транспорту (таксі) чи наданні інших послуг. У подібних випадках документи, що регулюють процес надання послуг, є цілком законними, не містять порушень; факт обману замовника або документально ніде не відображається, або ві-

¹ Див.: Умаров М. Н. Криминалистическая теория слеодообразования и применение ее выводов в практике раскрытия экономических преступлений. – С. 26.

дображається так, що все виглядає законно. У цьому плані важливим є виявлення ідеальних слідів злочину.

Криміналістична характеристика випуску або реалізації недоброякісної продукції (ст. 227 КК України)

Одним із засобів захисту прав споживачів є норма, передбачена ст. 227 КК України «Випуск або реалізація недоброякісної продукції». Ця норма була передбачена й у КК України 1961 р., але в КК України 2001 р. стаття зазнала змін. Зараз вона складається лише з однієї частини, скасовано адміністративну преюдицію за дії, передбачені розглядуваною нормою. Крім того, немає конкретизації щодо особи, яка вчинила подібні діяння (у ст. 147 КК України, що діяв раніше, це була особа, відповідальна за подібні дії), розкрито питання про визнання розміру випущеної на товарний ринок або реалізованої іншим способом недоброякісної продукції великим (це розміри, що перевищують 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), а також виключено кваліфікуючу ознаку цих дій: заподіяння шкоди здоров'ю споживачів або їх смерть.

Способом вчинення даного виду злочину є реалізація споживачам недоброякісної продукції. Безпосередньо в ст. 227 КК України названо й один з видів реалізації: випуск на товарний ринок недоброякісної продукції.

Реалізація продукції означає комплекс заходів, здійснюваних виробником продукції або торговельним посередником для продажу чи передачі на інших умовах продукції споживачам. Основним видом реалізації продукції в сучасних умовах є її продаж. Іншими видами реалізації можуть бути обмін (бартер), постачання в рахунок виконання держзамовлення та ін. Це може бути як оптова, так і роздрібна реалізація продукції.

Випуск на товарний ринок — це передача виробником і торговельними посередниками продукції для реалізації. Це може бути здавання продукції в оренду (лізинг, прокат), передача її торговельному посереднику, комісіонеру для подальшого продажу, повернення продукції споживачеві після її ремонту та ін.

Виробником продукції є підприємство, установа, організація або громадянин-підприємець, що виготовляють продукцію. Торговельними посередниками можуть бути оптові бази, склади, торговельні підприємства та ін.

Товарний ринок — це ринок, на якому пропонуються засоби виробництва або споживчі товари¹. Такі ринки можуть охоплювати будь-який конкретний товар або його групу; можуть бути пов'язані між собою ознаками виробничого характеру або призначені для задоволення однієї і тієї ж самої потреби (наприклад, ринок нафти, комп'ютерів, вовняних тканин, будівельних матеріалів). Вони можуть виділятися і за принципом галузевої приналежності певного товару (наприклад, ринок машинобудівної, паперової, сільськогосподарської та іншої продукції).

Способом готування до вчинення даного виду злочину є підготування необхідних документів, повідомлення певних осіб (знайомих, родичів), виготовлення недоброякісної продукції з метою її подальшої реалізації.

Зі способом вчинення злочину тісно пов'язаний і спосіб його приховування. Способом приховування може бути: утаювання інформації; підкуп свідків; знищення слідів на місці злочину, доказової інформації; фальсифікація інформації; завідомо неправдиві показання; створення фальшивих слідів; переадресування недоброякісної продукції іншому споживачеві, виправлення дефектів або перероблення недоброякісної продукції з її подальшою реалізацією; знищення документів і складання нових, які свідчать про відповідність продукції необхідним вимогам.

Так, працівники управління по боротьбі з незаконним обігом товарів на території Київського холодокомбінату № 3 виявили 8 тонн індичого фаршу. При перевірці правомірності зберігання товару було з'ясовано, що фарш належав одному з приватних підприємств. Власники підприємства надали документи про придбання товару, його походження та якість. Подальша перевірка дала несподівані результати: документи на товар, у тому числі ветеринарне свідоцтво, були сфальсифіковані².

На Хмельниччині затримано автомобіль, що перевозив понад 36 тис. пляшок горілки виробництва одного з ТОВ Одеси. Наклеєні на них марки акцизного збору не відповідали нормам встановленого зразка. Горілку вилучено, порушено кримінальну справу. За фактом випуску та реалізації великої партії недоброякісної продукції (понад 95 тис. літрів горілчаних настоек на 1,3 млн. грн.) порушено кримінальну справу стосовно посадових осіб одного з ВАТ Харківської області³.

¹ Див.: *Золотогоров В. Г.* Энциклопедический словарь по экономике. — Мн: Польмя, 1997. — С. 387.

² Див.: *Копаниця О.* Небезпечний фарш // Человек и закон. — 2001. — № 9–10. — С. 25.

³ Див.: *Валерко В.* Поєдинок з горілчаними фальсифікатами // Міліція України. — 2004. — № 2. — С. 6.

На запитання до представників вітчизняних підприємств, який відсоток їхньої продукції, що продається в Україні, є підробленим, 50% респондентів відповіли, що менше 10%; 13% зазначили, що більше 10%; 18% відповіли, що понад 25% їхньої продукції, яка продається на ринку, є підробленою. Підроблення продукції є більш великою проблемою для міжнародних компаній, ніж для вітчизняних: 40% опитаних міжнародних компаній зазначили, що 10% і більше їхньої продукції підробляється, тоді як лише 20% українських компаній повідомили про підроблення своїх товарів. 9 з 10 міжнародних компаній заявили про підроблення своєї продукції, у той час як 2 з 3 вітчизняних компаній мають таку ж проблему. І лише 20% опитаних компаній відповіли, що їм невідома проблема підроблення їхньої продукції¹.

Місце вчинення цього злочину — підприємства, установи, організації, що випускають чи реалізують продукцію, товарний ринок. Встановити місце випуску або реалізації недоброякісної продукції у сучасних умовах стає все складніше, оскільки не завжди відомі підприємство, що випустило або реалізувало продукцію, і місце його знаходження, оскільки великий відсоток серед виготовлення продукції, яка реалізується на вітчизняному ринку, становить виготовлення її у підпільних цехах, на підпільних підприємствах, з використанням сфальсифікованої документації. Все це ускладнює роботу працівників правоохоронних органів з виявлення подібних злочинів та вимагає від них більш налагодженої діяльності, професіоналізму та взаємодії між собою.

Прикладом такої реалізації недоброякісної продукції є випадок з продажем м'ясних консервів. У торговельній мережі з'явилися м'ясні консерви «Свинина кусками» вищого сорту, як було зазначено на етикетці, Ковельського м'ясокомбінату. Але при вивченні етикетки та банки було виявлено низку сумнівних відомостей, а то й просто граматичних помилок. Так, у слові «м'ясокомбінат» замість першої букви впадає в очі латинська «т», яка дуже нагадує українську «т» у прописному варіанті. Та й слово «куски» є досить далеким від української мови. Були відсутні дані про технічні умови виробництва, звичний для всіх ДСТ, повний перелік передбачених рецептурою складових. За вітчизняними стандартами неприпустимим є зовнішнє штампування на металевих банках. Директор Ковельського м'ясокомбінату пояснив, що подібну продукцію це підприємство ніколи не випускало, на ньому взагалі відсутнє консервне виробництво. Наведемо деякі витяги з актів перевірок: «консерви у вигляді суцільної маси від світло-рожевого до

¹ Див.: *Акимова Г.* Підроблені товари коштують інвесторам 1 млрд. збитків щороку // *Закон і бізнес.* – 2000. – № 26 (448). – 24–30 черв. – С. 7.

сірого, коричневого кольору, виявлено шматочки щетини білого й чорного кольорів, занижено масову частку м'яса та жиру». Крім того, зазначеного на банці стандарту маси нетто 425 г в Україні не існує. Вітчизняні підприємства випускають м'ясні консерви по 325, 340, 525 та 540 г.¹ У 2001 р. припинено діяльність 543 підприємств, що займалися виробництвом контрафактної та фальсифікованої продукції. У правопорушників вилучено товарів на суму близько 35 млн. грн.²

Якщо випуск недоброякісної продукції було допущено через недоліки в контролі за діяльністю підприємства, недоліки у виробничому, технологічному процесі, халатність, недбалість працівників, але без використання підпільних виробництв, фальсифікованих документів, то відомості про місце виготовлення такої продукції встановлюються за договорами, укладеними між постачальником і споживачем, за технічним паспортом, ярликом, інструкцією та іншими документами, де вказується підприємство, яке виготовило певні вироби.

Часом вчинення розглядуваного виду злочину може бути будь-який час доби: продукція може бути реалізована як у денний, так і у вечірній, нічний час доби. Знання певних проміжків часу дає можливість зібрати необхідні докази. Недоброякісна продукція може випускатися систематично. Такий випуск продукції охоплюється більш-менш тривалим проміжком часу (декада, місяць, квартал, півріччя, рік і т. д.). Найчастіше випуск чи реалізація недоброякісної продукції вчиняється в нічні та вечірні години (70% вивчених кримінальних справ). Це зумовлено тим, що, як правило, випуск такої продукції, особливо коли це пов'язано з використанням фальсифікованих документів, підпільних виробництв, потребує певної конспіративності. Злочинці у подібних випадках намагаються досягти того, щоб якнайбільше зробити свою злочинну діяльність непомітною та залишити якнайменше слідів такої діяльності. Час вчинення злочину в даному випадку пов'язаний ще й з часом діяльності того чи іншого підприємства, а також з активністю споживачів. Нині активізувалася нічна торгівля, створено кіоски, магазини, аптеки та ін., які працюють цілодобово. Дуже розвинута така торгівля на привокзальних площах, безпосередньо у приміщеннях вокзалів, що успішно використовують злочинці для реалізації фальсифікованої продукції сумнівного виробництва.

¹ Див.: *Медуниця Ю.* Замість м'яса – щетина. І не тільки // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 20 (1947). – С. 5.

² Див.: *Валерко В.* «Леонід Скалозуб: “Проблему фальсифікованої горілки можна вирішити, але тільки за умови вдосконалення чинного законодавства...”» // Міліція України. – 2001. – № 8. – С. 9.

Розглядаючи *обстановку вчинення* даного виду злочину, слід зазначити, що насамперед його вчиненню сприяють недоліки в проведенні контролю за діяльністю підприємств або його відсутність, погурання подібним порушенням, відсутність чіткого режиму виробничого процесу, порушення технології виробництва, недостатня професійна підготовка працівників, незадовільний стан виробничих потужностей, приміщень тощо.

Обставинами, що сприяють вчиненню розглядуваного виду злочину також є: менший обсяг випуску вітчизняних товарів, ніж товарів імпортного виробництва, неконтрольоване ввезення неякісних імпортних товарів, недостатня купівельна спроможність значної частини населення, недоліки в рівні організації, технічного оснащення.

Предметом злочинного посягання є: 1) недоброякісна продукція і товари; 2) некомплектна продукція і товари. Деякі автори вважають, що предметом випуску і реалізації недоброякісної продукції не є роботи і послуги¹, що, на нашу думку, не можна визнати вірним, оскільки продукція містить у собі і роботи, і послуги. Зокрема, у стандарті ISO «Системи управління якістю. Основні положення та словник» (прим. 1 до п. 3.4.2)² пояснено, що існують чотири узагальнені категорії продукції: послуги, інтелектуальна продукція (наприклад, комп'ютерна програма, словник), технічні засоби (наприклад, механічна частина двигуна), перероблені матеріали (наприклад, мастило), тобто існує матеріальна і нематеріальна продукція. Тому роботи і послуги також є предметом злочинного посягання при вчиненні зазначеного злочину.

Недоброякісну продукцію визначають як продукцію чи товари, які через свої недоліки не можуть бути використані за призначенням взагалі або без істотного перероблення, а також продукцію (товар), виготовлену з відхиленням від належно встановлених національних та регіональних стандартів, технічних умов чи інших стандартів, запроваджених як обов'язкові відповідними технічними регламентами або іншими нормативно-правовими актами, незалежно від того, чи може така продукція бути використана за призначенням³.

Некомплектну продукцію визначають як продукцію (товар), в якій відсутні обов'язкові окремі деталі, вузли, інші частини чи додатки до

¹ Див.: Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини в сфері підприємництва. – С. 569.

² Див.: Системи управління якістю. Основні положення та словник (ISO 9000: 2000, IDT), ДСТУ ISO 9000 – 2001 (видано ISO в 2000 р.): видання офіційне (чинний від 2001 – 10 – 01). – К., 2001.

³ Див.: Ришелюк А. М. Коментарій до ст. 227 КК України: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – С. 605.

неї, без яких продукція не може бути використана за призначенням взагалі, або в повному обсязі, або в її використанні виникають труднощі, яких звичайно не існує при використанні аналогічної продукції в повному комплекті¹.

На думку М. О. Сенчика, недоброякісним (а також нестандартним і некомплектним) слід визнавати товар нижче низького сорту, який не відповідає якісним, уніфікаційним вимогам (чи вимогам про комплектність), що містяться в стандартах, технічних умовах або інших нормативах, та який має дефекти, що виключають чи істотно погіршують можливість використання його за призначенням².

Вважаємо, що недоброякісна продукція — це така продукція, яка не відповідає встановленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам.

Некомплектна продукція, на нашу думку, — це продукція без обов'язкових окремих вузлів, деталей і пристосувань, агрегатів, чи без інструкції по експлуатації, технічного описання, внаслідок чого вона або взагалі не може бути використана за призначенням, або її використання ускладнюється. Некомплектна продукція є також недоброякісною.

Продукція повинна відповідати встановленим для неї нормам, стандартам, технічним умовам та іншим нормативним документам, правилам. Відповідно до ч.1 ст. 11 Закону України від 17 травня 2001 р. за № 2413 — III «Про стандартизацію» нормативні документи із стандартизації залежно від рівня суб'єкта стандартизації, який приймає чи схвалює стандарти, поділяються на:

а) національні стандарти, кодекси ustalеної практики та класифікатори, прийняті чи схвалені центральним органом виконавчої влади в сфері стандартизації, видані ним каталоги та реєстри загальнодержавного застосування;

б) стандарти, кодекси ustalеної практики та технічні умови, прийняті чи схвалені іншими суб'єктами, що займаються стандартизацією.

Так, з метою виявлення недоброякісної та фальсифікованої продукції Головним київським міським управлінням у справах захисту прав споживачів перевірено більш як тисячу підприємств торгівлі, що реалізують алкогольні напої. Проінспектовано близько 300 тис. літрів горілчаних виробів на суму майже 4 млн. грн. Більше половини перевіреної продукції забраковано і знято з реалізації через відсутність

¹ Див.: *Ришелюк А. М.* Коментарій до ст. 227 КК України: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. — С. 605.

² Див.: *Сенчик Н. А.* Расследование и предупреждение преступлений в торговле: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 и 12. 00. 08. — К., 1973. — С. 9.

документів про якість та безпеку, інформації про товар, закінчення строку придатності, невідповідність вимогам нормативних документів за фізико-хімічними та органолептичними показниками. Для проведення лабораторних досліджень було відібрано понад 400 зразків, 24% з яких забраковано. Серед них: алкогольна продукція малого приватного підприємства «Альянс» Донецької області, державного підприємства «Харківський завод шампанських вин», підприємства «Артеміда», Ужгородського та Одеського коньячних заводів¹.

Найбільш жорсткі вимоги щодо якості містять міжнародні стандарти, розроблені Міжнародною організацією стандартизації — ISO, які використовують для сертифікації виробів, призначених для експорту в інші країни і реалізації на світовому ринку. Згідно з ч. 9 ст.11 Закону України «Про стандартизацію» міжнародні (регіональні) стандарти запроваджуються як національні стандарти за умови їх прийняття центральним органом виконавчої влади в сфері стандартизації.

Випущена чи реалізована продукція визнаватиметься недоброякісною, якщо вона містить недоліки, які не можуть бути виправлені, її використання за призначенням виявиться неможливим або призведе до труднощів.

Для запобігання реалізації небезпечної продукції, сприяння споживачам у компетентному виборі продукції в Україні здійснюється сертифікація продукції (процесів, робіт і послуг). Метою державної системи сертифікації продукції є здійснення необхідних організаційних, технічних і економічних заходів щодо забезпечення гарантій, пов'язаних із придбанням і використанням споживачем продукції (включаючи імпорту) для своїх потреб (ч. 1 розділу 2 Концепції державних систем стандартизації, метрології та сертифікації, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1992 р. за № 269)².

Після випробування і перевірки продукції виробнику видається сертифікат відповідності і надається право маркування продукції знаком відповідності, продукція включається до Єдиного реєстру сертифікованої продукції.

Сучасний стан споживчого ринку України характеризується його насиченістю імпортною продукцією та невідповідністю деяких товарів вимогам нормативної документації, що віддзеркалює стан злочинності у сфері торгівлі. Одним із особливих видів товарів є дитячі іграшки,

¹ Див.: Коваль Л. Пити чи не пити?// Уряд. кур'єр. – 2001 – № 27 (1954). – 13 лют. – С. 6.

² Див.: Офіц. вісник України. – 2003. – № 35. – Ст. 1888.

призначені для виховання дітей, розвитку в них почуття прекрасного та формування особистості¹.

Окремими нормативними документами встановлюються вимоги до виробництва таких видів продукції. Так, Наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 31 грудня 2003 р. за № 282 затверджено Технічний регламент з підтвердження відповідності щодо безпеки іграшок². Відповідно до нього споживачі в разі використання іграшок за призначенням і в передбачений спосіб з урахуванням звичайної поведінки дітей повинні бути захищені від небезпеки для життя та здоров'я і небезпеки фізичної травми. Державними санітарними правилами і нормами визначено матеріали, які можуть бути використані для виготовлення іграшок³.

У 2002 р. Львівським управлінням у справах захисту прав споживачів було перевірено 192 шт. дитячих іграшок. За результатами проведеної експертизи було забраковано і знято з реалізації 182 шт. іграшок, тобто 94, 8%, у тому числі через відсутність супровідних документів щодо якості та безпеки — 13 шт., через відсутність інформації про товар — 95 шт., через невідповідність вимогам нормативних документів — 24 шт. Відповідальність за злочини щодо гігієнічних вимог, нормативів і регламентів покладається на керівників установ, підприємств і організацій незалежно від форм власності, суб'єктів господарської діяльності, фізичних і юридичних осіб, що займаються виготовленням та реалізацією іграшок⁴.

Особа злочинця. У ст. 227 КК України нечітко визначений суб'єкт даного злочину. Така неврегульованість є причиною невеликої кількості засуджених за вчинення цього злочину осіб, а отже, і виявлення таких злочинів правоохоронними органами.

У ст. 147 КК України 1961 р. обов'язковою умовою було вчинення даного злочину відповідальними за це особами. У формулюванні ст. 227 КК України 2001 р. такої вказівки немає.

На наш погляд, незважаючи на відсутність такої вказівки, особами, що вчинили зазначений злочин, будуть, як і раніше, особи, відповідаль-

¹ Сибірна Р. І., Гумін О. М., Барна М. Ю. Судово-експертні технології дослідження якості та безпеки іграшок для дітей// Сучасні судово-експертні технології у кримінальному і цивільному судочинстві: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 березня 2003 р.). – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 293.

² Див.: Офіц. вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1142.

³ Див.: Державні санітарні правила і норми безпеки іграшок для здоров'я дітей. – К., 1998.

⁴ Див.: Сибірна Р. І., Гумін О. М., Барна М. Ю. Судово-експертні технології дослідження якості та безпеки іграшок для дітей. – С. 295.

ні за випуск або реалізацію недоброякісної продукції. Ними можуть бути керівники, службові особи, а також інші особи підприємств, установ, організацій, що випускають і реалізують продукцію, громадяни-підприємці, що випускають або реалізують певну продукцію або товари, а також службові особи підприємств, установ, організацій, на яких покладено обов'язок здійснення контролю за якістю продукції. Службові особи органів сертифікації продукції, які незаконно видали сертифікат відповідності на завідомо недоброякісну продукцію з метою надання допомоги в її випуску на товарний ринок або іншої реалізації споживачам, є співучасниками даного злочину.

М. Й. Коржанський наводить таку класифікацію осіб, відповідальних за випуск на товарний ринок недоброякісної продукції:

а) посадові особи промислових підприємств, на яких відповідними інструкціями, наказами, угодами покладено обов'язок контролювати якість продукції і товарів;

б) підприємці, які виробляють продукцію і товари на власних підприємствах і які зобов'язані контролювати якість продукції і товарів, що вони випускають на товарний ринок;

в) посадові особи торговельних підприємств, які реалізують товари і продукцію і на яких покладено обов'язок контролювати якість товарів, що реалізуються;

г) громадяни, які торгують продукцією і товарами і згідно із Законом України «Про захист прав споживачів» несуть відповідальність за якість продукції і товарів, що ними продаються¹.

Злочинець може вчинити даний злочин або умисно, або з необережності. Якщо, наприклад, він вчиняє його умисно, то, як правило, має на меті підвищити економічні показники підприємства, одержати вигоди від випуску або реалізації недоброякісної продукції, як грошові, так і інші, наприклад, різні види заохочень.

Якщо ж злочин вчиняється з необережності, то, як правило, це зумовлено недбалим ставленням особи до своїх обов'язків, невиконанням функцій щодо контролю за якістю продукції, яка випускається або реалізується, технологічним процесом, строками випуску або реалізації продукції, а також за станом техніки, агрегатів, що забезпечують належну якість продукції (наприклад, унаслідок неналежного контролю продукція і товари можуть втратити свої характерні риси або якість).

На відміну від обману споживачів дії злочинця при випуску або реалізації недоброякісної продукції спрямовані не на обман споживача,

¹ Див.: Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – С. 387.

а на одержання вигоди за рахунок останнього. Ставлення особи до факту випуску або іншої реалізації недоброякісної продукції може бути як умисним, так і необережним (злочинна недбалість). Мотиви і мета вчинення зазначеного злочину можуть бути різними. Випуск і реалізація недоброякісної продукції можуть бути вчинені з метою своєчасного виконання господарських планів проведення робіт, надання послуг, постачання продукції, виконання договірних зобов'язань, з корисливих мотивів (створення надлишків продукції та ін.), покриття збитків підприємства, установи, організації, хоча слід враховувати і те, що випуск доброякісної продукції може бути об'єктивно неможливий (наприклад, через відсутність сировини), тобто реально можуть бути відсутні деталі, вузли, сировина, комплектуючі та ін.

Крім того, згідно з Декретом Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1993 р. за № 30-93 «Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення» відповідальність за випуск недоброякісної продукції не настає, якщо підприємець має дозвіл на тимчасове відхилення від вимог відповідних стандартів щодо якості продукції, виданий Держстандартом України, за наявності клопотання заінтересованого органу державної виконавчої влади, згоди споживача та спеціально уповноваженого органу, який здійснює державний нагляд за безпекою цієї продукції (п. 7 ст. 8)¹.

Потерпілим при випуску або реалізації недоброякісної продукції є споживач такої продукції. Поняття споживача в нормі ст. 227 КК України викликало дискусію. Деякі автори вважають, що споживачем у даному випадку «може виступати не тільки кінцевий споживач — громадянин, а й суб'єкт господарської діяльності, який придбаває, замовляє та використовує продукцію для виробничих потреб, для її подальшої реалізації в роздрібній (дрібнороздрібній) мережі, для обміну, здачі в оренду (лізинг, прокат) та інших потреб»². Існує й інший підхід до цієї проблеми. Так, В. Скомороха вважає це «очевидним розширювальним тлумаченням закону» і зазначає, що дія Закону України «Про захист прав споживачів» не поширюється на відносини між громадянами, котрі вступають у договірні відносини між собою з метою задоволення особистих побутових потреб, а також на випадки придбання товарів, використання послуг громадянином-підприємцем для здійснення підприємницької діяльності та на випадки придбання товарів,

¹ Див.: Зібрання законодавства України. Серія 3. Звід законів України 12/2000. – С. 56–68.

² Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини в сфері підприємництва. – С. 569.

замовлення робіт і послуг для задоволення потреб підприємств, установ, організацій»¹.

Поняття споживача у цьому випадку тлумачили розширювально, багато дослідників стали поширювати поняття «споживач» ще й на підприємства, що є помилковим.

По-перше, згідно із Законом України «Про захист прав споживачів» споживачем визнається громадянин, що придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати або замовити товари (роботи, послуги) для власних побутових потреб, і про суб'єктів господарської діяльності тут не йдеться. Хоча, на нашу думку, в зазначеному Законі усе ж варто було б поширити поняття «споживач» і на суб'єктів підприємницької діяльності, включаючи юридичних осіб, що придбавають або використовують продукцію (товари) для виробничих та інших потреб, шляхом внесення змін до Закону.

По-друге, визнаючи як споживачів по розглядуваній нормі поряд із громадянами також суб'єктів підприємницької діяльності — юридичних осіб, ми визнаємо їх потерпілими, хоча згідно з кримінально-процесуальним законом потерпілим визнається лише фізична особа.

Споживачів ми поділяємо на групи залежно від критеріїв вибору продукції:

- з високим ступенем чутливості до вартості продукції;
- ті, що звертають увагу насамперед на якість, досконалість і новизну продукції, а не на її вартість;
- ті, хто придбає продукцію з метою підтримання певних норм поведінки, моралі професії, соціальної групи, до якої вони належать (готові пожертвувати низькими цінами);
- ті, хто віддає перевагу зручності продукції, а не її вартості;
- ті, хто придбає продукцію, яка рекламується;
- ті, хто придбає продукцію, залежно від довіри, симпатії до продавця, а не якості продукції.

Слідами при випуску і реалізації недоброякісної продукції можуть бути підроблені, фальсифіковані документи або відсутність належних документів (супровідної документації, сертифіката відповідності та ін.), фальсифіковані документи (або їхня відсутність), що підтверджують згоду споживача і спеціально уповноваженого органу, який здійснює державний нагляд за безпекою продукції, на придбання недоброякісної продукції, виявлені при обшуку недоброякісна продукція, то-

¹ Скомороха В. Окремі питання застосування ст.147 Кримінального кодексу України / Коментар судової практики з кримінальних справ // Бюл. законодавства і юридичної практики України. – 1996. – № 6. – С. 62.

вари, документи, в яких відображено діяльність винного і обставини, що мають значення для справи (наприклад, документи, що свідчать про наявність сировини, допоміжного матеріалу або їхню відсутність, документи з порушенням порядку оформлення), а також відсутність документального оформлення виробничо-господарських операцій; негативні явища (наприклад, різка зміна прибутку, витрат, показників собівартості, порушення порядку технологічного процесу); документи, що свідчать про порушення процесу ведення облікової і звітної документації, неправильний облік сировини, продукції; документи, що містять дані про нестачу, псування, непередбачені виплати, перевитрати сировини, наявність неврахованих цінностей; документи, що свідчать про відомчі або позавідомчі перевірки та їхні результати; документи, що свідчать про поломку техніки. Слідами при даному виді злочину є також безпосередньо недоброякісні товари і продукція, сировина, агрегати, техніка, необхідна для забезпечення належної якості продукції.

Криміналістична характеристика фальсифікації засобів вимірювання (ст. 226 КК України)

Кримінальну відповідальність за фальсифікацію засобів вимірювання вперше передбачено в КК України в ст. 226. Тим самим законодавець захищає від посягань на суспільні відносини, що встановлюють порядок поведінки з засобами вимірювання, і захищає тим самим права споживача.

Фальсифікація засобів вимірювання означає введення в обіг споживачів щодо якості вимірювальних приладів. На нашу думку, фальсифікація засобів вимірювання — це виготовлення засобів вимірювальної техніки, які не пройшли державних прийомних або державних випробувань перевірки, калібрування або метрологічної атестації; виготовлення або перероблення, збут засобів вимірювальної техніки, на які поширюється державний метрологічний нагляд і які не пройшли перевірки або державної метрологічної атестації.

На жаль, фальсифікацію засобів вимірювання розглядають у рамках розслідування інших злочинів, наприклад, обману споживачів, учиненого з використанням ваг, що не відповідають вимогам стандартів.

Способами вчинення даного злочину є: 1) виготовлення або перероблення засобів вимірювання з метою використання чи збуту; 2) збут фальсифікованих засобів вимірювання.

Виготовлення фальсифікованих засобів вимірювання — це будь-які дії, внаслідок яких були одержані готові для використання чи збуту фальсифіковані засоби вимірювання; створення фальсифікованих засобів вимірювання.

Перероблення — це такий вплив на засоби вимірювання, що дає можливість їх використання для наміченої мети; вплив на засоби вимірювання з метою їхньої трансформації в інші види (тобто їхнє перетворення, перероблення, оброблення, надання нового, зміненого вигляду на відміну від вимог, що ставляться до них).

Збут фальсифікованих засобів вимірювання — це будь-які оплачувані чи неоплачувані форми їхньої реалізації (продаж, дарування, обмін, оплата боргу, позика та ін.), тобто передача фальсифікованих засобів вимірювання в постійне володіння чи користування за винагороду (за гроші, послуги, в обмін), у рахунок боргу або безкоштовно.

Передача зазначених засобів вимірювання для тимчасового використання не буде збутом, а може розглядатися як пособництво у вчиненні злочину (наприклад, обману споживача).

Способи фальсифікації засобів вимірювання можуть бути поділені на групи залежно від сфер їхнього використання: у сферах торгівлі, громадського харчування, побутового і комунального обслуговування населення, медичного, транспортного обслуговування населення тощо.

Способом готування до розглядуваного злочину можуть бути виготовлення, придбання необхідного матеріалу, сировини, інструментів для виготовлення чи перероблення засобів вимірювання; придбання чи перероблення засобів вимірювання для збуту; налагодження необхідних зв'язків для полегшення вчинення злочину; вибір часу, умов, засобів, за наявності яких не залишилося б зовсім або залишилося мало слідів злочину; встановлення контакту з набувачем фальсифікованих засобів вимірювання (при збуті).

Для приховування злочину злочинці вдаються до давання неправдивих показань, схиляння свідків до давання неправдивих показань, утаювання правдивої інформації, створення фальшивих слідів тощо. Знання способів приховування злочину має велике значення для виявлення ознак самого злочину та швидкого й якісного його розкриття.

Обстановка вчинення злочину тісно пов'язана зі способом його вчинення. Так, місцем фальсифікації засобів вимірювання є будь-яка ділянка місцевості або приміщення, де відбулася розслідувана подія. Ним є будь-які приміщення, в яких здійснюється виготовлення чи перероблення засобів вимірювання (приміщення з обмеженим доступом осіб, де можна сховати свою злочинну діяльність, — підвали,

квартири, інші приміщення, а також підприємства по виготовленню, ремонту, налагодженню засобів вимірювання (наприклад, ремонтні майстерні). Що стосується збуту фальсифікованих засобів вимірювання, то місцем такого збуту можуть бути різні підприємства чи окремі особи, котрі, як правило, використовують такі засоби вимірювання з корисливою метою, а саме — для одержання прибутку чи вигоди іншого характеру: підприємства харчування, торгівлі, побутових та комунальних послуг, підприємства електро- та поштового зв'язку, обліку енергетичних і матеріальних ресурсів (електричної та теплової енергії, газу, води, нафтопродуктів), аптеки та ін.

Для фальсифікації засобів вимірювання використовується зручний час (як денний, так і нічний) для приховування факту злочинної діяльності і безперешкодного збуту. Але найчастіше фальсифікація засобів вимірювання здійснюється у нічні та вечірні години (години зниження активності населення), оскільки саме цей часовий проміжок дозволяє найкращим чином приховати та замаскувати злочинні дії.

Обставини, що сприяють вчиненню зазначеного злочину, можна поділити на:

1) обставини, зумовлені особистими низькими поглядами злочинця, що тягнуть за собою фальсифікацію засобів вимірювання;

2) обставини, що зумовлюють формування негативного ставлення до своїх обов'язків і тягнуть за собою фальсифікацію засобів вимірювання;

3) обставини, що зумовлені недоліками організаційно-господарської й управлінської діяльності підприємств і полегшують фальсифікацію засобів вимірювання (недоліки в контролі за роботою підприємства, установи, організації, керівництві останніми або їхніми підрозділами, нормативному регулюванні умов і порядку роботи, порушення процедури проходження документів (якщо розглядуваний злочин сполучений з фальсифікацією документів));

4) обставини, що зумовлені недоліками в діяльності правоохоронних і контролюючих органів і негативно позначаються на виявленні, розслідуванні та попередженні фальсифікації засобів вимірювання.

Має місце також самостійне створення обстановки, що сприятиме досягненню злочинної мети: штучно створюються умови, які полегшують вчинення даного виду злочину.

Предметом цього злочину є засоби вимірювання.

Засоби вимірювання — це технічні засоби, що застосовуються для проведення експериментальної частини вимірювання і мають нормовані метрологічні властивості¹.

¹ Див.: Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1986. — С. 1265.

Вимірювання — це відображення фізичних величин їхніми значеннями за допомогою експерименту та обчислень із застосуванням спеціальних технічних значень (ст. 1 Закону України від 11 лютого 1998 р. за № 113/98–ВР «Про метрологію та метрологічну діяльність»¹). Засіб вимірювальної техніки — технічний засіб, який застосовується під час вимірювань і має нормовані метрологічні характеристики (ст. 1 цього Закону). Засіб вимірювальної техніки — засіб вимірювання, програмний засіб, еталон, стандартний зразок або допоміжний пристрій чи їх комбінація, необхідні для виконання вимірювання (п. 3.10.4 стандарту ISO «Системи управління якістю. Основні положення та словник» (ДСТУ ISO 9000 — 2001²).

Диспозиція ст. 226 КК України розкриває поняття засобів вимірювання: воно включає вимірювальні прилади і вимірювальні інструменти.

Вимірювальний прилад — засіб вимірювання, що дає можливість безпосередньо відраховувати (реєструвати) значення вимірюваної величини³.

Вимірювальний інструмент — це знаряддя для вимірювання, вимірювальний прилад — це спеціальний пристрій для вимірювання.

Усі засоби вимірювальної техніки, які застосовуються в Україні, занесено до Державного реєстру України. Згідно з цим реєстром вони поділяються на засоби вимірювальної техніки для: 1) вимірювання геометричних величин, 2) вимірювання механічних величин, 3) вимірювання параметрів потоку, витрати, рівня, об'єму речовин, 4) вимірювання тиску, вакуумні вимірювання, 5) вимірювання фізико-хімічного складу і властивостей речовин, 6) температурні та теплофізичні вимірювання, 7) вимірювання часу та частоти, 8) вимірювання електричних та магнітних величин, 9) радіотехнічні та радіоелектронні вимірювання, 10) оптико-фізичні вимірювання, 11) вимірювання характеристик іонізуювальних випромінень та ядерних констант: серед них — вимірювання активності характеристик полів та джерел нейтронів (радіометрія і спектрометрія), 12) вимірювання доз іонізуювальних випромінень (дозиметрія), 13) вимірювання біологічних і біомедичних величин та характеристик⁴.

¹ Див.: Офіц. вісник України. — 1998. — № 9. — Ст. 324 (зміни: Голос України. — 2004. — 20 черв. — № 132. — С. 8–11).

² Див.: Системи управління якістю. Основні положення та словник (ISO 9000: 2000, IDT), ДСТУ ISO 9000 — 2001.

³ Див.: Советский энциклопедический словарь. — С. 479.

⁴ Див.: Засоби вимірювальної техніки, занесені до Державного реєстру України. Показчик, 2000/ Укладачі: І. Савченко, Л. Базик, О. Чабан та ін. — К.: Держстандарт України, 2001.

Наприклад, засобами вимірювання лінійних величин можуть бути довжиномітри, настільні периметри, вимірювальні рулетки, метри, вимірювальні мікроскопи; засобами вимірювання маси — різноманітні ваги, вагові дозатори, гири, ваговимірювальні пристрої; засобами вимірювання рівня, об'єму, місткості — технічні мірники, колби, мірні циліндри, склянки, об'ємні лічильники рідини, пробірки, молокоміри тощо.

Національним законодавством України закріплено порядок здійснення вимірювань із застосуванням спеціальних пристроїв. Ці вимірювання здійснюються на підставі державної системи стандартизації, метрології і сертифікації, що створювалася за постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1992 р. «Про організацію роботи, спрямованої на створення державних систем стандартизації, метрології і сертифікації»¹.

Законодавством передбачено певні вимоги до засобів вимірювання. Засоби вимірювальної техніки можуть застосовуватися, якщо вони відповідають вимогам щодо точності, встановленим для них засобів, у певних умовах їх експлуатації (п. 1 ст. 9 Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність»). Засоби вимірювальної техніки, на які поширюється державний метрологічний нагляд, дозволяється застосовувати, випускати з виробництва, ремонту та в продаж і видавати напрокат лише за умови, якщо вони пройшли перевірку або державну метрологічну атестацію (п. 2 ст. 9 цього Закону). Засоби вимірювальної техніки, на які не поширюється державний метрологічний нагляд, дозволяється випускати з виробництва лише за умови, якщо вони пройшли калібрування або метрологічну атестацію (п. 3 ст. 9 даного Закону).

Отже, можна зробити висновок про те, що фальсифіковані засоби вимірювання — це засоби вимірювальної техніки, які не пройшли калібрування, перевірки, контрольних випробувань, державної метрологічної атестації, не відповідають вимогам, що ставляться до них (наприклад, неточні вимірювальні прилади, що показують вагу більше дійсної; вимірювальні ємності зі стовщеними стінками, неправильно нанесеними позначками; укорочені метри та ін.).

Наприклад, ГОСТ 29329 — 92² містить загальні технічні вимоги до ваг для статичного зважування. Він надає їхню класифікацію, розкриває основні характеристики: межі зважування, ціни поділок, поріг чутливості ваг, межі погрішності, що допускається, а також містить

¹ Див.: Офіц. вісник України. — 2003. — № 35. — Ст. 1888.

² Див.: ГОСТ 29329-92. Весы для статического взвешивания. Общие технические требования: Издание официальное. Госстандарт России. — М., 1992.

вимоги до показників надійності; вимоги економного використання сировини, матеріалів і енергії; вимоги стійкості до зовнішніх впливів; загальні конструктивні вимоги до відлікових пристроїв, додаткових пристроїв (показчика рівня, пристрою установки на нуль, пристрою зважування тари, пристрою блокування, заспокоювача коливань, реєструючого пристрою), а також вимоги до маркування і таврування, вимоги безпеки і параметри, що забезпечують сумісність.

Вимоги до засобів вимірювальної техніки містить і Наказ Держстандарту України від 20 вересня 1996 р. за № 393 «Про затвердження Правил користування засобами вимірювальної техніки в сфері торгівлі»¹, в яких, зокрема, зазначено, що до використання в торговій діяльності допускаються засоби вимірювальної техніки, які мають нормовані метрологічні характеристики згідно з технічними умовами та експлуатаційною документацією підприємств-виробників. Забороняється застосування для торгових операцій засобів вимірювальної техніки побутового призначення (п. 2.2). Для здійснення торгових операцій застосовуються засоби вимірювальної техніки, які пройшли: державні випробування згідно з ДСТУ 3400² та занесені до Державного реєстру засобів вимірювальної техніки, допущених до застосування в Україні; державну метрологічну атестацію згідно з ДСТУ 3215³; державну повірку згідно з ДСТУ 2708⁴ (п. 2.1).

Особа злочинця характеризується певним комплексом ознак. Злочинцями по даному виду злочину можуть бути службові особи підприємств, що випускають, виготовляють засоби вимірювання, підприємці, що займаються їх ремонтом, інші працівники таких спеціалізованих підприємств, а також особи, що мають професійні навички в сфері перероблення засобів вимірювання, знають їхню конструкцію, можливість їхнього виготовлення і перероблення, або особи, що збувають фальсифіковані засоби вимірювання.

Цей вид злочину може бути вчинений у групі. Співучасниками можуть бути службові особи органів сертифікації, метрології і стан-

¹ Див.: Бюл. нормат. актів міністерств і відомств України. – 1996. – № 11. – С. 131–144.

² Див.: ДСТУ 3400-2000. Державні випробування засобів вимірювальної техніки. Основні положення, організація, порядок проведення і розгляду результатів: Видання офіційне. – К.: Держстандарт України, 2000.

³ Див.: ДСТУ 3215–95. Метрологічна атестація засобів вимірювальної техніки. Організація та порядок проведення: Видання офіційне. – К.: Держстандарт України, 2000.

⁴ Див.: ДСТУ 2708–99. Метрологія. Повірка засобів вимірювальної техніки. Організація та порядок проведення – К.: Держстандарт України, 2000.

дартизації, що безпідставно видали ліцензії на право виготовлення, ремонту засобів вимірювання або інші документи.

Зазначений злочин може бути поєднаний із вчиненням інших злочинів, наприклад, для полегшення його вчинення можуть створюватися фальсифіковані документи (про нібито дійсну якість засобів вимірювання, про проходження ними державних випробувань, метрологічної атестації тощо).

Особам, що вчиняють фальсифікацію засобів вимірювання, властиве прагнення до накопичення, особистого збагачення, наживи. Виготовлення чи перероблення засобів вимірювання зазначені особи вчиняють з метою збуту або використання (тобто застосування засобів вимірювання для досягнення злочинних цілей) останніх, що створює загрозу порушення прав споживачів.

Слідами вчинення фальсифікації засобів вимірювання можуть бути фальсифіковані документи (наприклад, такі, що свідчать про проходження державних прийомних або державних випробувань, перевірки, калібрування, метрологічної атестації; документи, що свідчать про недоліки в контролі за роботою підприємства, відбивають виробничий процес, порушення ведення документації) або відсутність необхідних документів, що свідчать про законність виготовлення і збуту засобів вимірювання; матеріали, сировина, що свідчать про виготовлення або перероблення виявлених при обшуку фальсифікованих засобів вимірювання (наприклад, окремі деталі, складові частини засобів вимірювання), безпосередньо фальсифіковані засоби вимірювання (ваги, дозатори, засоби вимірювання електричних і магнітних величин, температурних і теплофізичних показників тощо).

§ 2. Побудова слідчих версій та планування розслідування

Планування є організуючою основою у розслідуванні, засобом цілеспрямованого пошуку доказів. Версія виступає як передумова для планування роботи по справі, будучи одночасно тим орієнтиром, якого дотримується слідчий у процесі збирання, дослідження й оцінки доказів.

До істотних особливостей планування по справах, пов'язаних з порушенням прав споживачів, належить те, що планування містить у собі, особливо на початковому етапі розслідування, елементи організаційного характеру, а також те, що при розслідуванні такої категорії справ плану-

вати доводиться з огляду на матеріали оперативних справ або факт порушення кримінальної справи. План першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів розробляється на підставах, що відрізняються від плану подальшого розслідування. Враховуючи той факт, що розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, вимагає взаємодії слідчих та оперативних співробітників, координації їх спільних дій, розроблення комплексу дій з виявлення та подальшого розслідування цих злочинів, однією з особливостей планування за такими справами є можливість планування тактичних операцій (час проведення, послідовність, використання організаційно-технічних заходів тощо).

По справах, пов'язаних з порушенням прав споживачів, здійснюються організаційні заходи, спрямовані на ознайомлення з діяльністю підприємства або установи, де виявлено злочин, умовами зберігання товарно-матеріальних цінностей, документообігом, виявленням документів, об'єктів, що мають значення для справи. До організаційних заходів також належать організація контрольних закупок, перевірок, ревізій, інвентаризацій, добір осіб, що здійснюватимуть зазначені заходи, добір фахівців, необхідних для участі в проведенні слідчих дій, опечатування приміщень для збереження необхідних предметів, документів, виявлення осіб, що можуть виступати як свідки, виявлення об'єктів, дослідження яких матиме значення для справи (товарів, продукції), залучення громадськості до виявлення доказів, розкриття злочину. Розслідування злочинів цієї категорії вимагає погодженості слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Оперативним працівникам доручаються перевірка окремих фактів про участь у злочині певних осіб, виявлення свідків по окремих епізодах, обставинах, перевірка особи обвинувачених та інших осіб, з'ясування способу їхнього життя, попередньої діяльності, зв'язків тощо, визначення місця перебування документів, інших об'єктів, затримання злочинців, проведення обшуків як під керівництвом слідчого, так і самостійно за його дорученням.

Планування першочергових слідчих дій покликано забезпечити вирішення завдань, спрямованих на відшукування і збереження необхідних документів, предметів, що можуть мати значення речових доказів; відшкодування шкоди, завданої злочинцем. На основі результатів першочергових слідчих дій складається план подальшого розслідування злочину, який передбачатиме перевірку зібраних на початковому етапі фактичних даних шляхом провадження слідчих дій. Планування слідчих та інших дій залежить від того, що стало підставою до порушення кримінальної справи. Так, якщо справа порушувалася за матеріалами ревізії або інвентаризації, то ситуація є такою, що злочинець уже знає, що ним зацікавилися, і може

вжити заходів до приховування слідів злочину, втрачається чинник раптовості, а тому немає сенсу проводити, наприклад, контрольні закупки. Якщо ж справа порушується за ініціативою органів дізнання, слідчого або за заявами громадян, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади або громадськості, важливе значення мають раптовість і одночасність проведення дій, оскільки несвоєчасність може призвести до приховування слідів, знищення документів тощо.

Залежно від повноти відомостей після проведення невідкладних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, способу збирання і перевірки доказів визначається подальше планування розслідування. У даному випадку необхідно перевірити всі версії, дослідити всю сукупність доказів, встановити взаємний зв'язок між доказами, усунути суперечності між ними, організувати роботу так, щоб всі одержані висновки були достовірні, але такий план має бути гнучким, коректуватися у разі одержання нових даних.

По складних кримінальних справах (наприклад, про випуск або реалізацію недоброякісної продукції; злочин, пов'язаний із вчиненням інших злочинів, та ін.) нерідко формують бригаду слідчих, яку очолює керівник слідчого підрозділу. Керівник групи (бригади) складає загальний план розслідування, де докладно розробляються кожна версія, епізод. Слідчий згідно з одержаним завданням складає власний план його виконання і погоджує його з керівником групи (бригади).

Не обов'язково планувати всі слідчі дії, але доцільно це робити щодо найбільш складних (наприклад, пов'язаних з вивченням великої кількості бухгалтерських документів). Проведене нами анкетування показало, що найбільш часто плануються допити (32,7% опитаних), очні ставки (22,4%), відтворення обстановки та обставин події (15,5%), інші 10,4% опитаних назвали обшук, 10,4% — виїмку, 8,6 % — пред'явлення для впізнання.

Як першочергові слідчі дії по розглядуваній категорії злочинів треба планувати: слідчі огляди, обшуки, виїмки, допити; слідчі дії, спрямовані на розроблення і перевірку версій, а також дії, що забезпечують нормальний хід слідства (обрання запобіжного заходу, арешт майна та ін.).

При анкетуванні співробітників правоохоронних органів на запитання, які слідчі дії вони виконують на початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, був одержаний такий результат: найчастіше проводяться допит потерпілих (16,6%), допит свідків (16,6%), допит підозрюваних (14,6%), виїмка (13,8%), огляд (11%), обшук (10%); очна ставка (6,4%), пред'явлення для впізнання (3,7%), призначення експертиз (3,7%), огляд (1,8%), відтворення обстановки та обставин події (1,8%). Найбільш ефективною

слідчою дією щодо одержання інформації виявився допит (назвали 36% опитаних), призначення експертиз (16%), слідчий огляд (14%), очна ставка (14%), обшук (12%) і виїмка (8%).

Процес розслідування може бути поданий у вигляді сітьового графіка. Він застосовується в разі складної кримінальної справи, особливо якщо вона розслідується бригадним методом. Для складання такого плану потрібно охопити весь процес розслідування, погодити роботу різних виконавців¹.

Дії слідчого спрямовані насамперед на встановлення підозрюваного у вчиненні даного злочину, збирання і дослідження доказів його вини відповідно до вимог закону. Зазначені завдання вирішуються перш за все за допомогою побудови і перевірки слідчих версій.

За категорією злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, висуваються такі загальні слідчі версії про характер події, що відбулася.

1. Вчинено злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів.
2. Відсутній злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів.
3. Заявник добросовісно помиляється, і в події, що повідомляється ним, немає названого складу злочину.

4. Злочин мав місце, але був допущений внаслідок причин, що вказують на відсутність умислу (необережність, непоінформованість осіб, що випустили або реалізовували товар, про його неякісність та ін.).

Серед типових версій² важливе місце посідають версії щодо особи, яка вчинила злочин. Вони дозволяють виявити не лише виконавців

¹ З цього питання Г. А. Матусовський зазначав, що хоча ідея застосування знакових моделей та сітьового планування і управління для планування розслідування уявлялась перспективною, вона поки що не знайшла належної реалізації у практичній слідчій діяльності через труднощі розроблення знакових моделей та сітьових графіків, особливо складних багатоепізодних і багатооб'єктних справ про економічні злочини (див.: *Матусовський Г. А. Экономические преступления. Криминалистический анализ.* – С. 192).

² До питання типових версій зверталось багато вчених-криміналістів. Так, одне з визначень типової версії належить Р. С. Белкіну. Він під типовою версією розумів найбільш характерне для даної ситуації з точки зору відповідної галузі наукового знання чи узагальненої практики судового дослідження (оперативно-розшукової, слідчої, судової, експертної) припущення пояснення окремих фактів чи події в цілому (див.: *Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации.* – С. 364). При цьому він зазначав, що, засновуючись на мінімальних вихідних даних, типові версії можуть дати лише загальне пояснення події, ще недостатнє для успішного завершення розслідування.

З ним не погоджується В. О. Коновалова, вважаючи, що у своєму арсеналі типові версії несуть достатню об'ємну доказову інформацію, яка дозволяє їх використовувати як орієнтир у подібних ситуаціях. Тому наявність тієї чи іншої інформації та її обсяг для типової версії не мають значення. Важливим є те, зазначає вона, наскільки конкретна ситуація збігається з криміналістичним еталоном події як можливого пояснення для визначення напрямку розслідування (див.: *Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве.* – С. 61).

злочину, а й співучасників (якщо такі є), обстановку вчинення злочину, спосіб. Для вирішення зазначених типових ситуацій можна висунути такі версії: 1) злочин вчинено відомою слідчому особою; злочин вчинено невідомою слідчому особою; 2) злочин вчинено дорослою особою; злочин вчинено неповнолітньою особою; 3) злочин вчинено одноособово; злочин вчинено групою осіб; 4) злочин вчинено уперше; злочин вчинено неодноразово; 5) злочин вчинено чоловіком; злочин вчинено жінкою; 6) злочин вчинено особою (особами), до функцій якої входить виконання певних дій; злочин вчинено особою (особами), до функцій якої не входить виконання таких дій; 7) злочин вчинено службовою особою; злочин вчинено неслужбовою особою; 8) злочин вчинено особою, раніше судимою; злочин вчинено особою, раніше не судимою; 9) злочин вчинено із заздалегідь обдуманим умислом; злочин вчинено з умислом, що виник раптово (наприклад, під час продажу товару); злочин вчинено з необережності (стосовно випуску або реалізації недоброякісної продукції); 10) злочин вчинено особою, раніше знайомою з потерпілим («постійні покупці»); злочин вчинено особою, незнайомою з потерпілим.

Використання інших даних про вчинений злочин дозволяє висунути інші версії (за наявності в розглядуваній події інших злочинів): 1) злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів, має зв'язок із вчиненням інших злочинів; 2) злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів, не має зв'язку із вчиненням інших злочинів.

Залежно від обстановки, що сприяє вчиненню злочину, злочини вчинено через: 1) недоліки в проведенні інвентаризації і ревізій; 2) слабкий контроль на підприємстві або його відсутність; 3) недоліки в організації і керівництві підприємствами та організаціями сфери послуг; 4) недоліки в доборі і розстановці кадрів; 5) байдуже ставлення до фактів зловживань; 6) потурання подібним порушенням та ін.

Можуть бути висунуті такі версії щодо способу вчинення злочину.

1) При фальсифікації засобів вимірювання: виготовлення засобів вимірювання з метою використання; виготовлення засобів вимірювання з метою збуту; перероблення засобів вимірювання з метою використання; перероблення засобів вимірювання з метою збуту; збут фальсифікованих засобів вимірювання.

2) При випуску або реалізації недоброякісної продукції: реалізація недоброякісної продукції; випуск недоброякісної продукції.

3) При обмані покупців і замовників: перевищення встановлених цін і тарифів на побутові і комунальні послуги; одержання від громадян

сум, що перевищують вартість виконаної на їхнє замовлення роботи або наданих послуг; передача покупцеві одного предмета під виглядом іншого; обмірювання споживачів; обважування споживачів; обраховування; фальсифікація; перевищення встановлених відпускних цін; продаж товарів нижчого сорту за ціною вищого; продаж неповного комплекту товарів; продаж знижених у ціні товарів за цінами, що існували до їхньої уцінки.

Прикладами типових і конкретних версій по зазначеній категорії справ можуть бути такі: обман покупців вчинювався систематично з метою присвоєння одержуваних при цьому надлишків товарно-матеріальних цінностей або грошового виторгу; мали місце одиничні випадки обману покупців, що припускалися в результаті невмілого або недбалого ставлення працівника торгівлі або громадського харчування, або такі, що відбувалися з причин, від нього незалежних (наприклад, поганий стан торговельного обладнання, ваговимірювальних приладів) та ін. (типові версії); обман покупців вчинено продавцем з відома завідувача магазину; обман покупців вчинено працівником магазину гр. П. (конкретні версії).

З метою повного й об'єктивного розслідування злочинів треба висунути всі можливі слідчі версії й одночасно їх перевірити шляхом проведення слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Таким чином, для забезпечення успіху розслідування важливо не тільки правильно висунути можливі версії, а й тактично грамотно перевірити кожен з них (визначити, де і яким чином відшукуватимуться докази, які підтверджують або спростовують ту чи іншу версію).

§ 3. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування

Слідчі ситуації, що виникають при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, характеризуються різноманітністю, однак повторюваність деяких фактів дозволяє їх типізувати.

Можна виділити такі типові ситуації.

1. Слідчий володіє достатньо повними даними про обставини вчинення злочину, злочинця затримано після вчинення злочину (наприклад, злочин виявлено у ході контрольної перевірки, проведеної співробітниками відділів внутрішніх справ, і особа затримана відразу після закінчення такої перевірки).

2. Слідчий володіє достатньо повними даними про обставини вчинення злочину та особу, яка його вчинила, однак остання переховується від слідства (наприклад, про вчинення злочину органам внутрішніх справ стало відомо із заяви громадянина (громадян), але до моменту перевірки заяви підозрювана особа зникла).

3. Виявлено ознаки злочину, однак злочинець невідомий (наприклад, у ході проведення ревізії, документальної перевірки, інвентаризації були виявлені порушення, що свідчать про вчинення злочину, однак необхідно встановити осіб, причетних до такого злочину).

4. Слідчий має недостатньо повні дані про обставини вчинення злочину та деякі дані про злочинця (тобто матеріали, одержані при виявленні злочину, є недостатніми для встановлення обставин справи і необхідно провести певні дії та заходи для накопичення матеріалу про вчинений злочин).

5. Слідчий має неповні дані про обставини вчинення злочину і відсутні відомості про особу, яка його вчинила.

Для досягнення успіху під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, потрібно розробити нові види тактичних операцій. З огляду на конкретні слідчі ситуації, що можуть склестися, має бути вирішено питання щодо використання тактичних операцій, спрямованих на виконання завдань розслідування у даній слідчій ситуації.

Типові тактичні операції виконують алгоритмічну функцію, передбачають виконання певних дій у тій чи іншій послідовності. Реалізація тактичних операцій полегшує прийняття слідчим правильних рішень. Їх особливість полягає у гнучкості й динамічності, наповненні реальним змістом у момент застосування, пластичності елементів її складових¹. Розробка і пропозиція типових тактичних операцій, стверджує С. Ф. Здоровко, є важливим напрямком програмування дій слідчого. Результати проведеного ним анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України показують, що більшість слідчих (86% опитаних) вважають, що слідча практика потребує розробки типових тактичних операцій².

С. Ф. Здоровко слушно відзначає, що «розробка типових тактичних операцій припускає необхідність урахування виду й категорії злочину. Тактичні операції повинні мати видову і підвидову спрямованість. Формування тактичних операцій здійснюється не тільки щодо...виду

¹ Див.: *Здоровко С. Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х.: Гриф, 2004. – С. 107.

² Див.: Там само. – С. 110.

злочинів... але й різних його видів (модифікацій)... Категорія злочину визначає засоби, що можуть бути використані для досягнення цілей і завдань його розкриття й розслідування. Іншими словами, модель події злочину визначає напрямки його розслідування й арсенал дій, які підлягають виконанню»¹.

Г. А. Матусовський визначав тактичні (криміналістичні) операції в розслідуванні економічних злочинів. Він вказував, що для оптимального вирішення завдань розслідування недостатньо провадження окремих слідчих дій без застосування їхніх комплексів у сполученні з організаційними діями, оперативно-розшуковими заходами, з урахуванням особливостей розслідування відповідних видів економічних злочинів і типових слідчих ситуацій, що складаються на певних етапах розслідування².

Отже, для першої слідчої ситуації комплекс дій, що об'єднуються тактичною операцією «Встановлення причетності затриманої особи до вчиненого злочину», охоплює: огляд місця події, обшук особи підозрюваного, обшук за службовим (робочим) місцем, місцем проживання підозрюваного чи в інших місцях можливого знаходження слідів злочину, допит підозрюваного, потерпілого, свідків, огляд предметів і документів, що мають значення для справи, проведення очних ставок (якщо це потрібно), призначення судових експертиз, накладення арешту на майно з метою забезпечення відшкодування заподіяних матеріальних збитків.

Для другої слідчої ситуації тактична операція «Встановлення місця знаходження злочинця» виявляється в таких діях: огляд місця події, допит потерпілого, свідків, обшук за службовим (робочим) місцем, місцем проживання підозрюваного чи в інших місцях можливого знаходження слідів злочину, огляд предметів і документів, що мають значення для справи, накладення арешту на майно з метою забезпечення відшкодування заподіяних матеріальних збитків, проведення оперативно-розшукових заходів для встановлення місця знаходження злочинця, затримання злочинця.

У третій слідчій ситуації виділяється такий комплекс дій: огляд місця події, допит потерпілого, свідків, організація оперативно-розшукових заходів для встановлення злочинця, встановлення спостереження в місцях можливої появи злочинця з метою його затримання (тактична операція «Встановлення особи»).

¹ *Здоровко С. Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами. – С. 110–111.

² Див.: *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – С. 152, 153.

У ситуаціях, коли у слідчого відсутні відомості про злочинця чи такі дані є неповними, необхідно поряд з проведенням початкових слідчих дій (огляд місця події, допити потерпілих, свідків) здійснити оперативно-розшукові заходи: поширення інформації про прикмети злочинця, перевірка осіб, раніше засуджених за подібні злочини чи інші господарські або корисливо-насильницькі злочини, інші заходи для встановлення підозрюваного та обставин події, що трапилася (тактична операція «Накопичення інформації»).

Для розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, характерними також є такі тактичні операції, як «Пошук», «Документ», «Затримання на місці вчинення злочину», «Забезпечення матеріальних збитків», «Контрольна перевірка». Для проведення тактичних операцій треба розробити спеціальні плани, які мають бути узгоджені із загальним планом розслідування кримінальної справи.

§ 4. Тактика проведення окремих слідчих дій

Ефективність розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, значною мірою зумовлена своєчасністю, послідовністю та грамотним проведенням слідчих дій. Їх послідовність у кожному конкретному випадку залежить від слідчих ситуацій, які виникають під час розслідування такої категорії злочинів.

До першочергових слідчих дій у справах про злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, слід віднести слідчий огляд, допит потерпілого, допит підозрюваного, допит свідків, обшук та виїмку, призначення судових експертиз.

Допит на початковому етапі розслідування має важливе значення. Одержання інформації в ході допиту дозволяє в найкоротший строк встановити способи вчинення злочинів, викрити винних, виявити інші обставини, що мають значення для справи.

По справах розглядуваної категорії предмет допиту становлять обставини, пов'язані із з'ясуванням таких питань: чи був товар недоброякісним; чи мало місце масовий або систематичний його випуск чи реалізація; форма вини; виявлення осіб, причетних до вчинення злочину; хто фактично виконував обов'язки посадових осіб, які здійснюють організаційно-розпорядчі функції по випуску або реалізації недоброякісної продукції; встановлення характеру злочинної діяльності

кожної з таких осіб; встановлення мотивів злочинних дій; де і чому виникли дефекти товарів; яким чином маскувалася злочинна діяльність; чим викликана недоброякісність товару; чому недоброякісний товар був випущений або реалізований; способи маскування; чи склалися фальсифіковані документи для полегшення вчинення злочинних дій; зв'язок з іншими злочинами (при розслідуванні випуску або реалізації недоброякісної продукції); яким шляхом, за допомогою яких засобів відбувався обман споживачів (покупців або замовників); чи мали місце раніше випадки такого обману; як і ким здійснювалась фальсифікація товарів; звідки надійшла сировина, що використовувалася для фальсифікації товарів; стан обігу документів, наявність фальсифікованих документів; службове становище злочинця; наявність зв'язку з іншими особами; мотиви злочинної діяльності (при розслідуванні обману споживачів); в який спосіб, за допомогою яких засобів здійснювалась фальсифікація засобів вимірювання; яким чином здійснювалась діяльність злочинців по готуванню до вчинення злочину, маскуванню злочинної діяльності; особи, причетні до вчинення фальсифікації засобів вимірювання; мета виготовлення, перероблення або збуту таких засобів; зв'язок злочинців з іншими особами; зв'язок фальсифікації засобів вимірювання з іншими злочинами; рух матеріальних цінностей (кому збувалися, для кого виготовлялися, їхнє оприбуткування); наявність документального оформлення (чи склалися фальсифіковані документи) тощо (при розслідуванні фальсифікації засобів вимірювання).

Існують різні групи свідків злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів.

1. *Представники громадськості, органів контролю, що залучалися до участі у виявленні злочинної діяльності.* Свідки цієї групи допитуються про обставини тих подій, які вони спостерігали, або тих дій, що вони здійснювали, а також про умови проведення даних дій. Від них може бути одержана інформація про кількість продуктів, що відпускаються, товарів, кількість сплачених їм грошей, наявність у споживачів чеків, кількість і якість закуплених товарів, про направлення товарів на дослідження тощо. Вони можуть описати прикмети продавців, касирів та ін.

2. *Громадяни, службові особи, які зробили повідомлення і заяви, що стали приводом і містили підстави до порушення кримінальної справи (ревізори, відвідувачі, кухарі та ін.).* Ця група свідків встановлюється за первісними матеріалами, відповідно до яких порушено кримі-

нальну справу. Такі особи можуть дати пояснення по факту зловживань, порушень, про результати аналізу продуктів та ін.

3. *Відвідувачі, клієнти підприємств, їдалень, ресторанів та ін., особи, в яких одержувалися для підприємств продукти, товари тощо.* Для виявлення осіб даної групи мають значення вивчення книги скарг і пропозицій, аналіз листів і заяв працівників, доцільно опитати працівників прилеглих установ, організацій тощо. У процесі допиту осіб цієї категорії необхідно з'ясувати, на підставі чого свідок зробив висновок про недоброякісність їжі, кому ще відомо про це, яку суму винагороди вимагав від них злочинець, в яких стосунках він перебував з такою особою, чи звертали вони увагу службових, матеріально відповідальних осіб на подібні порушення, як реагували на це останні. Такі свідки можуть дати показання про недовкладення окремих компонентів у готові блюда, відсутність окремих елементів у комплекті товару, конкретні порушення правил торгівлі щодо них та ін. У таких осіб з'ясовується, чи вибивалися їм при купівлі товарів чеки, чи не давалися вже раніше вибиті чеки, чи не купували вони товари, продукцію на складах, у підсобних приміщеннях, чи не сплачувалися гроші працівникам цих ділянок підприємства, організації, чи складалися які-небудь документи, ким вони підписувалися і чи підписувалися взагалі; які ознаки, на думку свідка, характеризують випущений у продаж товар як недоброякісний, нестандартний або некомплектний;

4. *Керівники підприємств, установ, організації (директори, керівники підприємств, а також особи, призначені на посади замість притягнутих до відповідальності).* У свідків такої категорії обов'язково з'ясовуються їхні повноваження, функціональні обов'язки, характер їхньої роботи, періодичність перевірок на підприємстві, заходи, вжиті по виявлених порушеннях, скаргах відвідувачів, причини подібних зловживань, питання про підписання яких-небудь документів, про особу, що дала дозвіл на випуск у продаж недоброякісного товару, тощо. Слідчому при допиті таких свідків треба пам'ятати, що це зацікавлені особи, і щоб уникнути судового процесу, вони намагатимуться вплинути на хід розслідування на користь підозрюваного, дати йому позитивну характеристику або, навпаки, показати себе з кращого боку й активно викривати підозрюваного. У необхідних випадках доцільно одержати консультації у спеціалістів. Особливості використання знань спеціалістів по справах про злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, зумовлені особливостями, специфікою спеціальних знань та дій, що проводяться за такими справами. Тому слідчий у разі необхідності може залучити спеціалістів: товарознавців (коли пот-

рібні консультації про умови зберігання товару, вимоги до упакування, якість, комплектність товару, джерело його походження та ін.), бухгалтерів (коли потрібні знання бухгалтерського обліку, оформлення операцій з матеріальними цінностями тощо), технологів (коли потрібні знання щодо технологічного процесу на підприємстві), техніків (щодо роботи відповідного обладнання, апаратів та ін.).

5. *Особи, що мали відношення до оброблення продуктів, транспортування, реалізації товарів, продукції тощо.* Це в основному працівники того підприємства, де вчинено злочин, а також підприємств, що мали торговельні, виробничі зв'язки з ним. Це можуть бути особи, які переробляли сировину, готували їжу (кухарі, підсобний персонал та ін.), особи, які мали відношення до складання документів, що відображають певні операції, особи, які зберігали або відпускали товар (комірники, завідувачі складів, баз, касири та ін.), особи, які виконували вантажно-транспортні роботи (вантажники, водії автомашин та ін.), особи, які продавали продукцію (кухарі роздавальних, офіціанти, буфетниці та ін.). У таких осіб з'ясовуються питання про те, коли надійшли до них товарно-матеріальні цінності, які до них додавалися документи, чи були вони взагалі, хто давав розпорядження щодо збереження товарно-матеріальних цінностей, скільки вони зберігалися, кому були відпущені і при наявності яких документів, чи проводилася витрата без документального оформлення, який був порядок одержання товарно-матеріальних цінностей на виробництві, хто був відповідальний за це, чи витрачалися продукти за нормою при готуванні їжі, чи допускалися відступи від технології приготування їжі, чим вони викликалися, з чиєї вказівки здійснювалися, чи були випадки фальсифікації окремих продуктів, у який спосіб вони вчинялися, чи не було фактів продажу продуктів з підсобних приміщень, кухонь в обхід каси. В осіб, що виконували вантажно-транспортні роботи, з'ясовуються обсяг їх постійно виконуваної роботи, які товари, продукти вони вантажили, перевозили, куди, від кого одержували завдання на проведення зазначених робіт, які були в наявності документи, чи відповідали найменування товарів, їхня кількість і асортимент, зазначені в документах, найменуванню, кількості й асортименту перевезених товарів та ін. Вони могли звернути увагу на часту появу в службових кабінетах незнайомих осіб, їхні розмови з підозрюваним, спільні поїздки та ін. Але серед подібних свідків можуть виявитися і такі, які мають особисту неприязнь до підозрюваного або, навпаки, є його друзями, тому до їх показань треба ставитися критично.

6. *Бухгалтери, працівники баз, а також родичі, близькі знайомі, сусіди злочинців, співробітники, колеги.* Вони допитуються в основному про особу злочинця, спосіб його життя, стосунки з іншими працівниками, його доходи, витрати, придбання та ін. Допитаними як свідки можуть бути також працівники санітарно-епідеміологічних станцій (вони можуть надати матеріали про заходи, вжиті щодо порушення санітарних правил збереження продовольчих товарів, про скарги, що надійшли від населення, про псування продуктів); співробітники поліклінік, лікарень, куди зверталися хворі з ознаками харчового отруєння (за їхніми відомостями можна встановити характер і причини отруєння).

Виявлення і допит свідків на початковому етапі розслідування злочинів мають важливе значення, оскільки по розглядуваній категорії злочинів саме на початковому етапі розслідування можливе виявлення з достатньою повнотою осіб, які можуть повідомити слідству необхідні відомості. Характер дій, спрямованих на виявлення свідків на початковому етапі розслідування, залежить насамперед від умов збирання матеріалів, що слугували підставою до порушення кримінальної справи. У цьому зв'язку розрізняють справи про злочини: а) порушувані за оперативно-розшуковими заходами, у зв'язку із затриманням працівників підприємств, установ, організацій по гарячих слідах, а також за заявами громадян, про які злочинці непоінформовані; б) порушувані за матеріалами ревізій, інвентаризацій, контрольних перевірок, про що відомо злочинцям. З урахуванням цього поділу будується і допит свідків.

Свідки з числа працівників самих підприємств, організацій, установ, як правило, відомі з оперативно-розшукових заходів. Такі свідки можуть при допиті вказати на інших осіб, які володіють необхідною інформацією. Свідки можуть бути встановлені при збиранні і вивченні відповідних документів. Слідчий повинен ретельно вивчити відповідні матеріали, одержані в результаті оперативно-розшукових заходів, і з урахуванням добутих відомостей він разом з працівником апарату ВДСБЕЗ планує проведення заходів щодо виявлення свідків. Аналогічно здійснюється планування слідчих і розшукових дій по виявленню і допиту свідків у разі порушення кримінальних справ за заявами громадян, про які злочинці непоінформовані. Необхідні дані про свідків нерідко містяться в самих заявах громадян. Що ж до виявлення свідків по справах, порушуваних у зв'язку із затриманням працівників підприємств, установ, організацій по гарячих слідах, то

свідки по розглядуваних справах можуть бути виявлені серед відвідувачів, працівників таких підприємств, установ, організацій.

Матеріали ревізій, інвентаризацій і контрольних перевірок, що слугували підставою до порушення кримінальної справи про злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів, містять дані про осіб, що здійснювали зазначені заходи; відомості про деяких працівників підприємств, установ, організацій, що перевіряються. Іноді виникає необхідність допитати ревізора, якщо матеріал, котрий став підставою до порушення кримінальної справи, не дає необхідної інформації (наприклад, про способи вчинення і приховування злочину, характер відсутніх цінностей). Ревізори можуть також повідомити інформацію про присутність при перевірці відповідних фахівців, досліджені документи, поведінку працівників під час перевірки підприємств, що ревізуються. При допиті осіб, що брали участь у контрольних перевірках, нерідко встановлюються свідки з числа відвідувачів, працівників закладу, що можуть повідомити про факти реалізації фальсифікованих товарів, обраховування, обважування, обмірювання покупців.

Ці матеріали можуть бути джерелом інформації про способи вчинення та приховування злочинів, причини злочину, обставини, що сприяли вчиненню злочинів, зв'язок їх із вчиненням інших злочинів та ін. У осіб, що проводили ревізію, інвентаризацію, контрольну закупку, з'ясовуються відомості, що цікавлять слідчого: чи були при проведенні відповідних заходів додержані необхідні вимоги, забезпечені права тих, кого ревізували, чи всі документи досліджені, чи правильно зроблені висновки, чи підтверджені вони відповідними документами, доказами, чи слід провести додаткову ревізію. При допиті свідків треба пам'ятати, що вони можуть перебувати у добрих стосунках зі злочинцями.

Складність становлять допити родичів підозрюваного, обвинуваченого. Їхні показання не завжди відповідають дійсності. Вони або вигороджують підозрюваного, обвинуваченого, або не бажають втратити джерело одержання коштів.

Інші особи також можуть давати неправдиві показання з корисливої або іншої особистої зацікавленості. Між ними і родичами підозрюваного, обвинуваченого може існувати змова. Так, є свідки, які допомагають підозрюваному, обвинуваченому легалізувати всі проведені операції, укладають фіктивні угоди обміну, дарування та ін. Такими свідками можуть бути друзі, колеги підозрюваного, обвинуваченого, і, як правило, вони є особами з незапляманою репутацією і можливос-

тями для проведення подібних дій. Це обов'язково має враховувати слідчий при підготовці і проведенні допитів.

Якщо при допиті можуть бути порушені питання, що вимагають спеціальних знань, необхідно запросити на допит спеціаліста.

Слідчий огляд. Для розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, мають значення огляд місця події, огляд предметів і документів, огляд ділянок місцевості і приміщень, що не є місцем події, освідування.

Огляд місця події є невідкладною першочерговою слідчою дією, що забезпечує і визначає подальший напрямок розслідування. Огляду при обмані споживачів можуть підлягати магазини, палатки, кіоски, магазини-склади, ресторани, кафе, ремонтні майстерні, при випуску або реалізації недоброякісної продукції — підприємства, установи, організації, що випустили або реалізовували недоброякісну продукцію, та ін., при фальсифікації засобів вимірювання — будь-які приміщення, у яких здійснюється виготовлення або перероблення засобів вимірювання (приміщення з обмеженим доступом осіб, де можна приховати свою злочинну діяльність, — підвали, квартири, інші приміщення, а також підприємства по виготовленню, ремонту, налагодженню засобів вимірювання (наприклад, ремонтні майстерні).

Основними цілями проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, є такі.

1. Визначення характеристики даної ділянки простору (підприємства, в якому випускалися чи реалізовувалися недоброякісні, нестандартні або некомплектні товари, чи мала місце фальсифікація засобів вимірювання; торговельного підприємства, в якому допущено обман споживачів, та ін.).

2. Безпосереднє сприйняття і вивчення обстановки й обставин вчиненого злочину (спосіб вчинення і приховування злочину, кількість осіб, що вчинили злочин, мета, мотиви, час вчинення злочину та ін.).

3. Виявлення, фіксація, вилучення і первісна оцінка, попереднє дослідження слідів і речових доказів, виявлених на місці події (підроблених документів, фальсифікованої продукції, фальсифікованих засобів вимірювання, упакування і т. д. (вивчення і фіксація ознак, що характеризують продукцію як недоброякісну, засобів вимірювання як фальсифікованих; фіксація кількісних даних про такі об'єкти).

4. Збирання, аналіз, використання одержаної інформації для перевірки, уточнення раніше зібраних даних, висування слідчих версій та їх перевірки.

5. Вжиття заходів щодо затримання злочинця.

6. Виявлення причин і умов, котрі сприяли вчиненню злочину (виявлення і фіксація ознак, що вказують на обставини, що сприяли порушенню прав споживачів).

Огляд місця події при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, дозволяє вирішити такі питання: яка подія мала місце (злочин, пов'язаний з порушенням прав споживачів, чи пов'язаний він із вчиненням суміжних злочинів; інший злочин і т.д.), скільки осіб брали участь у вчиненні злочину, на якій основі, з якою метою, коли вчинено злочин, механізм, спосіб вчинення, які є предмети злочинного посягання, чи використовувалися для вчинення злочину транспортні засоби, які і де є сліди, хто є очевидцем вчиненого, які обставини сприяли вчиненню злочину та ін. Наведений перелік питань не є вичерпним, він може змінюватися залежно від досліджуваної події і наявних матеріальних наслідків.

Особливості огляду місця події при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, полягають у відшуканні й огляді специфічних об'єктів, які характерні саме для даного виду злочинних посягань і мають особливо важливе доказове значення. Огляд цих місць дозволяє слідчому ознайомитися з обстановкою на підприємстві, в установі, організації, зафіксувати та вилучити сліди і предмети, що можуть мати значення в справі, а також скласти уявлення про механізм події, правильно визначити напрямок подальшого розслідування. Так, при випуску або реалізації недоброякісної продукції слідчий у протоколі вказує відомості про місце зберігання неякісного товару, умови його зберігання, справність обладнання (вентиляційного обладнання, опалювальної системи), наявність і стан приладів, що реєструють умови зберігання товарів, установок, призначених для зберігання товарів; описує упаковку, складування товару, вказує кількість одиниць, партій недоброякісного товару. При обмані споживачів слідчий зазначає наявність чи відсутність меню, прейскурантів, тарифів, заносить показання контрольно-касового апарата, фіксує факт справності чи несправності цього апарата, записує найменування і ціни виявлених товарів (продуктів), їхню якісну і кількісну характеристики, фіксує факт справності чи несправності холодильних або інших установок, що забезпечують належне зберігання товарів (продукції), наявність документів, що характеризують рух товарів. При фальсифікації засобів вимірювання зазначається наявність фальсифікованих вимірювальних приладів або інструментів, наявність пристроїв для їхнього виготов-

лення чи перероблення, фіксується наявність чи відсутність фальсифікованих документів тощо.

При огляді місця події можуть бути виявлені документи зі слідами матеріального або інтелектуального підроблення, фальсифіковані товари, несправні ваговимірвальні прилади та інші предмети. Огляд місця події в кожному випадку конкретизується з урахуванням специфіки розслідуваної події.

При огляді місця події можуть бути виявлені чорнові записи, інші папери, що мають відношення до розслідуваної події, характеризують господарські операції на досліджуваній ділянці, сприяють встановленню способу вчинення злочину, кола учасників злочину та ін. Поряд з цим можуть бути виявлені також фальсифіковані продукти, порожня тара з-під них, цінники на товари, неточні вимірвальні прилади та інші предмети і документи, що мають значення для справи. Дані, зазначені в подібних документах, зіставляються з даними в прибуткових документах, меню, преїскурантах (це допоможе встановити факт завищення цін). На кухні можуть бути виявлені сировина, продукти, які не значаться в прибуткових документах або не використовувалися для приготування блюд. Доцільно оглянути й мийні приміщення, туалетні кімнати, оскільки важливі документи чи записи можуть бути викинуті в урну або сховані в інших місцях. Виявлені документи чи предмети підлягають вилученню.

До огляду місця події доцільно залучати спеціалістів (товарознавців (при огляді товарів-речових доказів), бухгалтерів (наприклад, під час огляду документів). У даній слідчій дії повинні брати участь працівники підприємства, а в необхідних випадках — і його керівник.

У протоколі зазначають не лише виявлені предмети і документи, а й деяку інформацію про роботу підприємства, установи, організації. У протоколі може відмічатися наявність цінників на товарах, меню на столах та ін., кількість відвідувачів даного підприємства, установи, організації, що були в ньому на момент огляду (їхні прізвища, адреси), прізвища працівників підприємств, що обслуговували споживачів. До протоколу заносяться також показання касового апарата, наявність контрольної касової стрічки, фіксується справність певних приладів, необхідних для нормальної роботи. Слідчий повинен організувати збереження обстановки і слідів злочину, забезпечити наявність технічних засобів огляду.

Огляд приміщень і ділянок місцевості, що не є місцем події, провадиться при огляді місць зберігання сировини, неврахованої продукції, знищення певного майна, зберігання предметів злочину, зустрічі співучасників та ін. При огляді приміщень і ділянок місцевості, що не є місцем події, можуть

бути виявлені дані, котрі мають значення для справи. Він проводиться з метою перевірки показань підозрюваного, потерпілого, свідка. Так, особа може заявити, що товар був списаний і знищений у спеціальному місці. Якщо слідчий проведе огляд цього місця і не знайде слідів знищення товару, це буде викриттям особи в неправдивих показаннях.

Об'єктами такого виду огляду можуть бути складські, торговельні, виробничі, житлові приміщення та інші ділянки місцевості. Огляд цих об'єктів провадиться за правилами огляду місця події.

Огляду підлягають предмети (матеріальні об'єкти), що мають відношення до кримінальної справи, огляд яких дозволяє одержати необхідну інформацію для встановлення істини по справі. Якщо оглянуті предмети мають значення речових доказів, їх потрібно прилучати до кримінальної справи. Такі предмети можуть бути виявлені в ході огляду місця події, при обшуку, виїмці, їх можуть надати свідки, потерпілі, підозрювані та інші учасники процесу. Якщо предмети оглядаються при проведенні цих слідчих дій, то результати огляду мають заноситися до протоколу даної слідчої дії.

Об'єктами огляду, наприклад, можуть бути: при обмані споживачів — фальсифіковані вимірювальні прилади, зменшені гирі, гумові прокладки, підкладені під чашки ваг, металеві предмети, монети, використані для зменшення ваги товару, що відпускається, пакувальні матеріали, інвентарна тара, самі товари (наприклад, з підвищеним ступенем вологості, збільшеним процентним вмістом розсолу та ін.), запаяні пакети з продуктами, автомати, холодильні камери, вимірювальні ємності та ін.; при випуску або реалізації недоброякісної продукції — випущені або реалізовані недоброякісні, нестандартні і некомплектні товари, документи, що дозволяють випуск або реалізацію дефектних товарів (резолуції, накладні), різні документи на приймання від постачальників дефектних товарів, приймальні акти на товари, скарги покупців на недоброякісність продукції, документи лікувальних закладів про шкоду здоров'ю потерпілих, заподіяну в результаті випуску або реалізації недоброякісних товарів; при фальсифікації засобів вимірювання — виготовлені чи перероблені фальсифіковані засоби вимірювання, допоміжні засоби для їхнього виготовлення чи перероблення, документи, що мають значення для справи, та ін.

При огляді товару важливо вказувати його маркування, що дає інформацію про сорт, ціну, марку товару. Залежно від виду товарів застосовуються різні види маркування: прикріплення пластин, ярликів, штампування, нанесення певних букв чи знаків стійкою фарбою, певні дані є також на тарі або упаковці.

Інформацію про товар може надати і товарний знак підприємства, яке виготовило даний товар. У штрихових кодах товарів зашифровано важливі відомості про товар: країна-виробник чи країна-продавець, підприємство-виробник, найменування товару та його споживчі якості, розмір, маса, колір. Штрихове кодування призначене полегшити роботу виробників і продавців з контролю й обліку руху товарів.

У ході огляду виникає необхідність відібрати для вивчення певну кількість зразків чи проб. При огляді вимірювальних приладів та інструментів необхідно звертати увагу на точність і правильність їхньої установки і стан механізмів. Якщо це ваги, то ваги будь-якого типу повинні бути встановлені точно горизонтально. Відхилення від горизонталі веде до неправильного зважування. Злочинці застосовують таке відхилення від горизонталі, що спричиняє зменшення ваги товару, який продається. Слідчий повинен звертати увагу на стан механізмів ваг: чи не пошкоджені вони, чи всі частини є в наявності. Якщо це чашкові ваги, то варто зрівноважити чашки ваг і в такий спосіб перевірити, чи горизонтально вони встановлені. Після цього необхідно зняти чашки ваг і оглянути їх з метою перевірки, чи немає яких-небудь пристосувань на них для обважування покупців. Якщо оглядаються електронні ваги, то повинні бути перевірені їхня справність, відповідність стандартам, наявність чи відсутність пошкоджень. Оглядаючи механізм циферблатних ваг, треба перевірити, чи вільно ходять окремі їх частини, чи немає в механізмі заміників, чи не переставлені місцями окремі деталі. Так, при розслідуванні справи про обман покупців у ході огляду ваг було з'ясовано, що вони відповідним чином налагоджені на вчинення злочину, про що винна особа знала. Ваги були надіслані на метрологічну експертизу, в результаті якої був одержаний висновок про те, що вони не можуть застосовуватися для проведення розрахунково-облікових операцій, погрішність показань цих ваг перевищує допустиму¹.

Гирі оглядаються з метою встановлення наявності на них клейма, а також для перевірки, чи немає в них висвердлених отворів, наварювань. Інші вимірювальні прилади й інструменти (метри, мірки) оглядаються для виявлення на них заводських клейм або перевірки, чи відповідають вони стандартам. У разі потреби їх необхідно порівнювати з контрольними зразками.

Слід враховувати ще й той момент, що сучасні підприємства, установи, магазини, ресторани тощо укомплектовані засобами комп'ютерної техніки, яка може містити необхідну інформацію про вчинений злочин. Така інформація може надаватися через комп'ютерну мережу. Тому при розслідуванні

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 2000 р.

розглядуваної категорії злочинів може мати місце огляд предметів — комп'ютерних засобів. У процесі їхнього огляду слідчий повинен зосередити зусилля на виявленні тих слідів і ознак, які надалі стануть об'єктами експертного дослідження. Крім фахівця в галузі комп'ютерних технологій до участі в огляді бажано залучити спеціаліста-криміналіста, оскільки на комп'ютерних засобах найчастіше залишаються сліди рук, ручної пайки на внутрішніх елементах комп'ютерних засобів.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, можуть бути оглянуті різні документи: по оформленню замовлення як термінового, з приписками невиконаних робіт, прибуткові, видаткові, різні документи, що відображають операції, не відображені в первісних документах, про наявність сировини, товарів, дійсної відсутності майстрів, документи, що свідчать про кількість і якість прийнятого товару, розрахунки зі споживачами, товарні звіти за підсумками приходу, договори зберігання та ін.

У необхідних випадках може бути залучений спеціаліст (наприклад, з метою визначення підроблення). Документ оцінюється на предмет того, чи є операція, відображена в ньому, законною, чи не містить документ ознак матеріального або інтелектуального підроблення. І матеріальні, і інтелектуальні підроблення викликають суперечності в документах, які можуть бути в одному документі, між різними примірниками, копією й оригіналом, між різними документами. Перш ніж працювати з документами, необхідно вивчити особливості організації роботи з документами бухгалтерського обліку і звітності на даному конкретному підприємстві чи в установі.

Наприклад, при розслідуванні кримінальної справи стосовно гр. Б. за обвинуваченням в обмані покупців було виявлено, що продаж товарів (хлібобулочних виробів) нею здійснювався за підробленою накладною, бланк якої вона тайкома взяла на хлібобулочному заводі. Накладну Б. виписала сама і поставила штамп, що знаходився на прохідний заводу, скориставшись відсутністю особи, яка контролює штампи. У підробленій накладній були завищені ціни на хлібобулочні вироби в середньому на 4–5 крб. за кожну одиницю товару. Накладні були оглянуті і приєднані до справи як речовий доказ. У результаті в Б. виявилось 3 034 000 крб., здобутих злочинним шляхом. Таким чином, вона підлягала відповідальності за обман покупців шляхом перевищення встановлених роздрібних цін у великих розмірах¹.

На самому документі або місці, де складено документ, потрібно виявляти сліди папілярних ліній — на них можуть знаходитися мікро-

¹ Див.: Архів Київського районного суду м. Донецька за 1996 р.

частинки сторонніх речовин (тому при роботі з документами слід користуватися пінцетами з гумовими наконечниками, гумовими рукавичками, паперовими куточками та ін.), встановлювати спосіб виготовлення документа, колір і вид барвника, тему документа, відомості, що містяться в ньому, мову документа, емоційне забарвлення, грамотність, стиль, наявність певних термінів і т.д. У документах можуть бути виявлені сліди виправлень, дописки, суперечності з іншими документами.

У сучасних умовах поширеним засобом фіксації інформації є електронна записна книжка (ЕЗК). Вона буде джерелом одержання інформації в ході розслідування злочинів. При огляді ЕЗК повинен бути запрошений фахівець у галузі електронно-обчислювальної техніки, оскільки для прочитання інформації з неї, особливо якщо ЕЗК має пароль, необхідні спеціальні пізнання в галузі програмування. Якщо пароля немає, то огляд ведеться в присутності понятих і спеціаліста: читається і фіксується лише шукана інформація із вказівкою послідовності операцій і розділу, в якому ця інформація була зчитана. Якщо ж ЕЗК має пароль, то в даному випадку огляд буде тільки «зовнішній». Для зняття пароля призначається інформаційно-технічна експертиза (на практиці провадження такої експертизи є надзвичайно складним як в організаційному, так і у фінансовому плані)¹.

Слід зосередити увагу ще й на електронних документах. Огляд документів — джерел і носіїв криміналістично важливої комп'ютерної інформації — має на меті виявлення та фіксацію таких їх ознак, які надають документам значення речових доказів².

¹ Див.: Григорьев М. Ю. «Электронная записная книжка» как новый источник получения информации при расследовании преступлений // Рос. следователь. — 1999. — № 5. — С. 41.

² З появою засобів інтелектуальної праці виникла проблема інформаційного забезпечення об'єктів досудового і судового слідства доказами у наглядному вигляді для об'єктивного сприйняття й оцінки слідчим і судом при прийнятті процесуальних рішень. Під поданням доказів (ст.66 КПК України) слід розуміти не тільки передачу, вимогу видати доказ, а й його перетворення у зручну форму для використання в доказуванні.

В юридичній практиці частіше за все оперують не електронними документами, а їх «твердою» матеріальною копією та украй рідко комп'ютерним засобом відтворення (візуалізації). До засобів зберігання документальної інформації, що одержали широке поширення, слід віднести: папір, магнітні та оптичні носії інформації, а також пристрої відтворення звукових та відеодокументів. У цьому зв'язку до сучасних форм подання електронних документів відносять: а) текстову; б) графічну; в) звукову, відео; г) комбіновану; д) мультимедію (див: Салтєвский М. В., Губанов В. А. Электронные документы в современной теории доказательств //Актуальні проблеми криміналістики: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 вересня 2003 р.) / Ред. кол.: М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. — Х.: Гриф, 2003. — С. 205–206).

При розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, слідчі мало уваги приділяють освідуванню, хоча ним під час розслідування подібних злочинів нехтувати не слід, бо воно дозволяє встановити на тілі людини сліди злочину¹, особливі прикмети чи інші ознаки, що свідчать про зв'язок даної людини з розслідуваною подією².

На тілі підозрюваного можуть бути виявлені плями різних барвників, що використовувалися в процесі злочинної діяльності, сипучих та інших речовин (наприклад, при виготовленні, переробленні фальсифікованих засобів вимірювання, виготовленні іншої продукції (продуктів харчування, побутової техніки, одягу тощо), а також частинки металу, пластмаси, дерева, пальномастильних речовин, волокон тканини, харчових продуктів, сліди фарби, клею, чорнил (які можуть свідчити про фальсифікацію документів: накладних, звітів, ярликів, етикеток та ін.), тобто тієї сировини, об'єктів виготовлення, засобів виробництва, з якими підозрюваний контактував та які свідчать про причетність його до злочинних дій, частинки речовин, які були на місці події чи які підозрюваний приніс туди (пил, ґрунт, у тому числі мікрооб'єкти). Для розслідування мають значення також особливі прикмети, пошкодження, на які вказують свідки і потерпілі чи які свідчать про професійну приналежність підозрюваного.

Обшук і виймка. По злочинах, пов'язаних з порушенням прав споживачів, обшук, як правило, не терпить зволікання, тому він звичайно здійснюється на початковому етапі розслідування.

Завданнями обшуку при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, є:

– відшукування і вилучення знярядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також предметів і документів, що можуть мати значення для справи (недоброякісної продукції, фальсифікованих засобів вимірювання, надлишків продукції, утворених у результаті обману споживачів, підроблених документів, прейскурантів цін, неправильних ваговимірювальних приладів (укорочених метрів, дефектних гир і т. п.);

– виявлення майна, на яке може бути накладено арешт для забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином.

¹ Хоча ч. 1 ст. 193 КПК України говорить лише про мету освідування як встановлення на тілі обвинуваченого, підозрюваного або у потерпілого чи свідка особливих прикмет, нерідко виникає необхідність упевнитись у наявності на їх тілі слідів злочину. З урахуванням того, що освідування з позицій криміналістичної тактики є різновидом слідчого огляду, традиційно метою освідування є й встановлення на тілі зазначених осіб слідів злочину.

² Див.: Белкин Р. С., Лифшиц Е. М. Тактика следственных действий. – М., 1997. – С. 78–79.

Залежно від об'єктів обшуку (тобто від того, щодо чого (кого) здійснюється обстеження) при розслідуванні злочинів розглядуваної категорії застосовується обшук приміщень, місцевості, транспортних засобів, особи.

За характером об'єктів пошуку (тобто того, що необхідно знайти, виявити) застосовується обшук, спрямований на виявлення людей, знарядь і засобів учинення злочину, предметів злочину, слідів, документів та інших об'єктів.

Обшук по справах, що пов'язані з порушенням прав споживачів, передбачає виявлення:

- ярликів цін, преїскурантів та інших документів (справжніх, підроблених, архівних та ін.), у тому числі фальсифікованих; ярликів, преїскурантів, цінників, що приховуються від споживача; тарифів, чорнових записів, накладних, охоронних розписок, документів про одержання товару, записів, що свідчать про злочинну діяльність особи, документів, що свідчать про наявність товарів, сировини, дійсну відсутність майстрів, книг скарг і пропозицій, рахунків, фактур та інших документів, що мають значення для справи, а також забракованих примірників підроблених документів (зім'яті, розірвані, у кошику для непотрібних паперів);

- нестандартних ваговимірювальних приладів, якими користувався працівник, укорочених метрів, мірок, дефектних гир, пристосувань для зменшення ваги товару, вимірювальних ємкостей зі стовщеними стінками, неправильно нанесеними позначками, інших фальсифікованих вимірювальних засобів;

- порожньої тари, пакувальних матеріалів з недостовірною інформацією на них;

- підготовленої сировини для вчинення порушення прав споживачів, необхідних для цього предметів, документів, що можуть знаходитися в спеціально відведеному для цього приміщенні (наприклад, можуть бути виявлені сургуч, коркові пробки, віскозні і металеві ковпачки для закупорки пляшок, етикетки, прилади для підігрівання сургучу, фіктивні печатки заводів, технічні засоби для виготовлення підроблених документів, пристосування для підігрівання рідин, руйнування упаковок);

- фальсифікованих, недоброякісних товарів, надлишків продукції, тканин, скла, іншої продукції, коштів, одержаних внаслідок порушення прав споживачів;

- одягу підозрюваного, на якому виявлені ознаки слідів злочину;

- комп'ютерів, комплектуючих, електронних документів, що мають значення для справи.

Обшук у приміщенні має на увазі примусове обстеження всіх приміщень, що є у володінні фізичних або юридичних осіб, якщо там можуть знаходитися об'єкти пошуку. При розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, такими приміщеннями можуть бути робочі приміщення підозрюваних, квартира підозрюваного, житло його родичів, знайомих.

Обшук у службових приміщеннях може сполучатися з проведенням інших заходів, наприклад, з перевіркою ваг, товарів, блюд. Не завжди можливо виявити необхідні продукти, товари, грошові суми шляхом обшуку. В окремих випадках це можна зробити шляхом проведення інвентаризації товарно-матеріальних цінностей або зняття залишків з товарів.

Обшук за місцем проживання підозрюваного має на меті виявлення цінностей, документів, предметів, що мають значення для справи. Під час проведення обшуку за справами про злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів, слід виходити із специфіки шуканих об'єктів: продукти харчування, сировина, документи, одяг, побутова техніка, засоби вимірювання та ін. Обшук по даній категорії справ проводиться не тільки за місцем проживання злочинця, а й за місцем проживання його родичів, знайомих, якщо є підстави вважати, що в останніх можуть знаходитися певні цінності, товари, документи.

Оскільки місцем вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, може бути транспортний засіб (наприклад, при виїзній торгівлі — транспортний засіб, з якого здійснюється продаж товарів; транспортні засоби, якими здійснюється перевезення (транспортування товарів), то по даній категорії злочинів може бути проведено обшук транспортного засобу.

Об'єктами, що мають доказове значення і виявлені при обшуку особи, по категорії злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, є: зайві грошові суми, виручені при продажу товарів шляхом обману покупців, що знаходяться при особі; прибутково-видаткові документи на продукти або товари, одержані працівником; документи з підробленими цінами (прейскуранти, цінники, ярлики тощо) та іншими фальсифікованими даними, що їх працівник ховає в момент перевірки або збирається знищити; різні чорнові записи, позначки про продажні ціни, кількість одержаних під звіт товарів, продуктів, прізвища осіб, яким продано або від яких одержано товари. Особливо ретельно слід шукати чорнові записи, що можуть містити дуже важливі для слідства відомості про завищені ціни на продані товари, грошовий

виторг і дозволяють надалі при допитах викрити осіб, винних у цих злочинах. Слід пам'ятати, що документи «чорної» бухгалтерії можуть виявитися зашифрованими (записи зроблені умовними цифрами, літерами, знаками, зрозумілими тільки тим, хто їх робив). Але й такі документи становлять інтерес для слідства, оскільки можуть бути розшифровані за допомогою певних методів.

По даній категорії справ ефективний результат може бути досягнутий шляхом проведення групового обшуку, тобто проведення одночасно декількох обшуків по одній справі в різних осіб, у різних місцях. Для цього повинні бути передбачені засоби зв'язку між учасниками обшуку, єдиний план, єдине керівництво, порядок обміну інформацією. Необхідно також забезпечити єдине керівництво щодо часу початку обшуку на всіх об'єктах (чи то житло, службове приміщення, склад, цех, різні філії одного підприємства тощо). Для проведення групового обшуку створюються декілька слідчо-оперативних груп, обшук проводиться при налагодженій взаємодії слідчих і оперативно-розшукових співробітників.

Обшук за розглядуваною категорією справ також може бути здійснено з метою пошуку та вилучення об'єктів — комп'ютерів, комплектуючих, електронних документів, що мають значення для справи. Такий обшук, як правило, не терпить зволікання, тому він звичайно проводиться на початковому етапі розслідування.

У разі, якщо є точні дані, що предмети чи документи, які мають значення для справи, знаходяться у певної особи або у певному місці, проводиться виїмка за вмотивованою постановою слідчого. У числі таких документів можуть бути накладні, вимоги, рахунки-фактури, касові, прибуткові і видаткові документи, накопичувальні відомості, звіти, накази, книга скарг і пропозицій. Серед предметів, які вилучаються шляхом виїмки, можуть бути нестандартні вимірні прилади, тара, пакувальні матеріали, сировина, недоброякісна продукція, її надлишки та інші предмети, що застосовувалися для вчинення злочину чи містять ознаки слідів злочину.

У разі відмови громадян видати необхідні документи чи предмети виїмка проводиться в примусовому порядку.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, належна увага приділяється виїмці електронних документів та іншої інформації з обчислювальних мереж.

Особлива роль у процесі розслідування таких злочинів належить використанню *спеціальних знань та призначенню і проведенню судових*

експертиз. Дані, одержані в результаті проведення судових експертиз та інших досліджень, покликані полегшити завдання оперативно-розшукової діяльності, визначити найбільш ефективні тактичні схеми слідчих дій¹.

У методиці розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, має місце така система експертиз: судово-економічні (фінансово-економічні, ціноутворення); судово-бухгалтерські; інженерно-технічні; інженерно-технологічні (технологічних процесів, товарознавчі, експертиза харчових продуктів); криміналістичні (почеркознавча, технічна експертиза документів, трасологічна експертиза).

Судово-економічні експертизи дозволяють вирішити питання, пов'язані із встановленням розміру збитків, заподіяних злочином; виробничих показників (причини їх змін); дослідженням нормативів, розцінок, кошторисів, відомостей про виконання завдань на виробництві; питання, пов'язані з фінансуванням (витрати коштів, обчислення виконаних замовлень); формуванням цін тощо.

Судово-бухгалтерська експертиза дає змогу досліджувати операції бухгалтерського обліку, певні сторони фінансово-господарської діяльності підприємств, виявити, чи мали місце на підприємстві або в установі порушення вимог до бухгалтерського обліку, чи є на підприємстві нестачі або надлишки товарно-матеріальних цінностей, чи відповідають дані бухгалтерського обліку фактичним даним, встановленим за справою, інші обставини, пов'язані з обліком та звітністю.

Судово-технологічна експертиза призначається у разі з'ясування питань, пов'язаних з технологією виробничого процесу (перероблення, оброблення сировини, продукції, її виготовлення, зберігання).

Судово-товарознавча експертиза має на меті визначити якість товару, встановити його відповідність стандартам, іншим нормативам, споживчі якості продукції, їх комплектність, ступінь придатності товару до споживання, джерело, строк виробництва тощо.

Експертиза харчових продуктів (різновид товарознавчої експертизи) призначається у разі фальсифікації продукції харчової промисловості. Вона дозволяє вирішити питання про доброякісність продукції, відповідність її змісту найменуванню, вказаному на етикетці; міцність напоїв; відповідність вкладених компонентів страв нормам рецептури; сировини, з якої виготовлено продукцію; відсоткову кількість компо-

¹ Див.: Умаров М. Н. Криминалистическая теория слеодообразования и применение ее выводов в практике раскрытия экономических преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – Ижевск, 2001. – С. 28.

нентів продукції, зміст вологи у виробі; вміст сторонніх домішок тощо.

Судово-технічна експертиза призначається для визначення стану виробничого обладнання (потужність, справність), вимірювальних приладів, касових апаратів та ін. Так, під час виявлення дефектних ваговимірювальних приладів така експертиза може встановити: які дефекти мають місце, їх характер; причини, що викликали їх; чи відповідають вага, смність цих приладів їх показникам тощо.

З класу криміналістичних експертиз значення для розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів, мають судово-почеркознавча і технічна експертиза документів (для встановлення фактів та способів підроблення документів, відбитків печаток, штампів; встановлення осіб, що виконали тексти документів), трасологічні експертизи (дактилоскопічна, експертизи з визначення походження предметів, встановлення цілого за частинами продукції тощо).

Розділ VII

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИГОТОВЛЕННЯМ І ЗБУТОМ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв

Сучасний етап соціально-економічного розвитку України зумовив загострення проблем злочинності у сфері господарської діяльності, що ставлять під загрозу не тільки економічну безпеку країни, але й впливають на здоров'я населення. Складна ситуація спостерігається на ринку виробництва й обігу спирту та спиртних напоїв. Лікero-горілчана промисловість України останніми роками практично втратила свої позиції на ринку виробництва й обігу спирту та спиртних напоїв через контрабанду й фальсифікацію лікero-горілчаної продукції. Так, тільки порівняно з 2000 р. виробництво горілки й лікero-горілчаних виробів в Україні у 2001 р. зменшилося на 27,4%. Подібні темпи спаду обсягів виробництва продукції лікero-горілчаних підприємств обумовлені наявністю великої кількості дешевої фальсифікованої продукції на українському ринку горілчаних виробів, рівень яких сьогодні становить близько 60%. Виготовлення і збут фальсифікованих алкогольних напоїв перетворилися на справжню індустрію: при фальсифікації тільки горілки середнього цінового сегмента прибуток доходить до 600%. Так, у 2002 р. припинено діяльність 135 «підпільних» цехів із виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв, викрито близько 600 фактів реалізації сурогатів на суму 12 млн. грн, вилучено 700 тонн фальсифікату. У 2003 р. міліція виявила 954 злочини у сфері виробництва й обігу спирту. До кримінальної відповідальності притягнуто понад 800 осіб. У правопорушників вилучено 26,5 тис. декалітрів спирту або алкоголь-

ного сурогату на суму понад 25 млн. грн. За 2004 р. вилучено фальсифікованих алкогольних напоїв на суму понад 60 млн. грн.

Підвищена суспільна небезпечність незаконних дій із виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв з метою їх збуту є очевидною, оскільки ці дії становлять серйозну загрозу не тільки економічним відносинам, а й здоров'ю людей (нації в цілому). Щороку в Україні від отруєння фальсифікованими алкогольними напоями вмирають більше ніж 10 тис. чоловік.

Предмет злочинного посягання. Алкогольні напої — це продукти, одержані шляхом спиртового бродіння цукромістких матеріалів або виготовлені на основі харчових спиртів з вмістом спирту етилового понад 1,2% об'ємних одиниць.

З 1 липня 2001 р., відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1998 р. за № 1354 та від 13 січня 1999 р. за № 41 набрала чинності Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД) в редакції товарної номенклатури Митного тарифу України «Про Митний тариф України» від 5 квітня 2001 р. за № 2371-111, яка базується на Гармонізованій системі опису та кодування товарів, що є додатком до міжнародної конвенції «Про Гармонізовану систему опису та кодування товарів» від 14 червня 1983 р.

Згідно із зазначеною класифікацією алкогольні напої належать до групи 22 «Алкогольні і безалкогольні напої і оцет» розділу 4 «Готові харчові продукти; алкогольні та безалкогольні напої і оцет; тютюн та його замітники», а саме:

— товарна позиція 2204 «Вина виноградні натуральні, включаючи вина з доданням спирту та міцні: сусло виноградне» крім того, що включено до товарної позиції 2009 «Соки фруктові (включаючи виноградне сусло) або соки овочеві, незброжені, без додання спирту, з доданням або без додання цукру чи інших підсолоджувальних речовин»: «ігристі вина (шампанське і інші); інші вина (Херес, Мадера, Портвейн і інші); високоякісні вина, вироблені у певних регіонах (Бордо, Бургундське, Ельзаське і інші) з вказаними в класифікації концентраціями спирту»;

— товарна позиція 2205 «Вермути та виноградні натуральні вина, інші, з доданням рослинних або ароматизованих екстрактів»;

— товарна позиція 2206 «Інші зброжені напої (сидр яблучний грушевий, грушівка (перрі), напій медовий); напої змішані, які містять алкоголь та суміші алкогольних напоїв з безалкогольними, не включені до інших угруповань»;

— товарна позиція 2208 «Спирт етиловий неденатурований, з концентрацією спирту менш 80 об.%; спиртові настоянки, лікери та інші спиртові напої (коньяк, бренді, віскі; ром, джин, горілка, лікери і інші)».

Деякі групи цих напоїв одержують з використанням смакових і ароматичних добавок або екстрактів із рослинної сировини¹. Залежно від використовуваної сировини, способів приготування й призначення алкогольні напої поділяються на такі види.

1. Питний етиловий спирт — ректифікований етиловий спирт, розведений зм'якшеною водою до міцності 95%².

2. Горілки та горілки особливі — спиртовий напій, отриманий спеціальним обробленням адсорбентом водно-спиртового розчину міцністю 38–45, 50 і 56 % з додаванням інгредієнтів або без них з наступною фільтрацією³. Залежно від вмісту спирту, цукру й інгредієнтів горілки поділяються на горілки та горілки особливі (див. Додаток II, табл. А).

3. Лікери-горілчані вироби — спиртні напої міцністю від 12% до 60%, що готуються змішуванням ректифікованого спирту з напівфабрикатами й інгредієнтами⁴. Залежно від вмісту спирту, цукру й інгредієнтів лікери-горілчані напої поділяються на: лікери міцні; лікери десертні; лікери емульсійні; креми; наливки; пунші; настоянки солодкі; настоянки напівсолодкі; настоянки напівсолодкі слабоградусні; настоянки гіркі; настоянки гіркі слабоградусні; напої десертні; аперитиви (до аперитивів належать вермути — алкогольні напої, виготовлені на основі виноградних виноматеріалів з додаванням натуральних настоїв або ароматичних дистилатів рослин, сахарози, етилового спирту ректифікованого, карамелізованого цукру (колера)⁵); бальзами; коктейлі; до лікери-горілчані напоїв відносять джин, віскі та ром⁶ (див. Додаток II, табл. Б).

¹ Див.: *Бачурин П. Я., Смирнов В. А.* Технология ликеро-водочного производства. [Учебник для вузов]. – М.: Пищевая пром-сть, 1975. – С. 21; *Бурачевский И. И., Скрипник К. И.* Современные способы получения полуфабрикатов ликеро-водочного производства. – М.: Лег. и пищ. пром-сть, 1981. – С. 14–15 та ін.

² Див.: ГОСТ 5963-67.

³ Див.: ГОСТ 12712-80.

⁴ Див.: ГОСТ 7190-93; ДСТУ 3297-95, а також: Рецептуры ликеров, наливок, пуншей, десертных напитков, настоек и инструкция по приготовлению полуфабрикатов к ним. – М.: Пищпромиздат, 1962; *Бурачевский И. И., Скрипник К. И.* Современные способы получения полуфабрикатов ликеро-водочного производства. – М.: Лег. и пищ. пром-сть, 1981.

⁵ Див.: ГСТУ 202.003-96.

⁶ Див.: ДСТУ 3297-95.

4. Коньяки — алкогольний напій з характерним букетом і смаком, виготовлений з витриманого не менше трьох років коньячного спирту¹. Залежно від тривалості та способів витримки коньячних спиртів коньяки поділяють на ординарні, марочні та колекційні (див. Додаток II, табл. В).

5. Тихі вина — алкогольний напій, що не містить надлишку вуглекислоти, виготовлений шляхом повного або часткового збродиння цукрів роздавненого винограду, мезги або свіжовіджатого сусла². Сировиною для виготовлення вин є свіжий виноград за ДСТУ 2366 або ув'ялений до цукристості в суслі не більше ніж 40 г/100 см³. Усі вина поділяють на ординарні, марочні та колекційні (див. Додаток II, табл. Г).

6. Шампанське — алкогольний напій, одержуваний насиченням двоокисом вуглецю ендогенного походження при вторинному бродинні оброблених виноматеріалів у пляшках, резервуарах або системі резервуарів³. Залежно від способу приготування та масової концентрації цукрів шампанське поділяється на: радянське шампанське, шампанське колекційне, шампанське спеціальних найменувань (див. Додаток II, табл. Д).

Велике різноманіття сортів і марок вин, коньяків і горілок, значна різниця в їх ціні дозволяють злочинцям займатися фальсифікацією такої продукції в широких масштабах. Актуальність боротьби з фальсифікацією алкогольних напоїв останнім часом неухильно зростає, але разом з тим у спеціальній літературі теоретичні розробки з цієї про-

¹ Див.: ГОСТ 13741-91, а також: *Азараишвили П. Б.* Виноградные вина и коньяки Грузии. — Изд. 2-е, доп. и перераб. — М.: Пищепромиздат, 1960; *Велиев Г. И.* Коньяки Азербайджана (На междунар. выставках и ярмарках). — Баку: Азернешр, 1962; *Малтабар В. М., Фертман Г. И.* Технология коньяка. Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Пищ. пром-сть, 1971; *Нягу И. Ф.* Производство коньяка и кальвадоса в Молдавии: Пути повышения эффективности пр-ва и качества продукции. — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1978; *Сирбиладзе А. Л.* Основы технологии коньяка. [Для подготовки рабочих непосредственно на производстве]. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Пищ. пром-сть, 1971.

² Див.: ГСТУ 202.002-96, а також: *Охременко Н. С.* Виноделие и вина Украины. — М.: Пищ. пром-сть, 1966; *Вина Дона.* — М.: Росглавино, 1966; *Справочник по виноделию / Под ред. Г. Г. Валуйко.* — М.: Агропромиздат, 1985; *Валуйко Г. Г.* Биохимия и технология красных вин. — М.: Пищ. пром-сть, 1973; *його ж.* Особенности технологии производства красных вин в СССР и за рубежом. [Обзор]. — М., 1969; *його ж.* Технология столовых вин. — М.: Пищ. пром-сть, 1969; *Преображенский А. А.* и др. Мускатные вина. — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1967; *його ж.* Технология вин типа мадеры. — М.: Пищ. пром-сть, 1966; *його ж.* Технология крепких вин типа портвейн. — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1967; *Азараишвили П. Б.* Виноградные вина и коньяки Грузии. — Изд. 2-е, доп. и перераб. — М.: Пищепромиздат, 1960; *Казумов Н. Б.* Виноделие десертных вин Армении. — Ереван: Айастан, 1971 та ін.

³ Див.: ГОСТ 13918-88; а також: *Брусиловский С.* Непрерывный метод производства шампанского. Обзор. — М.: ЦИНТИПищепром, 1960; *Шольц Е. П., Филиппов А. М.* Игристые вина Крыма и их технология. — Симферополь: Крым, 1967; *Абрау-Дюрсо* — родина советского шампанского. — М.: Сов. Россия, 1973.

блеми, на жаль, не знайшли свого відображення¹. Зазначимо, що вперше кримінальну відповідальність за фальсифікацію предметів споживання, зокрема вин, і за порушення правил торгівлі було законодавчо встановлено в Україні в 1921 р. Під фальсифікацією розумілася обманна зміна з корисливою метою вигляду або властивостей предметів, призначених для збуту або громадського вживання².

Під фальсифікацією алкогольних напоїв слід розуміти таке, що не відповідає якісним або уніфікованим вимогам стандартів чи інших нормативних документів, виготовлення з метою збуту виробів шляхом надання їм зовнішньої подібності до виробів вітчизняних або зарубіжних виробників алкогольної продукції.

Виготовляючи алкогольні напої, злочинці використовують різноманітні види фальсифікації: або нерідко зовні досить примітивні, розпізнати які за наявності чіткого контролю не викликає труднощів, або, навпаки, складні, установити які можуть лише кваліфіковані фахівці, котрі мають високий рівень професійних знань.

Узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показують, що в 18% випадків предметом фальсифікації алкогольних напоїв є готова продукція, у 29% — напівфабрикати й у 53% — сировина, які надалі оформляються до товарного вигляду й реалізуються як готова продукція. Це пояснюється також тим, що сучасні технології дозволяють досягти зовнішньої подібності оригіналу до підробки (пляшки, ярлики, пробки).

Вивчення матеріалів кримінальних справ про злочини цієї категорії дозволило нам поділити зазначені предмети на такі види.

¹ Малочисельні розробки щодо умов кримінальної відповідальності за розглядуваний злочин, засновані на аналізі ст.ст. 140, 190, 191 КК (1922 р.), ст.ст. 130, 131, 132, 183 КК (1927 р.), з доповненнями та змінами ст. 132 КК (1928 р.), ст. 135³ КК (1930 р.), ст.ст. 147, 149, 156 КК (1960 р.), не можуть заповнити наявну прогалину, оскільки в КК України (2001 р.) по-іншому, порівняно з вищезазначеними, вирішено питання про кримінальну відповідальність. Достатньо зауважити, що в ст. 140 КК (1922 р.), ст. 131 КК (1927 р.) передбачено відповідальність за «виготовлення з метою збуту вин, горілок і взагалі спиртних напоїв домашнього вироблення», а в ст. 204 (ч. II) КК (2001 р.) — «незаконне виготовлення алкогольних напоїв шляхом відкриття підпільних цехів або з використанням обладнання, що забезпечує їх масове виробництво...».

² Див.: Постановление Совета Народных Комиссаров УССР «Об ответственности за нарушение декрета о продаже виноградных, плодовыхгодных и изюмных вин» // СУ УССР. — 1921. — № 24. — Ст. 709; Словарь иностранных слов. — 16-е изд., испр. — М.: Рус. яз., 1988. — С. 531; *Белкин П. С.* Криминалистическая энциклопедия. — М.: Мегатрон XXI, 2000. — С. 236 — 238.

1. Фальсифікація вмісту — 23%.
2. Фальсифікація зовнішнього оформлення готових виробів — 16%.
3. Комбінована фальсифікація вмісту та зовнішнього вигляду предметів готової продукції — 61%.

Фальсифікація вмісту — найпоширеніший грубий вид фальсифікації. Споживач, придбаваючи алкогольні напої, позбавлений можливості здійснити перевірку під час купівлі, він може це зробити тільки розкривши пляшку та вживши напій. Отже, висунути претензії продавцеві або виготівникові практично нереально, особливо якщо покупку здійснено не в спеціалізованому підприємстві торгівлі.

Уважається, що найчастіше підробляється виноградне вино. Узагальнення результатів матеріалів кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показують, що в 37% випадків предметом фальсифікації є вина. Цьому сприяють складність технологічного процесу, багатофакторність впливу на якість вин, неможливість одержання сировини із заздальгідь заданими властивостями. За всіх часів винороби нерідко використовували прийоми, за допомогою яких намагалися «виправити» окислене або зіпсоване вино, щоб приховати його недоліки й зробити придатним до вживання. З цією метою до натурального вина додавали цукор, мед, сполучення свинцю, гіпс, глину, молоко та ін. Цікаво, що застосування цих речовин у виноробстві ще в XIV ст. в Німеччині законодавчо визнавалося фальсифікацією¹.

Винороби виробничого об'єднання «Массандра» за підтримки експертів з Державного комітету зі стандартизації, метрології та сертифікації провели аналіз на ринку спиртних напоїв. Висновки дослідження виявилися гнітючими: «Довірливих споживачів, які давно визнали вино “Мускат білий” (завод “Массандра”), не лякає яскраво-червоний колір вмісту багатьох пляшок, що виставляються в кіосках, на оптових ринках, та й у великих гастрономах»². Зі своїх корисливих мотивів фальсифікатори маніпулюють предметами злочину витончено, винахідливо, прикриваючись при цьому різними «ширмами». Наприклад, прилавки крамниць і торгових наметів багатьох міст України заповнено винами з етикетками «Чорний доктор» і «Чорний полковник» з маркою «Массандра». Так, у березні 2000 р. на Центральному ринку м. Луганська затримано гр. К., який торгував вином «Чорний полковник». Під час обшуку в будинку К. було вилучено 150 пляшок

¹ Див.: Schar W. Alkoholisch Getranke. – Leipzig: Fachbuchverlag, 1985. – P. 28.

² Бизнес. – 1999. – № 32. – 9 авг. – С. 48–49.

вина з таким найменуванням, 450 літрів виноматеріалів, 270 порожніх пляшок, 820 етикеток і велику кількість пробок¹. Між тим вина з назвами «Чорний доктор» і «Чорний полковник» під маркою «Массандра» не випускаються з 1985 р. Сьогодні вони виготовляються тільки під торговою маркою «Діоніс» у вельми обмеженій кількості — не більше ніж 20 тис. пляшок на рік. Для виготовлення вина «Чорний доктор» необхідний особливий виноград, вміст цукру в якому має бути не менше 33%. Такий виноград росте на південному узбережжі Криму лише один раз протягом 6–8 років (останнього разу «Чорний доктор» було розлито у 1994 р.). Це досить дороге виробництво, та й чимала відпускна заводська ціна — 25 грн. за 1 пляшку².

Фальсифікація зовнішнього оформлення готових виробів. Важливим чинником захисту алкогольної продукції є тара. Більшість виробників вважають, що її ексклюзивність і безповоротність можуть служити додатковим аргументом у боротьбі з фальсифікаторами. Останні ж за бажанням розміщують замовлення на будь-яку пляшку в приймальних пунктах склотари. Щоб запобігти подібним явищам, Державний комітет України в справах захисту прав споживачів заборонив підприємствам усіх форм власності, підприємцям, а також пунктам прийому склопосуду приймати від інших суб'єктів господарювання та від населення пляшки з-під горілки «Гетьман», «Держава», «Львівська», «Тарас» і «Тарас-Елегія»³.

Крім використання спеціальної тари для захисту алкогольної продукції від фальсифікаторів, значна увага приділяється місцю закупорки пляшки, а також етикетці. Більшість лікєро-горілочних заводів на сьогодні перейшли на довгий фірмовий гвинтовий ковпачок, на який за допомогою принтера «Lazer Jet» наносяться найменування заводу-виготовлювача й дата виготовлення продукції⁴. Кожен виробник лікєро-горілочної продукції зацікавлений у захисті своєї продукції від підроблення. Наприклад, «Гетьман» для цієї мети використовує спеціальні жетони, що прикріплюються до горлечка пляшки. Шістнадцять видів таких жетонів виготовляє ВАТ «Луганський верстатобудівний завод». Фахівці вважають, що підроблення їх у домашніх умовах неможливе,

¹ Див.: Архів Луганського міського суду.

² Див.: Федорченко Л. Крым, солнце, море, виноград, сказочное вино и... фальсификация // Экспресс-клуб. – 1998. – 17 дек. – С. 16; Дмитрієв І. «Чорний прапорщик»: смак, далекий від «Магарача» // Іменем Закону. – 2001. – 30 лист. – С. 2.

³ Див.: Экспресс-клуб. – 1999. – 10 июня. – С. 5.

⁴ Див.: Заочный круглый стол производителей алкогольных напитков // Бизнес. – 1999. – № 32. – 9 авг. – С. 49.

але для посилення захисту дизайн жетонів буде періодично змінюватися¹. Незважаючи на зусилля фірм-виробників, захистити свою продукцію від псевдовинокурів їм не вдається. Наприклад, якщо раніше на весь Радянський Союз було тільки три етикеточні фабрики, які обслуговували всю лікєро-горілчану промисловість, то зараз якісну етикетку можна замовити практично в будь-якому поліграфічному підприємстві. І навіть у виробника, котрий замовив етикетку на мало-відомому підприємстві, немає гарантії, що її реальний тираж відповідатиме замовленню, а «залишок» не буде реалізований фальсифікаторам. Так, у 1998 р. Артемівський завод шампанських вин одержав офіційну рекламу на партію в 60 тис. пляшок по Донецькій і Луганській областях, хоча це була інша продукція, на яку переклеїли етикетки заводу-виготівника².

З метою запобігання нелегальному виробництву й реалізації на території України алкогольної продукції та забезпечення повноти збирання податків з 1995 р. введено порядок обов'язкового маркування як алкогольної продукції, що виробляється в країні, так і тієї, що ввозиться з інших держав, спеціальною маркою, яка підтверджує легальність її виробництва³. Але непослідовність держави у сфері правового забезпечення виробництва й обігу спирту та спиртних напоїв в Україні й дотепер дає можливість тіншовому бізнесу пускати в обіг велику кількість підроблених марок акцизного збору, що практично зводить нанівець зусилля з контролю за кількістю алкогольної продукції, що випускається. Так, співробітники Державної податкової адміністрації в Ровенській області припинили спробу ввезти партію вина кількістю більше ніж 23 тис. пляшок із Криму з фальсифікованими марками акцизного збору (на загальну суму понад 110 тис. грн.). У ході досудового слідства встановлено, що постачання аналогічної продукції здійснювалося також у Житомирську, Івано-Франківську та Львівську області⁴.

Комбінована фальсифікація вмісту та зовнішнього вигляду предметів готової продукції сьогодні, мабуть, є найпоширенішим видом фальсифікації алкогольних напоїв. У ході інтерв'ювання слідчих респонденти вказали на те, що в слідчій практиці в 58% випадків алкогольні напої фальсифікуються шляхом підроблення вмісту та їх зовнішнього оформлення.

¹ Див.: *Експресс-новости*. – 2002. – 9 янв. – С. 2.

² Див.: *Бизнес*. – 1999. – № 32. – 9 авг. – С. 49.

³ Див.: Закон України «Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби» // *Відомості Верховної Ради України*. – 1995. – № 40. – Ст. 297.

⁴ Див.: *Факты*. – 1999. – 27 мая.

На думку фахівців «Укрспирту», привабливими для фальсифікаторів залишаються середній ціновий сегмент і дорога продукція, а також відкривається «перспектива» повернення до фальсифікації дешевих горілок. В основному підробки можна поділити на два види. По-перше, це продукція, виготовлена в заводських умовах із використанням чужої торгової марки. Для цього фальсифікатори сканують етикетку-оригінал, друкують її, купують пляшку, ковпачок і найчастіше справжні акцизні марки. Такі підробки, як правило, виготовляються партіями не менше фури. По-друге, трапляються підробки, виготовлені «вручну». Збираються пляшки з етикеткою відомої торгової марки. Здобуваються ковпачки для закупорки пляшок. Акцизні марки купуються справжні або підроблені. Партія здебільшого невелика (не більше 1000 пляшок). Найчастіше використовуються низькоякісний спирт (у тому числі технічний), сурогати¹. Наприклад, у 1998 р. органами Державного комітету України із захисту прав споживачів перевірено 6200 підприємств у частині дотримання законодавства під час реалізації алкогольних напоїв. На 2500 підприємствах (тобто на 40%) встановлено факти продажу неякісних, фальсифікованих напоїв, небезпечних для життя та здоров'я споживачів. За даними центру громадських зв'язків УМВС України в Луганській області, за 10 місяців 1999 р. було порушено 369 кримінальних справ, закрито сім підпільних цехів з виробництва фальсифікованих спиртних напоїв². Державна податкова адміністрація в 1999 р. вилучила 2 млн. літрів спирту, незаконно завезеного в Україну або отриманого на вітчизняних спиртозаводах для виробництва фальсифікованих алкогольних напоїв³.

Способи виготовлення та збуту фальсифікованих алкогольних напоїв. Установлення способу вчинення злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, є вузловим моментом для виявлення і розслідування злочинів даного виду. Вивчення кримінальних справ досліджуваної категорії свідчить про те, що способи фальсифікації алкогольних напоїв обиралися особами, які цим займалися, залежно від різних обставин. Сучасний технічний прогрес характеризується комплексною механізацією й автоматизацією виробничих процесів, наявністю автоматизованих ділянок, цехів і навіть цілих заводів, які виробляють алкогольні напої. Культура виробництва в них

¹ Див.: *Бизнес.* – 1999. – 9 авг. – № 32. – С. 49.

² Див.: *Кто пожинает урожай на ниве алкоголя // Экспресс-клуб.* – 1999. – 25 нояб. – С. 5.

³ Див.: *Филашов М.* Два миллиона литров // *Киевские Ведомости.* – 2000. – 1 марта. – С. 4.

забезпечує суворе додержання вимог міжнародних і державних стандартів, а також технічних умов при оформленні готової продукції. Разом з тим слабо відпрацьовані захисні реквізити при оформленні алкогольних напоїв на деяких підприємствах, які виробляють таку продукцію, а також недостатній контроль з боку контрольних органів надають можливість фальсифікувати винно-горілочні та коньячні напої.

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчать про те, що злочинці найчастіше надають перевагу фальсифікації горілки (44% від загальної кількості фальсифікованих алкогольних напоїв). Зазначимо, що такого роду злочини мають місце не тільки в Україні¹. Сьогодні найпоширенішою є фальсифікація дешевих горілок. В основному підробки можна поділити на два види. По-перше, це продукція, виготовлена в заводських умовах із використанням чужої торгової марки або з неякісного спирту (23% випадків). Наприклад, у квітні 2001 р. під час перевірки низки торгових точок м. Луганська було вилучено горілку «Староруську» виробництва ТОВ «Алко-Дон» Донецької області, в якій був підвищений вміст альдегідів, а також присутній різкий сторонній запах². У Кременчузі Полтавської області співробітники податкової адміністрації в 1999 р. припинили діяльність п'яти підпільних цехів, що постачали на ринки області та сусідніх регіонів значні партії фальсифікованої горілки³. По-друге, це підробки, виготовлені «вручну» (77%). Так, під час рейду на ринку кварталу Мирний м. Луганська було затримано гр. У., який збував фальсифіковану горілку саморобного виготовлення⁴. У ході проведення оперативно-розшукових заходів у м. Антрациті Луганської області вдома у гр. К. вилучено 2 тонни спирту, велику кількість металевих ковпачків типу «Алка», етикетки «Горілка Російська», а також саморобний пристрій для закупорки пляшок, які він використовував для незаконного виготовлення горілки⁵. Подібні приклади часто відображаються на сторінках засобів масової інформації⁶.

¹ Див.: *Lima F. W., Silva C. M., Guimaraes R.* An actual case of examination of counterfeited whisky. – *J. Radioanalyt. Chem.*, 1973. – Vol. 15. – P. 157–164; Труд. – 1989. – 29 окт.; Комсомольская правда. – 1991. – 17 июля; Правда Востока. – 1993. – 8 апр.; 15 апр.

² Див.: Архів Луганського міського суду.

³ Див.: *Степанович С.* Фальсифікованої оковитої поменшало... // Іменем Закону. – 2000. – 4 лют. – С. 6.

⁴ Див.: Архів Луганського міського суду.

⁵ Див.: Там само.

⁶ Див.: *Ткачук Т.* Буря в стакане водки // Киевские Ведомости. – 2000. – 1 марта. – С. 4; Бизнес. – 1999. – № 34. – 9 авг. – С. 48.

Найпоширенішим способом виготовлення фальсифікованої горілки є розведення спирту водою. Аналіз матеріалів досліджень алкогольних напоїв, проведених іспитовими лабораторіями Луганського державного центру стандартизації, метрології та сертифікації (1998–2003 рр.) і Миколаївського державного центру стандартизації, метрології та сертифікації (1998–2003 рр.), показує, що фальсифікована горілка в 92% випадків виготовлялася на основі суміші етилового спирту та води.

Фальсифіковані горілки часто виготовляються не тільки з неякісного спирту, а й з неякісної води. Вода використовується без спеціального оброблення, що значно знижує смакові якості горілки, тривалість її зберігання. У пляшках з такою продукцією, як правило, утворюється осад, біле або матове кільце на стінці пляшки за рівнем налітої рідини. Інакше кажучи, подібна продукція є псевдогорілкою, котра ні за використаною сировиною, ні за якістю води, ні за технологічним способом її виробництва не відповідає необхідним вимогам високої якості¹.

Придбати потрібні для виготовлення горілки спирт і воду ніколи не було проблемою, тим паче змішати їх у потрібній пропорції. Спеціальні оперативно-розшукові заходи, здійснювані правоохоронними органами, виявляють лише незначну частину айсберга даної проблеми². На думку В. А. Щербаня, спирт для виробництва нелегальної алкогольної продукції (у тому числі фальсифікованої) в основному надходить з Польщі та Молдови³. Наприклад, в Одеській області затримано дві вантажівки, на яких жителі Молдови незаконно ввезли в Україну 42 тонни спирту, а в Чернігові було затримано російського підприємця та десятиох місцевих жителів, котрі незаконно реалізували 13 тонн спирту⁴.

Визначення вина як продукту бродіння чистого виноградного соку без будь-яких домішок є далеко неточним. Тільки пройшовши певні стадії технологічного циклу виробництва, виноградний сік, що перебродив, набуває якостей, які дозволяють називати його виноградним вином. Розмаїтість сортів виноградного вина та прийомів його виробництва зумовлює численні можливості для фальсифікації цього продукту.

¹ Див.: Протокол № 13. – 2000. – 24 лютого. Архів Луганського державного центру стандартизації, метрології та сертифікації.

² Наприклад, російські митники затримали 4 тонни спирту, який був замаскований у колодах, що експортувалися до Фінляндії (Програма «Весті» РТР. – 2003. – 28 апр.).

³ Див.: Щербань В. А. Боротьба з контрабандою алкогольних напоїв та тютюнових виробів // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К., 1999. – Т. 18. – С. 340–341.

⁴ Див.: Іменем Закону. – 1998. – 11 груд. – С. 6.

Узагальнення кримінальних справ з виготовлення та збуту фальсифікованих алкогольних напоїв дали нам змогу виділити такі способи фальсифікації виноградних вин.

1. Розведення виноградного вина малоцінними продуктами (дешевим плодово-ягідним вином і т. ін.) для збільшення його об'єму — найпоширеніший і водночас найгрубіший спосіб фальсифікації вина (33% випадків). У результаті цього змінюються інтенсивність кольору, насиченість букета, зменшується міцність вина. Судово-слідча практика свідчить, що цей спосіб часто використовується як у виробництві виноматеріалів, так і в торгівлі.

2. З метою «поліпшення» кислого вина в 13% випадків додається вода до відомого об'єму з подальшим доведенням міцності й густини до певних меж. Цей спосіб є різновидом першого й у виноробстві називається галізацією вина.

3. У 7% випадків кисле сусло обробляється лужними реагентами з додаванням цукру до або під час бродіння (шапталізація вина).

4. У 19% випадків шляхом настоювання й бродіння цукрового сиропу на вичавках (меzzі), що залишилися після відділення виноградного соку, одержують вино (так звана петіютизація вина). На думку виноробів, це дуже витончений спосіб фальсифікації, оскільки букет і колір натурального виноградного вина зберігаються (а в деяких випадках навіть поліпшуються), знижується лише вміст винної кислоти і тартарів¹. Відомо, що старі, витримані вина стають більш «тонкими» за рахунок осадження винного каменю, і в цьому відношенні петіютизоване вино за міцністю, м'якістю та букетом дуже схоже на старе².

5. У 5% випадків з метою зменшення кислотності, гіркоти, збільшення солодкості, а також переривання процесу бродіння в сусло додають гліцерин (так звана шеелізація вина).

6. У 9% випадків для прискорення технологічного процесу застосовують консерванти (саліцилову кислоту, інші антисептичні засоби). Наприклад, саліцилова кислота використовується для консервації дешевих, легко закисаючих вин, а також вин, які не пройшли стадії витримки й зберігання³.

7. Забарвлення вина (8% випадків), як правило, застосовується для приховування інших підробок (наприклад, розведення). Відомі випадки

¹ Див.: *Валуйко Г. Г.* Особенности технологии производства красных вин в СССР и за рубежом. [Обзор]. – М. – 1969. – С. 36; *його ж.* Технология столовых вин. – М.: Пищ. пром-сть, 1969. – С. 74 та ін.

² Див.: *Валуйко Г. Г.* Технология столовых вин. – С. 76.

³ Див.: Там само. – С. 81.

забарвлення окремих сортів малоцінних білих вин у червоні¹. Для забарвлення вин використовуються природні (ягоди бузини, чорниці, водяний бурячний настій та ін.) і синтетичні (анілінова, нафталінова, антраценова фарби, індигокармін, фуксин) барвники, більшість із яких є не тільки шкідливими, а й часом навіть отруйними сполученнями (фуксин).

8. Приготування «штучних вин» (16% випадків). Штучні вина — це добре підібрані суміші компонентів, які органолептично сприймаються як виноградне вино і для виробництва яких не потрібен виноградний сік. До складу таких вин можуть входити вода, цукор, дріжджі, винно-кислий калій, кристалічна винна й лимонна кислоти, танін, гліцерин, етиловий спирт, енантовий ефір та інші сполуки залежно від «рецептури»².

За даними нашого дослідження, у 14% випадків фальсифікованим алкогольним напоєм є коньяк. Коньяк — алкогольний напій, одержуваний шляхом витримки коньячного спирту в дубових бочках не менше трьох років. Тривалість витримки — один із показників якості коньяку й одночасно один із найпоширеніших способів його технологічної фальсифікації шляхом скорочення строків витримки до року і менше. Результати узагальнення досліджуваної нами категорії кримінальних справ показують, що в 57% випадків злочинці при фальсифікації коньяку використовують спосіб підфарбовування розведеного етилового спирту, в тому числі коньячного, а також горілки настоянкою чаю або заміни чаю спиртовою настоянкою. Напій хоча й набуває кольору, близького до кольору натурального коньяку, але за смаком і букетом він має грубі відтінки, не властиві натуральному, навіть ординарному, коньяку³.

Заміна ординарним коньяком (3–5 зірочок) витриманих і старих коньяків, а також фальсифікація коньяку шляхом розведення іншими рідинами в 67% випадків трапляються на підприємствах сфери обслуговування, де він реалізується на розлив. Наприклад, буфетниця кафе «Лотос» м. Краснодона, реалізуючи коньяк «Десна», з кожної ємності (пляшки) відливала в середньому 100 мл вмісту з рівномірним дода-

¹ Див.: Бизнес. – 1999. – 9 авг. – № 32. – С. 48–49.

² Див.: ГСТУ 202.001-96; ГСТУ 202.002-96; ГСТУ 202.003-96; ДСТ України 2163-93; ГОСТ 5575-76; ГОСТ 13918-88.

³ Див.: Архів Донецького обласного суду; Архів Миколаївського обласного суду; а також: *Баландюх О.* Трохи спирту, трохи цукру – і коньяк «Десна» готовий // Міліцейський кур'єр. – 1999. – 15–21 квіт. – С. 2; *Станчев Ц.* «Солнечный берег» – самый популярный болгарский бренди, но, покупая его, остерегайтесь подделок // Киевские Ведомости. – 1995. – 9 авг. – С. 6; *Фролов С.* Откуда пришел «Наполеон» // Комсомольская правда. – 1992. – 3 дек. – С. 2.

ванням різноманітних рідин. Часто при фальсифікації коньяку використовується звичайний підфарбований самогон, який заливається у фірмові пляшки. Гірше, коли для виготовлення фальсифікованого коньяку використовують метанол¹.

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із фальсифікацією алкогольних напоїв, свідчить про те, що в 5% випадків злочинці вдаються до такого виду фальсифікації, як кустарне виготовлення настоянок і наливок. До цього їх підштовхують значна ціна такої продукції та порівняно невеликий відсоток міцності. Наприклад, гр. З. — мешканець м. Красний Луч — на основі самогону виготовляв наливку «Горобинова», яку реалізовував на ринку міста².

Для фальсифікації лікєро-наливкових напоїв характерна заміна натуральної сировини (плодів, трав, коріння, цукру й т. п.) синтетичними барвниками, ароматизаторами, підсолоджувачами, гліцерином тощо. Більшість цих заміників належать до харчових добавок і не становлять потенційної небезпеки, якщо не перевищують гранично допустимі норми. Наприклад, П. — підприємець з м. Краснодона — для виготовлення двох півлітрових пляшок гіркої настоянки використовував одну півлітрову пляшку дешевої горілки, воду, пряності (кмин, м'яту) і органічні барвники (колери). Житель м. Луганська О. виготовляв солодку настоянку, використовуючи самогон, воду та сироп відповідного смаку й кольору. На думку фахівців «Укрспирту», на таких комбінаціях витрата на одну півлітрову пляшку горілки покривається потрійним прибутком від продажу двох пляшок настоянки або наливки³.

Дії, що становлять спосіб злочину, як і будь-яка діяльність людей, визначаються об'єктивною дійсністю, що впливає на поведінку людини через її свідомість, породжуючи в неї певні потреби, почуття, переконання. Будучи об'єктом криміналістичних досліджень, ці дії, як правило, розглядаються в аспекті способу їх здійснення й поєднуються за даною ознакою в систему, іменовану способом вчинення злочину чи способом вчинення й приховування злочину, або у дві системи: коли йдеться окремо про спосіб вчинення та спосіб приховування злочину⁴.

¹ Див.: *Пожогин В.* Фальшивоконьячники // Комсомольская правда. – 1991. – 25 янв. – С. 4; *Анисимов Е.* Фальшивоконьячники // Там само. – 1992. – 3 июня; Подделка // Там само. – 14 апр. – С. 1.

² Див.: Архів Луганського обласного суду.

³ Див.: *Дикаленко М.* Минимум – большие проблемы // Бизнес. – 1999. – 12 апр. – № 15. – С. 43.

⁴ Див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит. – 1988. – С. 211.

І дотепер дискусійними залишаються підходи вчених до визначення змісту понять «спосіб вчинення» і «спосіб приховування». Так, деякі вчені «спосіб приховування» виділяють як самостійний, хоча й пов'язаний з іншими, різновид злочинної діяльності¹.

Дії з приховування злочину можуть бути або пов'язані, або не пов'язані єдиним задумом з приготуванням і вчиненням злочину. У першому випадку вони виступають безпосередньою умовою застосування певного способу вчинення злочину або є одним із його обов'язкових елементів. Дії з приховування злочину в структурі способів виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв з метою їх збуту відіграють саме таку роль. Дії з приготування й приховування злочину вчиняються одночасно з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв або передують їх виготовленню і збуту.

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, дозволило нам виділити три основні способи збуту такої продукції.

1. Реалізаторами фальсифікованих алкогольних напоїв у 27% випадків (від загальної кількості виявлених) є приватні особи, які торгують на вулицях, площах, ринках, не зареєстровані у встановленому законом порядку як підприємці (43%), особи, котрі мають тимчасові патенти на право торгівлі (22%), а також наймані реалізатори (35%). Це, як правило, особи з числа соціально незахищених громадян: пенсіонери (19%), інваліди (9%), матері-одиначки (28%), безробітні (37%) та інші (7%).

2. Представники оптової ланки торгівлі з числа підприємців, котрі раніше не займалися торгівлею, — 41%. Вони реалізують контрабандні й фальсифіковані алкогольні напої тіншових, а також легальних малих приватних підприємств, але більш високого ступеня фальсифікації, визначити який за зовнішніми ознаками може тільки фахівець, котрий професійно знає цю продукцію. Використовуються з цією метою власники підприємств роздрібно́ї торгівлі, які не знають нормативних документів, що регламентують торгівлю діяльність і якість товарів (34%), а також власники крамниць, що балансують на грані банкрутства (66%).

¹ Див.: *Рыбников Б. Б.* Проблема сокрытия преступлений и ее место в советской криминалистике // *Криминалистический сборник*. – Рига, 1972. – С. 51; *Лузгин И. М., Лавров В. П.* Способ сокрытия преступления и его криминалистическое значение. – М., 1980; *Карагодин В. Н.* Соотношение сокрытия и способа совершения преступления // *Государство и право в системе социального управления*. – Свердловск, 1981. – С. 109–112; *Даньшин М. В.* Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – Х., 2000 та ін.

3. Великі виробничі об'єднання-монополісти, що проводять зміни в чинні законодавчі акти через державні органи з метою збільшення прибутку, — 32%. Такими діями на шкоду споживачам вони ставлять у залежність на центральному й регіональному рівнях органи Державного комітету України із стандартизації, метрології та сертифікації, які здійснюють державний нагляд за якістю товарів при виробництві. Прикладом подібного вирішення комерційних проблем монополістів є зміни в ДСТ 7190 «Вироби лікєро-горілчані. Загальні технічні умови», де розділ 7 доповнено пунктом 7.3. такого змісту: «Після закінчення зазначених строків зберігання продукція може бути реалізована в разі відповідності її зовнішнього вигляду п. 3.2.2». А в пункті 3.2.2. ДСТ 7190 ідеться: «За зовнішнім виглядом лікєро-горілчані вироби (за винятком емульсійних лікєрів) повинні бути прозорими. ...» Пункт 7 ДСТ визначає конкретний гарантійний строк зберігання кожної групи товарів. Для настоюнок, лікєрів, бальзамів він становить 6 місяців. Протягом цього періоду в разі додержання умов зберігання підприємство-виготовлювач гарантує збереження якості виробу (органолептичних і фізико-хімічних показників, зазначених у ДСТ), видаючи на кожну партію товару посвідчення якості та сертифікат відповідності на безпеку.

Таким чином, держстандарт допускає можливість реалізації товару негарантованої якості, що суперечить вимогам ст. 13 Закону України «Про захист прав споживачів». Парадокс полягає й у тому, що підприємства-монополісти, реалізуючи оптовикам продукцію з гарантійними строками зберігання, що закінчуються або вже минули, додають до документів зазначені зміни до ДСТ 7190 з коментарем: «Тепер строк реалізації не обмежений, якщо напій прозорий».

Криміналістичне вивчення способів незаконних дій із виготовлення та збуту фальсифікованих алкогольних напоїв насамперед спрямоване на з'ясування найпоширеніших прийомів, які використовуються злочинцями при виготовленні та збуті таких виробів, виявлення типових місць і визначення характерного часу вчинення злочинів, вивчення обставин, що сприяють таким злочинам, опис матеріальних та ідеальних слідів злочинів, тобто комплексу слідів, які відображають картину злочину.

Отже, знання способів учинення злочинів, пов'язаних із виготовленням фальсифікованих алкогольних напоїв та їх збутом, мають для співробітників правоохоронних органів важливе значення, насамперед для визначення напрямку розслідування, особливо на початковому його

етапі. Так, уже на початковому етапі розслідування зібрану інформацію про спосіб вчинення, комплекс слідів злочину можна умовно поділити на два напрямки: перший — слідчий, оглядаючи й оцінюючи сліди, зіставляє їх, подумки відтворює спосіб вчинення злочину та продовжує пошук відсутніх елементів даного способу; другий — слідчий проходить той самий шлях у зворотному напрямку, тобто, маючи інформацію про вчинення злочину в той чи інший конкретний спосіб, він висуває версії про наявність слідів, інших доказів і згідно з цим організує роботу з їх виявлення, закріплення та використання як доказів у справі.

Типові сліди злочину. Злочин як реальне явище викликає певні зміни в природному й соціально-економічному середовищі, а дії злочинця з підготування, вчинення й приховування злочину приводять до утворення слідів (матеріальних та ідеальних). Тому сукупність даних про сліди злочину, їх особливості й локалізацію є важливим елементом криміналістичної характеристики злочину, недооцінювання якого негативно позначається на ході розслідування.

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчать про те, що крім вмісту, який досліджується в усіх випадках, слідами злочину є: пакувальний матеріал (пляшки) — 1,5%; металеві ковпачки, поліетиленові пробки — 4,4%; етикетки (кольєретки) — 7,8%; марки акцизного збору — 43,1%; клей — 1,5%; різного роду пристосування (засоби, механізми, призначені для закупорювання пляшок) — 4,7%; сліди папілярних узорів — 23,8%; документи — 8,6%; інші сліди — 4,6%.

Метою даної роботи не переслідувалося дослідження вмісту пляшок. Криміналістами розроблено достатню кількість різноманітних методик дослідження алкогольних напоїв¹.

Розширення обсягу виробництва й розфасовки алкогольних напоїв обумовлює зростання споживання пакувального матеріалу та його вибір. Характер продукту, який розфасовується, визначає вимоги, що ставляться до тари. Для розфасовки харчових рідин, у тому числі ал-

¹ Див.: *Горячко К. В.* Метод обнаружения метилового спирта в органических средах // Военно-медицинский журнал, 1951. – № 12. – С. 56; *Епифанова Э. Д.* Технологическая экспертиза по делам о хищениях в пивоваренной промышленности // Особенности расследования хищений в пивоваренной промышленности. – М., 1953. – С. 60–62; *Кузнецова С. П.* Установление исходного растительного сырья в спиртосодержащих жидкостях домашней выработки // Экспертная практика и новые методы исследований. – М., 1987. – Вып. 6. – С. 9–11; *Пучкова Т. М.* Криміналістическая экспертиза спиртосодержащих жидкостей и перспективы ее развития // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М., 1987. – С. 28–32 та ін.

когельних напоїв, потрібна гігієнічна упаковка, яка захищає від впливів вологи, повітря, мікроорганізмів тощо. Пакувальним матеріалом, що задовольняє цим вимогам, є скло. Воно є хімічно інертним, не порушує смакових та інших властивостей продукту, який пакується, вологостійке, не має запаху, піддається фарбуванню в будь-який колір і приймає будь-яку форму. Найпоширенішою скляною тарою для розфасування алкогольних напоїв є пляшки, що становлять різновид скляної тари з внутрішнім діаметром горла $16,5 \pm 0,4$ мм. Зовнішній вигляд пляшок, розміри, колір скла та тип віночка горлечка змінюються залежно від цільового призначення¹. Деякі виробники алкогольних напоїв вважають, що ексклюзивність і неповоротність тари є важливим чинником захисту алкогольної продукції від підроблень².

Результати узагальнення кримінальних справ показують, що в 98,5% випадків при розслідуванні злочинів даної категорії пляшки не досліджуються. Водночас до 77% фальсифікованих алкогольних напоїв розливаються в пляшки, придбані в приймальних пунктах склотари. З метою запобігання подібним явищам Державний комітет України із захисту прав споживачів заборонив підприємствам усіх форм власності, підприємцям, а також пунктам прийому склопосуду приймати від інших суб'єктів господарювання та від населення пляшки з-під горілки «Гетьман», «Держава», «Львівська», «Тарас» і «Тарас-Елегія»³.

Закупорювання пляшок з готовою продукцією, крім своєї основної функції, яка полягає в захисті вмісту від забруднення й забезпеченні герметичності пляшки, виконує функцію контрольного засобу, що гарантує споживачеві справжність і недоторканність вмісту, а також певною мірою запобігає можливості його фальсифікації. Як закупорювальні засоби використовуються коркові пробки⁴, комбіновані коркові пробки, поліетиленові пробки⁵, ковпачки алюмінієві з перфорованим відривним кільцем⁶.

Узагальнення кримінальних справ свідчать про те, що при розслідуванні злочинів даної категорії слідчі в 68% випадків у процесі доказування не використовують інформацію про закупорювальні засоби як криміналістично значущу. Ці дані підтверджуються результатами інтерв'ювання слідчих різних регіонів України. У процесі опитування

¹ Див.: ГОСТ 26586-85; ГОСТ 10117-91.

² Див.: Бизнес. – 1999. – 9 авг. – № 32. – С. 48–49.

³ Див.: Экспресс-клуб. – 1999. – 10 июня. – С. 5.

⁴ Див.: ГОСТ 5541-76.

⁵ Див.: ТУ 10.10-01-11.

⁶ Див.: ОСТ 10.170; ОСТ 18-225.

респондентів 18% з них упевнені, що за допомогою слідів на закупорювальних засобах (пробках, ковпачках) неможливо диференціювати спосіб закупорювання, оскільки, на їх думку, ця обставина є серйозною перешкодою при призначенні експертизи; 16% — вважають, що такі сліди частково можна використовувати як докази; 11% — використовували закупорювальні засоби як сліди злочину в процесі доказування; 29% — не мають уявлення про можливість використання таких слідів у розслідуванні; 26% — вважають, що й без закупорювальних засобів доказова база є достатньою.

Промисловий процес виготовлення алкогольних напоїв як одиниці товарної продукції не завершується розливом напою в тару й її закупорюванням. Він передбачає ще й закінченість зовнішнього оформлення пляшок з готовою продукцією, що полягає в наклеюванні на них ярликів (етикеток і кольєреток) устанавленого зразка, які містять низку відомостей про якісні й технічні показники виробу. Етикетки для пляшок виготовляються поліграфічним способом офсетного друку на спеціальному папері¹ і, крім художнього оформлення, містять відомості: про найменування організації, до системи якої входить завод-виготовлювач; міцність в об'ємних відсотках; ємність пляшки в літрах; номер стандарту; завод, що здійснює розлив; поліграфічне підприємство, яке випускає етикетки².

Крім етикеток, на коньячні пляшки наклеюються художньо оформлені кольєретки, на яких позначаються: кількість зірочок (строк витримки) для ординарних коньяків або найменування для марочних (колекційних) коньяків³.

Незважаючи на те що етикетки можуть бути різної форми та розмірів, промисловий спосіб приклеювання етикеток передбачає нанесення клею на пляшку за допомогою спеціального валика етикетувального автомата, що входить до єдиного комплексу при оформленні алкогольних напоїв. Клейовий валик являє собою монолітну конструкцію з еластичного матеріалу (як правило, гума) і призначений для нанесення клею на пляшку, до якої в подальшому притискується етикетка.

У процесі наклеювання етикеток на пляшки до них ставляться такі вимоги: щільне прилягання до поверхні пляшки; відсутність гострих зовнішніх і внутрішніх кутів; волокна матеріалу етикетки мають бути спрямовані по колу пляшок; кут охоплення кола пляшки етикеткою повинен бути не більше 180 і не менше 90 градусів; місце наклеюван-

¹ Див.: ГОСТ 7625-55.

² Див.: ГОСТ 16353-70.

³ Див.: ТУ 10-24-10.

ня етикеток на пляшки обирається з таким розрахунком, щоб етикетки можна було легко розгладити¹. Клейові смуги, нанесені в процесі приклеювання в заводських умовах на пляшку (які перейшли на етикетку), мають низку ознак, що характеризують промисловий спосіб приклеювання, а в окремих випадках дозволяють ідентифікувати робочу поверхню валика. Вивчення слідів наклеювання етикеток на пляшки дають змогу диференціювати ознаки наклеювання на такі групи.

1. Ознаки, зумовлені зовнішньою будовою валика, конструкцією та матеріалом, із якого він виготовлений: сувора паралельність смуг між собою; рівномірна ширина смуг і проміжків між ними; рівномірний розподіл клейового шару по всій довжині смуг (крім кінців смуг).

2. Ознаки, зумовлені технологією процесу наклеювання: напрямок подовжньої осі етикетки перпендикулярний основі пляшки (відсутність перекосів етикетки); паралельність клейових смуг стосовно верхнього й нижнього країв етикетки; відкладення меншої кількості клею на кінцях смуги, ніж у середній її частині (що викликається пружними властивостями паперу етикетки)²; більш інтенсивне відкладення клею по верхньому й нижньому краях смуг у результаті видавлювання клею при щільному притисненні валика.

3. Ознаки, що виникають у процесі експлуатації (зношення) валика: сліди різних нерівностей (виступів, вм'ятин і т. ін.) і пошкоджень (тріщин, раковин тощо) на робочій поверхні валика.

Для приклеювання етикеток і кольєреток на пляшки з алкогольними напоями зазвичай клей готується на самих заводах. Найбільшого поширення набув декстриновий клей, але в окремих випадках для наклеювання етикеток застосовують водяні розчини поліакриламід-ду — синтетичного високомолекулярного сполучення³. Якість склеювання етикетки зі склом залежить від адгезії, складу клею (кількості полярних груп і дипольних властивостей його молекул) і товщини плівки, що склеює. Встановлено, що для досягнення максимальної адгезії необхідно наносити клей найтоншим шаром (плівкою) товщиною 0,07–0,15 мм у вигляді смужок шириною до 8 мм. Збільшення товщини плівки клею на етикетці приводить, як правило, до послаб-

¹ Див.: ГОСТ 12545-67.

² При наклеюванні етикетки на циліндричну поверхню пляшки бокові краї етикетки «намагаються» повернутися в первісну свою площину, внаслідок чого прилягання їх до пляшки послаблюється, що зумовлює менше захоплення клею з поверхні пляшки.

³ Див.: ГОСТ 12545-67.

лення сил адгезії, оскільки механічна міцність плівки обернено пропорційна її товщині¹.

Узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показують, що в 52% випадків не враховуються особливості приклеювання етикеток. Це підтверджується й даними, одержаними при анкетуванні слідчих: 24% респондентів не знають про можливість використання цих слідів у розслідуванні; 31% — уважають, що такі сліди частково можна використовувати як докази; 17% — використовують дані про етикетки та способи їх наклеювання як сліди злочину; 28% — переконані, що й без цих слідів слідчий має достатню доказову базу.

Сучасні лікєро-горілчані та коньячні заводи мають майже цілком автоматизовані потокові лінії з розфасування виробів. Такі лінії включають: конвеєр оброблення й сортування посуду, екран для відбраковування порожнього посуду до мийки, ізотопний лічильник для обліку посуду, підйомник безтарної подачі з автоматичним завантаженням пляшок у касети, конвеєр розливу, розподільник пляшок, розливний, штампувальний, закупорювальний, бракеражний й етикетувальний автомати, ескалатор для спуску готової продукції, ізотопний лічильник для обліку готової продукції, рольганг для подавання ящиків і стрічковий транспортер².

Результати узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчать про те, що в 36% випадків пляшки з фальсифікованими алкогольними напоями закупорено за допомогою заводського устаткування; в 23% — за допомогою саморобних пристосувань і обладнання в кустарних умовах; у 41% — пляшки закупорено в кустарних умовах із застосуванням окремих частин заводського устаткування.

Як уже зазначалося, закупорка пляшок з готовою продукцією, крім своєї основної функції, яка полягає в захисті вмісту від забруднення й у забезпеченні герметичності пляшки, виконує функцію контрольного

¹ Див.: *Зайчик Ц. Р.* Оборудование линий розлива и отделки тихих вин. — М., Пищ. пром-сть, 1969. — С. 27; *Степанов И. А., Галасов В. Н.* Автоматические линии разлива пищевых жидкостей. — Изд. 2-е, доп. и перераб. — М.: Пищ. пром-сть, 1971. — С. 43–47.

² Див.: *Зайчик Ц. Р.* Оборудование линий разлива и отделки тихих вин. — С. 43–44; *Жлобинский В.* Тенденции развития этикетировочных автоматов. (Обзор). — М., 1972. — С. 16; *Степанов И. А., Галасов П. Н.* Автоматические линии разлива пищевых жидкостей. — С. 31–34; *Жбанков Б. В.* Оборудование ликеро-водочного производства. [Учеб. пособ. для подготовки и повышения квалификации рабочих на производстве]. — М.: Пищ. пром-сть, 1972. — С. 21–25 та ін.

засобу, що гарантує споживачеві справжність і недоторканність вмісту. Якщо застосовувані з цією метою поліетиленові пробки та металеві ковпачки в частині своєї основної функції однаковою мірою забезпечують достатню надійність, то «охоронні» їх властивості через розбіжність у конструкціях не однакові.

Узагальнення кримінальних справ показують, що при закупорюванні пляшок поліетиленовими пробками через простоту механізму закупорювання, за якого не відображаються ознаки, що його характеризують, у 67% випадків не видавалося можливим установити, в кустарних чи заводських умовах закупорювалися пляшки. Якщо ж фальсифікатори вдаються до повторного використання поліетиленових пробок, які раніше застосовувалися для закупорювання пляшок і знімалися з них з певною обережністю, то через особливості конструкції та властивості матеріалу пробок зняття їх із пляшок можливе при прогріванні парою чи гарячою водою, а також шляхом простого стягування їх з горлечок пляшок вручну або з використанням пристосувань. При повторному використанні пробок на них відображаються сліди, які вказують на те, що ці пробки дійсно знімалися з пляшок. До таких слідів належать: загальна деформація пробки внаслідок термічного впливу на неї, що виражається в порушенні її геометричної форми у вигляді збільшення розмірів окремих фрагментів; зміна кольору матеріалу, його фізичних властивостей (розм'якшеність або крихкість, блідість матеріалу та ін.); наявність слідів механічного впливу твердих предметів (відігнутість деяких ділянок краю сорочки пробки, надриви, надрізи, а також подряпини, траси, ум'ятини на поверхні пробки¹.

У деяких випадках виявляються замасковані наскрізні пошкодження на верхній торцевій поверхні пробки, нанесені з метою вилучення з пляшки вмісту або його підміни. Ця обставина свідчить про вплив на пробку сторонніх предметів і чинників, що вказує на неодноразове використання пробок і за сукупністю з іншими доказами може служити важливим засобом, який викриває фальсифікаторів алкогольних напоїв.

Закупорювання пляшок за допомогою металевих ковпачків являє собою більш складний процес порівняно із закупорюванням поліетиленовими пробками. Він полягає в наданні корпусу ковпачка (за рахунок пластичності його матеріалу) форми, що повторює конфігурацію поверхні віночка горлечка пляшки, у результаті чого він щільно прилягає до скла, а прокладка герметично закриває отвір горлечка. Або

¹ Див.: Архів Миколаївського міського суду.

розкрити пляшку, необхідно зруйнувати частину бічної поверхні ковпачка (сорочки), яка на відміну від поліетиленових пробок ускладнює, але, головне, виключає можливість повторного їх використання.

На вітчизняних лікero-горілчаних заводах найпоширенішими є безроликові (ексцентрикові) закупорювальні патрони. При закупорюванні таким патроном поверхня сорочки ковпачка набуває певної форми та має характерні сліди взаємодії з ним. Навіть шляхом візуального огляду можна знайти ознаки, властиві саме для закупорювання за допомогою такого патрона: верхня частина сорочки ковпачка щільно прилягає до віночка горлечка, набуваючи його форми; нижня частина сорочки рівномірно обкачана під віночком і щільно притиснута до бічної поверхні горлечка; уздовж нижнього краю сорочки, по її колу, проходить зона (поясок) рівномірного наклёпу (ущільнення) поверхні металу у вигляді смуги шириною 0,8–1,0 мм, яка є слідом впливу обкатного буртика. Зазначений поясок може проходити вздовж краю сорочки, поблизу від нього або на окремих ділянках зміщатися з його краю; сам ковпачок при цьому щільно кріпиться на горлечку пляшки, не прокручуючись.

Відсутність або недостатньо чітка вираженість таких ознак може свідчити про те, що патрони закупорювальних автоматів мають зношеність або закупорювання проводилося в кустарних умовах без заводського устаткування. Результати узагальнення кримінальних справ показують, що в 27% випадків використовують окремі деталі заводського устаткування для закупорювання пляшок.

Слідова картина на поверхні ковпачка може бути зумовлена неполадками в устаткуванні при закупорюванні. Наприклад, недостатньо щільне обкатування ковпачка може бути викликане заклинюванням корпусу обкатного патрона, у результаті чого пляшка не повністю піднімається у верхнє крайнє положення; поява пошкоджень (порізів) на поверхні обкачаного ковпачка може бути спричинена надмірно збільшеною швидкістю обертання конуса¹.

Судово-слідчій практиці відомі приклади, коли відпрацьований закупорювальний патрон, який морально й технічно застарів, фальсифікатори використовували для закупорювання алкогольних напоїв². Результати узагальнення кримінальних справ цієї категорії показують, що кустарний спосіб закупорювання пляшок зустрічається в 23% ви-

¹ Див.: *Бачурин П. Я.* Наладка і експлуатація поточних ліній на лікero-водочних заводах. – М., 1960. – С. 28; а також: Архів Луганського міського суду.

² Див.: Архів Луганського міського суду.

падків. Даний спосіб можна поділити на два види: закупорювання шляхом обкатування нижньої частини сорочки ковпачків підручними засобами — дротовою петлею, металевим кільцем або просто твердим предметом круглого перетину (зустрічається в 17% випадків); закупорювання шляхом обкатування нижнього краю сорочки ковпачка спеціально призначеним саморобним обкатним пристроєм (у 83%).

При першому способі закупорювання на поверхні ковпачка виявляються такі ознаки: ковпачок не облягає віночок горлечка пляшки (верхня частина сорочки зберігає свою циліндричну форму); нижня частина сорочки обтиснута під віночком нерівномірно, можливі складки металу; обтиснута частина сорочки має пошкодження металу (надриви, надрізи, протертості), характерний блиск (сліди тертя металу об метал); на всій поверхні сорочки або окремих її частинах наявні подряпини, траси, ум'ятини, задирки та ін., що розташовуються нерівномірно, у різних поєднаннях; ковпачок слабо закріплений на горлечку пляшки і при справлянні на нього незначного зусилля починає прокручуватися; при перекиданні пляшки з-під таких ковпачків унаслідок нещільного прилягання прокладок протікає рідина, що міститься в пляшках.

Другий, більш складний спосіб — це закупорювання за допомогою саморобного обкатного пристрою, конструкція якого передбачає наявність двох основних деталей: обкатного ролика з певною формою робочої поверхні й упору, який утримує ковпачок у процесі обкатування та є осью базу для обкатного ролика. Найчастіше в судово-слідчій практиці зустрічалися обкатні пристрої («закатувальні машинки»)¹. При закупорюванні пляшок за допомогою такого обкатного пристрою сорочка ковпачка рівномірно обкатується роликом в ділянці нижньої частини віночка горлечка по своєму нижньому краю, що забезпечує певну герметичність закупорювання та надійність посадки ковпачка на горлечку. При цьому сорочка в ділянці верхньої частини віночка горлечка погано прилягає до нього, оскільки форма верхньої частини сорочки залишається циліндричною. Через те, що закупорювання провадиться шляхом багаторазового оббігання роликом бічної поверхні ковпачка при щільному їх контакті, а ковпачок притискується упором, то на ньому відображаються й сліди, характерні для даного способу закупорювання, що в окремих випадках дозволяють ідентифікувати сам обкатний пристрій. До ознак такого пристрою належать: потертості, подряпини, траси на торцевій поверхні ковпачків, що йдуть по колу (сліди взаємодії з внут-

¹ Див.: Архів Луганського міського суду.

рішньою поверхнею упора); траси, що йдуть по передній частині сорочки, уздовж усього її кола (слід ребра бічної стінки упора при його прослизанні по ковпачку в процесі обкатування); зона нижнього краю сорочки з порушеним поверхневим шаром металу, яка містить численні подряпини й траси, що йдуть по колу (місце обкатування роликком); унаслідок того, що зусилля, які докладаються під час обкатування вручну, можуть змінюватися, а кількість обертів ролика не контролюється, у зазначеній зоні зустрічаються також наскрізні пошкодження сорочки ковпачка з частковим зрушенням металу¹.

Деякі виробники вважають, що використання довгих фірмових гвинтових ковпачків (з формуванням на спідниці), на які за допомогою принтера «Lazer Jet» наносяться найменування заводу-виготівника й дата виготовлення продукції, а також термоусадочних ковпачків із дифракційної фольги, голограми та ін.², є достатнім засобом захисту їх продукції від фальсифікаторів. Але навіть з використанням такого методу маркування ковпачків захистити алкогольні напої від фальсифікації фірмам-виробникам не вдається.

Цікавим прикладом виявлення фальсифікації алкогольних напоїв є розслідування про продаж підробленого шотландського віскі «Джоні Уокер» в одному з районів м. Сан-Пауло (Бразилія). У процесі слідства було висловлено припущення, що в пляшках знаходилося не шотландське, а бразильське віскі — менш якісне й значно дешевше. Кваліфікована дегустація підтвердила, що пляшки були наповнені віскі місцевого виробництва.

Розслідуванням удалося встановити, що фальсифікований «Джоні Уокер» продавався в різних крамницях, але оптовий постачальник цих крамниць — той самий. Шляхом обшуку на складі постачальника знайшли всі атрибути добре налагодженого виробництва. По-перше, там зберігалася велика партія віскі, готового для продажу. Зовнішній вигляд пляшок, ярликів, пакувальних ящиків не викликав ніяких підозр. Було представлено різні марки дорогого шотландського віскі, головним чином «Джоні Уокер». По-друге, на складі знаходилася велика кількість порожніх пляшок з-під шотландського віскі, які мали таку саму марку. По-третє, слідчі знайшли безліч металевих ковпачків для пляшок і коркових прокладок до них.

Ковпачки привернули особливу увагу слідчих. Ковпачок міг бути використаний тільки одноразово, оскільки призначався для закупорювання горлечка з гвинтовим різьбленням, і при розкритті пляшки по-

¹ Архів Луганського міського суду.

² Див.: Бизнес. — 1999. — 9 авг. — № 32. — С. 48–49.

рушувався його зв'язок з кільцем, що ущільнює. Торгову марку фірми, яка штампується на ковпачку, можна легко відтворити за допомогою нескладного пристосування.

Власник складу не заперечував, що ковпачки виготовлено в Сан-Пауло й придбано для заміни фірмових, які пошкоджуються під час транспортування віскі через океан. Він стверджував, що на всіх пляшках, які він приготував до продажу, знаходяться справжні ковпачки.

Оскільки зовнішній вигляд ковпачків із цих пляшок не дозволяв відрізнити їх від справжніх, залишалось тільки досліджувати склад матеріалу тих та інших. Лондонська фірма, яка експортує різні сорти шотландського віскі, спеціально подала на дослідження зразки своїх ковпачків.

Елементний склад матеріалу ковпачків було визначено експертизою, проведеною в Інституті атомної енергії в Сан-Пауло. Використовувався нейтронно-активаційний метод: зразки опромінювалися потоком теплових нейтронів реактора щільністю $5 \cdot 10^{12}$ на квадратний сантиметр за секунду. Аналізувалися чотири групи зразків: ковпачки, заготовлені підозрюваним (група А); ковпачки з пляшок віскі, яке видавалося за шотландське (група В); ковпачки з пляшок віскі бразильського виробництва (група С) і фірмові ковпачки з пляшок справжнього шотландського віскі (група D) (див. таблицю).

Т а б л и ц я

Елемент	Група зразків			
	А	В	С	Д
Олово	0,4350	0,4186	0,3522	1,2694
Сурма	0,2374	0,2381	0,2297	0,0564
Мідь	0,0056	0,0081	0,0072	0,0380
Срібло	0,0071	0,0084	0,0068	0,0034
Цинк	0,0016	0,0015	0,0016	0,0012
Кадмій	0,00054	0,00065	0,00051	0,0007
Миш'як	—	—	—	0,00068
Кобальт	0,000049	0,000055	0,000059	0,000005

Вміст елементів (у %) у металевих ковпачках пляшок для віскі за даними нейтронно-активаційного аналізу ¹.

¹ Див.: Lima F. W., Silva C. M., Guimaraes R. An actual case of examination of counterfeited whisky. – J. Radioanalyt. Chem., 1973. – Vol. 15. – P. 162.

Матеріалом для виготовлення фірмових ковпачків слугував сплав, у якому окремі елементи містяться в неоднакових кількостях. Так, вміст олова перевищує 1%, сурми й міді — становить кілька сотих відсотка, а концентрації срібла, цинку, кадмію, миш'яку, кобальту — всього лише 0,003% і менше. У зв'язку з цим дослідження проводилося в два етапи.

На першій стадії аналіз був інструментальним і ставив за мету визначення вмісту олова та сурми. Усі перевірювані зразки разом з еталонними, кількість олова та сурми в яких була відомою, опромінювалися нейтронами протягом 5–15 хвилин. Через 2 години після опромінення вимірялися спектри активованих зразків і еталонів. На другій стадії, аби визначити вміст міді, срібла, цинку, кадмію, миш'яку та кобальту, зразки опромінювалися 8 годин. Через 16 годин після опромінення проводилося радіохімічне оброблення активованих зразків, а потім знімалися спектри випромінювання кожної виділеної фракції. Усі виміри виконувалися за допомогою германієво-літійового детектора об'ємом 28 кубічних сантиметрів і 4096-канального аналізатора.

Вже перший етап нейтронно-активаційного дослідження дозволив виявити розбіжності зразків за вмістом олова та сурми. У фірмових ковпачках концентрація олова виявилася приблизно в три рази вищою, а кількість сурми, навпаки, у чотири рази нижчою, ніж у всіх інших зразках. Концентрації цих двох металів у ковпачках із пляшок віскі, яке видавалося за імпортне, і в ковпачках місцевого виробництва були практично однаковими, що вказувало на факт підміни.

Аналіз на елементи з більш низькими концентраціями дав додаткові підтвердження того, що фірмовий матеріал (зразки групи D) відрізняється підвищеним вмістом міді та миш'яку і зниженим — срібла й кобальту. Між зразками А, В і С розбіжностей фактично немає.

Результати досліджень надали суду можливість говорити про «технологію» фальсифікації віскі. Постачальник наповнював фірмові пляшки бразильським віскі й закупорював їх підробленими ковпачками, великий запас яких був у нього заготовлений і на яких відтворювалося клеймо фірми. Таким чином дані експертизи, виконаної нейтронно-активаційним методом, допомогли викрити фальсифікатора¹.

Функцію із захисту алкогольної продукції, що виробляється в країні та ввозиться з-за кордону, від підробок узяла на себе держава, захищаючи її акцизною маркою². Результати узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих

¹ Див.: *Lima F. W., Silva C. M., Guimaraes R.* Вказ. праця. – Р. 157–164.

² Див.: Закон України «Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби».

алкогольних напоїв, свідчать про те, що в 27% випадків акцизна марка також підробляється. Наприклад, під час проведення оперативно-розшукових заходів у Закарпатській області виявлено злочинну групу з числа посадових осіб Ужгородської міської друкарні, очолювану її директором. Обшуком за місцем роботи й проживання вилучено близько 1 млн. етикеток на горілку «Російська», «Столичная», «Распутин», «Сільвер», коньяки «Тисса» і «Десна», а також 48 тис. підроблених акцизних марок України та Словаччини¹.

Результати узагальнення кримінальних справ у досліджуваній категорії злочинів показують, що в 39% випадків при підробленні марок акцизного збору застосовувалися спосіб офсетного друку, струминний принтер (12%), кольоровий XEROX (19%), а також повторно використовувалися марки акцизного збору (30%)².

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показало, що в 23,9% слідчі приділяли увагу слідам папілярних узорів. Такі сліди становлять певну криміналістично значущу інформацію. Так, у 63% випадків інформацію про такі сліди слідчі одержують не в процесі цілеспрямованого пошуку слідів папілярних узорів, а в ході дослідження інших об'єктів. Наприклад, при дослідженні етикеток, наклеєних на пляшки з фальсифікованою горілкою, вилученою при провадженні обшуку будинку гр. К., на зворотному боці етикеток спостерігалися видимі сліди папілярних узорів. Дактилоскопічною експертизою було встановлено, що дані сліди залишив саме К. У подальшому ці сліди стали одним із доказів у справі³.

Отже, знання й уміння визначати типові сліди, характерні для злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, дадуть змогу слідчому висувати найперспективніші версії та провадити досудове слідство у найкоротші строки.

Особа злочинця. Особа як об'єкт криміналістичного пізнання пов'язана з подією злочину. В кожному конкретному випадку сама особа, і тільки вона, приймає рішення про вчинення злочину⁴. Власне

¹ Див.: Соколов Д. Держава і споживач // Міліція України. – 1998. – № 3. – С. 21.

² Під час експрес-опитування слідчих і експертів УМВС України в Донецькій, Луганській і Миколаївській областях 86% респондентів указали на те, що останнім часом марки акцизного збору високої поліграфічної якості надходили з країн Балтії (Естонія, Литва), а також із Фінляндії, де налагоджено їх підпільне виготовлення.

³ Див.: Архів Луганського міського суду.

⁴ Див.: Дубовик О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1984. – С. 14–15.

кажучи, це елемент, що «утворює» всю подію злочину. Поняття «особа злочинця» є умовним, і його слід розглядати окремо. Так, сукупність злочинних навичок індивідуума, безсумнівно, відбиватиметься в способах підготування, вчинення та приховування злочину, враховуючи ту чи іншу обстановку, впливатиме на вибір предмета або знаряддя злочинного посягання.

Визначення поняття «особа злочинця» на основі неспецифічних ознак не має сенсу, оскільки особа для теорії та практики боротьби зі злочинністю цікава не сама по собі, а лише тією мірою, в якій її властивості зумовлюють злочинну поведінку. Тут існують три взаємопов'язані проблеми: людина, вчинене нею діяння та його причини. Маючи на увазі особу злочинця, необхідно підкреслювати факт вчинення кримінального діяння — злочину. Виходити слід із того, що злочин вчиняється особою в результаті складної взаємодії багатьох обставин, серед яких найважливішу роль відіграє безпосередньо особа¹. Це такі властивості, що характерні саме для осіб, які вчиняють протиправні діяння. Видається, що за певних умов життя, під впливом тих чи інших обставин, конкретної ситуації ці властивості особи можуть привести її до вчинення злочину. На думку Р. С. Белкіна, на криміналістику припадають дослідження:

- а) соматичних і психофізіологічних властивостей особи, дані про які використовуються з метою розшуку й ідентифікації;
- б) соматичних і психофізіологічних властивостей особи, що визначаються й виявляються в способі вчинення злочину;
- в) методики вивчення особи учасників процесу слідчим і судом, тобто методів і правил вивчення особи в практичних цілях кримінального судочинства².

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, дозволили нам виокремити ознаки, що характеризують осіб, які вчинили дані злочини, і становлять найбільший інтерес з метою розслідування:

- а) соціально-демографічні відомості (стать, вік, освіта, рід занять);
- б) відомості соціально-правового характеру (про судимості, адміністративні правопорушення);
- в) відомості виробничо-побутового характеру (поведінка за місцем проживання, роботи, навчання).

Так, серед осіб, які вчинили злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, співвідношення між

¹ Див.: Яковлев А. М. Детерминизм и «Свобода воли» (перспективы изучения личности преступника) // Правоведение. – 1976. – № 6. – С. 68–70.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики. – Т. 2. – С. 35.

чоловіками та жінками становить приблизно 2,1:1. «Питома вага» чоловіків у вчиненні подібних злочинів складає 68%, жінок — 32%. Зауважимо, що коли алкогольні напої виступають предметом вчинення корисливих злочинів у сфері обслуговування, «питома вага» жінок (продавщиці крамниць, кав'ярень, лотків, робітниці вагонів-ресторанів) у таких злочинах вища — до 77%.

За віковим цензом суб'єкти досліджуваної категорії злочинів характеризуються такими даними: 16–25 років — 10%; 25–40 років — 72%; понад 40 років — 18%. Таким чином, найбільша кількість незаконних дій, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, вчиняється особами віком від 25 до 40 років. Причому серед осіб цієї категорії найбільшу кількість кримінально караних днів (30% від загального числа всіх розглянутих злочинів) вчиняють особи віком від 28 до 35 років.

Результати дослідження свідчать про те, що злочини цієї категорії вчиняються здебільшого групою в складі 3–7 чоловік — 87% (від загальної кількості вивчених справ) і рідше одноособово — 13%. Наприклад, слідчим управлінням УМВС України в Харківській області припинено злочинну діяльність групи, очолюваної С. — мешканцем Куп'янська, яка займалася виготовленням фальсифікованих алкогольних напоїв і реалізацією їх на місцевих ринках¹.

Безумовно, важливою ознакою, що характеризує індивідуума, є відомості про освіту. Здебільшого це пов'язане з тим, що тактика слідчих дій, які проводяться з участю обвинуваченого у вчиненні цієї категорії злочинів, будується з урахуванням таких відомостей. Особи, які займаються виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, у структурі досліджуваного злочину за освітнім цензом розподілилися в такий спосіб: середня освіта — 37%; незакінчена вища освіта — 17%; вища освіта — 41%; дві (і більше) вищі освіти — 5%.

Важливим елементом характеристики особи злочинців у розглядуваній нами категорії справ є відомості про наявність злочинного досвіду. Результати узагальнення кримінальних справ даної категорії показують, що 52% осіб, які займаються виготовленням і реалізацією фальсифікованих алкогольних напоїв, раніше притягувалися до кримінальної відповідальності за вчинення різних злочинів, в основному корисливої спрямованості. Причому в 27% випадків кримінальна відповідальність мала місце за вчинення незаконних дій з виготовлення

¹ Див.: *Галаван З. С.* «Російська» горілка – по-куп'янськи // Слідча практика: Збірник / Уклад. А. А. Осауленко. – К.: РВВ МВС України, 2000. – С. 32–34.

та збуту міцних спиртних напоїв. Наприклад, у лютому 2000 року співробітники податкової адміністрації виявили підпільну «мануфактуру», в якій протягом декількох місяців у приватному господарстві мешканки с. Дзержинськ Дніпропетровської області група фальсифікаторів на чолі з раніше судимим за аналогічний злочин 28-річним В. виготовляла ерзацгорілку. «Підприємство» було забезпечене необхідними матеріалами, обладнанням і сировиною. За реалізацію готової продукції відповідав В. До штату «мініпідприємства» входили кілька місцевих жінок похилого віку, які за невелику винагороду займалися миттям посуду, здобутого в місцевих жителів майже безкоштовно. Досудове слідство показало, що за два місяці діяльності цього «мініпідприємства» було вироблено й реалізовано через ринки міста близько 7 тис. пляшок фальсифікованої горілки. Проведеним обшуком виявлено й вилучено 850 літрів спирту, придбаного в невідомих кавказців за ціною 5 грн. за літр, значний запас склотари, а також спеціальний електромеханічний пристрій для закупорювання пляшок потужністю до 300 шт. на день¹.

На сьогодні встановленим фактом є підвищена активність на території країни злочинних угруповань, які займаються виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв. Це підтверджується й різними соціальними індикаторами, до яких можна віднести інтерв'ювання слідчих УМВС різних регіонів України. Респонденти, зазначивши деяке скорочення діяльності злочинних угруповань, водночас вважають, що злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, становлять до 37% у діяльності таких груп. 79% респондентів упевнені, що виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв займаються засновники та власники малих приватних підприємств. Наприклад, правоохоронні органи Донецької області розкрили й припинили злочинну діяльність З. — директора приватних підприємств «Наташа» і «Донтеж», який організував низку підпільних цехів із виготовлення й розливу лікєро-горілчаної продукції зі спирту, що здобувається через комерційні структури. У правопорушників вилучено 115 тонн спирту, 66 тонн спиртоводної суміші, 109 тис. пляшок горілки². Дані опитування підтверджуються численними прикладами із судово-слідчої практики, які часто публікуються на сторінках періодики. Так, одеська міліція на початку 1999 р. вилучила з підпільної винокурні понад 13 тис. пляшок фальсифікова-

¹ Див.: Архів Дніпропетровського обласного суду.

² Див.: Міліція України. – 1998. – № 3. – С. 21.

ного «Советского шампанского». У цілому в результаті діяльності фіскальних органів у 1999 р. ліквідовано 220 підпільних цехів, у яких виготовлялися фальсифіковані алкогольні напої¹. 62% респондентів зазначають, що виготовленням фальсифікованих алкогольних напоїв з метою їх збуту займаються особи — вихідці з республік Кавказького регіону. Це підтверджується іншими соціальними індикаторами. Наприклад, Т. Ткачук пише: «Цим займаються громадяни “кавказької” національності... У двокімнатній квартирі на Осокорках вірмени створили маленький суперсучасний горілчаний заводик з небаченою продуктивністю. Воду пом'якшували німецькими фільтрами, запах спирту приглушали численними добавками й ароматизаторами. Продукт виходив виняткового смаку»². В іншому випадку: «Гість» з Азербайджану затримався на гостинній Луганщині та зайнявся бізнесом. У кварталі Сонячному він відкрив підпільний цех з виробництва спиртних напоїв, для чого придбав усе, що необхідно професіоналу: фірмові пляшки по 3–10 копійок за штуку, п'ятикопійчані кришечки, акцизні марки по 10 копійок за штуку та дві машинки для запаювання кришечок на горлечку пляшок»³.

Однак застережемо, що наведені дані не дають повного уявлення про розмах злочинної діяльності представників з республік Закавказзя та Північного Кавказу в Україні, оскільки вони не враховують не тільки чисельність населення відповідних регіонів, а й кількість тих, хто приїздить з цих республік в Україну з розрахунку на 100 тис. населення. У цьому розумінні дуже доречно згадати висловлювання М. М. Гернета: «Кримінально-антропологічна школа визнає за расою великий вплив на злочинність. Але безсумнівно, що довести такий вплив вдасться вельми важким, майже нездійсненним завданням. Головна з труднощів лежить у різноманітності економічних, політичних та інших умов тих народностей, злочинність яких намагаються пояснити впливом расових особливостей»⁴.

При дослідженні особи злочинця виникає досить складне питання: що покласти в основу типології з метою розкриття причин злочинної поведінки стосовно окремих однорідних груп злочинців? Як зазна-

¹ Див.: Факты. – 1999. – 23 марта. – С. 3; *Филашов М.* Два миллиона литров // Киевские Ведомости. – 2000. – 1 марта. – С. 4.

² *Ткачук Т.* Бура в стакане водки // Киевские Ведомости. – 2000. – 1 марта. – С. 4.

³ Экспресс-клуб. – 1999. – 29 июля. – С. 5; а також: *Власенко В.* Вірменський коньяк... По-миколаївськи // Міліція України. – 1998. – № 2. – С. 21; Увага: фальсифікат // Там само. – № 4. – С. 25.

⁴ *Гернет М. Н.* Избранные произведения. – М., 1974. – С. 149.

чається в літературі, відповідь може бути тільки одна: те, що є особистісною причиною вчинення злочину. Видається, що така відповідь зовсім не означає ігнорування інших, зовнішніх чинників (причин), які сприяють злочинній поведінці та роль яких у механізмі такої поведінки може бути значною. Проте коли йдеться про особу злочинця й проблеми типології, то необхідна саме особистісна оцінка. У цьому зв'язку справедливим є твердження Б. Ф. Скіннера: «Завдання наукового аналізу — пояснити, яким чином поведінка суб'єкта як фізичної системи співвідноситься з умовами, в яких еволюціонує людина як вид, а також з умовами, в яких індивід живе»¹.

Злочинна поведінка реально існує, насамперед у формі особливого мотиву. Слід мати на увазі, що мотив означає й глибоку особисту причину злочинної поведінки. Він допомагає відповісти на питання про те, чому особа поводить злочинно. Мотив розкриває співвідношення між внутрішнім і зовнішнім світом особистості, між її потребами й можливостями (способами) їх задоволення, будучи саме особистісною детермінацією злочинної поведінки. Мотиви злочинної поведінки завжди тісно пов'язані з потребами й інтересами особи злочинця. Сутність відмінності злочинної поведінки — в інтересах, потребах, мотивах, цілях, поглядах особи, а головне — це потреби й мотиви, рушійні сили злочинної поведінки².

Людина не ізольована, замкнута істота, яка живе й розвивається із самої себе. Вона пов'язана з навколишнім світом і має потребу в ньому. Випробовувана або усвідомлювана людиною залежність її від того, чого вона потребує або в чому зацікавлена, породжує її спрямованість на відповідний предмет. Проблема спрямованості — це передусім питання про динамічні тенденції, що як мотиви визначають людську діяльність і самі, у свою чергу, визначаються її цілями та завданнями³.

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, приводять до висновку про те, що мотивом поведінки осіб, які займаються фальсифікацією алкогольних напоїв з метою їх збуту, є корисливість. Невипадково такі діяння кваліфікуються як корисливі злочини, що входять до розділу

¹ Skinner B. F. *Beyond freedom and dignity*. – N. Y.: Knopf, 1971. – P. 14.

² Див.: *Абельцев С. Н.* Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 27.

³ Див.: *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии – СПб.: Питер Ком, 1999. – С. 519.

VII КК України («Злочини у сфері господарської діяльності»). Ринувши на споживчий ринок, потік фальсифікованих алкогольних напоїв за порівняно низькими цінами надав можливість «ділкам» тільки в 1996 р., ухиляючись від сплати податків, одержати прибуток у сумі 174,5 млн. грн.¹ 93% обвинувачених діяли з метою одержання матеріальної вигоди. Переконливість цих висновків підтверджується й іншими джерелами. Наприклад, тільки у Волинській області в 1998 р. вилучено безакцизних товарів (в основному фальсифікованих алкогольних напоїв) на суму 1 млн. 243 тис. грн. На початку 1999 р. викрито й припинено діяльність двох підпільних цехів, де виготовлялися фальсифіковані алкогольні напої, конфісковано безакцизних виробів на 105 тис. грн.²

Злочинна поведінка, її мотивація, потреби людини та їх задоволення завжди пов'язані з тим, що особа конфліктує із середовищем, суспільством. Потреби можуть бути різними. В. М. Кудрявцев пише: «З певним ступенем умовності можна виділити: а) матеріальні інтереси, пов'язані з задоволенням “природних” життєвих потреб; б) соціально зумовлені матеріальні інтереси, в тому числі престижного характеру (мати дороге вбрання, предмети розкоші та ін.); в) матеріальні потреби перекрученого характеру (наприклад, кошти для систематичного пияцтва)»³.

Аналізуючи причини злочинності в економіці та криміналізації суспільства, деякі автори відзначають низку прорахунків, що їх припустилися ініціатори економічних реформ в Україні. Сприйняття західного економічного досвіду без урахування реального розміщення політичних сил, національної ментальності, традицій і психології чиновництва спричинило народження нового монстра у вигляді бюрократичного номенклатурного капіталізму, впровадження криміналітета в економіку, політику та владні структури⁴. Не стала винятком і лікерогорілчана галузь.

¹ Див.: Голос України. – 1999. – 20 марта. Зазначимо, що в 1996 р. в бесіді з ведучим програми «Час пік» А. Дементьев відмічав, що підпільна горілка в тіншовій економіці Росії дає прибуток 200 млн. доларів на рік (Телепрограма «Час пик». – 1996. – 16 дек.).

² Див.: Голос України. – 1999. – 29 апр. – С. 3.

³ Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 265.

⁴ Див.: Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: Сборник материалов «круглого стола». – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997.

У зв'язку з цим немаловажне місце в криміналістичній характеристиці злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, посідають обставини, що сприяють їх вчиненню. Зростання кількості злочинів даного виду, на наш погляд, пов'язане насамперед з тими соціально-економічними явищами, які відбуваються в Україні з початку реформування. Так, ще в робочому документі, підготовленому Секретаріатом ООН для Четвертого конгресу з попередження злочинності та поводження з правопорушниками (Токіо, 1970 р.), стверджувалося, що злочинність виникає і, відповідно, зростає поряд із прискоренням змін або розвитку. Вона може розглядатися як неумисний результат чи побічний наслідок такого розвитку¹. Автори цього документа прямо пов'язують зростання злочинності, що спостерігається в деяких країнах, із соціально-економічним становищем і розвитком у цілому. Той факт, що соціально-економічні зміни впливають на зростання корисливих злочинів, видається достатньо встановленим. Саме такі зміни й впливають на вибір цілей поведінки та засобів їх досягнення, а отже, на зміст і спрямованість людських вчинків. А. І. Долгова зауважує, що сьогодні злочинність — це не просто сукупність злочинів, учинюваних у певних умовах місця й часу. Злочинність як масове явище означає, що певна частина населення (а не окремі люди) вирішує свої проблеми з порушенням кримінально-правової заборони². Результати узагальнення кримінальних справ даної категорії показують, що понад третину реалізаторів фальсифікованих алкогольних напоїв — це соціально незахищені громадяни: пенсіонери — 19%, інваліди — 9%, матері-одиначки — 28%, тимчасово непрацюючі — 37%, інші — 7%.

Люди самі встановлюють правила поведінки. Із цього складаються суспільні відносини. Але самі ж люди і порушують ці правила. Відбувається це в основному у результаті розбіжностей інтересів особи та суспільства. Суперечності, що виникають таким чином, обумовлюють необхідність соціальної регламентації поведінки, а саме за допомогою норм соціальних, у тому числі моральних і правових³. Яку ж роль у цих умовах відіграють офіційні закони країни, формально прийняті правила та принципи «чесної гри»? В. М. Рей-

¹ Див.: Политика социальной защиты в связи с планированием в области развития. — Нью-Йорк, 1970. — С. 63.

² Див.: Вступна стаття А. І. Долгової в кн.: Преступность и культура. — М., 1999. — С. 3–4.

³ Див.: Пеньков Е. М. Социальные нормы — регуляторы поведения личности. — М., 1972. — С. 44.

смен відносить їх до числа «міфів», фікцій, настільки ж необхідних комерційному й політичному світові, як і норми ділового кодексу¹. Наочним прикладом є зміни, внесені до ДСТ 7190 «Вироби лікерогорілчані. Загальні технічні умови»². «Віднесення офіційних норм до числа “міфів” зовсім не означає їх повної бездіяльності або неефективності, оскільки реальна поведінка, — вважає В. М. Рейсмен, — відрізняється і від офіційних норм, і від норм ділового кодексу»³. Таким чином, поведінка людей — це суспільні відносини, а їх регулювання — це регулювання поведінки⁴.

Розглядаючи ці проблеми, слід виходити з того, що в соціальній практиці виробляється й підтримується необхідна поведінка, котра являє собою веління, яке закріплюється у вигляді правила, — нормативна поведінка⁵. Але поведінка людей часто виявляється нерівноцінною, тобто такою, що відхиляється від установлених норм. Зрозуміло, що така поведінка, за якої особа припускається різних відхилень від соціальних норм, у тому числі моральних і правових, вчиняє проступки й правопорушення, суперечить інтересам інших людей, які не припускаються порушень. Тому виникає необхідність у попередженні поведінки, що відхиляється.

Таким чином криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, становлять дані про спосіб вчинення злочину, типові сліди, предмет злочинного посягання, особу злочинця. У той же час криміналістична характеристика цієї категорії злочинів не обмежується переліченими, хоча вони і відіграють істотну роль в її формуванні. У криміналістичну характеристику можуть бути включені інші дані про обставини вчинення злочину, що стосуються будь-яких ознак злочину і, більш того, фактів, що, точно говорячи, не належать до числа обставин злочину, за умови, звичайно, якщо вони так чи інакше пов'язані зі злочинном і містять інформацію, що сприяє розслідуванню.

¹ Див.: *Рейсмен В. М.* Скрытая ложь. Взятки: «крестовые походы» и реформы. — М., 1988. — С. 43.

² Див.: ГОСТ 7190-93. — С. 3–4.

³ Див.: *Рейсмен В. М.* Скрытая ложь. Взятки: «крестовые походы» и реформы. — С. 43.

⁴ Див.: *Психологические проблемы социальной регуляции поведения.* — М., 1976; *Роговин В. П.* Социальные противоречия и поведение членов общества // *Вопросы философии.* — 1984. — № 6 — С. 21–24; *Ахмадиев Т. М.* Личность и поведение. — М., 1996. — С. 72–75.

⁵ Див.: *Гиллинский Я. И.* Отклоняющееся поведение — объект правового воздействия // *Человек и общество.* — 1973. — № 12. — С. 144–145; *Яковлев А. М.* Теория криминологии и социальная практика. — М., 1985. — С. 150–151.

§ 2. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування. Організація та планування розслідування

Розслідування злочинів здійснюється в конкретних умовах часу, місця та навколишнього середовища, у взаємозв'язках з іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою осіб, які потрапили до сфери кримінального судочинства, і під впливом інших, що часом залишаються невідомими для слідчого, чинників. Така складна система взаємодії, врешті-решт, утворює ту конкретну обстановку, в якій діють слідчий та інші суб'єкти, котрі беруть участь у доказуванні, і в якій протікає конкретний акт доказування. Ця обстановка в криміналістиці одержала загальну назву — «слідча ситуація»¹. Не заглиблюючись у цю теоретичну дискусію, зазначимо лише, що на сьогодні більшість учених мають спільну думку про те, що змістом слідчої ситуації є певна інформація, яка перебуває в динаміці та впливає на стан розслідування, показує можливість і необхідність висунування відповідних версій, планування й проведення слідчих дій і оперативно-розшукових заходів².

Узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, дозволили нам виокремити слідчі ситуації, які складаються на початковому етапі розслідування, часто зустрічаються та багато в чому подібні:

- 1) затримання особи (осіб) під час збуту фальсифікованих алкогольних напоїв;
- 2) установлення та затримання особи (осіб) під час виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв;
- 3) наявність ознак (за результатами судово-медичної експертизи, показань потерпілих, свідків і т. ін.), що вказують на вчинення злочину, пов'язаного з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, але жодного зі злочинців не встановлено й не затримано.

Вивчення кримінальних справ даної категорії свідчить про те, що виявлення фальсифікованих алкогольних напоїв у 77% випадків (від

¹ Див.: Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 159.

² Див.: Герасимов И. Ф. Следственные ситуации на первоначальном этапе расследования преступлений // Соц. законность. — 1977. — № 7. — С. 61; Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и значение следственной ситуации // Сов. государство и право. — 1979. — № 8. — С. 113. 114; Танасевич В. Г. Значение криминалистической характеристики преступлений и следственных ситуаций для методики расследования преступлений // Актуальные проблемы советской криминалистики. — М., 1980. — С. 87 та ін.

загальної кількості) здійснюється в ході проведення перевірок і рейдів співробітниками правоохоронних і державних контрольних органів. Наприклад, у 1998 — 2003 рр. у Луганській області з 276 злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, у результаті оперативно-розшукових заходів, проведених співробітниками податкової міліції та підрозділів по боротьбі з економічними злочинами органів внутрішніх справ, виявлено 152 злочини (або 55% від загальної кількості злочинів розглядуваного нами виду) і затримано 408 чоловік. Варто зауважити, що під терміном «затримання» на етапі виявлення осіб, що займаються виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, слід розуміти захоплення особи, котра перевіряється (і доставлення її до органів внутрішніх справ), що передусє її затриманню в процесуальному розумінні (у порядку ст. 115 КПК України).

Практика розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, доводить, що в 87% випадків вони вчиняються групою осіб. У цьому зв'язку питання про виявлення співучасників у виготовленні фальсифікованих алкогольних напоїв необхідно ретельно планувати, а сам момент затримання на гарячому під час збуту, на нашу думку, повинен узгоджуватися оперативними співробітниками зі слідчим з урахуванням оперативних даних про протиправну діяльність осіб, які перевіряються. Вивчення кримінальних справ цієї категорії свідчить також про те, що в ході проведення цього заходу в 73% випадків узгодження не відбувається. У 57% випадків особи, причетні до вчинення даного злочину, не притягуються до кримінальної відповідальності, одержуючи лише адміністративне стягнення.

Узагальнення кримінальних справ досліджуваної категорії злочинів показує, що в 77% випадків вони розкриваються внаслідок реалізації оперативно-розшукових заходів. При вчиненні цих діянь злочинці ретельно маскують їх, удаються до різних вивертів і хитрувань, що ускладнює їх викриття. Тому саме оперативно-розшукові заходи часто є єдиним джерелом одержання відомостей про такі злочини, коло їх учасників, роль і ступінь участі кожного з них, місця приховування і збуту предметів злочинів.

У зв'язку з особливим характером оперативно-розшукової діяльності, заснованої на поєднанні гласних і негласних заходів, конфіденційності джерел одержання інформації, Закон України від 18 лютого

1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» (з доповненнями від 1994 р.) не передбачає права слідчого на ознайомлення зі службовими документами оперативно-розшукових служб. Надання слідчому (органу дізнання, суду) результатів оперативно-розшукової діяльності провадиться відповідно до ч. 1 ст. 7 цього Закону, внаслідок чого оперативно-розшукові підрозділи зобов'язані «виконувати письмові доручення слідчого, указівки прокурора, ухвали суду й запити повноважних державних органів, установ і організацій про проведення оперативно-розшукових заходів»¹.

У матеріалах, що складаються співробітниками оперативно-розшукових підрозділів, міститься найрізноманітніша інформація, яка має орієнтує значення для збирання доказів у кримінальній справі про: спосіб вчинення злочинів — у 70% вивчених матеріалів оперативно-розшукових служб; розмір матеріальної шкоди — у 38%; осіб, які вчинили злочини, — у 4%; склад злочинних груп — у 60%; предмети й документи, що можуть бути доказами в справі, та їх місцезнаходження — у 79%; осіб, котрі можуть бути допитані як свідки, — у 73%; зв'язки осіб, які проходять у справі, — у 64%; хитрування, використовувані злочинцями для приховування вчинених діянь, — у 61%; обрану підозрюваними й обвинуваченими лінію поведінки на слідстві — у 40%; схиляння організаторами злочинних груп своїх спільників до давання неправдивих показань — у 36%; про спроби впливу на свідків з метою їх схилення до давання неправдивих показань — у 37%². Проведене анкетування працівників слідчих різних регіонів УМВС України свідчить про те, що така інформація, незважаючи на її важливість, у 63% випадків не надавалася слідчим, у провадженні яких знаходилися кримінальні справи, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, а тому не використовувалася ними. На думку Д. І. Беднякова, цьому сприяє невідрегульованість зазначеного питання законодавством і підзаконними нормативними актами³.

Розглядаючи справи цієї категорії, судді в 57% випадків не знаходять у діях осіб складу злочину й звільняють їх від відповідальності.

¹ Див.: Закон України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» (із доповненнями від 1994 р.) // Законодавство України про боротьбу зі злочинністю. – Х., 1999. – С. 146.

² Див.: Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. – М., 1991. – С. 93.

³ Див.: Там само. – С. 94.

Аналогічна картина спостерігається й на стадії досудового слідства. Так, у 1999 — 2001 рр. 40,8% справ даної категорії від загальної кількості закінчених слідчим апаратом УМВС України в Луганській області припинено за відсутністю події та складу злочину на підставі п.п. 1, 2 ст. 6 КПК України¹.

У вивченій категорії справ ситуації, в яких наявні ознаки, що вказують на вчинення злочину, пов'язаного з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, але жодного зі злочинців не встановлено й не затримано, становлять 5% від загальної кількості. Наприклад, тільки в Луганській області за 1998 — 2003 рр. в результаті отруєння фальсифікованими алкогольними напоями померло 384 чол.² І хоча ч. 3 ст. 204 КК України передбачає відповідальність за діяння, пов'язані з виготовленням і збутом таких напоїв, у результаті чого відбулося отруєння людей або настали тяжкі наслідки, усі справи було припинено через невстановлення особи, яка вчинила злочин.

Зазначимо, що аналіз слідчих ситуацій при розслідуванні злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, збирання й опрацювання інформації про них дозволяють слідчому визначити прийоми й засоби вирішення завдань, які стоять перед ним. Важливою умовою ефективного розслідування злочинів у сфері незаконного виготовлення й збуту фальсифікованих алкогольних напоїв, на нашу думку, є вміння слідчого правильно аналізувати й оцінювати слідчу ситуацію, що складається в справі. Це у свою чергу сприятиме повноті й правильності версій, організації та плануванню розслідування.

Вибір слідчих дій і визначення фактичних і процесуальних підстав для їх провадження здійснюються з урахуванням криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, а також слідчої ситуації, що склалася на конкретному етапі розслідування. Тільки за цієї умови є можливим оптимальне вирішення питань про те, яку саме слідчу дію необхідно провести, для виконання яких завдань розслідування, коли, де, в якій послідовності та в поєднанні з якими діями, із залученням кого, із використанням яких науково-технічних засобів і методів.

¹ Див.: Інформаційний бюлетень. Штаб УМВС України в Луганській області. — 1999. — С. 24; 2000. — С. 18; 2001. — С. 21.

² Див.: Архів Луганського обласного бюро судово-медичної експертизи. Звіт за 1998–2003 рр.

Вивчення кримінальних справ даної категорії показало, що з урахуванням криміналістичної характеристики розглядуваних злочинів і наведених вище типових ситуацій на розвиток кожної з них можуть бути висунуті як загальні, так і окремі версії, засновані на конкретних даних, зібраних у справі.

Інформація, необхідна для встановлення й розшуку особи, яка вчинила злочин, може бути одержана з різних джерел. Узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, доводить, що типовими вихідними даними для порушення кримінальних справ даної категорії є: відомості, одержані оперативним шляхом, про виготовлення і збут фальсифікованих алкогольних напоїв — 23%; затримання на гарячому осіб під час виготовлення і збуту фальсифікованих алкогольних напоїв — 26%; результати діяльності контролюючих органів (ревізії, контрольні закупки, висновки експертиз алкогольних напоїв тощо) — 29%; одержання відомостей при розслідуванні інших злочинів — 6%; відомості (заяви, листи громадян) про виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв та їх збут — 7%; факти отруєння алкогольними напоями, коли потерпілі вказують на конкретних суб'єктів збуту (фізичних або юридичних осіб) алкогольних сурогатів, — 9%.

Інформація про подію злочину на початковому етапі розслідування зазвичай є відривчастою. До початкового етапу розслідування відносять, як правило, період від порушення кримінальної справи до закінчення провадження невідкладних слідчих дій тривалістю не більше десяти-п'ятнадцяти днів. Незважаючи на такий короткий період, значення початкового етапу розслідування для виконання завдань кримінального судочинства важко переоцінити. Достатньо сказати, що від 70 до 80% доказів, які наводяться в обвинувальних висновках слідчих і вироків судів, належать до числа зібраних саме на початковому етапі розслідування¹.

Узагальнення кримінальних справ досліджуваної категорії злочинів показують, що під час виявлення фактів виготовлення і збуту фальсифікованих алкогольних напоїв співробітники податкової адміністрації й оперативно-розшукових підрозділів по боротьбі з економічними злочинами УМВС України тільки в 56% випадків проводили першочергові (невідкладні) слідчі дії. Сформована практика разом з урахуванням особливостей професійної підготовки й навичок слідчих при розслідуванні справ даної категорії в особливо великих розмірах свідчить, що в 76% випадків справи порушуються слідчими, які відразу

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики. – Т. 2. – С. 365.

приймають їх до свого провадження. Відзначимо, що успішному розслідуванню справ у 29% випадків сприяли: правильні організація й планування; знання слідчим структури та технологічного процесу виготовлення алкогольних напоїв — 5%; умов роботи — 9%; системи обліку та звітності підприємства — 14%; стану його пропускної системи — 7%, де, за наявними даними, виготовляються фальсифіковані алкогольні напої. У 36% випадків слідчі незадовільно організують свою роботу, що є однією з причин повернення матеріалів на додаткове розслідування.

Розслідуючи будь-яку категорію справ, слідчий часом опрацьовує величезний обсяг інформації, рухаючися від знання ймовірного до знання достовірного про подію злочину, відтворюючи подію злочину, доводячи всі факти й обставини, що мають значення для встановлення об'єктивної істини в кримінальній справі. Для збільшення продуктивності роботи слідчого ще на світанку становлення вітчизняної криміналістики В. І. Громов рекомендував здійснювати планування розслідування як істотний елемент наукової організації праці слідчого. Із цього приводу він писав: «Якщо складання плану розслідування не має особливого значення в дрібних і нескладних справах, то в справах з великими і неопрацьованими матеріалами дізнання це видається безумовно необхідним, оскільки сподіватися на свою пам'ять без записів у таких справах дуже ризиковано»¹. Оцінюючи вельми невисоко роль імовірних умовиводів у доказуванні, ставлячи їх в один ряд зі здогадами, В. І. Громов зауважував: «Будувати висновок або вживати тих чи інших заходів при розслідуванні, виходячи з імовірних припущень і здогадів, можливо лише в тих випадках, коли немає можливості побудувати висновки з точно встановлених фактів і коли з цих припущень наявні які-небудь непрямі реальні дані... Але у всіх цих випадках, перевіряючи припущення, що виникло, особливо спрямоване на викриття будь-якого тільки передбачуваного, “можливого” винуватця, слідчий не повинен відходити та закривати очі на факти й моменти, які вже точно встановлені дізнанням або слідством і які не повинні заперечуватися новими фактами та їм суперечити»².

Розвиваючи положення, висловлені В. І. Громовим, С. О. Голунський сформулював основні цілі, умови й принципи планування розслідування, а також виклав указівки про особливості планування при розслідуванні різних категорій кримінальних справ і на різних етапах

¹ Громов В. И. Дознание и предварительное следствие (теория и техника расследования преступлений). – М., 1926. – С. 65.

² Там же. – С. 53.

розслідування. Так, на його думку, основні цілі планування розслідування полягають у тому, аби забезпечити правильну спрямованість, високу ефективність, повноту, всебічність і максимальну швидкість розслідування. Умовами правильного планування розслідування є: правильне орієнтування в тій політичній обстановці, в якій було вчинено злочин; правильна оцінка значення самого злочину; знання того, що саме необхідно встановити у справі; які докази слід шукати; знання процесуальних форм, технічних і тактичних прийомів доказування, вміння користуватися версіями розслідування¹.

Процес планування розслідування С. О. Голунський поділив на чотири стадії: перша — висування тих фактично обґрунтованих версій, якими може бути пояснено даний злочин; друга — визначення за кожною з намічених версій кола тих питань, які треба з'ясувати, щоб цю версію перевірити; третя — визначення кола слідчих дій, необхідних для з'ясування цих питань, і, нарешті, четверта стадія — визначення строків виконання кожної з намічених слідчих дій². Узагальнення кримінальних справ про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчать про те, що лише в 11% справ досліджуваної нами категорії наявні письмові плани. У процесі анкетування працівників слідчих підрозділів УМВС України та податкової адміністрації респонденти вказали, що при провадженні розслідування в 26% випадків вони складають письмові плани розслідування; у 43% — плани лише з окремих слідчих дій; у 22% — план розслідування складають у вигляді чернеток на окремих аркушах паперу; в 9% — плани не складаються взагалі. Водночас респонденти вважають, що складання письмового плану в 57% випадків сприятиме визначенню невирішених завдань, які стоять перед розслідуванням на даному етапі; у 33% — побудові можливих версій з метою як встановлення невідомих обставин злочину, так і перевірки спірних моментів; 10% — виявленню нових відомостей.

Одним з етапів планування є побудова версій. Від правильного вибору слідчим напрямків збирання інформації, в основі яких лежать реальні слідчі версії, залежить ефективність розслідування злочинів, адже тактично правильне планування розслідування ґрунтується на цілеспрямованому використанні мислення у формі слідчих версій. Із цього приводу Я. Пещак слушно зауважує: «Зараз, мабуть, уже не

¹ Див.: Криміналістика. Техніка і тактика расследования преступлений. — М., 1938. — С. 340.

² Див.: Там само. — С. 341–342.

зустрінеш думки про те, що успішне розслідування кримінальної справи нібито можливе без послідовного застосування науково-тактичних і технічних методів і засобів, вироблених криміналістичною наукою, в тому числі й без застосування слідчих версій»¹.

Результати узагальнення кримінальних справ описуваної категорії дозволили нам виділити як основні такі версії.

1. Які джерела одержання сировини для виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв і хто ті особи, причетні до цього.

2. Які способи виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв.

3. Які канали збуту фальсифікованих алкогольних напоїв і хто ті особи, причетні до цього.

4. Які місця зберігання фальсифікованих алкогольних напоїв і цінностей, здобутих злочинним шляхом.

5. Які умови сприяли вчиненню цих злочинів.

6. Які місця перебування злочинців, що переховуються від слідства, для їх затримання й арешту.

Встановити джерела придбання сировини для виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв — справа нелегка, тут потрібні й енергія, і майстерність. Досягненню позитивних результатів сприяють висування обґрунтованих версій, їх ретельна перевірка й правильне планування. Наприклад, слідчі разом зі співробітниками управління по боротьбі з організованою злочинністю УМВС України в Миколаївській області припинили злочинну діяльність подружжя Н., які займалися реалізацією спирту у великих розмірах. Відпрацьовуючи низку перспективних версій, вони встановили, що подружжя Н. здобували спирт на двох підприємствах України: Межирицькому вітамінному заводі Кіровоградської області та Бершадському спиртозаводі Вінницької області. Усього подружжям Н. було придбано, а згодом реалізовано шість автоцистерн спирту ємністю по 10–15 тонн².

На початковому етапі розслідування даної категорії злочинів, як правило, наявні підстави лише для висування таких версій (ким вчинявся даний злочин):

а) канали придбання сировини для виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв;

¹ Див.: *Пецак Я.* Следственные версии. Криминалистическое исследование / Пер. со словац. д. ю. н. А. М. Ларина; Под ред. и со вступ. статьей д. ю. н. А. Р. Рагинова. – М., 1976. – С. 24.

² Див.: Архів Миколаївського обласного суду.

- б) сировина здобувалася в Україні на вітчизняних підприємствах;
- в) сировина здобувалася в інших державах.

Надалі висунуті версії конкретизуються залежно від обставин, установлених на початковому етапі розслідування. Зокрема, фальсифіковані вина та коньяки можуть бути виготовлені при:

- 1) створенні резервів для розкрадань у процесі заготівлі винограду;
- 2) створенні резервів для розкрадань у процесі перероблення винограду;
- 3) створенні резервів для розкрадань при обробленні виноматеріалів;
- 4) створенні резервів для розкрадань при виготовленні готової продукції;
- 5) створенні резервів для розкрадань у процесі зберігання, відпуску вин і виноматеріалів.

І це далеко не вичерпний перелік версій.

Важливо зазначити, що специфіка взаємодії слідчого зі співробітниками оперативно-розшукових служб на початковому етапі розслідування злочинів цієї категорії диктується особливостями вирішуваних завдань, насамперед завдань розкриття злочину «по гарячих слідах», встановлення й закріплення інформації та слідів злочину, що швидко зникають і втрачаються.

На початковому етапі розслідування треба вирішити питання про створення слідчо-оперативної групи під керівництвом досвідченого слідчого із залученням до неї досвідчених і кваліфікованих співробітників оперативно-розшукових підрозділів. Необхідно прагнути до того, аби склад цієї групи був стабільний, а члени групи — психологічно сумісні один з одним.

Співробітники оперативно-розшукових підрозділів шляхом проведення гласних і негласних заходів (опитування громадян, які опинилися на місці події, тих, хто проживає та працює у безпосередній близькості від неї, наведення довідок тощо) виявляють очевидців злочину й інших осіб, котрі можуть бути джерелами інформації.

Узагальнення кримінальних справ досліджуваної нами категорії злочинів переконливо підтверджує той факт, що в 67% випадків первісні показання свідків і підозрюваних (насамперед затриманих за підозрою в учиненні таких злочинів), одержані в перші години після виявлення фактів збуту фальсифікованих алкогольних напоїв, як правило, найточніше й найправдивіше відображають події. Із часом біль-

шість важливих деталей стирається з пам'яті, а показання про них перекручуються. У них з'являються елементи домислів (у 35% вивчених нами справ); умисного перекручення фактів і обставин під впливом умовлянь, погроз, підкупу з боку зацікавлених осіб (29%), а іноді — через небажання осіб брати участь у кримінальному процесі (36%). Наприклад, затриманий співробітниками Жовтневого ОВС м. Луганська при реалізації 180 ящиків фальсифікованої горілки гр. С. пояснив, що цю горілку він одержав від гр. К. Проведенням оперативно-розшукових заходів було встановлено, що К. займається підпільним виготовленням спиртних напоїв. Оперативним шляхом було одержано також інформацію про його зв'язки, спосіб життя та ін. У подальшому вміла тактика допитів як С., так і К. виключила можливість небажаних взаємних контактів між цими особами й дозволила не тільки встановити факт виготовлення і збуту фальсифікованої горілки, а й знайти в К. підпільний цех із її виготовлення. Обшуком у будинку К. було вилучено 1200 літрів спирту, 860 порожніх пляшок, атрибути для оформлення готових виробів та електромеханічний пристрій для закупорювання пляшок¹.

Унаслідок реалізації оперативно-розшукових заходів нерідко відразу після порушення кримінальної справи вдається здійснити затримання підозрюваних, але не завжди — довести їх вину. Результати узагальнення кримінальних справ даної категорії в різних регіонах України за 1998–2003 рр. показують, що з 864 затриманих, які підозрювались у виготовленні і збуті фальсифікованих алкогольних напоїв, звільнено 351 (41%), у тому числі через непідтвердження підозри — 172 (20%). Ця обставина свідчить про те, що матеріали, котрі перевірялися, виявилися невисокої якості, а інформація, що міститься в них, — недостатньо й непереконливою.

Якщо до моменту порушення кримінальної справи оперативним шляхом уже було встановлено й задокументовано окремі епізоди, пов'язані з виготовленням, зберіганням і реалізацією фальсифікованих алкогольних напоїв, то наявність достатньо повних оперативно-розшукових матеріалів дає слідчому можливість обрати тактично правильний і вдалий момент для початку проведення слідчих дій, використовуючи чинник раптовості, а це, як показує слідча практика, дозволяє провести слідчі дії планово, у короткий строк, із максимальною гарантією успіху. Зрозуміло, що реалізації плану першочергових слідчих дій у подібних випадках мають передувати глибоке вивчення зазначених матеріалів, ознайомлення зі структурою, дислокацією й

¹ Див.: Архів Луганського міського суду.

специфікою роботи підприємства, де виготовляється фальсифікована алкогольна продукція.

Узагальнення матеріалів розшукових справ даної категорії злочинів при порушенні кримінальних справ за матеріалами оперативно-розшукового характеру дозволили нам запропонувати такий перелік першочергових слідчих дій та інших заходів.

1. Затримання на гарячому осіб, які займаються виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв. У цьому випадку вирішальну роль повинні відігравати оперативні працівники. Необхідно прагнути до затримання підозрюваних у момент виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв, під час їх транспортування або в момент реалізації.

2. Допит підозрюваних про походження алкогольних напоїв, які вони транспортували або намагалися реалізувати, наявність і походження грошей і коштовностей, виявлених у них, документи, коло співучасників, їх зв'язки, способи фальсифікації, місце, час, кількість виготовлених ними спиртних напоїв, місця їх приховування, наявність коштів, здобутих злочинним шляхом, та ін.

3. Проведення обшуків особи та обшуків у службових і житлових приміщеннях затриманих з метою виявлення готових фальсифікованих виробів, сировини для їх виробництва, атрибутів для їх оформлення й упакування, обладнання, пристосувань, верстатів, приладів, використуваних для маркування пляшок та їх закупорювання, а також заповнених документів, бланків документів, чорнових записів, адрес, листування, ощадних книжок, грошей, цінних паперів, інших коштовностей.

4. Накладення арешту на окремі партії сировини, готових алкогольних напоїв у разі наявності даних про те, що вони фальсифіковані, журнали лабораторного аналізу й інші документи, якщо справу порушено за фактом випуску і збуту неврахованих алкогольних напоїв. Те саме стосується верстатів, обладнання, машин, пристосувань для розливу, закупорювання, етикетування пляшок.

5. Виймка й огляд алкогольних напоїв, предметів, документів з участю фахівців-технологів, товарознавців, фахівців іншого профілю.

6. Відбір зразків сировини, готових виробів для подальшого направлення їх на експертизу.

7. Накладення арешту на майно підозрюваних, у тому числі внески у банках, рахунки на пред'явника та ін.

8. Проведення інвентаризацій, документальних ревізій, якщо фальсифікацією і збутом алкогольних напоїв займалися виробничі, комерційні та інші підприємства.

9. Процесуальне затримання або арешт винних осіб — фальсифікаторів, організаторів підпільних цехів із виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв, експедиторів, реалізаторів, інших співучасників.

Під час першочергових слідчих дій нерідко виникає необхідність в опечатуванні цехів, службових і житлових приміщень, бухгалтерської й технологічної документації з метою запобігання її знищенню або розкраданню, забезпеченні проведення документальних ревізій та експертиз. Негайне провадження цих дій дозволяє зберегти важливі джерела доказів, глибоко й повно розслідувати злочини, а також скоротити строк розслідування. Здійснювати це треба, зрозуміло, продумано, оперативно, планово й так, аби не створювати на тривалий час перешкоди для нормальної діяльності підприємств.

Наведений перелік слідчих дій не можна сприймати як обов'язковий шаблон. Послідовність виконання слідчих дій може змінюватися, а план — коригуватися. Усе залежить від обставин конкретної справи, характеру й рівня організації взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами, індивідуальних здібностей слідчих і оперативних працівників, їх уміння діяти оперативно й гнучко, інакше кажучи, від широти та повноти їх слідчого й оперативного мислення.

Зрозуміло, готуючись до проведення слідчих дій по справі, порушеній за оперативними матеріалами, треба ретельно оцінити останні, визначити й погодити питання про те, яким з них можна надати форми процесуальних. При цьому взагалі слід пам'ятати, що універсальних рекомендацій щодо підходу до оцінки зазначених матеріалів дати неможливо, оскільки все залежить від обставин, повноти, якості й характеру матеріалів, зібраних оперативним шляхом. Так, може стати можливою реалізація оперативної розробки при виявленні дій, що становлять об'єктивну сторону складу злочину. Таку можливість слідчому треба обговорити з оперативним працівником. Про те, які при цьому можуть бути отримані позитивні результати, свідчить такий приклад. Від дільничного інспектора міліції надійшло повідомлення, що гр. К. займається вдома виготовленням і реалізацією фальсифікованих алкогольних напоїв. Під час їх чергової реалізації К. затримали оперативні працівники Ленінського ОВС м. Луганська. Обшуком у його будинку знайдено й вилучено 280 літрів спирту, порожні пляшки, етикетки «Горілка Російська», засоби та пристосування для закупування пляшок¹.

¹ Див.: Архів Луганського обласного суду.

Якщо такі злочини вчиняються групою осіб, де наявний чіткий розподіл ролей між учасниками (придбання сировини, виготовлення спиртних напоїв, доставлення до місця реалізації, реалізація та ін.), умовою реалізації оперативної розробки є з'ясування: основних дій (операцій), із яких складається спосіб вчинення діяння; кількості учасників групи та характеру дій, виконуваних кожним із них.

Значно важче вирішувати питання про порушення кримінальної справи, коли оперативним шляхом встановлено лише якусь одну із зазначених дій або одну особу з групи, а в діях інших учасників спочатку не вбачається складу злочину. В подібних випадках справу необхідно порушити і розпочати проведення слідчих дій. Виконати їх треба оперативно й таким чином, щоб вони не послужили сигналом для причетних до злочину осіб. В протилежному разі останні вживуть необхідних контрзаходів щодо здійснення протидії слідству.

Якщо достовірність відомостей, одержаних у результаті оперативної розробки, викликає сумнів або їх практично неможливо підтвердити в ході майбутніх слідчих дій, то треба провести додаткові оперативно-розшукові заходи. До оцінки їх доцільно повернутися тоді, коли арсенал оперативних матеріалів буде доповнено новою інформацією.

Для виконання першочергових слідчих дій варто створити групу (бригаду) слідчих і оперативних працівників. Тільки за цієї умови вже на перших етапах розслідування можна одержати важливу доказову базу, правильно спланувати одночасність, раптовість, оперативність проведення як слідчих дій, так і оперативно-розшукових заходів. Слідчо-оперативну групу необхідно створювати вчасно, пам'ятаючи про те, що тільки груповий метод розслідування дозволить виконати вказані завдання, забезпечити не тільки швидке розкриття та глибоке розслідування справ узагалі¹, а й, зокрема, злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв.

З урахуванням даних, одержаних у результаті виконання першочергових слідчих дій, слідчий намічає план подальшого розслідування в справі й одночасно з участю оперативних співробітників складає план спільних заходів. У ньому відображаються характер і почерговість виконання намічених дій: організаційних, слідчих, оперативно-розшукових. Наприклад, під час реалізації 30 ящиків горілки «Російська»

¹ Див.: Карнеева Л. М., Галкин И. С. Расследование преступлений группой следователей. – М., 1965. – С. 5–8.

було затримано М., який пояснив, що цю горілку він придбав у одному з торгових наметів на Центральному ринку м. Луганська. У ході реалізації оперативно-розшукових заходів і провадження слідчих дій удалося викрити групу, яка не тільки займалася виготовленням фальсифікованої горілки, а й, використовуючи сучасні комп'ютерні технології та поліграфічну техніку, виготовляла підроблені марки акцизного збору, що дозволяло приховувати від контролю й оподаткування реалізовану продукцію¹.

Відмітними рисами початкового етапу розслідування є: відносна нетривалість; інтенсивність і невідкладність провадження слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; у більшості випадків — брак інформації про злочин і особу, яка його вчинила, що, у свою чергу, впливає на кількість і зміст висунутих слідчих версій і планування розслідування. Початковий етап — період найбільш напруженої діяльності слідчого, оперативних працівників та інших учасників розслідування, прийняття нерідко ризикованих рішень, величезної витрати часу, сил і засобів. Основними цілями початкового етапу розслідування є: збирання, перевірка й оцінювання доказів про обставини вчинення злочину та винну особу; розшук і затримання особи, яка вчинила злочин.

Момент закінчення початкового етапу розслідування, на наш погляд, удало визначив Р. С. Белкін, зазначивши, що цей момент «не можна зафіксувати в загальному вигляді, пов'язавши його категорично з якимось певним процесуальним рішенням у справі. Він може завершитися з накопиченням достатньої для пред'явлення обвинувачення доказової інформації, однак може закінчитися й раніше, коли характерний для цього етапу прискорений темп дії буде з якихось причин втрачено»².

§ 3. Тактика проведення окремих слідчих дій

Слідчий огляд. Слідчий огляд алкогольних напоїв провадиться слідчим з метою виявлення ознак фальсифікації. Так, ще в XIX ст. російський процесуаліст Я. І. Баршев зазначав, що огляди слід проводити в усіх тих випадках, коли наявні «зовнішні ознаки» і сліди злочину; він має провадитися з усією швидкістю, яка тільки потрібна для того, щоб усунути будь-яку можливу зміну в предметі огляду; огляду

¹ Див.: Архів Луганського обласного суду.

² Белкин Р. С. Курс советской криминалистики. — Т. 3. — С. 259–260.

підлягають як «головний предмет дослідження», так і все те, що з ним пов'язане («інструменти, речі й предмети, які знаходяться близько до предмета, що оглядається»); потрібно детально дослідити й зафіксувати «вже проведені зміни, або такі, що відбулися, з предметом огляду»; опис перебігу й результатів огляду має бути настільки докладним і точним, «щоб ті, хто повинен скористатися цим актом, могли одержати з його допомогою настільки ясне й повне уявлення про предмет огляду, начебто вони самі провадили його»¹.

Об'єктами слідчого огляду в справах, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, були: алкогольні напої — 73%, сировина — 11%, предмети, призначені для виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв, — 7%, документи, що є речовими доказами, — 5%, інші предмети — 4%.

Слідчий огляд у справах про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, у 34% випадків має невідкладний характер. Від результатів огляду здебільшого залежить хід подальшого розслідування. Місце злочину — джерело, багате на всякого роду відомості, і в більшості випадків розкриття злочинів цілком залежить від того, чи повною мірою це джерело використане. Воно дає слідству важливі докази. Той, хто перший прибуває на місце, зобов'язаний подбати про те, аби жодного з доказів не було упущено внаслідок недбалості, легкомудства або дурості. Якщо це відбулося, відновити втрачені докази неможливо².

На відміну від інших слідчих дій, для провадження огляду не виноситься будь-яких спеціальних постанов. «Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до порушення кримінальної справи» (ч. 2 ст. 190 КПК України). Наприклад, 30 грудня 1999 р. співробітники Артемівського ОВС м. Луганська затримали громадян Н. і К., котрі о 17 годині вечора на кварталі Мирному в районі ринку продавали горілку з автомашини ГАЗ-53. Відразу було зрозуміло, що горілка фальсифікована. Це підтвердилося й лабораторним дослідженням. Замість горілки в пляшках знаходилася проста вода³.

Після одержання інформації про виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв з метою збуту або про факти збуту таких напоїв

¹ Див.: *Баршев Я. И.* Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству. – СПб., 1841. – С. 143, 145.

² Див.: *Свенсон А., Вендель О.* Раскрытие преступлений. Современные методы расследования уголовных дел: Пер. с англ. Б. Глебова. / Под ред. д-ра юрид. наук С. П. Митричева. – М.: Изд-во иностр. лит., 1957. – С. 1.

³ Див.: Архів Луганського міського суду.

огляд необхідно проводити негайно, з метою виявлення слідів та іншої криміналістично значущої інформації, які згодом можуть стати доказами вчиненого злочину. Наприклад, при реалізації гр. С. на Центральному ринку м. Луганська коньяку «Десна» співробітники податкової міліції в процесі огляду встановили, що на етикетках значилося підприємство-виготовлювач — Первомайський винзавод, Кримська область, а на ковпачку, що закупорює пляшку, — Луганський лікєро-горілчаний завод. Дата виготовлення на етикетці та ковпачку була відсутня¹.

До об'єктів, що підлягають огляду при вчиненні досліджуваних злочинів, варто віднести:

- приміщення або ділянки місцевості (квартира, будинок, торговий намет, крамниця, цех підприємства та ін.), де вироблялися, зберігалися та збувалися фальсифіковані алкогольні напої;
- предмети злочину (алкогольні напої, пляшки, етикетки, пробки, пристрої й устаткування для розливу, закупорювання, етикетування тощо);
- транспорт, на якому перевозилися фальсифіковані алкогольні напої або сировина для їх виготовлення.

Якщо фальсифіковані алкогольні напої виявлено в торгових точках, то огляду підлягають також документи, в яких відображено транспортування виробів. До їх огляду доцільно залучати спеціаліста. У ході огляду встановлюють: вид документа (договір, накладна, рахунок-фактура та ін.); ким і коли він виготовлений, виданий; ознаки зовнішнього вигляду (папір, барвники, спосіб нанесення тексту); наявність ознак, внесених у текст, змін у їх реквізити; наявність ознак зовнішнього механічного або хімічного впливу.

Перед проведенням огляду необхідно заздалегідь обрати понятих, вирішити питання про включення до слідчо-оперативної групи спеціаліста (криміналіста, хіміка — співробітника іспитової лабораторії дослідження харчових продуктів і напоїв Державного центру стандартизації, метрології та сертифікації), котрий може надати істотну допомогу у виявленні й фіксації ознак і слідів фальсифікації алкогольних напоїв.

Оглядаючи алкогольні напої, що випускаються вітчизняними та іноземними лікєро-горілчаними підприємствами, особливу увагу варто приділити назвам виробу та заводу-виготовлювача, а також даті розливу. Із цією метою треба ретельно оглянути не тільки зовнішній вигляд виробу, а й сертифікаційні документи, а в необхідних випадках долучити їх до справи як речові докази. У протоколі огляду слід детально відобразити: загальний вигляд, кількісні характеристики алкогольних напоїв, їх назви,

¹ Див.: Архів Луганського міського суду.

дані про завод-виготовлювач, позначення, що маються на упаковці. Якісні ж характеристики об'єктів, що оглядаються (незалежно від стану упаковки), встановлюються шляхом провадження хімічних досліджень.

Огляд окремих предметів при розслідуванні цих злочинів також може провадитися, наприклад, для виявлення ознак, які дозволяють установити приналежність об'єкта, що оглядається, певній особі (сліди папілярних узорів на пляшках з алкогольними напоями, пристосування, які використовувалися для закупорювання пляшок, гроші, документи та ін.), ознак ємностей для виготовлення пристосувань і засобів для оформлення алкогольних напоїв, призначених для збуту.

Успішне проведення слідчого огляду в досліджуваній нами категорії справ певною мірою визначається тим, наскільки слідчий володіє тактикою й методикою розслідування злочинів даної категорії. Слідчо-криміналістична практика свідчить про те, що цьому сприяє спеціалізація слідчих. Буде краще, якщо оглядом займатимуться саме такі слідчі. Від них і можна чекати складання більш якісних протоколів огляду. Бажаною є така спеціалізація й стосовно оперативних співробітників органів внутрішніх справ. У великих містах і районах це цілком реально. Такі заходи, безсумнівно, сприятимуть поліпшенню розкриваності злочинів. Результати інтерв'ювання слідчих УМВС України у деяких областях показали, що в 72% випадків огляд здійснювався повніше й якісніше тими слідчими, котрі працювали за принципом спеціалізації, порівняно з оглядом, який проводився слідчими, що не мали спеціалізації.

Результати слідчого огляду можуть використовуватися для організації й проведення паралельно виконуваних дій і заходів, а також для визначення завдань, засобів їх вирішення, напрямків діяльності після огляду.

Допит. Організаційні, тактичні та психологічні прийоми проведення допиту осіб у кримінальних справах (свідків і потерпілих, підозрюваних і обвинувачених тощо) докладно викладено в криміналістичній літературі¹. Вивчення кримінальних справ, пов'язаних із виго-

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Очерки криминалистической тактики. – Волгоград, 1993. – С. 154–171; *Питерцев С. К., Степанов А. А.* Тактические приемы допроса: Учеб. пособ. – СПб., 1994; *Баев О. Я.* Тактика следственных действий. – Воронеж, 1995. – С. 93–154; *Черкасов А. Д., Громов Н. А.* О допросе обвиняемого с позиции презумпции невиновности // Государство и право. – 1995. – № 12. – С. 70–75; *Шепитько В. Ю.* Проблемы алгоритмизации тактики допроса несовершеннолетних // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1995. – Вып. 47. – С. 50–55; *Ищенко П. П.* Тактика и психологические основы допроса (опроса): Учеб. пособ. – Домодедово, 1998; *Шепитько В. Ю.* Допит: Науково-практичний посібник. – Харків: Крим-Арт, 1998; *Бахин В. П., Коганов М. Ч., Карпов Н. С.* Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы: Оркениет, 1999; *Коновалова В. Е.* Допрос: тактика и психология та ін.

товленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчить про те, що в 68% випадків особи, затримані за підозрою у вчиненні таких діянь, найбільш правдиві показання дають безпосередньо після їх затримання. Ця обставина пов'язана з добре відомим практичним працівникам правоохоронних органів так званим «ефектом раптовості затримання».

У ході допиту затриманого на гарячому, незважаючи на певний дефіцит часу, необхідно додержуватися тактичних рекомендацій щодо підготування до допиту підозрюваного, зокрема щодо вивчення особи допитуваного, наявних у справі доказів, оперативної інформації, вживати заходів щодо встановлення психологічного контакту з допитуваним¹. Перевагами, які має слідчий для одержання правдивих показань, насамперед є чинник раптовості, стресова ситуація, в якій перебуває допитуваний, брак часу в допитуваного для обмірковування неправдивих пояснень та обмеженість його уявлень про обсяг інформації, якою володіє слідчий. Негайний допит затриманого на гарячому створює сприятливі умови для одержання від нього правдивих показань і організації їх вчасної перевірки. У зв'язку з цим у необхідних випадках допит підозрюваного в збуті фальсифікованих алкогольних напоїв доцільно проводити на місці затримання (наприклад, у торговому наметі). Тактика допиту залежить від багатьох особливостей особи допитуваного: його віку, статі, освіти, психічних якостей, кримінального досвіду та ін. Тому до початку допиту доцільно вивчити особу допитуваного не тільки за його поведінкою в момент затримання, а й за анкетними даними, криміналістичним та іншим спеціальними обліками. Прогнозуючи можливу реакцію на допиті, слідчому необхідно враховувати такі її варіанти: захисну реакцію, що виявляється в запереченні й спростуванні підозри; реакцію каяття, що виражається в даванні правдивих показань; невизначену реакцію, що полягає в очікуванні на подальший розвиток подій, коли і заперечення висловлюються невиразно, і визнання у вчиненні злочину відсутнє.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя, – К.: РИО МВД УССР, 1973; Справочник следователя. – М.: Юрид. лит., 1990. – Вып. 1. – С. 162–164.; Бабаева Э., Ефимов И. И. Противодействие изменению показаний обвиняемыми и свидетелями // Законность. – 1995. – № 9. – С. 5–9; Руководство для следователей / Под ред. Селиванова Н. А., Снеткова В. А. – М., 1997. – С. 317–324, 332–334; Коновалова В. Е. Правовая психология; Закатов А. А. Ложь и борьба с нею. – Волгоград: ВЮИ МВД России, 1999; Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология та ін.

Ефективність будь-якого допиту визначається здебільшого тим, якими тактичними прийомами користується слідчий. Результати дослідження показали, що при допиті слідчі застосовують такі тактичні прийоми: а) переконання в необхідності повідомлення правдивих відомостей — 27%; б) прояв розуміння становища, в якому опинився допитуваний, — 18,4%; в) спонукання до каяття шляхом формування внутрішнього протесту проти вчинених дій — 33,7%; г) акцентування уваги на неправдивих відомостях, повідомлених допитуваним, — 11,3%; г) деталізація показань з метою виявлення суперечностей — 21,4%; д) несподіване пред'явлення допитуваному речових доказів — 14,8%; е) використання суперечностей у самих показаннях допитуваного або з іншими доказами — 12,5%; є) використання звукозапису в тактичних цілях — 45,6%.

Використовуючи ті чи інші прийоми для одержання правдивих показань, треба враховувати рівень освіти й розвитку допитуваного, з тим щоб підвищити ефективність застосовуваних прийомів. Так, допитуючи особу з низьким рівнем освіти, перевагу слід віддавати прийомам, що впливають на її раціональну сферу. До таких прийомів можна віднести: руйнування надії допитуваного на брак зібраних проти нього доказів; переконання його в тому, що правдиві показання сприяють пом'якшенню покарання, а не навпаки; переконання допитуваного в тому, що його правдиві показання не мають особливого значення для викриття співучасників, оскільки слідство і без того має достатні відомості; переконання його в тому, що правдиві показання не завдадуть шкоди його близьким людям і родичам, тощо.

Допитуючи особу з досить високим рівнем освіти, можна рекомендувати тактичні прийоми, що торкаються емоційної сфери її особистості, наприклад: активізація в ході допиту позитивних якостей особи допитуваного; нагадування про події минулого, що мають важливе значення для допитуваного (шляхетні вчинки, трагічні події та ін.); залучення до участі в допиті авторитетних для допитуваного осіб, чия присутність може сприяти даванню правдивих показань, тощо¹.

Вивчення теоретичних положень і аналіз практики розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, дозволили стосовно допиту осіб, які займаються

¹ Див.: *Кривошеев А. С.* Изучение личности обвиняемого в процессе расследования. — М., 1971. — С. 54–56.

виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, сформулювати такі системи тактичних прийомів: 1) установлення психологічного контакту; 2) спонукання до давання показань; 3) уточнення показань і усунення в них суперечностей; 4) усунення перекручень добросовісної омани; 5) актуалізація в пам'яті допитуваного забутого; б) викриття неправди.

Перелік питань, що потребують з'ясування в ході допиту підозрюваного, визначається конкретною слідчою ситуацією, що склалася на початковому етапі розслідування, і обставинами, які підлягають доказуванню.

Крім провадження допитів, при розслідуванні даної категорії справ можуть проводитися очні ставки. Практика свідчить про те, що більше ніж у 57% випадків очні ставки проводяться з участю або збувальника сировини та виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв, або виготовлювача та реалізатора. Як правило, під час проведення очної ставки першим допитується той її учасник, який, на думку слідчого, раніше дав у справі правдиві показання. Це тактичне положення відповідає багатьом методичним рекомендаціям щодо проведення такої слідчої дії, викладеним у криміналістичній літературі¹.

Як висновок хотілося б зазначити, що при проведенні допиту зміст питань, їх форма завжди мають відповідати інтелектуальному рівню, колу знань і особливостям мислення допитуваних. Питання повинні бути стислими, точними та мати логічну структуру. Показання допитуваних осіб — це найпоширеніше джерело доказів. Тому вони потребують усебічного дослідження й ретельної перевірки. Аналізуючи показання, слідчий має оцінити як їх зміст, так і особу допитуваного.

Обшук. Для виявлення і вилучення фальсифікованих алкогольних напоїв, інших предметів і документів, котрі, можливо, стосуються справи, як на початковому, так і на наступних етапах розслідування проводяться обшуки. Вчасно проведений обшук здебільшого є найважливішим джерелом одержання доказової інформації про злочинну діяльність особи (осіб), яка займається виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв.

¹ Див.: Бахин В. П., Когамов М. Ч., Карпов Н. С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – С. 56; Ищенко П. П. Тактика и психологические основы допроса (опроса). – С. 67–69; Конова-лова В. Е. Допрос: тактика и психология. – С. 156–162; Путерцев С. К., Степанов А. А. Тактические приемы допроса. – С. 56–59; Шенітько В. Ю. Допит: Науково-практичний посібник. – С. 72–77 та ін.

Обшук належить до числа дуже специфічних слідчих дій. С. Ф. Денисюк і В. Ю. Шепітько зазначають: «У процесі обшуку може здійснюватися взаємодія як з речами — матеріальними носіями інформації, так і з людьми — тими, кого обшукують»¹. Специфічність даної слідчої дії й визначає особливості та систему тактичних прийомів, що обираються для її проведення. У цьому зв'язку видається цілком слушним зауваження В. І. Комісарова: «Тактика слідчих дій — це не механічне складання тактичних прийомів, як може здатися на перший погляд. Її завдання виходять за рамки “шаблонного” застосування рекомендацій криміналістики»².

Результати узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показують, що об'єктами обшуку в більшості випадків вивчених нами злочинів стають: житлові приміщення — 31%, службові приміщення — 27%, підсобні приміщення — 12%, гаражі — 9%, дачі — 6%, транспортні засоби — 8%, інші об'єкти — 7%.

Предметами обшуку були: сировина — 27%, напівфабрикати — 17%, порожня тара — 9%, етикетки — 6%, пробки — 5%, обладнання, пристосування для оформлення фальсифікованих алкогольних напоїв — 3%, документи, бланки документів — 8%, марки акцизного збору — 7%, гроші, цінні папери — 5%, чорнові записи, приватне листування — 2%, інші предмети — 11%.

Для досягнення поставлених завдань велике значення має підготовка до проведення обшуку, в процесі якої учасники даної слідчої дії повинні бути ознайомлені з цілями обшуку, мати уявлення про предмети пошуку, мають бути підготовлені відповідні технічні засоби.

Вибір і застосування тактичних прийомів обшуку при розслідуванні злочинів, пов'язаних із виготовленням фальсифікованих алкогольних напоїв, залежать від таких чинників: виду обшуку; його мети; слідчої ситуації, що складається на момент розслідування; ситуації, що складається в процесі проведення обшуку; позиції обшукуваного; інформації про предмет пошуку; специфіки об'єкта обшуку. Результати інтерв'ювання слідчих показують, що вибір тактики обшуку планується з урахуванням таких чинників: вид обшуку (26% опитаних); мета обшуку — 32%; ситуація обшуку — 34%; позиція обшукуваного, — 12%; психологічний стан обшукуваного, — 16%; інші — 18%.

¹ Денисюк С. Ф., Шепітько В. Ю. Обыск в системе следственных действий (Тактико-криминалистический анализ). — С. 101.

² Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики / Под ред. А. И. Михайлова. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 104.

Деякі автори до тактичних прийомів обшуку відносять: раптовість, планомірність, конспіративність. Так, І. Ф. Крилов зазначає, що до загальних тактичних прийомів, що зберігають своє значення при будь-якому обшуку, належить насамперед раптовість. Обшук завжди має бути несподіваним для того, у кого він проводиться. Якщо раптовість відсутня, то ефективність обшуку неминуче зменшується, а часто й узагалі виключається¹.

На нашу думку, раптовість, так само як і плановість, і конспіративність не належать до тактичних прийомів проведення обшуку. І тут ми поділяємо точку зору С. Ф. Денисюка і В. Ю. Шепітька, котрі вказують, що раптовість, плановість, конспіративність являють собою тактичні умови, які сприяють проведенню обшуку². Наприклад, під час чергового рейду співробітники податкової адміністрації м. Свердловська Луганської області в декількох наметах приватних підприємців знайшли фальсифіковану горілку. Слідчими діями було встановлено, що підприємці — власники торгових наметів горілку виготовляли з кустарного спирту, який здобували в гр. Н. — жителя м. Антрацит. Проведенням обшуку будинку Н. знайдено підпільний цех з виробництва самогонного спирту і 2,5 тонни готової продукції. Сам Н. фальсифіковану горілку не виготовляв, а збував спирт приватним підприємцям³.

З метою виявлення предметів пошуку слідчі в практичній діяльності використовують такі прийоми обшуку: словесна розвідка (72%); постановка тих чи інших запитань (86%); роз'яснення доцільності добровільної видачі предмета пошуку (87%); роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування (58%); аналіз ознак предмета пошуку (44%); непряме навіювання (28%); використання можливостей типових аналогів (46%); інші (22%).

Використання тактичної комбінації, яка стимулює обшукуваного до спілкування зі слідчим, на нашу думку, є доцільним у тих випадках, коли обшукуваний, обирає пасивну форму поведінки. У цьому зв'язку В. О. Коновалова слушно зазначає, що пасивна форма передбачає обрання тим обшукуваним, лінії поведінки, яка виключає контакти з ним: мовчання, прості відповіді на запитання, перебування в одному місці,

¹ Див.: *Крылов И. Ф.* Тактика обыска и выемки // Криминалистика: Учебник / Под ред. И. Ф. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 344.

² Див.: *Денисюк С. Ф., Шепетько В. Ю.* Обыск в системе следственных действий (Тактико-криминалистический анализ). – С. 94.

³ Див.: Архів Луганського обласного суду.

відсутність прагнення показати те, що викликає в нього інтерес, наприклад, вміст валізи, скриньки та ін.¹

Результати анкетування слідчих, котрі розслідували злочини досліджуваної категорії, показують, що з прийомів тактичної комбінації, які стимулюють обшукуваного до спілкування зі слідчим, респонденти зазвичай застосовують: словесну розвідку (65%); залучення обшукуваного в діяльність (44%); постановку «нейтральних» запитань (42%); постановку уточнюючих запитань (35%); демонстрацію окремих об'єктів пошуку (18%); інше (26%).

Зауважимо, що в пошуку предметів велику допомогу надає такий тактичний прийом, як зіставлення виявленого об'єкта з ознаками шуканого. Необхідні відомості про ознаки шуканих об'єктів слідчий устанавлює: 1) за результатами огляду; 2) показаннями свідків, очевидців, потерпілих та інших осіб; 3) роз'ясненнями спеціалістів і висновками експертиз; 4) документами, що відображають ознаки шуканих предметів; 6) за інформацією оперативних працівників; 7) заявами обшукуваного та членів його сім'ї². Процес зіставлення виявленого об'єкта з ознаками шуканого може відбуватися в різних формах: зіставлення слідчим за власним уявним образом; зіставлення за фотознімками шуканих або подібних предметів³; зіставлення наявних у обшукуваного, частин предмета зі знайденими в процесі обшуку частинами⁴.

Як тактичний прийом пропонованих комбінацій можна рекомендувати й аналіз виявлених слідів, предметів та їх ознак, коли з маси однорідних предметів слід вибрати лише ті, що стосуються розслідуваної справи⁵. Наприклад, у ході затримання гр. К. у момент збуту ним партії фальсифікованої горілки спеціаліст указав слідчому на ознаки закупурювального пристрою, які відобразилися на ковпачках, що закупурюють пляшки. К. пояснив, що придбав горілку в приватного підприємця І. Обшуком у І. було виявлено й вилучено саморобний пристрій, призначений для закупурювання пляшок металевими ковпачками. Зіставленням ознак на ковпачках, що закупурюють пляшки з фальсифікованою горілкою, вилученою в К., із конструктивними особливостями пристрою, вилученого в І., було встановлено, що

¹ Див.: Коновалова В. Е. Правовая психология. – С. 120.

² Див.: Ратинов А. Р. Обыск и выемка. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 41, 42.

³ Див.: Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособ. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 68.

⁴ Див.: Ратинов А. Р. Обыск и выемка. – С. 42.

⁵ Див.: Михайлов А. И., Юрин Г. С. Обыск. – М., 1971. – С. 28.

закупорювання цих пляшок здійснено виявленням саморобним пристроєм¹.

Отже, тактичні прийоми та їх комбінації в ході проведення обшуку в справах про злочини, пов'язані з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, можуть виступати ефективним засобом у відшуканні об'єктів. Пропоновані тактичні комбінації, на наш погляд, дозволять слідчому цілеспрямовано проводити пошуки об'єктів у різних ситуаціях, а також підвищити результативність тактики проведення обшуку.

Призначення судових експертиз. Збільшення випуску алкогольних напоїв, розширення їх асортименту на різних лікєро-горілчанних заводах нашої країни, а також ввезення їх з інших держав призвели до того, що для встановлення відповідності такої продукції нормативним документам, які регламентують їх виготовлення, потрібні специфічні методи дослідження. Практика розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчить про те, що поряд із загальними правилами та прийомами, які стосуються всіх видів судових експертиз, призначення й провадження експертизи із встановлення фальсифікації алкогольних напоїв і місця їх виготовлення має свої особливості (специфіку) відповідно до характеру об'єктів і завдань дослідження².

Призначаючи експертизу із встановлення фальсифікації алкогольних напоїв, на наш погляд, варто враховувати такі особливості:

- вибір експерта (експертів, експертної установи);
- постановлення запитань перед експертом;

¹ Див.: Архів Луганського обласного суду.

² Див.: Кузнецова С. П. Установление исходного растительного сырья в спиртосодержащих жидкостях домашней выработки // Экспертная практика и новые методы исследований – М., 1987. – Вып. 6. – С. 9–11; Пучкова Т. М. Методические вопросы формирования и развития экспертизы спиртосодержащих жидкостей // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы. – М., 1986. – Вып. 2. – С. 4–8; Пучкова Т. М. Криминалистическая экспертиза спиртосодержащих жидкостей и перспективы ее развития // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М., 1987. – С. 28–32; Авакян А. Б. Изменение крепости и объема малых количеств водки по мере выдерживания в открытых емкостях // Экспертная практика и новые методы исследования. – М., 1986., – Вып. 8; Корякене Г. А., Вайтякунас В. Ю. Установление давности изготовления самогонной браги // Внедрение достижений науки и техники в практику борьбы с преступностью. – Вильнюс, 1986. – С. 254–256; Степанова И. Р., Джафаров А. Д. Возможности применения атомно-абсорбционного анализа при криминалистическом исследовании спиртоводных смесей // Вопросы судебной экспертизы и экспертной профилактики. – Баку, 1986. – Вып. 26. – С. 97–100 та ін.

- ознайомлення експерта з обставинами розслідуваного факту;
- підбирання зразків для порівняльного дослідження.

Узагальнення кримінальних справ даної категорії показує, що при призначенні експертизи слідчі тільки в 37% випадків звертали увагу на вибір експертної установи (експерта), у 21% — на підбирання зразків для порівняльного дослідження, у 23% — на постановлення питань перед експертом, у 11% — на ознайомлення експерта з обставинами справи.

Призначаючи експертизу із дослідження алкогольних напоїв, необхідно не тільки встановлювати їх відповідність вимогам нормативних документів (ДСТ, ТУ, ВТУ та ін.), а й часто вирішувати питання про виготовлювача таких напоїв. Практика розслідування цих злочинів свідчить, що слідчі не завжди чітко уявляють можливості судових експертиз не тільки у вирішенні завдань відповідності алкогольних напоїв вимогам нормативних документів, а й у встановленні безпосереднього виготовлювача. Результати інтерв'ювання слідчих УМВС України доводять, що лише 9% респодентів чітко уявляли собі завдання, вирішувані експертними дослідженнями в даній категорії справ; 17% — знайомі з можливостями таких досліджень; 64% — слабо орієнтуються в можливостях експертних досліджень фальсифікації алкогольних напоїв; 10% — незнайомі з такими дослідженнями.

Для повноти доказування причетності особи до вчиненого злочину в стадії досудового слідства дуже важливо не тільки вирішити питання про фальсифікацію алкогольних напоїв, а й установити виготовлювача таких виробів. Прийнято вважати, що встановлення виготовлювача виробу є завданням товарознавчої експертизи. Це положення ґрунтується на тому, що досліджувані об'єкти являють собою товари, тобто предмети, які йдуть у продаж і призначені для задоволення тих чи інших потреб людей. Судово-товарознавча експертиза з фальсифікованих алкогольних напоїв на досудовому слідстві, як правило, призначається в тих випадках, коли виникає необхідність застосування спеціальних пізнань у товарознавстві¹. Але за змістом і методикою досліджень можливості товарознавчої експертизи у вирішенні цього завдання, на наш погляд, дещо обмежені.

¹ Див.: Федоренко М. Д. Товароведческие экспертизы. — М., 1968. — С. 28–34; Георгиев Л. И., Дашков Г. В., Сергеев Л. А. Судебно-товароведческая экспертиза по делам о хищении социалистического имущества, должностных и хозяйственных преступлений. — М., 1969. — С. 76–78; Сташис В. В. Уголовно-правовая охрана социалистического хозяйства. Научно-практический комментарий действующего законодательства УССР. — Х., 1973. — С. 128; Сапошинский Я. С. Организация судебной товароведческой экспертизы // Рад. право. — 1975. — № 8. — С. 85–89 та ін.

Річ у тім, що предметом науки товарознавства та заснованої на ній товарознавчої експертизи є вивчення споживчих експлуатаційних властивостей виробів¹. Загальна методика, а також окремі методи досліджень даної науки призначені тільки для визначення товарної цінності предметів, їх придатності до вживання за призначенням, відповідності вимогам стандартів, сортності, вартості та ін.² Наприклад, тільки іспитовою лабораторією Луганського державного центру стандартизації, метрології та сертифікації за 1999–2002 рр. було виконано 788 досліджень зразків алкогольних напоїв, із яких 393 визнано такими, що не відповідають нормативним документам з різних підстав³. При цьому перед експертами ставилися лише питання про з'ясування: відповідності продукції стандартам, технічним умовам — 53%; сортності й придатності для реалізації алкогольних напоїв — 22%; якості алкогольних напоїв — 18%; причин зміни якості продукції — 7%.

Усяка властивість виробу причиново пов'язана з певним чинником — умовою виготовлення, зберігання, транспортування, використання тощо. Розпізнати однойменні вироби, виготовлені різними товаровиробниками, у деяких випадках можна і за розбіжностями в товарних споживчих властивостях, і знати товарні властивості виробу для проведення даної експертизи корисно. Але, по-перше, для товарознавства розбіжності у властивостях виробів конкретних підприємств і можливості встановлення за ними виготовлювача виробу прямого інтересу не становлять і спеціально не вивчаються. По-друге, багато виробів, які однакові за товарними якостями, нормованими стандартами, можуть істотно розрізнятися за іншими (неексплуатаційними) властивостями, що взагалі не потрапляють у поле зору товарознавців. Тому однорідні вироби різного виробництва товарознавці розпізнають здебільшого лише тоді, коли вони розрізняються за характерними особливостями зовнішнього оформлення й оброблення, тобто за тими з товарних властивостей, які легко можна помітити при звичайному товарознавчому огляді без спеціальних досліджень і без прямої мети

¹ Див.: *Архангельский Н. А.* Введение в товароведение промышленных товаров. – М.: Госторгиздат – 1958. – С. 9–11; *Алексеев Н. С., Зайцев В. Г., Кутягин Г. И., Палладов С. С.* Введение в товароведение промышленных товаров. – М., 1975. – С. 20–25; *Брозовский Д. И., Борисенко И. М., Качалов М. С.* Основы товароведения промышленных и продовольственных товаров. – М., 1977. – С. 9–13.

² Див.: ГОСТ4827-70. – С. 3–4; ГОСТ 3639-79. – С. 2–3; ГОСТ 5363-93. – С. 2–4; ДСТУ 3297-95. – С. 3–5, а також: *Савицкий А. Н., Бельцова Т. Ф.* Комплексное экспресс-исследование спиртных напитков домашней выработки. Методические рекомендации. ВНИИ МВД СССР. – М., 1989.

³ Див.: Звіт іспитової лабораторії Луганського ЦСМС за 1998–2002 рр.

диференціації виробів за місцем їх виготовлення. У багатьох інших випадках, коли виріб таких властивостей не має, товарознавці, як правило, не можуть визначити приналежність його до продукції конкретного підприємства.

Практика провадження товарознавчих експертиз за фактами, пов'язаними з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показує, що перед експертами-товарознавцями ставляться такі питання:

- чи не виготовлені винно-горілчані вироби з недоброякісної сировини — 8%;
- чи не є подані на експертизу вироби кустарно виготовленими — 18%;
- чи відповідає вміст пляшок фактичному найменуванню, якості, сорту та ціні, зазначених на етикетках, — 51%;
- чи не в однаковий спосіб виготовлено подані на експертизу зразки виробів, що вилучені в підозрюваних, та зразки виробів, виготовлених певним лікєро-горілчанним заводом, — 23%.

Деякі питання, що мають значення для встановлення виготовлювача виробу, можуть вирішуватися й технологічною експертизою, зокрема про: технологію виробничого процесу; норми витрат сировини на одиницю виробу; обсяг виробів, що випускаються; відповідність їх ДСТ; стан і характеристику апаратів (приладів) для закорковування пляшок з алкогольними напоями; можливість створення «резерву» вина, горілки, коньяку, із якого можна виготовити додаткову кількість цих виробів. Разом з тим висновок технологічної експертизи не доводить самого факту розкрадання й обсягу викраденої сировини для виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв. Вона може частково підтвердити факт створення надлишків, можливої кількості виготовлених виробів (пляшок коньяку, горілки, вина). Тому, на нашу думку, можливості й цієї експертизи у вирішенні завдання встановлення виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв також обмежені.

Предметом науки технології є вивчення способів оброблення сировини та матеріалів, якому вони піддаються для надання їм певних властивостей і одержання з них необхідної продукції, а предметом судово-технологічної експертизи — виявлення порушень технології в процесі її здійснення. Знаючи залежність властивостей виробів від способів їх оброблення, технологи за цими властивостями можуть у деяких випадках диференціювати продукцію різних підприємств (виготовлювачів). По-перше, з великої кількості властивостей, що форму-

ються в процесі оброблення, технологів, як і товаровзнавців, цікавлять тільки споживчі властивості виробів. По-друге, навіть дослідивши всі властивості виробу, які відображають особливості оброблення, далеко не завжди тільки за цими ознаками можна встановити виготовлювача певного виробу.

Практика призначення технологічної експертизи в даній категорії справ показує, що питання формуються таким чином:

– чи наявні на виробі зовнішні дефекти, а якщо так, то в чому вони виражаються — 2%;

– чи наявні у винно-горілчаных виробах недолив, заниження процентного вмісту міцності спирту, недовкладення цукру, спецій у сировину і чи можна це розцінювати як фальсифікацію виробів — 49%;

– які порушення нормативів (ДСТ, ТУ, ВТУ) припущено при виготовленні винно-горілчаных виробів — 21%;

– чи не є занижено міцність вина (горілки, коньяку) в наслідок порушення технологічного процесу цих спиртних напоїв — 16%;

– чи дотримано при виготовленні й упаковці винно-горілчаных виробів правила їх маркірування — 9%;

– чи відповідають записи в протоколі лабораторних випробувань винно-горілчаных виробів (коньяку) їх фактичним властивостям — 3%.

Вирішення питань експертами-товарознавцями, технологами, безумовно, допоможе слідчим органам установити виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв. У криміналістичній же літературі неодноразово наголошувалося на тому, що деякі складні питання, що цікавлять слідчі й судові органи, необхідно вирішувати фахівцями суміжних наук на основі спеціальних знань, що стосуються предмета двох і більше видів експертиз¹. К.О. Букалов справедливо зазначає, що необхідність призначення за певних обставин комплексної експертизи «тому й виникає, що деякі питання інакше як шляхом спільного їх дослідження з позицій двох (або більше) суміжних за предметом видів

¹ Див.: *Селиванов Н. А.* Комплексная судебная экспертиза // Соц. законность. – 1962. – № 11. – С. 37–40; *Мельников Э. Б., Петрухин И. П.* О комплексной экспертизе в советском уголовном процессе // Сов. государство и право. – 1963. – № 10. – С. 113–117; *Зельдес И. М.* Комплексные исследования в судебной экспертизе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1969. – С. 4–5; *Степуненкова В. К., Плишкин С. А., Толмачева С. С.* Комплексные экспертные исследования по делам о выпуске недоброкачественной, нестандартной или некомплектной продукции // Проблемы организации и проведения комплексных экспертных исследований: Мат. Всесоюз. науч.-практ. конф. – М., 1985. – С. 174–176; *Алиев И. А.* Некоторые процессуальные и организационные вопросы проведения комплексных экспертиз в судебно-экспертных учреждениях // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Баку, 1985. – Вып. 25. – С. 3–12 та ін.

експертиз на основі їх взаємодії не можуть бути вирішені»¹. Наприклад, комплексна товарознавчо-технологічна експертиза може успішно вирішити питання про час виготовлення напівфабрикатів, виробів, про однорідність їх складу, спосіб їх виготовлення (кустарний чи промисловий) тощо.

Комплексна товарознавча та криміналістична експертиза може вирішити питання про спосіб закупорювання пляшок з алкогольними напоями, спосіб наклеювання етикеток і кольєреток на пляшки, можливість або неможливість відливу частини напою з пляшки з наступним доливом іншої рідини при зберіганні, транспортуванні алкогольних напоїв та ін. Призначення експертизи, заснованої на комплексному дослідженні, спеціалізованій експертній установі, на наш погляд, істотно спрощує дії слідчого з вибору експерта (ст.ст. 75, 196 КПК України), забезпечує надійність і об'єктивність результатів, наукову достовірність і глибину дослідження. Співробітникам експертної установи в процесі проведення експертизи набагато легше підтримувати між собою контакт, що, безумовно, прискорює вирішення питань, а отже, скорочує строки розслідування.

Обов'язком слідчого є правильний вибір установи, якій доручається провадження експертизи, заснованої на комплексному дослідженні. У слідчій же практиці спостерігається тенденція доручати провадження таких експертиз якійсь одній експертній установі, навіть тоді, коли заздалегідь відомо, що ця установа не має відповідних фахівців. Так, у НДЕКЦ при УМВС України в Миколаївській області немає в штаті експерта-хіміка, який спеціалізується на провадженні експертиз харчових продуктів і напоїв. Тому слід наголосити на позитивній практиці, що склалася в Миколаївській області, коли комплексні експертизи з дослідження алкогольних напоїв доручаються комісійно експертам НДЕКЦ УМВС і співробітникам Державного центру стандартизації, метрології та сертифікації Миколаївської області.

Поставлення експертних завдань для комплексного дослідження часом викликає труднощі, долати які треба, консультуючись із відповідними фахівцями експертних установ. Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, показує, що при призначенні експертиз у 83% випадків питання формулюються некоректно, нечітко, розпливчато. Так, з огляду на встановлення конкретного виготовлювача výro-

¹ Букалов К. А. Процессуальные и криминалистические вопросы назначения судебной товароведческой экспертизы. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та; 1976. – С. 41.

бу перед експертом ставиться питання таким чином: «Чи однаковим є виріб, вилучений з крамниці (у такої-то особи тощо), із представленим зразком?»¹, або «Заводським чи кустарним способом здійснено закупорювання пляшок з рідиною, представлених на дослідження?»².

За такої постановки питань експерт, не будучи поінформованим про конкретну мету дослідження, не знає, які властивості предметів йому слід обрати для порівняння, як оцінювати виявлені при цьому ознаки збігу або розбіжності, який факт на їх основі доводити.

Будь-яка експертиза повинна мати конкретну мету, тобто експерт зобов'язаний знати, які фактичні дані, що мають значення для розслідуваної справи, потрібно встановити шляхом дослідження представлених йому об'єктів. Тільки за такої умови він може обрати точно визначене коло властивостей об'єктів і найраціональніші методи їх дослідження, правильно оцінити виявлені при цьому ознаки та надати на їх основі такий висновок, який дійсно сприятиме слідству в установленні фактичних даних, що його цікавлять. Неконкретність завдання приводить до неточних висновків.

Іншим недоліком у постановці питань перед експертизою даного виду є звуження експертного завдання. Хоча слідство насамперед цікавить виготовлювач виробу, приналежність виробу до продукції конкретного підприємства або спосіб його виготовлення, у 72% випадків у постановках про призначення експертизи питання так прямо не ставиться, а замінюється лише одним або кількома вузькими питаннями. Наприклад: «Яким способом (заводським чи саморобним) здійснено закупорювання представлених на експертизу пляшок?»; «Чи порушено заводську закупорку пляшок, вилучених у крамниці?»; «Із якої сировини виготовлено виріб?»; «Чи не з однакової сировини виготовлені даний виріб і представлений зразок?»; «Чи відповідає вміст досліджуваних пляшок назві напою, зазначеній на етикетці?»; «Чи наявні ознаки вторинного використання алюмінієвих ковпачків і поліетиленових пробок у представлених пляшках?»; «Яким способом (заводським чи саморобним) наклеєно етикетки?»; «Чи наявна на етикетках дата розливу?»; «Чи відповідають етикетки на представлених пляшках етикеткам підприємства-виготовлювача?»; «Чи не переклеювалися етикетки на представлених пляшках з рідиною?»; «Чи відповідає спосіб розміщення фольгових ковпачків і фірмових поясків на представлених

¹ Див.: Архів НДЕКЦ при УМВС в Луганській області.

² Див.: Архів НДЕКЦ при УМВС в Миколаївській області.

пляшках заводському способу?»; «Чи міг обвинувачений закоркувати пляшки вилученим у нього пристроєм?»¹.

Як видається, розв'язання цих питань допоможе встановити виготовлювача виробу за умови, якщо їх вирішувати в сукупності, оскільки будь-який окремо взятий чинник виробництва (устаткування, окремий працівник, який бере участь у процесі виробництва, та ін.) не тотожний цілому підприємству як комплексному об'єкту, що складається з усіх цих чинників. Отже, якщо треба встановити виготовлювача виробу, то необхідно поставити питання про встановлення конкретного виготовлювача (промислове підприємство, кустарна майстерня, окрема особа), надавши експерту право самому обрати чинники, які потрібно дослідити для вирішення цього завдання.

З огляду на викладене найбільш правильними формулюваннями питань з цього виду експертизи, на нашу думку, слід вважати:

– Чи належить дана рідина до алкогольних напоїв? Якщо належить, то до якого їх виду?

– Чи відповідає за своїми характеристиками алкогольний напій в даній пляшці характеристикам напою, зазначеним на етикетці?

– Чи відповідає напій (вино, коньяк, горілка) державному стандарту (ДСТУ) за складом, міцністю, повнотою наливу та іншими фізико-хімічними показниками?

– Яким способом виготовлено напій (саморобним чи заводським)?

– Заводським чи саморобним способом закупорено пляшки?

– Чи придатний даний пристрій для виготовлення алкогольних напоїв?

Призначаючи експертизу із встановлення виготовлювача й ознайомлюючи експерта з матеріалами розслідуваної справи (ст. 77 КПК України), слідчий повинен спочатку з'ясувати, а потім надати експерту такі дані:

– на якому підприємстві й у який проміжок часу було приблизно виготовлено алкогольні напої;

– якими нормативними документами (ДСТ, ТУ і внутрішньозаводські норми) керується це підприємство в процесі виробництва;

– в яких умовах алкогольні напої зберігалися або використовувалися, яким додатковим обробкам вони мали бути піддані після виходу з виробництва;

¹ Див.: Архів НДЕКЦ при УМВС в Луганській області; Архів Луганського ЦСМС.

– які ще підприємства та з якого проміжку часу виготовляють алкогольні напої цього виду в тому місті або тій області, де розташоване підприємство, що передбачається як виготовлювач досліджуваних напоїв.

Готуючи матеріали для комплексного судово-експертного дослідження, слідчий повинен враховувати, що вони мають забезпечити право експерта на ознайомлення з обставинами справи в межах, потрібних для давання висновку. Це право експерта зумовлене необхідністю більш глибокого вивчення ним об'єктів дослідження, і тому слід докладно знайомити його з матеріалами справи, що стосуються всіх без винятку об'єктів і завдань його дослідження.

Підготування матеріалів для проведення судової експертизи з дослідження алкогольних напоїв (на відміну від інших об'єктів) має деякі особливості, що полягають в огляді виробів і документів, доборі виробів для експертного дослідження, упакуванні відібраних виробів і забезпеченні належних умов їх зберігання, підборі зразків і документів, необхідних для порівняльного дослідження. Із цією метою найкраще запрошувати фахівців відповідного профілю. Визнаючи важливість і складність проведення слідчих дій, спрямованих на виявлення слідів, речових доказів, матеріалів і документів, закон передбачає використання при цьому наукових і технічних пізнань спеціалістів. Причому відповідно до чинного КПК України (ст. 128¹) у деяких випадках можуть одночасно залучатися спеціалісти, котрі мають пізнання в різних галузях науки і техніки, що особливо є необхідним при провадженні тих слідчих дій, які продиктовані потребою призначення експертизи, заснованої на комплексному дослідженні.

Підбор матеріалів і зразків для підготування й призначення судової експертизи, заснованої на комплексному дослідженні, має здійснюватися з урахуванням характеру майбутнього дослідження. Наприклад, для визначення способу виготовлення й оформлення фальсифікованих алкогольних напоїв такі вироби повинні досліджуватися методами трасології, судової хімії та фізики.

У разі провадження окремих експертних досліджень з кожної зазначеної галузі спеціального знання об'єктами стали б розрізнені частини того самого об'єкта: при трасологічній експертизі — сліди, що виникли в результаті закупорювання і етикетування пляшки; при дослідженні документів — сліди, що виникли в резуль-

таті виготовлення етикетки (кольєретки); при хіміко-фізичній експертизі — склад вмісту пляшки, склад речовини, що клеїть, і т. д. Між тим спільне виявлення й оцінка слідів з точки зору їх стану, зовнішньої будови (трасологічними методами, методами техніко-криміналістичного дослідження документів) і складу слідоутворюючих речовин та вмісту пляшки (хіміко-фізичними методами) дають можливість успішно встановлювати не тільки спосіб виготовлення й оформлення алкогольних напоїв, а й виготовлювача таких напоїв¹.

Підбір зразків для порівняльного дослідження — один із найвідповідальніших етапів підготування матеріалів для експертизи. Із цього приводу Й. М. Зельдес слушно зазначав: «Оскільки порівняльний метод є основним способом вирішення багатьох експертних завдань, зокрема й тих, що вирішуються комплексними дослідженнями, збирання зразків набуває особливого значення»². Обсяг і якість порівнюваного матеріалу зумовлюють можливість застосування самого порівняльного методу дослідження. За недостатнього його обсягу й низької якості дослідження взагалі нездійсниме. У зв'язку з цим видається доцільною попередня консультація з експертами про необхідні зразки, їх обсяг, умови одержання, способи вилучення, фіксації тощо³. У деяких випадках до участі у вилученні об'єктів і підборі зразків для подальшого комплексного дослідження відповідно до ст. 128¹ КПК України необхідно залучати спеціалістів. Наприклад, при доборі для експертного дослідження зразків коньяку «Десна», який реалізується на розлив у кав'ярні «Сніжинка» м. Луганська, з участю спеціаліста було встановлено, що на ковпачках, які закупаються пляшки, і на етикетках вихідні дані різні: на етикетках підприємство-виготовлювач — Первомайський винзавод Кримської області, а на ковпачках — Луганський лікєро-горілочний завод⁴.

Насамкінець слід підкреслити, що завдяки незаперечним перевагам комплексних досліджень у вирішенні багатьох складних питань, які виникають у ході розслідування злочинів, вони в останні роки міцно

¹ Див.: Архів Миколаївського обласного суду.

² Зельдес Й. М. Комплексное исследование в судебной экспертизе // Экспертная техника. — М., 1971. — Вып. 36. — С. 8.

³ Див.: Митричев В. С. Установление источника происхождения, принадлежности единому целому предметов при расследовании преступлений // Теория и практика судебной экспертизы. Сборник 1 (11). — М.: Юрид. лит., 1964. — С. 138; а також: ГОСТ 14137-74. — С. 2–3.

⁴ Див.: Архів Луганського міського суду.

входять в експертну практику, а надалі неминуче набудуть свого поширення, що визнається більшістю вчених¹.

Залежно від виду виробу та застосовуваних для його дослідження окремих методів, на нашу думку, експертиза встановлення виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв може бути виконана фахівцями трьох спеціальностей:

– трасологами, якщо найбільш специфічними ознаками відмінностей виробів різних виготовлювачів є зовнішні властивості (конструкція, відображення форми знарядь, механізмів і т.д.);

– хіміками та фізиками, якщо найхарактернішими ознаками відмінності даного виду виробу є його склад, структура, інші хімічні та фізичні властивості, які відображають особливості вихідного матеріалу та способів його технологічного оброблення.

Можливість виходу експертів за межі своєї компетенції при спільній оцінці результатів проведених ними досліджень фальсифікованих алкогольних напоїв можна усунути шляхом взаємного ознайомлення учасників комплексної експертизи з процесом і результатами досліджень. Для забезпечення можливості оцінки результатів комплексної експертизи слідчими й судовими органами у висновку можна докладно вказати, які спеціальні пізнання кожен експерт має та які дослідження ним виконано².

¹ Див.: *Винберг А. И.* Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. – М., 1956. – С. 27; *Естюков В. Н.* К вопросу о комплексной экспертизе // Вопросы судебной экспертизы. – М., 1960. – С. 10–12; *Селиванов Н. А.* Некоторые вопросы теории и практики комплексной экспертизы // Вопросы судебной экспертизы. – Тбилиси, 1962. – С. 19; *Авдеев М. И., Прянишников Е. А., Сергеев Л. А.* та ін. Дискуссия о комплексной экспертизе // Правоведение. – Т. 4. – С. 180–188; *Седова Т. А.* Актуальные вопросы межведомственной координации нетрадиционной криминалистической и других видов судебной экспертизы // Внедрение достижений науки и техники в практику борьбы с преступностью. – Вильнюс, 1986. – С. 23–27; *Барбосов Ю. А., Загрядская А. П., Колюш Л. Б.* Процессуальные и организационные вопросы проведения комплексных судебных экспертиз // Проблемы организации и проведения комплексных экспертных исследований. – Горький., 1987. – С. 6–11 та ін.

² Про процесуальне оформлення комплексних експертиз, крім вищезазначених праць, див.: *Естюков В.* Особенности заключения по комплексным экспертизам // Материалы XI расширенной конференции Ленинградского отделения Всесоюзного общества судебных медиков и криминалистов. – Л., 1961. – С. 200–202; *Гончаренко В. И.* Гносеологические и процессуальные вопросы комплексных исследований в свете теории судебных доказательств // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1987. – Вып. 35. – С. 3–7; *Ростов М. Н.* Комплексная экспертиза как разновидность комиссионной экспертизы // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы. – М., 1987. – С. 48–56; Рекомендации межведомственной научно-практической конференции «Проблемы организации и проведения комплексных экспертных исследований» (г. Горький, 14 апреля 1987 г.) // Проблемы организации и проведения комплексных экспертных исследований. – С. 131–133 та ін.

Таким чином, початковими моментами діяльності слідчого з призначення комплексної експертизи при розслідуванні фактів фальсифікації алкогольних напоїв, на наш погляд, мають бути:

- 1) вилучення об'єкта експертного дослідження, за можливості, непошкодженим і збереження його від подальших змін;
- 2) підбір для порівняльного дослідження достатньої кількості зразків, що мають усі шукані в досліджуваному об'єкті ознаки;
- 3) відшукання матеріалів, які найповніше розкриватимуть «історію» виникнення або зміни властивостей досліджуваних об'єктів.

§ 4. Тактичні операції початкового етапу розслідування

У процесі розслідування злочинів слідчі дії використовуються не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими діями й заходами для вирішення певного завдання, у необхідній послідовності їх реалізації. Аналіз слідчої ситуації, збирання й опрацювання криміналістично значущої інформації дозволяють визначити прийоми і засоби для вирішення проміжних завдань. Однією з визначальних тенденцій розвитку слідчої практики є комплекс тактичних прийомів або слідчих дій, спрямований на вирішення завдань, які інакше вирішити важко або взагалі неможливо¹. Така тенденція знайшла своє відображення в криміналістиці у вигляді концепції тактичних операцій.

Узагальнення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, дало змогу виокремити завдання, що вирішуються в процесі розслідування злочинів даної категорії. До таких завдань можна віднести встановлення: характеру й виду фальсифікації алкогольних напоїв; способу виготовлення алкогольних напоїв; виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв. Як уже зазначалося, тактичні операції бувають загальні, тобто такі, котрі можуть бути використані в будь-якій ситуації незалежно від обставин справи. До них належать розшук підозрюваного і вивчення його особи, а також інші тактичні операції загального класу, наприклад група тактичних операцій «Викриття». На підставі аналізу матеріалів кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, ми здійснили спробу розробити низку варіантів тактичних операцій, які можна використати при розслідуванні злочинів цієї категорії.

¹ Див.: Криміналістика. Учебник для вузов. – М. – 1999. – С. 507.

Результати узагальнення кримінальних справ даної категорії в рамках вирішення проміжного завдання «Встановлення характеру й виду фальсифікація алкогольних напоїв» дозволили нам виділити такі тактичні операції: 1) вид фальсифікації алкогольних напоїв; 2) зв'язок злочину «фальсифікація алкогольних напоїв» з іншими злочинами; 3) організований характер виготовлення і збуту фальсифікованих алкогольних напоїв.

Важливу діагностичну функцію в процесі вирішення зазначеного проміжного завдання виконує тактична операція «Вид фальсифікації алкогольних напоїв». Вона включає проведення таких дій і заходів: а) одержання оперативно-розшукової інформації про реалізацію фальсифікованих алкогольних напоїв; б) оцінка оперативної інформації про характер події; в) проведення контрольної закупки; г) огляд предметів; г) призначення судових експертиз; д) допит реалізаторів.

Визначення виду фальсифікації дозволяє цілеспрямовано обрати й провести оперативно-розшукові заходи та слідчі дії, зібрати криміналістично значущу інформацію, котру можна використати як докази в розслідуваній справі.

Зауважимо, що виготовлення і збут фальсифікованих алкогольних напоїв тісно пов'язані з іншими злочинними діяннями, наприклад, контрабандою, незаконною підприємницькою діяльністю, ухиленням від сплати податків тощо. Тактична операція «Зв'язок фальсифікації алкогольних напоїв з іншими злочинами» повинна включати проведення таких дій і заходів: а) вивчення кримінальних справ, пов'язаних із контрабандою алкогольних напоїв; б) вивчення кримінальних справ, пов'язаних із незаконною підприємницькою діяльністю з виготовлення і збуту алкогольних напоїв; в) вивчення кримінальних справ, пов'язаних із виготовленням і реалізацією підроблених марок акцизного збору; г) одержання інформації шляхом використання криміналістичних об'єктів; г) перевірка затриманих на причетність до інших злочинів.

Установлення зв'язку фальсифікації алкогольних напоїв з іншими злочинами є підставою для розгляду цього виду злочину як організованої злочинної діяльності. Важливим елементом тактичної операції «Зв'язок фальсифікації алкогольних напоїв з іншими злочинами» виступає аналіз діяльності злочинних формувань. Прийняттю тактичних рішень для проведення такої операції сприяють оперативно-розшукові дані, що вказують, зокрема, на коло осіб, причетних до злочину.

Діагностика зв'язку фальсифікації алкогольних напоїв з іншими злочинами дозволяє виокремити злочини, пов'язані з виготовленням і

збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, які вчиняються організованими злочинними групами, від таких самих злочинів, які вчиняються окремими особами. Одержані дані є основою для прийняття рішення про вибір кола необхідних слідчих дій, їх послідовність (щодо осіб, епізодів та ін.), для визначення часу проведення тактичної операції «Організований характер виготовлення і збуту фальсифікованих алкогольних напоїв».

Тактична операція “Організований характер виготовлення та збуту фальсифікованих алкогольних напоїв” повинна включати, на нашу думку, проведення таких дій і заходів: а) вивчення ролі та ступеня участі кожного учасника злочину; б) вивчення взаємовідносин, своєрідного соціально-психологічного клімату в групі; в) вивчення передбачуваної поведінки в ході розслідування (у цілому) і в процесі проведення окремих майбутніх слідчих дій (допиту, пред’явлення для впізнання, відтворення обстановки і обставин події та ін.), а також способів протидії розслідуванню; г) допит особи, яка, на думку слідчого, дасть у справі правдиві показання; г) проведення обшуків; д) проведення ревізій, інвентаризацій.

Здійснення комплексу слідчих дій і оперативно-розшукових заходів сприяє одержанню інформації про джерела придбання спирту для незаконного виготовлення алкогольних напоїв, а також тари й атрибутів їх оформлення.

Вирішенню проміжного завдання «Встановлення способу виготовлення алкогольних напоїв», на нашу думку, сприятимуть тактичні операції: «Механізм вчинення злочину», «Механізм приховування злочину», «Сліди злочину».

Тактична операція «Механізм вчинення злочину» передбачає встановлення складної динамічної системи, яка визначає зміст злочинної діяльності. Механізм злочину включає: суб’єкта злочину; ставлення суб’єкта злочину до своїх дій, їх наслідків; предмет посягання; спосіб злочину (як систему детермінованих дій); злочинний результат; обстановку злочину (місце, час та ін.); обставини, що сприяють злочинній діяльності; зв’язок між діями (способом злочину) і злочинним результатом тощо¹. Необхідність встановлення механізму злочину зумовлена тим, що причинно-наслідковий зв’язок, який виникає при вчиненні злочину, є незмінним і знищити його неможливо, оскільки він нематеріальний, і сприймається лише його прояв у матеріальних об’єктах. В основу процесу встановлення змісту механізму злочину покладено

¹ Див.: *Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия.* – С. 117.

криміналістичну теорію причинності, яка сприяє розробленню практичних рекомендацій¹.

Встановити механізм злочину можна за допомогою різних слідчих дій. Тактична операція «Механізм вчинення злочину» до свого складу включає такі дії: а) огляд приміщень; б) огляд транспортних засобів; в) огляд предметів; г) допит реалізаторів; г) допит осіб, підозрюваних у виготовленні фальсифікованих алкогольних напоїв; д) призначення хімічної експертизи харчових продуктів; е) призначення комплексної трасолого-товарознавчої експертизи; є) призначення інших видів судових експертиз.

Пропонований комплекс дій дозволяє моделювати подію, яка відбулася, висувати й перевіряти версії як ідеально уявні моделі. Наприклад, у ході проведення оперативно-розшукових заходів у поле зору співробітників по боротьбі з організованою злочинністю потрапила сім'я Н., яка регулярно й у великих кількостях продавала спирт. За даним фактом незаконної торгової діяльності було порушено кримінальну справу. Для розслідування створено слідчо-оперативну групу зі слідчих слідчого управління та співробітників управління по боротьбі з організованою злочинністю. Відповідно до розробленого плану в ході провадження слідчих дій і оперативно-розшукових заходів було встановлено механізм і шляхи одержання спирту. Н. за документами фіктивного підприємства «Південтеркон» придбали шість автоцистерн спирту місткістю по 10–15 тонн на Межерицькому вітамінному заводі в Кіровоградській області. З кожної автоцистерни (залежно від об'єму) вони мали по 3–4 тис. доларів США чистого прибутку.

Надалі, використовуючи підроблені документи «Агрофарм», з Воронезької області Росії Н. придбали ще десять цистерн безакцизного спирту, після реалізації якого одержали 40 тис. доларів США прибутку.

Водночас Н. придбавали спирт на Бершадському спиртзаводі у Вінницькій області. Схема придбання й реалізації спирту була такою, що, не залишаючи території заводу, він «змінював» безліч хазяїв: до їхнього числа потрапили концерн «Укрспирт», кіпрська фірма «Бриджид Трейдинг Лімітед», акціонерне товариство закритого типу «Ліана» з Ростова-на-Дону. Для взаєморозрахунків цього «консорціуму» використовувалися рахунки в Манхеттенському банку Нью-Йорка.

У ході розслідування «спливла на поверхню» ще одна фігура. Гр. С., на відміну від Н., реалізовував спирт не в чистому вигляді, а у виг-

¹ Див.: Матусинский С. В. Механизм преступления и проблемы его установления // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе. – Одесса: Одес. ун-т, 1993. – С. 178.

ляді спиртних напоїв, які виготовлялися на Миколаївському лікеро-горілчаному заводі, куди спирт надходив через приватну фірму. С. реалізовував виготовлені в такий спосіб алкогольні напої у дворі власного будинку. За оцінкою слідства С. отримав неконтрольований державою прибуток у розмірі 230 тис. грн. (причому в основному за рахунок продажу безакцизного спиртного). Сім'я Н. одержала доход у сумі 500 000 грн.¹

При розслідуванні злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, важливо, на наш погляд, розрізняти механізм приховування злочину. Приховування злочину — діяльність (елемент злочинної діяльності), спрямована на перешкоджання розслідуванню шляхом приховування, знищення, маскувannya або фальсифікації слідів злочину, злочинця та їх носіїв².

Тактична операція «Механізм приховування злочину», на нашу думку, включає: а) огляд приміщень з метою виявлення ознак виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв; б) виявлення й огляд предметів, використовуваних для розливу й оформлення алкогольних напоїв; в) огляд алкогольних напоїв; г) допит осіб, підозрюваних у виготовленні фальсифікованих алкогольних напоїв; ґ) призначення хімічної експертизи; д) проведення обшуку; е) призначення інших видів судових експертиз.

Приховування слідів злочину завжди передбачає появу нових слідів. Завдання слідчого полягає у виявленні таких слідів у процесі провадження різних видів слідчого огляду. В цьому допомогу йому може надати спеціаліст, котрий бере участь у провадженні огляду. Ретельне проведення слідчого огляду дозволяє визначити комплекс експертиз, які доцільно призначити, а також коло питань, які можна вирішити.

Вирішенню проміжного завдання «Встановлення способу виготовлення алкогольних напоїв» сприятиме тактична операція «Сліди злочину», яка, на наш погляд, включає: а) огляд приміщень з метою виявлення ознак виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв; б) обшук приміщень з метою виявлення предметів, використовуваних для розливу й оформлення алкогольних напоїв; в) допит осіб, підозрюваних у виготовленні алкогольних напоїв; ґ) призначення трасологічної експертизи; г) призначення техніко-криміналістичної експертизи документів; д) призначення хімічної експертизи; е) призначення інших видів судових експертиз.

Серед проміжних завдань стосовно розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних

¹ Див.: Архів Миколаївського обласного суду.

² Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики. — С. 767.

напоїв, найактуальнішим є встановлення джерела походження досліджуваного об'єкта за місцем виготовлення (підприємство). Вітчизняний і зарубіжний досвід боротьби зі злочинами, пов'язаними з виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв, свідчить, що протягом тривалого часу такі злочини вчиняли сталі групи, дістаючи при цьому неконтрольований прибуток. Ознаками такої діяльності є закупка великих партій спирту, етикеток, пробок, тари для розливу, марок акцизного збору тощо. Іноді в домашніх умовах, а найчастіше в спеціально найнятих виробничих приміщеннях або з використанням інших місць злочинці виготовляють великі партії фальсифікованих алкогольних напоїв, вуалюючи свою діяльність під законну.

Узагальнення кримінальних справ даної категорії дозволило в рамках вирішення проміжного завдання «Встановлення виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв» виділити такі тактичні операції: встановлення баз складування фальсифікованої алкогольної продукції, призначеної для подальшої реалізації; встановлення шляхів доставляння та джерела виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв.

Розробляючи план проведення таких операцій, необхідно передбачити: включення в групу спеціаліста з дослідження фальсифікованих алкогольних напоїв; заходи щодо виявлення місць придбання сировини та пристосувань для виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв; заходи щодо виявлення пристосувань для розливу, засобів упакування алкогольних напоїв, оскільки це дасть експертам можливість установити виготовлювача фальсифікованої продукції; заходи для доведення наявності неконтрольованого прибутку шляхом одержання документів на алкогольну продукцію, упакування, чорнових записів про продаж, прибуток і витрати.

Встановлення виготовлювача фальсифікованих алкогольних напоїв потребуватиме проведення декількох негласних контрольованих закупок і документування зв'язку між торговою сферою, оптовими базами та виготовленням такої продукції. У ході проведення рейдів перевірки окремих торгових точок аналіз одержаної інформації (записів, адрес, номерів телефонів) дозволяє виявити виготовлювачів і розповсюджувачів фальсифікованої алкогольної продукції. Такі заходи треба здійснювати із залученням співробітників оперативно-розшукових підрозділів, використанням опитування осіб, які перевозять і продають продукцію. Для документування діяльності осіб і груп, котрі вчиняють правопорушення в цій галузі, необхідно використовувати весь арсенал сил і засобів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшу-

кову діяльність» та ін. Багато чого залежить від особистої ініціативи слідчого.

В рамках вирішення проміжного завдання «Встановлення виготовлявача фальсифікованих алкогольних напоїв» перш ніж розпочати проведення тактичних операцій, потрібно вивчити підозрювану особу, одержавши й проаналізувавши таку інформацію: справжнє ім'я, вигадані імена, прізвиська; адреса: постійна, тимчасова, колишня й теперішня, домашня та робоча; опис зовнішності не тільки за фотографією, а й за особливими прикметами, характерними особливостями ходи, жестів тощо; характер і темперамент; шкідливі звички: алкоголь, наркотики та ін.; сім'я, родичі, зв'язки; хоббі (на цьому ґрунті легше за все порозумітися з підозрюваним); знання професії й роду занять також може допомогти в комбінації зі знайомством з підозрюваним; схильність до вчинення злочинів, до вчинення яких саме злочинів схильний, якою мірою агресивний — усе це з'ясовується з наявних матеріалів, за допомогою інформаторів, опитування тощо.

Матеріали (протоколи, рапорти, пояснення, фотознімки, аудіо- і відеозаписи), отримані слідчим у рамках вирішення проміжного завдання «Встановлення виготовлявача фальсифікованих алкогольних напоїв», можуть бути використані при провадженні комплексу таких слідчих дій: допит оперативних працівників та інших учасників тактичної операції; огляд вилучених алкогольних напоїв, інших предметів і документів з метою долучення їх до справи як речових доказів; огляд фотознімків з ухвалою про долучення їх як речових доказів; огляд відеокасети з участю понятих з ухвалою про долучення відеозаписів як речових доказів; призначення судових експертиз; допит осіб, затриманих при виготовленні фальсифікованої алкогольної продукції, із відображенням послідовності кола з'ясовуваних питань; проведення обшуків (за наявності відповідних підстав) з указівкою їх послідовності, об'єктів пошуку, передбачуваних місць укриття (схованок).

Таким чином, запропоновані до використання тактичні операції є ефективним засобом при вирішенні проміжних завдань у процесі розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв. Такі тактичні операції дозволяють слідчому цілеспрямовано вести пошуки в різних ситуаціях, підвищити результативність тактики пошукових дій.

Розділ VIII

РОЗСЛІДУВАННЯ КОНТРАБАНДИ

§ 1. Криміналістична характеристика контрабанди

За нових ринкових умов, коли економіка України стала «відкритою», а державні кордони — «прозорими» і в багатьох місцях «розмитими», викликає занепокоєння контрабанда. Вивчення митної та судово-слідчої практики, офіційної статистики дає підстави для висновку про значну поширеність даного злочину. При цьому необхідно враховувати високий рівень латентності такого кримінального явища. За оцінками деяких дослідників виявляється лише один із десяти випадків контрабанди, хоча відомі кримінальні справи, за якими встановлювалися раніше не виявлені сотні епізодів контрабандної діяльності¹.

Незважаючи на те що тенденція до збільшення кількості кримінальних справ про контрабанду відносно стійка, проте перспективи й можливості їх судового вирішення залишаються невеликими. Так, за даними Служби безпеки України, до суду доходить тільки 25% порушених митними органами кримінальних справ про контрабанду, а карається лише десята частина обвинувачених². Тому контрабанда, яку недаремно часто називають «другою найдавнішою професією у світі»³, на сьогодні набула організованого, витонченого і професійного характеру. Вона стала «галуззю злочинної індустрії» у сфері кримінального бізнесу.

Контрабандою (італ. contro — проти, bando — урядова постанова) згідно з ст. 201 КК України визнається переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах чи за попередньою змовою групи осіб або особою, раніше судимою за злочин, передбаче-

¹Див.: Качев Н. В. Криминологическое исследование контрабанды // Соц. законность. — 1990. — № 1. — С. 58, 59.

²Див.: Спектор Г. «Таможня дает добро?». Предварительные итоги работы таможенной службы Украины // Финансовая Украина. — 1997. — 11 февр. — С. 30.

³ Основы борьбы с организованной преступностью / Конов А. И., Куликов В. И., Овчинский А. С. и др. / Под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. — М.: ИНФРА-М, 1996. — С. 28.

ний цією статтею, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних та вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та боєприпасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України. Стаття 305 КК України також передбачає відповідальність за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів.

Одним із основних структурних елементів методики розслідування контрабанди є криміналістична характеристика даного виду злочину. З огляду на це вважаємо справедливим твердження більшості криміналістів, що криміналістична характеристика — основа побудови методики розслідування¹, яка має суттєве значення для вирішення широкого кола вузлових питань теорії та практики розкриття злочинів², оскільки від неї залежить доведення події³.

Криміналістична характеристика контрабанди — це узагальнена, інформаційна модель, яка являє собою систематизований опис типових криміналістично значущих ознак контрабанди, що мають суттєве значення для її виявлення, розкриття та розслідування.

Предмет злочинного посягання в криміналістичній літературі⁴ визначається як найрізноманітніші фізичні об'єкти (речі та предмети) органічного й неорганічного походження, що є матеріальним вираженням суспільних відносин. При цьому фізичні об'єкти характеризуються передусім ознаками агрегатного стану — тверді, рідкі, сипучі, газоподібні; споживчим призначенням — предмети праці (знаряддя, інс-

¹Див.: *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений. — С. 16; *Салтвский М. В.* Понятие криминалистической характеристики преступления. — С. 315, 316 та ін.

²Див.: *Образцов В. А., Ястребов В. В.* Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования // Тезисы докладов на заседании совета ВНИИ Прокуратуры СССР. — М., 1978. — С. 6.

³Див.: *Хмыров А. А.* Криминалистическая характеристика преступлений как фактор, определяющий методику расследования и пути косвенного доказывания // Методика расследования преступлений: Мат. науч.-практ. конф. — Одесса. — М., 1976. — С. 106, 107.

⁴Див.: *Салтвский М. В.* Криміналістика: Підручник: У 2 ч. — Х.: Консум, 2001. — Ч. 2. — С. 268, 269; *Матусовський Г. А.* Криміналістична характеристика злочинів // Криміналістика: Підручник / Глібоко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. / За ред. В. Ю. Шепітька. — К.: Вид. Дім: Ін Юре, 2001. — С. 371; *Ермолович В. Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений. — Мн.: Амалфея, 2001. — С. 151–154; *Криминалістика: Учебник / Под ред. Образцова В. А.* — М.: Юристъ, 2002. — С. 55–57 та ін.

трументи), побуту, туалету, прикраси та ін.; фізико-хімічними властивостями — колір, вага, розмір, летучість, подільність, хімічна активність тощо.

Згідно з чинним законодавством України предметом контрабанди можуть бути як товари, інші цінності, що знаходяться у вільному обігу, так і предмети, обіг яких обмежено або взагалі вилучено з цивільного обороту — отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та боєприпасів до неї), наркотичні, засоби, психотропні речовини або прекурсори. Разом з тим, незважаючи на їх відмінність один від одного, це завжди конкретні предмети, що мають певні властивості та ознаки.

Аналіз практики боротьби з контрабандою свідчить, що в сучасних умовах «асортимент» предметів контрабанди надзвичайно різноманітний і час від часу змінюється залежно від потреб окремих груп населення. Ці потреби детерміновані соціально-економічною обстановкою в країні та соціальними і психологічними особливостями громадян, що проживають у ній. Частіше за все предметами контрабанди виступають продовольчі і промислові товари, сировина для їх виготовлення, наркотичні засоби, ювелірні вироби й дорогоцінні метали, антикваріат, твори мистецтва, вогнепальна зброя, боєприпаси, вибухові, отруйні, сильнодіючі речовини та ін.

Товари — це будь-яка переміщувана через митний кордон України продукція, яка має споживчу й мінову вартість і може бути об'єктом купівлі-продажу чи обміну, в тому числі продукція, на яку поширюються права інтелектуальної власності, послуги, роботи, тобто будь-яке рухоме майно, у тому числі валютні цінності, культурні цінності, вантажі, речі, предмети, електрична, теплова, інші види енергії, інформація на яких-небудь матеріальних носіях, що має конкретну митну вартість, а також транспортні засоби, за винятком таких, що використовуються виключно для перевезення пасажирів і товарів через митний кордон України¹.

Щодо незаконного переміщення через кордон товари можна класифікувати на:

а) товари споживчого призначення — продовольчі та промислові товари, що використовуються для задоволення особистих потреб населення. У цій групі особливо слід вирізнити підакцизні товари, незаконне переміщення яких у сучасних умовах набуло значної питомої ваги в загальному контрабандному товарообігу;

¹Див.: Пункт 39 ст. 1 Митного кодексу України від 11 липня 2002 р. // Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. – К.: Атіка, 2002. – С. 8; Толковий словарь рыночной экономики. – М.: Глория, 1993. – С. 226.

б) товари виробничого призначення— технологічне устаткування, сировинні товари¹, серед яких особливого поширення набула контрабанда кольорових металів і сплавів із них² (мідь, олово, бронза, латунь, бабіт, победит, легіровані сталі, титан та ін.), які споживаються і використовуються підприємствами, фірмами й організаціями.

Злочинна діяльність по незаконному вивезенню за кордон сировини, металів, енергоносіїв та інших стратегічно важливих ресурсів, отримала назву економічної контрабанди³. Цей різновид контрабанди все більше набуває характеру незаконних експортних операцій, в які широко втягуються як комерційні, так і державні структури. Найбільш поширеними способами вчинення розглядуваного різновиду контрабанди виступають: заниження митної вартості таких товарів при їх ввезенні в Україну; незаконне ввезення під виглядом транзитних перевезень; відображення у вантажних митних деклараціях підакцизного товару як безакцизного; фальсифікація митних та інших документів; декларування товару не своїм найменуванням; переміщення поза митним контролем і т. д.

Таким чином, контрабандні товари, що виступають безпосередніми предметами посягання, мають великий діапазон ознак і властивостей, до яких належать: вагові, розмірні, запахові та споживчі характеристики.

Вагові характеристики у певних випадках указують на способи вчинення злочину. Наприклад, якщо вага контрабандного товару вимірюється в центнерах чи тоннах, то можна припустити, що контрабандисти використовували транспортні засоби. Урахування цієї обставини сприяє поширенню кола свідків і одержанню додаткових відомостей про вчинений злочин.

Невеликі розміри, обсяг чи об'єм товарів ускладнюють процес виявлення даного предмета при проведенні митного контролю. Тому контрабандистів найчастіше цікавлять такі якості товару, як компактність, а до того ж ще й дефіцитність, високорентабельність, можливість швидкої реалізації тощо.

¹Під сировинними товарами слід розуміти різні види стратегічно важливої сировини, такі як вугілля, нафта, нафтопродукти (бензин, гас, мазута тощо), природний газ, електроенергія, мінеральні та хімічні добрива, рідкісні та рідкісноземельні метали та ін.

²Метали – це прості речовини, які характеризуються високою теплопровідністю і електричною провідністю, ковкістю, блиском та іншими характерними властивостями. Метали та сплави із них прийнято ділити на чорні та кольорові (детальніше див.: *Мальшев В. И.* Металлы и сплавы // Дугин Г. А., Мальшев В. И., Чечулина И. Н. Основы таможенного дела. – М.: РИО РТА, 1995. – С. 80–90).

³Див.: *Экономическая безопасность* // Белая книга российских спецслужб / Под ред. Подберезкина А. И. – М.: Информ. изд. агентство «Обозреватель», 1996. – С. 47.

Запахові характеристики у багатьох випадках теж сприяють виявленню контрабанди. Так, деякі товари (м'ясо, риба, шоколад, косметика, парфумерія, тютюнові вироби та ін.) мають своєрідний запах, який вказує на знаходження в поїзді (особливо в купе) певного товару, що викликає необхідність проведення митного контролю¹.

Споживча цінність і властивості товару² визначають кон'юнктуру нелегального контрабандного ринку. Це дає змогу визначати потреби різних категорій населення в конкретних товарах, прогнозувати контрабанду товарів і на цій основі розроблювати найбільш ефективні методи боротьби з нею³. Враховуючи зазначені обставини, слід відмітити, що простежується така закономірність: чим вища споживча цінність товару, тим вище його попит на контрабандному ринку в Україні.

При розслідуванні контрабанди товарів обов'язково враховується їх вартість. Згідно з п. п. 5,6 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26. 02. 1999 р. за № 2 «Про судову практику по справах про контрабанду і порушення митних правил» під контрабандою у великих розмірах слід розуміти переміщення через митний кордон предметів, загальна вартість яких становить двісті і більше офіційно встановлених на час вчинення злочину мінімальних розмірів заробітної плати. У випадках, коли вартість предметів є меншою від зазначеного розміру, відповідальність (за відсутності інших ознак злочину) настає як за порушення митних правил відповідно до Митного кодексу України (далі — МК України).

При визначенні вартості предмета контрабанди треба виходити з нормативних актів про ціни і ціноутворення на відповідні предмети. У разі необхідності це питання може бути вирішено на підставі висновку експерта. Якщо предмет контрабанди вивезено за межі України, реалізовано чи знищено або ж його місцезнаходження не встановлено, при визначенні його вартості можуть бути використані відомості, що є в митних, товарно-супровідних та інших документах⁴.

¹ Див.: *Салтевский М. В.* Криминалистическая одорология. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1982; *Старовойтов В. И., Шамонова Т. Н.* Запах и ольфакторные следы человека. – М.: ЛексЭст, 2003; Лидирует мясо и 90-й поезд // Таможня: Прилож. к журн. «Деловая жизнь». – 1996. – № 3. – С. 7 та ін.

² Див.: Коммерческое товароведение и экспертиза: Учеб. пособ. / Васильев Г. А., Ибрагимов Л. А., Нагапетьянц Н. А. и др. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – С. 5–35.

³ Див.: *Журавель В. А.* Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування.

⁴ Див.: Про судову практику по справах про контрабанду і порушення митних правил: Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 26. 02. 1999 р. за № 2 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – К.: А. С. К., 2000. – Т. 2. – С. 84, 85.

Отже, контрабандні товари як предмет досліджуваного злочину мають детермінуючі властивості, тобто такі, які впливають на вибір злочинцем способу вчинення та приховування контрабанди. Найтипівішими способами вчинення розглядуваного різновиду контрабанди є: використання підробленої митної декларації, що є підставою для безперешкодного вивезення товару за кордон; приховування частини переміщуваного товару, не заявленого в митних документах; переміщення товарів шляхом використання фіктивного транзиту; ввезення та вивезення товарів при сприянні працівників митниці; ввезення товарів на фіктивні юридичні адреси неіснуючих структур; ввезення та вивезення контрабандних вантажів поза митним контролем та ін. Щодо сировинних товарів у практиці митниць мають місце випадки спроб переміщення через кордон України високоякісної нафти під виглядом нафтових змивок (нафта з водою), високоякісного вугілля під виглядом низькосортного, титанових і вольфрамових сплавів під виглядом чорних металів тощо.

Новелою в ст. 201 КК України 2001 р. порівняно зі ст. 70 КК України 1960 р. є доповнення переліку предметів контрабанди стратегічно важливими сировинними товарами, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України. Однак це поняття на сьогодні у літературі та нормативно-правових актах чітко не визначено і є неоднозначним, відсутній єдиний підхід до тлумачення цього різновиду контрабанди¹. Це звичайно значно ускладнює діяльність дізнавачів (слідчих) при порушенні кримінальних справ даної категорії та проведенні по них дізнання.

О. О. Дудоров і М. І. Хавронюк² зазначають, що до стратегічно важливих сировинних товарів, стосовно яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України, належать насамперед товари, на які поширюються режим ліцензування і квотування зовнішньоекономічних операцій. Такі режими запроваджуються, зокрема, у разі: різкого погіршення розрахункового балансу України, якщо його негативне сальдо перевищує на відповідну дату 25 % від загальної суми валютних вимог України; досягнення встановленого Верхов-

¹ Див.: *Дорош Л. В., Федосєєв В. В.* Щодо питання про предмет контрабанди // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 жовт. 2001р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.), Тацій В. Я. та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 135, 136; *Руссков В. А.* Питання застосування ст. 201 «Контрабанда» Кримінального кодексу України // Там само. – С. 139.

² Див.: *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.* – К.: Каннон, 2001. – С. 510–511.

ною Радою рівня зовнішньої заборгованості; значного порушення рівноваги по певних товарах на внутрішньому ринку; необхідності забезпечити певні пропорції між імпортною та вітчизняною сировиною у виробництві тощо. Переліки товарів, експорт та імпорт яких підлягають квотуванню й ліцензуванню, щорічно затверджуються Кабінетом Міністрів України. Такими товарами є також окремі види сировини, що можуть бути використані для створення озброєнь, військової та спеціальної техніки, які підлягають державному експортному контролю згідно з Положенням про державний експортний контроль в Україні, затвердженим Указом Президента України від 13 лютого 1998 р. за № 117/98. Дозвіл на вивезення із України таких сировинних товарів надається ДСЕК України, а в окремих випадках такі дозволи можуть бути надані за рішенням Кабінету Міністрів або Ради національної безпеки і оборони України¹.

Таким чином, у структурі криміналістичної характеристики контрабанди предмет злочинного посягання є одним із найважливіших елементів, оскільки він відображається у різноманітних слідах вчиненого як слідоутворюючих та слідосприймаючих об'єктів, що дуже важливо для встановлення місця, часу, способу вчинення злочину, особи злочинця та інших обставин здійснення та приховування контрабандної діяльності. Тому одним із напрямків вдосконалення методики розслідування контрабанди є вивчення та систематизація даних про предмети посягання, виявлення закономірних зв'язків між ними та іншими елементами криміналістичної характеристики.

Спосіб вчинення контрабанди. Стосовно контрабанди спосіб вчинення — це детермінована система дій злочинця з підготовки, виконання та приховування незаконного переміщення предметів контрабанди через митний кордон, а також використання результатів цієї діяльності.

Вчиняючи контрабанду, злочинець діє одночасно вільно і невільно: його поведінка детермінована взаємодією суб'єктивних та об'єктивних чинників².

До об'єктивних чинників передусім належать: а) властивості предмета злочинного посягання (кількісні та якісні ознаки); б) засоби пе-

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С. С. Яценка. — К.: А. С. К., 2002. — С. 405, 406.

² Див.: Шевчук В. М. Криміналістичні проблеми способу здійснення контрабанди // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю: Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. — К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. — С. 192–195.

ресування контрабандиста через кордон (поїзд, літак, легковий чи вантажний автомобіль, морські чи річкові судна); в) канали переміщення контрабанди (туризм, обмін делегаціями, транзитний багаж, легальні вантажі тощо); г) обстановка вчинення посягання (місце, час здійснення контрабанди, недосконалість митного законодавства, недоліки в організації та проведенні митного контролю, зміни в митній політиці).

До суб'єктивних чинників, які зумовлюють спосіб дії контрабандиста, належать його особисті якості — знання, вміння, навички, звички, злочинний досвід, характерологічний склад, психологічна спрямованість. Крім зазначеного, істотний вплив на вибір способу вчинення цієї категорії злочинів справляють соціальні та фізичні (соматичні) особливості злочинця — стать, вік, зріст та ін. При цьому суттєве значення мають рівень освіти, професійна належність, знання контрабандистом митного законодавства та особливостей митного контролю, наявність зв'язків і знайомств, навичок з виготовлення й обладнання схованок, комунікабельність, організаторські здібності тощо.

На наш погляд, на основі узагальнення й аналізу судово-слідчої практики, враховуючи практичну спрямованість дослідження, способи вчинення контрабанди доцільно класифікувати на дві основні групи: а) переміщення поза митним контролем; б) переміщення шляхом приховування від митного контролю¹. Розглянемо ці способи детальніше.

1. Способи вчинення контрабанди з використанням переміщення поза митним контролем. Сутність цього способу охоплює різноманітні дії контрабандиста з переміщення товарів, предметів і речовин поза визначених митними органами України місць (митниць, митних постів) або поза встановленим часом для проведення митного контролю. В даному випадку не має значення, використовувалися злочинцем якінебудь способи приховування предметів чи ні. Розглядуваний спосіб найбільш характерний для митниць, розташованих на кордонах України з Російською Федерацією, Білоруссю та Молдовою, і зумовлений у першу чергу існуванням «прозорих» або в більшості місць «розмитих» кордонів.

Переміщення товарів поза митним контролем найчастіше здійснюється шляхом об'їзду митних постів легковими та вантажними автомобілями. У таких випадках, з метою ухилення від митного контролю контрабандисти, як правило, використовують не традиційно існуючі магістралі транспортного прямування, а путивці (польові, степові,

¹Див.: Шевчук В. М. Криміналістичні проблеми дослідження та систематизації способів вчинення контрабанди // Митна справа: Наук.-аналіт. журн. з питань митної справи. – № 4. – 2002. – С. 38–49.

міжселищні), об'їзні дороги. При цьому правопорушники заздалегідь готуються до вчинення контрабанди в такий спосіб. Наприклад, при переміщенні товарів автотранспортом вони виписують фіктивні товарно-транспортні документи у прикордонний український населений пункт, а в разі затримання використовують їх для підтвердження версії, що вони «не мали наміру перетинати кордон», а лише «заблукали». Тому у випадку виявлення контрабанди товарів, учиненої шляхом об'їзду митниць, працівникам митних органів необхідно уважно поставитися до оформлення процесуальних документів, повною мірою висвітлити всі обставини за допомогою схем і фотографій, вказувати маршрут пересування транспорту, наявність дорожніх та інших знаків.

Значно менше на практиці випадків переміщення контрабанди шляхом обходу місць митного контролю пішоходами.

У міжнародній практиці зустрічаються й інші способи ухилення від митного контролю, зокрема шляхом використання тварин, спеціально виготовлених літальних пристосувань, торпед, трубопроводів тощо. Наприклад, відомі факти, коли для контрабандного транспортування спирту з Канади в США використовувався трубопровід, прокладений на дні озера, а також заповнені спиртом торпеди, що запускалися з підводних човнів у визначений район узбережжя, де вони виловлювалися співучасниками¹.

2. *Способи вчинення контрабанди шляхом приховування від митного контролю.* Це найпоширеніша група способів учинення контрабанди. Приховування від митного контролю предметів контрабанди являє собою будь-який спосіб утаювання, що ускладнює їх виявлення, зокрема: із використанням схованок або інших засобів «фізичного приховування», що ускладнюють візуальне виявлення контрабанди; шляхом надання одним предметам вигляду інших; шляхом подання митному органу як підстави для переміщення предметів підроблених документів або таких, що одержані незаконно, містять неправдиві дані чи є підставою для переміщення інших предметів².

Наше дослідження³ показало, що в основному застосовуються три способи приховування від митного контролю: а) схованки (6 %); б) інші способи «фізичного приховування», що ускладнюють візуальне вияв-

¹Див.: Угаров Б. М. У таможенного барьера. – М.: Междунар. отнош., 1975. – С. 30.

²Див.: Про судову практику по справах про контрабанду і порушення митних правил.: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26. 02. 1999 р. за № 2, п. 4. – Т. 2. – С. 85.

³Див.: Шевчук В. М. Проблеми методики розслідування контрабанди: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – Х., 1998.

лення контрабанди (63 %); в) фальсифікація митних та інших документів (31 %).

2. 1. *Переміщення шляхом використання схованок.* У міжнародній митній практиці схованками прийнято вважати спеціально виготовлені, обладнані або пристосовані сховища, а також конструктивні ємкості, порожнини транспортних засобів, багажу та інші предмети, що попередньо підлягалися розбиранню, демонтажу або переобладнанню¹.

Аналіз практики виявлення контрабанди в транспортних засобах свідчить, що використовуються всілякі існуючі й обладнані пристрої, порожнини, в яких можна ховати предмети контрабанди. Найбільш поширені місця приховування контрабандних предметів в автотранспорті — це шини ходових та запасних коліс, спеціально переобладнанні або ж виготовлені паливні та водяні баки, ящики для інструмента з подвійними стінками та днищами, простір за передньою панеллю та декоративною обшивкою кабіни, порожнини між подвійними стінками вантажного приміщення, схованки, спеціально обладнані в балках, лонжеронах і шасі автомашини, та ін.

На залізничному транспорті для приховування найчастіше використовуються міжстельові простори, туалети, ящики для сміття, опалювальні печі вагонів, ями для постільної білизни, схованки в службових купе, акумуляторні ящики, плафони освітлення, різноманітні ніші, сидіння та спинки диванів, порожнини в столиках, поручнях, попередньо розряджені вогнегасники тощо. Дати їх вичерпний перелік і уявити політ фантазії та винахідливості контрабандистів практично неможливо, особливо це стосується літаків, морських та річкових суден. У Польщі, наприклад, видано Каталог контрабандних схованок, які використовуються моряками на торгових суднах, де описано 500 таких місць². Вважаємо, що й в Україні доцільно було б підготувати подібні каталоги довідкового характеру за видами транспортних засобів, проаналізувавши й використавши вітчизняний і міжнародний досвід³.

2. 2. *Переміщення шляхом використання різних способів «фізичного приховування».* Під «фізичним приховуванням» розуміється створення умов, за яких візуальне виявлення предметів контрабанди під час мит-

¹Див.: *Чмель Г. Н.* Малая таможенная энциклопедия / Под ред. В. Г. Драганова. — М.: АОЗТ «Терминал А. Г. », 1997. — С. 197; абз. 3 п. 4 зазначеної постанови.

²Див.: *Колосова В. И.* Ответственность за контрабанду. Борьба аппаратов БХСС со спекуляцией контрабандными товарами. — Горький: ГВШ МВД СССР, 1987. — С. 33; *Piesuch H.* Sladem kontrabandy. — Warszawa: Wudaw. spozdzielcze, 1990.

³Див.: Таможенное право: Учебник / Под ред. Б. Н. Габричидзе. — М.: БЕК, 1995. — С. 322.

ного контролю ускладнено¹. Вважаємо, що визначення, яке використовується в ст. 352 МК України, — «інші засоби або способи, що утруднюють виявлення предметів» є не зовсім вдалим². Повніше розкриває зміст і сутність цих способів поняття «інші засоби або способи фізичного приховування, що ускладнюють візуальне виявлення предметів».

Залежно від об'єктів митного контролю до «інших способів» приховування можна віднести такі способи «фізичного приховування» контрабанди: а) безпосередньо на тілі контрабандиста; б) в організмі людини (у внутрішніх порожнинах та ковтальним способом); в) безпосередньо в одязі, взутті й особистих речах; г) в особистому багажі й ручній поклажі; ґ) у легальних товарах і вантажах; д) у транспортних засобах; е) у міжнародних поштових відправленнях (МПВ).

2. 3. *Переміщення шляхом фальсифікації митних та інших документів.* Цей спосіб вчинення контрабанди достатньо широко використовуються в митній практиці. Простежується тенденція до зростання вчинення контрабанди в такий спосіб. Вчинення контрабанди в зазначений спосіб охоплює різні дії контрабандиста, що виражаються у поданні митному органу як підстави для переміщення через митний кордон предметів контрабанди підроблених документів, одержаних незаконним шляхом, або ж які містять неправдиві дані.

Узагальнення практики показало, що найчастіше з метою приховування від митного контролю предметів контрабанди злочинці використовують документи, що містять неправдиві дані. Це такі документи, в яких «відомості щодо суті угоди, найменування, асортименту, ваги, кількості чи вартості предметів, щодо їх відправника чи одержувача, щодо держави, з якої вони вивезені чи в яку переміщуються, тощо не відповідають дійсності»³. Вони є справжніми за формою, але містять недостовірні відомості. У таких випадках має місце так зване інтелектуальне підроблення (внесення в документи неправдивих відомостей). З цією метою, як правило, використовуються митні декларації, в яких зменшується кількість товару, записуються предмети (товари) іншими найменуваннями тощо. Так, у міжнародному пункті пропуску Тиса (Закарпатська область) при догляді двох автомобілів було виявлено 4 тис. ящиків сигарет «Мальборо», прихованих за тюками бавовни. Документи були оформлені на бавовну, яка перевозилась в Італію. Контрабандна партія оцінена в 2 млн. дол. США⁴.

¹ Див.: Коментарий к Таможенному кодексу РФ. – М.: Спарк, 1996. – С. 441.

² Див.: Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. – К.: Атіка, 2002. – С. 126.

³ Пункт 4 зазначеної постанови.

⁴ Див.: Контрабанда на 2 милиона // Всеукр. ведомости. – 1996. – № 117. – С. 1.

Приховування від митного контролю шляхом використання підроблених документів може виявлятися як у частковій зміні первісного змісту справжнього документа (шляхом підчищення, підроблення, виправлення тощо), так і в повному виготовленні фальшивого документа — від бланка до підписів, печаток і штампів. Підробленими слід вважати як фальшиві, так і справжні документи, до яких внесено недостовірні відомості чи окремі зміни, що перекичують зміст інформації щодо фактів, які ними посвідчуються, а також з підробленими відбитками печаток, штампів, підписами тощо¹. У даному разі має місце так зване матеріальне підроблення.

Характерним є використання контрабандистами митних декларацій (форма Т-6) з відбитками підробленої особистої номерної печатки інспектора митниці й підробленням його підпису. Незрідка подаються: декларації з митниць, які не здійснюють пасажирських операцій; декларації з відбитками печаток митниць старого зразка; справжні декларації із внесеними змінами шляхом підчищення, дописування і т. д.

Приховування від митного контролю з використанням документів, одержаних незаконним шляхом, передбачає одержання справжніх документів, що надають право на переміщення предметів через митний кордон особі, яка такого права не має, тобто такі документи особа здобула за відсутності законних підстав або з порушенням установленого порядку². До таких належать документи, одержані шляхом давання хабара, погроз, фізичного примусу, обману. Це може виявлятися в незаконному оформленні працівником митниці вантажної митної декларації без належного митного оформлення вантажу, а також вивезенні за кордон товарів, що підлягають ліцензуванню, за ліцензією, одержаною за хабар.

Останнім часом все більш значного поширення набувають способи вчинення контрабанди за участю представників підприємницьких структур; способи контрабанди з використанням фіктивного транзиту; вчинення контрабанди при сприянні осіб, що здійснюють митний контроль. Активно використовуються неіснуючі, фіктивні фірми, здійснюються контрабандні операції з давальницькою сировиною, гуманітарною допомогою, декларуються вантажі не своїм найменуванням, змінюються коди товарів, занижується митна вартість і т. д.

Достатньо перспективним напрямом удосконалення вивчення способів контрабанди і розроблення окремих методик розслідування цієї

¹ Див.: Пункт 4 зазначеної постанови.

² Див.: Там само.

категорії злочинів, на наш погляд, є узагальнення і систематизація способів учинення з урахуванням конкретних предметів злочинного посягання, зокрема, способи контрабанди товарів, способи контрабанди ювелірних виробів і дорогоцінних металів та ін. Крім цього, необхідно узагальнити й систематизувати способи переміщення безпосередньо до конкретного класифікаційного різновиду контрабанди, наприклад, стосовно до способів контрабанди: продовольчих товарів, промислових товарів, підакцизних товарів, тютюнових виробів, алкогольних напоїв, спирту, бензину та дизпалива, автомобілів іноземного виробництва, кольорових металів і сплавів із них, нафтопродуктів, енергоносіїв та інших стратегічно важливих ресурсів тощо. Видається, що в даному напрямку й необхідно вдосконалювати систему нагромадження інформації в Україні про найтипівіші способи вчинення контрабанди.

На наш погляд, достатньо перспективним напрямком систематизації способів контрабанди виступає напрямок переміщення контрабанди через митний кордон (ввезення або вивезення), наприклад, способи ввезення товарів, способи вивезення культурних цінностей, способи вивезення вогнепальної зброї та ін. Так, А. Є. Гутник вирізняє такі способи контрабандного ввезення товарів на митну територію України з метою ухилення від сплати податків: а) ввезення товарів поза митним контролем; б) ввезення товару із заниженням його кількості в митних та інших документах; в) псевдотранзит товару і його фактична реалізація на території України; г) декларування товару на фіктивні фірми; д) заниження митної вартості товару, який ввозиться; е) ввезення готової продукції під виглядом комплектуючих виробів і деталей; є) незначний розбір готової продукції і ввезення її як комплектуючих виробів; ж) відображення у деклараціях неправдивої інформації про характеристики товарів, що ввозяться (наприклад, приховування ввезення підакцизних товарів); з) ввезення готової продукції під виглядом давальницької сировини; и) ввезення давальницької сировини і реалізація готової продукції на території України¹.

Приховування контрабанди — це умисна дія злочинця, яка полягає у перешкоджанні встановленню об'єктивної істини про незаконне переміщення через кордон шляхом приховування, знищення, маскування або фальсифікації слідів контрабанди і контрабандиста, спрямована на повне або часткове ухилення винуватого від кримінальної відповідальності.

¹ Див.: Гутник А. Е. Предупреждение налоговой милицией уклонений от уклонений от уплаты налогов. — К.: Атіка, 2001. — С. 142–145.

Знищення за спрямованістю дій по приховуванню контрабандної діяльності можна поділити на: а) знищення слідів контрабанди; б) знищення слідів контрабандиста. Ліквідація слідів може бути повною і виражатися у: спалюванні підроблених документів, що стосуються злочину; знищенні засобів учинення злочину; стиранні слідів ніг, транспортних засобів на місці переміщення поза митним контролем; стиранні папілярних візерунків з предметів контрабанди та ін. Часткове знищення виражається в застосуванні контрабандистом речовин (гас, одеколон, тютюн, порошок гірчиці тощо).

Маскування — зміна уявлення в осіб, які виявилися свідками контрабанди, про злочинний характер здійснюваних дій і причетність до них певної особи. Це можуть бути: періодична зміна місця проживання; зміна зовнішнього вигляду особи злочинця (зміна одягу, використання перук, штучне створення або зміна особливих прикмет); запобіжні заходи по прослуховуванню телефонних розмов; «скромний» спосіб життя контрабандиста та ін.

Фальсифікація — підроблення, перекручування і розповсюдження фальшивої інформації та її носіїв. Зазначені дії можуть виражатися у повному чи частковому підробленні митних та інших документів, атрибутів митного забезпечення, товарів, супроводжувальної документації; в обмові співучасників у здійсненні контрабанди. Комбінованим способом фальсифікації є повне алібі контрабандиста.

Приховування — це залишення органів дізнання (слідства) у невідомості стосовно тих чи інших обставин розслідуваної контрабанди. Це може бути замовчування або відмова від давання правдивих свідчень, приховування контрабандистом засобів злочину та ін.

Аналіз слідчої практики показує, що невід'ємною частиною способу вчинення контрабанди є *використання результатів злочинної діяльності*. За кримінальним правом контрабанда вважається закінченою з моменту фактичного переміщення предмета посягання через митний кордон за наявності однієї з ознак, зазначених у законі: при ввезенні товарів (предметів, речовин) на митну територію України — з моменту фактичного перетинання кордону, а при вивезенні — з моменту подання митної декларації або здійснення іншої дії, безпосередньо спрямованої на реалізацію наміру ввезти або вивезти предмети.

У криміналістичному аспекті істотно важливим є те, що і після зазначеного моменту закінчення контрабанди злочинна діяльність продовжується. Вона виражається у використанні результатів контрабандної діяльності. Це можуть бути дії, наприклад, з реалізації конт-

рабандних товарів та одержання прибутку або ж використання предметів контрабанди для власних потреб (автомобіля як засобу для пересування, меблів, електро-, радіоапаратури тощо).

Способи реалізації і використання предметів контрабанди зумовлені особливостями особи злочинця та властивостями товарів (предметів, речовин). Цей товар в основному реалізується: безпосередньо контрабандистом, за допомогою посередників (перекупщиків), через комісійні чи комерційні структури, через родичів або знайомих. Практика показує, що більшість товарів збувається за місцем проживання правопорушника.

Проміжною ланкою використання результатів контрабанди є способи транспортування та зберігання товарів, що є важливим джерелом криміналістичної інформації. Аналізуючи діяльність злочинців по транспортуванню до місця зберігання контрабандного вантажу, а також безпосереднє його зберігання, органи дізнання (слідства) часто виявляють ознаки порушення митного законодавства. Місцями зберігання предметів контрабанди можуть бути квартири, гаражі, склади (власні, знайомих, родичів або орендовані). Часто для зберігання та реалізації контрабандних підакцизних товарів комерційні структури використовують порожні склади на підприємствах.

З огляду на той факт, що останнім часом стають частішими випадки підроблення акцизних марок і реалізації контрабандних спиртних напоїв, органам МВС України та Державної податкової адміністрації України слід посилити контроль за оборотом алкогольної продукції на внутрішньому ринку. Вважаємо також, що для своєчасного виявлення контрабанди на зазначених нами етапах її вчинення конче необхідно наділити митні органи повноваженнями оперативно-розшукового характеру, посилити використання можливостей їх взаємодії з підрозділами Служби безпеки, міліції, дорожніми постами ДАІ.

Типові сліди контрабанди — це сукупність інформації про типові матеріальні й ідеальні сліди-ознаки, умови вчинення цього злочину, які є характерними для певних способів незаконного переміщення контрабанди і знаходяться в кореляційній взаємозалежності з особою злочинця та предметом посягання.

При переміщенні контрабанди поза митним контролем характер «слідової картини» залежить від низки чинників: а) напрямку (ввезення, вивезення) та характеру переміщення (перенесення, перекидання, перетягування) контрабанди; б) засобу пересування (автомобіль, мотоцикл, трактор, сани і т. д.); в) знань, умінь і здібностей особи конт-

рабандиста та ін. Серед них пріоритет належить слідам засобів переміщення контрабанди.

У криміналістичному розумінні засобами переміщення контрабанди можуть бути не лише транспортні засоби (автомобілі, літаки, кораблі і т. д.), а й інші різноманітні пристосування та пристрої, призначені або використовувані для вчинення контрабанди, — сани, вози, велосипеди, саморобні перекидні пристосування, радіоуправляючі пристрої, авіамоделі тощо. Проте найпоширенішим засобом переміщення контрабанди шляхом обходу митного контролю є автомобільний транспорт.

«Слідова картина» передбачає наявність різних матеріальних слідів транспортних засобів: сліди хитання, ковзання, гальмування і пробуксовки коліс; сліди тиску, утворені в результаті руху гусеничного транспорту; площинні сліди ковзання від переміщення полозів. Часто в таких випадках залишаються сліди від неходових частин, виступаючих вузлів і деталей та частин, які відділилися від транспортного засобу; сліди тертя, ковзання, нанесені бампером, радіатором, заднім мостом; сліди розбитого скла фар, плям олії або гальмівної рідини, а також сліди переміщеного вантажу (цукор, зерно, рис, хімікати, гречка та ін.).

При переміщенні предметів контрабанди у зазначений спосіб «слідова картина» нерідко включає в себе також звукові й запахові сліди, які мають важливе значення у виявленні злочину. На місці вчинення контрабанди залишаються й інші матеріальні сліди-відбитки, наприклад, сліди ніг чи рук людини¹, сліди тварин, засобів переміщення предметів контрабанди.

Типовими матеріальними слідами-ознаками, що свідчать про контрабанду автомобілів, можуть бути підроблені документи: технічні паспорти, договори купівлі-продажу, митні й нотаріальні документи, засвідчені підробленими печатками й штампами. Викрадення митних бланків, які свідчать про проходження митного контролю й оформлення (митне посвідчення за формою ТС-25 та оглядовий підпис ТС-14), як правило, вказує, що до складу злочинної групи входить особа, яка безпосередньо має доступ до таких документів. Отже, простежується змішана кореляційна залежність між елементами криміналістичної характеристики «спосіб — сліди — особа».

Певний інтерес для встановлення факту вчинення контрабанди в такий спосіб викликають вилучені з міської телефонної станції довідки про телефонні розмови контрабандистів та їх спільників, дані про

¹ Див.: Криміналістичне дослідження слідів рук: Наук. -практ. посіб. / Дубовий О. П., Лукашенко В. Я., Рибалко Я. В. та ін. / За ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Атіка, 2000.

постійні відрядження в певні пункти та «ділові» зустрічі з особами, які працюють у митних органах¹.

Поряд з матеріальними слідами важливе значення мають також ідеальні відображення на місці вчинення контрабанди, які є уявними суб'єктивними образами і які у психологічній та криміналістичній літературі називають «слідами пам'яті»². Носіями такого роду слідів є підозрюваний, свідки-очевидці, які безпосередньо сприймали подію контрабанди або брали в ній участь.

Важливі для доказування сліди виникають у результаті виготовлення чи обладнання схованок і використання з метою переміщення предметів контрабанди конструктивних порожнин засобів пересування. За вивченими матеріалами кримінальних справ про контрабанду звертають на себе увагу такі сліди: а) дефекти швів, сполучених частин покриття підлоги кузова (фургона) автомобіля, металевої та пластмасової апаратури різних вузлів транспортних засобів; в) сліди на поверхні попільничок; г) сліди сверління, розрізу, розпилу, нашарування при зварюванні, сліди металізації; ґ) сліди стружки при виготовленні схованок у дерев'яних частинах транспортного засобу.

Певний інтерес для працівників митної служби та прикордонників можуть становити сліди підфарбування деяких місць транспортного засобу, нові частини, сильне забруднення вузлів і механізмів, наявність нових дверних завіс, вилучення або додавання частин у вузлах, заміна гвинтів тощо. Особливо слід звертати увагу на місця зі свіжою фарбою у валізах, ручній поклажі, на свіжі подряпини на замках, заклепках, шматки різного за кольором наклеєного паперу, тканини тощо. Можливими ознаками приховування предметів контрабанди є порушення комплектності предметів: наявність слідів розбирання електро побутових приладів, радіо-, теле-, відеоапаратури; сліди маскуванню наслідків розкривання предметів, приладів — лакування, підфарбування, заклеювання; сліди пристосування упаковок предметів ужитку, продуктів харчування для приховування наркотиків, коштовностей, що виявляються у вигляді свіжих подряпин на стиках, тюбиках зубної пасти, крему, консервів тощо.

Працівникам митної служби, які здійснюють митний огляд осіб, що проходять митний контроль, важливо звертати увагу на так звані психічні сліди контрабандиста, виявлення яких має свою пізнавальну

¹ Див.: Архів Харківського обласного суду.

² Див.: Тимошенко П. Ю., Салтєвський М. В., Жариков Ю. Ф. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений. – К.: Укр. акад. внутр. дел, 1991.

специфіку: вони можуть бути виявлені лише з урахуванням чинників, що впливають на поведінку злочинця й утворення психічних образів. Носіями психічних слідів є мовно-рухові дії та психічна поведінка особи, які відбиваються на виразі обличчя, у міміці, жестах, особливостях мови, ходи чи поведінці¹.

Психічні сліди на відміну від матеріальних нестабільні, рухомі, мінливі, фрагментарні, можуть «стиратися»². Як правило, при незаконному переміщенні контрабандних предметів з приховуванням від митного контролю найчастіше правопорушника видає його незвична поведінка: людина хвилюється, нервується або ж перебуває в неприродно збудженому стані, іноді надмірно створює видимість «відвертості», поводить себе послужливо, улесливо або ж, навпаки, проявляє підвищену роздратованість, нервозність. Деяких осіб яскраво видають побоювання і страх викриття, вираз обличчя, міміка, жести, невпевненість у відповідях; рухи їх скуті через побоювання, щоб не порвалася плівка скотча, яка прикріплена до тіла з наркотиками та іншими предметами контрабанди. Досить часто злочинця видає хода, оскільки інорідні тіла, поміщені у природні порожнини людського тіла, створюють незручність і почуття дискомфорту.

При переміщенні контрабанди шляхом фальсифікації митних та інших документів найпоширенішими є сліди підроблення: а) митних документів шляхом підчищення, дописування, травлення, заміни окремих аркушів документів; б) відбитків печаток і штампів.

Аналіз митної практики показав, що досить поширеними є випадки придбання правопорушником у невідомих осіб незаповнених бланків митної декларації з відбитком підроблених печаток і штампів митниці. Способи підроблення, як правило, традиційні: використання кліше (мальованого паперового, саморобного рельєфного, виготовленого шляхом набору з друкарського шрифту) або вологе копіювання відбитків печаток із справжніх документів. Щодо підроблень за допомогою комп'ютерної техніки, то на сьогодні досвіду їх виявлення митні служби поки що не мають³.

¹ Див.: *Чуфаровский Ю. В.* Психология в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов. – М.: Право и закон, 1996. – С. 81–91.

² Див.: *Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е.* Психология преступника и расследование преступлений. – М.: Юрист, 1996. – С. 181.

³ Див.: *Дугин Г. А.* Технические средства проверки подлинности таможенных документов и целостности атрибутов таможенного обеспечения. – М.: ИПК ГТК РФ, 1994. – С. 10; *Лисиченко В. К., Лановский В. В.* Исправленному не верить. – К.: Либідь, 1990. – С. 44–62 та ін.

Для розвантаження контрабандного товару і подальшої його реалізації, як правило, використовуються підроблені накладні про закупівлю товару в Україні або фальсифіковані митні документи на дану партію товару. Тому при переміщенні контрабанди в такий спосіб поряд з ідеальними слідами важливого значення набувають і матеріальні, зокрема сліди фальсифікації документів.

При завантаженні контрабандного товару на транзитній території і його вивезенні за кордон характерними ознаками є: пломбування на митниці відправника за відсутності транзитного вантажу; завантаження автомобілів контрабандним товаром на транзитній території; несанкціоноване зняття митних пломб та їх накладення на транзитній території за допомогою підроблених пломбінаторів; використання підроблених митних печаток і штампів країни-відправника «вантаж»; скуповування і приготування контрабандних товарів на транзитній території; присутність легкової автомашини, що супроводжує вантажівку, обладнаною радіо- чи стільниковим зв'язком.

Місце, час та обстановка вчинення контрабанди. Характерною особливістю контрабанди є те, що місце вчинення цієї категорії злочинів локалізується в просторі й обмежується невеликою площею. Місце вчинення таких злочинів у більшості випадків залежить від способу незаконного переміщення товарів, предметів, речовин через митний кордон (переміщення поза митним контролем, переміщення з використанням тайників, шляхом фальсифікації митних та інших документів тощо). В одному місці злочинці переміщують контрабанду шляхом об'їзду, обходу митниць, митних постів, у іншому — поза встановленим часом для проведення митного контролю, а в деяких випадках — тільки в зоні митного контролю шляхом приховування предметів контрабанди від митного контролю.

У випадках, коли контрабанда вчиняється з використанням підроблених документів, можна виділити два місця: а) місце вчинення підготовчих дій (виготовлення, підроблення, оформлення документів); б) місце безпосереднього вчинення контрабанди. Місцем виготовлення документів, як правило, є приміщення самої підприємницької структури або квартири особи, яка виготовляє такі документи, приміщення брокерської контори; місцем оформлення митних документів — внутрішня митниця за місцем проживання особи або знаходження підприємства, а при перетинанні кордону — прикордонна митниця, через яку переміщуються товари.

Вибір часу для виготовлення таких документів якимось певним закономірностям не підкоряється, оскільки ця дія може відбуватися як

протягом усього робочого дня, так і після нього залежно від способу вчинення контрабанди та інших чинників. Одержання й оформлення документів у різних організаціях, підприємствах і на внутрішній митниці здійснюються у відповідні години їх роботи.

Місцем вчинення контрабанди в таких випадках є зона митного контролю. Це, як правило, приміщення митниці, купе вагона, борт літака, оглядова площадка автомобілів, борт морського чи річкового судна, спеціально відведені місця для проведення митного контролю, оглядові бокси та ін. При вчиненні контрабанди шляхом переміщення товарів, речовин з використанням легкових або вантажних автомобілів поза митним кордоном злочинці, минаючи магістралі, в основному вибирають об'їзні дороги, тобто місця з найменш інтенсивним рухом, де дуже низька ймовірність зустрітися з митниками чи прикордонниками¹.

Вибір часу вчинення контрабанди зумовлений певними закономірностями. Якщо час вчинення контрабанди не пов'язаний з розписом транспорту, то злочинці найчастіше намагаються вибрати другу половину ночі або кінець зміни митного наряду, що пов'язано зі стомленістю й меншою увагою працівників митниці. Як показала практика, незаконне переміщення товарів, цінностей та інших предметів контрабанди здійснювалося вночі в 63% випадків і тільки 12% — вранці. Інколи контрабандисти планують вчинення контрабанди у вихідні, передсвяткові чи святкові дні або ж у негоду.

При розслідуванні контрабанди час вчинення злочину не тільки має важливе криміналістичне значення, а й сприяє збиранню й оцінці доказів. Він входить до предмета доказування і підлягає обов'язковому встановленню. В. М. Мешков зазначає, що «це елемент криміналістичної характеристики злочину, який відображає його існування в часі з моменту злочинної діяльності, тривалості його розвитку, послідовності фаз і періодів до моменту закінчення»². У деяких випадках час може впливати на вибір злочинцем місця вчинення злочину, а також на спосіб його вчинення і локалізацію слідів на місці події.

Г. О. Дугін відмічає, що елементи обстановки контрабанди відіграють вельми суттєву роль у розробленні й подальшому застосуванні

¹ Див.: *Постика И. В.* Проведение дознания по делам о контрабанде, совершенной с участием представителей предпринимательских структур. – Одесса, 1988. – С. 13–15; *Шевчук В. М.* Обстановка вчинення контрабанди як структурний елемент криміналістичної характеристики // Митна справа: Наук.-аналіт. журн. з питань митної справи. – 2002. – № 5. – С. 20–26.

² *Мешков В. М.* Установление временных характеристик при расследовании преступлений. – Н. Новгород, 1993. – С. 6.

технічних засобів митного контролю. Кліматичні і природні умови, часові чинники, дислокація митних органів на автомобільному, залізничному, водному та повітряному транспорті визначають систему технічних засобів митного контролю, їх параметри, спеціалізацію, необхідність розроблення спеціальних комплексів техніки, а також методи їх оперативного застосування¹.

Особа злочинця. Певний криміналістичний інтерес у практичному плані, як правило, становить аналіз інформації про злочинців з урахуванням їх вікових груп. Вік значною мірою визначає фізичний стан і можливості особи, коло її потреб та інтересів, життєвих установок, орієнтацій, прагнень і бажань, реакцію на різноманітні конфліктні ситуації, мотивацію злочинної поведінки тощо.

У вивченому нами масиві кримінальних справ вік осіб, які вчинювали контрабанду, поділився так: 18–25 років — 20,2 %; 26–30 років — 32,3 %; 31–40 років — 33,4 %; 41–50 років — 13,2 %; старше 50 років — 0,9 %. Отже, злочини даного виду вчиняються в основному вже в зрілому віці — від 25 до 40 років (65,7%). Найбільша «щільність» вчинення контрабанди припадає на вік 30–40 років (33,4%).

Проведене нами дослідження показує, що контрабанда належить до розряду так званих «чоловічих» злочинів, оскільки переважно їх вчиняють чоловіки (71,8%). Однак останнім часом відбувається тенденція до зміни такого становища — зростає чисельність осіб жіночої статі.

Як свідчить дослідження, характерною є «спеціалізація» контрабандистів за статевою належністю. У більшості випадків через митний кордон жінки незаконно переміщують ювелірні вироби, наркотики з приховуванням контрабанди від митного контролю шляхом використання місць, що ускладнюють їх виявлення (нижньої білизни, статевих органів, сумочок, спеціально пристосованих панчо, заколок у волоссі, одягу та взуття). Разом з цим, досліджуючи масив кримінальних справ даної категорії, ми не зустріли жодного випадку вчинення жінками контрабанди зброї, боєприпасів, радіоактивних, вибухових речовин, а також приховування її з використанням схованок, що характерно для чоловіків. У цьому виявляється кореляційний взаємозв'язок елементів криміналістичної характеристики «особа — спосіб — предмет» (ймовірний зв'язок).

¹ Див.: *Дугин Г. А.* Правовые и организационно-тактические основы применения технических средств таможенного контроля в борьбе с контрабандой и нарушением таможенных правил: Дис. ... канд. юрид. наук. — М.: Рос. тамож. акад., 1997. — С. 22, 23.

За принципом громадянства за контрабанду у більшості випадків засуджено громадян України (67,4%). Спостерігається тенденція до зростання злочинів, учинених громадянами СНД, зокрема Росії, Казахстану, Узбекистану, Грузії, Литви та ін. Помітне місце посідають іноземні контрабандисти — громадяни Польщі, Румунії, Індії, КНР, В'єтнаму, Монголії, Колумбії, Греції та ін. (всього 29 країн). Характерним є те, що пробують провезти наркотичні речовини через кордон в основному особи, які їдуть транзитом через територію України з Росії, Молдови, Казахстану, Грузії, Узбекистану. Для іноземних громадян характерні факти вчинення контрабанди особами, які навчаються у вищих навчальних закладах України, а також іноземними службовцями приватних підприємств. За даними нашого дослідження, у більшості випадків вчинили контрабанду особи, які ніде не працювали, не навчалися (54%) або були працівниками різного роду комерційних підприємств і використовували незаконно перевезені товари й валюту в комерційних цілях, з яких 31,3 % — службовці і тільки 14,7 % — робітники та студенти. Викликає занепокоєння збільшення чисельності контрабандистів, які мають вищу освіту (42,8%), а в деяких випадках — наукові ступені¹.

З метою вивчення особи контрабандиста й удосконалення статистичної звітності в кримінальних справах про контрабанду вважаємо за доцільне розробити і ввести для митних органів картки на злочин та на осіб, які його вчинили. За основу можна взяти облікові картки, якими користуються органи внутрішніх справ і прокуратури. Крім того, необхідно створити централізований комп'ютерний банк даних щодо осіб, причетних до цих злочинів, і для транспортних засобів, за допомогою яких контрабанда переміщувалась. Цей банк має бути сформовано з обов'язковим використанням необхідної інформації Інтерполу, МВС і Служби безпеки України для подальшого використання безпосередньо митниками України через комп'ютерну мережу за спеціальними кодами й відповідними допусками до різних обсягів інформації.

Таким чином, особа контрабандиста, будучи одним із найважливіших елементів криміналістичної характеристики, відображається у способі вчинення контрабанди, його «слідовій картині» і предметі злочинного посягання. У зв'язку з цим Г. О. Дугін слушно зазначає, що соціальні, психологічні й біологічні властивості осіб, які займаються контрабандою (такі, як професія, освіта, спеціальність, наявність

¹Див.: Архів Бориспільського міського суду.

судимостей, а також знання, вміння, навички, здібності тощо) зумовлюють і вибір місця приховування контрабанди, обладнання схованок, а це в свою чергу вимагає використання відповідних технічних засобів їх пошуку й виявлення¹. Конкретний зміст досліджуваного елемента визначається сукупністю особистих суттєвих для успішного розслідування ознак, специфічних для злочинців, які вчиняють контрабанду².

§ 2. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування і програма дій слідчого щодо їх розв'язання

Останнім часом у криміналістичній літературі запропоновано різні підходи типізації та дослідження слідчих ситуацій при розслідуванні контрабанди. Так, відомі російські вчені-криміналісти Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, Ю. Г. Корухов, О. Р. Росинська, розглядаючи питання розслідування контрабанди, виділяють дві типові слідчі ситуації й рекомендують характерні для їх вирішення слідчі дії та оперативно-розшукові заходи: 1) коли розслідування контрабанди розпочинається з факту її виявлення прикордонниками або митними органами, при цьому затримано особу, в якій виявлено предмети контрабанди; 2) випадки, коли власник виявленої контрабанди невідомий (має місце, як правило, при митному огляді потягів, морських суден, інколи — літаків)³.

О. С. Подшибякін зазначає, що порушення кримінальної справи про контрабанду може бути наслідком вирішення наступних типових ситуацій: 1) порушення кримінальної справи як спосіб реалізації оперативних матеріалів; 2) порушення справи по ситуаційній («випадковій») контрабанді у разі затримання контрабандиста на місці вчинення злочину при проведенні митного огляду; 3) порушення справи за фактом виявлення так званої безхазяйної контрабанди; 4) порушення справи за результатами перевірки правоохоронними та іншими контролюючими органами зовнішньоторговельної або іншої фінансо-

¹ Див.: Дугин Г. А. Правовые и организационно-тактические основы применения технических средств таможенного контроля в борьбе с контрабандой и нарушением таможенных правил. – С. 23.

² Див.: Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. – С. 46.

³ Див.: Расследование контрабанды // Криминалистика / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. / Учебник для вузов. / Под ред. проф. Белкина Р. С. – М., НОРМА-ИНФА, 1999. – С. 774–779.

во-господарської діяльності підприємств та організацій; 5) інколи кримінальна справа про контрабанду може виділятися в окреме провадження з інших кримінальних справ¹.

Т. О. Диканова до найбільш поширених відносить такі типові ситуації, коли в розпорядженні слідства є достатні дані: 1) про ознаки контрабанди, проте інформація про особу, причетну до її вчинення, повністю відсутня або її недостатньо для індивідуалізації цієї особи (безхазяйна контрабанда); 2) про ознаки контрабанди й особу, яка її вчинила, проте місцезнаходження цієї особи невідомо або вона перебуває за кордоном; 3) про ознаки контрабанди й особу, яка її вчинила, і місцезнаходження цієї особи, вона затримана або відомо, де перебуває².

І. В. Постіка, взявши за основу класифікацію вихідних слідчих ситуацій, запропонованих О. М. Васильєвим³, вирізняє такі ситуації: 1) встановлена подія з ознаками злочину, вчинити який і використати його результати могла конкретна особа або тільки особа з певного кола за своїм офіційним становищем (при затриманні на місці вчинення злочину, реалізації оперативних матеріалів, виявленні ознак контрабанди при провадженні справ про порушення митних правил, розслідуванні інших кримінальних справ); 2) є відомості про подію злочину і конкретну особу, яка його вчинила (групу осіб), проте необхідно встановити, чи мала місце ця подія (при заявах громадян або повідомленнях підприємств, установ чи організацій)⁴.

Ми пропонуємо усі слідчі ситуації у справах про контрабанду, що виникають на початковому етапі розслідування, класифікувати на три групи залежно від обсягу та змісту даних, що послужили підставою порушення кримінальної справи, та інформації про злочинця⁵. Ці ситуації, при яких:

1) є ознаки — достатні дані про вчинення контрабанди, відома особа, яка її вчинила;

¹ Див.: *Подшибякин А. С.* Расследование контрабанды // Криминалистика: Учебник / Под ред. проф. А. Ф. Волынского. — М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — С. 550, 551.

² Див.: *Диканова Т. А.* Общие вопросы организации расследования дел о контрабанде // Расследование контрабанды: Практик. пособ. — М.: Юристъ, 1999. — С. 61–68.

³ Див.: *Васильев А. Н.* Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. — М.: Изд-во МГУ, 1978. — С. 41–43.

⁴ Див.: *Постіка І. В.* Проведення дознання по делам о контрабанде, совершенной с участием представителей предпринимательских структур. — Одесса, 1998. — С. 25.

⁵ Див.: *Шевчук В. М.* Типові слідчі ситуації та основні напрямки розслідування контрабанди // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. — Вип. 40. — С. 192–201.

2) є ознаки про вчинену контрабанду, але особа, яка її вчинила, невідома;

3) є ознаки контрабанди і відомості про злочинця, але останній зник з місця події.

Розглянемо їх більш докладно.

Перша група типових слідчих ситуацій характеризується наявністю достатньої кількості ознак, що вказують на вчинення контрабанди й особу, яка її вчинила. Залежно від змісту й обсягу вихідних (початкових) даних, за якими порушується кримінальна справа, можуть виникати такі конкретні ситуації.

А. Вихідні (початкові) дані — ознаки контрабанди одержано працівниками митниці при здійсненні митного контролю під час затримання злочинця з речовим доказом безпосередньо при незаконному перетинанні кордону.

Б. Вихідні (початкові) дані про вчинення злочину одержано в результаті прикордонного контролю особовим складом Прикордонних військ.

В. Інформацію про вчинення контрабанди одержано в результаті здійснення оперативно-розшукових заходів, коли кримінальну справу було порушено за матеріалами Служби безпеки або МВС України.

Г. Інформацію про ознаки вчинення контрабанди одержано в ході розслідування інших злочинів.

Д. Початкові дані про підготовлювану або вчинену контрабанду одержано із заяв, повідомлень громадян, а також інформації, що надійшла від інших правоохоронних органів.

Перша найбільш типова ситуація характеризується тим, що працівники митних органів у результаті здійснення ними митного контролю виявляють предмети контрабанди, які за найменуванням, кількістю, вартістю, способом переміщення та приховування від митного контролю вказують на ознаки контрабанди. При цьому відома особа, яка її вчинила. Вихідним матеріалом для митниці як органу дізнання служить протокол про порушення конкретною особою правил переміщення через митний кордон певних предметів, що підпадають під ознаки такого злочину, тобто виявлено самі предмети посягання, документи і правопорушник¹. У таких ситуаціях контрабандист, затриманий з речовим доказом на місці вчинення контрабанди, визнає свою винність, його викривають наявні докази.

¹Див.: *Зобов В. Е.* Возбуждение уголовного дела таможенными органами // Таможенное право: Учебник. – М.: БЕК, 1995. – С. 325.

Це прості ситуації, «які зазвичай складаються за так званими „очевидними” злочинами, коли сам злочин і особа, яка його вчинила, очевидні, відомі з самого початку розслідування»¹. Початкові дані, які є в розпорядженні дізнавача, зумовлюють комплекс і послідовність проведення невідкладних слідчих дій: 1) обшук особи, затримання й допит підозрюваного; 2) огляд місця затримання з метою з'ясування обстановки події, виявлення слідів злочину та речових доказів; 3) слідчий огляд предметів, що мають відношення до злочину (предметів контрабанди, документів, транспортних засобів, схованок, записних книжок, листів тощо); 4) допит осіб, які виявили і спіймали з речовим доказом злочинця, а також допит свідків-очевидців про обставини злочину та затримання; 5) призначення експертиз (трасологічної, біологічної, товарознавчої, вибуховотехнічної, балістичної, а також криміналістичної експертизи документів); 6) обшук за місцем проживання підозрюваного та в інших місцях, де, судячи з обставин справи, можуть зберігатися документи та інші предмети, що мають значення для справи.

Значні труднощі при розслідуванні контрабанди викликають випадки затримання контрабандиста безпосередньо на митному кордоні, коли особа, незважаючи на наявність доказів, заперечує сам факт вчинення цього злочину і заявляє, що вилучені предмети контрабанди їй не належать. Це досить складна конфліктна ситуація², в якій інформаційна невизначеність і суперечності між фактами вимагають правильного і кваліфікованого проведення комплексу невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Їх кількість і послідовність проведення залежать від обставин конкретної справи і багато в чому подібні до розглянутого вище комплексу. Проте особливого значення в таких ситуаціях набувають слідчий огляд і фіксація виявлених предметів контрабанди, а також вилучених при обшуку особи й затриманні підозрюваного. У разі необхідності до огляду треба залучати спеціаліста-криміналіста, який допоможе встановити сліди, залишені контрабандистом, і довести причетність останнього до злочину. Слід старанно оглянути пакувальний матеріал предметів контрабанди, звернути увагу на саморобні упаковки з паперу, газет, оскільки їх частини можуть бути виявлені в результаті наступних обшуків за місцем проживання або роботи злочинця. Пакувальний матеріал слід детально описувати при наявності на ньому рукописних позначок, текстів, цифр, що надалі може послужити предметом криміналістичної експертизи.

¹ Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1975. – С. 174.

² Див.: Баев О. Я. Конфликтные ситуации на предварительном следствии (основы предупреждения и разрешения). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984.

Друга типова ситуація характеризується тим, що початкові дані про вчинення контрабанди одержано в результаті прикордонного контролю військовослужбовцями Прикордонних військ, коли виявлено предмети посягання і затримано особу, яка переміщує їх. У цьому випадку прикордонники складають протокол затримання, в якому необхідно фіксувати всі обставини вчинення контрабанди, фотографують місце події, складають схеми і плани. При переміщенні контрабанди шляхом обходу митного контролю рекомендується вказувати маршрут проходження, наявність дорожніх та інших знаків тощо. Але нерідко при затриманні прикордонниками правопорушників — як безпосередньо на митному кордоні, так і поза межею митного контролю — протоколи і схеми затримання не оформляються належним чином (нечітко вказується маршрут слідування, відсутні свідки та ін.), а первісні пояснення не відображають сутності й характеру правопорушення. І як результат цього — при розгляді справ у судах правопорушники часто змінюють первісні свідчення, посилаючись на незнання чинного законодавства або примушування до давання зізнавальних свідчень.

Дізнавач митниці, одержавши початкові матеріали про контрабанду, за наявності достатніх даних порушує кримінальну справу і провадить невідкладні слідчі дії, перелік й послідовність яких істотно не відрізняються від ситуацій, розглянутих раніше. Проте в подібному випадку обов'язково необхідно допитати представників Прикордонних військ, які виявили контрабанду, й осіб, при цьому присутніх.

Третя типова слідча ситуація характеризується тим, що початкові дані про вчинення контрабанди одержані в результаті здійснення оперативно-розшукових заходів. У цій ситуації до початку розслідування, як правило, відомі причетні до злочину особи й місце події, дані про підготовку, безпосереднє вчинення контрабанди або про результати контрабандної діяльності (транспортування, зберігання, реалізація тощо), проте інші обставини відомі не повністю. У такому випадку матеріали оперативно-розшукової діяльності є приводом і підставою для порушення кримінальної справи і проведення невідкладних слідчих дій (п. 1 ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). До таких ситуацій, наприклад, належить вчинення контрабанди представниками підприємницьких структур при сприянні працівника митниці¹, коли в результаті оперативної розробки й за допомогою технічних засобів виявляються факти контрабанди.

¹ Див.: *Постика И. В.* Способы совершения контрабанды, осуществляемой представителями предпринимательских структур, и некоторые вопросы организации ее расследования // Актуальные проблемы организации расследования преступлений. – Одесса, 1996. – С. 109.

Відмінною рисою таких ситуацій є раптовість проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, організаційних та слідчих дій. При цьому типовий перелік невідкладних слідчих дій в розглядуваній типовій ситуації може охоплювати: 1) затримання й обшук особи підозрюваного; 2) допит підозрюваного; 3) огляд місця події; 4) огляд предметів контрабанди, місць їх приховування й транспортного засобу, в якому вони виявлені; 5) огляд документів, пред'явлених митному контролю для переміщення товарів або валюти і для перетинання кордону; 6) допит свідків; 7) обшук за місцем роботи, проживання підозрюваного (підозрюваних) та виявлення його «зв'язків»; 8) призначення за необхідністю експертиз — товарознавчої, трасологічної, криміналістичної експертизи документів тощо; 9) виїмка документів за місцем роботи підозрюваного та їх огляд; 10) огляд складських і виробничих приміщень за місцем роботи підозрюваного і товарів, що там знаходяться; 11) виїмка й огляд дискет і даних, що містяться в пам'яті комп'ютерів за місцем роботи чи проживання підозрюваного, а при необхідності — призначення щодо них експертизи; 12) накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію підозрюваного¹.

Четверта типова ситуація виникає при розслідуванні інших злочинів, коли кримінальна справа про контрабанду виділяється у самостійне провадження із інших кримінальних справ. Вона досить складна і відрізняється від розглянутих вище насамперед чинником раптовості, коли ознаки контрабанди слідчий виявляє в результаті проведення слідчих дій по іншій кримінальній справі, не пов'язаній з контрабандою. Такі ситуації характеризуються певними труднощами їх вирішення, зумовлені насамперед таким чинником, як час, що пройшов з моменту безпосереднього вчинення контрабанди до моменту виявлення її ознак. Тому для подібних ситуацій характерним є незначний обсяг доказової та іншої інформації.

Основні напрямки розслідування в цих ситуаціях спрямовані передусім на встановлення події злочину й винуватості особи, яка його вчинила. Діяльність працівників дізнання (слідства) зорієнтовано на збирання доказів і встановлення всіх обставин, що входять до предмета доказування.

П'ята слідча ситуація характеризується тим, що початкові дані про контрабанду одержано в результаті попередньої перевірки заяв і повідомлень фізичних та юридичних осіб про підготовлювану або

¹ Див.: *Постика И. В.* Способы совершения контрабанды, осуществляемой представителями предпринимательских структур, и некоторые вопросы организации ее расследования. – С. 109.

вчинену контрабанду, а також матеріалів та інформації, що надійшли від інших митних і правоохоронних органів України чи зарубіжних держав. Інколи такі слідчі ситуації виникають у випадках, коли заяви та повідомлення про підготовлювану або вчинену контрабанду надходять від «кримінальних комерсантів», які заінтересовані в припиненні діяльності своїх конкурентів та їх «ліквідації». Звичайно, такі особи, враховуючи загрозу помсти, зазвичай діють анонімно або надають в митні органи відомості про злочини і осіб, які їх вчинили, в усній формі з умовою збереження таємниці про джерело їх одержання¹. Основним завданням наведених ситуацій є встановлення факту незаконного переміщення через кордон предметів контрабанди, а також осіб, причетних до вчинення цього злочину, шляхом використання прийомів і повноважень суб'єктом, який одержав таку заяву або інформацію.

У багатьох випадках у подібних ситуаціях відсутній чинник раптовості. При здійсненні перевірки шляхом відібрання пояснень або витребування документів (ст. 97 КПК) нерідко має місце передчасне витікання інформації, що дає можливість злочинцеві здійснити заходи щодо приховування слідів контрабандної діяльності або ж самому сховатися від слідства.

Тактика проведення попередньої перевірки багато в чому визначається: а) обсягом інформації, що міститься в заяві (повідомленні), а також від кого одержано інформацію; б) часовим чинником — контрабанда вчинена через певний час або здійснюються тільки підготовчі дії; в) суб'єктом одержання заяви або повідомлення (митний орган, підрозділи Служби безпеки України, МВС та ін.), тобто чи має такий суб'єкт право здійснення оперативно-розшукової діяльності в повному обсязі і які повноваження він має для такої перевірки.

У зв'язку з цим певних відмінностей набуває розглядувана слідча ситуація при надходженні заяви (повідомлення) про контрабанду до митного органу². За загальним правилом митний орган за заявою, що надійшла, про підготовлювану або вчинену контрабанду повинен прийняти рішення в строк не більше десяти днів (ст. 97 КПК). За цей час разом із відібранням пояснень та витребуванням необхідних документів митний орган здійснює перевірку методами митного контролю

¹ Див.: *Остапенко В. И.* Особенности учета преступлений и уголовных дел в таможенных органах. Прокурорский надзор и ведомственный контроль за деятельностью таможенных органов по учету и разрешению материалов с признаками преступлений // Расследование контрабанды: Практ. пособ. – М.: Юристъ, 1999. – С. 55.

² Див.: Методичні рекомендації щодо проведення дізнання в митних органах України по кримінальних справах про контрабанду. – К.: ДМК України, 1992. – С. 6, 7.

(митний огляд транспортних засобів, вантажів та інших предметів, особистий огляд, перевірка документів тощо). Крім цього, згідно з МК України оперативні працівники митниці можуть у ході перевірки інформації і до порушення кримінальної справи провести: 1) митне обстеження території, місцевості, приміщень (ст. 378); витребувати документи, необхідні для провадження у справі про порушення митних правил (ст. 376); призначити експертизи (ст. ст. 380, 381) тощо.

Результати перевірки заяв і повідомлень повинні доповідатися начальнику митниці, який у разі виявлення в ході такої перевірки ознак контрабанди приймає рішення про порушення кримінальної справи і проведення невідкладних слідчих дій, спрямованих на встановлення й закріплення слідів. Типовий перелік і послідовність проведення невідкладних слідчих дій аналогічні першій типовій ситуації, що розглянута раніше.

Стосовно розглядуваної групи типових ситуацій висуваються типові загальні версії, що за своїм змістом дають одне з можливих пояснень суті і характеру вчиненої події в цілому та її елементів. У випадках, коли неясні суть і причина такої події, як правило, неможливо відразу висунути версію про особу злочинця, спосіб та мотив злочину тощо¹. У розглядуваній ситуації типовими загальними версіями можуть бути: а) вчинене діяння є контрабандою (ст. 201 або 305 КК України); б) має місце контрабанда, пов'язана з вчиненням інших злочинів (ст. ст. 201, 305 і ст. ст. 187, 364, 368, 369, 212, 309, 263 КК та ін.); в) у даному випадку вчинено не контрабанду, а інший злочин (ст. ст. 212, 309, 263 КК та ін.); г) має місце підготовка до вчинення іншого злочину: диверсії, терористичного акту, вбивства на замовлення та ін. (при контрабанді вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв тощо.); г) факт вчинення контрабанди відсутній, виявлене діяння не є злочинним, наприклад, має місце порушення митних правил (ст. ст. 329–355 МК України) чи інше адміністративне правопорушення; д) має місце добровільна відмова від вчинення контрабанди.

Найбільш широке коло версій виникає, як правило, щодо об'єктивної сторони контрабанди. У цьому випадку висування версій спрямовано на з'ясування обставин, що характеризують спосіб контрабандної діяльності, місце, час, обстановку вчинення злочину, а також причинний зв'язок між дією особи та злочинними наслідками, що настали.

Типові версії значною мірою визначаються способами вчинення контрабанди. Так, для розкриття і розслідування контрабанди, що вчиняється

¹Див.: Васильев А. Н., Мудьюгин Г. Н., Якубович Н. А. Планирование расследования преступлений. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 60.

ся представниками підприємницьких структур¹, можуть бути висунуті такі типові версії: А. *При вчиненні контрабанди шляхом переміщення поза місцями митного контролю*: 1) контрабанду вчинено особою, яка транспортує вантаж, за участю посадових осіб підприємницької структури; 2) контрабанду вчинено особою, яка перевозить вантаж (водій автомобіля; особа, яка безпосередньо супроводжує товар; особа, яка супроводжує товар і слідує поруч в іншому автомобілі); 3) контрабанду вчинено виконавцем, а організатор перебуває в іншому місці; 4) контрабанду вчинено за сприяння працівників правоохоронних органів (співробітників ДАІ, митної служби, МВС та ін.); 5) контрабанду вчинено організованою групою осіб; 6) ознаки контрабанди відсутні, має місце помилка особи, яка перевозить товар, у визначенні місця перетинання кордону і т. д.; Б. *При приховуванні предметів контрабанди від митного контролю*: 1) вчинено контрабанду, підготовлену посадовою особою підприємницької структури з використанням підроблених документів; при цьому виконавцем виступає особа, яка перевозить вантаж (водій автомобіля, капітан судна, експедитор супровідного вантажу); 2) вчинено контрабанду, що підготовлена посадовою особою підприємницької структури з використанням підроблених документів, про що невідомо особі, яка транспортує товар; 3) вчинено контрабанду з використанням схованки, виготовленої за участю або з відома посадової особи підприємницької структури чи особи, яка транспортує вантаж; 4) вчинено контрабанду особою, яка транспортує вантаж (із виготовленням схованки або без неї), але без відома посадової особи підприємницької структури; 5) вчинено контрабанду шляхом використання перерваного транзиту; 6) має місце факт вчинення контрабанди шляхом завантаження контрабандного товару на транзитній території; 7) контрабанду вчинено за сприяння осіб, які здійснюють митний контроль; 8) вчинено контрабанду, підготовлену посадовою особою підприємницької структури шляхом фальсифікації документів за участю інших осіб (працівників міністерств, виконкомів, інших підприємств, внутрішніх митниць та ін.) тощо.

Друга група типових слідчих ситуацій виникає при виявленні предметів контрабанди на митному кордоні, коли особа, яка вчинила злочин, невідома². Ця так звана «безхазяйна» контрабанда останнім

¹ Для прикладу скористаємося системою типових версій, запропонованою І. В. Постику. При цьому спробуємо її доповнити й розвинути (див.: *Постика І. В.* Способи совершения контрабанды... – С. 107, 108).

² Так, Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, Ю. Г. Корухов, О. Р. Росинська у розділі «Розслідування контрабанди» окремих підрозділ присвячують розгляду особливостей розслідування у ситуаціях, коли не встановлено власника контрабанди (див.: *Авер'янова Т. В., Белкін Р. С., Корухов Ю. Г., Росинская Е. Р.* / Расследование контрабанды. – С. 778–779).

часом в Україні набула погрожуючого характеру. Такі ситуації, на відміну від першої групи типових ситуацій, є менш сприятливими, оскільки для них характерний високий ступінь інформаційної невизначеності — відсутність даних про особу, а коло інших джерел для розшуку злочинця вкрай обмежене. За таких обставин, тобто при відсутності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, кримінальна справа порушується за фактом її виявлення. Тому першочерговим завданням є встановлення особи злочинця, її розшук, затримання й викриття.

Вивчення й аналіз кримінальних справ розглядуваної категорії свідчать, що в окремих випадках дізнання провадиться недостатньо ефективно і не в повному обсязі, у результаті чого контрабанда залишається безхазяйною. Нерідко недостатньо уваги приділяється проведенню огляду місця події, предметів контрабанди й місць їх приховування, виявленню, фіксації доказової та іншої інформації, забезпеченню збереження слідів злочину, взаємодії митних органів із Прикордонними військами та слідчими підрозділами, широкому використанню всіх можливостей оперативно-розшукової діяльності.

У проаналізованих ситуаціях діяльність працівника дізнання (слідства) має бути спрямована на виявлення й систематизацію максимальної кількості доказової та орієнтовної інформації, що характеризує особу злочинця і злочинний характер події. У зв'язку з цим особливо важливого значення набуває використання даних, що містяться у криміналістичній характеристиці розглядуваного злочину: а) про предмет посягання, його індивідуальні особливості, кількісно-якісні характеристики, які можуть вказувати на вікові, фахові та інші особливості злочинців; б) про спосіб вчинення контрабанди та приховування слідів злочину, що звужує коло осіб, серед яких необхідно шукати злочинця; в) про залишені на місці злочину сліди, що можуть характеризувати стать, вік, психологічні риси, фізичну силу злочинця, його фахові навички та вміння, чисельність осіб, які брали участь у вчиненні контрабанди; г) про типові риси особи контрабандиста.

Проаналізувавши значну кількість кримінальних справ виділеної категорії, можемо констатувати, що для розв'язання досліджуваної ситуації на практиці немає якого-небудь стійкого комплексу й системи провадження початкових слідчих дій. В одних випадках спочатку провадять огляд місця події, огляд предметів контрабанди, місць приховування, потім — допити свідків; в інших розслідування починається з допиту свідків, а вже потім здійснюються огляд місця події, слідчий огляд предметів контрабанди та місць приховування; інколи розсліду-

вання обмежується тільки допитом свідків, а огляд місця події не провадиться взагалі.

При виявленні «безхазяйної» контрабанди працівники митниці, як правило, не вживають заходів щодо фіксації на валізах, торбах, пакетах тощо слідів пальців рук, не фотографують схованки та інші місця приховування предметів контрабанди, що ускладнює встановлення конкретних осіб, причетних до неї¹. Тому слідчий, одержавши матеріали такої справи, у кращому випадку може обмежитися допитами свідків (якщо такі є) — працівників митниці, представників Прикордонних військ, які виявили контрабанду. Однак ці допити не можуть замінити безпосереднього вивчення обставин місця події, фіксації та вилучення матеріальних слідів. З урахуванням наведеного вважаємо доцільною участь у проведенні огляду місця події, предметів контрабанди та місць їх приховування слідчого Служби безпеки, який буде розслідувати цю кримінальну справу. Це забезпечить тісну взаємодію органів дізнання та слідства з моменту порушення кримінальної справи про «безхазяйну» контрабанду і підвищить ефективність проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на розв'язання таких ситуацій. Заслугує на увагу позитивна практика слідчих Служби безпеки в Київській області, де робота здійснюється разом з митниками вже з моменту виявлення контрабанди.

Таким чином, успішне розв'язання розглядуваної ситуації, тобто встановлення й викриття особи винного, значною мірою залежить від таких чинників: а) висококваліфіковане проведення огляду місця події, включаючи огляд предметів контрабанди та місць їх приховування; б) допит свідків-очевидців, а за їх відсутності дії працівників дізнання мають бути спрямовані на їх виявлення; в) залучення спеціалістів кінологічної служби митниці або прикордонників, оскільки шляхом проведення вибірки по «гарячих слідах» за допомогою спеціально тренованого службово-розшукового собаки можна встановити контрабандиста по запахових слідах; г) перевірка результатів оглядів та допитів за криміналістичним обліком (дактилоскопічним, за способом вчинення злочину, за ознаками зовнішності тощо); ґ) вивчення матеріалів архівних кримінальних справ даної категорії (розкритих і нерозкритих) шляхом порівняльного аналізу способів учинення контрабанди (розслідуваного і вказаного в архівній справі). Встановлення аналогії у застосуванні певного способу вчинення контрабанди дозво-

¹ Див.: Інформаційний бюлетень. – К.: ДМС України, 1997. – № 4 (11). – С. 8; 1994. – № 7. – С. 12–16.

ляє висунути версію, згідно з якою до розслідуваної справи може бути причетна дана особа; д) взаємодія митних органів, Прикордонних військ, підрозділів Служби безпеки та МВС з метою ефективного й висококваліфікованого проведення першочергових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів тощо.

Тому на підставі аналізу викладеного для розв'язання розглядуваної проблемної ситуації можна рекомендувати такі початкові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи: а) огляд місця події, включаючи огляд предметів контрабанди та місць їх приховування; б) використання службово-розшукових собак; в) виявлення можливих свідків та їх допит; г) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; г) складання (або поставлення завдання про складання) композиційного портрета особи, яка вчинила контрабанду (якщо злочинця хтось бачив); д) перевірка за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом вчинення, за ознаками зовнішності); е) поставлення завдання про встановлення особи, яка вчинила контрабанду, оперативним шляхом та ін.

У розглядуваній типовій ситуації поряд із типовими загальними версіями, характерними для першої групи типових ситуацій, висуваються окремі версії, перевірка яких спрямована насамперед на визначення кола осіб, серед котрих слід провести розшук злочинця. В такій ситуації можуть бути сконструйовані й висунуті такі типові версії щодо кола осіб, серед яких може знаходитися особа, яка вчинила контрабанду: а) особа належить до обслуговуючого персоналу даного транспортного засобу (провідники, машиністи, капітани суден, пілоти чи бортпровідниці літака та ін.); б) особа є неповнолітньою; в) вчинення контрабанди в такий спосіб характерно переважно для жінок; г) особа знаходиться серед пасажирів купе, вагона, автобуса тощо; г) особа мешкає у прикордонному районі; д) контрабанду вчинено особою, яка має відомості про особливості транспортного засобу, використовуваного для приховування предмета посягання; е) контрабанду вчинено однією особою або групою осіб.

Третя група типових слідчих ситуацій є більш сприятливою для початкового етапу розслідування, оскільки особа контрабандиста відома, але останній зник з місця злочину. Як правило, ця група поєднує конкретні ситуації, коли контрабанду виявляють у момент безпосереднього вчинення незаконного переміщення через кордон або після його вчинення. Наприклад, здійснюючи митний контроль потягу «Москва-Донецьк» на посту «Тополі», інспектор Куп'янської митниці оглядав купе, пасажирам якого було поставлено запитання про наявність пере-

мішуваних наркотиків, зброї та боєприпасів. Одержавши негативну відповідь, інспектор вирішив оглянути чорну шкіряну куртку, кишеня якої підозріло відвисала. Проте з верхньої полиці зіскочив хлопець, вихопив з кишені куртки пістолет і, погрожуючи ним, зник з місця події. При додатковому огляді працівниками митниці його місця на полиці під матрацом була знайдена граната з запалом до неї. У целофановому пакеті з особистими речами злочинця, який зник, було знайдено записну книжку з телефонами й адресами, а також його фотографію¹.

Основні напрямки розслідування в даній ситуації повинні бути орієнтовані на дослідження матеріальної обстановки на місці події, виявлення, збирання і фіксацію доказової та орієнтуючої інформації про подію злочину й особу злочинця, який зник. У цій ситуації дії працівників дізнання (слідства) мають бути спрямовані на негайне переслідування злочинця по «гарячих слідах» та його затримання, а також на збирання даних, що характеризують особу розшукуваного, виявлення його зв'язків, встановлення можливого його місцезнаходження або появи, вжиття заходів щодо затримання злочинця й доставлення його за місцем дізнання².

Аналізована типова слідча ситуація є різновидом першої та другої груп ситуацій, розглянутих раніше. Тому найбільш оптимальним у даній ситуації вважаємо такий комплекс початкових слідчих дій: а) огляд місця події, включаючи огляд предметів контрабанди та місць їх приховування; б) допит свідків-очевидців, співучасників (якщо такі є); в) допит осіб, які можуть дати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, товаришів по службі, знайомих); г) затримання й обшук особи підозрюваного; ґ) допит підозрюваного; д) обшук за місцем проживання контрабандиста та виявлення його «зв'язків»; е) при необхідності призначення криміналістичних експертиз (за предметами посягання або результатами оглядів) та ін.

Паралельно зі слідчими діями здійснюються оперативно-розшукові й організаційні заходи, до числа яких належать: а) використання службово-розшукових собак; б) переслідування злочинця, який зник з місця події, по «гарячих слідах»; в) виявлення можливих свідків та їх допит; г) прочісування й обстеження місцевості із залученням Прикордонних військ у районі місця події; ґ) проведення загороджувальних заходів; д) складання (або поставлення завдання про складання) ком-

¹Див.: *Столярова Н.* Преступник мог начать стрельбу // Таможня: Прилож. к журн. «Деловая жизнь». – 1997. – № 5–6. – С. 11.

²Див.: *Салтевский М. В.* Раскрытие преступления «по горячим следам» // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1989. – Вып. 38. – С. 37–42.

позиційного портрета особи, яка вчинила контрабанду; е) складання розшукових орієнтувань для пошуку злочинця; є) накладення арешту на його поштово-телеграфну кореспонденцію; ж) оперативне спостереження у місцях вірогідної появи злочинця; з) блокування можливих місць відходу або перебування контрабандиста та ін.

У розглядуваній ситуації конструювання окремих слідчих версій зорієнтовано на максимальне збирання даних, що характеризують особу злочинця, який зник, встановлення його можливого місцезнаходження або появи в певному місці, а також на затримання винного. Зважаючи на ситуацію, що склалася, і практику розшуку контрабандистів, які переховуються, при розслідуванні такої категорії кримінальних справ можуть бути висунуті наступні версії: 1) злочинець переховується у своїх родичів, друзів, знайомих; 2) розшукуваний залишився на легальному становищі або перейшов на нелегальне; 3) злочинець виїхав за кордон тощо.

Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне відзначити, що розглянуті типові слідчі ситуації та відповідні їм основні напрямки розслідування багато в чому є умовними. Це пояснюється тим, що запропоновані системи слідчих дій, оперативних та організаційних заходів значною мірою залежать від конкретних особливостей ситуацій, що складаються, які змінюють послідовність запропонованих дій¹. Тому допускаються й інші можливі алгоритми дій по розслідуванню зазначених типових ситуацій, оскільки діяльність працівників дізнання (слідства) у цьому напрямку виступає як глибокий творчий процес.

§ 3. Тактика проведення окремих слідчих дій

Слідчий огляд. При розслідуванні контрабанди найчастіше зустрічаються такі види слідчого огляду: а) огляд місця події; б) огляд предметів контрабанди, їх пакувального матеріалу; в) огляд транспортних засобів (автомобіль, купе поїзда та ін.), які використовуються для переміщення контрабанди; г) огляд схованок та інших місць виявлення (приховування) предметів контрабанди (валізи, торби, палиці та ін.); ґ) огляд документів, що використовуються для приховування й переміщення контрабанди; д) огляд предметів і документів, які було викинуто перед затриманням або в його момент; е) огляд тіла живої люди-

¹Див.: Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции. – С. 40.

ни (освідування); є) огляд предметів і документів, вилучених при обшуку та виїмці.

При розслідуванні контрабанди поняття «місце події» має декілька своєрідний характер, обумовлений специфікою механізму вчинення контрабандної діяльності, особливостями «слідової картини» контрабанди та об'єктів, що підлягають огляду, багатопредметністю й різноманітністю способів учинення цього злочину, особливостями співвідношення місця події та місця вчинення контрабанди.

Місцем події у справах про контрабанду, на наш погляд, слід вважати ділянку (фрагмент) простору, в межах якого мала місце подія, що відобразилася у слідах вчинення контрабанди (включаючи сліди підготовки, безпосереднього вчинення, приховування й використання результатів контрабандної діяльності), слідах перебування злочинців чи інших осіб.

Місце виявлення ознак контрабанди часто не збігається з місцем його вчинення¹. Так, якщо контрабанду вчинено шляхом переміщення поза митним контролем, а особу, яка підозрюється в її вчиненні, затримано у прикордонній зоні після перетинання нею митного кордону, в цьому випадку місце вчинення контрабанди і місце події не збігаються. Місцем вчинення контрабанди в такому разі є ділянка місцевості на митному кордоні в місці її незаконного перетинання, а місцем події — місце затримання контрабандистів з речовим доказом і місце перетинання митного кордону, в межах яких локалізовано сліди даного злочину. Місце події збігається з місцем вчинення контрабанди в ситуаціях, коли злочинця затримано безпосередньо на митному кордоні в момент переміщення предметів контрабанди. У цьому випадку місце події збігається з місцем вчинення контрабанди.

Основними завданнями огляду місця події при розслідуванні контрабанди є: вивчення, фіксація та оцінка обстановки місця події; встановлення способу переміщення контрабанди; виявлення, фіксація і вилучення предметів контрабанди, схованок та інших засобів приховування й переміщення контрабанди (валізи, торби, палиці тощо); аналіз наявних фактичних даних про подію злочину; виявлення співучасників контрабанди й мотивів учинення даного злочину; побудова необхідних слідчих версій і визначення напрямків розслідування;

¹ Слід враховувати, що місцем вчинення злочину вважається та частина простору, де безпосередньо вчинено злочинне посягання та виявлено результат злочинної дії. Місцем вчинення контрабанди визнаються: 1) митний кордон; 2) митна територія; 3) вільні митні зони; 4) вільні склади (див.: *Руководство для следователей / Под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. – М.: Инфра-М, 1997. – С. 536.*)

одержання необхідної інформації для проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Особливості тактики огляду місця події у справах про контрабанду зумовлені: а) щодо особи злочинця — способом переміщення предметів контрабанди через митний кордон; видом предметів контрабанди; специфікою транспортного засобу, що використовується для приховування й переміщення контрабанди; б) щодо суб'єкта виявлення — відомостями про особу, яка вчинила контрабанду (особа відома, невідома, зникла з місця події); часом, який має у своєму розпорядженні дізнавач (слідчий) на проведення огляду (наприклад, коротка стоянка потягу).

У процесі підготовки до огляду місця події важливо правильно визначити необхідних спеціалістів і вчасно забезпечити їх прибуття на місце події¹. При цьому особлива роль в огляді місця події належить спеціалісту-криміналісту (ст. 128¹ КПК України) як особі, котра володіє спеціальними знаннями, якими можуть бути будь-які професіональні знання, що можуть сприяти виявленню, фіксації та вилученню доказів². За допомогою спеціаліста-криміналіста є можливість виявити й зафіксувати приховані відбитки пальців, сліди контрабандиста, зафіксувати обстановку вчинення злочину за допомогою фото-, аудіо- чи відеоапаратури.

Крім цього, залежно від обставин вчинення контрабанди до огляду місця події можуть бути залучені й інші спеціалісти. Найчастіше у справах про контрабанду залучають ювелірів — при огляді ювелірних виробів, коштовних каменів і дорогоцінних металів; мистецтвознавців — при огляді предметів антикваріату, ікон, картин, інших культурних та історичних цінностей; товарознавців — при огляді різноманітних товарів; спеціалістів-хіміків, наркологів — при огляді наркотичних речовин; спеціалістів транспорту — при оглядах літаків, морських і річкових суден, залізничного транспорту³.

¹ Див.: *Махов В. Н.* Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений – М.: Изд-во РУДН, 2000; *Щербаковский М. Г., Кравченко А. А.* Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1999 та ін.

² Див.: *Ищенко П. П.* Специалист-криминалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 8; *Хрусталева В. Н., Трубицын Р. Ю.* Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях. – СПб.: Питер, 2003. – С. 7–9.

³ Див.: *Зобов В. Е.* Возбуждение уголовного дела таможенными органами // Таможенное право: Учебник / Отв. ред. Б. Н. Габричидзе. – М.: БЕК, 1995. – С. 324; *Диканова Т. А., Осипов В. Е.* Использование помощи специалистов // Борьба с таможенными преступлениями и отмыванием грязных денег: Метод. пособ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 122–130.

Детальний огляд розпочинається з предмета контрабанди й місця його виявлення. Усі об'єкти на місці події старанно оглядаються й описуються у протоколі огляду, позначаються на плані (схемі), вживаються всі можливі заходи й засоби щодо виявлення, фіксації і вилучення слідів учинення злочину.

При переміщенні контрабанди з приховуванням від митного контролю у протоколі огляду докладно описується місце виявлення предметів контрабанди. При цьому особливу увагу слід приділити схованкам та іншим засобам приховування контрабанди (валізи, торби, палиці та ін.), зафіксувавши у протоколі їх розміри, устрій, призначення, спосіб виготовлення (пристосування) тощо. До протоколу огляду місця події має бути долучена схема, на якій вказується місце знаходження схованки або спеціального сховища. Місце виявлення контрабанди рекомендується зафіксувати за правилами судово-оперативної фотографії. Криміналістично значущі ознаки слід позначити на знімках стрілками¹.

Описуючи предмети контрабанди у протоколі огляду, важливо відобразити їх загальний вигляд, стан, найменування, кількість, вагу, обсяг, розмір, упаковку й пакувальний матеріал, індивідуальні ознаки та інші дані, що характеризують їх і вказують на зв'язок оглядуваного предмета з розслідуваною подією. Потрібно вжити заходів щодо виявлення і фіксації на оглянутих предметах відбитків пальців особи, яка підозрюється у вчиненні контрабанди. Особливо це важливо в ситуаціях, коли особа заявляє, що ці предмети їй не належать.

Товари, як правило, оглядаються й описуються за участю спеціаліста-товарознавця. Особливу увагу слід звернути на вигляд, кількість, вартість, походження, маркування, ярлики, товарні знаки тощо. В окремих випадках важливо виявити на упаковках написи, позначки та інші ознаки, що вказують на належність даних предметів певним особам.

Усі об'єкти, що вилучаються, у тому числі й ті, детальний огляд яких передбачається провести пізніше, необхідно упаковувати й опечатувати. Упаковка має забезпечити збереження наявних на об'єктах слідів (відбитків пальців, слідів барвних речовин та ін.), а також безпечне транспортування, що виключає можливість мимовільного пострілу, руйнування (вибуху) бойових припасів і вибухових речовин.

Огляд документів, виявлених під час огляду місця події, провадиться від загального до часткового, від найменування й зовнішнього вигляду документа до його реквізитів, змісту й ретельного дослі-

¹Див.: *Ищенко Е. П., Ищенко П. П., Зотчев В. А.* Криминалистическая фотография и видеозапись: Учеб.-практ. пособ. / Под ред. проф. Е. П. Ищенко. – М.: Юристь, 1999. – С. 14–228.

дження тієї його частини, яка має або може мати значення для розслідування¹.

Документи як об'єкт огляду в справах про контрабанду, на наш погляд, можна класифікувати на п'ять груп (за призначенням та джерелами їх складання): а) митні документи — пасажирська, вантажна митна декларація, різноманітні ліцензії та ін.; б) торговельні документи — контракти, рахунки-фактури, рахунки-специфікації, пакувальні листи та ін.; в) транспортні документи: при морських перевезеннях — коносаменти; залізничних перевезеннях — дорожні відомості, вагонні листи, багажні квитанції; автодорожніх перевезеннях — автодорожня накладна; авіаперевезеннях — авіанакладна та ін.; г) інші документи офіційного характеру — дозвіл банку на вивіз валюти, закордонні паспорти, проїзні квитки, технічні паспорти на автомобілі та ін.; ґ) документи приватного характеру — особисте листування, щоденники, рукописи, записні книжки, чорнові нотатки.

У процесі огляду документів варто звертати увагу на такі їх особливості, що підлягають фіксації у протоколі: найменування та вид документа; ким чи кому його було видано або адресовано; дата видання документа, його зміст; чим і на якому папері виконано текст; особливості реквізитів документа (відбитки печаток, штампів, підписів) та ін.² Особливу увагу слід приділити виявленню та фіксації ознак матеріального або інтелектуального підроблення митних та інших документів, що є одним із способів учинення контрабанди.

Під час огляду особистого листування, записних книжок, «чорної бухгалтерії» контрабандистів основну увагу рекомендується приділити аналізу їх змісту. Нерідко це дозволяє одержати важливу інформацію: стосовно співучасників підозрюваного, про яких раніше не було відомостей; установити розміри й масштаби контрабандних операцій; отримати адреси й телефони осіб, які можуть бути співниками чи свідками у справі; виявити організатора злочинної групи; одержати дані, що характеризують особу підозрюваного, та виявити інші обставини, які можуть мати значення для справи.

Обшук. При розслідуванні контрабанди у процесі обшуку виявленню й вилученню підлягають: а) предмети контрабанди; б) пакувальний матеріал, засоби приховування та зберігання контрабанди (пакети,

¹ Детальніше про огляд документів див.: *Селиванов Н. А.* Следственный осмотр и предварительное исследование документов // Справочная книга криминалиста / Под ред. Н. А. Селиванова – М.: НОРМА, 2000. – С. 98–101.

² Див.: *Салтвевский М. В.* Криминалистика: Учеб. и практ. пособ. – Х.: Рубикон, 1996. – С. 334–368 та ін.

папір, коробки, торби, посуд тощо); в) предмети, інструменти і пристосування для виготовлення схованок, підроблення документів; г) документи, що вказують на зв'язок підозрюваного з іншими учасниками контрабанди (записні книжки з адресами й номерами телефонів, фотографії співучасників, листи, телеграми, чорнові нотатки, що мають інформацію про контрабандні операції, тощо); г) проїзні документи (квитки), повідомлення про міжнародні поштові відправлення; д) документи, що не відповідають прізвищу обшукуваного та його родичів (закордонні та громадянські паспорти, посвідчення, перепустки та ін.); е) географічні карти, схеми з позначками місць, де ростуть рослини з наркотичним вмістом; є) устаткування, пристосування й матеріали для виготовлення, вжитку і зберігання наркотичних засобів (шприці для ін'єкцій, посуд, преси тощо); ж) інші предмети й документи, що можуть мати значення для справи.

Крім того, під час обшуку вилученню підлягають предмети, що не мають безпосереднього відношення до вчинення контрабанди, але характеризують особу контрабандиста та його діяльність. Це можуть бути предмети, які вилучені із цивільного обороту або які зберігаються без належного дозволу (зброя, наркотичні засоби та ін.), а також предмети й цінності, нажиті злочинним шляхом.

Обшук особи найчастіше проводиться після затримання контрабандистів згідно з вимогами ст. 106 КПК України. Його необхідність виникає навіть у випадках, коли під час митного контролю провадився особистий огляд. Це пояснюється тим, що відповідно до ст. 57 МК України особистий огляд має за мету виявлення предметів контрабанди, товарів і предметів, які заборонені для ввезення в Україну, вивезення з України чи транзиту через Україну і виступають безпосередніми предметами порушення митних правил. Метою обшуку особи є можливе виявлення прихованих не тільки предметів контрабанди, а й інших предметів і документів, які можуть мати доказове значення при розслідуванні справи: записні книжки, проїзні квитки, пакувальний матеріал, чорнові нотатки тощо.

Необхідно чітко розмежовувати обшук особи й особистий огляд, оскільки останній нерідко переростає на обшук особи, у результаті чого порушуються законні права громадян, які перетинають митний кордон України. Так, гр. С. оскаржив дії працівників митниці, при цьому він заявив, що при митному огляді фактично було проведено обшук¹. Отже, треба чітко розрізняти сутність цих дій. Обшук особи

¹ Див.: Інформаційний бюлетень. – К.: ДМК України, 1993. – № 3. – С. 13.

полягає у примусовому обстеженні тіла людини, її одягу, взуття і предметів, що знаходяться при ній, і провадиться він тільки після порушення кримінальної справи за постановою слідчого¹.

Як показує практика, під час обшуку особи предмети контрабанди можуть бути виявлені в одязі, речах та предметах, що знаходяться при них, а також на тілі і в його природних порожнинах. У даному випадку огляд тіла й огляд одягу рекомендується здійснювати окремо. Спочатку особі пропонують зняти весь одяг, який виносять у спеціальне приміщення, однак при цьому обшукувана особа протягом усього часу повинна бачити свій одяг (наприклад, через відкриті двері або заклепне вікно). Одяг обстежується в такому порядку: верхній одяг, головні убори і взуття; предмети туалету (ремні, краватки та ін.) і нижня білизна. При цьому уважно досліджуються підкладки, шви, лацкани піджака, коміри, відвороти штанів, манжети, плечики, а також старанно прощупуються місця, де вшита вата або є латки, подвійні шари тканини тощо. Слід враховувати, що на жіночому одязі існує багато можливостей для приховання дрібних предметів контрабанди (наркотиків, зброї та ін.). Зручними місцями для цього є декоративні ремінці та стрічки, нашивки, дрібні аплікації на сукнях, товсті підошви взуття, пояси для панчох, еластичні бюстгальтери тощо. Нерідко як схованки для наркотиків використовується дамська косметика, яка зменшує запах наркотичних засобів, значно ускладнює їх пошук навіть за допомогою службово-розшукових собак.

Обстежуючи головний убір, особливу увагу треба звернути на підкладку, козирок, стрічки, банти, прикраси. Підозрілі місця старанно прощупуються, проколюються чи підпорюються. При обшуку особи треба уникати зайвих пошкоджень особистого майна обшукуваного. Розпорювати слід лише в тому випадку, коли є впевненість, що там заховані розшукувані об'єкти.

Рекомендується старанно оглядати вміст кишень, а також усі супутні предмети: парасольки, запальнички, авторучки, пачки із сигаретами, годинники тощо. Оглядаючи взуття, треба враховувати найбільш типові місця приховування предметів контрабанди — халяви, підошви, каблуки. Рекомендується також уважно досліджувати устілки взуття й ортопедичне взуття.

Огляд тіла людини також доцільно провадити «зверху вниз», послідовно і планомірно. При цьому потрібно звертати увагу на волосся,

¹ Поряд із загальним правилом існують чотири випадки, коли обшук особи може проводитися без винесення постанови відповідно до ст. 184 КПК України.

яке слід розчесати чистим гребенем. Досвід показує, що у волоссях, особливо під зачіскою, досить часто перевозять наркотики. Крім того, предмети контрабанди часто приховують на різноманітних частинах тіла, використовуючи при цьому пахові западини, рот, ніс, вуха, статеві органи, пальці ніг, прикріплюючи їх до ступні за допомогою лейкопластира, та ін.

Обстеження тіла обшукуваного рекомендується здійснювати з допомогою медичного працівника. При наявності бинтів, пластрів чи гіпсових пов'язок варто запропонувати медичному працівникові зняти їх і замінити іншими, якщо це не є небезпечним для здоров'я обшукуваного. Якщо є підстави вважати, що предмети контрабанди проковтнуті, обшукуваного необхідно перевірити за допомогою рентгенівської установки.

Якщо затримана група контрабандистів, обшук кожного з них необхідно провадити окремо від інших співучасників, щоб не допустити спілкування між ними та їх взаємопоінформованості про результати обшуку, що може негативно вплинути на хід розслідування.

Предмети контрабанди, документи та інші предмети, які мають доказове значення, можуть зберігатися не тільки у приміщеннях, а й на території, що прилягає до них: у ємкостях, закопаних у землі; у частинах загорожі чи паркану; під плитами, якими викладають доріжки в саду; у льохах, вигрібних ямах; у надвірних будівлях (лазнях, гаражах, сараях, собачих будках та ін.); у дуплах дерев тощо. При обстеженні городу слід звернути увагу на квіти та інші рослини, які на тлі навколишньої зелені виглядають зів'язими або слабо укріпленими в землі (горщику). Каміні, які є на обшукуваній ділянці, мають бути детально обстежені, оскільки під ними або в них іноді обладнують схованки. Пильно досліджуються будівельні матеріали та стоси дров, в окремих випадках рекомендується їх розібрати за допомогою технічних засобів й обстежити під ними ґрунт.

У кримінальних справах про контрабанду з метою забезпечення можливої конфіскації майна поряд з обшуком дізнавач митниці (або слідчий Служби безпеки, прокуратури) зобов'язаний **накласти арешт на майно** підозрюваного, про що складається мотивована постанова. Накладення арешту і передача майна на зберігання оформляються протоколом, у якому перелічуються описані предмети, вказуються назва, розміри, маса, кількість, приблизна вартість, інші характерні ознаки. У необхідних випадках майно упаковують і опечатують. Крім дізнавача й понятих протокол підписують власник майна, особа, яка

прийняла його на зберігання, та інші особи, які були присутні при арешті майна¹. Практика свідчить, що при розслідуванні контрабанди часто накладення арешту на майно не проводиться². Із 360 вивчених нами кримінальних справ про контрабанду в 23% такі заходи не застосовувалися взагалі.

Ситуаційність проведення цієї слідчої дії призводить до того, що накладення арешту на майно здійснюється, як правило, в комплексі з іншими слідчими діями, такими як обшук, виїмка тощо, а також оперативно-пошуковими діями, і вони утворюють окрему тактичну операцію, яку можна назвати «Забезпечення можливої конфіскації майна». Це, звичайно, вимагає розроблення теоретичних основ і криміналістичних рекомендацій щодо проведення цієї тактичної операції.

Важливим засобом одержання фактичних даних для успішного розслідування контрабанди є *виїмка*. Вивчення кримінальних справ про контрабанду показало, що інколи замість проведення виїмки необхідні документи витребуються шляхом направлення відповідного запиту, що часто призводить до втрати, знищення або фальсифікації необхідних об'єктів. Тому заміна виїмки витребуванням предметів і документів згідно з ст. 97 КПК України є дуже небажаною. Крім того, суттєвим недоліком при проведенні виїмки у справах про контрабанду є те, що вона проводиться через значний проміжок часу після порушення кримінальної справи.

Узагальнення слідчої практики показує, що найчастіше виїмці підлягають такі документи: митні декларації, контракти, рахунки-фактури, копії квитанцій на міжнародні поштові відправлення, установчі документи, що підтверджують право на зайняття зовнішньоекономічною діяльністю, проїзні квитки затриманих, договори купівлі-продажу, технічні паспорти автомобілів, довідки з МТС про телефонні переговори контрабандистів та їх співучасників, включаючи мобільний зв'язок, відомості про проживання в готелях та ін. У випадках, коли є підстави підозрювати наявність злочинних зв'язків контрабандистів з окремими працівниками торговельно-комерційних підприємств, в

¹ Див.: Гусаков А. Н., Филлющенко А. А. Следственная тактика: в вопросах и ответах: Учеб. пособ.: Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 90–93; Справочник следователя (Практическая криминалистика: следственные действия). – М.: Юрид. лит., 1990. – Вып. 1. – С. 216; Рыжаков А. П. Следственные действия (понятия, виды, порядок производства). – М.: Юрид. фирма «Контракт», «Инфа-М», 2001. – С. 54–59 та ін.

² Див.: Інформаційний бюлетень. – К.: ДМК України, 1993. – № 3. – С. 7.

останніх може бути проведено виїмку товарів і відповідних товарних документів.

При розслідуванні контрабанди у торговому обороті, у тому числі контрабанди стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила їх вивезення за межі України, об'єктами виїмки можуть виступати: документи, пов'язані із квотуванням і ліцензуванням зовнішньоекономічних операцій; установчі та статутні документи і документи по фінансово-господарській діяльності; доручення на виконання митних і складських процедур, одержання (відправлення) та інші операції з вантажем; банківські картки з обліковими даними і зразками підписів керівників підприємства; персональні комп'ютери, інформація в яких може мати важливе значення для викриття обвинувачених; документи, які використовувалися для приховування контрабанди (фіктивні накладні, супроводжувальні документи, перепустки), митні декларації та інші митні документи; митні декларації, квитанції на поштові відправлення і вантаж, записні книжки й візитні картки; предмети контрабанди, засоби їх приховування і тайного переміщення через митний кордон; цінності, нажиті злочинним шляхом, які знаходяться в родичів, знайомих контрабандистів, у ломбардах, комісійних магазинах, камерах схову вокзалів, портів, готелів та ін., на ліцензійних складах, митницях та в інших місцях; документи, що знаходяться в митних органах, банках та інших установах¹.

Особливу увагу дізнавач (слідчий) має звернути на додержання правил виїмки комп'ютерної техніки та магнітних носіїв інформації для ЕОМ, для проведення якої рекомендується запрошувати спеціаліста з обчислювальної техніки. Насамперед слід вжити заходів щодо забезпечення збереження інформації в комп'ютері та на магнітних носіях. Вилучати треба всі комп'ютери та магнітні носії, які є на місці виїмки. Комп'ютер опечатується шляхом накладення на розняття живлення (що міститься на задній кришці) аркуша паперу із закріпленням його країв на бокових стінках комп'ютера клейкою стрічкою. На цьому аркуші паперу підписуються слідчий, поняті та представник організації. Упаковувати їх краще в коробку або ящик².

¹ Див.: Расследование контрабанды: Практ. пособ. – М.: Юристь, 1999. – С. 129, 133; *Постика И. В.* Проведение дознания по делам о контрабанде, совершенной с участием представителей предпринимательских структур. – Одесса, 1997. – С. 55, 56.

² Див.: *Вехов В. Б.* Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия / Под ред. Б. П. Смагоринского. – М.: Право и закон, 1996. – С. 155–158; *Крылов В. В.* Расследование преступлений в сфере информации. – М.: Городец, 1998. – С. 238–250.

Призначення судових експертиз. Узагальнення й аналіз кримінальних справ зазначеної категорії злочинів показали, що найбільш часто призначаються судові експертизи: техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча, експертиза наркотичних засобів та сильнодіючих речовин, судово-хімічна, товарознавча, мистецтвознавча, судово-балістична, експертиза холодної зброї, експертиза вибухових речовин, експертиза вибухових пристроїв, цілого за частинами, експертиза матеріалів та сплавів, судово-наркологічна, транспортно-трасологічна, пробірна та ін.

Зазначені експертизи у процесі розслідування призначаються в різному поєднанні залежно від особливостей предмета посягання, способів учинення і приховування контрабанди, а також від слідчої ситуації, що склалася. Слушно, на наш погляд, зазначає В. Г. Грузкова, що найтипівішим комплексом (блоком) судових експертиз є ті, потреба в яких виникає у зв'язку з необхідністю дослідження специфічних обставин конкретної категорії справ¹.

Так, у методиці розслідування контрабанди залежно від предметів посягання можна виділити такі найбільш типові комплекси (блоки) судових експертиз: а) у справах про контрабанду товарів — товарознавча, криміналістична експертиза матеріалів, речовин і виробів, техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча, дактилоскопічна, експертиза металів та сплавів, експертиза слідів транспортних засобів, експертиза цілого за частинами, ґрунтознавча, експертиза замкальних і запобіжних пристроїв, експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів та ін.; б) у справах про контрабанду наркотичних речовин — судово-хімічна, експертиза наркотичних засобів, дактилоскопічна, техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча, біологічна, судово-наркологічна, психіатрична та ін.; в) у справах про контрабанду зброї — судово-балістична, експертиза холодної зброї, експертиза вибухових речовин, експертиза вибухових пристроїв, дактилоскопічна, судово-почеркознавча, експертиза цілого за частинами, експертиза матеріалів та сплавів, експертиза змінених або знищених рельєфних знаків та ін.; г) у справах про контрабанду виробів із золота — товарознавча, пробірна, техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча, дактилоскопічна, експертиза металів та сплавів та ін.; ґ) у справах про контрабанду історичних та культурних цінностей — мистецтвознавча, пробірна, гемо-

¹Див.: Грузкова В. Г. О типичных комплексах (блоках) судебных экспертиз // Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью: Тез. науч.-практ. конф. – Мн.: НИИПКК и судеб. экспертиз, 1992. – С. 119.

логічна, фототехнічна, дендрохронологічна, техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча, дактилоскопічна, експертиза металів та сплавів та ін.; д) у справах про контрабанду автомобілів — автотоварознавча, техніко-криміналістична експертиза документів, судово-почеркознавча, дактилоскопічна, експертиза лакофарбних матеріалів та покриттів, експертиза змінених або знищених рельєфних знаків, ґрунтознавча, транспортно-трасологічна.

Вважаємо, що одним із перспективних напрямків удосконалення методики розслідування контрабанди є розроблення і побудова системи типових комплексів судових експертиз, а також визначення основних питань, що підлягають встановленню з урахуванням особливостей предметів контрабанди та способів учинення аналізованої категорії злочинів¹.

Питання організації та проведення судових експертиз достатньо повно, на наш погляд, висвітлено у спеціальній літературі², тому зупинимося лише на деяких із них, що відображають певну специфіку розслідування контрабанди.

Товарознавча експертиза, як правило, призначається для визначення вартості контрабандного товару. За її допомогою також можна: встановити належність товарів до класифікаційних категорій, прийнятих у виробничо-торговельній сфері (вид, сорт, артикул, марка, модель, розмір, комплектність тощо), їх ціну, правильність їх упакування й маркування, а також відповідність указаних показників записам, що містяться в рахунках-фактурах, накладних та ін. Іноді у справах про контрабанду виникає необхідність встановлення підприємства-виробника, країни-виробника, способу виробництва товарної продукції (промисловий чи саморобний), визначення відповідності упакування і транспортування, умов і строків зберігання товарної продукції вимогам чинних правил, є також причини якісних змін товарної продукції і под.

¹Див.: *Шевчук В. М.* Судебные экспертизы при расследовании контрабанды // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. – Вип. 2: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – Х.: Право, 2002 – С. 123–128.

²Див.: *Шляхов А. Р.* Судебная экспертиза: организация и проведение. – М.: Юрид. лит., 1979; Судебные экспертизы / Виноградов И. В., Кочаров Г. И., Селиванов Н. А. и др. – М.: Воен. изд-во МО СССР, 1980; Экспертизы в судебной практике: Навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, В. С. Бергер, Л. П. Булига та ін. – К.: Либідь, 1993; *Грошевой Ю. М.* Психологическая экспертиза на предварительном следствии // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1970. – Вып. 7. – С. 122–128; *Біленчук П. Д., Кірко М. Н., Стахівський С. М.* Судові експертизи: Довідник. – К.: Влад и Влада, 1997; Энциклопедия судебной экспертизы / Под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Росинской. – М.: Юристъ, 1999.; Современные возможности судебных экспертиз: Метод. пособ. / Под ред. Ю. Г. Корухова / Беяева Л. Д., Бутырин А. Ю., Воронков Ю. М. и др. – М.: Триада-Х, 2000 та ін.

Об'єктами зазначеного виду експертного дослідження зазвичай виступають самі товари (цукор, винно-горілчані вироби, вироби із золота та ін.), тара, пакувальні засоби, рахунки-фактури, довідки технічного огляду транспортних засобів та інші документи, що містять відомості про товари (їх характеристику, стан, ціну тощо).

На вирішення товарознавчої експертизи при розслідуванні зазначеної категорії злочинів можуть бути поставлені такі запитання: яка дійсна (реальна) вартість поданого на експертизу товару; до виробів якого сорту його слід віднести; чи відповідають фактичне найменування товару, його сорт і ціна, що зазначені на етикетці, записам у рахунках-фактурах, накладних; яким способом — саморобним чи промисловим — виготовлено даний виріб; вітчизняного чи зарубіжного виробництва цей виріб, якщо зарубіжного, то в якій країні його вироблено і яке підприємство є його виробником; чи не є упаковка товару кустарною; чи відповідає маркування виробу його характеристикам за державним стандартом та ін.¹

Товарознавчі експертизи проводяться в експертних відділеннях Торговельно-промислової палати України, науково-дослідних інститутах судових експертиз, а також спеціалістами-товарознавцями, які залучаються як експерти.

При розслідуванні контрабанди автомобілів часто призначається *автомобільно-товарознавча експертиза* (автотоварознавча), яка є різновидом товарознавчої. Завданнями даної експертизи є визначення: залишкової вартості транспортного засобу залежно від строку експлуатації автомобіля, його пробігу, фактичного технічного стану, комплектності, додаткового обладнання; вартості деталей, вузлів та агрегатів; вартості транспортного засобу, агрегатів та деталей, що ввозяться на митну територію України; року виготовлення та належності комплектуючих деталей відповідній моделі автомобіля; коду товарної номенклатури зовнішньоекономічної діяльності (ТН ЗЕД) та ін.

Об'єктами автотоварознавчого дослідження цього різновиду контрабанди, як правило, виступають легкові автомобілі, а також відповідність інформації, що міститься в технічному паспорті та інших доку-

¹Див.: Дидковская С. П., Клименко И. И., Лисиченко В. К. Подготовка и проведение отдельных видов судебной экспертизы: Учеб. пособ. — К.: Изд-во КГУ, 1977. — С. 75–78; Экспертизы у судовый практики: Навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін. — К.: Либідь, 1993. — С. 89–92; Толмачева С. С. Судебно-товароведческая экспертиза // Современные возможности судебных экспертиз: Метод. пособ. / Под ред. Ю. Г. Корухова / Беляева Л. Д., Бутырин А. Ю., Воронков Ю. М. и др. — М.: Триада-Х, 2000. — С. 207–214 та ін.

ментах, поданих експертові, даним, що вказані на агрегатах, деталях транспортного засобу Набагато рідше об'єктами такої експертизи виступають вантажні автомобілі, автобуси, трактори та інші транспортні засоби, їх деталі, вузли й агрегати.

На вирішення зазначеної експертизи при розслідуванні контрабанди автомобілів можуть бути поставлені такі питання: в якому році виготовлено транспортний засіб (агрегат, вузол, деталь); яким є експлуатаційне зношення автомобіля (його деталей, вузлів, агрегатів); який процентний показник залишкової вартості транспортного засобу (деталей, вузлів, агрегатів); чи відбувалася заміна у транспортному засобі окремих його вузлів, деталей, агрегатів і яких саме; до якого типу належить двигун і які його основні характеристики; яка дійсна вартість автомобіля (зазначаються марка, рік виготовлення); чи укомплектовано автомобіль відповідно до нормативно-технічної документації підприємств-виробників, якщо ні, то в чому саме полягає недокомплектація¹.

Якщо у процесі розслідування контрабанди встановлено, що особа вживає наркотичні чи сильнодіючі засоби, як правило, виникає необхідність у призначенні *судово-психіатричної експертизи*, за допомогою якої вирішуються такі основні питання: чи страждає дана особа на будь-яке психічне захворювання (яке саме); чи була вона осудною під час вчинення злочину; чи страждала особа в період вчинення злочину на будь-яке психічне захворювання; чи проявлявся у неї при цьому тимчасовий розлад психічної діяльності; чи страждає особа на хронічний алкоголізм і чи не потребує вона із цього приводу примусового лікування (чи немає протипоказань для такого лікування); чи потребує досліджувана особа примусових заходів медичного характеру в зв'язку з її неосудністю під час вчинення злочину чи з психічною хворобою в даний момент та ін.

Експертиза металів і сплавів (металознавча експертиза) проводиться з метою встановлення: наявності на предметі-носієві мікрочастин металу чи слідів металізації (наприклад, слідів від контактної взаємодії з вогнепальною, холодною зброєю або при виготовленні схованок для приховування контрабанди в металевих предметах); якісного й кількісного складу металів і виробів із них; належності

¹ Див.: Положення про порядок проведення судової автотоварознавчої експертизи транспортних засобів: Затв. наказом Міністерства юстиції України від 01. 10. 1999 за № 60 / 5 // Судово-експертна діяльність: Довідник для суддів – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – С. 143–190; Руководство по расследованию преступлений: Науч. -практ. пособ. / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. – Х.: Консум, 2001. – С. 577, 578.

частин об'єктів, у тому числі мікрочастин, конкретному виробу, розділених у зв'язку із розслідуваною подією (наприклад, мікрочастини металу, виявленого на одязі чи пальцях рук підозрюваного, «безхазяйній» контрабанді, зокрема, вогнепальній зброї, виявленій у схованці рейсового автобуса), та інших обставин, що мають значення при розслідуванні контрабанди.

При розслідуванні економічної контрабанди найпоширенішими криміналістичними експертизами є:

техніко-криміналістична експертиза документів, за допомогою якої можна встановити ознаки підроблення митних та інших документів, визначити спосіб внесення до них змін, встановити зміст виведеного тексту (наприклад, відновити початковий текст у підробленому технічному паспорті на автомобіль), а також способи підроблення відбитків печаток і штампів на митних деклараціях та інших документах, що надають право переміщення товарів та інших цінностей через митний кордон України;

судово-почеркознавча експертиза, що встановлює виконавця рукописного тексту або підпису в різних документах — контракті, рахунко-фактурі, митній декларації, а також на упаковках контрабандних товарів та інших пакувальних матеріалах;

дактилоскопічна експертиза встановлює по слідах відбитків пальців рук факт контакту контрабандиста з предметами, документами, пакувальним матеріалом, які було вилучено під час огляду місця події, обшуку та виїмки чи викинуто підозрюваним при затриманні;

експертиза цілого за частинами призначається у випадках виявлення при огляді місця події, обшуку в місці проживання, роботи чи в інших місцях частин упаковок, матеріалів, речовин, що є східними з тими, в яких знаходилися або були виявлені частини певних предметів, речовин, матеріалів. Крім того, при розслідуванні зазначеної категорії злочинів нерідко призначаються й інші експертизи: товарознавчі, фінансово-економічні, екологічні, матеріалознавчі, ґрунтознавчі, експертизи нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, замикальних та запобіжних пристроїв, комп'ютерної техніки і програмних продуктів та ін.

Слід зазначити, що загальною тенденцією в механізмі вчинення економічної контрабанди й економічних злочинів взагалі є використання підроблених документів. Так, у 1997 р. було виявлено й затримано злочинну групу, яка спеціалізувалася на підробленні документів, за допомогою яких вчинялася контрабанда автомобілів іноземного виробництва й підакцизних товарів. У ході обшуку в підозрюваних були

виявлені й вилучені предмети, які використовувалися для підроблення документів на ввезені автомобілі, зокрема: незаповнені бланки іноземних техпаспортів, купчих, бланки митних декларацій, а також сканер, кольоровий принтер і комп'ютер, у якому містилися файли, що давали можливість наносити на митні та інші документи відбитки штампів і печаток. При допиті гр. Ф. заявив, що протягом 1997 р., використовуючи комп'ютер, який був у нього, сканер і кольоровий принтер, він виготовляв відбитки печаток митниці на бланках документів, які приносив йому гр. Р., а також методом копіювання митних штампів робив відбитки у закордонних паспортах громадян про перетинання ними кордону¹.

З огляду на це останнім часом при розслідуванні таких злочинів криміналістична експертиза документів набула певних особливостей, що зумовлені широким використанням, по-перше, документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки; по-друге, печаток і штампів, виготовлених за технологією іноземних фірм. Аналіз експертної практики свідчить про те, що на даний час змінилися способи підроблення документів — на зміну поліграфічним способам друкування (фотоцинкографії, плоскому друкуванню, ручному набору друкарського шрифту при виготовленні печаток та ін.) прийшло використання найсучаснішого електронного й електрофотографічного обладнання². Указані обставини зумовлюють розроблення нових судово-експертних методик техніко-криміналістичного дослідження документів.

Допит підозрюваного у справах про контрабанду в більшості випадків має конфліктний характер, найчастіше допитуваний протидіє працівникам дізнання (слідства) у встановленні істини³. Аналіз слідчої практики дозволяє вирізнити дві найбільш типові ситуації допиту підозрюваного: а) особа, підозрювана у вчиненні контрабанди, дає правдиві показання і визнає себе винною, тобто допит проводиться у безконфліктній ситуації; б) допитуваний заперечує факт контрабанди і дає умисне неправдиві показання або відмовляється від давання показань, тобто допит має місце у конфліктній ситуації.

¹ Див.: *Организованная преступность / Под ред. А. И. Долговой.* – М.: Криминолог. асоц., 1998. – С. 191.

² Див.: *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 271–274; *Дьяченко О. Ф. Щербаківська Л. П.* Боротьба з контрабандою: щодо криміналістичного дослідження про підробні документи та паперові гроші // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К., 1988. – Т. 10. – С. 496–500.

³ Див.: *Шевчук В. М.* Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні контрабанди // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. пр. – Одеса: Одес. нац. уряд. акад., 2001. – Вип. 10. – С. 164–171.

У першій ситуації допит підозрюваного зазвичай характеризується повним або частковим збігом інтересів допитуваного й допитувача. Тому основне тактичне завдання особи, яка проводить допит у цій ситуації, полягає у з'ясуванні і фіксуванні показань допитуваного в повному обсязі його поінформованості, їх конкретизації та деталізації, щоб кожна з обставин, що фігурують, могла бути перевірена й підкріплена іншими доказами. Разом з тим дуже важливо «не зробити ситуацію допиту конфліктною, не спровокувати своїми діями, поведінкою конфлікт із допитуваним»¹.

У такій ситуації при допиті особи, підозрюваної у вчиненні контрабанди, насамперед детально з'ясовуються: обставини, що послужили підставою для затримання; характер злочинних дій з підготовки, вчинення та приховування контрабандної діяльності; кількість співучасників контрабанди й відомості про неї; особливості предметів контрабанди, джерела їх придбання (одержання) та інші обставини кримінального, перед- і посткримінального характеру, що відомі допитуваній особі. «Основними тактичними прийомами у безконфліктній ситуації, — відзначала Л. М. Карнеєва, — є вміння вислухати вільну розповідь допитуваного; правильна постановка уточнюючих, пояснюючих, доповнюючих і контролюючих запитань, спрямованих на конкретизацію і деталізацію показань, що перешкоджають зміні їх на неправдиві; з'ясування даних для перевірки вже відомих фактів; одержання нових відомостей»².

В умовах конфліктної ситуації тактика допиту підозрюваного є найбільш складною. У таких ситуаціях допитуваний, як уже зазначалося, умисне перекручує відому йому інформацію, заперечує факт вчинення контрабанди, дає неправдиві показання або взагалі відмовляється від давання свідчень. Тому результативність допиту підозрюваного в такій ситуації залежить в основному від повноти зібраної дізнавачем (слідчим) інформації про незаконні дії контрабандиста, а також від правильного вибору й застосування тактичних прийомів. При цьому важливо своєчасно виявити, попередити й усунути неправдивість показань підозрюваного. Сумніви у вірогідності показань можуть виникнути як під час допиту, так і після нього. У першому випадку такі сумніви породжуються суперечливістю свідчень, відсутністю логіки в повідомлених фактах, їх невідповідністю іншим обста-

¹ Баев О. Б. Тактика следственных действий. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – С. 117.

² Карнеева Л. М. Тактические основы организации и производства допросов в стадии расследования. – Волгоград, 1976. – С. 30.

винам. В інших випадках неправдивість одержаних свідчень може бути виявлена при їх перевірці іншими слідчими діями (очна ставка, допити свідків, висновок експертиз), а також при проведенні оперативно-розшукових заходів. Щоб визначити умисну неправду, допитувач шляхом аналізу фактів має виявити суперечності у свідченнях допитуваного.

Під час допиту підозрюваного по досліджуваній категорії злочинів у викритті неправди важливе місце належить тактичним прийомам, пов'язаним із пред'явленням доказів. Це можуть бути: письмові докази (розрахунки-фактури, відповіді митних органів на запити про перетинання кордону окремими громадянами або про особисті номерні печатки митників, довідки про телефонні розмови зі співучасниками контрабандної діяльності та ін.); речові докази (предмети контрабанди, пакувальний матеріал, митні декларації зі слідами підчищення, дописування, виправлення, спеціально виготовлений пояс для приховування й переміщення наркотиків тощо); протоколи проведення окремих слідчих дій (огляду місця події, допитів свідків, висновків судових експертиз тощо).

Досить ефективним прийомом допиту, спрямованим на викриття неправди у показаннях контрабандиста, є максимальна деталізація фактів, повідомлених допитуваним. Причому чим більше неправдивих відомостей повідомляє особа, тим легше її викрити у неправді, оскільки вигадані факти неможливо продумати до дрібниць, а тим більше зберегти їх у пам'яті. Дві різні особи, допитувані про одну й ту ж саму подію, як правило, не можуть домовитися про всі деталі неправди.

Підозрюваний у ході допиту нерідко заперечує факт вчинення контрабанди і відмовляється від давання показань. В основному це характерно для осіб із твердою антигромадською установкою (наприклад, раніше судимих за тяжкі злочини; тих, які тривалий час займалися контрабандою; симулюючих душевне або психічне захворювання). Тому головне завдання в такій ситуації полягає у з'ясуванні причин подібної поведінки і виведенні підозрюваного з цього стану.

В цих випадках для зміни негативної позиції допитуваного рекомендується використовувати такі тактичні прийоми: бесіда на сторонню тему; стимулювання позитивних якостей підозрюваного; пояснення йому змісту закону про обставини, що пом'якшують відповідальність (ст. 66 КК України); переконання підозрюваного в неправильності зайнятої ним позиції; використання суперечностей між інтересами співучасників. Якщо це не вплинуло на зміну позиції допитуваного,

доцільно пред'явити докази, що викривають злочинця у вчиненні ним злочину.

Для вирішення конфліктної ситуації важливого значення набуває **очна ставка** — одночасний допит двох раніше допитаних осіб про обставини, стосовно яких вони давали суперечливі свідчення¹. При розслідуванні контрабанди очні ставки, як правило, провадяться між контрабандистами й особами, які їх затримали (митники, прикордонники), а також із співучасниками та свідками вчинення контрабанди за наявності в їх свідченнях суперечностей. З погляду тактики рекомендується проводити очну ставку таким чином, щоб на особу, яка дала правдиві свідчення, не чинився тиск. Із цією метою запитання, які з'ясовуються в процесі очної ставки, ставляться спочатку перед особою, яка дала правдиві свідчення, у чітко сформульованому вигляді, а потім уже перед обвинуваченим у вчиненні злочину. Не рекомендується ставити питання невизначеного, розпливчастого, загального характеру.

Допит свідків. При розслідуванні контрабанди свідків можна поділити на три групи: а) особи, які безпосередньо виявили контрабанду і затримали підозрюваного — інспектори митниці, працівники Прикордонних військ, оперативні працівники міліції, Служби безпеки та ін.; б) свідки, які були присутні при вчиненні контрабанди (очевидці злочину) або одержали інформацію від третіх осіб, — обслуговуючий персонал (провідники вагонів, стюардеси, працівники залізниці, автовокзалів, аеропортів, річкових і морських портів); водії та пасажир транспорту засобу, який використовувався контрабандистом для вчинення злочину; начальник бригади потягу, капітан судна, керівник туристичної групи та ін.; в) свідки, які хоча й не брали участі у виявленні і затриманні контрабандиста, але можуть дати інформацію про події, що передували вчиненню злочину чи відбулися після нього, — родичі підозрюваного, його друзі, знайомі, колеги по роботі.

Допит свідків першої групи (митники, прикордонники, міліція та ін.) в основному проводиться на початковому етапі розслідування контрабанди. За родом своєї діяльності зазначена група свідків заінтересована в установленні істини у справі, тому вони, як правило, дають правдиві показання, спрямовані на викриття затриманої особи. Це дозволяє одержати необхідну інформацію, яка буде використана при допиті підозрюваного, інших свідків, а також при доказі фактів контрабанди.

¹Див.: Бахарев Н. В. Очная ставка и тактика ее производства при расследовании преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. — Х., 1981; Коновалова В. Е. Тактика допроса свидетелей и обвиняемых. — С. 25–29 та ін.

У цих свідків рекомендується з'ясувати детальну інформацію про обставини виявлення контрабанди і затримання злочинця, особливості предмета посягання, місце, час, спосіб вчинення злочину. Під час їх допитів з'ясовуються такі основні питання: 1) де, як, коли і за яких обставин проведено затримання; 2) хто ще був присутнім при затриманні особи, виявленні й вилученні предметів контрабанди; 3) які ознаки предмета контрабанди, вилученого у затриманого (вид, колір, запах, обсяг, кількість, вага, вартість), а також упаковок, в яких вони знаходилися; 4) характер і послідовність дій контрабандиста під час вчинення злочину (чи не намагався затриманий викинути або знищити які-небудь предмети, поведінка підозрюваного при його затриманні); 5) характер незаконних дій підозрюваного (спосіб і місце приховування від митного контролю, особливості переміщення поза митним контролем, використання підроблених митних та інших документів); 6) скільки осіб брали участь у вчиненні контрабанди, відомості про них; 7) роль кожного учасника злочинної групи, характер їх дій. З'ясування цих та інших питань сприяє правильній кваліфікації діяння, вчиненого підозрюваним.

Як показує практика, у деяких випадках при допиті цієї групи свідків доцільно використовувати схеми, плани, географічні й топографічні карти. Особливо це важливо при затриманні контрабандистів поза митним контролем (на об'їзних, грейдерних дорогах та ін.). Використання карти і плану забезпечує наочність показань свідків, сприяє одержанню точної інформації про місце вчинення контрабанди та інші важливі обставини справи. При цьому варто прагнути до того, щоб свідок, повідомляючи про факти, користувався тими ж самими орієнтирами, які відображено на карті, плані. У протоколах допиту необхідно посилатися на таку карту чи план і прилучити їх фотокопію до протоколу.

При допиті свідків, віднесених до другої групи (провідники вагонів, стюардеси, водії, пасажиропопутники, начальник потягу — очевидці злочину), слід з'ясувати всі відомі їм обставини вчинення контрабанди, які вони спостерігали. Ці свідки могли стати «мимовільними очевидцями» підозрілої поведінки певної особи, знати зміст бесід пасажирів, відчувати специфічний запах предметів контрабанди (наприклад, наркотики, вибухові речовини та ін.), спостерігати за процесом приховування предметів посягання від митного контролю та ін. Наприклад, у провідників вагонів, стюардес, водіїв автобусів необхідно з'ясувати: а) чи не викликали підозру поведінка будь-яких пасажирів, багаж, їх ручна поклажа; б) чи не просив підозрюваний приховати які-

небудь предмети або перевезти їх через кордон; в) чи не звернули вони увагу на специфічний запах у купе; г) чи не просив підозрюваний будь-які інструменти (ключі, викрутки тощо); г) на якій станції сів затриманий, хто його супроводжував, про що вони розмовляли; д) скільки було супроводжуючих, прикмети, ознаки кожного з них.

У випадках, коли особа зникла з місця події, у процесі допиту свідків важливо в'яснити дані про зовнішність злочинця, його прикмети, напрямок, в якому він попрямував з місця події, спосіб його пересування (пішов, утік, поїхав на певному транспортному засобі). При цьому допит цих свідків бажано провести невідкладно, оскільки іноді навіть незначне зволікання в його проведенні може негативно позначитися на результатах розслідування контрабанди. При допиті осіб, які бачили злочинця, слід у максимально короткий строк одержати експрес-інформацію, необхідну для розшуку й затримання контрабандиста. У подальшому такий допит припускає проведення повторного, детального допиту свідків-очевидців.

При допиті свідків третьої групи (родичі підозрюваного та їх найближче оточення) слід враховувати деякі чинники, що негативно впливають на об'єктивність свідчень: родинні стосунки з контрабандистом (дружина, брат, сестра, батьки та ін.); небажання псувати дружні стосунки (сусід, колега по роботі, близький знайомий); страх помсти з боку родичів, друзів підозрюваного за давання правдивих свідчень проти осіб, які вчинили контрабанду; підкуп свідка; їх безпосереднє сприяння підозрюваному при підготовці та приховуванні контрабандної діяльності.

Питання, що з'ясовуються при допитах цих свідків, мають бути спрямовані на одержання відомостей про подію злочину, дії підозрюваного, що передували вчиненню контрабанди, способи приховування слідів злочину, особу підозрюваного.

Зазначені обставини з'ясовуються за допомогою таких основних питань: 1) у яких відносинах знаходиться свідок із підозрюваним (родичі, сусіди, колеги по службі); 2) дані про особу, підозрювану в учиненні контрабанди, — анкетні, фізичні (зріст, вага, особливі прикмети), психолого-психічні (навички, нахили, характер, відхилення), інтереси та спосіб життя підозрюваного; 3) які взаємовідносини свідка з підозрюваним (дружні, неприязливі, довірливі та ін.); 4) що відомо про характер вчинених дій особою, підозрюваною у вчиненні злочину (місце, час, спосіб вчинення), звідки це стало свідку відомо; 5) що відомо про предмети контрабанди (джерело придбання (одержання), їх кіль-

кість, вартість та особливості); 6) період злочинної діяльності затриманої особи; 7) що свідку відомо про коло осіб, які брали участь на всіх етапах контрабандної діяльності (одна людина — він же затриманий, група осіб, яка організувалася для заняття контрабандою), та ін.; 8) чи збиралися в будинку підозрюваного його товариші, обговорюючи при цьому плани і масштаби контрабандних операцій; 9) з якими абонентами підозрюваний вів міжнародні телефонні розмови, як часто; 10) чи має підозрюваний приятельські, ділові зв'язки з працівниками митних органів, якщо так, то які і з ким; 11) чи траплялися випадки давання хабара для сприяння у вчиненні контрабанди.

Свідчення родичів, близьких, друзів підозрюваного вимагають критичної оцінки і всебічної перевірки. У зв'язку з цим дізнавачеві (слідчому) важливо правильно визначити черговість виклику свідків. У першу чергу слід допитати тих свідків, добросовісність яких не викликає сумнівів. Осіб, не зацікавлених у встановленні істини по справі, доцільно допитувати після того, як буде зібрано достатньо доказів, одержаних із достовірних показань інших свідків.

У ході допиту родичів, сусідів, друзів і знайомих підозрюваного можна одержати необхідну інформацію про місця приховування предметів контрабанди та інших речових доказів за місцем проживання чи роботи підозрюваного. Особливо це важливо у випадках, коли існують підстави гадати, що не всі предмети й документи, які можуть мати значення у справі, у процесі проведеного обшуку вилучені, а встановлення їх місцезнаходження іншими способами викликає певні труднощі. Крім того, допит зазначеної категорії свідків сприяє повному і всебічному з'ясуванню як позитивних, так і негативних сторін особи підозрюваного, його способу життя, нахилів та інтересів. При цьому одержані відомості дозволяють установити психологічний контакт із підозрюваним.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаканова В. А. Криминалистическая характеристика и общая типовая программа исследования события с признаками легализации (отмывания) средств или иного имущества, приобретенных другими лицами преступным путем: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – СПб., 2002. – 21 с.
2. Аверьянова Т. В. Формирование взглядов Р. С. Белкина на предмет криминалистики // Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: Матер. Междун. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина). – М.: Акад. Управления МВД РФ, 2002. – С. 17–22.
3. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р. С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА М., 1999. – 990 с.
4. Адамович В. І. Про деякі особливості організованої злочинності в сфері зовнішньої торгівлі України // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю: Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – С. 440–444.
5. Азаров М. Податкова політика в Україні: принципи і реалії // Вісник податкової служби України. – 1998. – № 15. – С. 8.
6. Азаров М. Я., Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Жвалюк В. Р. Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід: Навч. посіб. – Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. – 310 с.
7. Азаров Н. Нам необходимо создать атмосферу доверия и взаимного уважения // Вестник налоговой службы Украины. – 2000. – № 28. – С. 4.
8. Акимова Г. Підоблені товари коштують інвесторам 1 млрд. збитків щороку // Закон і бізнес. – 2000. № 26 (448). – 24–30 черв. – С. 7.
9. Александров Г. Н. Некоторые вопросы теории криминалистической версии // Вопросы криминалистики. – М., 1962. – Вып. 3. – С. 3–19.
10. Александров И. В. Налоговые преступления: Криминалистические проблемы расследования. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 247 с.
11. Аленин Ю. П. Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика: Монография. – Одесса: Юрид. ин-т ОГУ, 1996. – 268 с.
12. Аленин Ю. П. Теоретические и практические основы раскрытия и расследования очагов преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. Украины. – Х., 1997. – 45 с.
13. Алиев В. М. Политико-правовые проблемы противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных незаконным путем // Право и политика. – М., 2000. – № 2. – С. 73–82.
14. Аналітичний огляд правових та організаційних аспектів міжнародного співробітництва з питань розшуку та повернення викрадених культурних цінностей. – К.: НЦБ Інтерполу в Україні, 1996. – 8 с.

15. Андреев И. С., Грамович Г. И., Порубов Н. И. Курс криминалистики / Под ред. Н. И. Порубова. – Мн.: Выш. шк., 2000. – 344 с.
16. Андрейко В. В. Контрабанда автомобільного автотранспорту // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 429–431.
17. Андрушко П. Фіктивне підприємництво: проблеми кваліфікації та вдосконалення відповідальності // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1998. – № 10. – С. 16–22.
18. Андрушко П. П. Проблеми кваліфікації легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом // Правова держава: Щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Вид. Дім «Юрид. книга», 2002. – Вип. 13. – С. 334–346.
19. Андрушко П. П. Проблеми кримінально-правової оцінки незаконної конвертації грошових коштів // Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2003. – Вип. 5. – С. 26–47.
20. Андрущенко І. Боротьба з легалізацією (відмиванням) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом // Вісник прокуратури. – 2002. – № 3. – С. 61–64.
21. Андрущенко І. Протидія правоохоронних органів легалізації «брудних» коштів // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 3. – С. 63–67.
22. Андрущенко І., Бутузов В. Банківська таємниця та легалізація коштів, здобутих злочинним шляхом // Вісник прокуратури. – 2002. – № 6. – С. 94–97.
23. Анисимов Л. Н. Международно-правовые средства противодействия легализации незаконных доходов // Право и политика. – 2001. – № 7. – С. 75–89.
24. Анненков С. И. Личность мошенника как элемент криминалистической характеристики // Личность преступника и уголовная ответственность. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981. – С. 121–126.
25. Антипов В. П. Планирование расследования в проблемных ситуациях // Вопросы борьбы с преступностью. – 1981. – Вып. 34. – С. 72–82.
26. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений. – М.: Новый юрист, 1996. – 336 с.
27. Апель А. Л. Как появляются «грязные деньги». – СПб.: Изд. дом «Бизнес-пресса», 1999. – 48 с.
28. Арсеньев Б., Галаган А. Лжекооперация и борьба с ней. – М.: Книгосоюз, 1929. – С. 15, 42–44.
29. Атанесян Г. А., Голубятников С. П. Судебная бухгалтерия: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1989. – 352 с.
30. Африканские «верблюды» в Украине // Всеукр. ведомости. – 1996. – № 45. – С. 1.

31. Ахтирська Н. М. Щодо ролі судово-економічних експертиз у методиці розслідування економічних злочинів // Проблемні питання судово-економічної експертизи: Матер. наук.-практ. сем. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 23–27.
32. Бабенко И. Контрабандист! Выходи! // Криминальное обозрение. – 1997. – № 13. – С. 5.
33. Бабенко І. Акцизних марок не бажаєте? // Галицькі контракти. – 1997. – № 9. – С. 101.
34. Бабенко І. Колегія Держмитслужби // Митна газета. – 1998. – № 4. – С. 1.
35. Багинский В. З. Вопросы методики расследования хищений, совершаемых в условиях рыночных преобразований // Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: Сб. мат. «круглого стола». – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1997. – С. 151–154.
36. Баев М. О. Противодействие как реализация принципа состязательности в уголовно-процессуальном исследовании преступлений // Воронежские криминалистические чтения. / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. – Вып. 6. – С. 5–9.
37. Баев О. Я. И все же: реальность или иллюзия (еще раз о криминалистической характеристике преступлений) // Вестник криминалистики. – М.: Спарк, 2002. – Вып. 1(3). – С. 17–23.
38. Баев О. Я. О видах связей элементов криминалистической характеристики преступлений и проблемах их установления // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае. – Вып. 1: Мат. регион. ежегод. науч.-практ. конф. / Под ред. В. К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2001. – С. 14–18.
39. Баев О. Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – М.: Экзамен, 2001. – 288 с.
40. Баландюх О. Трохи спирту, трохи цукру – і коньяк «Десна» готовий // Міліцейський кур'єр. – 1999. – 15–21 квіт. – С. 2.
41. Бандурка А. М., Симовьян С. В. Украина против «грязных» денег: Науч.-практ. пособ. – Х.: Основа, 2003. – 224 с.
42. Бантишев О. Ф. Діючий кримінальний закон і боротьба з організованою злочинністю та корупцією // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю: Аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – С. 93–95.
43. Барсук Л. Реєстрація: курс на спрощення // Закон і бізнес. – 2000. – № 50. – С. 6.
44. Басай В. Д., Фріс П. Л. Організована злочинність і контрабанда // Проблеми боротьби з корупцією, контрабандою та організованою злочинністю. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – С. 313–317.

45. Бахин В. П. Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования // Вестник криминалистики. – М.: Спарк, 2000. – Вып. 1. – С. 17–19.
46. Бахин В. П. Следственная ситуация и тактическое решение // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе сред. спец. юрид. образования): Учебник / Под ред. М. В. Салтевского. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 195–204.
47. Бахин В. П., Гора І. В., Цимбал П. В. Криміналістика: Курс лекцій (Ч. 1). – Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002. – 356 с.
48. Бахин В. П., Кузьмичев В. С., Карпов Н. С. Преступная деятельность: сущность и принципы // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 4. – С. 100–110.
49. Бахин В. П., Когамов М. Ч. Карпов Н. С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы): – Алматы: Оркениет, 1999. – 208 с.
50. Бахин В. П., Кузьмичев В. С., Лукьянчиков Е. Д. Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел: Учеб. пособ. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1990. – 56 с.
51. Бахин В. П., Весельський В. К. Тактика допиту: Навч. посіб. – К.: НВТ «Правник», 1997. – 64 с.
52. Баяхчев В. Г., Курылев И. И., Калинин А. П. Расследование преступлений, связанных с изготовлением и распространением синтетических наркотических средств организованными группами: Учеб. пособ. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1995. – 48 с.
53. Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. – М.: Юрид. лит., 1991. – 208 с.
54. Бедриківський В. В. Боротьба з контрабандою: проблеми корупції та зловживань посадовими особами // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 103–108.
55. Бейгельзімер М. Дослідження з запобігання ухилень від сплати податків: достоїнства та вади // Закон і бізнес. – 2001. – № 33. – С. 6.
56. Белая книга российских спецслужб / Под ред. Подберезкина А. И. – М.: Информ. изд. агентство «Обозреватель», 1996. – 269 с.
57. Белецкий В. Псевдопредприниматели или преступники? // Закон и бизнес. – 1996. – № 45.
58. Белкин Р. С. Криминалистика: Учебный словарь-справочник. – М.: Юристъ, 1999. – 268 с.
59. Белкин Р. С. Криминалистика. Краткая энциклопедия. – М.: Большая рос. энцикл., 1993. – 111 с.

60. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – 240 с.
61. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд., доп. – 334 с.
62. Белкин Р. С. Курс криминалистики. – 3-е изд., доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
63. Белкин Р. С., Лифшиц Е. М. Тактика следственных действий. – М., 1997. – 176 с.
64. Белкин Р., Быховский И., Дулов А. Модное увлечение или новое слово в науке? Еще раз о криминалистической характеристике преступлений // Соц. законность. – 1987. – № 9. – С. 54–59.
65. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – 304 с.
66. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. – М.: Юрид. лит., 1987. – 272 с.
67. Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. – М.: Юрист., 1997. – Т. 1. – 408 с.
68. Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 2: Частные криминалистические теории. – М.: Юристь, 1997. – 464 с.
69. Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристь, 1997. – 480 с.
70. Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
71. Белкин Р. С. Собираание, исследование и оценка доказательств. – М.: Наука, 1966. – 295 с.
72. Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та., 1986. – 398 с.
73. Белоус В. В. Использование фиктивных предприятий при совершении экономических преступлений // Проблемы законности. – 2002. – Вып. 52. – С. 198–203.
74. Білоус В. В. Місце фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності в процесі тінізації економіки України // Зб. наук. праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2003. – Вып. 6. – С. 70–101.
75. Білоус В. В. Особливості розслідування фіктивного підприємництва // Проблемы законности. – 2003. – Вып. 59. – С. 172–178.
76. Белоус В. В. Фиктивное предпринимательство и коррупционная деятельность должностных лиц регистрирующих органов / Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність: Зб. мат. міжнар. наук-практ. сем. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. – С. 279–283.

77. Беницкий А. С. Легализация доходов, добытых заведомо незаконным путем, как сложное преступление // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 116–124.
78. Беницкий А. С. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств и иного имущества, приобретенных преступным путем: проблемы квалификации и совершенствования законодательства. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001. – 349 с.
79. Беницкий А. С. Звільнення від кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) коштів та іншого майна, здобутих завідомо злочинним шляхом // Сучасні проблеми юридичної науки і правозастосовчої діяльності: Тези наук. доп. та повідомлень учасників наук. конф. мол. учених (м. Харків, 20–21 грудня 2001 р.). – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 138–140.
80. Беницкий А. С. Кваліфікація легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих завідомо злочинним шляхом, за ознакою повторності // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 158–160.
81. Беницкий А. С. Стратегія протидії легалізації прибутків транскордонних злочинних організацій // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Спец. випуск. – 2000. – С. 161–163.
82. Бергер І., Коваленко В. Л. Боротьба з відмиванням грошей в Україні – глобальна перспектива // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 145–146.
83. Берзин П. Противостояние теневому существованию. Законодательные способы противодействия легализации теневых доходов требуют усовершенствования // Юрид. практика. – 2002. – 8 мая (№ 19). – С. 5.
84. Берзин П. С. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконну конвертацію грошей, що вчиняється організованими злочинними групами // 36. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2003. – Вип. 6. – С. 27–69.
85. Бертовский Л. В., Образцов В. А. Выявление и расследование экономических преступлений: Учебно-практическое издание. / Л. В. Бертовский, В. А. Образцов – М.: Экзамен, 2003. – 256 с.
86. Бизнес. – 2000. – № 46. – С. 36.
87. Бизнес. – 2000. № 41. – С. 65.
88. Бизнес. – 2001. – № 27.
89. Бизнес. – 2001. – № 5. – 31.
90. Бизнес. – 2001. – № 9. – С. 68–69.

91. Біленчук П. Д. Криміналістичне дослідження обвинувачуваного: Монографія. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 128 с.
92. Білецька Л. В. Оцінювання судом висновку мистецтвознавчої експертизи у справах про контрабанду історичних і культурних цінностей // Вісник Академії митної служби України. – 2001. – № 3. – С. 25–30.
93. Білецький В. Відмивання грошей і діри в законі // Юрид. вісник України. – 1995. – 3 жовтня.
94. Білецький В. Фіктивне підприємництво і економічна злочинність // Право України. – 1997. – № 5. – С. 34–37.
95. Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12. 00. 09. – Х., 1980. – 17 с.
96. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособ. – Х.: Харьк. юрид. ин-т, 1983. – 40 с.
97. Бойко А. И., Родина Л. Ю. Контрабанда: история, социально-экономическое содержание и ответственность. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 299 с.
98. Бондарева М. «Відмивання» грошей: міжнародні кримінально-правові проблеми // Право України. – 1999. – № 1. – С. 95–99.
99. Бондарева М. Відповідальність за «відмивання» незаконно здобутих доходів за кримінальним законодавством США // Право України. – 1999. – № 7. – С. 107–111.
100. Бондарева М. Кримінально-правові аспекти відповідальності за легалізацію грошових коштів та іншого майна, здобутого незаконним шляхом. – К.: Рад. шк., 2000. – 17 с.
101. Бондарева М. В. Кримінально-правові аспекти відповідальності за легалізацію грошових коштів та іншого майна, здобутого незаконним шляхом: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – 20 с.
102. Бондарева М. В. Кримінально-правові аспекти відповідальності за легалізацію («відмивання») грошових коштів та іншого майна, здобутих незаконним шляхом // Зб. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2002. – Вип. 3. – С. 5–35.
103. Борисенко І. В. Методика розслідування вбивств з розчленуванням трупа: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – 19 с.
104. Борисов В. І. Наукове забезпечення протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003 р.). – К.: НАВС України, 2003. – С. 86–93.
105. Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності (кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістич-

- ні проблеми) / Борисов В. І, Кальман О. Г., Корж В. П. та ін. – Х.: Право, 2001. – 264 с.
106. Борьба с отмыванием грязных денег в Украине возложена на налоговую службу // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 6. – С. 11.
107. Борьба с отмыванием доходов, полученных преступным путем // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 36. – С. 3.
108. Бриков В. Проблеми інформаційного забезпечення боротьби з відмиванням брудних грошей // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 77–78.
109. Бутузов В. О., Камлик М. І. Економічна злочинність у сфері зовнішньоекономічної діяльності // Тіньова економіка та організована економічна злочинність / Сущенко В. Д., Камлик М. І., Предборський В. А. та ін.; За ред. Предборського В. А.: Навч. посіб. – К., 1999. – С. 337–349.
110. Бурачевский И. И., Скрипник К. И. Современные способы получения полуфабрикатов ликеро-водочного производства. – М.: Лег. и пищ. пром-ть, 1981.
111. Бушан О. П. Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 42. – С. 194–200.
112. Бушан О. П. Вопросы методики расследования мошенничества с финансовыми ресурсами // Фінансова злочинність. – Х.: Право, 2000. – С. 110–115.
113. Бушан О. П. Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 42. – С. 195–200.
114. Быховский И. Е. Осмотр места происшествия. – М.: Юрид лит., 1982. – 97 с.
115. Бюджетний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 37–38. – Ст. 189.
116. Валеев М. Н. Особенности тактической операции «Задержание преступника с поличным» по делам о вымогательстве // Учен. зап. Ульянов. гос. ун-та. – Ульяновск, 1999. – Вып. 1. – С. 99–103.
117. Валерко В. «Леонід Скалозуб: “Проблему фальсифікованої горілки можна вирішити, але тільки за умови вдосконалення чинного законодавства...”» // Міліція України. – 2001. – № 8. – С. 9–10.
118. Валерко В. МВС вмiє знаходити завищення собiвартостi, збiльшення амортизацiї, знає про хитроцi з пiдакцизними товарами // Галицькi контракти. – 1996. – № 28. – С. 90–91.
119. Валерко В. На ринку наркотикiв України – новi надходження // Галицькi контракти. – 1996. – № 21. – С. 58–59.
120. Валерко В. Поєдинок з горiлчаними фальсифiкатами // Міліція України. – 2004. – Лют. – С. 4–6.

121. Вандер М. Б. Использование микрочастиц при расследовании преступлений. – СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
122. Вандер М. Б. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ, изделий. – СПб.: Питер, 2001. – 128 с.
123. Вандышев В. В. Роль и значение виктимологических данных в системе факторов, обуславливающих способы сокрытия краж личной собственности // Криминалистическая сущность, средства и методы установления способа сокрытия следов преступления. М.: Академия МВД СССР. – 1987. – С. 49–50.
124. Ванин М. У последней черты, или лучший способ потерять деньги // Таможенный вестник. – 1995. – № 7. – С. 9.
125. Варналій З. С. Проблеми протидії легалізації доходів злочинного походження у контексті фінансової безпеки України // Фінанси України. – 2003. – № 7. – С. 34–42.
126. Василина М. М. Соціально-психологічний портрет особи контрабандиста // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України / За ред. В. Л. Регульського. – Львів: Львів. ін-т внутр. справ при НАВС України, 2000. – С. 34–36.
127. Василичук В. Типові способи необґрунтованого одержання кредитів при вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами та шляхи їх розслідування // Право України. – 2000. – № 10. – С. 28–31.
128. Василичук В. І. Теоретико-прикладні аспекти розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами // Науковий вісник НАВСУ – К., 2000. – Вип. 1. – С. 34–56.
129. Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с.
130. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 71 с.
131. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений // Соц. законность. – 1975. – № 4. – С. 61–63.
132. Васюренко О. В. Банківські операції: Навч. посіб. – 3-є вид., стереот. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 78 с.
133. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления // Криминалистическая характеристика преступлений. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1984. – С. 74–77.
134. Ведерников Н. Т. Изучение личности обвиняемого и методика расследования преступлений // Методика расследования преступлений (Общие положения). – М., 1976. – С. 134–136.
135. Величкин С. А. Организация расследования преступлений: Учеб. пособ. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 88 с.
136. Величкин С. А. Организация и планирование следователем взаимоотношений и деятельности лиц, участвующих в производстве следственных

- действий // Версии и планирование расследования. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 131–136.
137. Величков Г. Применение психологии в борьбе с контрабандой // Соц. таможенный контроль. – Берлин, 1969. – № 1. – С. 8.
138. Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методіці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – 19 с.
139. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): Монографія. – К.: НВТ «Правник» – НАВСУ, 1999. – 126 с.
140. Вестник налоговой службы Украины. 2001. – № 6. – С. 8
141. Вестник налоговой службы Украины. 2000. – № 28. – С. 4.
142. Вестник налоговой службы Украины. 2000. – № 27. – С. 12.
143. Вестник налоговой службы Украины. – 2004. – № 12. – С. 45.
144. Винберг А. И. Криминалистическая одорология // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967. – С. 8–17.
145. Виницкий Л. В. Теория и практика освидетельствования на предварительном следствии: Учеб. пособ. – Караганда: Караганд. ВШ МВД СССР, 1982. – 112 с.
146. Власенко В. Г. Вопросы теории и практики возмещения материального ущерба при расследовании хищений государственного и общественного имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1969. – 21 с.
147. Власенко В. Г. Некоторые теоретические вопросы планирования расследования преступлений // Версии и планирование расследования. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 83–90.
148. Возвращенное народу // Таможня: Прилож. к журналу «Деловая жизнь». – 1997. – № 5. – С. 7.
149. Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений. – Мн.: Выш. шк., 1983. – 215 с.
150. Волеводз А. Г. Способы «отмывания» полученных преступным путем денежных средств, связанные с их переводом за границу, и банковские документы как источники сведений об этом // Банковское право. – М., 1996. – № 4. – С. 69.
151. Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления). – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 208.
152. Волженкин Б. В. Экономические преступления – СПб.: Юрид. центр Пресс, 1999. – 312 с.
153. Волобуев А., Литвинов А. Криминалистические особенности легализации доходов, полученных незаконным путем // Законность. – 2001. – № 6. – С. 48–50.
154. Волобуев А. Ф. Фиктивное предпринимательство как способ сокрытия тяжких экономических преступлений // Рос. юстиция. – 2001. – № 6. – С. 54–55.

155. Волобуєв А. Деякі особливості розкрадань майна в сфері підприємницької діяльності // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 4 (11). – С. 172–175.
156. Волобуєв А. Криміналістична характеристика злочинів у сфері кредитних відносин // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 82–85.
157. Волобуєв А. Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №1 (24). – С. 175–181.
158. Волобуєв А. Протидія легалізації майна, здобутого злочинним шляхом // Вісник прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 53–56.
159. Волобуєв А. Ф. Особливості порушення кримінальних справ про злочини у кредитній сфері та їх розслідування // Вісник прокуратури. – 2001. – № 3 (9). – С. 44–50.
160. Волобуєв А. Ф. Прийоми маскуванню економічних злочинів та їх вплив на методику розслідування // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності» – Х., 2000. – С. 107–109.
161. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.
162. Волобуєв А. Ф. Проблемні питання розслідування легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003 р.). – К.: НАВС України, 2003. – С. 173–177.
163. Волобуєв А. Ф. Протидія легалізації майна, здобутого злочинним шляхом. Проблеми та шляхи їх вирішення / Вісник прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 54.
164. Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. проф. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – 272 с.
165. Володько Н. В. Объект и предмет контрабанды // Труды Киевской Высшей школы МВД СССР. – 1975. – Вып. 9. – С. 81–87.
166. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуология: Монография / Под ред. Н. П. Яблокова. – Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 1997. – 248 с.
167. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учеб. пособ. – Калининград: Изд-во Калининград. ун-та, 2001. – 100 с.
168. Волчецкая Т. С. Судебная экспертиза как форма использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве // Использование специальных знаний в судопроизводстве: Сб. науч. тр. / Под ред. Т. С. Волчецкой. – Калининград: Изд-во Калинингр. гос. ун-та, 2005. – С. 12–21.

169. Воробьева И. Б. Взаимодействие следователя с контролирующими органами в борьбе с преступностью. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 112 с.
170. Габричидзе Б. Н. Практика применения Таможенного кодекса РФ. – М.: Кн. мир, 1998. – 496 с.
171. Гавло В. К. Обстановка преступления как структурный элемент криминалистической характеристики преступлений // Совершенствование расследования преступлений: Сб. науч. тр. – Иркутск, 1980. – С. 52–55.
172. Гавло В. К. Следственная ситуация // Следственная ситуация: Сб. науч. тр. – М.: Всесоюз. ин-т. по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1985. – С. 38–41.
173. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. – 333 с.
174. Гайсин И. И. Криминалистический анализ налоговых преступлений // Южно-уральские криминалистические чтения / Под ред. Л. Л. Келивского. – Уфа: Башк. гос. ун-т, 1999. – Вып. 7. – С. 149–157.
175. Галагуза Н. Ф., Ларичев В. Д. Преступления в страховании: предотвращение, выявление, расследование (отечественный и зарубежный опыт). – М., 2000. – С. 71.
176. Галанжин В. Е. Предупреждение контрабанды (по материалам ГТК РФ): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / НИИ проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной Прокуратуры РФ. – М., 1995. – 22 с.
177. Галанов В. А., Грищенко Л. Л. Взаимодействие органов следствия и дознания при проведении тактической операции «следственный осмотр» по делам об уголовно наказуемых нарушениях авторских прав в области распространения аудио-, видеопродукции // Следователь. – 2003. – № 2. – С. 30–31.
178. Галас Я. Ровенские аферисты ввезли в Украину более тысячи контрабандных иномарок на десятки миллионов долларов // Факты. – 2001. – 26 янв. – С. 24.
179. Гармаев Ю. Злоупотребления в таможене – коррупция или обусловленная практика (по материалам уголовного дела) // Законность. – 1998. – № 1. – С. 25–28.
180. Гармаев Ю. П. Должностные преступления в таможенных органах. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 176 с.
181. Гармаев Ю. П. К проблеме классификации методик расследования преступлений // Тезисы Всерос. криминалистических чтений, посвященных 100-летию со дня рождения проф. А. Н. Васильева. – М.: МАКС Пресс, 2002. – С. 62–67.

182. Генихин А. А. Легализация (отмывание) «грязных» денег через оффшорные зоны // Рос. юрид. журнал. – 2002. – № 1. – С. 139–143.
183. Георгица М., Гамза В. Дознания по делам о контрабанде // Соц. законность. – 1990. – № 4. – С. 49–50.
184. Герасименко А. Ю. Подготовка к обыску: прогнозирование и тактический риск // Проблемы соц. законности. – 1991. – Вып. 26. – С. 115–120.
185. Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1976. – 184 с.
186. Герасимов И. Ф. Теоретические проблемы раскрытия преступления: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – М., 1979. – 40 с.
187. Глазырин Ф. В. Криминалистическое и судебно-психологическое изучение личности обвиняемого в системе методики расследования // Методика расследования преступлений (Общие положения). – М., 1976. – С. 129–134.
188. Глибко В. Н. Организационные и тактические основы возмещения ущерба при расследовании хищений государственного и общественного имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1972. – 19 с.
189. Глотов О. М. Осмотр документов следователем: Учеб. пособие. – Л.: Ин-т усовершенствования следственных работников прокуратуры СССР, 1983. – 42 с.
190. Глушкова Е. Стадии и методы «отмывания» денежных средств в финансовой системе государства // Финансовое право. – 1998. – № 12. – С. 29.
191. Голик Ю. В. Проблемы борьбы с отмыванием средств или иного имущества, приобретенных незаконным путем // Государство и право. – 2002. – № 2. – С. 106–112.
192. Голованов Н. М., Перекислов В. Е., Фадеев В. А. Теневая экономика и легализация преступных доходов. – СПб.: Питер, 2003. – 303 с.
193. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика / Под общ. ред. Яблокова Н. П. – М.: ЛексЭст, 2002. – 358 с.
194. Головин А. Ю. Можно ли считать «банковскую криминалистику» новым направлением развития современной криминалистической науки? // Криминалистические чтения, посв. 100-летию со дня рождения профессора Б. И. Шевченко: Тезисы выступ. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С. 60–66.
195. Головина В. П. Комплексність як передумова побудови методики розслідування легалізації (відмивання) коштів, здобутих злочинним шляхом // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 1. – С. 148–153.
196. Головина В. П. Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. НАВС МВС України. – К., 2005. – 22 с.

197. Головіна В. П. Стадії та способи вчинення легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 2. – С. 205–214.
198. Голубь Н. Задачи, возложенные на налоговую милицию в 2000 году, выполнены // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 6. – С. 8–10.
199. Гончаренко В. И., Кушнир Г. А., Подпальный В. Л. Понятие криминалистической характеристики преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Выща шк., 1986. – Вып. 33. – С. 6–7.
200. Городиський О. М. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування злочинів, пов'язаних з приховуванням валютних цінностей: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – 18 с.
201. Господарський кодекс України від 16. 01. 2003 р. № 436–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 141.
202. ГОСТ 29329–92. Весы для статического взвешивания. Общие технические требования: Изд. офиц. Госстандарт России. – М., 1992. – 22 с.
203. Государственная регистрация – в «одно окно» // Налоговый вестник. – 2002. – 18 нояб. – № 46. – С. 1.
204. Грабова Н. Н., Добровский В. Н. Бухгалтерский учет в производственных и торговых предприятиях, 2000.: Учеб. пособ. для студентов вузов / Под ред. Н. В. Кужельного. – К.: А. С. К., 2000. – 624 с.
205. Гребенник В. Там, де обертаються кошти, їх крадуть найбільше // Закон і бізнес. – 2001. – № 8(482). – 24 бер. – С. 29.
206. Григорьев М. Ю. «Электронная записная книжка» как новый источник получения информации при расследовании преступлений // Рос. следователь. – 1999. – № 5. – С. 41–42.
207. Грузкова В. Г. О типичных комплексах (блоках) судебных экспертиз // Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью: Тезисы науч.-практ. конф. – Мн.: НИИ ПКК и судебных экспертиз, 1992. – С. 118–120.
208. «Грязные» деньги в «конвертах» // Власть и политика. – 2002. – 4–10 окт. – № 40. – С. 7.
209. Губанов В. А., Салтевский М. В., Щербаковский М. Г. Осмотр компьютерных средств на месте происшествия. – Х.: НИИ изучения проблем преступности, 1999. – 10 с.
210. Губанова І. В. Недоліки, які виникають в актах податкової служби при перевірках господарської діяльності підприємств, що мали відносини з фіктивними фірмами // Проблемні питання судово-економічної експертизи: Мат. наук.-практ. сем. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 50–53.
211. Гулько С. Три найпопулярніші способи ввезення автотранспорту в Україну // Галицькі контракти. – 1999. – № 24. – С. 80–81.

212. Гусаков А. Н., Филощенко А. А. Следственная тактика: в вопросах и ответах: Учеб. пособ. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 148 с.
213. Гутник А. Е. Предупреждение налоговой милицией уклонений от уклонений от уплаты налогов. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
214. Гутнік А. Є. Запобігання податковою міліцією ухилення від сплати податків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2000. – С. 13–15.
215. Гутнік А. Є., Лисенко В. В. Виявлення і попередження податковою міліцією податкових правопорушень у кредитно-фінансовій сфері // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – Х., 2000. – С. 95–97.
216. Гуторова Н. Проблеми кримінальної відповідальності за посередню винність при вчиненні злочинів проти державних фінансів // Право України – 2001. – № 12. – С. 120–123.
217. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.
218. Давитадзе Д. Д. Уголовная ответственность за контрабанду: вопросы квалификации (по материалам Грузии): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. – Х., 1992. – 21 с.
219. Дайновский Ю. Приемы коммерческой психологии (варианты взаимоотношений «продавец – покупатель») // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 2. – С. 49–51.
220. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. – М.: Рус. яз., 1981 – Т. 3. П. 1982. – 555 с.
221. Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000. – 19 с.
222. Дарнопих Г. Ю. Економічний фактор у системі детермінант фіктивного підприємництва // 36. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2004. – Вип. 8. – С. 85–105.
223. Декрет Кабінету Міністрів України «Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення» від 8 квітня 1993 р. № 30–93 // Зібрання законодавства України. – Сер. 3. Звід законів України 12/2000. – С. 56–68. Зміни: від 24 травня 2001 р. (див.: Вісник законодавства України. – 2001. – № 25 – С. 21; від 20 лютого 2003 р. (див.: Уряд. кур'єр. – 2003. – 18 бер. – № 50. – С. 10.
224. Демидов Ю. Н. Проблемы борьбы с преступностью в социально-бюджетной сфере: Монография. – М.: Щит-М, 2003. – С. 131–132.
225. Дендерук А. В. Боротьба з контрабандою зброї та вибухових речовин // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 18 – С. 318–320.

226. Денисюк С. Проблеми тактики обшуку в сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1. – С. 224–227.
227. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий (Тактико-криминалистический анализ): Науч.-практ. пособ. – Х.: Консум, 1999. – 160 с.
228. Денисюк С. Ф. О тактической операции «групповой обыск» и ее роли в расследовании преступлений, совершаемых организованными преступными группами // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. 15–16 груд. 1998 р. – Х., 1999. – С. 218–220.
229. Державні санітарні правила і норми безпеки іграшок для здоров'я дітей. – К., 1998.
230. Джон Т. Лінч. Деякі питання боротьби з відмиванням «брудних» грошей та комп'ютерними злочинами // Фінансова злочинність: Зб. мат. наук.-практ. сем. (Харків, 12–13 лют. 1999 р.). / Редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2000. – С. 29–33.
231. Джужа О., Голосніченко Д., Чернявський С. Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: кримінологічний аналіз // Право України. – 2000. – № 11. – С. 43–45.
232. Дидковская С. П., Клименко И. И., Лисиченко В. К. Подготовка и проведение отдельных видов судебной экспертизы: Учеб. пособ. – К.: Изд-во КГУ, 1977. – 79 с.
233. Диканова Т. А., Осипова В. Е. Борьба с таможенными преступлениями и отмыванием «грязных» денег: Метод. пособ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 310 с.
234. Дмитрієв І. «Чорний прапорщик»: смак, далекий від «Магарача» // Іменем Закону. – 2001. – 30 лист. – С. 2.
235. Добрушкин Б. С. Борьбе с налоговыми нарушениями – прочную правовую основу // Финансы. – 1996. – С. 21–24.
236. Довбак О. Деякі аспекти розслідування злочинів, пов'язаних з отриманням кредитів // Вісник Львівського університету. – Сер. юрид. – 1999. – Вип. 34. – С. 230–234.
237. Додин Е. В., Юркин В. И. Применение криминалистических методов, приемов и средств в административном процессе // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1971. – Вып. 8. – С. 92–98.
238. Доля Л. Небезпека легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, одержаних злочинним шляхом // Право України. – 2002. – № 2. – С. 89–93.
239. Доля Л. Про практику міжнародного співробітництва в питаннях протидії легалізації доходів, отриманих протиправним шляхом // Вісник прокуратури. – 2002. – № 3. – С. 108–120.

240. Доронин М. П. Международная борьба с контрабандой наркотиков / Рукопись депон. в ИНИОН АН СССР № 31284 от 25. 09. 87. – Л., 1987. – 23 с.
241. Дорош Л. В., Федосеев В. В. Щодо питання про предмет контрабанди // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 жовт. 2001 р. / За ред. Сташиса В. В., Тація В. Я. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 132–136.
242. Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. – М., 1987. – 45 с.
243. Дряпкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия. – Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1989. – С. 27–32.
244. Драпкин Л. Я. Структура процесса планирования расследования и система плановых решений // Версии и планирование расследования. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 63–76.
245. Дремин В. «Отмывание» доходов: законодательное определение // Юрид. вестник. – 2000. – № 2 – С. 80–81.
246. Друбовицкая Л. П., Лузгин И. М. Планирование расследования: Учеб. пособ. – М., 1972. – 74 с.
247. ДСТУ 2708–99. Метрологія. Повірка засобів вимірювальної техніки. Організація та порядок проведення: Вид. офіц. – К.: Держстандарт України, 2000. – 14 с.
248. ДСТУ 3215–95. Метрологічна атестація засобів вимірювальної техніки. Організація та порядок проведення: Вид. офіц. – К.: Держстандарт України, 2000. – 10 с.
249. ДСТУ 3279–95. Стандартизація послуг. Основні положення: Вид. офіц. – К.: Держстандарт України, 1996. – 11 с.
250. ДСТУ 3400–2000. Державні випробування засобів вимірювальної техніки. Основні положення, організація, порядок проведення і розгляду результатів: Вид. офіц. – К.: Держстандарт України, 2000. – 34 с.
251. Дубонос Е. С., Петрухин А. А. Судебная бухгалтерия: Курс лекций + учебно-методический комплекс. – М.: Кн. мир, Мос. УМВД, 2005. – 197 с.
252. Дубонос Е. С. Судебная бухгалтерия: Учеб.-практ. пособ. – М.: Кн. мир, 2005. – 252 с.
253. Дубровин В. А., Голубятников С. П. Использование экономического анализа при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1981. – 120 с.
254. Друбовицкая Л. П., Лузгин И. М. Планирование расследования: Учеб. пособ. – М., 1972. – С. 3.
255. Дугин Г. А. Оперативные задачи таможенных служб, требующие применения технических средств таможенного контроля. – М.: ИПК ГТК РФ, 1993. – 88 с.

256. Дугин Г. А. Правовые и организационно-тактические основы применения средств проверки подлинности таможенных документов и целостности атрибутов таможенного обеспечения. – М.: ИПК ГТК РФ, 1994. – 36 с.
257. Дугин Г. А., Малышев В. И., Чечулина И. Н. Основы таможенного дела. – М.: РИО РТА, 1995. – Вып. 4. – 176 с.
258. Дудніков А. Л. Проблеми взаємодії правоохоронних і контролюючих органів при розслідуванні злочинів, що вчиняються у сфері економічної діяльності // Проблеми законності. 2002. – Вип. 52. – С. 136–142.
259. Дудоров О. «Брудні» кошти під заборону кримінального закону // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 4. – С. 120–121.
260. Дудоров О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: Монографія. – К.: Юрид. практика, 2003. – 924 с.
261. Дудоров О. Чи спливають «брудні гроші» на поверхню // Віче. – 1998. – № 1. – С. 70–80.
262. Дудоров О., Богущко О. Шахрайство з фінансовими ресурсами: врахування банківської специфіки при кваліфікації злочину // Підприємництво, господарство і право. – 1999. – № 6. – С. 23–26.
263. Дудоров О. О. Тлумачення ознак фіктивного підприємництва у доктрині та правозастосовчій практиці // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 2. – С. 83–87.
264. Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2001. – 608 с.
265. Дудченко В. Е. Ситуационные структуры в организации систем // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1983. – С. 263.
266. Дулов А. В., Нестеренко П. Д. Тактика следственных действий. – Мн.: Выш. шк., 1971. – 272 с.
267. Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершаемых должностными лицами. – Мн.: Университетское, 1985. – 168 с.
268. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Мн.: Изд-во БГУ, 1979. – 128 с.
269. Дурдинець В. В. Третя Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми боротьби з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення» // Проблеми боротьби з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 30–34.
270. Дьомін Ю. Митне законодавство і перешкоди у його виконанні // Право України. – 1995. – № 9–10. – С. 33–35.
271. Дьяченко О. Ф. Щербаковська Л. П. Боротьба з контрабандою: щодо криміналістичного дослідження про підроблені документи та паперові гроші // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: Проблеми людини, 1998. – Т. 10. – С. 496–500.

272. Егер Г., Велер Х. Знания криминалистики, необходимые в работе таможенных органов // Соц. таможенный контроль. – Берлин, 1969. – № 2. – С. 18–20.
273. Економічна енциклопедія: У 3-х т. / Ред. кол.: С. В. Мочерний та ін. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – Т. 2. – 848 с.
274. Еникеев М. И., Чочетков О. Л. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь. – М.: Юрид. лит, 1997. – 448 с.
275. Еремеев Д. В. Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с использованием «конвертационных» центров // Мат. III звітної наук.-практ. конф. проф.-виклад. складу Крим. ф-ту Нац. ун-ту внутр. справ: У 2 ч. – Сімферополь: Доля, 2001. – Ч. 1. – С. 57–58.
276. Ермоленко А., Силаев В. Когда родился молдаван, украинские ж/д заплакали // Бизнес. – 1996. – № 22. – С. 35.
277. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. – Мн.: Амалфея, 2001. – 304 с.
278. Ермолович В. Ф., Ермолович М. В. Построение и проверка версий / Под ред. И. И. Басецкого. – Мн.: Амалфея, 2000. – 176 с.
279. Ермолович В. Ф., Игнатюк А. З. Версии о контрабанде: Учеб. пособ. – Мн.: БелНИУФЭ, 1998. – 91 с.
280. Жвалюк В. Борьба с отмыванием денег: Украина в контексте международных усилий // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 38. – С. 3.
281. Жвалюк В. Налоговая милиция: весомый вклад в укрепление экономики // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 40. – С. 7.
282. Жвалюк В. Протидія відмиванню грошей потрібно спільно // Уряд. кур'єр. – 2002. – 25 вер. (№ 176). – С. 4.
283. Жегалов Е. А. Тактическая операция по собиранию информации о преступлении, связанном с использованием электронной почты // Известия Алтайск. гос. ун-та. – 2000. – № 2 (16). – С. 35–38.
284. Жирний Г. Окремі проблеми криміналістичної методики // Правничий часопис Донецького університету. – 2001. – №1 (6). – С. 36–41.
285. Жирний Г. Ю. Деякі питання криміналістичної методики // Матер. наук. конф. «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства». 21–22 червня 2001 р., Харків. – Х.: Право, 2001. – С. 379–380.
286. Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних методик розслідування злочинів у сфері кредитно-фінансової діяльності // Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] / [Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін.]. – Х.: ПФ Поиск, 2002. – С. 271–276.
287. Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних методик розслідування певних категорій злочинів // Актуальні проблеми сучасної кримі-

- налістики: Мат. міжнар. наук.-практ. конф: У 2 ч. – Сімферополь – Алушта, 19–21 вер. 2002 р. – Сімферополь: Доля, 2002. – Ч. 2. – С. 162–167.
288. Журавель В. Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? // Правничий часопис Донецького університету. – 2001. – № 1(6). – С. 56–60.
289. Журавель В. Предикатний фактор у структурі елементів криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 182–189.
290. Журавель В. А. Правові та організаційні проблеми розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Теорія та практика судових експертиз і криміналістики. – 2004. – Вип. 4. – С. 97–105.
291. Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. – Х.: Право, 1999. – 304 с.
292. Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: Наук.-практ. посіб. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 312 с.
293. Журавель В. А., Білоус В. В. Фіктивні підприємства у механізмі легалізації «брудних» коштів // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 169–180.
294. Журавель В. А., Веліканов С. В. Сліди як матеріальні наслідки легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Юрист України. – Х., 2004. – № 1 (36). – С. 19–22.
295. Журавель В. А., Веліканов С. В. Слідчі ситуації в методиці розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 170–177.
296. Закатов А. А. О производстве первоначальных неотложных следственных действий // Актуальные проблемы следственной деятельности. – Свердловск: СЮИ, 1990. – С. 46–55.
297. Закатов А. А. Об оптимизации производства обыска с участием специалиста // Теория и практика использования специальных знаний при расследовании преступлений. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. – С. 89–92.
298. Закатов А. А., Ямпольский А. Е. Обыск: Учеб. пособ. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1983. – 44 с.
299. Закатов А. А. О совершении тактики розыска и задержания расхитителей // Совершенствование криминалистических средств и методов раскрытия и расследования хищений социалистического имущества: Сб. науч. тр. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1982. – С. 14–21.
300. Закон Украины «О качестве и безопасности пищевых продуктов и продовольственного сырья» от 23. 12. 1997 г. №771/97 – ВР // Бухгалтерия. Налоги. Бизнес. – 1998. – № 6. – С. 7–12; Зміни від 24 жовтня 2002 р. (див.: Орієнтир. – 2002. – 13 лист. – № 43. – С. 1–4).

301. Закон України «Про боротьбу з корупцією» (в редакції від 3 квітня 1997 р. із змінами та доповненнями від 11 липня 2002 р.).
302. Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30 жовтня 1996 р.
303. Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» від 26. 01. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 13. – зі змінами від 12. 01. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 10.
304. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. // Офіц. вісник України. – 2003. – № 25. – Ст. 11.
305. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36.
306. Закон України «Про Національну депозитарну систему і особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» від 10 грудня 1997 р.
307. Закон України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» від 8 липня 1999 р.
308. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р.
309. Закон України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р.
310. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2001 р.
311. Закон України «Про цінні папери і фондову біржу» від 18 червня 1991 р.
312. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12. 05. 1991 р. № 1023–12 // Законодавство України про захист прав споживачів // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 1999. – № 6. – С. 14–32. – Зміни: Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 11 – Ст. 137.
313. Закон України «Про метрологію та метрологічну діяльність» від 11 лютого 1998 р. № 113/98 – ВР // Офіц. вісник України. – 1998. – № 9. – Ст. 324. Зміни: Закон України від 15. 06. 2004 г. № 1765. (див.: Голос України. – 2004. – 20 черв. 2004. – № 132. – С. 8–11).
314. Закон України «Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями і тютюновими виробами» від 19 грудня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 46.
315. Закон України «Про електронний цифровий підпис» № 852–IV від 22. 05. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36 – Ст. 276.
316. Закон України «Про ставки акцизного збору і ввізного мита на деякі транспортні засоби» від 24 травня 1996 р.
317. Закон України «Про ставки акцизного збору і ввізного мита на деякі товари (продукцію)» від 11 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 42. – Ст. 201.

318. Закон України «Про ставки акцизного збору та ввізного мита на тютюнові вироби» від 6 лютого 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 8.
319. Закон України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р. № 2413–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – Ст. 145.
320. Закон України від 22. 05. 2003 р. № 851 «Про електронні документи та електронний документообіг» // Голос України. – 2003. – 27 июня. – № 119. – С. 10–11.
321. Закон України «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23.
322. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. № 2121–III (зі змінами від 22. 06. 2004. – ВВР. – 2004. – № 38. – Ст. 473) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5–6.
323. Засоби вимірювальної техніки, занесені до Державного реєстру України. Показчик, 2000 / Укладачі: І. Савченко, Л. Базик, О. Чабан та ін. – К., Держстандарт України, 2001. – 210 с.
324. Здоровко С. Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х.: Гриф, 2004. – 176 с.
325. Зеленецький В. С. Возбуждение уголовного дела. – Х.: КримАрт, 1998. – 338 с.
326. Зеленецький В. С., Файер Д. А. Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України // Весы Фемиды. – 2000. – № 3 (15). – С. 7–20.
327. Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1989. – 152 с.
328. Зеленский Ю. И. Контрабанда – язва империализма. – М.: Междунар. отнош., 1985. – 208 с.
329. Зелинский А. Ф. Криминальная мотивация хищений и иной корыстной преступной деятельности. – К.: УМК ВО, 1990.
330. Зелинский А. Ф. Повторение преступлений как преступная деятельность // Государство и право. – 1995. – № 12. – С. 24–32.
331. Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях: Учеб.-практ. пособ. – М.: Экзамен, 2004. – С. 87.
332. Злоченко Я. М. Международное сотрудничество – основа противодействия легализации незаконных доходов // Рос. юрид. журнал. – 2001. – № 2. – С. 123–130.
333. Злочини у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. Хавронюка М. І. – К.: Атіка, 2001. – 608 с.
334. Зобов В. Е. Возбуждение уголовного дела таможенными органами // Таможенное право: Учебник / Отв. ред. проф. Б. Н. Габричидзе. – М.: БЕК, 1995. – С. 318–330.

335. Золотогоров В. Г. Энциклопедический словарь по экономике. – Мн.: Польша, 1997. – 571 с.
336. Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. – Мн.: Амалфея, 2000. – 416 с.
337. Зорин Г. А., Танкевич О. В. Криминалистическая характеристика транснациональных преступных групп. – Гродно: Изд-во Гродн. филиала «Негосударственного института современных знаний», 1997. – 104 с.
338. Зубок М. І., Ніколаєва Л. В. Організаційно-правові основи безпеки банківської діяльності в Україні: Навч. посіб. – 2-е вид., доп. – К.: Істина, 2000. – 88 с.
339. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1970. – 34 с.
340. Зуйков Г. Г. Поиск по признакам способа совершения преступления: Учеб. пособ. – М.: ВШ МВД СССР, 1970. – 191 с.
341. Иванов Н. Легализация денежных средств или иного имущества, приобретенных другими лицами преступным путем // Рос. юстиция. – 2002. – № 3 – С. 53–54.
342. Иванов Э. А. Отмывание денег и правовое регулирование борьбы с ним. – М.: Рос. Юрид. Изд. Дом, 1999. – 287 с.
343. Иванов Э. А. Формирование в России системы борьбы с легализацией (отмыванием) преступных доходов, полученных преступным путем // Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон. – М., 2001.
344. Игнатюк А. З. Контрабанда и иные правонарушения во внешнеэкономической деятельности: Теория и практика расследования. – М.: Изд-во деловой и учеб. лит-ры; Мн.: Амалфея, 2001. – 320 с.
345. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения: Учеб. пособ. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.
346. Ильченко А. «Торпедоносцы» упражняются в изобретательности... // Киевские Ведомости. – 1996. – 7 февр. – С. 9.
347. Исаева Л. Обыск: роль специалиста // Законность. – 2001. № 6. – С. 17–21.
348. Истомина А. Ф. Уголовная ответственность за легализацию незаконных доходов // Журнал рос. права. – 2002. – № 3 – С. 53–59.
349. Итоги работы Государственной налоговой службы Украины за 2002 год // Вестник налоговой службы Украины. – 2003. – № 5. – С. 6
350. Итоги работы налоговой милиции за I квартал 2002 года // Вестник налоговой службы Украины. – 2002. – № 16. – С. 3.
351. Ищенко Е. П. Проблемы первоначального этапа расследования преступлений. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – 168 с.
352. Ищенко Е. П. Проблемы криминалистической характеристики преступлений // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина:

- Мат. междунар. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С. 116–123.
353. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). – М.: Юрид. лит., 1990. – 158 с.
354. Інструкція про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду. Затв. наказами Генеральної прокуратури України 3 05/1–139 ОКВ від 13. 05. 2004 р.
355. Інструкція Головного контрольно-ревізійного управління України «Про порядок проведення ревізій і перевірок державною контрольно-ревізійною службою в Україні» від 03. 10. 1993 р.
356. Інструкція про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності ліцензій на надання послуг по охороні колективної і приватної власності, а також по охороні громадян, монтажу, ремонту, профілактичному обслуговуванню коштів охоронної сигналізації. Затв. наказом Міністерства внутрішніх справ від 28. 02. 1994 р. за № 112.
357. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08. 10. 1998 р. за № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30. 12. 2004 р. за № 144/5).
358. Ісаєнко Л. О. Деякі проблеми проведення судових фінансово-кредитних експертиз без ревізії, проведеної належним чином // Проблемні питання судово-економічної експертизи. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 147–149.
359. Історія і сучасність фіктивного підприємництва // Іменем Закону. – 1998. – № 17. – 24 квіт.
360. Іщенко В. Поняття документа як джерела доказів у кримінальному судочинстві // Право України. – 1997. – № 2. – С. 42–44.
361. Ищенко Е. П. Проблемы криминалистической характеристики преступлений // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина: Мат. междунар. науч. конф. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С. 116–123.
362. К вопросу о работе американской таможни // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических стран. – М., 1993. – № 11. – С. 56–58.
363. Кабанец А. ГНА Украины поддерживает изменения и дополнения к новому Закону Украины «О банках и банковской деятельности» // Вестник налоговой службы Украины. – 2000. – № 25. – С. 14.
364. Кагин Е. К. Выдвижение и проверка версий в процессе розыска лиц, совершивших преступление и скрывшихся от следствия и суда // Версии и планирование расследования. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1985. – С. 42–49.

365. Кадовик Е. И., Клебанов Л. Р. Легализация преступных доходов как криминальный риск в сфере финансовой деятельности // Право и политика. – 2001. – № 12. – С. 92–95.
366. Калашникова О. Л. Про форми опису культурних цінностей в митній документації // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 18. – С. 371–373.
367. Кальман О. Актуальні питання протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом // Вісник прокуратури. – 2002. – № 2. – С. 8–13.
368. Кальман О., Христич І., Марченко В. Легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом: засоби протидії // Юрид. вісник України. – 2003. – 2–8 серп. (№ 31). – С. 12.
369. Кальман О. Г. Кримінологічний аналіз відповідальності за легалізацію (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (стаття 209 Кримінального кодексу) // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 217–219.
370. Кальман О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: Монографія. – Х.: Гімназія, 2003. – 352 с.
371. Камлик М. І., Муженко П. М. Про результати вивчення проблем, пов'язаних з незаконним обігом зброї // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 18. – С. 321–326.
372. Камлік М. І. Судова бухгалтерія: Підручник. – К.: Атіка, 2000. – 336 с.
373. Камынин И. Д. Борьба с отмыванием доходов: уголовно-правовые проблемы, опыт международного сотрудничества // Уголовное право. – М., 2000. – № 3. – С. 108–111.
374. Камынин И. Новое законодательство о борьбе с легализацией (отмыванием) преступных доходов // Законность. – 2001. – № 11. – С. 2–6.
375. Камынин И. Противодействие легализации преступных доходов с учетом рекомендаций ФАТФ // Законность. – 2005. – № 4. – С. 18–22.
376. Каневский Л. Л. Дискуссионные проблемы сущности типовой криминалистической характеристики преступлений и ее использование в процессе расследования // Вестник криминалистики. – М.: Спарк, 2002. – Вып. 1(3). – С. 24–31.
377. Качев Н. В. Кримінологічне дослідження контрабанди // Соц. законність. – 1990. – № 1. – С. 58, 59.
378. Кежоян А. Организация расследования преступлений группой следователей // Соц. законность. – 1979. – № 5. – С. 34–35.
379. Кернер Х. Х., Дах Э. Отмывание денег: Путеводитель по действующему законодательству и юридической практике: Пер. с нем. А. Э. Жалинский (общ. ред.). – М.: Междунар. отнош., 1996. – 240 с.

380. Кивалов С. В. Таможенное право (административная ответственность за нарушение таможенных правил). – Одесса: Юрид. ин-т, 1996. – 75 с.
381. Киевец Е. Роль международных специализированных организаций по борьбе с отмытием денег (на примере FATF) // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 7. – С. 79–81.
382. Київцев О. В. Міжнародно-правове регулювання боротьби з відмиванням «брудних» грошей. – К., 2003. – 16 с.
383. Кирш А. «Крокодиловы слезы» // Бухгалтер. – 2001. – № 27. – С. 64.
384. Кирш А. Кролики спокойно размножились, не подозревая, что их разводят // Бухгалтер. – 2003. – № 36. – С. 38.
385. Кисельова С. С. Фондові біржі в злочинній системі відмивання «брудних» коштів: Мат. міжнар. наук. конф. молодих вчених та здобувачів «Актуальні проблеми правознавства», 11–12 листопада 2004 р., м. Харків. – Х.: Нац. юрид. акад. України. – 2004. – С. 153–155.
386. Кіцу А. П. Деякі сучасні методи легалізації «брудних» грошей наркоділками // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – № 1. – С. 98–101.
387. Кіцул А. П. Деякі проблеми сучасної практики боротьби з незаконним обігом наркотиків // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 18. – С. 366–368.
388. Клепицкий И. А. «Отмывание денег» в современном уголовном праве // Государство и право. – 2002. – № 8. – С. 33–46.
389. Клочков В. Легалізації грошових коштів, здобутих незаконним шляхом, повинні запобігати правові заходи // Закон і бізнес. – 2000. – 26 лют. (№ 9). – С. 12.
390. Клочков В. Проблеми здійснення правових заходів, спрямованих на протидію, боротьбу з легалізацією грошових коштів та майна, здобутих незаконним шляхом (Обговорюється проект КК України) // Юрид. вісник України. – 2000. – 21–27 вер. (№ 38). – С. 36–37.
391. Князев В. А. О понятии тактической операции // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1982. – Вып. 25. – С. 67–71.
392. Коваленко С. А. Основы легализации теневой экономики в Украине / НИЭИ Минэкономики Украины. – К.: Знання. – 1999. – 258 с.
393. Коваль Л. Пити чи не пити? // Уряд. кур'єр. – 2001 – № 27 (1954). – 13 лют. – С. 6.
394. Ковальчук Т. Т. Як протидіяти відмиванню «брудних» коштів (Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки Ради національної безпеки і оборони України) // Уряд. кур'єр. – 2001. – 12 груд. (№ 231). – С. 13.
395. Кодированные счета – печать для отмытия денег // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 6. – С. 12.
396. Козіна А. А. Деякі проблеми застосування статті 209 «Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом» //

Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 151–154.

397. Колдаев В. М. История и современные способы борьбы с контрабандой (Уголовно-правовое, криминалистическое и уголовно-процессуальное исследование): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1972. – 18 с.
398. Колев Т. С. Правовые, организационные и тактические основы борьбы с контрабандой (по материалам БХСС Народной милиции МВД НРБ): Автореф. ... канд. юрид. наук. – М., 1979. – 22 с.
399. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1967. – 28 с.
400. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений (конспект лекций по советской криминалистике). – Х.: Юрид. ин-т, 1965. – 47 с.
401. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования преступлений. – Х.: Юрид. ин-т, 1976. – 28 с.
402. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособ. – Х.: Юрид. ин-т, 1985. – 92 с.
403. Колесниченко А. Н., Матусовский Г. А. О системе версий и методике их построения // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1970. – Вып. 7. – С. 7–13.
404. Колишко Р., Рудовська Н. Деретулювання підприємницької діяльності: реалії та перспективи // Економіка. Фінанси. Право. – 1998. – № 11. – С. 20–24.
405. Колмаков В. П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – 196 с.
406. Колонюк В. П. Элементы криминалистической характеристики грабежей и разбоев, совершаемых в учреждениях сберегательного банка // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1990. – Вып. 41. – С. 21–24.
407. Колосова В. И. Ответственность за контрабанду. Борьба аппаратов БХСС со спекуляцией контрабандными товарами. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1987. – 83 с.
408. Коляда П. «Випрані» гроші – 2. Проблеми застосування у практичній діяльності ст. 209 Кримінального кодексу України // Юрид. вісник України. – 2002. – 25–31 трав. (№ 21). – С. 1, 10.
409. Комарков В. С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х., 1975. – 64 с.
410. Комиссаров В., Гаврилов М., Иванов А. Обыск с извлечением компьютерной информации // Законность. – 1999. – № 3. – С. 12–15.
411. Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 157 с.
412. Комментарий к Таможенному кодексу РФ. – М.: Спарк, 1996. – 624 с.

413. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – С. 97–98.
414. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – Х.: Консум, 2000. – 176 с.
415. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.
416. Коновалова В. Е. Криминалистические проблемы борьбы с убийствами по заказу, совершаемыми организованными группами // 36. наук. праць Харк. Центру вивчення організованої злочинності. – Х., 2000. – Вип. 1. – С. 208–226.
417. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – 122 с.
418. Коновалова В. Е. Допрос как информационный процесс // Проблемы соц. законности. – 1980. – Вып. 5. – С. 126.
419. Коновалова В. Е. Организация расследования хищений государственного и общественного имущества. Учеб. пособ. – Х.: Юрид. ин-т, 1984. – 44 с.
420. Коновалова В. Е. Правовая психология: Учеб. пособ. – 2-е изд. – Х.: Консум, 1997. – 160 с.
421. Коновалова В. Е. Тенденции развития криминалистической тактики // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования: Мат. расширенного заседания Ученого совета ВНИИ. – М., 1978. – С. 16–18.
422. Коновалова В. Е., Сербулов А. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – К.: РИО МВД УССР, 1978. – 112 с.
423. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции. Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – 256 с.
424. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Обыск: тактика и психология: Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – 80 с.
425. Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підручник. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.
426. Контрабанда на 2 миллиона долларов // Всеукр. ведомости. – 1996. – № 117. – С. 1.
427. Контрабандная сенсация // Вечерний Харьков. – 1998. – 5 марта. – С. 1.
428. Концепція державних систем стандартизації, метрології та сертифікації, схвалена постановою КМУ «Про організацію роботи, спрямовану на створення державних систем стандартизації, метрології та сертифікації» від 25 травня 1992 року № 269 // Зібрання законодавства України. Серія 2. Звід постанов Кабінету Міністрів України. – 1998. – № 1. – Ст. 76.; Зміни від 21. 08. 2003 р.: Офіц. вісник України. – 2003. – № 35. – Ст. 1888.

429. Копаниця О. Небезпечний фарш // Человек и закон. – 2001. – № 9–10. – С. 25.
430. Корж В. Способи легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих організованими групами, злочинними організаціями // Право України. – 2003. – № 1. – С. 90–95.
431. Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: Монография. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.
432. Кормич Б. А. Державно-правовий механізм митної політики України: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2000. – 180 с.
433. Корнев С. А. Криминалистика. Тактика: конспект лекцій. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 48 с.
434. Корнеев В. В. Легалізація капіталу при користуванні послугами фінансових посередників // Фінанси України. – 2003. – № 9. – С. 16–20.
435. Корноуков В. Е. Об определении понятия «методика расследования преступлений» // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе / Под ред. З. Д. Еникеева. – Уфа: РИО БашГУ, 2003. – Ч. 1. – С. 126–130.
436. Корнієнко М. В. Проблеми застосування норм нового Кримінального Кодексу щодо «відмивання» коштів та комп'ютерної злочинності // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2002. – Вип. 15. – С. 394–399.
437. Корнієнко М. В. Проблеми протидії підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю легалізації (відмиванню) грошових коштів та майна, здобутих злочинним шляхом // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2002. – Вип. 3. – С. 73–81.
438. Корнієнко М. В. Функції та завдання органів внутрішніх справ щодо боротьби з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом від організованої злочинної діяльності // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. – Донецьк: ДІВС, 2002. – № 2. – С. 261–270.
439. Коротков А. П., Завидов Б. Д., Попов И. А. Преступления в сфере экономической деятельности и против интересов службы в коммерческих и иных организациях: легализация (отмывание) денежных средств или иного имущества, приобретенных незаконным путем (ст. 174 УК РФ) // Право и экономика. – М., 2000. – № 7. – С. 54–56.
440. Коротков Ю. В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с легализацией (отмыванием) незаконных доходов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1998. – 21 с.
441. Корчинский А. Смертоносный груз для Украины? // Киевские Ведомости. – 1996. – 31 авг. – С. 1.

442. Космодемьянская Е. Е. Многоуровневая тактическая операция по установлению лиц, совершивших преступление в условиях неочевидности: теоретические разработки и практические возможности // Актуальные проблемы раскрытия и расследования преступлений. – Красноярск, 2002. – Вып. 4. – С. 139–144.
443. Костенко М. В. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003. – 20 с.
444. Котин В. Ответственность за лжепредпринимательство // Законность. – 1997. – № 6. – С. 15–20.
445. Котин В. Ответственность за незаконное предпринимательство // Законность. – 1995. – № 4. – С. 16–22.
446. Котин В. Фиктивные сделки в предпринимательской деятельности // Законность. – 1996. – № 10. – С. 15–22.
447. Кочергина Е. Организационно-правовая форма юридических лиц: генезис доктрин и подходов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2003. – № 1. – С. 36.
448. Кочоровски Е. За дальнейшее усовершенствование форм сотрудничества в области контрабанды // Соц. таможенный контроль. – 1971. – № 3. – С. 4.
449. Кравченко О. Деякі міркування з приводу законопроекту про відповідальність за контрабанду та порушення митних правил // Право України. – 2000. – № 7. – С. 62–66.
450. Кривенко Т., Куранова Э. Квалификация посягательств на целевые бюджетные средства // Законность. – 1996. – № 7. – С. 7–12.
451. Кривенко Т., Куранова Э. Расследование мошенничества в частном предпринимательстве // Законность. – 1995. – № 10. – С. 20–25.
452. Кривошеев В. И. Об исследовании оттисков печатей и штампов, нанесенных клише, изготовленными в Украине по технологии зарубежных фирм // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. – Х.: Право, 1998. – С. 103–106.
453. Кривцун О. Б. Попередження шахрайства // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 3. – С. 117.
454. Крикун О. О. Держмитслужба посилює боротьбу з контрабандою і митними правопорушеннями // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 39–42.
455. Крикун О. О. Проблеми організації боротьби з митними правопорушеннями при переміщенні транзитних вантажів // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю: Аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників Уряду України, Президенту, законодавчій, ви-

- конавчій владі. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т. 7. – С. 189–192.
456. Криміналістика Т. 1. Введение в криминалистику. Методологические основы науки / Под ред. Р. С. Белкина, В. П. Лаврова, И. М. Лузгина. – М.: Акад. МВД СССР. 1987. – С. 52.
457. Криміналістика. Криміналістическа тактика і методика расследования преступлений: Учебник / Под ред. В. Ю. Шепітько. – Х.: «Одиссей», 2001. – 528 с.
458. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х.: Право, 1998. – 376 с.
459. Криміналістика. Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / Под ред. проф. В. Д. Грабовского, доц. А. Ф. Лубина – Н. Новгород: ВШ МВД России, 1995. – 400 с.
460. Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков. – М.: БЕК, 1996. – 542 с.
461. Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 2000. – 718 с.
462. Криміналістика: Учебник / Под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. – М.: РИО Акад. МВД СССР, 1980. – Т. 2. – 507 с.
463. Криміналістика: Учебник / Под. ред. Р. С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1986. – 542 с.
464. Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М.: Высш. шк., 1994. – 528 с.
465. Криміналістика: Учебник для вузов / Под. ред. А. Ф. Вольнского. – М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 615 с.
466. Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. / За ред. В. Ю. Шепітька. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
467. Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / Кол. авторів: Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. / За ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
468. Криміналістическа методика расследования (некоторые теоретические положения). – М.: Изд-во МГУ. 1985. – С. 46–47.
469. Криміналістическое исследование документов / В. В. Бирюков, В. В. Коваленко. – Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1999. – 164 с.
470. Кримінальне право України: Особлива частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис та ін.; за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юринком Інтер; Х.: Право, 2002. – С. 181.
471. Кримінальне право. Особлива частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. – К., 1998. – С. 312.

472. Кримінальний кодекс України від 05. 04. 2001 р. № 2341–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. Ст. 131.
473. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташица, В. Я. Тація. – Вид. 2-е, перероб. та доп. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с.
474. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 22. – Ст. 230.
475. Крок. – 1998. – 6 серп.
476. Кротюк В. Л. Проблеми вдосконалення законодавства з питань протидії злочину у банківській сфері // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – Х., 2000. – С. 35–39.
477. Крылов В. В. Расследование преступлений в сфере информации. – М.: Городец, 1998. – 264 с.
478. Крылов В. В. Информационные компьютерные преступления. – М., 1997. – С. 74–79.
479. Кто пожинает урожай на ниве алкоголя // Экспресс-клуб. – 1999. – 25 нояб. – С. 5.
480. Кузнецов О. О. Розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 20 с.
481. Кузнецов А. А. Возможности установления предприятия-изготовителя фальсифицированных вино-водочных изделий с помощью экспертиз // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Спец. вип.: У 4 ч. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1999. – Ч. 4. – С. 104–112.
482. Кузнецов А. А. Первоначальные следственные действия по делам об изготовлении и сбыте фальсифицированных алкогольных напитков // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – Вип. 4. – С. 126–132.
483. Кузнецов О. О. Про недоліки у призначенні та проведенні експертиз у справах про виготовлення і збут фальсифікованих алкогольних напоїв // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2002. – № 2. – С. 276–280.
484. Кузнецов А. А. О криминалистическом понятии способа укупорки бутылок с алкогольными напитками // Тенденции развития правовых систем стран СНГ: Мат. междунар. науч. конф. – Ростов-н/Д: РЮИ МВД России, 1999. – Ч. 2. – С. 110–115.
485. Кузнецов О. О. Використання у розслідуванні даних про способи виготовлення і збуту фальсифікованих алкогольних напоїв // Теорія і практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах: Тези доп. на міжнар. наук.-практ. конф. – К.: НАВСУ, 2001. – Ч. II. – С. 48–51.

486. Кузнецов А. А. Фальсификация алкогольных напитков и проблемы предупреждения и расследования преступлений, связанных с нарушением прав потребителей // *Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності: Мат. міжвуз. наук.-практ. конф.* – Донецьк: ДІВС, 2001. – С. 409–412.
487. Кузнецова С. П. Установление исходного растительного сырья в спирто-содержащих жидкостях домашней выработки // *Экспертная практика и новые методы исследования.* – М., 1987. – Вып. 6. – С. 9–11.
488. Кузьменко В. П. Сприяння запобіганню помилок при розгляді судами справ про контрабанду та порушення митних правил і реформуванню чинного законодавства: Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про контрабанду та порушення митних правил» за № 2 від 26 лютого 1999 р. // *Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою.* – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 18. – С. 376–385.
489. Кузьменко В. П., Матвєєва А. В. Узагальнення судової практики в справах про контрабанду та порушення митних правил. – К.: Верхов. Суд України, 1998. – 32 с.
490. Кузьмінський Ю. Виконання рекомендацій FATF. Створення єдиної державної інформаційної системи // *Юрид. журнал.* – 2003. – № 4. – С. 84–85.
491. Кузьмічов В. С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів: Монографія. – К.: НАВСУ-НВТ «Правник», 2000. – 450 с.
492. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика: Навч. посіб. / За заг. ред. В. Г. Гончаренка та Е. М. Моїсєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.
493. Куликов А. К. О закономерностях отображения хищений в экономических показателях предприятий // *Профилактика и расследование посягательств на социалистическую собственность. Труды Горьковской высшей школы МВД СССР.* – Горький, 1976. – Вып. 5. – С. 114–125.
494. Куликов В. И. Основы криминалистической теории организованной преступной деятельности. – Ульяновск: Филиал МГУ, 1994. – 256 с.
495. Курицина Е. Юридическое лицо как орудие преступления // *Рос. юстиция.* – 2001. – № 2. – С. 42–43.
496. Курків М. В., Понікаров В. Д. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів: Навч. посіб. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. – 412 с.
497. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – 20 с.
498. Курман А. В. Способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами // *Проблеми законності.* – 2001. – № 47. – С. 181–186.

499. Курс криминалистики: В 3 т. – Т. III: Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 573 с.
500. Куц В. М. Новий кримінальний кодекс України: яким йому бути. – Х., 1999. – С. 116.
501. Кучерявенко М. П., Шевердіна О. В., Барахтян Н. В. Фінансове право. Конспект лекцій. – Х.: НЮАУ, 1996. – 98 с.
502. Лавров В. В. Противодействие «отмыванию» денег в Великобритании и международное сотрудничество британских правоохранительных органов в борьбе с транснациональной экономической преступностью // Право и политика. – М., 2000. – № 2. – С. 83–89.
503. Лавров В. В. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств или иного имущества, приобретенных незаконным путем: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2000. – 21 с.
504. Ларин А. М. Криминалистика и паракриминалистика. – М.: БЕК, 1996. – 192 с.
505. Ларин А. М. От следственной версии к истине. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с.
506. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. – М.: Юрид. лит., 1970. – 224 с.
507. Ларичев В. Д. Выявление преступлений, совершаемых в сфере экономики при переходе к рыночным отношениям. – М.: НИИ МВД РФ, 1993. – 56 с.
508. Ларичев В. Д. Разграничение составов преступлений, посягающих на кредитные ресурсы банка // Адвокат. – 1997. – № 1–2. – С. 45–50.
509. Ларичев В. Д. Преступления в кредитно-денежной сфере и противодействие им: Учеб.-практ. пособ. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 141–144.
510. Ларичев В. Д., Гульмитдинова Н. С. Таможенные преступления. – М.: Экзамен, 2001. – 608 с.
511. Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – 256 с.
512. Ларін М. Відмивання коштів – проблема транснаціонального масштабу // Юрид. вісник України. – 2001. – 18–24 серп. (№ 33). – С. 10.
513. Ларін М. Відмивання коштів: боротьба триває // Юрид. вісник України. – 2001. – 11–17 серп. (№ 32). – С. 10.
514. Ларін М. Тіньовий ВВП: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль» // Юрид. вісник України. – 2003. – 28 чер. – 4 лип. (№ 26). – С. 14.
515. Ларьков А. Н., Кривенко Т. Д., Куранова Э. Д. Расследование посягательств на целевые бюджетные средства // Прокурорская и следственная практика. – 1997. – № 2. – С. 126–141.

516. Леви А. А., Михайлов А. И. Обыск. – М.: Юрид. лит., 1983. – 95 с.
517. Левков В. М. Криміналістичні версії: Текст лекції. – Х.: Юрид. ін-т, 1990. – 24 с.
518. Левков В. Н. Версии в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Харк. юрид. ин-т. – Х., 1988. – 24 с.
519. Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка легалізації наркодоходів. – Х., 2004. – 112 с.
520. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1977. – 82 с.
521. Лившиц Е. М., Белкин Р. С. Тактика следственных действий. – М.: Новый юрист, 1997. – С. 176.
522. Лидирует мясо и 90-й поезд // Таможня: Прилож. к журналу «Деловая жизнь». – 1996. – № 3. – С. 7.
523. Лисенко В. Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом: особливості початкового етапу розслідування // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 2. – С. 62–70.
524. Лисенко В. В. Фіктивні суб'єкти підприємництва у злочинному механізмі переведення безготівкових грошових коштів у готівку // Актуальні проблеми криміналістики: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 вер. 2003 р.) / Ред. кол.: М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – Х.: Гриф, 2003. – С. 106–108.
525. Лисиченко В. К., Лановский В. В. Исправленному не верить. – К.: Либідь, 1990. – 128 с.
526. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 23. 01. 2003 р. за № 1–221/414.
527. Лист ДПА України від 22. 05. 1998 р. за № 6021/10/26-31 // Бизнес. Бухгалтерия. Право. Налоги. Консультации. – 1999. – № 37. – С. 2.
528. Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (криміналістичний аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – 39 с.
529. Личность преступника / В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров и др. – М.: Юрид. лит., 1975. – 270 с.
530. Личность преступника / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1971. – 355 с.
531. Лібанова Е., Макарова О. Економічне становище жінок в Україні // Економіка, фінанси, право. – 1999. – № 3. – С. 3–7.
532. Лінч Д. Т. Деякі питання боротьби з відмиванням «брудних» грошей та комп'ютерними злочинами // Фінансова злочинність: Зб. мат. міжнар. наук.-практ. сем. (Харків, 12–13 лют. 1999 р.). – Х.: Право, 2000. – С. 29–34.
533. Ліцензійні умови провадження професійної діяльності на ринку цінних паперів, затверджені наказом Держкомпідприємництва та рішенням ДКЦПФР від 14 березня 2001 р. за № 49/60.

534. Логинов Е. А. Тактическая операция «Изобличение преступника» и некоторые вопросы тактики допроса подозреваемого при расследовании умышленных убийств, совершенных организованной группой // Современные проблемы правоохранительной деятельности: Сб. науч. тр. – Сыктывкар: МССШМ МВД РФ, 1995. – С. 17–23.
535. Логинов Е. Л. Отмывание денег через Интернет-технологии: методы использования электронных финансовых технологий для легализации криминальных доходов и уклонения от уплаты налогов: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 208 с.
536. Лопашенко Н. Ответственность за легализацию преступных доходов // Законность. – 2002. – № 1. – С. 17–23.
537. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. – М.: Юрид. лит., 1973. – 215 с.
538. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания: Учеб. пособ.: – М.: НИ и РИО, 1969. – С. 90, 91, 123–125.
539. Лузгин И. М., Лавров В. П. Способ сокрытия преступления и его криминалистическое значение. – М., 1980. – С. 80.
540. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. – К.: Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.
541. Лукашевич В. Г. Криминалистические аспекты изучения преступных групп: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – М., 1979. – 25 с.
542. Лукашевич В. Г. Основы теории профессионального общения следователя: Автореф. дис. ... д-ра юрид. н.: 12. 00. 09 / Укр. акад. внутр. дел. – 1993. – 44 с.
543. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): Учеб. пособ. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – 88 с.
544. Лукін В. О., Маляревський Ю. Д., Понікаров В. Д., Рудинська С. В. Основи бухгалтерського та податкового обліку: Учеб. посіб. / В. О. Лукін, Ю. Д. Маляревський, В. Д. Понікаров, С. В. Русинська – Х.: Курсор, 2000. – 156 с.
545. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клівер, 2005. – 912 с.
546. Лунеев В. В., Тогондзе Н. В. Проблемы борьбы с отмыванием денежных средств или иного имущества, приобретенных незаконным путем (Материалы «круглого стола») // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 106–119.
547. Лысенко В. Фиктивное предприятие как средство совершения и сокрытия преступной деятельности // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2002. – № 5. – С. 79–83.

548. Лысенко В. В. Расследование уклонений от уплаты налогов, совершенных должностными лицами предприятий, организаций, учреждений. – Х.: Консум, 1997. – 192 с.
549. Лысенко В. В. Фиктивные фирмы. Криминалистический анализ. Монография. – К.: Парламент. изд-во. – 2002. – 111 с.
550. Лысенко В. В. Характеристика преступной деятельности лиц, уклоняющихся от уплаты налогов // Зб. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, – 2002. – Вип. 4. – С. 20–45.
551. Лысов М. Д. Ответственность за частнопредпринимательскую деятельность по советскому уголовному праву. – Казань: Изд-во Казан. ун-та. – 1969. – С. 14.
552. Максименко В. М. Деякі проблеми виявлення та припинення контрабанди автотранспорту // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 432–435.
553. Марданов Ю. П. Об искусствоведческой экспертизе по уголовным делам // Проблемы предварительного следствия. – 1979. – № 9. – С. 95–101.
554. Марков Л. Н. О некоторых смежных вопросах таможенного права и уголовного процесса // Труды Иркут. ун-та. – Т. 85: Право. – № 10. – Ч. 4. – 1970. – С. 110–113.
555. Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1973. – 156 с.
556. Материалы семинара по борьбе с экономическим мошенничеством и изготовлением фальшивых денег. Киев, 27 февраля–3 марта 1995 г., – К., 1995.
557. Матусовский Г. А. Формирование методики расследования экономических преступлений, совершаемых организованными преступными группами // Зб. наук. праць Харк. Центру вивчення організованої злочинності. – Х., 2000. – Вип. 1. – С. 227–247.
558. Матусовский Г. А. Криминалистическая характеристика экономических преступлений, совершаемых организованными преступными группами // Проблемы борьбы с организованной злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей): Зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 26–27 квітня 1999 р.). – Х., 1996. – С. 162–171.
559. Матусовский Г. А. Методика расследования хищений: Учеб. пособ. – К.: УМК ВО, 1988. – 88 с.
560. Матусовский Г. А. О формировании методик расследования преступлений, связанных с легализацией доходов, полученных преступным путем // Фінансова злочинність: Зб. мат. міжнар. наук.-практ. сем. (Харків, 12–13 лютого 1999 р.). – Х.: Право, 2000. – С. 96–105.
561. Матусовский Г. А. Проблемы совершенствования методик расследования преступлений, совершаемых в кредитно-финансовой сфере // Злочини у

- сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: Зб. мат. наук.-практ. конф. [Харків]. [Редкол.: Борисов В. І., (голов. ред.) та ін.]. – Х.: ПФ «Поиск», 2002. – С. 261.
562. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ: Монография. – Х.: Консум, 1999. – 480 с.
563. Матусовский Г. А., Сущенко В. Н. Организация работы аппаратов дознания и предварительного следствия органов внутренних дел: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1983. – 84 с.
564. Матусовський Г. А. Особливості формування криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць Інституту вивчення проблем злочинності АПРн України. – 2004. – № 9. – С. 94–101.
565. Матусовський Г. А. Питання формування методики розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Матер. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми практики застосування законодавства з питань протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом (на матеріалах Харківського регіону)» (23 травня 2003 р., Харків) // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2003. – № 3 (9). – С. 78–79.
566. Матусовський Г. А., Багінський В. З., Голубев В. О., Файер Д. А. Криміналістична характеристика способів вчинення злочинів у кредитно-фінансовій сфері // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2002. – Вип. 6. – С. 10–17.
567. Мацко А. Борьба с отмытием грязных денег // Персонал. – 2003. – № 6. – С. 72–77.
568. Медуница Ю. Замість м'яса – щетина. І не тільки // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 20 (1947). – С. 5.
569. Международное сотрудничество в борьбе с отмытием доходов, полученных незаконным путем (по материалам «круглого стола»): Сб. / Науч. ред. С. В. Максимов и др. – М.: Учеб.-консульт. центр «ЮрИнфоР», 1999. – 80 с.
570. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Монографія. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
571. Мельник М., Бень А. Від чого мають упріти фінансові «банщики» (Закон «Про запобігання та протидію легалізації «відмиванню» доходів, одержаних законним шляхом») // Голос України. – 2002. – 26 груд. (№ 246–247) (№ 246). – С. 25.
572. Мельник М., Бень А. На «темних конячках» банкір не виїде (Боротьба з відмиванням доходів) // Голос України. – 2003. – 28 лют. (№ 39). – С. 3.
573. Мельник М., Бень А. Фінансовим «банщикам» – до 15 років з конфіскацією // Голос України. – 2003. – 21 лют. (№ 34). – С. 3.
574. Меретуков М. Г. Правовые и криминалистические проблемы борьбы с наркобизнесом, совершаемым организованными группами: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / Акад. внутр. дел РФ. – М., 1995. – 42 с.

575. Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 171–173;
576. Методичні рекомендації (тимчасові) щодо проведення дізнання в митних органах України по кримінальних справах про контрабанду. – К.: ДМК України, 1992. – 51 с.
577. Методичні рекомендації відносно організації боротьби з «фіктивними» та «транзитними» підприємствами: Лист ДПА України № 8742/7/26–9517 від 03. 06. 2002 р.
578. Методичні рекомендації по розслідуванню фіктивного підприємництва // Іменем Закону. – 1998. – № 5. – 30 січ. – С. 9.
579. Миньковский Г. М. Классификация преступников // Криминология: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 110–112.
580. Митники в супрязі зі злочинцями // Кримінальний огляд. – 1996. – № 6. – С. 1.
581. Митрохина З. И. Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособ. – К.: УМК ВО, 1990. – 52 с.
582. Михайленко А. О бедном законе замолвите слово... (При МВД России создан Межведомственный центр по противодействию легализации доходов, полученных незаконным путем) // Человек и закон. – 2001. – № 11. – С. 34–42.
583. Михайлов В. И., Федоров А. В. Таможенные преступления: Учебное пособие. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 1999. – 324 с.
584. Михайлов В. И. Контролируемая поставка как оперативно-розыскная операция: Учеб.-практ. пособ. / Под ред. А. Ю. Шумилова. – М.: Издатель Шумилова И. И., 1998. – 96 с.
585. Михайлов В. И. Противодействие легализации доходов от преступной деятельности: Правовое регулирование, уголовная ответственность, оперативно-розыскные мероприятия и международное сотрудничество. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 427 с.
586. Михальчук А. Е. Тактическая комбинация как средство повышения эффективности производства следственных действий на первоначальном этапе расследования // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. – Свердловск: СЮИ, 1988. – С. 45–50.
587. Моїсєєв О. М. Державна система експертної профілактики злочинів, що пов'язані з обігом документів // Зб. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. – Вип. 7. – С. 205–232.
588. Моїсєєв О. М. Уточнене визначення документів та експертна технологія їх дослідження // Вісник національного університету внутрішніх справ. – Х., 2002. – Вип. 17. – С. 24–29.

589. Мойсик В. Р., Андрушко П. П. Шахрайство з фінансовими ресурсами // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 2. – С. 32–37.
590. Мойсик В. Р., Дудоров О. О. Шахрайство з фінансовими ресурсами і суміжні склади злочинів: спірні питання кваліфікації // Адвокат. – 1999. – № 4. – С. 5–11.
591. Мойсик В. Р. Відмежування шахрайства з фінансовими ресурсами від інших злочинів у сфері господарської діяльності // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 4 (32). – С. 26–30.
592. Мочкош Я. Засоби дослідження кількісних даних злочинної економічної діяльності // Право України. – 2001. – № 5. – С. 115.
593. Мусин Е. В. В Европе с отмыванием строго // Экономика и жизнь. – М., 1997. – № 51.
594. Навроцький В. О. Господарські злочини. Лекції для студентів юридичного факультету. – Львів, 1997. – С. 42.
595. Навроцький О. В. Кримінальне право. Особлива частина: Курс лекцій. – К., 2000. – 1094 с.
596. Надьожкін С. Б., Кравцов Ю. Г., Кубрак М. Д. Довідник інспектора митниці з технічних засобів митного контролю та засобів зв'язку. – К.: ДМК України, 1996. – 410 с.
597. Назаров В. В. Контрабанда та конфліктні ситуації при її розслідуванні // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 456–459.
598. Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики за № 282 від 31. 12. 2003 р. «Про затвердження Технічного регламенту з підтвердження відповідності щодо безпеки іграшок» // Офіц. вісник України. – 2004. – 7 трав. – № 16. – Ст. 1142. – С. 436.
599. Наказ Держстандарту України від 20. 09. 1996 р. за № 393 «Про затвердження Правил користування засобами виміральної техніки у сфері торгівлі» // Бюл. нормат. актів міністерств і відомств України. – 1996. – № 11. – С. 131–144.
600. Налоговая милиция выявила факт легализации более 4 млн. грн. дохода, полученного преступным путем // Status QVO. Информационное агентство. – 2003. – 6 марта (№ 44). – С. 11.
601. Налоговое расследование: Экспериментальный учебник для юридических и экономических вузов и факультетов. / Под общей редакцией Ю. Ф. Кваши. – М.: Юристъ, 2000. – С. 455.
602. Налоговый вестник. – 2002. – 18 нояб. – № 46. – С. 8.
603. Налоговый вестник. – 2002. – 25 нояб. – № 47. – С. 8.
604. Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 720 с.

605. Настюк В. Я., Шульга М. Г. Митне право України: Навч. посіб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – 114 с.
606. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга – Н., 2001. – 656 с.
607. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз.: Затв. Наказом Міністерства юстиції від 8 жовтня 1998 р. за № 53/5 із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства юстиції за № 144/5 від 30. 12. 2004, Ст. 178–132.
608. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 ч. – Особлива частина / Під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренко. – К.: Форум, 2001. – 942 с.
609. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П.: Книга 2. Особлива частина. – К.: ФОРУМ, 2005. – 976 с.
610. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А. С. К., 2001. – 1104 с.
611. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – К.: Юрінком, 1994. – 799 с.
612. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-є вид., переробл. та доп. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.
613. Некрасова О. Ю. Отмывание преступных доходов // Тр. Моск. гос. юрид. акад. – М., 1999. – № 4. – С. 129–144.
614. Николайчук И. А. Соккрытие преступлений как форма противодействия расследованию / Под ред. Р. С. Белкина. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 233 с.
615. Ніколаєва Т. Логіка гри, або Як випрати «брудні» гроші? // Юрид. вісник України. – 2002. – 16–22 лист. (№ 46). – С. 9.
616. Нікулов В. Боротьба з легалізацією «брудних» грошей // Вісник прокуратури. – 2002. – № 6. – С. 89–93.
617. Ноель Хільман, Джон Т. Линч. Відповідальність за відмивання грошей // Фінансова злочинність: Зб. мат. наук.-практ. сем. (Харків, 12–13 лют. 1999 р.) / Ред. кол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2000. – С. 17–22.
618. О внесении предложений: Письмо Государственной налоговой администрации Украины от 29. 08. 2000 г. № 6039/5/26–4016 // Бухгалтер. – 2000. – № 18. – С. 7.
619. О решении проблем борьбы с отмыванием грязных денег // ИБ Борьба с преступностью за рубежом. – 2001. – № 5. – С. 17–19.
620. Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника. – М.: Юристъ, 1997. – 336 с.

621. Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации // Сов. государство и право. – 1979. – № 8. – С. 109.
622. Образцов В. А., Хвалин В. А. Основы криминалистического учения об орудии преступления // Южно-уральские криминалистические чтения: Сб. науч. ст. / Под ред. И. А. Макаренко. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – Вып. 10. – С. 121–130.
623. Образцов В. А., Ястребов В. В. Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования // Тезисы доклада на засед. совета ВНИИ Прокуратуры СССР. – М., 1978. – С. 3–8.
624. Овечкин В. А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками: Учеб. пособ. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – 64 с.
625. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 15-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.
626. Олейник П. А., Птицин А. Г. Роль розыскных версий в раскрытии преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища шк., 1971. – Вып. 8. – С. 20–24.
627. Омельченко К. Боротьба з «брудними» грошима – запорука економічної стабільності держави // Юрид. вісник України. – 2002. – 16–22 лист. (№ 46). – С. 8.
628. Опалінський Ю. В. Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємництво: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998. – 18 с.
629. Операція «Конверт» / Уряд. кур'єр. – 2002. – 26 вер. – № 177 – С. 5.
630. Организационные и правовые основы борьбы с незаконным оборотом наркотиков в зарубежных странах: Учеб. пособ. / Воробьев И. А., Воронцов Б. С., Князев В. В. и др. / – М.: Акад. МВД РФ, 1995. – 74 с.
631. Организация и планирование деятельности следственных бригад: Методическое пособие. – М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1990. – 55 с.
632. Ордынский С. С. Расследование хищений в торговых организациях: Методическое пособие для следователей. – М.: Госюриздат, 1954. – 184 с.
633. Орловський В. В. Правоохоронна діяльність Чорноморської регіональної та підпорядкованих їй митниць: правозастосовчі проблеми // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 276–292.
634. Орлюк О. П. Правові проблеми організації і діяльності банківської системи України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 07 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003. – 39 с.
635. Осика І. Деякі проблеми боротьби з «відмиванням» грошей як міжнародним злочином // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – Вип. 4(11). – С. 154–161.
636. Осмотр компьютерных средств на месте происшествия: Методические рекомендации. – Х., 1999. – С. 6–7.

637. Основи митної справи / Будніков М. Т., Гуменчук О. Є., Жилияєв В. Л. та ін. / За ред. Корнійчука О. Т., Бережнюка І. Г., Іванюка М. М.. – Хмельницький: ДМК України, Хмельн. учб. центр підв. кваліф. та перепідг. працівн. митних установ України, 1996. – 340 с.
638. Основи митної справи: Навч. посіб. / За заг. ред. Ю. П. Соловкова, П. В. Пашка. – Х.: РА-Каравела, 2000. – 318 с.
639. Основы борьбы с организованной преступностью / Конов А. И., Куликов В. И., Овчинский А. С.; / Под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 400 с.
640. Особенности борьбы с отмыванием денег в эпоху электронизации банковских операций // ИБ. Борьба с преступностью за рубежом. – 2000. – № 3. – С. 13–23.
641. Останков М. Почему таможенник мне друг (Некоторые схемы околотажоженных маневров, рассказанные знающими людьми) // Бизнес. – 1996. – № 40. – С. 63.
642. Павлов А. Деякі аспекти зростання контрабанди і заходи митних органів у боротьбі з нею // Право України. – 2000. – № 5. – С. 61–62.
643. Панов Н., Шепитько В. Рефлективное управление при допросе // Юрид. вестник. – 1999. – № 4. – С. 96–98.
644. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х.: Выща шк., 1982. – 161 с.
645. Панов Н. И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления. – Х.: Харьк. юрид. ин-т, 1984. – 111 с.
646. Пасхавер О. Тіньова економіка спасла Україну від голоду // Галицькі контракти. – 1996. – № 33. – С. 76.
647. Первушин В. М. Методика расследования уголовных дел о хищении антиквариата. – М.: НИИ МВД РФ, 1993. – 46 с.
648. Перепелица А. И. Новое в уголовном законодательстве об ответственности за хозяйственные преступления (комментарий к действующему законодательству) // 36. наук. праць Харк. центру вивчення організованої злочинності. – Х., 2000. – Вип. 1. – С. 45–81.
649. Перепелица А. И. Уголовная ответственность за хозяйственные преступления в сфере предпринимательской деятельности и связанные с проявлением недобросовестной конкуренции и монополизма. Комментарий к действующему законодательству. – Х.: РИП «Оригинал», 1997. – 136 с.
650. Перепелица А. И. Уголовно-правовые вопросы борьбы с отмыванием денежных средств или иного имущества, добытых преступным путем // Новый Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 147–150.
651. Петренко М. «Зарегульована» фірма іде у «тінь» // Галицькі контракти. – 1999. – № 18. – С. 17.

652. Пешак Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование. – М.: Прогресс, 1976. – 228 с.
653. Пивоваров В. В. Криминологические и уголовно-правовые аспекты мошенничества с финансовыми ресурсами // *Фінансова злочинність*. – Х.: Право, 2000. – С. 91–95.
654. Пинхасов Б. И. Использование документов. – Ташкент, 1977. – С. 5.
655. Планирование расследования преступлений / Под ред. А. С. Голунского. – М.: Госюриздат, 1957. – 199 с.
656. Плешаков А. М. Уголовная ответственность за незаконное получение кредита и меры по его предупреждению в банковской практике // *Адвокат*. – 1997. – № 3. – С. 28–29.
657. Податкові парадокси // *Уряд. кур'єр*. – 2002. – 17 трав. – № 88. – С. 6.
658. Подголин Е. Е. Тактика следственных действий: Учеб.-практ. пособ. / Под ред. И. Е. Быховского. – К.: НВТ «Правник», 1997. – 71 с.
659. Подшибякин А. С. Холодное оружие. Криминалистическое учение. – М.: Юринформ, 1997. – 238 с.
660. Пожогин В. Фальшивомонетчики // *Комсомольская правда*. – 1991. – 25 янв. – С. 4.
661. Положення про видачу Державним комітетом по нагляду за охороною праці власникові підприємства, установи, організації або уповноваженому ним органу дозволу на початок роботи підприємства, установи, організації: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 06. 10. 1993 р. за № 831.
662. Положення про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 25. 05. 1998 р. за № 740 // *Офіц. вісник України*. – 1998. – № 21. – С. 767.
663. Положення про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій: Затв. постановою Правління НБУ від 17 липня 2001 р. за № 275.
664. Положення про порядок видачі ліцензії на здійснення окремих банківських операцій небанківським фінансовим установам: Затв. постановою Правління НБУ від 16 серпня 2001 р. за № 344.
665. Положення про порядок видачі установами державної санітарної служби висновків про відповідність вимогам санітарних норм об'єктів і споруд, що вводяться в експлуатацію, та готовність підприємств до роботи для отримання дозволу на початок роботи підприємства, установи, організації: Затв. постановою Головного державного санітарного лікаря України від 23. 04. 2001 р. за № 51.
666. Положення про порядок надання небанківським фінансовим установам генеральних ліцензій на здійснення валютних операцій: Затв. постановою Правління НБУ від 9 серпня 2002 р. за № 297.
667. Положення про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень: Затв. постановою Правління НБУ від 31 серпня 2001 р. за № 375.

668. Полянський Н. Н. Налоговые преступления по УК Азербайджанской ССР // Ваш налоговый адвокат. – 1998. – Вып. 1. – С. 184.
669. Попович В. Кримінологічний аналіз способів ухилення від оподаткування як джерел тінізації суспільно-економічних відносин // Економіка, фінанси, право. – 2002. – № 3. – С. 3–5.
670. Попович В. М. Стан організаційно-правового забезпечення протидії відмиванню доходів злочинного походження в Україні: кримінологічний аспект // Правові проблеми боротьби зі злочинністю = Legal aspects of combating crime. (Збірник праць дослідників Проекту «А» Науково-дослідницької Програми АПрН України та НІЮ США). Кн. 2. (Укр., рос. та англ. мовами). – Х.: Схід.-регіон. центр гуман.-освіт. ініціатив, 2002. – С. 164–201.
671. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології – К.: Правові джерела, 1998. – 448 с.
672. Порубов Н. И. Научная организация труда следователя. – Мн.: Выш. шк., 1970. – 264 с.
673. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Мн.: Выш. шк., 1978. – 178 с.
674. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии: Учеб. пособ. – Москва: БЕК, 1998. – 258 с.
675. Порядок видачі органами державного пожежного нагляду дозволу на початок роботи підприємств і оренду приміщень: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14. 02. 2001 р. за № 150.
676. Порядок реєстрації матеріалів документальних перевірок фіктивних фірм: Затв. Наказом ДПА України від 16. 11. 1998 р. за № 540.
677. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про обман покупців» від 02. 03. 1973 р. за № 2 із змінами, внесеними постановами Пленуму від 25. 01. 1974 р. за № 3, від 11. 07. 1975 р. за № 8, від 26. 12. 1975 р. за № 11, від 23. 12. 1983 р. № 8, від 04. 06. 1993 р. за № 3 // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973–2004): Офіц. вид. / За заг. ред. Голови Верховного Суду України В. Маляренка. – К.: Вид. Дім «Ін Юре» – 2004. – 336 с.
678. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» від 25 квітня 2003 р. за № 3. – Пункт 8.
679. Постика И. В. Проведение дознания по делам о контрабанде, совершенной с участием представителей предпринимательских структур. – Одесса, 1988. – 80 с.
680. Постика И. В. Способы совершения контрабанды, осуществляемой представителями предпринимательских структур, и некоторые вопросы организации ее расследования // Актуальные проблемы организации расследования преступлений: Мат. науч.-практ. конф. – Одесса: Одес. ин-т внутр. дел, 1996. – С. 106–110.

681. Потапов С. М. Введение в криминалистику. – М.: РИО ВЮА, 1946. – 24 с.
682. Пошюнас П. Применение бухгалтерских познаний при расследовании и предупреждении преступлений. – Вильнюс: Минтис, 1977. – 197 с.
683. Правила продажи товаров на заказ и на дому у покупателей: Утв. приказом МВЭСторга Украины от 29 марта 1999 г. № 199 // Правила торговли. Оптовая и розничная торговля (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 января 2001 года) – Х.: ООО «Конус», 2001. – 224 с.
684. Правила продажи товаров почтой: Утв. приказом МВЭСторга Украины и Государственного комитета связи Украины от 17 марта 1999 г. № 153/48 // Правила торговли. Оптовая и розничная торговля (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 января 2001 года) – Х.: ООО «Конус», 2001. – 224 с.
685. Правові основи підприємницької діяльності / Під ред. Шакуна В. І., Мельніка П. В., Поповіча В. М. – К.: Правові джерела, 1997. – 780 с.
686. Правонарушителям изобретательности не занимать // Власть и политика. – 2002. – 25–31 окт. – № 43. – С. 7.
687. Преступления в сфере компьютерной информации: квалификация и доказывание: Учеб. пособ. / Под ред. Ю. В. Гаврилина. – М.: ЮИ МВД РФ, 2003. – С. 142–149.
688. Преступления в сфере экономики. Уголовно-правовой анализ и квалификация / Б. Д. Завидов, О. Б. Гусев, А. П. Коротков и др. – М.: Экзамен, 2001. – С. 118.
689. Притика Д. М. Деякі проблеми застосування арбітражними судами кредитного законодавства. Злочини у фінансово-кредитній сфері // Вісник Вищого арбітражного суду України. – 2000. – № 3. – С. 212–214.
690. Про господарські товариства: Закон України від 19. 09. 1991 р. за № 1576–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
691. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності: Закон України від 15. 05. 2003 р. за № 755–ІV. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.
692. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24. 02. 1994 р. за № 4004 ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
693. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28. 11. 2002 р. за № 249–ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 1. – Ст. 2.
694. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту: Закон України від 22. 12. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 12–13. – Ст. 80.
695. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 01. 06. 2000 р. за № 1775–ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.

696. Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією: Указ Президента України від 06. 02. 2003 р. за № 84/2003.
697. Про нотаріат: Закон України від 02. 09. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
698. Про ознаки фіктивної фірми: Лист ДПА від 21 травня 1999 р. за № 229/4/25–1210 // Юрид. вісник України. – 1999. – № 27. – С. 5.
699. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18. 02. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – 37. – Ст. 303.
700. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 22. 05. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 27. – Ст. 181.
701. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30. 06. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
702. Про патентування деяких видів підприємницької діяльності: Закон України від 23. 03. 1996 р. за № 98/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 20. – Ст. 82.
703. Про підвищення відповідальності за розрахунки з бюджетами та державними цільовими фондами: Указ Президента України від 04. 03. 1998 р. за № 167/98.
704. Про підприємництво: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – Ст. 8.
705. Про підприємства в Україні: Закон України від 27. 03. 1991 р. за № 887–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 24. – Ст. 272.
706. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22. 05. 2003 р. за № 889–ІV.
707. Про податок на додану вартість: Закон України від 03. 04. 1997 р. за № 168/97–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 21. – Ст. 156.
708. Про порядок відкриття, використання і закриття рахунків в національній та іноземних валютах: Інструкція, затверджена постановою Правління Національного банку України від 12. 11. 2003 р. за № 492.
709. Про порядок встановлення ставок податків і зборів (обов'язкових платежів), інших елементів податкових баз, а також пільг щодо оподаткування: Закон України від 14. 10. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 52. – Ст. 317.
710. Про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Інструкція, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 03. 03. 2004 р. за № 20/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 03. 03. 2004 р. за № 283/8882.
711. Про порядок обліку платників податків: Інструкція, затверджена наказом Державної податкової адміністрації України від 19. 02. 98 р. за № 80,

zareєстровано в Міністерстві юстиції України 16 березня 1998 р. за № 72/2612.

712. Про порядок обчислення і сплати внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття та обліку їх надходження до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття: Інструкція, затверджена наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 18. 12. 2000 р. за № 339 зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16. 01. 2001 р. за № 30/5221.
713. Про порядок обчислення і сплати підприємствами, установами, організаціями та громадянами збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, інших платежів, а також обліку їх надходження до Пенсійного фонду України: Інструкція, затверджена постановою правління Пенсійного фонду України від 19. 10. 2001, за № 16–6 зареєстровано в Міністерстві юстиції України 29. 11. 2001 р. за № 998/6189.
714. Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами: Закон України від 21. 12. 2000 р. за № 2181–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 10. – Ст. 44.
715. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 32. – Ст. 341.
716. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.
717. Про структуру бюджетної класифікації: Постанова Верховної Ради України від 12. 07. 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 42. – Ст. 208.
718. Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності: Мат. міжнар. наук-практ. конф., 15–16 груд. 1998 р. / Нац. юрид. акад. України / Ред.: В. І. Борисов. – Х.: 1999. – 284 с.
719. Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
720. Путь к службе европейского образца // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 40. – С. 5–6.
721. Путятю Г. В. Особливості розслідування кримінальних справ пов'язаних з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, у сфері оподаткування // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003). – К.: НАВСУ, 2003. – С. 301–322.
722. Пучкова Т. М. Криминалистическая экспертиза спиртосодержащих жидкостей и перспективы ее развития // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М., 1987. – С. 28–32.

723. Пшонка В. Господарсько-правові заходи подолання тінізації економіки // Право України. – 1999. – № 5. – С. 39–42.
724. Разіна Л. К. Підготовка матеріалів для призначення експертизи по справах, пов'язаних з розкраданням кредитних ресурсів // Проблемні питання судово-економічної експертизи. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С. 30–36.
725. Расследование контрабанды / Богданович А. А., Гармаев Ю. П., Диканова Т. А. и др.: Практ. пособ. – М.: Юристь, 1999. – 208 с.
726. Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей. – М.: Спарк, 1999. – 415 с.
727. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
728. Рекомендации по организации продажи товаров по образцам, утвержденные приказом Министерства экономики Украины от 20 июля 2000 г. № 152 // Правила торговли. Оптовая и розничная торговля (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 января 2001 г.) – Х.: ООО «Конус», 2001. – 224 с.
729. Решетников В. Я., Степанов В. В. Тактическая операция по розыску и задержанию преступников // Вестник Саратовской государственной академии права. – 1995. – № 4. – С. 75–90.
730. Ришелюк А. М. Коментарій до ст. 227 КК України: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А. С. К., 2001. – С. 605–606.
731. Ружило М. М.. Деякі аспекти боротьби з контрабандою автотранспорту // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: «Проблеми людини», 1998. – Т. 10 – С. 425–428.
732. Руководство для следователей: Часть первая. – М.: Юрид. лит, 1981. – 544 с.
733. Руководство для следователей: Часть II. – М.: Юрид. лит, 1982. – 448 с.
734. Руководство по расследованию преступлений: Учеб. пособ. – М.: НОРМА, 2002. – 768 с.
735. Руссков В. А. Питання застосування ст. 201 «Контрабанда» Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 жовт. 2001 р. / За ред. Сташиса В. В., Тація В. Я. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 136–140.
736. Салтевский М. В. Использование запаховых следов для раскрытия и расследования преступлений: Лекция для слушателей факультета повышения квалификации. – К.: НИ и РИО КВШ, 1982. – 52 с.
737. Салтевский М. В. Криминалистика: В современном изложении юристов: Учеб. и практ. пособ. – Х.: Рубикон, 1996. – 432 с.

738. Салтевский М. В. Основы методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ: Навч. посіб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 34.
739. Салтевський М. В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. – Х.: Консум, 2001. – Ч. 2. – 528 с.
740. Салтевский М. В. Основы методики расследования легализации денежных средств, нажитых незаконно: Конспект лекции. – Х.: ООО «ЗНАНИЕ ЛТД», 2000. – 19 с.
741. Салтевский М. В. Основы методики расследования легализации денежных средств, приобретенных преступным путем // Зб. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2002. – Вип. 3. – С. 65–82.
742. Салтевський М. В. Криміналістика: Навч.-довід. посіб. – К.: Правник, 1996. – 159 с.
743. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 588 с.
744. Салтевский М. В., Губанов В. А. Электронные документы в современной теории доказательств // Актуальні проблеми криміналістики: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 верес. 2003 р. / Ред. кол.: М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – Х.: Гриф, 2003. – С. 202–206.
745. Самарченко А. В. На кордоні має бути як на кордоні // Політика і час. – 1996. – № 3. – С. 31–36.
746. Самсоненко Л. На сторожі інтересів споживачів // Уряд. кур'єр. – 2002. – № 96 (2267). – 29 трав. – С. 4.
747. Сатуев Р. С., Шраер Д. А., Яськова Н. Ю. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе. – М.: Центр экономики и маркетинга, 2000. – 272 с.
748. Свидчук І. Правове забезпечення електронної торгівлі // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 10. – С. 35–37.
749. Седова Т. А. Следственные ситуации и их значение при проведении экспертизы // Следственные ситуации. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1984. – С. 50–54.
750. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982. – 152 с.
751. Селиванов Н. А., Эйсман А. А. Проблемы программирования расследования и совершенствования криминалистических методик // Вопросы борьбы с преступностью. – 1988. – Вып. 46. – С. 140.
752. Сенчик Н. А. Расследование и предупреждение преступлений в торговле: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 и 12. 00. 08 / Киев. ордена Ленина гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1973. – 38 с.

753. Сергеев В. И. Легализация «грязных» денег в судебной практике // Рос. юстиция. – 2001. – № 7.
754. Сергеев Л. А., Соя-Серко Л. А., Якубович Н. А. Планирование расследования. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1975. – 115 с.
755. Сибірна Р. І., Гумін О. М., Барна М. Ю. Судово-експертні технології дослідження якості та безпеки іграшок для дітей // Сучасні судово-експертні технології у кримінальному і цивільному судочинстві: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 березня 2003 р.). – Х.: Вид-во Нац. ун-та внутр. справ, 2003. – С. 293–295.
756. Сидоров В. Е. Начальный этап расследования: организация, взаимодействие, тактика. – М.: Рос. право, 1992. – 176 с.
757. Сисоев В. Фіктивні фірми викриваються // Вісник податкової служби України. – 1998. – № 18. – С. 24
758. Система обнаружения контрабанды // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических стран. – М., 1993. – № 11. – С. 54–56.
759. Системи управління якістю. Основні положення та словник (ISO 9000: 2000, IDT), ДСТУ ISO 9000 – 2001 (видано ISO в 2000 р.): Вид. офіц. (чинний від 2001–10–01). – К., 2001. – 27 с.
760. Синчук В. Криміналістична характеристика в дії (з практики розслідування кримінальної справи) // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4(27). – С. 219–223.
761. Скомороха В. Окремі питання застосування ст. 147 Кримінального кодексу України // Коментар судової практики з кримінальних справ // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 1996. – № 6. – С. 62.
762. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособ. / Гаврилов А. К., Глазырин Ф. В., Ефимичев С. П. и др. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – 238 с.
763. Следственные ошибки, их причины и пути устранения на предварительном следствии и в суде // Вопросы борьбы с преступностью / Под ред. И. И. Карпеца и др. – 1998. – № 456. – С. 183.
764. Смолькова И. В. Отмывание «грязных денег» и банковская тайна // Проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией. – Иркутск: БГУЭП, 2002. – 142 с.
765. Собакевич Л. СП «Дункан – Київ» призупиняє імпорт цигарок в Україну // Галицькі контракти. – 1996. – № 33. – С. 20.
766. Совершенствование методов борьбы с отмыванием денег // ИБ. Борьба с преступностью за рубежом. – 2001. – № 9. – С. 9–11, Реф. ст. // Observer. – 2000. – № 220. April. – P. 28–30.
767. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др. / Под ред. В. К. Лисиченко. – К.: Выща шк., 1988. – 405 с.

768. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1986. – 1600 с.
769. Современные возможности судебных экспертиз: Метод. пособ. / Под ред. Ю. Г. Корухова / Беляева Л. Д., Бутырин А. Ю., Воронков Ю. М. и др. – М.: Триада-X, 2000. – 281 с.
770. Соколов Д. Держава і споживач // Міліція України. – 1998. – № 3. – С. 21.
771. Соловков Ю. П. Проблеми боротьби з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення // Проблеми боротьби з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 34–39.
772. Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. – 128 с.
773. Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии: Метод. пособ. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 136 с.
774. Соловьев И. О типологии налоговых преступников // Рос. юстиция. – 2001. – № 8. – С. 70–72.
775. Сологуб Н. М., Евдокимов С. Г., Данилова Н. А. Хищения в сфере экономической деятельности: механизм преступления и его выявление: Метод. пособ. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 223–227.
776. Сорокотягин В. Г. Некоторые теоретические вопросы планирования расследования преступлений // Версии и планирование расследования. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 106–111.
777. Спектор Г. «Таможня дает добро?». Предварительные итоги работы таможенной службы Украины // Финансовая Украина. – 1997. – 11 фев.
778. Спектор Г. Таможня: о кадрах, конфискации и зарплате // Финансовая Украина. – 1996. – 3 дек. – С. 30.
779. Старченко А. А. Гипотеза. Судебная версия. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 72 с.
780. Сташис В. Деякі аспекти боротьби з організованою злочинністю // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (19). – С. 133–141.
781. Сташис В. В. Основные новеллы нового УК Украины // Организованная преступность, терроризм и коррупция. Криминологический ежеквартальный альманах, 2003. – № 3. – С. 83–90.
782. Степанович С. Фальсифікованої оковитої поменшало // Іменем Закону. – 2000. – 4 лют. – С. 6.
783. Столярова Н. Преступник мог начать стрельбу // Таможня: Прилож. к журналу «Деловая жизнь». – 1997. – № 5–6 (18–19). – С. 11.
784. Стрельцов Е. Л. Экономическая преступность в Украине: Курс лекций / Предисл. М. Финка (ун-т г. Пассау, ФРГ). – Одесса: АО Бахва, 1997. – 570 с.
785. Стрельцов Е. Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. – Одеса, 2000. – С. 196.

786. Судебная экспертиза / Под ред. Н. А. Селиванова. – М., 1980. – С. 182.
787. Сыров Л. П. О возможностях сетевого планирования в расследовании преступлений // Правовая кибернетика. – М., 1970.
788. Таможенное дело в Украине (Сборник нормативных актов). / Сост.: Битяк Ю. П., М. Г. Шульга, В. Н. Гарашук и др. – Х.: Правекс, 1997. – Ч. 1. – 176 с.
789. Таможенное право: Учебник / Отв. ред. проф. А. Ф. Ноздрачев. – М.: Юристь, 1998. – 530 с.
790. Таможенное право: Учебник / Под ред. Б. Н. Габричидзе. – М.: БЕК, 1995. – 466 с.
791. Таможенные правила (в вопросах и ответах). – К.: Глобус, 1994. – 92 с.
792. Тацій В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система. – Х.: Выща шк., 1984. – 232 с.
793. Темпы мобилизации средств вселяют оптимизм // Власть и политика. – 2002. – 18–24 окт. – № 42. – С. 7.
794. Теньков С. Фіктивність фірми доводять у суді // Галицькі контракти. – 1999. – № 18. – С. 15–16.
795. Терпило В. Фальшиві гроші на території України // Галицькі контракти. – 1997. – № 34. – С. 16.
796. Тертышник В. М. Обыск: Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – 36 с.
797. Тертышник В. М., Слинько С. В. Тайное становится явным: взаимодействие следователя, оперативного работника и эксперта-криминалиста при раскрытии и расследовании преступлений: Учеб. пособ. – Х.: Гриф, 1997. – 68 с.
798. Тимко В. І. Наркотики: зачинити навстіж відчинені двері // Політика і час. – 1996. – № 2. – С. 64–70.
799. Тимошенко В. Контрабанда наркотиков в Украине как составная транснационального наркобизнеса // Служба безопасности. – 1998. – № 9. – С. 10–11.
800. Тимошенко И. В., Девяткина Е. М. Возбуждение уголовного дела и производство неотложных следственных действий таможенными органами // Таможенное право России: курс лекций. Особенная часть. – М.: ПРИОР, 2001. – С. 161–176.
801. Тихонова В. И., Захарова В. А. К вопросу исследования оттисков печатей и штампов, изготовленных фотополимерным способом // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. – Х.: Право, 1998. – С. 106–108.
802. Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: Криминалистический анализ. – Одесса: Юрид. лит., 2002. – 360 с.
803. Ткачев А. В. Проблемы реквизитов машинных документов // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 1999. – № 2. – С. 55–68.

804. Ткачук Т. Буря в стакане воды // Киевские Ведомости. – 2000. – 1 марта. – С. 4.
805. Транзит в Україні легко розвантажити, щоразу важче сховати // Галицькі котракти. – 1996. – № 34. – С. 32.
806. Транзит под контролем // Таможня: Прилож. к журналу «Деловая жизнь». – 1996. – № 9. – С. 2–3.
807. Трапезников В. Борьба с «отмыванием» доходов, полученных противоправным путем // Рос. юстиция. – 2003. – № 4. – С. 22–24.
808. Трухачев В. В. Криминалистический анализ сокрытия преступной деятельности. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – 224 с.
809. Тюнин В. И. Уголовная ответственность за незаконное предпринимательство в сфере торговли // Правоведение. – 1996. – № 1. – С. 72–73.
810. Угаров Б. М. Международная борьба с контрабандой. – М.: Междунар. отнош., 1981. – 216 с.
811. Угаров Б. М. У таможенного барьера. – М.: Междунар. отнош., 1975. – 214 с.
812. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. А. И. Рапога. – М., 2001. – С. 216.
813. Уголовное право Франции: Сборник нормативных актов / Под ред. И. Д. Козочкина. – М.: Ун-т дружбы народов. 1984. – С. 97.
814. Уголовный кодекс Российской Федерации. – 12-е изд. – М.: Ось – 892, 2004. – 192 с.
815. Узагальнення практики розслідування в 1993–94 роках кримінальних справ про контрабанду наркотичних засобів. – К.: ДМК України, 1995. – 7 с.
816. Умаров М. Н. Криминалистическая теория слеодообразования и применение ее выводов в практике раскрытия экономических преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Удмурт. гос. ун-т. – Ижевск, 2001. – 30 с.
817. Усатий Г. «Випрані» гроші (Відмивання брудних грошей шляхом відтоку капіталу за кордон) // Юрид. вісник України. – 2002. – 27 квіт. – 3 трав. (№ 17). – С. 7.
818. Усатий Г. «Випрані» гроші-3 // Юрид. вісник України. – 2003. – 25–31 січня (№ 4). – С. 12.
819. Усатий Г. Кримінальна ситуація, що склалася у сфері легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом // Юрид. вісник України (Інформаційно-правовий банк). – 2003. – 25–31 січ. (№ 4). – С. 20–27.
820. Усатий Г. О. Проблеми кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // 36. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2004. – Вип. 8. – С. 312–342.

821. Усиление борьбы международного сообщества с отмыванием нелегальных денег (Рекомендации FATF по созданию правовых основ для борьбы с отмыванием нелегальных денег) // ИБ. Борьба с преступностью за рубежом. – 2002. – № 11. – С. 39–47.
822. Устинова Т. Д. Уголовная ответственность за лжепредпринимательство. – М.: НОРМА, 2003. – 144 с.
823. Уткин М. С. Некоторые вопросы общей методики расследования преступлений. – Омск, 1986. – С. 15.
824. Файер Д. А. Боротьба з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму в контексті забезпечення державної безпеки України // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 червня 2003 р.). – К.: НАВСУ. – С. 370–372.
825. Файер Д. А. Захист інформаційних ресурсів фінансово-банківської системи у сфері боротьби з відмиванням «брудних» коштів: Мат. наук.-практ. сем. «Загрози інформаційній безпеці України в сучасних умовах», м. Київ, СБУ, 27 жовтня 2003 р. – С. 62–67.
826. Файер Д. А. Механізми формування та легалізації тіньового капіталу в сфері приватизації та на фондовому ринку // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – 2004. – № 575. – С. 47–53.
827. Файер Д. А. Особливості виявлення злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами у кредитно-фінансовій системі // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – Х., 2000. – С. 101–104.
828. Факты. – 1998. – 16 июля.
829. Фальшиві стодоларові банкноти нового зразка «приїхали» до Криму з Близького Сходу // Галицькі конракти. – 1997. – № 7. – С. 95.
830. Федорченко Л. Крым, солнце, море, виноград, сказочное вино и ... фальсификация // Экспресс-клуб. – 1998. – 17 дек. – С. 16.
831. Филимонов В. Д. Общественная опасность личности преступника. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С. 28–29.
832. Финансовые убежища, банковская тайна и отмывание денег. – Нью-Йорк: ООН, 1999. – № 8 изучения технической серии ЮНДКП. – 94 с.
833. Фіктивне підприємництво в системі економічних злочинів // Науковий вісник НАВСУ. – К.: 1997. – Вип 2. – С. 188–190.
834. Филатов М. Два миллиона литров // Киевские Ведомости. – 2000. – 1 марта. – С. 4.
835. Фролов С. Откуда пришел «Наполеон» // Комсомольская правда. – 1992. – 3 дек. – С. 2.
836. Ханжин В. Борьба с отмыванием средств, полученных преступным путем: роль прокуратуры // Законность. – 2003. – № 2. – С. 2–3.

837. Хань Г. А. Планування розслідування як основа оптимізації слідчої діяльності // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 4. – С. 110–116.
838. Хаутиев Ш. М. Понятие и сущность технической операции «Защита доказательств» // Воронежские криминалистические чтения. / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вип. 2. – С. 86–93.
839. Хахулін В. В., Грицаєнко А. І. Участь банківських установ у тіншовому грошовому обігу (дефекти правового регулювання) // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – Х., 2000. – С. 98–101.
840. Хван В. А. Планирование расследования преступлений: Учеб. пособ. / Под ред. Э. С. Зеликсона. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – 44 с.
841. Хільман Н., Лінч Д. Т. Відповідальність за відмивання грошей // Фінансова злочинність: Зб. мат. міжнар. наук.-практ. сем. (Харків, 12–13 лют. 1999 р.), – Х.: Право, 2000. – С. 17–22.
842. Хлюпин Н. И. Следственные ситуации и методика расследования преступлений // Актуальные проблемы раскрытия преступлений. – М.: ВЮЗИ, 1985. – С. 88–100.
843. Хмыров А. А. Криминалистическая характеристика преступления и предмет доказывания // Криминалистическая характеристика преступлений. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1984. – С. 48–54.
844. Хмыров А. А. Расследование хищений государственного и общественного имущества: Учеб. пособ. для студентов ВЮЗИ. – М.: ВЮЗИ, 1970. – 172 с.
845. Хмыров А. А. Криминалистическая характеристика преступлений как фактор, определяющий методику расследования и пути косвенного доказывания // Методика расследования преступлений: Мат. науч.-практ. конф. – М., 1976. – С. 106–107.
846. Ходзінський К. Протидія відмиванню «брудних» грошей // Уряд. кур'єр. – 2003. – 7 серп. (№ 145). – С. 9.
847. Хозяйственное право: Учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др.; Под ред. Мамутова В. К. – К.: Юринком Интер, 2002. – 912 с.
848. Хорт І. В. Деякі питання удосконалення організації взаємодії органів внутрішніх справ з митними органами // Ідеологія державоутворення в Україні: історія і сучасність: Мат. наук.-практ. конф. – К.: Генеза, 1997. – С. 247–248.
849. Хочунський А. Стан боротьби зі злочинами, які пов'язані з «відмиванням» грошей за допомогою фіктивних фірм з використанням кореспондентських рахунків банків-нерезидентів України // Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: Зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 24–29.

850. Цивільний кодекс України від 16. 01. 2003 р. за № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
851. Цивільний кодекс України. – Х.: ФІНН, 2003. – 912 с.
852. Цифры и дела // Власть и политика. – 2002. – № 44. – С. 5.
853. Чаричанський О. О. Суб'єкт легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом // Право України. – 2003. – № 11. – С. 54–56.
854. Чаричанський О. О. Визначення поняття «легалізації» (відмивання) доходів, одержаних незаконним шляхом // 36. наук. праць Харк. Центру вивчення організованої злочинності. – Х., 2000. – Вип. 1. – С. 81–91.
855. Чаричанський О. О. Питання кримінальної відповідальності за легалізацію («відмивання») прибутків, одержаних злочинним шляхом // Актуальні проблеми юридичної науки: Тези доп. та наук. повідомлень наук. конф. молодих учених та аспірантів. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 85–86.
856. Чаричанський О. О. Підстави кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, за Кримінальним кодексом України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – 20 с.
857. Чаричанський О. О. Предмет легалізації (відмивання) прибутків, одержаних незаконним шляхом // 36. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2002. – Вип. 4. – С. 214–227.
858. Чаричанський О. О. Проблема визначення об'єкта легалізації (відмивання) прибутків, одержаних незаконним шляхом // 36. наук. праць Харк. Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Х.: Право, 2001. – Вип. 2. – С. 154–165.
859. Чельшева О. В., Феськов М. В. Расследование налоговых преступлений. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
860. Чемерис И. На винницкой квартире производили печати МВД ... Кишинева // Сегодня. – 2001. – 6 июля.
861. Черев'якова О. Б., Субботін Є. А. Особливості прокурорського нагляду за дотриманням законодавства про адміністративні правопорушення, які сприяють контрабанді // Проблеми боротьби з корупцією, контрабандою та організованою злочинністю. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999 – Т. 10. – С. 505–506.
862. Черечукіна Л. Доказування свідомо неправдивих відомостей як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони шахрайства з фінансовими ресурсами // Право України. – 1999. – № 10. – С. 64–66.
863. Черная икра с... трюном // Таможня: Прилож. к журналу «Деловая жизнь». – 1996. – № 3. – С. 5.
864. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 20 с.

865. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 264 с.
866. Чечулина И. Н. Техническое обеспечение таможенных экспертиз // Основы таможенного дела. – М.: ИПК ГТК РФ, 1995. – Вып. 4. – С. 53–109.
867. Чмель Г. Н. Малая таможенная энциклопедия / Под ред. В. Г. Драганова. – М.: АОЗТ «Центр экономики и маркетинга»; АОЗТ «Терминал А. Г.», 1997. – 280 с.
868. Шавер Б. М. Об основных принципах частной методики расследования преступлений // Соц. законность. – 1938. – № 1. – С. 46.
869. Шапошников Д. А., Гамидулаев С. Н. Выявление взрывоопасных предметов при таможенном контроле: Учеб. пособ. – СПб., 1995. – 118 с.
870. Шаталов А. С. Элементы алгоритма действий при розыске скрывшегося обвиняемого // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 94–97.
871. Швець Н. Л. Криміналістична характеристика обману споживачів: проблеми теорії та практики // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. – ДІВС при ДДУ, 2001. – № 1. – С. 204–211.
872. Швець Н. Л. Особливості криміналістичної характеристики випуску чи реалізації недоброякісної продукції // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – 2002. – Вип. 1. – С. 182–190.
873. Швець Н. Л. Проблема борьбы с преступлениями, связанными с нарушением прав потребителей // Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы борьбы с преступностью в современных условиях: материалы межвузовской научно-практической конференции (апрель 2001 г.). – Орел: Орлов. юрид. ин-т МВД РФ, 2002. – С. 100–102.
874. Швець Н. Л. Проблема криміналістичної класифікації злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк: ДІВС при ДДУ. – 2000. – № 3. – С. 148–153.
875. Швець Н. Л. Проблеми методики розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням прав споживачів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003. – 19 с.
876. Шебунов А. А. Борьба с легализацией незаконно полученных доходов по Уголовному праву ФРГ // Государство и право. – 1998. – № 6. – С. 48–53.
877. Шевораков А. В. Некоторые вопросы правового регулирования контролируемой поставки // Проблемы формирования уголовно-розыскного права / Под ред. А. Ю. Шумилова. – М.: Изд-ль Шумилова И. И., 1999. – Вып. 2. – С. 116–117.
878. Шевченко В. Практика боротьби з контрабандою підакцизних товарів // Право України. – 1999. – № 4. – С. 112–113.

879. Шевчук В. М. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики. – Х.: Гриф, 2003. – 280 с.
880. Шевчук В. М. Використання технічних засобів митного контролю для виявлення контрабанди // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: Мат. наук.-практ. конф. / Відп. ред.: В. С. Зеленецький, Л. В. Дорош. – Х.: Право, 1998. – С. 102–106.
881. Шевчук В. М. Криміналістичні проблеми дослідження та систематизації способів вчинення контрабанди // Митна справа. – 2002. – № 4. – С. 38–49.
882. Шевчук В. М. Основи методики розслідування контрабанди: Навч. посіб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – 50 с.
883. Шевчук В. М. Проблеми криміналістичного дослідження особи контрабандиста // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих вчених. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1997. – Вип. 3–4. – С. 9–13.
884. Шевчук В. М. Проблеми методики розслідування контрабанди: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1999. – 18 с.
885. Шевчук В. М. Типові версії у справах про контрабанду // Митна справа. – 1999. – № 3. – С. 69–76.
886. Шепитько В. Ю. Особенности криминалистической характеристики мошенничества // Вестник Академии правовых наук Украины. – 1998. – № 2 (13). – С. 140–146.
887. Шепитько В. Ю. Справочник следователя. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – 216 с.
888. Шепитько В. Ю. Криминалістика: Курс лекцій. – Х.: Одиссей, 2003. – 352 с.
889. Шепитько В. Ю. Криминалістика: Курс лекцій. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Х.: Одиссей, 2005. – 368 с.
890. Шепитько В. Ю. Преступные технологии легализации (отмывания) денежных средств и способы их разоблачения. Криминалистический анализ: Науч.-практ. пособ. – Х.: Гриф, 2002. – 24 с.
891. Шепитько В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. – Х., 2000. – 88 с.
892. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП «Оригинал», 1995. – 200 с.
893. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики. – Х.: Гриф, 2002. – 349 с.
894. Шепитько В. Ю. Проблеми формування методики розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами // Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей): Зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 26–27 квіт. 1999.), – Х., 1999. – С. 158–162.

895. Шепітько В. Ю. Криміналістика: Словник термінів. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 264 с.
896. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2001. – 560 с.
897. Шепітько В. Ю. Легалізація грошових коштів, отриманих незаконним шляхом: криміналістичний аспект // Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». – Х., 2000. – С. 75–78.
898. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – 7-е изд. – СПб., 1909. – С. 89–91.
899. Шиканов В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1983. – 230 с.
900. Шиманський В. Ф. Новий Кримінальний кодекс України про легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 155–158.
901. Шиманський Ф. В. До питання про заходи по боротьбі з відмиванням (легалізацією) доходів у тіншовому секторі економіки // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 3. – С. 122–124.
902. Шитря А. Ни один вопрос не останется без ответа // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – С. 3.
903. Шитря А. Проблемы государственной регистрации предпринимательской деятельности // Вестник налоговой службы Украины. – 2000. – № 33. – С. 18.
904. Шкарупа В. К., Лобойко Л. М. Проблеми виявлення контрабанди митними органами // Фінанси України. – № 3. – 2000. – С. 26–32.
905. Шляхов А. Планирование предварительного следствия. Лекция для студентов ВЮЗИ. – М.: ВЮЗИ, 1957. – 48 с.
906. Шмонин А. В. Расследование экономических преступлений: Учеб.-практ. пособ. – М.: Изд-во «Дашков и К°», 2004. – 304 с.
907. Шостко О. Ю. Борьба с отмыванием грошей у США: деякі аспекти досвіду // Кримінологічні проблеми перехідного суспільства (Збірка доповідей учасників першої студентської кримінологічної конференції). Харків, 30 листопада–1 грудня 2001 року. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 9–12.
908. Шухнин М. Н., Яколев А. Н. Комплексная компьютерно-техническая и технико-криминалистическая экспертиза документов: основные этапы и их содержание // Воронежские криминалистические чтения / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – Вып. 5. – С. 330–334.
909. Щербань В. А. Борьба с контрабандой алкогольных напитков та тютюнових виробів // Проблеми боротьби з контрабандою: проблеми та шляхи

- їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 340–345.
910. Щербань В. А. Організація боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів // Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1998. – Т. 10. – С. 390–397.
911. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х.: Гриф, 2005. – 176 с.
912. Эксархопуло А. А. Специальные познания и их применение в исследовании материалов уголовного дела. – СПб.: Изд. дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2005. – 280 с.
913. Эксперт. Руководство для экспертов органов внутренних дел / Под ред. Т. В. Аверьяновой, В. Ф. Статкуса. – М.: КиоРус, Право и закон, 2003. – 592 с.
914. Юдакова Е. А. Характеристика места совершения краж несовершеннолетних в группе // Южно-Уральские криминалистические чтения: Межвуз. сб. науч. тр. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – Вып. 10. – С. 179–184.
915. Юркин В. И. К вопросу о применении криминалистических приемов и методов в производстве таможенного досмотра // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1970. – Вып. 7. – С. 85–88.
916. Юркин В. И. Логико-криминалистические и психологические методы в производстве таможенных действий // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1972. – Вып. 9. – С. 98–102.
917. Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей теории криминалистической теории // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 2000. – № 2. – С. 5–13.
918. Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступления и типичные следственные ситуации, как важные факторы разработки методики расследования преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1979. – Вып. 30. – С. 112–121.
919. Яблоков Н. П. Криминалистика: Учебник для вузов. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 384 с.
920. Яблоков Н. П. Криминалистика: Учебник для вузов и юрид. фак. – М.: ЛексЭст, 2003. – 376 с.
921. Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика финансовых преступлений // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. 1999. – № 1. – С. 31–43.
922. Яблоков Н. П. Основы методики расследования финансовых преступлений // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 1999. – № 2. – С. 3–17.

923. Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности. – М.: Юристъ, 2002. – 172 с.
924. Якименко А. Борьба з «брудними» грошима: знову пасемо задніх? // Закон і бізнес. – 2002. – 27 квіт. (№ 11). – С. 4.
925. Якименко А. Про гроші треба знати все (Російський досвід боротьби з «відмиванням» злочинних прибутків) // Закон і бізнес. – 2002. – 27 квіт. (№ 11). – С. 4.
926. Якимов О. Ю. Легализация (отмывание) доходов, приобретенных преступным путем: уголовно-правовые и уголовно-политические проблемы / Под науч. ред. проф. Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2005. – 262 с.
927. Якимов О. Ю. О недостатках законодательного регулирования противодействия легализации (отмыванию) преступных доходов // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 100–102.
928. Яни П. Незаконное предпринимательство и легализация преступно приобретенного имущества // Законность. – 2005. – № 4. – С. 13–17.
929. Catalogue of places of concealment and methods of smuggling. – Customs co – operation council, 1993. – 143 s.
930. Commonly encountered concealment methods in selected land vehicles. – El Paso, Texas: Dea El Paso Intelligence Center, 1990. – 198 s.
931. Piecuch H. Sladem contrabandy. – Warszawa: Wudaw. spdzielcze, 1990. – 258 s.
932. Němec M. Mafie a zeočinecké gangy. – Praha, 2003. – 392 s.

ДОДАТКИ

Додаток І

Динаміка кількості виявлених фіктивних підприємств за даними Державної податкової адміністрації України

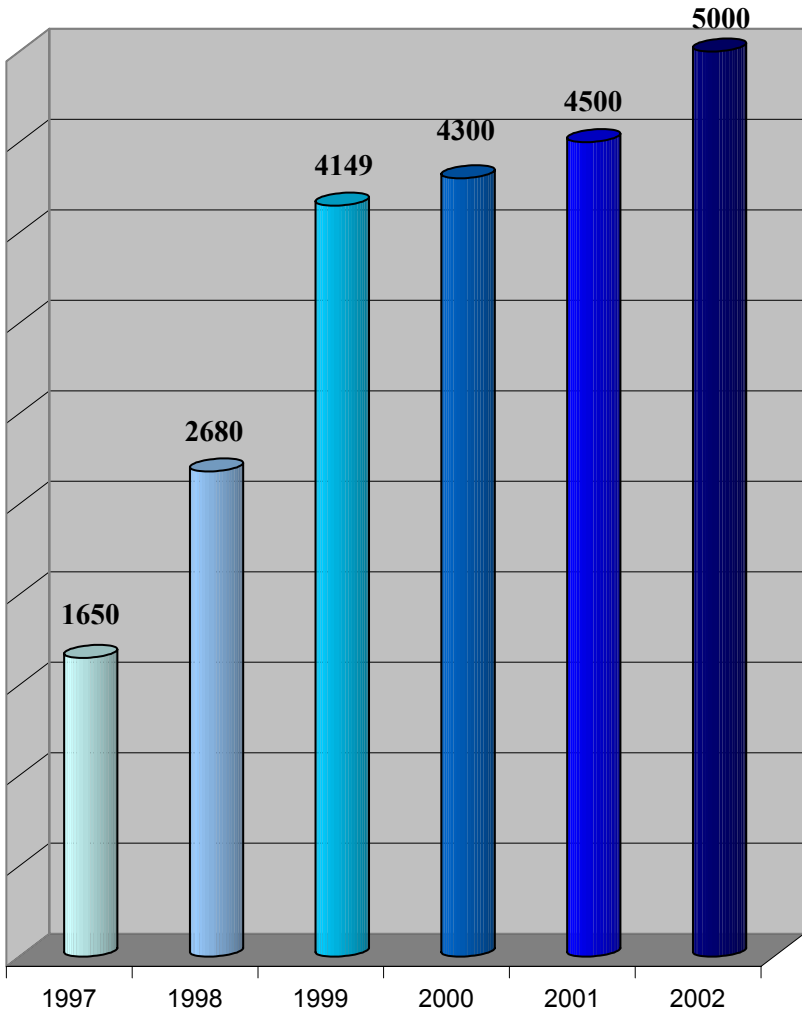

Рис. 1

**Динаміка кількості зареєстрованих випадків
фіктивного підприємництва за даними
Міністерства внутрішніх справ України**

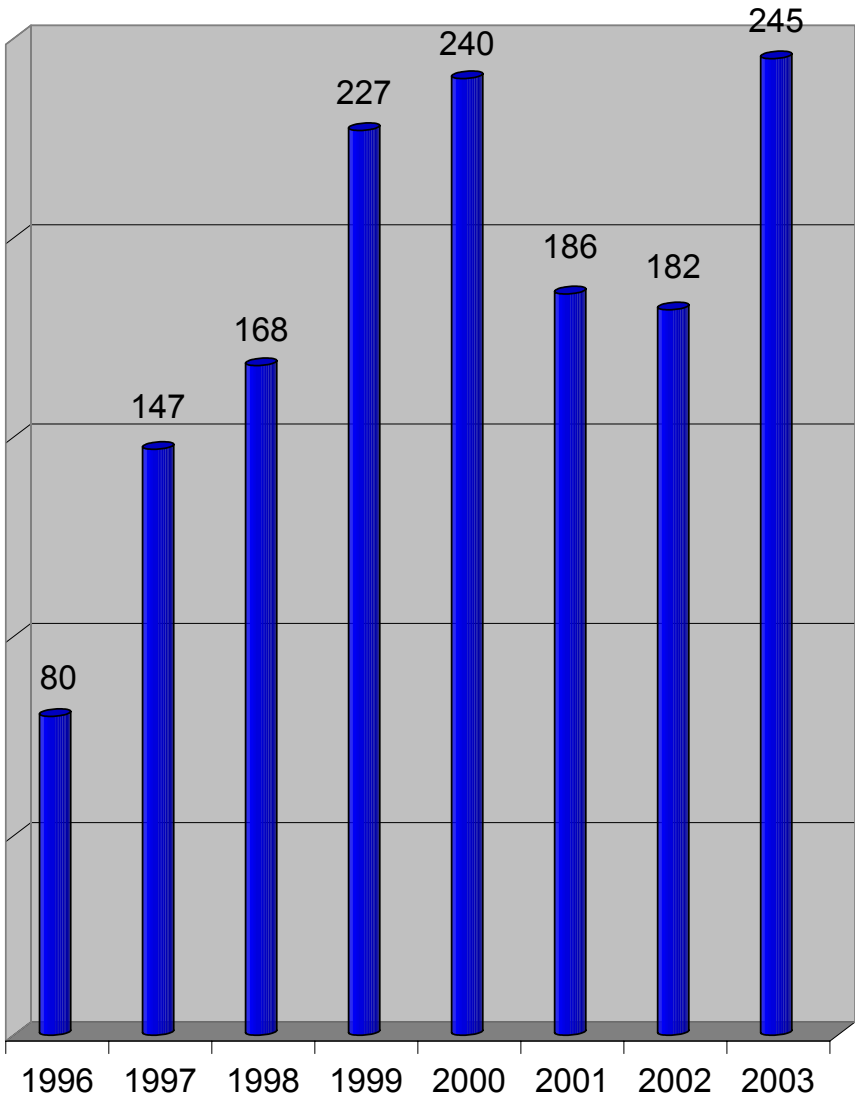

Рис. 2

Схема створення суб'єкта підприємницької діяльності - юридичної особи

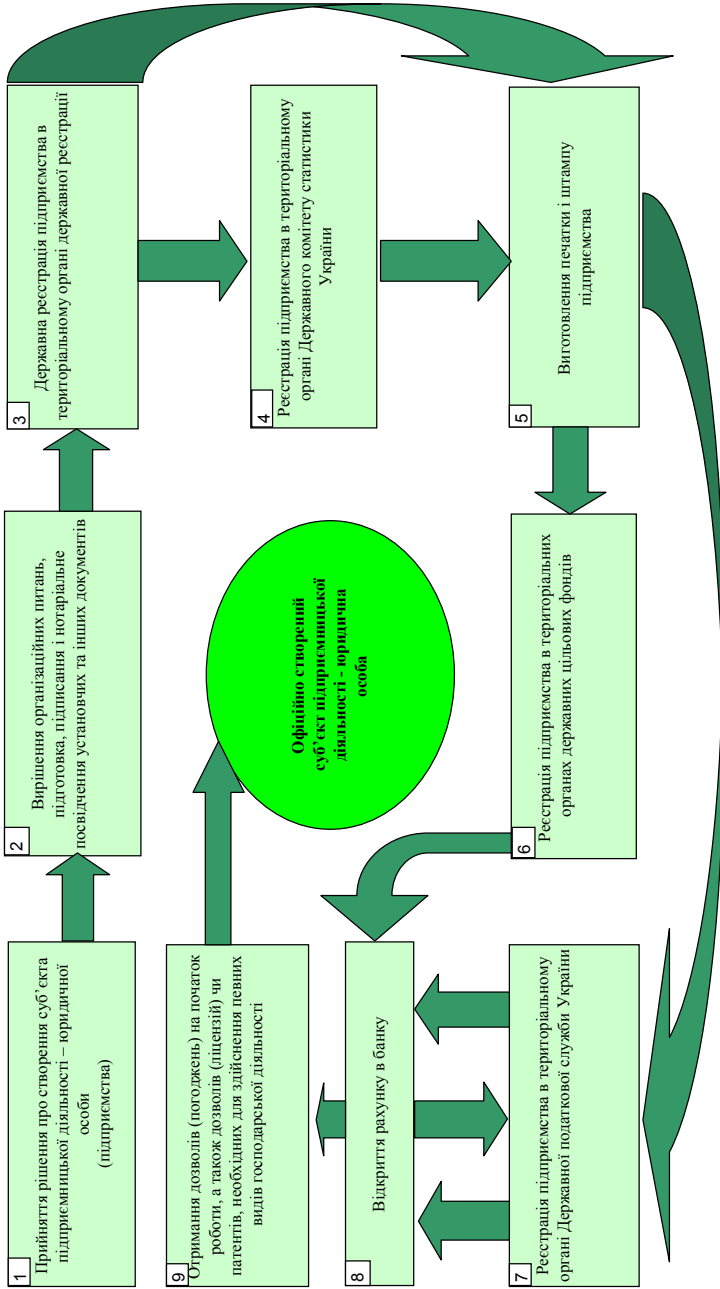

Рис. 3

Схема придання суб'єкта підприємницької діяльності - юридичної особи

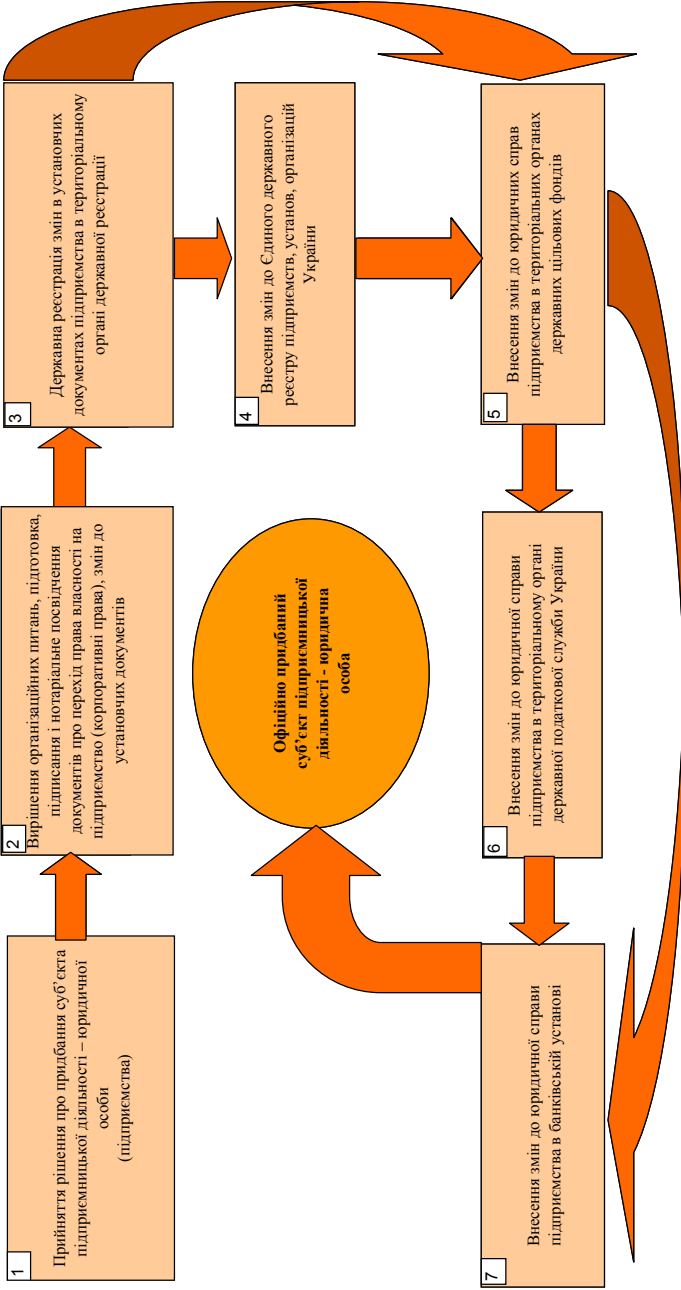

Рис. 4

Схема легалізації злочинних доходів без участі банківської установи

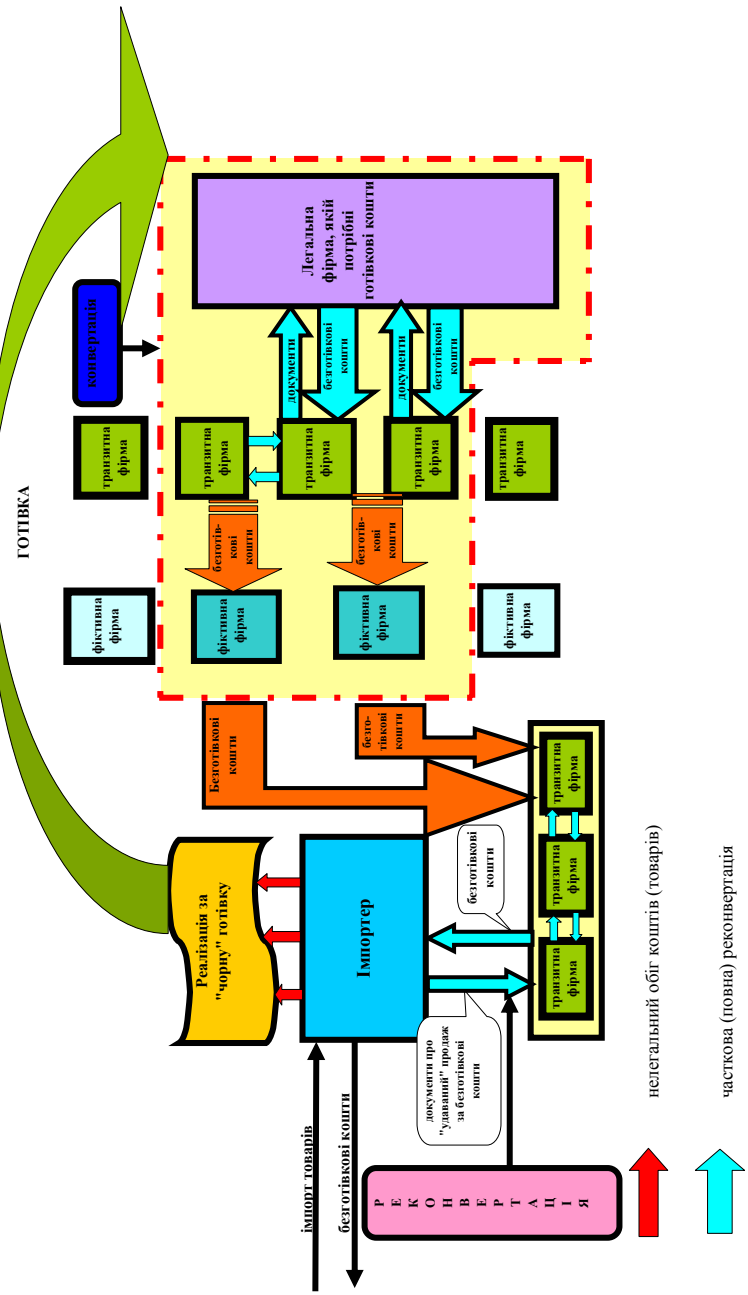

Рис. 5

Схема легалізації злочинних доходів за участю банківських установ

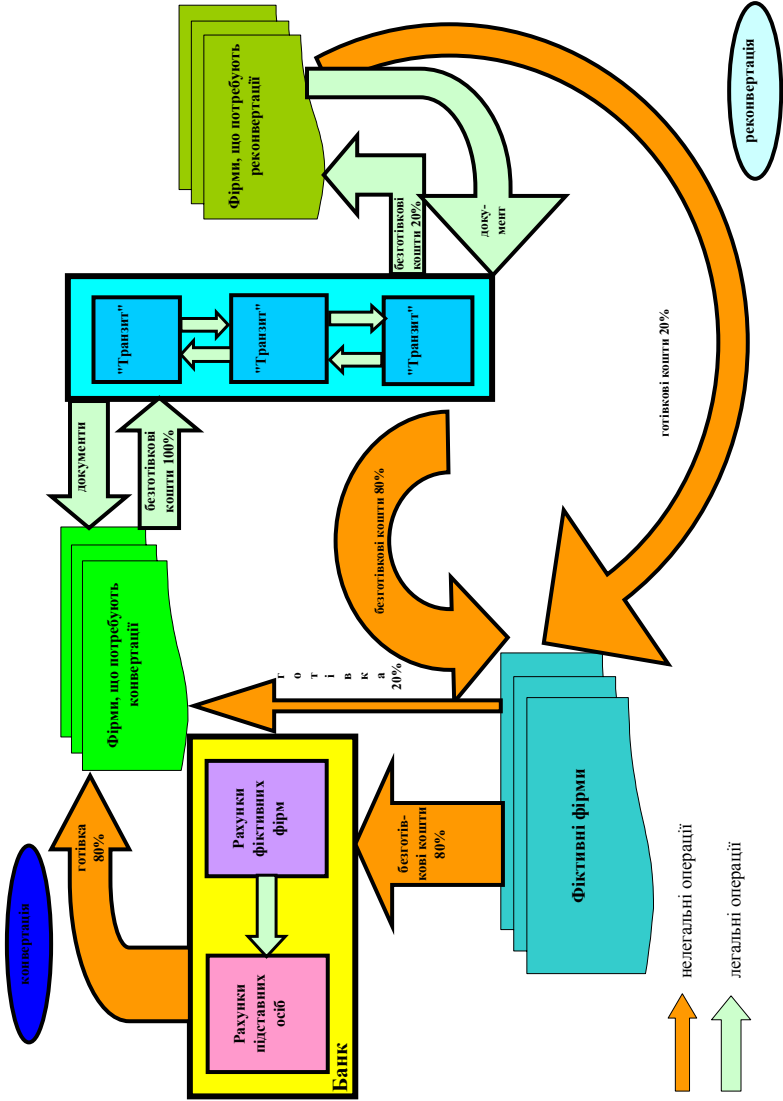

Рис. 6

Схема переведення в готівку з одночасною легалізацією злочинних доходів і незаконним відшкодуванням податку на додану вартість

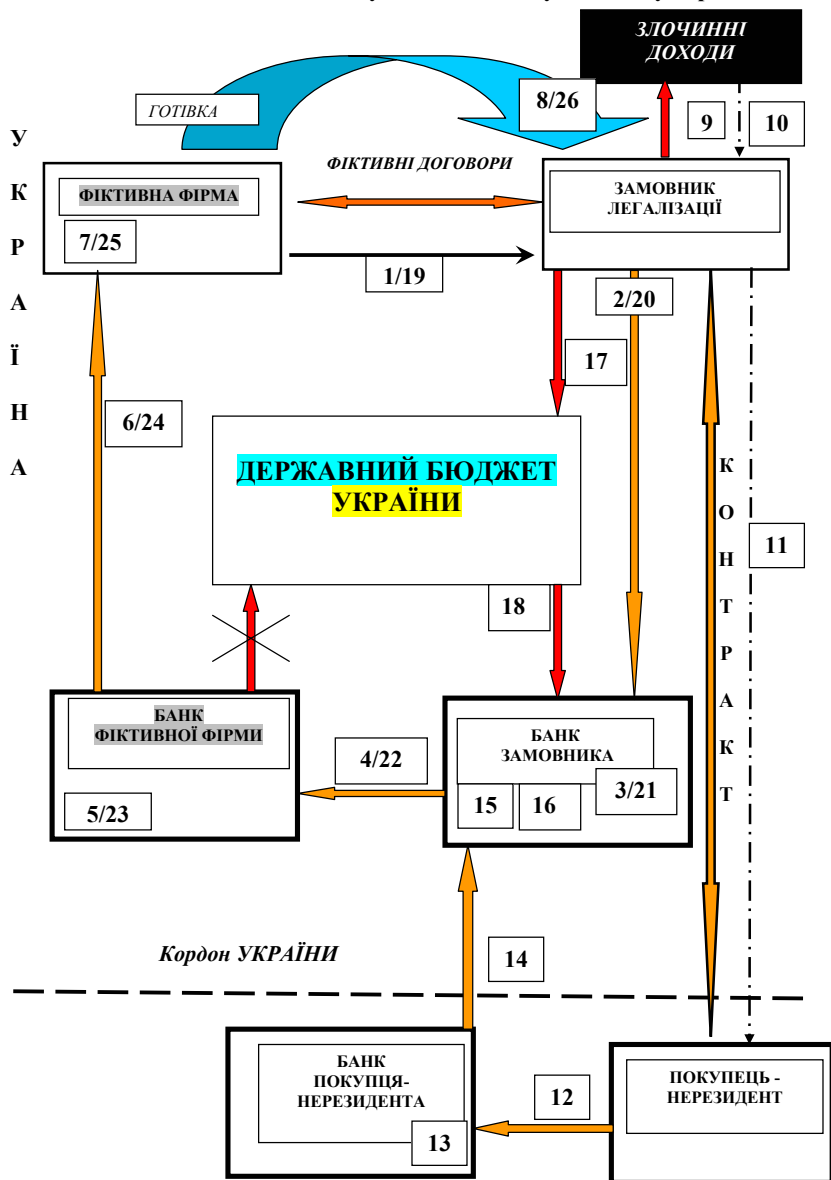

Рис. 8

Схема переведення в готівку з одночасною легалізацією злочинних доходів (контрабандних товарів, продукції тіньового сектору економіки тощо) і незаконним відшкодуванням податку на додану вартість

1. Оформлення і передача фіктивного договору поставки, рахунків-фактур, накладних, товарно-транспортних документів на товар, який фактично не передається.
2. Оформлення та передача до банку Замовника платіжних документів на перерахування грошових коштів з рахунку Замовника на рахунок Фіктивної фірми.
3. Списання грошових коштів з рахунку Замовника.
4. Перерахування грошових коштів банком Замовника банку Фіктивної фірми.
5. Зарахування грошових коштів на рахунок Фіктивної фірми.
6. Зняття готівки з рахунку Фіктивної фірми.
7. Розподіл готівки на суму винагороди та суму, що повертається Замовнику.
8. Передача готівки Замовнику.
9. Оплата готівкою за контрабандний, незаконно виготовлений чи викрадений товар.
10. Передача зазначеного товару Замовнику.
11. Передача товару за контрактом Іноземній фірмі без сплати ПДВ.
12. Оформлення Іноземною фірмою платіжних документів.
13. Списання сум за контрактом з рахунку Іноземної фірми.
14. Перерахування грошових коштів на рахунок Замовника.
15. Зарахування грошових коштів на транзитний валютний рахунок Замовника.
16. Обов'язковий продаж 50% валютної виручки та зарахування цих сум на гривневий рахунок Замовника.
17. Подання Замовником документів на відшкодування ПДВ, який ні Замовник, ні Фіктивна фірма фактично до бюджету не сплатили.
18. Отримання ПДВ на рахунок Замовника.
19. Оформлення і передача фіктивного договору про виконання робіт, актів прийому-передачі виконаних робіт, які фактично не виконуються.
20. Оформлення та передача до банку Замовника платіжних документів на перерахування грошових коштів з рахунку Замовника на рахунок Фіктивної фірми.
21. Списання грошових коштів з рахунку Замовника.
22. Перерахування грошових коштів банком Замовника банку Фіктивної фірми.
23. Зарахування грошових коштів на рахунок Фіктивної фірми.
24. Зняття з рахунку готівки.
25. Розподіл готівки на суму винагороди та суму, що повертається замовнику.
26. Передача готівки Замовнику.

Схема ухилення від сплати ПДВ за допомогою фіктивних і транзитних фірм

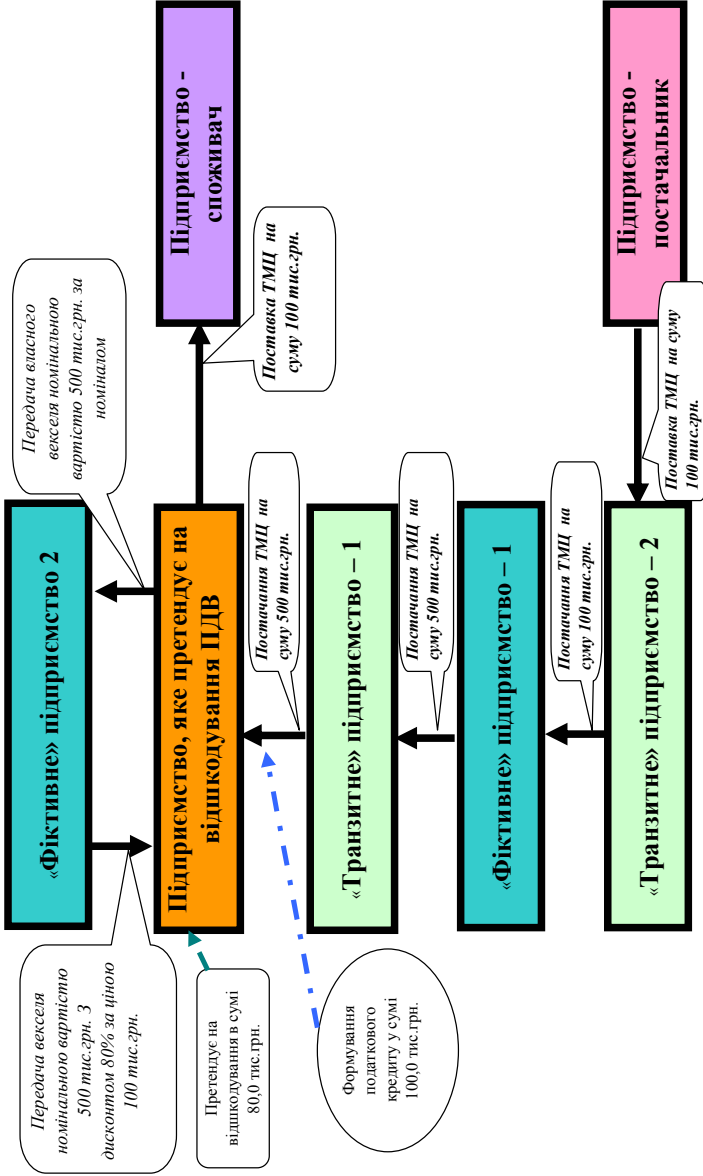

Рис. 9

Динаміка кількості виявлених конвертаційних центрів за даними Державної податкової адміністрації України

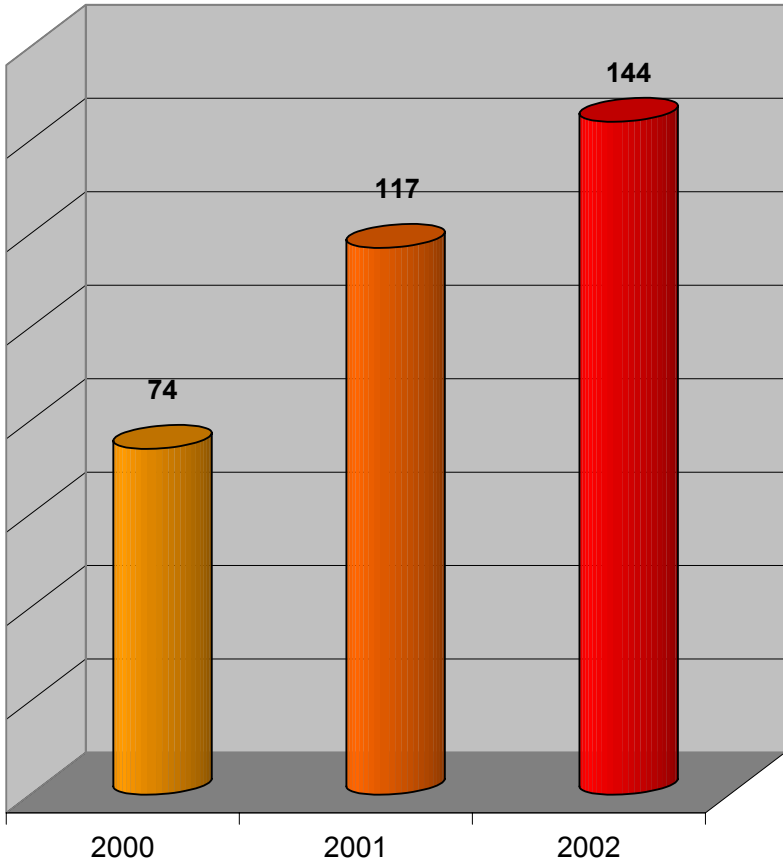

Рис. 10

Кількість виявлених фіктивних підприємств у розрізі регіонів України за даними Державної податкової адміністрації України

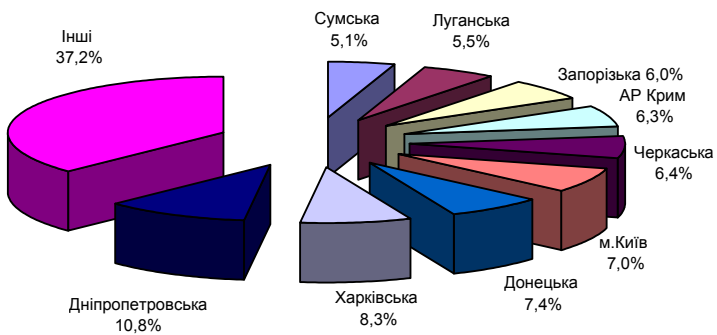

Рис. 11

Додаток II

**Вимоги фізико-хімічних показників,
що ставляться до горілок особливих**

Таблиця А

**Водки и водки особое
Технические условия
ГОСТ 12712-80
(Витяг)**

Наименование показателя	Норма для водок из спирта				Норма для водок особых из спирта	
	высшей очистки	«Экстра» за исключением «Посольской»	«Экстра» для «Посольской»	«Люкс»	высшей очистки	«Экстра»
Крепость %	40-45, 50, 56	40-45, 50, 56	40	40	40-45	40
Объем соляной кислоты с (НСl)=0,1 моль/дм ³ , израсходованный на титрование 100 см ³ водки, не более	3,5	3,0	3,5	3,0	3,5	3,0
Массовая концентрация альдегидов в пересчете на уксусный в 1 дм ³ безводного спирта, мг, не более	8	3	6	3	8	3
Массовая концентрация сивушного масла в пересчете на смесь изоамилового и изобутилового спиртов (3:1) в 1 дм ³ безводного спирта, мг, не более	4	3	4	2	4	3
Массовая концентрация эфиров в пересчете на уксусно-этиловый эфир в 1 дм ³ безводного спирта, мг, не более	30	25	25	18	30	25
Объемная доля метилового спирта в пересчете на безводный спирт, %, не более	0,05	0,03	0,03	0,03	0,05	0,03

**Вимоги фізико-хімічних показників,
що ставляться до лікєро-горілтчаніх виробів**

**Межгосударственный стандарт
Изделия ликеро-водочные
Общие технические условия
ГОСТ 7190-93**

(Витяг)

Наименование группы изделий	Крепость, %	Массовая концентрация, г/100 см ³		
		общего экстракта	сахара	Кислот в пересчете на лимонную кислоту
Ликеры крепкие	35-45	25-50	25-50	0-0,5
Ликеры десертные	25-30	30-50	30-50	0-0,7
Ликеры эмульсионные	18-25	15-45	15-35	0-0,2
Кремы	20-23	50-60	49-60	0-0,75
Наливки	18-20	26-47	25-40	0,2-1,0
Пунши	15-20	30-43	30-40	0-1,3
Настойки сладкие	16-25	9-32	8-30	0-0,9
Настойки полусладкие	30-40	10-12	9-10	0-0,8
Настойки полусладкие слабоградусные	20-28	5-12	4-10	0-0,8
Настойки горькие	30-60	0-8	0-7	0-0,5
Настойки горькие слабоградусные	25-28	–	–	–
Напитки десертные	12-16	15-32	14-30	0,2-1,0
Аперитивы	15-35	5-20	4-18	0,2-0,7
Бальзамы	35-45	7-30	–	–
Коктейли	20-40	0-25	0-24	0-0,5

**Вимоги фізико-хімічних показників,
що ставляться до коньяків**

**Коньяки
Общие технические условия
ГОСТ 13741-91**

(Витяг)

Наименование показателя	Норма для коньяков					
	ординарных			марочных		
	Три звездочки	Пять звездочек	Специальных наименований	«КВ»	«КВВК»	«КС»
Объемная доля этилового спирта, %	40	42	40	40-42	40-45	40-57
Массовая концентрация сахаров, г/дм ³	15	15	7-15	7-12	7-25	7-20
Массовая концентрация метилового спирта, г/дм ³ , не более				1,0		
Массовая концентрация меди, мг/дм ³ , не более				5,0		
Массовая концентрация железа, мг/дм ³ , не более				1,5		

Примечания:

1. Объемная доля этилового спирта, массовая концентрация сахаров и срок выдержки коньячных спиртов в ординарных коньяках специальных наименований и марочных коньяках устанавливаются технологическими инструкциями для каждого наименования коньяка.

2. В коньяках допускаются отклонения от норм:

по массовой концентрации сахаров $\pm 2,0$ г/дм³;

по объемной доле этилового спирта в бутылках $\pm 0,3\%$, в обработанных коньяках — от минус 0,2 до плюс 0,3%.

**Вимоги фізико-хімічних показників,
що ставляться до вин**

Галузевий стандарт України

**ВИНА ТИХІ
Загальні технічні умови
ГСТУ 202.002-96**

(Витяг)

Категорії, групи і підгрупи вин	Кондиції		Забарвлення	Спосіб виробництва
	об'ємна частка етилового спирту, %	Масова концентра- ція сахарів, г/100 см ³		
СТОЛОВІ (червоні, білі, рожеві) НАТУРАЛЬНІ – сухі	9-13	не більше 0,3	Червоних — рубінове з фіолетовим чи червоним відтінками Білих — світло-соллом'яне, зеленува-те до світло-золотистого Рожевих — від світло-рожевого до темно-рожевого	Повне зброджування сахарів виноградного суслу без використання добавок будь-якого походження за винятком речовин, дозволених в певних дозах для технологічних обробок
– напівсухі	9-12	0,5-2,5	Червоних — таке саме, як у сухих Білих — від світло-соллом'яного до світло-золотистого Рожевих — таке саме, як у сухих	Такий самий, як і для сухих, але з частковим зброджуванням сахарів, що зупиняється фізичними чи біохімічними способами
– напівсолодкі	9-12	3,0-5,0	Червоних — таке саме, як у сухих Білих — від світло-золотистого до темно-золотистого Рожевих — таке саме, як у сухих	Такий самий, як і для напівсухих

Категорії, групи і підгрупи вин	Кондиції		Забарвлення	Спосіб виробництва
	об'ємна частка етилового спирту, %	масова концентрація сахарів, г/100 см ³		
КУПАЖНІ				
– сухі	9-12	не більше 0,3	Така саме, як у червоних, білих і рожевих натуральних сухих вин	Повне зброджування виноградного сусла, сахаристість якого підвищена додаванням солодких матеріалів
– напівсухі	9-12	0,5-2,5	Таке саме, як у червоних, білих і рожевих натуральних вин	Такий самий, як і для сухих купажних із зупиненням бродіння консервантом чи купажуванням сухих виноматеріалів із свіжим, консервованим чи концентрованим суслom
– напівсолодкі	9-12	3,0-5,0	Те саме	Такий самий, як і для напівсухих
КРИПЛЕНІ (червоні, білі, рожеві)				
МІЦНІ	14-20	0,2-11,0	Червоних — рубінове чи гранатове різної інтенсивності Білих — від світло-золотистого до темно-янтарного Рожевих — від рожевого до темно-рожевого	Повне чи часткове зброджування сахарів виноградної м'язги чи сусла з зупиненням бродіння додаванням етилового спирту-ректифікату

Категорії, групи і підгрупи вин	Кондиції		Забарвлення	Спосіб виробництва
	об'ємна частка етилового спирту, %	масова концентрація сахарів, г/100 см ³		
у тому числі типажні:				
– Херес	14-20	0,2-3,0	Від світло-золотистого до темно-янтарного	Витримування сухого підспиртованого вино матеріалу під плівкою особливої раси винних дріжджів з наступним доведенням вина до необхідних кондицій за міцністю і сахаристістю
– Мадера	19-20	3,0-6,0	Від темно-золотистого до темно-янтарного	Теплова обробка вино матеріалів витримуванням у дубових бочках на сонячних майданчиках чи у соляріях (для марочних мадер), чи нагрівання вино матеріалів у стаціонарних резервуарах в умовах кисневого режиму (для ординарних мадер)
– Портвейн	17-19	2,0-11,0	Червоних — рубінове чи гранатове Білих — від золотистого до темно-янтарного Рожевих — від рожевого до темно-рожевого	Тривале витримування вино матеріалів у дубовій тарі (для марочних портвейнів) чи теплової обробка вино матеріалів у стаціонарних резервуарах з витримуванням в умовах безкисневого режиму (для ординарних портвейнів)

Категорії, групи і підгрупи вин	Кондиції		Забарвлення	Спосіб виробництва
	об'ємна частка етилового спирту, %	масова концентрація сахарів, г/100 см ³		
ДЕСЕРТНІ				
– солодкі	16-17	12,0-19,0	Червоних — рубінове чи гранатове Білих — від світло-золотистого до темно-золотистого Рожевих — від світло-рожевого до темно-рожевого	Часткове зброджування сахарів виноградної м'язги чи сусла з зупиненням бродіння додаванням етилового спирту-ректифікату
– лікерні	12-17	20,0-30,0	Червоних — таке саме, як у солодких Білих — від золотистого до янтарного Рожевих — таке саме, як у солодких	Такий самий, як і для солодких

**Вимоги фізико-хімічних показників,
що ставляться до Советского шампанского**

**Советское шампанское
Технические условия
ГОСТ 13918-88**

(Витяг)

... 1.2. Ассортимент

... 1.2.1. В зависимости от способа приготовления и массовой концентрации сахаров Советское шампанское изготавливают следующих наименований и марок, указанных в табл. 1.

Таблица 1

Наименование	Марка
Советское шампанское коллекционное	Брют Сухое Полусухое
Советское шампанское	Брют Сухое Полусухое Полусладкое Сладкое
Советское шампанское специальных наименований	Сухое Полусухое Полусладкое

1.3. Характеристики

1.3.1. По органолептическим показателям Советское шампанское должно соответствовать требованиям, указанным в табл. 2.

Т а б л и ц а 2

Наименование показателя	Характеристика
Прозрачность	Прозрачное без осадка и посторонних включений
Цвет	Светло-соломенный с оттенками от зеленоватого до золотистого. В Советском шампанском специальных наименований допускается розовый оттенок
Букет	Развитый, тонкий, свойственный шампанскому
Вкус	Гармоничный, характерный для шампанского соответствующего наименования, без посторонних привкусов и тонов окисленности
Игристые свойства	При наливе в бокал должна образовываться пена и происходить длительное выделение пузырьков двуокси углерода

1.3.2. По физико-химическим показателям Советское шампанское должно соответствовать требованиям, указанным в табл. 3.

Т а б л и ц а 3

Наименование показателя	Значение
Объемная доля этилового спирта, %	от 10,5 до 12,5
Массовая концентрация сахаров, г/100 см ³ :	
Брют, не более	1,5
Сухое	от 2,0 до 2,5
Полусухое	от 4,0 до 4,5
Полусладкое	от 6,0 до 6,5
Сладкое	от 8,0 до 8,5
Специальных наименований	от 2,0 до 6,5
Массовая концентрация титруемых кислот (в пересчете на уксусную кислоту), г/дм ³	от 5,5 до 8,0
Массовая концентрация летучих кислот (в пересчете на уксусную кислоту), г/дм ³ , не более	1,0
Массовая концентрация общей сернистой кислоты, г/дм ³ , не более	200
в числе свободной не более	20
Массовая концентрация железа, г/дм ³ , не более	10
Давление двуокиси углерода в бутылке при температуре 20°С, кПа, не менее	350

Відомості про авторів

Шепітько Валерій Юрійович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувач лабораторії Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, член-кореспондент Академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

Коновалова Віолетта Омелянівна — доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України, заслужений діяч науки України

Журавель Володимир Андрійович - доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувач сектору Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України

Білоус Василь Васильович — кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Кузнєцов Олександр Олексійович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Луганського державного університету МВС України

Курман Олександр Васильович — кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Марушев Анатолій Дмитрович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Швець Наталія Леонідівна — кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту Луганського державного університету МВС України

Шевчук Віктор Михайлович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Наукове видання

**Розслідування злочинів
у сфері господарської діяльності:
окремі криміналістичні методики**

Монографія

За редакцією професора

В. Ю. Шепітька

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 28.04.06.
Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 39. Обл.-вид. арк. 37,8. Вид. № 237.
Тираж 1000 прим. Зам. № ____.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 559
від 09.08.2001 р.)

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко
8 (0572) 58-35-98